

L 115

v. b. 126.

1915. 4. évf.

1. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizives füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1915

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Heinlein István</i> : Miltiades pere	1
<i>Erdélyi László</i> : Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (II.)	32
<i>Takáts Sándor</i> : Oroszlán basa	51
<i>Gyalokay Jenő</i> : Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején (1849. június 19—20.)	71
Kisebb közlemények.	
<i>Fraknói Vilmos</i> : Az 1472-iki zerbsti szövetség (Helyreigazítás)	115
Irodalom.	
Dr. Máday Andor: A háború és a béke sociológiája. Ism. <i>Kornis Gyula</i>	119
Charles Dupuis: Le principe d'équilibre et le concert européen de la paix de Westphalie à l'acte d'Algésiras és André Tardieu: La France et les Alliances. Lutte pour l'équilibre. Ism. <i>Lukács Károly</i>	122
Giorgio Baron Vranyczany: Zur Geschichte der Familie Vranyczany. Ism. <i>Ivanic József</i>	125
Dr. Somogyi Gyula: Arad vármegye és Arad sz. kir. város monographiája. Ism. <i>Márki Sándor</i>	126
Folyóiratok és könyvek.	
<i>Elmélet</i> . Irta: <i>Madzsar Imre</i>	128
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	129
<i>Középkor</i> . Írták: <i>Áldásy Antal, Gagyí Jenő, Munkácsi Kálmán és Pivány Jenő</i>	131
<i>Újkor</i> . Írták: <i>Holub József, Lukács Károly</i> és (sz.)	137
<i>Pongrácz József</i> : Magyar diákok Angliában. Ism. <i>Kröpf Lajos</i>	142
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban</i> . Irta: <i>Szkunzevics Kornél</i>	146
<i>Könyvek</i> . Irta: <i>Gulyás Pál</i>	129, 131, 134, 137, 139, 143, 145
Különlélek.	
Láng Margit: Syriai istenségek szentélyei az ókori Rómában	155
<i>A harctéren elesett történettudósok.</i>	
A. D.: Sárói Szabó Lajos †	157
A. D.: Noszicei Thurzó Kálmán †	157
Székfü Gyula: Luntz Ivo †	158

VII/227

Szalonta 126/b.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

IV. ÉVFOLYAM.

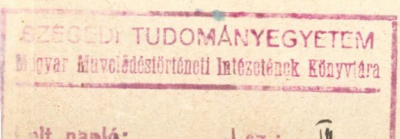
1915.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1915

A IV. ÉVFOLYAM TARTALMA.

Értekezések.

	Lapsz.
Gróf ANDRÁSSY GYULA: Báró Eötvös József és a német szövetség politikája	406
BALANYI GYÖRGY: Magyar vonatkozások Gerhoh Reichersbergi Prépост műveiben	181
ERDÉLYI LÁSZLÓ: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (II., III., IV., V.)	32, 202, 334, 481
GYALOKAY JENŐ: Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején (1849. június 19—20.)	71
HEINLEIN ISTVÁN: Miltiades pere.....	1
KELLER IMRE: Historia Francorum	161
LÁNG MARGIT: A római nő jogi és társadalmi helyzete az ókorban	321
LÁSZLÓ JÓZSEF: Nyugati pénznemek hazánkban a XIII. században (I., II)	227, 353
LUPAŞ JÁNOS: Bariþiu György, az erdélyi román hírlapirodalom megalapítója	382
TAKÁTS SÁNDOR: Oroszlán basa	51
THALLÓCZY LAJOS: Bosznia, mint Mátyás király foglalmánya	515
WERTHEIMER EDE: Uj Adatok A Magyar Ó Conservativok Történetéhez (I.)	545

Kisebb közlemények.

FRANKÓI VILMOS: Az 1472-iki zerbsti szövetség (Helyreigazítás)	115
FRANKÓI VILMOS: IV. Béla állítólagos sicíliai királysága	261
GAGYI JENŐ: Az orosz-román érintkezés történetéből	262
HEINLEIN ISTVAN: Pöhlmann Róbert	417
MÁRKI SÁNDOR: Chartresi Fulcher	575
WEBER ARTHUR: Adalékok gróf Széchenyi István életéhez	423
WEBER ARTHUR: Kuruczgunyoló német költemény 1705-ből	582

Irodalom.

BAETHGEN, FRIEDRICH: Die Regentschaft Papst Innozenz III. in Sicilien. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	590
BAŞAGIÖ SAFVET bég: Bosnyákok és hercegóczok az izlám irodalmában. Ism. <i>Ivanič József</i>	281
BÉDIER, JOSEPH: Les légendes épiques. Ism. <i>Birkás Géza</i>	445
BERZEVICZY ALBERT: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Ism. <i>Ortway Tivadar</i>	451

The Chambridge Modern History. Ism. <i>Horváth Jenő</i>	605
CHARLES DUPUIS: Le principe d'équilibre et le concert européen de la paix de Westphalie à l'acte d'Algésiras. Ism. <i>Lukács Károly</i>	122
ÉBLE GÁBOR: A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. Ism. <i>Madzsar Imre</i>	440
ECKHART FRANZ: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	586
FINÁCZY ERNŐ: A középkori nevelés története. Ism. <i>Eckhart Ferencz</i>	277
KRISZTICS SÁNDOR: Nemzet és állam a keletkezés, a fejlődés, viszony szempontjaiból. Ism. <i>Nagy Miklós</i>	427
KROMAYER UND VEITH: Antike Schlachtfelder in Italien und Afrika. Ism. <i>Téglás Gábor</i>	271
LÖHR: Methodisch-kritische Beiträge zur Geschichte der Sittlichkeit des Klerus. Ism. <i>Kiss Albin</i>	448
MÁDAY ANDOR: A háború és a béke sociológiája. Ism. <i>Kornis Gyula</i>	119
PASTEINER IVÁN: A magyar politika-tudomány. Ism. <i>Illés József</i>	269
PIERRON JOH. BAPT.: Die katholischen Armen. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Bettelorden. Ism. <i>Balanyi György</i>	593
SCHERER FERENCZ: Komnénos Manuel bizánczi császár világhuralmi törekvései. Ism. <i>Miskolczi Gyula</i>	442
SOMOGYI GYULA: Arad vármegye és Arad sz. kir. város monographiája. Ism. <i>Márki Sándor</i>	126
STEINHOFFER KÁROLY: A könyv története. Ism. <i>Gulyás Pál</i>	435
ANDRÉ. TARDIEU: La France et les Alliances. Ism. <i>Lukács Károly</i>	122
THALLÓCZY-JIRŔČEK-SUFFLAY: Albán oklevéltár. Ism. <i>Ivanič József</i>	274
GIORGIO BARON VRANJYZANY: Zur Geschichte der Familie Vranjczany. Ism. <i>Ivanič József</i>	125
WIRTH A.: Geschichte der Türken. Ism. <i>vasadi Balogh György</i>	437
ZANONI LUIGI: Gli Umiliati nei loro rapporti con l'eresia, l'industria della lana ed i Comuni nei secoli XII e XIII. Ism. <i>Balanyi György</i>	593
DR. JOSEF ZAVADIL: Velehrady, Devin a Nitra. Ism. <i>Ivanič József</i>	273

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet.</i> Irták: <i>Madzsar Imre</i> és <i>Pivány Jenő</i>	128, 284, 454, 611
<i>Ókor.</i> Irtá: <i>Heinlein István</i>	129, 285, 455, 612
<i>Középkor.</i> Irták: <i>Áldásy Antal</i> , <i>Gagyi Jenő</i> , <i>Munkácsi Kálmán</i> , <i>Patek Ferencz</i> , <i>Pivány Jenő</i> és <i>Szentpétery Imre</i>	131, 290, 457, 617
<i>Ujkor.</i> Irták: <i>Gagyi Jenő</i> , <i>Gerő János</i> , <i>Hotub József</i> , <i>Lukács Károly</i> , <i>Munkácsi Kálmán</i> , <i>Patek Ferencz</i> , <i>Pivány Jenő</i> és sz. 137, 295, 460, 622	
<i>Émile Laloy</i> : Les plans de Catherine II pour la conquête de Constantinople. Ism. <i>Karl Lajos</i>	626
<i>Moldován Gergely</i> : Az orosz kéz Romániában. Ism. <i>Gagyi Jenő</i>	630
<i>Pongrácz József</i> : Magyar diákok Angliában. Ism. <i>Kropf Lajos</i>	142
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban.</i> Irták: <i>Auner Mihály</i> , <i>Gagyi Jenő</i> és <i>Szkunzevics Kornél</i>	146, 304, 468, 633
<i>M. Auner</i> : Ungarn (1910. 1.) a Jahresberichte der Geschichtswissenschaft. XXXIV. Ism. sz.—a.	315

Könyvek jegyzéke. Összeállította *Gulyás Pál* 129, 131, 134, 137,
139, 143, 145, 285, 290, 293, 295, 298, 301, 303, 455, 457, 458, 460,
462, 464, 467, 468, 612, 616, 620, 622, 624, 626, 631

Különfélék.

A. D.: Sárói Szabó Lajos †	157
A. D.: Nosziczi Thurzó Kálmán †	157
Auner Mihály: Lamprecht Károly †	638
Éber László: Gerecze Péter †	319
—én: Nagy Géza †	477
Gagyí Jenő: Bunyitay Vincze †	475
Harsányi Pál: Réthy László †	318
Láng Margit: Syriai istenségek szentélyei az ókori Rómában	155
Sajtóhiba az 1915. 3-ik füzetben	640
Szekfű Gyula: Luntz Ivo †	158
Ujhelyi Péter: Rónai Horváth Jenő †	473
Wertheimer Ede: Heigel Károly Tivadar †	478

110/227

Skaltk 126/1

MILTIADES PERE.

A marathoni hős hálátlan polgártársai által elítélve, börtönbe vetve, hol nyomorultan elpusztul, valóban alkalmas téma szónokoknak és íróknak mindennemű elmélkedésre. Az athénieknek legnagyobb diadaluk hőisével szemben követett eljárása annyira magán viseli a hálátlanság bélyegét és ez a hálátlanság annyira visszataszítónak tűnik fel a jobb-érzésű ember előtt, hogy a historikusok közül azok, a kik nem elégszenek meg ennek az esetnek egyszerű elbeszélésével, vagy többé-kevésbé subiectiv megítélésével, hanem azt, mint minden eseményt, a történelem feladata értelmében megérteni és megértetni iparkodnak. mindenekelőtt az athéni eljárásának igazolását kísérlik meg, annak könnyebb megérthetése végett. A régibb historikusok az eljárás igazolása végett Miltiades ellen többnyire olyan vádakat említettek, a melyek, ha felhozattak és igazolást nyernek, a bírakat abba a kényszerhelyzetbe hozták volna, hogy őt kiváló érdemei ellenére is megbüntessék, a melyek azonban a pernek tárgyalása közben szóba sem kerültek, mint a milyen a sikkasztás vádja, továbbá a tyannisra való törekvése, melyről Casson helyesen jegyzi meg, hogy az csak Miltiades első perében szerepelt mint vádpont és csupán a két pernek összezavarása miatt került bele az elítéléssel végződő második pernek történetébe, végül az árulás és megvesztegettetés vádja, melyről még alább szó lesz. A modern historikusok ellenben inkább az általános helyzetnek megfontolásával igyekeznek Miltiades eljárását olyan színben feltüntetni, hogy az államalkotó polgárság érzelmeit és érdekeit kifejező bíróság részéről a beavatkozás és meg-

torlás nem maradhatott el. Az ilyen, alapjában véve érzelmi motivumból eredő és azért könnyen tendenciózussá válható eljárással szemben kötelességünk, teljesen mellőzve azt, vajon az athéniek eljárása igazolandó-e és igazolható-e, egyedül csak azért, hogy azt a valóban tekintetbe jött indokok felderítése által megmagyarázzuk és érthetővé tegyük, megvizsgálni, hogy miben és miért mondták ki bűnösnek az athéniek Miltiadest. E vizsgálatnál segítségünkre lehet egy régi, már Neposnál található, megkülönböztetés a bűn között, melynek elkövetésében Miltiadest bűnösnek találták, és az indokok között, melyek a bírakat a bűnösség kimondására készítették, a mely megkülönböztetésnek az a helyes megfigyelés szolgált alapul, hogy olyankor, midőn a vádlott vezető szerepet játszik a politikai életben, különösen ha nem szakbíráskodás itélkezik felette, az ítélet meghozatalánál még kétségtelen esetekben is a bűnösség megállapításán kívül más, a vád tartalmától teljesen független tekintetek is játszanak szerepet. Mindenekelőtt tehát meg kell állapítanunk, hogy mi volt az a bűn, a melylyel őt vádolták és a melynek elkövetésében őt bűnösnek találták, azután pedig azt kell kutatnunk, vajon bírait tényleg a bűnösség megállapítása vagy egyedül csak a bűnösség megállapítása készítette-e a bűnösség kimondására és a büntetés kiszabására, vagy pedig ettől elütő, leginkább politikai természetű indokok és célok játszottak-e többé-kevésbé nagy szerepet, és ha igen, melyek voltak ezek az indokok vagy célok.

A mi már most a bünt illeti, a melynek elkövetésével Miltiadest vádolták és a melyben őt bűnösnek találták, bizonyosnak mondható, hogy az a parosi hadjárat, illetőleg Paros város ostromának 26 napi sikertelen kísérletek után történt abbanahagyásával függött össze. Arra vonatkozólag pedig, hogy mi indította Miltiadest Paros ostromának abbanahagyására, kétféle hagyományt ismerünk. Az egyik szerint az ostrom megszüntetésének oka Miltiadesnek egy vallásellenes bűn kísérletével kapcsolatban történt megsérülése, a másik szerint egy téves hír a perzsa hajóhad közeledéséről volt. Miltiades megsérülését az athéniek visszavonulásának

okaként részletesen elbeszéli Herodotos, a ki azt határozottan parosi mondának nevezi, bár az ezzel összefüggő jóslat inkább a mondának delphii eredete mellett szól. A megsebesülés történetét Herodotostól némileg eltérően adja elő Aristides scholiastája: ¹ «ταύτην (t. i. Πάρων) πολιορκούντος αὐτοῦ ἐπέμψθη βέλως ἐξ ἀφανοῦς καὶ ἔτρωσεν αὐτοῦ μηρόν. ὁ δὲ νόμισας τῆς Δῆμητρος εἶναι τὸ βέλως (ἦν γὰρ πλησίον τοῦ τείχους βωμὸς αὐτῆς) καὶ φοβηθεὶς ἀνεχώρησε». Alig fér kétség ahhoz, hogy itt nem eredeti, független hagyománnyal, hanem egyszerűen Herodotos elbeszélésének racionalizálásával van dolgunk. Hogy kitől ered ez a racionalizálás, nem állapítható meg. Úgy látszik, hogy a scholiasta ismerte Nepost, vagy forrását; csakhogy Nepos előadásában, a mely nagyjában Ephorosét követi, a megsebesülés nem szerepel a visszavonulás okaként, hanem csak később, a per történetének folyamán, említetik meg. A Valckenaer által ² idézett scholion Herodotosnak elbeszélését és ennek az elbeszélésnek imént megemlített racionalizálását két egymástól eltérő hagyománynak tekinti. Herodotostól teljesen eltérően mondja el Nepos a visszavonulás okát. Szerinte Paros már közel volt bukásához; a parosiak már készek voltak arra, hogy a várost Miltiadesnek átadják, mikor a közelben tűz ütött ki, a melyet a parosiak is, Miltiades is, a közeledő perzsa hajóhad által adott jelnek tekintettek. A parosiak ekkor a város átadását megtagadták; Miltiades pedig félelemből az ostromot abban hagyta és Athénbe visszatért. A Stephanos Byzantinოსnál található Ephoros-töredék, noha benne nincs szó Miltiades visszavonulásáról és így annak okáról sem, mégis arra vall, hogy Nepos előadása Ephoroséra megy vissza. Azt sem kell éppen kizártnak tartanunk, hogy Ephoros előadásának magva igazi mondán alapul, noha a drámai kiélesítés, továbbá esetleg a későbbi paromiographok által fölkapott összefüggésbe hozatal az ἀναπαριάζειν szóval, végül bizonyára Mykonosnak Herod. VI 118. alapján történt megemlítése, magától Epho-

¹ Dindorf III. 572. l.

² Schweighouseurnél. VI. 253. l.

rostól ered, a ki Herodotost kétségtelenül olvasta. Ámde vajon Herodotos korában már megvolt-e ez a monda, és ha megvolt, minő alakban volt meg, nagyon kétséges. Herodotos ugyan külön kijelenti, hogy a Miltiades megsérüléséről szóló monda parosi hagyomány. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy már az ő korában mások másképen okolták meg a visszavonulást. De hogy a többiek egyféleképpen okolták azt meg, épen nem következik szavaiból, sőt még csak nem is valószínű, mert ő akkor azt az egyféle megokolást bizonyára megemlítette volna. Valószínűbb, hogy a többieknek véleményei eltértek egymástól és bizonyára akadtak olyanok is, a kik a visszavonulást természetes és igazolható okokkal, mint pl. az ostrom hiábavalóságának elismerésével, kedvezőtlen időjárással, a pénz elfogyásával stb. magyarázták, a melyeket azonban az inkább csak az érdekes históriák iránt fogékony Herodotos nem tartott érdemeseknek a feljegyzésre. Lehetséges, hogy voltak egyesek, a kik azt mesélték, hogy Miltiades azért hagyta abban az ostromot, mert megtudta, hogy egy perzsa hajóhad Paros felmentésére siet, sőt esetleg már olyan is akadt, a ki azt mondta, hogy ez csak vak lárma volt. De alig hihető, hogy Herodotos ezt hallotta, mert az ilyen históriák iránt fogékony elbeszélő hajlama azt megemlíttelenül nem hagyta volna. A költői hajlam ezt a megjegyzést felkapta és drámailag kiszínezte, tüzről, véletlen erdőégésről regélt, a mely épen akkor támadt, mikor a parosiak már készek voltak a város átadására. Ephoros aztán Herodotos alapján megtalálta a tűz helyét és az esetet összefüggésbe hozta az *ἀναπτιάσειν* szóval. Már most akár a megsérülése folytán Miltiadesben felébredt babonában látták a visszavonulás okát, akár pedig egyesek a perzsák közeledésétől való alaptalan félelme által okozott elhamarkodott és meggondolatlan lépésnek tekintették volna az ostrom abbanhagyását, mindkét esetben Miltiadest olyasmivel vádolták, a miért őt bármelyik modern haditörvényszék szükségképpen elítélte volna. Már pedig Miltiadest nem ezért ítélték el. A mi ugyanis a babonát illeti, a görögök másképen gondolkoztak, mint mi. A görögök gondolkozását

ebben a tekintetben nagyon szépen fejezi ki Libanius¹ és még szebben Procopiusnak hírneves tanítványa, az ünneptelt gazai szónok, Choricus.² Ilyen értelemben a görögöknek Miltiades babonás cselekedetében csak mély vallásosság megnyilatkozását és az istenekkel szemben való alázatosságot kellett látniok és eljárását tökéletesen igazoltnak tekinteniök. És hogy Miltiades kortársai ebben a tekintetben ugyanúgy gondolkodtak, mint az imént említett szónokok, azt Kleomenes esete mutatja, a ki ugyancsak kedvezőtlen előjel által indítatva állt el Argos ostromától, e miatt törvényszék elé került, mihelyt azonban kifejtette, hogy az előjelt csak arra magyarázhatta, hogy az istenség nem szánta neki Argost, felmentetett.³ Nehezebben mentegethette volna Miltiades eljárását akkor, ha egy jelentéktelen erdőégés által, a minők Görögországban mai nap is, noha már kevés a fa, gyakoriak, félrevezetve adta volna fel az ostromot. Csakhogy ez a hiba akkorának tűnt fel, hogy ezt meg az athéniek a marathoni győzről nem tételezhatték fel, hanem inkább azzal gyanúsították, hogy ő magát szándékosan félrevezettette. És csakugyan Nepos, a ki a visszavonulást az ellenség által adott jelnek vett erdőéggel hozzá kapcsolatba, a Miltiades ellen emelt vád tartalmának ismertetésénél a részéről történt mulasztást figyelmen kívül hagyva, azt állítja, hogy az athéniek őt azzal vádolták, hogy a perzsa királytól megvesztegettetve, árulást követett el.

Hasonlóképen ugyanis, miként a visszavonulás okáról, a büntetről is, a melynek elkövetésével Miltiadest vádolták és a melyben őt bűnösnek ítélték, kétféle hagyományt ismerünk, mert a Justinus-féle «*crimen peculatus*» egyáltalán nem érdemel figyelmet; a mi pedig a tyrannisra való törekvést illeti, azt Nepos sem mint formálisan ellene emelt vádat említi meg, hanem csak mint motivumot, a mely az athénieket arra készítette, hogy őt egy egészen más bün-

¹ Cimon. 25. ed. Foerster.

² Miltiades 61., 62., 67. ed. Foerster. Index lect. Univers. Vra-tislav. hiem. 1892/3.

³ Herod. VI. 82.

tettek, t. i. az árulásnak elkövetésében mondják ki bűnösnek, az ő tyrannisától való félelme a parosi kudarcz után különben sem volt actualis és azért mint motivum is alig jöhetett tekintetbe. Az a körülmény, hogy a kiszabott büntetés pénzbírság volt, szintén arra vall, hogy a tyrannisról szó sem volt, mert annak megakadályozására a pénzbírság nem volt alkalmas, miért is, a mint azt már fentebb megemlítettük, bátran állíthatjuk, hogy a tyrannisra való törekvés Miltiadesnek első peréből összezavarás miatt került bele a második per történetébe. Ama két tudósítás közül, a melyek a Miltiades ellen emelt vád tartalmának megállapításánál tekintetbe jöhetnek, az egyik, t. i. Herodotosé, ἀπατή-ről, azaz félrevezetésről, megtévesztésről szól, míg a másiké, t. i. Neposé, árulást emleget, melyet Miltiades azáltal követelt el, hogy a perzsa király által megvesztegetve adta fel az ostromot, vagyis egy esetleg meghódítható területet pénzért vagy más javakért az ellenségnek átengedett. Nepos szavai így hangzanak: «accusatus ergo proditiōnis, quod cum Parum oppugnare posset, a rege corruptus infectis rebus a pugna discessisset». Hogy Miltiadest *προδοσία* miatt ítélték el, azt Aristides¹ is hinni látszik, és határozottan állítja a főtebb megemlített scholiasta Aristidesnek ehhez a helyéhez írt jegyzetében,² a nélkül azonban, hogy kifejtené, miben állt a Miltiades által elkövetett «*προδοσία*». Minthogy, a mint azt már említettük, Nepos előadása Ephorosén alapul, valószínű, hogy már Ephoros is ilyenféleképen mondta el a Miltiades ellen emelt vádat, a mit különben az a körülmény is támogat, hogy ez a vád, miként azt már főtebb megjegyeztük és alább még részletesebben kifejtjük, szorosan összefügg a már bizonyára Ephoros által is a visszavonulás okának tekintett erdőégésről szóló mondával. Mindamellet figyelmet érdemel, hogy Nepos nem követi egészen híven Ephoros előadását. Így a többiek között Ephoros szerint a tűz Mykonoson támadt, Nepos szerint «in continenti». Így

¹ Dindorf II. 237. l.

² Dindorf III. 572. l.

az «oratione reconciliare» az Ephoros-töredékben nem található és Nepos előadásával sem egyeztethető össze teljesen, mert ezen előadás szerint az athéniak Miltiadest azzal bíz-
ták meg «ut insulas, quæ barbaros adjuverant, bello perse-
queretur», a hol tehát az ellentéteknek háború nélküli, békés
kiegyenlítéséről nincsen szó, úgy hogy ez talán inkább vissza-
emlékezés a parosiakkal szemben támasztott pénzhírsággköve-
telésre, melyet Herodotos említ. A mit az Ephoros-töredék
így fejez ki: «ὁ δὲ Μιλτιάδης τῶν μὲν ἄλλων νήσων τινὰς ἀποβά-
σεις ποιησάμενος ἐπόρθησε», azt Nepos a rábeszélésről szóló
imént említett adatnak megfelelően így adja vissza: «quo
imperio plerasque (insulas) ad officium redire coegit, non-
nullas vi expugnavit». Az «ad officium redire coegit» aztán,
úgy látszik, különös anachronismust szült, a mely Aristi-
desnek már többször megemlített scholiastájánál így hang-
zik: «μετὰ τὰ κατὰ Μαραθῶνα ἐπεστράτευσεν ἐπὶ τοὺς Παρίους ὁ
Μιλτιάδης, ἢ ὅτι συνέπραξεν τῷ Πέρσῃ, ἢ ὅτι ἀπέστειλε τῶν Ἀθη-
ναίων». Ez a megjegyzés a mellett szól, hogy az említett scho-
liasta ismerte Neposnak, illetőleg forrásának előadását, noha,
a mint már megjegyeztük, a visszavonulás okát illetőleg tőle
eltért. Neposnak fentemlített adata azt mutatja, hogy már
ő nála, vagy talán már forrásánál, az Ephoros-féle hagyomá-
ny elromlásával van dolgunk, míg a scholiastának elbeszélé-
se arra vall, hogy ez az elromlási folyamat később tovább
tartott és okát az írók felületességében és az alapos törté-
neti ismeretek hiányában lelte. Elfogadhatóbbnak tűnik fel
a Valckenaer idézte scholionnak az az állítása, hogy a parosi
hadjáratnak célja volt: «καταδουλοῦσθαι τὰς νήσους τοῖς Ἀθη-
ναίοις», csakhogy ezt nem tekinthetjük jobb hagyománynak,
hanem csak a már elromlott hagyományon az athéni törté-
net jobb ismeretének alapján eszközölt javításnak. Nepos
előadása Ephorosétól teljesen eltér a bírság lefizetésére
vonatkozólag. Ephoros szerint¹ ugyanis maga Kimon sze-
rezte meg magának a szükséges pénzüsszeget az által, hogy
gazdag leányt vett nőül; Nepos szerint² ellenben Kallias,

¹ Schol. Aristid. Dindorf. III. 515.

² Cimon. 1.

Elpinike férje, fizette meg helyette a birságot. Lehetséges, hogy az a Seneca rhetor idejében elterjedt monda, mely szerint Kimon Kallias leányát vette nőül és így jutott a birság lefizetéséhez szükséges pénzösszegnek birtokába,¹ az imént említett két adatnak combinatiója. Ha ezt az utóbbi eltérést azonban el is kell mellőznünk, minthogy az Neposnak egy másik életrajzában, tudniillik Kimonéban, fordul elő, és így lehetséges, hogy Nepos itt közvetlenül avagy közvetve nem Ephorost használta forrásul, hanem más történetírót, esetleg Theopompost: már az előbb említett eltérések is kellőképen mutatják, hogy Nepos, illetőleg forrása, ott is, a hol Ephorost kiírta, kisebb eltéréseket megengedett magának. Ámbár ezek szerint nagyon is valószínű, hogy már Ephoros szerint is az athéniek azzal vádolták Miltiadest, hogy az ellenség által megvesztegettetve árulást követett el, még sincs kizárva, hogy Ephoros csak általában megvesztegetésről beszélt és a megvesztegetőknél esetleg inkább a parosiakra gondolt; mert hisz az a gondolat, hogy a perzsák voltak a megvesztegetők, olyan közelfekvő, hogy az Neposban, vagy egy közvetítő forrásban is támadhatott. Ámde legyen bárhogyan, alig tartom szükségesnek bebizonyítani, hogy a vád tartalmát illetőleg egyedül Herodotos híradása érdemel teljes bizalmat. Miltiades perében a vádló Xanthippos volt, Periklesnek atyja, a kinek bámulói közé tartozott Herodotos, a kinek barátai és párthívei körében athéni tartózkodása alatt bizonyára leginkább fordult meg és ott hallotta az athéni történetre vonatkozó mondákat. Ha Xanthippos Miltiadest megvesztegetéssel, még hozzá a perzsák általi megvesztegetéssel vádolja, Perikles hívei, köztük Herodotos, ezt bizonyára tudták volna és tették ennek elhallgatása által nem szépitgették volna. Különbén a megvesztegetési történet egészen a későbbi athéniek ízlése szerint készült, a kik minden kiváló emberüket többé-kevésbé pénz által hozzáférhetőnek tartottak. Aristidesnek szavai még arra nézve is nyújtanak útmutatást, hogy

¹ Seneca. Controv. 24. lib. IV. és Declam. 1. lib. IX.

miképen keletkezhetett ez a megvesztegetési történet. Hogy a kised Paros a marathoni győzőnek, a ki a perzsa királynak megszámlálhatatlan hadait megsemmisítette, komolyan ellenállhatott és őt akarata ellen visszatérésre kényszerítette, hihetetlennek látszott; ellenben az, hogy megvesztegették, a későbbi athéniaknak, a kik ilyen vádakat legkiválóbb államférfiaik ellen napról-napra felhozni hallottak, nagyon is plausibilisnek tűnt fel. Ez tehát tulajdonképen a hatalmas Perzsián aratott győzelem és egy görög liliputállamtól szenvedett kudarcz közti ellentétnek rhetorikus kiszinezése alapján támadt utógondolat. Ez a gondolat még épen azoknak jött kapóra, a kik a visszavonulás okát nem Miltiades megsérülésében, hanem egy a szomszédban keletkezett tűzben látták. Miltiades kortársai, a kik a marathoni hőst mint gyarló embert maguk között forgolódni látták, esetleg még felteheték volna róla, hogy tévedésnek volt áldozata, bár ismerve a gyanusításra hajló athéni népjellemet, azt állíthatjuk, hogy már akkor is akadtak volna olyanok, a kik valami szándékosságot gyanítottak. A későbbi athéniak, a kik legnagyobb győzelmük kivójában a hadvezéri genialitás megtestesülését látták, már alig tudták róla elképzelni, hogy ekkora baklövést követett el, vagy ha ők maguk ezt még elképzelhetőnek is tartották, azt már csakugyan nem merték hirdetni, hogy a bírák többsége az ő részéről egy akkora tévedést, még ha azt ő maga meg is vallja, hihetőnek találta volna. Így tehát egészen természetesnek tűnt fel a gondolat, hogy magát szándékosan félrevezettette, vagy legalább hogy a bírák többsége őt ilyen szándékos tévedéssel gyanusította, e szándékos tévedést pedig a megvesztegetés magyarázta meg. Azoknak tehát, a kik az erdőégést tekintették a visszavonulás okának, az ellenségtől való megvesztegetésre és árulásra vonatkozó vád olyan közelesőnek tűnt fel, hogy a jobb tudomást, mely szerint őt *ἀπατή*-vel vádolták és e miatt itélték el, háttérbe szorította. Mi tehát ezzel szemben biztosra vehetjük, hogy Miltiadest *ἀπατή* miatt itélték el, és így csak az állapítandó meg, hogy mi által követte el az *ἀπατή*-t, a mely miatt őt elítélték.

Annak meghatározásánál pedig, hogy miben állt az *ἀπατή*, nagyon előnyös volna, ha biztosan megállapíthatnók, hogy minő célra kérte és kapta Miltiades azt a hadsereget, a melyet Paros ellen vezetett. Sajnos azonban, erre vonatkozólag csak véleményyszerűen nyilatkozhatunk, mert e tekintetben is két lényegesen eltérő értesítésünk van, Neposé és Herodotosé. Herodotos azt mondja, hogy Miltiades az athéniektől hadsereget, hajókat és pénzt kért: «οὐ φράσας σφι ἐπ' ἣν ἐπεστρατεύεται χώραν, ἀλλὰ φὰς αὐτοῦς καταπλουσιεῖν ἦν οἱ ἔπωνται· ἐπὶ γὰρ χώραν τοιαύτην δὴ τινα ἄξειν, ὅθεν χρυσὸν εὐπετέως ἀφθονον οἴσονται· λέγων τοιαῦτα αἴτε τὰς νέας. Ἀθηναῖοι δὲ τοῦτοις ἐπαερθέντες παρέδωσαν». Egyes modern historikusok elképzelhetetlennek tartják azt, hogy az athéniak Miltiades-től nem kivánták meg annak az államnak, vagy azoknak az államoknak pontos megjelölését, a melyek ellen hadakozni szándékozott: ezzel szemben azt hiszem, hogy ha Herodotos kortársai elképzelhetőnek tartották azt, hogy az athéni népgyűlés, esetleg Miltiades által meggyőzve a titkolódzás taktikai szükségességéről, a megtámadandó államok pontos megjelölésétől elállt, mi is elképzelhetőnek tarthatjuk azt. Nagyon szellemesen jegyzi meg erre vonatkozólag Macan, bár ő is csak nehezen határozza el magát az ilyen titkolódzás elhívására, a következőt: «Perhaps secrecy might have been advocated and conceded on grounds of policy, but Miltiades previous record, his connection with Thrace, the words put into his mouth, the existing situation, would have made Thasos, rather than Paros, the natural bourne of the expedition and it is even conceivable, that such an idea was left to circulate the better to cover the real purpose of the expedition».¹ Macan szerint tehát Miltiades és az athéniak a parosi hadjáratban úgy cselekedtek, mint Aristagoras és a perzsák a naxosiban. Miltiades a hadjáratot kezdettől fogva Paros ellen tervezte, de hogy a parosiakat biztonságba ringassa, a hadjárat tárgyalásakor nyilvánosan olyan célzásokat tett, a melyek

¹ The fourth, fifth and sixth books of Herodotos II. 254.

alapján tekintettel az ő thrákiai összeköttetéseire, az a tévhit keletkezhetett, hogy a hadjárat tulajdonképen Thasos ellen irányul. Még szellemesebben jegyzi meg Perdrizet, hogy mikor Miltiades az athénieknek azt ígérte: «ἐπιχώρησιν τοιαύτην δὴ τινα ἄξειν, ὅθεν χρυσὸν εὐπετέως ἀφθονον ὄσονται», ez alatt csak a Pangaion vidékét érthette Thrákiában, hogy ez a vidék akkoriban csakugyan a thasosiaké volt és hogy Thasos Paros leányvárosának tartatott. Miltiades e szerint a hadjáratnak, bár csak végső célját és azt is csak körülírással, mégis félre nem érthetően és őszintén megjelölte volna. Az összefüggés ilyesfélének képzelhető. Miltiadesnek tulajdonképeni célja Délthrákia aranyban gazdag részének elfoglalása volt. Minthogy azonban tudta, hogy ott állandóan csak úgy boldogulhat, ha Thasost is meghódítja, mert különben a thasosiak a bennszülöttekkel szövetségbe, az athéniakat bármely pillanatban Thrákiából elűzhetnék.¹ előbb Thasost akarta megszerezni. Hogy pedig erre jogcímet nyerjen, előbb Thasos anyavárosát, Parost, kívánta elfoglalni, a mi meg azért tűnt fel neki könnyűnek, mert azt remélte, hogy a parosiakat készületlenül találja. Paros megtámadására meg a parosiak által a perzsáknak Athén ellen nyújtott segítség szolgált neki jogcímmel. Csak azt kellene feltennünk, a mi különben is valószínű, hogy Miltiades a parosiaktól a száz talentum mellett még az athéni főhatóságnak elismerését is követelte. A száz talentum alighanem az expeditio költségeinek fedezésére volt szánva. Miltiadest ötven talentum pénzhírságra ítélték. Tehát valószínűleg ekkora volt az athéniak által neki megszavazott pénzüsszeg, a melyet ő a Paros elleni hadjárat költségeinek fedezésére szánt, és meglehet, hogy ennek a pénznek elfogyása is hozzájárult az ostrom abbanhagyásához. A másik ötven talentum meg alighanem Thasos leigázásának költsége lett volna, a melyet Miltiades ugyanakkorának számított, mint Parosét, és a melyet a parosiak által akart fedeztetni. Meg kell vallanom, hogy Paros, Thasos és Délthrákia

¹ Ungarische Rundschau. 9114. p. 678.

elfoglalásának terve nekem az akkori helyzettel és Athénnek későbbi politikájával összeegyeztethetőnek látszik. Ha a terv sikerül, Athén, gazdagságban és erőben megnövekedve, első hatalmassággá vált volna az Aegæi tenger sphaerájában, úgy hogy a perzsa támadásokkal szemben is nagy erőt fejthetett volna ki. Miltiades pedig családjának vonatkozásai Thrákiához eme vidék jelentőségének felfogására és így az említett terv kigondolására is képessé tették. A későbbi athéni politika meg, különösen Miltiades fiáé, Kimoné, azt gyaníttatja, hogy Miltiades csakugyan ezt a tervet szötte és az annak megvalósításával járó előnyöket, még ha magát a tervet csak nagy általánosságban körvonalozta is, polgártársaival annyira megértetni és megéreztetni tudta, hogy az athéniak azt a kezdetben szenvedett kudarcz ellenére később, kedvezőbb viszonyok között, némileg eltérő alakban ismét felkarolták és megvalósították. Én tehát azt hiszem, hogy Miltiades előtt és az athéniak közül legalább azok előtt, a kik szándékaiba beavatva voltak, csakugyan az a terv lebegett, mikor azt a hadjáratot elhatározták, a mely Paroson olyan szomorú véget ért. Ezzel szemben azonban Nepos azt állítja, hogy az athéniak a hajóhadat azért adták Miltiadesnek «ut insulas, quæ barbaros adiuverant, bello persequeretur». Ez az adat ugyan az Ephorostöredékben nem olvasható; minthogy azonban a töredék első mondata, t. i.: «ὁ δὲ Μιλτιάδης τῶν μὲν ἄλλων νήσων τινὰς ἀποβάσεις ποιησάμενος ἐπόρθησε», ahhoz hasonlóan hangzik, a mi Neposban az említett adat után következik, t. i.: «quo imperio plerasque ad officium redire cœgit, nonnullas vi expugnavit», mégis nagyon valószínű, hogy ez az adat is Ephorosból származik. Ámbár ez az adat kissé olyan ízű, mintha abban a korban támadt anachronismus volna, mikor Athén már a hellénség előharczosának esapott fel a barbárokkal szemben, illetőleg annak köntösébe burkolta hatalmi törekvéseit, mégsem áll merev ellentétben azzal, a mit Herodotos alapján a hadjárat céljának tekintettünk. Nem áll vele ellentétben, ha csak annyit concedálunk, hogy Miltiades kezdettől fogva nem akart ridegen az olyan államok megtámadására szorítkozni, a melyek

a marathoni hadjáratban Perzsia mellett harczoltak, hanem a határozat által elsősorban jogczímet akart nyerni Paros megtámadására, egyszersmind azonban a határozat szövegének tágabb értelmű magyarázata által bárminő, a perzsáknak meghódolt területen, tehát Thasoson és Thrákiában is viselendő hadjáratra. Ugyanis Nepos szerint sem küldetett Miltiades egyenesen Paros ellen, hanem ő maga szemelte ki magának e város elfoglalását első jelentékenyebb feladatául. Mikor Miltiades a parosiaktól a száz talentumot követelte, Herodotos szerint neki ürügyül szolgált a parosiak által a perzsáknak nyújtott segítség; tehát, úgy látszik, Herodotos is azon a véleményen volt, hogy a Miltiadesnek adott megbízatásban szó volt a perzsákkal együtt harczolt államoknak megbüntetéséről. Arról, hogy Miltiades Paros előtt más szigeteket is támadott meg és fosztott ki, Herodotos ugyan nem szól semmit, de ez sincs szükségképen ellentétben az ő előadásával és Miltiades haditervének az ő előadása alapján fentebb megkísérelt reconstitúciójával. A két híradás esetleg a következőképen egyenlíthető ki. Miltiades csak általánosságban körvonalozta tervét és a fősúlyt a tervének megvalósításával járó előnyök festésére helyezte. Egyszersmind kifejtette, hogy haditervének részleteit taktikai szempontból titokban kell tartania. Hogy azonban jogczímet nyerjen különösen az általa elsősorban kiszemelt államnak megtámadására, azt a megbízatást adatta magának, hogy a perzsáknak segítséget nyújtott államokat (talán nemcsak a szigetállamokat) megbüntesse, a mi által azt is elérhetőnek mondta, hogy ez az eredetileg tulajdonképen rablóhadjáratnak tervezett háború legalább kezdetben az egész hellénységnek nemzeti érdekében viseltnék tűnjék fel. Hogy aztán feladatának teljes mértékben megfeleljen, Paros előtt még más szigeteket is pusztított.

Akár azonban Miltiades pusztított még más szigeteket is, akár nem, a szigetek nevének elhallgatása azt mutatja, hogy Ephoros és Nepos szerint is Paros volt az egyetlen jelentékenyebb állam, melyet megtámadott. Minthogy pedig a híradások abban is megegyezni látszanak, hogy a neki

adott utasításban Parosról nem volt szó, hanem hogy ez az utasítás neki a megtámadandó államok kiszemelésénél, vagy legalább a megtámadás sorrendjének megállapításánál bizonyos többé-kevésbé korlátolt szabadságot engedett: ennél fogva akkor, mikor a hadjárat véget ért, még pedig szerencsétlen véget ért, szóba kellett kerülnie, hogy miért tartotta elsősorban épen Parosnak megfenyítését vagy elfoglalását olyan fontosnak és sürgősnek, a mi különben valószínűleg akkor is szóba került volna, ha őt egyenesen Paros ellen küldik. Hiszen az ilyen expeditio meggyűlöletkor mindig akadnak olyanok, a kik annak, a ki az expeditiót létrehozta, tőle elhallgatott, önző czélokat imputálnak. Arra vonatkozólag pedig, hogy miért támadta meg Miltiades épen Parost, Herodotos a következőt mondja: «*παραλαβὼν δὲ ὁ Μιλτιάδης τὴν στρατιὴν ἔπλεε ἐπὶ Πάρον, πρόφασιν ἔχων, ὡς οἱ Πάριοι ὑπῆρξαν πρότεροι στρατευόμενοι τριήρεσι ἐς Μαραθῶνα ἅμα τῇ Πέρσῃ. τοῦτο μὲν δὴ πρόσχημα λόγων ἦν, ἀτὰρ τινα καὶ ἔγκοτον εἶχε τοῖσι Παρίοισι διὰ Λυσαγορέα τὸν Τισιέω, ἐόντα γένος Πάριον διαλαβόντα μιν πρὸς Ὑδαρνέα τὸν Πέρσῃ».* Tehát Herodotos szerint Miltiades tulajdonképen személyes gyűlölségtől indítatva, hogy Lysagorason, illetőleg Lysagoras miatt a parosiakon boszút álljon, határozta el magát a Paros elleni hadjáratra. Az ellenségeskedés személyi vonatkozásainak pontos ismerete arra vall, hogy ez az állítás nem pusztá ráfogás. Meglehet, hogy Lysagoras csak a parosi perzsabarát párt feje volt és a közte és Miltiades között állítólag fennállt személyi ellentét csak az utóbbinak politikai ellenfelei által terjesztett rágalomnak tekintendő; ámde Hydarnes nevének megemlítése mégis inkább a mellett szól, hogy a mendemondának valami tényleges alapja is volt. Azonban akár volt tényleges alapja, akár nem, a történet nyilvánvalóan már Miltiades perének tárgyalásakor került forgalomba. Az ilyesmi a harc hevében szokott elhangzani, nem pedig akkor, a mikor az elbukott hősből már nemzeti heros lett. Az is nyilvánvaló, hogy a történet Miltiades ellenfeleinek ajkáról hangzott el és Herodotosnak vonatkozásai Miltiades vádlójának, Xanthipposznak,

fiához, Perikleshez, csaknem kétségtelenné teszik, hogy magából a Xanthippos által Miltiades ellen emelt vádból származik. Ebben tehát legalább a többiek között az is meg volt említve, hogy Miltiades tulajdonképen azért támadta meg Parost, mert személyes ellenfelén, Lysagorason, vagyis inkább Lysagoras miatt a parosiakon bosszút akart állani. Hogy mit keresett ez az állítás a vádban, nyilvánvalóvá lesz, mihelyt annak vizsgálatához fogunk, hogy miben állt az ἀπατή, a melyben az athéniek Miltiadest bűnösnek mondták. Arra vonatkozólag ugyanis, hogy mit értettek az athéniek az ἀπατή büntette alatt, az attikai perrendtartásról szóló classikus munka a következőt mondja: «Wenn wir die wenigen Stellen der Alten betrachten, die hiervon sprechen, so werden wir nicht in Abrede stellen, dass die Athener mit diesem Namen das Verbrechen bezeichnet haben, da jemand das Volk, den Rath, die Gerichtshöfe durch falsche Vorstellungen und Versprechungen zu täuschen und zu unglücklichen politischen Massregeln zu verleiten versucht hatte».¹ Már most, a mint már említettem, Herodotos azt meséli, hogy Miltiades, a mikor a hadsereget kérte, azt mondta az athénieknek: «αὐτοὺς καταπλουτιστῆν, ἣν οἱ ἔπωμαι· ἐπὶ γὰρ χώρην τοιαύτην δὴ τινα ἄξειν, ὅθεν χρυσὸν εὐπετέως ἀφθονον οἴσονται». A φάς helyén egészen jól állhatna ὑποσχόμενος. Tehát ez volt az az ígélet, a mely által Miltiades állítólag rábírta az athénieket arra, hogy a háborút elhatározzák és neki hadsereget adjanak. Vajon Miltiades csakugyan erre a célra kérte-e és kapta-e a hadsereget, mellékes. Ilyenféle célzásokat, különösen ha az, a mit terveiről főntebb mondtunk, igaz, könnyen elejtethetett és ezek aztán elegendő okot adtak ellenfeleinek arra az állításra, hogy általuk az athénieket a vállalatba belerántotta. Az ígélet teljesítésének elmaradása azonban magában véve alig lehetett elegendő arra, hogy őt az ἀπατή büntetében bűnösnek találják. Véleményem szerint legalább e büntett lényegéhez tartozik az, hogy a csábítás, az

¹ Meier-Schömann: Der attische Process. Bearb. v. Lipsius. p. 425.

elszédítés szándékos legyen, vagyis hogy olyan ígéretek által történjék, a melyekről az ígérő maga tudja, hogy őket nem teljesítheti, vagy teljesíteni nem is óhajtja. Erre vallanak Demosthenes szavai, a hol nyilvánvalóan ezt a büntettet szem előtt tartva kérdezi: «καίτοι τίς ὁ τήν πόλιν ἐξαπατῶν, οὐχ ὁ μὴ λέγων ἃ φρόνει»;¹ és Deinarchoséi, a ki ugyanennek a büntettnék értelmét kifejtve megjegyzi: «ἐξαπατηκῶς δὲ καὶ τὸν δῆμον καὶ τὴν βουλὴν παρὰ τὴν ἀράν, καὶ ἕτερα λόγων, ἕτερα δὲ φρόνων».² Már pedig Miltiades arra hivatkozhatott, hogy ő ígéreteit, a mennyiben t. i. célzásait egyáltalán ígéreteknek tekinteni lehetett, természetszerűen csak siker esetére adhatta, hogy a siker elmaradását előre nem láthatta, hogy a siker érdekében tőle feltehetőleg mindent elkövetett, hogy Paros ostroma az első lépés volt ígéreteinek beváltásához, hogy tehát őt csak egy felsőbb hatalom és előre nem látott körülmények akadályozták meg ígéretei teljesítésében. Ezzel szemben tehát vádlóinak feladata volt kimutatni, hogy mindez ámitás, hogy ő ígéreteit soha sem vette komolyan, hanem csak arra használta fel, hogy igazi célját elrejtse és polgártársait megtévesztve arra csábítsa, hogy neki hadsereget adjanak, a mely hadsereg eltitkolt céljának elérésére szolgált volna. Céljukat pedig a vádlók elérték, mihelyt az athéniakkal elhíttetniök sikerült, hogy Miltiadest csak személyes bosszú bírta rá a parosiak elleni hadjáratra. Ebben az esetben a megtévesztés nyilvánvaló volt, mert az athéniak, ha erről csak sejtelmük is lett volna, bizonyára nem bízzák reá a hadsereget. Így Herodotos adatai az ígéretekre és a személyes bosszúra vonatkozólag egymást kiegészítik. Mindkét adat a vádból ered és a vád lényegének megismerésére képesít bennünket. Vajon Miltiades azzal volt-e megbízva, vagy egyáltalán arra feljogosítva, hogy a perzsáknak segítséget nyújtott államokat megfenyítse, azon a vád egyszerűen átsíklott, úgy hogy erre vonatkozólag Herodotosból sem alkothatunk magunknak

¹ A koszorúról p. 319.

² I. 47.

tiszta képet. E helyett a vád annak megállapítására szorított, hogy Miltiades az athénieknek gazdagság és hatalom megszerzését ígérte, de ígéretének beváltása soha eszébe sem jutott, hanem kezdettől fogva csak arra törekedett, hogy személyes ellenfelein boszút álljon és az ígéreteket is csak arra használta fel, hogy általuk polgártársait megtévesztve, a személyes boszújának kitöltéséhez szükséges eszközök birtokába jusson. Igaz, hogy ő a parosiaktól azon a czímen követelte a hadisarczot, hogy a perzsáknak segítettek az athéniak ellen, ámde ez neki csak ürügyül és arra szolgált, hogy nemzeti érdek leple alatt egyéni boszúvágyát kielégítse. Ezzel szemben ugyan arra hivatkozhatott, hogy ha személyes ellenfelein akar boszút állni, az ő kiadatásukat követelte volna, de vádlói erre azt felelheték, hogy ő ezt épen azért nem kívánta, mert önző céljait eltitkolta, és hogy ő különben sem egyes parosiakra, hanem általában a parosiakra haragudott. Ez a vád megállt volna még akkor is, ha őt egyenesen és csakis Paros ellen küldik, mert ő már akkor követte el a terhére rótt bűncselekményt, mikor az athéniakat valódi indokainak elhallgatásával és általa soha teljesíteni nem kívánt ígérek hangoztatásával a háború elhatározására rábirta. Még inkább megállt ez a vád akkor, ha őt, a mint azt Nepos mondja, nem egyenesen Paros ellen küldték, hanem általánosságban a perzsáknak segítséget nyújtott szigetállamok megfenyítésével bízták meg. Ekkor ugyanis az athéniak azt mondhatták volna neki, a mit Choricus Xanthippos által neki mondat: «πολλοὶ Ἑλλήνων συνηγωνίσαντο τοῖς βαρβάροις, οὐ Πάριοι μόνοι, σὺ δὲ πρὸ τῶν ἄλλων ἐπὶ Παρίους ἐκπλεύσας εὐδηλος εἰ Λυσαγόρα μνησικακῶν». Choricusnál Miltiades ezzel szemben a következőképen védelmezi magát: «κατὰ ποίαν οὖν ἔδει με τάξιν Παρίους ἀμύνασθαι, πότερα πρώτους τῶν μηδισάντων ἢ μέσους ἢ πάντων ἐσχάτους; ἦν γὰρ ἂν τάξιν εἰλόμην, ἀφορμὴν σοι παρῆχον ψευδολογίας. εἰ μὲν πρὸ τῶν ἄλλων ἐχειρωσάμην, ἵνα πρότερον θεραπεύσω τὴν ἰδίαν ὀργὴν κατὰ τὸν σόν, ὧ Ἐάνθιππε, λόγον· εἰ δὲ πάντων ἐσχάτους, ἵνα τὴν οἰκίαν ἀποκρῦψω δυσμένειαν. ἀλλὰ καὶ μέσους ἐν τῇ τιμωρίᾳ πεποικῶς ἐδόκουν ἂν μὴ τιθέναι μὲν πρώτους, ἵνα λάθω Λυσαγόραν μισῶν, μὴ

καρτερῆσαι δὲ τελευταίους ἔασαι βιασαμένου με τοῦ πρὸς ἐκείνον θυμοῦ. τοιοῦτόν ἐστι συκοφαντία· τὸ προστυχὸν αἰεὶ πρόφασιν ποιεῖται διαβολῆς».¹ A védekezés nagyon ügyes, de csak azt bizonyítja, hogy Miltiades a három supponált eset egyikében sem védekezhetett volna. Sőt ha Lysagoras csakugyan személyes ellenfele volt és neki esetleg oka lehetett Lysagoras miatt a parosiakra haragudni, a minek ellenkezőjét — feltéve, hogy Lysagoras élt, a miben azonban nincs okunk kételkedni — alig lehetett kimutatni, akkor neki egyáltalán nem volt módjában behoztatni azt, hogy nem ezen személyes ellentét miatt támadta meg Parost, illetőleg beszélte rá az athénieket a háborúra, mert hogyha fentebb vázolt tervének felfedése által indokolhatta is azt, hogy miért támadta meg éppen Parost, más részről bírától függött, vajon ezt az indokolást elhigyjék-e neki, vagy pedig abban csak utólagosan kieszelt ügyes mentegetődzést lássanak-e. Miltiades tehát a vád értelmében a terhére rótt bűncselekményt nem akkor követte el, mikor Parost megtámadta, sem akkor, mikor kudarcot vallott, hanem akkor, mikor polgártársait a vagyon- és hatalomszerzés ígérete által elvakítva, csak azért, hogy személyes ellenfelein boszút állhasson, háborúba keverte.

Ámde ha ez elegendő is volt a marasztaló ítéletnek formális indokolására, az igazi motivum, a mely a bírakat a bűnösség kimondására készítette, más lehetett. Miltiadesnek hírneve, érdemei akkorák voltak, hogy ha minden látszat ellene is szól, neki szavára elhitték volna, hogy nem személyes boszúból cselekedett. Már pedig a jelen eselben nem volt ugyan minden kétséget kizárólag kimutatható, hogy nem személyes boszúból cselekedett, viszont azonban, az sem volt minden kétséget kizárólag kimutatható, hogy tényleg csakis személyes boszúból cselekedett. Más szóval a vád nem volt megczáfolható, de behozható sem volt. Ha tehát a bírák a vád tartalmát behozhatóknak vették, akkor akarták behozhatóknak venni. Így az a kérdés támad, hogy miért akarták ezt. Pártszenvédély vagy

¹ Miltiad. 43., 44.

közérdekre való tekintet volt-e az, a mi őket erre készítette? A bírák között bizonyára akadtak olyanok, a kik párt-szenvedélyből Miltiades vesztére törtek; de a többség a marathoni győzelem óta alighanem inkább az ő részén állt. Az a körülmény is, hogy Miltiadest nem a vádló előterjesztése értelmében és nem is a legalább később a törvényben is kiszabott büntetésnek rideg alkalmazásával halálra, hanem csak pénzbírságra ítélték, a mellett szól, hogy nem elvakult párt-szenvedélynek esett áldozatul, hanem hogy a többség irgalmat érzett iránta és tulajdonképen akaratára ellenére, némileg kényszerűségből mondta őt ki bűnösnek. Különben Miltiades akkor halálos ágyán feküdt. Egy felsőbb hatalom vállalta magára, hogy azt a büntetést, a melynek kiszabásától polgártársai visszaretentek, rajta végrehajtsa. Ez a felsőbb hatalom szükségtelenné tette azt, hogy az athéniek legnagyobb polgártásukat a hóhérnak kiszolgáltatassák. A sietség is, a melylyel az ítéletet mindamellett kimondták, arra vall, hogy az ítéletet nem azért mondták ki, hogy Miltiadest megsemmisítsék, hanem csak azért, mert az ítélet kimondását közérdekből szükségesnek tartották.

Ugyan minő közérdek indithatta az athénieket arra, hogy egykor imádott vezérüknek elítélését oly szükségesnek és sürgősnek tartsák, hogy betegségének lefolyását sem várták be, nehogy halála által az ítélet kimondásában megakadályoztassanak? Paros. úgy lászik, Herod. V. 31. szerint bizonyos tekintetben Naxosnak volt alávetve és ezzel együtt került közvetlenül a marathoni csata előtt perzsa uralom alá. A plataiai győzőket felsoroló híres konstantinápolyi emléken Naxos meg van nevezve, Paros nem. A csatlakozás Perzsiához alighanem önkényt történt, legalább erre vall a Miltiadessel szemben kifejtett makacs ellenállás. Az athéniek tehát a parosi hadjáratban egy Perzsiának meghódolt görög államot támadtak meg, sőt Miltiades egyenesen azon a czímen követelte a parosiaktól a hadisarczót, hogy a perzsák mellett harczoltak Athén ellen. Miltiadesnek további haditerve is, akár Nepos, akár Herodotos, akár, a mint fentebb megkíséreltük, mindkettejük alapján állapít-

juk meg azt, a perzsa birodalomhoz tartozó tartományok ellen irányult, mert hiszen Thasos és Thrákia is akkoriban már Perzsiának voltak alávetve. Az athéniak éppen eleget vétkeztek a perzsák ellen. Megsegítették az ionokat; megverték a megbüntetésükre küldött hadsereget Marathonnál, és most a marathoni győzőnek vezérlete alatt megtámadták, alávetni akarták a perzsáknak alárendelt államokat és népeket. Ennyi bünt a perzsák megtorlatlanul nem hagyhattak. Az ionok megsegítését még talán elnézhették volna, mert ebben az esetben az athéniak a segítségnyújtást a vérokonsággal mentegethették és különben is bűnüket a segédcsapatoknak korai, önkényes visszahívása által némileg jóvátették. Esetleg még a marathoni diadalt is megbocsáthatták, mert az athéniak ezt utóvégre is önvédelem közben aratták. Ámde a perzsáknak meghódolt államok megtámadását megtorlás nélkül hagyni már nem lehetett. Ezért a perzsáknak, ha tekintélyüket nem akarták végleg elveszíteni, bosszút kellett állniok és arról is kellett gondoskodniok, hogy ez a bosszú minél rémesebb legyen. Az athéniak meg voltak¹ győződve arról, hogy a bosszúhadjárat a perzsák részéről küszöbön áll, és ez a meggyőződés félelmet kellett, hogy lelkükbe öntsön. Ha a parosi hadjárat sikerül, több bizalommal tekinthettek volna a jövőbe; azt remélhették volna, hogy Athén, erőben és hatalomban gyarapodva, a többi görög segítségével képes lesz a bosszút lihegő barbaroknak ellenállni. A parosi kudarc az athéniakban megingatta ellenállhatatlanságukba vetett hitüket. Tartani lehetett attól, hogy Athén előbb-utóbb kénytelen lesz meghódolni és azoknak, a kik a meghódolást kikerülhetetlennek hitték, gondoskodniok kellett arról, hogy a perzsák haragját lecsillapítsák, nehogy Athén is úgy járjon mint Eretria, melyet a perzsák leromboltak. Erre a célra, a perzsák haragjának lecsillapítására, szolgált az a Miltiades ellen emelt vád, hogy polgártársait megtevés által kergette bele a Paros elleni hadjáratba.

¹ Ezt mutatják a perzsák készülődéseiről szóló hírek Herodotósnál.

Ebből a szempontból persze a legczélszerűbb az lett volna, ha az athéniak egyszerűen kijelentetik, hogy nekik még csak sejtelmük sem volt arról, mintha Miltiades egy a perzsáknak alárendelt államot akart volna megtámadni, és e végett esetleg éppen azért ítéltek volna el, mert ezt nekik nem mondta meg. Csakhogy ez nem igen volt lehetséges. Még ha Miltiades nem is egyenesen arra a célra kapta a hadsereget, hogy a perzsáknak segítséget nyújtott államokat megbüntesse, a mint azt Nepos állítja, hanem, ha csak olyan célzásokat tett, mint a milyeneket Herodotosnál olvasunk, az athéniak akkor is gyaníhatták a háborúnak perzsaellenes jellegét, mert miként már említettük, Thasos is, Thrákia is, a hová ezek a célzások nyilvánvalóan mutattak, ugyancsak a perzsa birodalomhoz tartozott. Sőt hogyha az athéniak úgy tetetik magukat, mintha ezeket a célzásokat nem értették volna meg, még ez sem szolgált volna nekik mentségül, mert előbb-utóbb mégis csak meg kellett tudniok, hogy ki ellen irányul a háború, és akkor vagy a megbízatást vonhatták meg tőle, vagy visszahivhatták, vagy legalább helytelenítésüket fejezhették ki, vagy végső esetben megtagadhatták neki az engedelmességét. Hozzájárul, hogy, a mint már említettük, Herodotosnak és a vádlóknak előadása szerint is Miltiades a parosiaktól a hadisarczot azzal az ürüggyel követelte, hogy a perzsáknak az athéniak ellen segítettek. Tehát úgy látszik, a vádlók is legalább hallgatólag megengedték, hogy Miltiadesnek joga volt ezen a czímen sarczot követelni és így az athéniaknak is, a kik őt erre feljogosították, tudomásuk volt a háborúnak perzsaellenes céljáról, mikor abba belementek. Miltiades éppen azzal tévesztette meg az athéniakat, hogy nem gondolt komolyan a perzsákat segítő görög államok megbüntetésére, hanem ezt csak ürüggyül használta fel arra, hogy személyes ellenfelein bosszút állhasson. Csakhogy ha őt ezért helyezik vád alá, ez a vád nem mentség, hanem önvád lett volna az athéniak részéről. A vádlók tehát azt a kibuvót találták, hogy azt, a mit Miltiades titokban tartott tervének kereszt-

tülvitele esetére a sikerrel együtt járó előnynek esetleg csak mellesleg emlegetett, határozott ígéretnek vették, és erre az ígéretre alapítva emelték ellene az *ἀπαρτή* vádját, a mennyiben azt állították, hogy ezáltal az ígéret által őket elkábítva egy végzetes kalandba keverte, a mely tulajdonképen csak arra szolgált volna, hogy személyes ellenfelein bosszút állhasson. Ilyeténképen az athéniek nem akarván magukat kitenni annak, hogy a háború perzsaellenes céljának ismeretét velük szemben felhozni és őket ennek bizonyítása által, a mennyiben t. i. bizonyításra egyáltalán szükség volt, kényes helyzetbe hozni lehessen, legalább hallgatólag elismerték azt, a mit letagadni amúgy is bajos lett volna, hogy t. i. a perzsák ellen vétkeztek, és pusztán annak megállapítására szorítkoztak, hogy gonosztettüket csak Miltiades ígéretei által elkábítva, az általa felingerelt kapzsiságtól indíttatva, csaknem önkivületi állapotban szándék és megfontolás nélkül követték el, a felelősség tehát tulajdonképen elcsábítójukra hárul, a kinek kezében ők akaratnélküli eszközök voltak, hogy ők kijózanodásuk után tettüknek bűnös voltát azonnal belátták és bűnüket elcsábítójuk megbüntetése által expiálták. Mivel pedig általában szokásban volt a lázadóknak a lázító és felbujtó kiadatása után megkegyelmezni, az athéniek annál inkább számítottak elnézésre és kegyelemre, mert felbujtójukat mindjárt a hadjárat befejezése után önként ítélték el, ez által kifejezve, hogy az elítéltetés csupán kijózanodásuknak, mámoruk eltűnésének, helyes belátásuk visszatérésének következményeként jött létre, még mielőtt a perzsák arra gondoltak volna, hogy velük szemben kényszereszközökhöz nyuljanak. Azonban mindennek elismerése csak hallgatólag történt. A tárgyaláskor ez talán alig került szóba. A perzsabarát államok megbüntetéséről a vádlók, a mint az Herodotosból kitűnik, alighanem csak annyiban emlékeztek meg, a mennyiben azt állították, hogy az Miltiadesnek ürügyül szolgált Paros megsarczolására. A vád még csak alkalmat sem nyújtott a kérdésnek további fészegetésére, sőt lehetővé tette, hogy az athéniek, még ha ezt szóvá is tették, rajta, mint az ügy lényegéhez nem tar-

tozó körülményen, annak egyszerű megvallásával átcsúszsznak, és illetéknépen módot nyújtott nekik arra, hogy tulajdonképen bűnüknek elismerése, múltjuknak megtagadása nélkül Miltiadesnek perzsaellenes politikáját elítéljék.

Az imént említettben rejlik azonban ennek az eseménynek tulajdonképeni törtóriai jelentősége is. A parosi hadjárat miatt Miltiades ellen indított perben a vádló szerepét a Buzygek nemzetségéből származó Xanthippos játszotta. Ez a Xanthippos különben is politikai ellenfele volt Miltiadesnek. A Kenyon-féle Athenaion politeia szerint Xanthippos a Miltiades körül csoportosult aristokratikus párttal szemben a demokratikus párt élén állt. Valakinek pártállását akkoriban Athénben még jelentékeny mértékben határozta meg az, hogy melyik családhoz, illetőleg nemzetséghez tartozott. A Buzygek nemzetsége tudomásunk szerint az előtt nem játszott nagyobb szerepet Athén politikai életében. Xanthippos nyilvánvalóan annak köszönhette pártvezéri szerepét, hogy házassága révén rokonságba került az Alkmeonidákkal, a mennyiben t. i. nőül vette Agaristet, az Alkmeonida Hippokratesnek leányát, a törvényhozó Kleisthenesnek unokahugát. Minden valószínűség szerint az Alkmeonidák barátai és hívei közül kerültek ki azok, a kik először Xanthippos pártjához csatlakoztak; hiszen feleségének nagybátyja, Kleisthenes, volt az athéni demokratia megalapítója, és fia, Perikles, is a demokratikus párt segítségével került Athén élére. Már pedig az Alkmeonidákat azzal vádolták, még pedig valószínűleg joggal vádolták, hogy Datis közeledésekor a várost Peisistratos fiának, Hippiasnak és a perzsáknak akarták átadni. A bűn elsősorban alighanem az Alkmeonida Megaklest, Xanthippos feleségének, Agaristének, fivérét terhelte, a ki az Athenaion politeia szerint néhány évvel utóbb mint a tyrannosok barátaihoz, azaz mint a Peisistratossal ugyanazon nemzetségből való Hipparkhosnak vezetése alatt álló párthoz tartozó száműzött. Nemsokára rá ugyanaz a sors érte sógorát, Xanthippos is. Aristotelesnek az a megjegyzése, hogy Xanthippos volt az első, a ki «τῶν ἄποθεν τῆς τυραννίδος» ostrakismos

útján száműzetett, csak annyit jelent, hogy ő nem tartozott az említett Hipparkhosznak pártjához, a mi különben már csak azért is természetes, mert, a mint az imént említettük, ő maga is egy önálló pártnak az élén állt. Mind a mellett a közeli rokonság, pártjaiknak közös gyűlölsége Miltiades és pártja ellen bizonyára nem egy tekintetben szellemi és érzelmi kapcsolatot teremtett köztük. Noha tehát Xanthippos nem tartozott a tyrannosok híveihez, még sincsen kizárva, hogy ő Megakleshez hasonlóan, a ki talán épen ezért csatlakozott hozzájuk, már kezdettől fogva nem volt olyan mértékben meggyőződve Athén ellenálló képességéről, mint Miltiades. Mikor azonban belátta, hogy polgártársai a végső ellenállásra vannak elhatározva és ő ezt az elhatározásukat nem változtathatja meg, esetleg ő maga is a küzdők közé állt, vagy legalább sógorának hazaáruló machinatióiban nem vett részt. A marathoni győzelem sem volt alkalmas arra, hogy meggyőződését megváltoztassa, mert joggal tarthatott attól, hogy az csak egy sokkal nagyobb méretű boszúhadjáratot von maga után. Talán maga Miltiades is tartott ettől és haditerve esetleg épen azt a célt szolgálta, hogy Athén gazdagságban és hatalomban gyarapodva, nagyobb ellenállást fejthessen ki a várható támadással szemben. Lehetséges, hogy Xanthippos ezért, noha aggályait nem titkolta el, nem is gördített akadályokat Miltiades útjába, ámbár esetleg már akkoriban gondolt arra, hogy abban az esetben, ha a hadjárat nem sikerül, a felelősség egyedül Miltiadesre legyen hárítható. Mikor aztán a hadjárat csakugyan nem sikerült, arra a meggyőződésre juthatott, hogy szomorú sejtelmei igazolódtak és immár mindenképen azon kell lennie, hogy a vakmerő kísérletnek rémes következményei szülővárosáról lehetőleg elháríttassanak. Erre a célra szolgált a Miltiades ellen emelt vád. Ez a vád egyzersmind alkalmat nyújtott neki annak kimutatására, hogy az ő, a perzsákkal békét kereső politikája nem kevésbé, sőt inkább fakadt hazafias szándékból, mint Miltiadesnek perzsaellenes politikája. A vádban épen az volt a végzetes, hogy magát az ellenállás politikáját compromittálta. Miltia-

dest nem csak mint szerencsétlen hadvezért állította pellen-
gérre, hanem még hazafiassága iránt is kételyt támasztott.
Ellenfelei nagyobb hazafiak voltak, mint ő. Ők a perzsák
barátai voltak, hogy Athént megmentésük; Miltiades a perzsák
ellensége volt, hogy személyes ellenfelein boszút álljon. Így
állt boszút Xanthippos azokért a szemrehányásokért, a melyek-
kel az ellenállás apostolai az aggályoskodókat hazafiasság
hiánya miatt illették. A perzsaellenes politika képviselőjéről
lerántva a leplet, azon volt, hogy a perzsabarát politikát
igazolja és népszerűvé tegye. A perzsabarátok az athénie-
ket meg akarták győzni arról, hogy nem ők, hanem ellen-
feleik áldozták fel a haza érdekeit önző céloknak. Ha
ez teljesen sikerül, az ellenállást hirdető politika hosszú
időre gyanússá vált volna. Az események mutatják, hogy ez
nem sikerült, vagy legalább nem sikerült teljesen. A perzsa-
barátok győzelme csak pillanatnyi győzelem volt és ez arra
vall, hogy a bírák nem annyira meggyőződésből, mert
a vádlóknak tényleg elhitték, hogy Miltiades csakugyan
egyedül önző célból keverte az athénieket a háborúba,
mondták őt ki bűnösnek, mint inkább a perzsáktól való
félelmükben, hogy a hibát egészen Miltiadesre tolják és az
ő feláldozása által a várost a boszút lihegő barbároknak
ádáz dühétől megmentésük. Hogy ezt még jobban megért-
hessük, tekintetbe kell vennünk azt, hogy Miltiades felett
nem szakbírótság ítélkezett, hanem maga a nép, illetőleg
annak egy része. Már pedig a néptömeg nagyobb mérték-
ben érzi az események súlyát, mint az egyes műveltebb
ember; a győzelem benne nagyobb önbizalmat, a vereség
nagyobb kétségbeesést szül, mint amabban. Az athéniek is
a helyzetet a legsötétebb színben látták. Inkább csak érez-
ték, mint tudták, hogy Miltiades őket vakmerősége által a
végveszélybe döntötte, és csak az a cél lebegett előttük,
hogy a bajból valahogyan kimászszanak. Az érzelmeknek ez
a fokozódása a néptömegnek amúgy is csekélyebb megfontoló
képességét még inkább csökkenti. Ha az ilyen esetben a tömeg
egy származása, tekintélye, egyénisége, politikai múltja által
kiváló és vezérszerepre hivatott egyénben érzelmeinek ki-

fejezőjére akad, őt korlátlan bizalmávat ajándékozza meg. A bizalom Xanthippos felé még fokozottabb mértékben fordult, mert ő arra hivatkozhatott, hogy a bajt előre látta és csak, a mikor észrevette, hogy azt többé el nem hárithatja, hogy a nép örülten rohan vesztébe, önzetlenül félreállt. Mikor a perzsák boszúhadjárata elmaradt és kiderült, hogy Xanthipposnak aggodalmai nem váltak be, a bizalom iránta azonnal megszűnt, a néphangulat ellene fordult, a rajongás gyűlölséggé vált, és Xanthippos száműzetett. Akkor azonban, mikor az események látszólag neki adtak igazat, tőle várták a megmentést. A nép ilyenkor a legutolsó szalmaszálba is kapaszkodik és Xanthippos neki ezt a szalmaszálat nyújtotta, mikor azt fejtegette, hogy ha az egész felelősséget Miltiadesre háritja, elnézést és kegyelmet remélhet. A nép átlátta, hogy a közösséget Miltiadessele meg kell tagadnia, átlátta, hogy cselekedetét önző érdekből fakadtnak kell feltüntetnie. De a gyűlölség a perzsák ellen, a rajongás Miltiades iránt még akkora volt, hogy a nép lelkéből még nem vezett ki egészen annak tudata, hogy Miltiades nem csábított, mert a nép maga kívánta a háborút és őt lelkesedéssel követte útjára. Ez tartotta vissza az athéni népet attól, hogy arra vetemedjék, a mire a nagy forradalom idejében a francia nép vetemedett, mikor egykori bálványait a vérpadra küldte. Az athéni nép a büntetés kiszabásánál könyörületet mutatott; Miltiades nem halálra, hanem csak pénzbírságra ítélte. Mindamellett a perzsaellenes politikát így is nagy csapás érte és csak egy egész új embernek, a ki ezekbe a compromittáló dolgokba nem volt belekeverve, a ki egyaránt ellensége volt az Alkmeonidáknak és Miltiadesnek, a ki ép annyira volt a demokratia híve, mint az Alkmeonidák, és ép annyira a perzsáknak ellensége, mint Miltiades, a legnagyobb athéni államférfiúnak, Themistoklesnek, sikerült ezt a politikát teljes diadalra vinni.

Úgy látszik, hogy Miltiades elítélése némi összefüggésben állt Kleomenesnek ekkortájt történt bukásával és halálával is, akár úgy, hogy Miltiades kudarcza miatt Spártában is megbukott a perzsaellenes politika, melyet

Kleomenes képviselt, akár, a mi valószínűbbnek látszik, úgy hogy Kleomenesnek bukása és halála athéni ellenfeleinek, az Alkmeonidáknak, positióját megerősítette. Herodotos szerint Kleomenes király bukása királytársával, Demaratossal, való czivódásának következménye volt. Mikor ugyanis Kleomenes az athénieknek, még pedig nyilvánvalóan Miltiades híveinek, felszólítására a marathoni hadjárat előtt a perzsáknak meghódolt aiginaiakat megbüntetni akarta, Demaratos ezt közbenlépésével megakadályozta. Kleomenes, hogy célját keresztülvigye, Demaratost trónjától megfosztani iparkodott, a mit az általa megvesztegetett delphii papság útján el is ért, a mennyiben Delphi kinyilatkoztatta, hogy Demaratos nem fia az elődjének. Erre a spártaiak őt letették és helyébe Leotychidest ültették a trónra, a ki természetesen az aiginaiak elleni eljárásban megnyugodott, úgy hogy Aigina kénytelen volt a perzsabarát párt főembereit kezesekként Kleomenesnek kiszolgáltatni, a ki őket viszont megörzés végett az athénieknek adta át. Mikor aztán a megvesztegetés kiderült, Kleomenes kénytelen volt Spártát elhagyni. Thessaliába, onnan pedig Arkádiába ment, a hol az arkadiaiakat a spártaiak ellen izgatta, a mi a spártaiakat akkora félelembé ejtette, hogy őt visszahívták és előbbi méltóságába visszahelyezték. Kleomenest ezután rokonai mint örüllet elfogták, őrizet alá helyezték és ő mint öngyilkos fejezte be életét.¹ Senkinek sem kerülheti ki figyelmét, hogy ez az elbeszélés Demaratos érdekében tendenciosusan kiszínezett mese.² A mesének az a tendenciája, hogy a Kleomenest utolért végzet a Demaratoson elkövetett igazságtalanság következményének lássék. E mellett szól már az a körülmény, hogy Herodotos egyenként felsorolja, miként érte utól a végzet mindazokat, a kiknek a megvesztegetési üzelmekben és a Demaratoson elkövetett igazságtalanságban valami részük volt. A Kleomenes által megveszte-

¹ Herod. VI. 74., 75.

² Herodotosnak Demaratos pártállására vonatkozó meséjéről lásd most Mülder D.: Die Demaratosschrift des Dikaios. Klio. 1913. p. 39—69.

getett Kobon Delphiből menekülni volt kénytelen, Perialla «*πρόμαντις*» pedig «*επαύσαθη τῆς τιμῆς*»¹. végül Leotychidest, Demaratos utódját rajta kapták a megvesztegetelésen és ő mint száműzött végezte be életét Tegeaban.² Ámde Leotychides bukása csak 22 év múlva történt, tehát azt csak tendentiosus előadás hozhatta összefüggésbe a Demaratoson elkövetett jogtalansággal. És alighanem ugyanaz volt az eset akkor is, mikor Kleomenes bukását ugyancsak a Demaratoson elkövetett igazságtalanság következményének tekintették. Abban, hogy Kleomenes halála ennek az igazságtalanságnak következménye volt, Herodotos szerint mások is kételkedtek; nekem azonban még az is kétségesnek látszik, hogy menekülése Spártából egyáltalán összefüggött Demaratos ügyével. Teljesen valószínűtlennek tartom ugyanis, hogyha a megvesztegetés még Kleomenes életében napvilágra jut, Leotychides zavartalanul megtarthatta volna trónját, noha a spártaiak Aiginával szemben követett politikáját legalább nyíltan elítélték. Ennélfogva azt hiszem, hogy a delphii vizsgálat is csak sokkal később történt, valószínűleg csak Xerxes hadjárata után, midőn Demaratos az ebben a hadjáratban való részvétel által jogát a trónhoz már eljátszotta volt, vagy pedig épenséggel csak akkor, mikor Leotychides ellen a megvesztegetési per folyt. Az is, a mit Herodotos Koborról és Perialláról mond, a mellett szól, hogy a vizsgálat ellenők akkor ment végbe, mikor már ők régen nem voltak méltóságuk birtokában és őket a vizsgálat eredményeként egyszerűen későbbi sorsuk által eléggé bünhődőknek nyilvánították. Ennélfogva azt az állítást is, hogy Kleomenesnek azért kellett Spártából elmenekülnie, mert a megvesztegetés napfényre került, csak arra a célra koholtnak tartom, hogy Kleomenes sorsa a Demaratoson elkövetett igazságtalanság következményeként tűnjék fel. Arról, hogy miért kellett Kleomenesnek Spártából eltávoznia, ha be nem bizonyítható feltevésekkel élni nem akarunk, nem nyilatkozhatunk. Csak

¹ Herod. VI. 66.

² Herod. VI. 72.

arra akarom a figyelmet felhívni, hogy Kleomenesnek mostoha testvéreiben, Leonidasban, a thermopylaii hősből, és Kleombrotosban, a plataiai győző atyjában, riválisai voltak, a kik őt nem tekintették egyenrangúnak. Sőt az, a mit Herodotos Kleomenesnek visszahelyezéséről mond, esetleg még arra a gondolatra is indíthatna, hogy Kleomenes egyáltalán nem menekült Spártából, hanem még mint király mostoha testvéreinek áskálódásaival szemben kapcsolatot keresett az arkadiakkal, ezért mostoha testvéreitől elfogatott, és a tömlöczben öngyilkosságot követett el, vagy pedig meggyilkoltatott. Mikor aztán az aiginaiak Kleomenes haláláról értesültek, Spártában Leotychides ellen az athénieknek átadott kezesek miatt panaszt emeltek. Leotychidest törvény elé állították. A *δικαστήριον* elismerte, hogy az aiginaikkal igazságtalanság történt és Leotychidest arra ítélte, hogy a kezesek helyett az aiginaiaknak kiadassék. Mikor azonban az aiginaiak őt magukkal hurczolni akarták, a spártai Thearides, Leoprepes fia, őket arra figyelmeztette, hogy ezt ne tegyék, mert tettüket megbánnák, a mely fenyegetéstől megijedve, szándékuktól elálltak. Thearides megnevezése azt mutatja, hogy ha ennek az egész történetnek van valami igaz része, úgy az aiginaiaknak megfélemlítése az. Ez a megfélemlítés pedig azt mutatja, hogy az aiginaikkal tulajdonképen játékot űztek. Igazat adtak az aiginaiaknak, de nem voltak hajlandók sem nekik Leotychidest kiszolgáltatni, sem őket a túszok visszaszerzésében komolyan támogatni. Az athéniek is így fogták fel a dolgot és ezért, mikor Leotychides, hogy legalább annak színezetét megóvjá, mintha Spárta az aiginaikat komolyan kiengesztelni akarná, a túszok kiadatását kérte, a kérés teljesítését megtagadták. Leotychides pere tehát tulajdonképen pendantja volt Miltiades elítélésének. Mindkét esetben nem annyira a büntetés, mint inkább a bűnösség kimondása volt a cél. A bűnösség kimondása meg mindkét esetben arra való volt, hogy a bűnösnek polgártársai magukat egy a perzsákkal szemben elkövetett bűn alól tisztázzák. Az athéniek Miltiadest csak azért ítélték el, hogy úgy lássék, mintha ők csak Miltiades által elkábitva, meg-

fontolás nélkül támadták volna meg a perzsa főhatóság alatt álló Parost; a spártaiak meg Leotychides elítélése által Kleomenesnek az aiginai perzsabarátokkal szemben elkövetett erőszakos eljárását nyíltan helytelenítették. Az elítéltekkel különben csinján bántak. Miltiadest csak pénzbírságra ítélték; hogy ő meghalt, arról nem tehetek. A spártaiak meg gondoskodtak róla, hogy Leotychidesnek ne legyen bántódása, az athéniek pedig a túszokat mégse adják vissza; ők ugyanis arra hivatkozhattak, hogy tőlük telhetőleg mindent elkövettek az aiginaiak kielégítésére, még Leotychidest is felajánlották nekik és arról igazán nem tehetnek, hogy az aiginaiak őt nem merték elfogadni; viszont az athéniek arra hivatkozhattak, hogy ők a túszokat nem az aiginaiaktól kapták, hanem Kleomenestől és Leotychidestől, tehát őket csak mindkettőjüknek, nem pedig közülük csak az egyiknek adhatják vissza. Ez a két ítélet tehát mutatja, hogy Spártában és Athénben egyaránt gyűlölték a perzsákat és a perzsellenes mozgalom mindkét helyütt a polgárság többségének helyeslésével találkozott; ámde a parosi kudarcnak hatása alatt a perzsáktól való félelem mind a két államban akkora volt, hogy a polgárság ezt az érzelmét minden áron elrejtteni és a perzsák haragját lecsillapítani igyekezett, a mi ismét arra vall, hogy a meghódolást küszöbön állónak tartotta és ha a perzsák akkoriban kellő erővel jelentek volna meg Görögországban, az ellenállást hiábavalónak vélte.

Nem Marathon mentette meg Athént és Hellast. A mámor, a mely az athénieket a váratlan győzelem után megszállta, csak rövid ideig tartott és a parosi kudarc után a legteljesebb kétségbeesésnek engedett helyet. Ha a perzsák akkoriban Görögországban megjelennek, Spárta és Athén részéről alig találkoztak volna ellenállással. A haladéknak, melyet a perzsák készülődése, Dareios halála és az egyiptomi lázadás kitörése az athénieknek nyújtott és melyet Themistokles az athéni flottának és a hellén államok közti szövetségnek megteremtésére fordított, köszönhetette Athén és Görögország megmenekülését. Mikor az athéniek látták, hogy a perzsák haboznak és a boszúhadjáratot mind későbbre halogatják,

a polgárság bátorsága felébredt. A perzsabarát pártvezérek száműzettek és Themistokles minden tehetségét Athén megerősítésére fordította. Mikor aztán a laurioni ezüstitányák feltalálása és értékesítése a Pangaion vidékének esetleg Miltiades által tervezett meghódításáért némi kárpótlást nyújtott, mikor Themistoklesnek sikerült a peloponnesosi államokkal a szövetséget létrehozni, akkor talán Xanthippos felfogása is megváltozott és így történhetett, hogy őt és Aristeidest a perzsák ellen küzdő athéniak élén találjuk.

HEINLEIN ISTVÁN.

ÁRPÁDKORI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÜNK LEGKRITIKUSABB KÉRDÉSEI.

II.

Tagányinak a határőrökre vonatkozó hat pontját «Anonymus korának társadalmi viszonyai»¹ című tanulmányomban mellékesen, hosszabb jegyzettel igazítottam helyre. A civis és civilis név eredeti egyezését és Anonymus-kori változását fejtegetve, Tagányi eltérő felfogására a főszövegben szintén tettem némi észrevételt, hogy t. i. e felfogás a XIII. századi változás hatása alatt áll s nem az eredeti. XI. századi viszonyokat fejezi ki.² Tagányi ezen észrevételekre szenvedélyes hangon felelt.³ Meglepő felületességről, álláspontomra végzetes vallomásról, fontos adatok elhallgatásáról, kegyelemdőfésről, ultramodern képtelenségről, zagyva következtelenségről, irányzatos «kormányozható» oklevélkritikáról, bizarr gondolatról, jog- és társadalomtörténeti furcsaságokról, ellenmondásokról, mindenkitől tudott dolgok nem ismeréséről, megdöbbenő oklevélismeret-hiányról, a későbbi és külföldi fejlődés terén való tájékoztatlanságról, az egyházjogban való járatlanságról s a Kálmán-féle törvényhozás naiv felfogásáról ír kegyetlen leleplezéseket.

«Qui multum probat, nihil probat.» A ki szertelenül túloz, az hiába bizonygat. A ki nagyon lekicsinyli ellenfelét, az kellemetlen meglepetéseknek teszi ki magát. Én hálás vagyok Tagányinak, hogy mint az Árpád-kori társadalomtörténet egyik legkiválóbb ismerője elmondta kifogásait az új rendszerrel szemben s így alkalmat adott arra, hogy

¹ Tört. Szemle 1914, 203—204. l.

² U. o. 208. l.

³ U. o. 435—451. l.

ezen új rendszer alapjait meggyőzően kifejthessem. Hiszen eddig voltaképen nem is volt alkalmam a részletes kifejtésre és megvitatásra. Mert «Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben» című munkám magukból a törvényekből combinálja össze mozaikszerűen a XI. századi társadalom képét, de a már elterjedt, meggyökerezett régibb véleményekkel szemben nem akart harcot, csak föltételezte, hogy a mi jó benne, azt mindenki szíves jóakarattal elfogadja, vagy ha kételkedik valamiben, azt maga is tisztázza egy kis utánjárással. «Az első állami egyenes adó elmélete» című munkában a társadalomtörténeti kérdések szervesen illeszkednek ugyan be, ám azért az adó és földbér kérdéséhez képest mégis csak mellékeseknek látszanak, a melyekre csak arányos mértékben illet kiterjeszkedni. A «Társadalmi osztályok Szent István államában s a Békefi-Emlékkönyv» című könyvismertetés¹ harmincz művelődéstörténeti értekezés között kiváló figyelemben részesítette Hóman Bálintnak «A társadalmi osztályok Szent István államában» című tanulmányát,² arra azonban nem volt megfelelő az alkalmom, hogy az új társadalomtörténeti rendszer alapjai a későbbi és külföldi analog adatok szempontjából is kimerítő, részletes igazolást nyerjenek. «Anonymus korának társadalmi viszonyai» mellett az Árpád-kor kezdetének és végének társadalmi rendszere ismét legfőlebb némi összevetéseket engedett meg egy kisebb értekezés keretében.

Tagányi «Válasz»-ában föltárta, a mit már régen óhajtottam tudni, hogy t. i. mikben tartja fenn régi álláspontját. Valamit már az előbbi hat pontos jegyzetből is megtudtam, de a Válasz sokkal teljesebb felvilágosítást nyújtott az alapvető ellentétekről. Ezen ellentéteket én a következő kérdések köré csoportosítom:

1. szolgáknak nevezték-e a szabadosokat is? 2. mi a szolgaság és szabadság igazi jegye? 3. helyes-e a félszabad elnevezés? 4. szabad-e a vulgaris, pauper, plebeus? 5. melyek

¹ Tört. Szemle 1914, 321—366. l.

² U. o. 324—354. l.

a szabadok osztályai a XI. században? 6. mik a nemesek a tatárjárás koráig? 7. mik a jobbágyok, várjobbágyok? 8. mit jelent a miles? 9. mi a civis és civilis? 10. inek-e vagy örök? 11. volt-e bérlőosztály Magyarországon a XI. században? 12. kikből lettek a serviensek és a köznemesek?

Mielőtt e kérdésekre részletesen, behatóan felelnék, legyen szabad Tagányi megdöbbenéseit, kegyelemdöfését s egyéb lesújtó leleplezéseit kissé megvilágítanom.

Azt mondja t. ellenfelem rólam: «Ez csak a saját felületességéről tesz meglepő bizonyosságot. Azt hiszi, hogy mi az *ewnek* szót csak az ő *eneu*-jából gyártottuk, tehát sejtelve sincs arról . . .»¹ Én nem azt írtam, hogy az *ewnek* szót Tagányiék gyártották, hanem hogy «rosszul kapták föl történettudósaink» egy pannonhalmi oklevél «eneu» szava miatt. Fölkapni annyit tesz, mint divatossá tenni, valaminek aránytalan jelentőséget tulajdonítani. És így voltak historikusaink az «ewnek» olvasással, a melynek az «eneu»-val való kapcsolatára Mátyás Flórián hívta föl a figyelmet.² S ez mindenestre fontosabb, mert sokkal régibb (1226), időben sokkal közelebb áll Szent László III. 2. törvényéhez, mint a Nyelvtörténeti Szótárnak XV—XVI. századi bibliafordításokból vett idézetei. Döntőnek azonban sem az *eneu*, sem a kései bibliafordítások *enség*, *önség*, *inség* = *servilus* szava nem fogadható el a sokkal nagyobb számú «*ewri*, *ewrek*» helyes és tökéletesen érthető, megokolható olvasással szemben. Nem felületességről kell itt beszélnünk, hanem az én szavaimnak eltorzításáról, hogy bele lehessen kötni.

Az álláspontomra «végzetes» vallomást, a «kegyelemdöfést» rejtő adatok elhallgatását s az ultramodern képtelenséget, zagyva következtelenséget csak Tagányi túlságosan fölizgult hangulata találhatta ki.³ Az a «végzetes» vallomás t. i. úgy szól, hogy a *civis* és *civilis* a XI. században egy-

¹ U. o. 1914, 435. l.

² Pauler Gy.: Árpád-királyok. I. 426. l. 202. jegyz. (1899. kiad.) Mátyás Flórián: Nyelvtudományi Közlemények. 1865, 208. l.

³ Tört. Szemle 1914, 438., 440. l.

jelentésű, de Anonymus korában a két szó jelentése kezd szétválni, mert a civis a beköltöző nyugati vendégek hatása folytán a XIII. században már mindinkább a városi polgárok külön nevévé lesz az eredeti falusi várőrre helyett. Ez a vallomás Tagányi szerint azért «végzetes» álláspontokra nézve, mert ha van idő, a mikor civis és civilis két külön népösztályt jelent, akkor ki fogja nekem elhinni, hogy száz évvel előbb az a két szó egyet jelentett? Hát ez az a «végzetes» vallomás, a melyben kétségkívül feltűnő, hogy akad historikus, a ki nem hiszi el, hogy két nyilvánvalóan egy eredetű szó egy század alatt kissé eltérhet egymástól jelentésben. A mi a kegyedelemdőfést rejtő adatokat illeti, tudni kell, hogy Kálmán I. 45. törvényének elejét és végét, sőt a szabadok dénáraira vonatkozó összes törvényeit letárgyaltam már «Az első állami egyenes adó elmélete» című értekezésemben (30—37. l. 1912) s mivel Anonymus szabadok dénárairól nem szól, de említ civis és civilis neveket, azért én Kálmán törvényeiből csak azon részleteket emeltem ki, a melyekben civisről és civilisről van szó. Holmi kegyedelemdőfést rejtegető befejezésről nekem sejtmem sem volt s a lánczkövetkeztetés, a melylyel Tagányi a kegyedelemdőfést kihozza, egyszerűen hamis okoskodás. Mert Kálmán I. 40. és 45. törvényének összevetéséből megállapíthatjuk, hogy vannak királyi falvak, ispáni falvak és várőr falvak, a melyekben szabadok laknak és fizetnek földbérül 8 dénárt, de ennek felét leszolgálhatják katonáskodással vagy lovak-, szekereknek hadjáratszámba vett ideiglenes átengedésével. Valamint a civis vagy civilis, várőr nép befogadhat falvaiba szabadokat, vendégeket, úgy a királyi falvak szabadjai is megtehetik ezt. A civisek szabad bérelőinek szabad albérlői tehát oly «ultramodern képtelenség», a melyet Tagányi csak a saját találékonyságának köszönhet s mint kegyedelemdőfés nem az én álláspontomnak szól. Az illető törvényekbe is a zagyva következtelenséget csak Tagányi képzele bele, mert törvényeinkben egyebütt van ugyan elegyítve olykor többféle törvényhozás, de épen a Kálmán-féle dénártörvények nagyon világosan érthetők a

civis és civilis azonos jelentése mellett, ellenben zagyvák és erőszakosan azonosítandók, egyenlővé teendőek Tagányi elmélete és kísérletei szerint (pl. «tenere quemquam de civibus — helyesebben civilibus — mondja Tagányi más alkalommal»).¹

Az irányzatos «kormányozható» oklevélkritika vádját Tagányi úgy fejezi ki, hogy az én földbérelméletem miatt kellett áldozatul dobnom sok oklevelet és hamisnak nyilvánítanom oly kritériumok alapján, a melyeket tetszésesen szerint irányíthatok, kormányozhatok. Hóman szellemeskedését a csurgói tengerről Tagányi is fölmelegíti és leadja.² Ez oly ötlet, mintha valaki azt mondaná, hogy Pauler fedezte föl a kanonokok házasságát vagy Knauzék a csúti főesperességet, mert a rosszul kiadott szövegből ezt olvasták ki. A különbség az ő esetük s az enyém közt az, hogy ezek a kiváló tudósok a forrást gyanutlanul elfogadták, én meg kijavítottam az ő hibás szövegüket,³ a csurgói «Mare»-t pedig odasoroztam az oklevél hamisságának egyéb kritériumai közé, míg az eredetit meg nem tekinthettem s a Mare helyén «Marc»-ot nem találtam. Ez azonban az illető oklevél hitelességét nem menthette meg. Vannak oklevelek, a melyeknek hamisságát föltétlenül el lehet dönteni s vannak olyanok, a melyeket bizonyos értelmezés mellett még lehet menteni. Ez volna az a «kormányozható oklevélkritika», a mely azonban tulajdonképen nem tőlünk függ, hanem számunkra adva van, mi csak levonjuk a biztos vagy föltételes kritériumokból a logikus következtetést.⁴ Az adómentességekről szóló hamis okleveleket nem az adóról szóló állításaik miatt vettem el, hanem mindig egyéb mellékesnek látszó adataik árulták el őket. Elismeri Tagányi, hogy az oklevélkritika terén értem el sikereket, de az összes belső és külső kritériumok alapján. Csakhogy ezek mindig

¹ U. o. 1913. 517. l.

² U. o. 1914, 441. l.

³ Századok 1899, 933., 934. l. Pannonh. Rendtört. I. 618., 712. l. Knauz, Monum. Strig. I. 284. l. jegyzet a 329. sz.-hoz.

⁴ Századok 1913, 470. l.

nem állnak együttesen rendelkezésünkre. Sok hamisítvány-nak már nincs meg az eredetije, csak később átírt szövegét vizsgálhatjuk meg: a formuláit és külön adatait. Némely oklevél a formulákat és adatait oly szintelenekké teszi, hogy legfőlebb kétség támadhat miattuk a szakértőben vagy ha bizonyosság támad is, mindenkit meggyőző alakban nem lehet kifejtteni. Ilyenkor inkább hallgatunk, mert hiszen a szintelen adatok a történelmet úgy sem zavarják, mert olyanok, a melyek minden időben vagy több korban is előfordulhatnak. Ám a biztos kritériumot vagy csak a föltételest is elhallgatni kár volna akkor, a mikor másfelől hangzik a panasz, hogy nincs kritika s vele természetesen nincs haladás a tudományban, nincs rendszerezés, nincs rendszerjavítás, hanem van nyers és monographikus anyagszaporítás, vagy kiszakgatott, összefüggésökben meg nem értett szavakra, mondatokra fölépített elméletírás. Az eféle panaszok lehetnek túlzottak, egyoldalúak, de annyit mindenestre igazolnak, hogy az oklevélkritikára, ennek őszinte megnyilatkozására s a tudományos rendszerek tökéletesítésére szükség van, a nélkül, hogy a régi rendszerek megalkotóinak érdemeit sérteni kellene.

Tagányi szerint «bizarra gondolat» föltételezni, hogy Kálmán király a földbért akarta volna szabályozni, különösen más szabad birtokosok földjére nézve, tekintet nélkül a föld terjedelmére, jövedelmezőségére stb.¹ Első pillanatra hatásos ellenvetés, de közelebbről vizsgálva eloszlik, mint a buborék. Kálmán I. 44. törvénye ötvenöt pénza büntetést ró ki arra, a ki egy kepet öt dénárnál olcsóbban vesz meg vagy drágábban ad el. Tehát igen szigorú árszabást mond itt ki ugyanazon törvény, tekintet nélkül a földbirtokos tettségére, a kepe minőségére stb. Aztán Kálmán I. 35., 45. törvénye nem is a földbér nagyságát akarja megállapítani, hanem azt, hogy a már szokásos nyolcz dénárt ne minden szabadtól, vendégtelepestől szedjék az ispánok, hanem csak felényit vegyenek a várőrök szabadjai után a várőröktől s

¹ Tört. Szemle 1914, 442. l.

a királyi falvak szabadjaitól akkor, ha e szabadok katonai szolgálatot vagy ezzel egyértékű ló-, szekérszolgáltatást teljesítenek. A kik mások földjén dolgoznak, földbirtokosoknál, azokra nézve nincs a bérösszeg megállapítva, csak a felényi arányszám; de igen természetes, hogy ha a szabad telepesek királyi, ispáni, várőri falvakban nyolcz dénárért kapnak bérletet, akkor más földbirtokosoknál sem vállalnak drágábban. Azokat a dénártörvényeket nem maga Kálmán hozta, hanem ő és a tanácsában levő főpapok, apátok, főemberek és ispánok. A nyolcz dénáros földbér-egységről akkor mindenki tudta, hogy az mennyi földért járt: egy házhoz, egy családnak a munkájához és eltartásához bőven elegendő földmennyiségért, a mit későbbi szóval egy teleknek mondanánk, ha nem tudnók, hogy a «telők» az Árpád-korban föld-«tag»-ot jelentett, egy tagban elkülönített pl. hetvenholdas földbirtokot; míg az egyes falusi házak a földközösségek korában több dülőben kaptak a falu közös földjéből annyi osztályrészt, a mennyi az összes házak mindegyikére egyformán jutott. A diáki jobbágyokról, kiket vendégtelepesek akartak kiszorítani, biztosan tudjuk, hogy egy-egy jobbágynak, tehát egy-egy vendégtelepesnek is, egy házra husz hold földet számítottak a békebirák. Másutt. több helyen, körülbelül 27 hold az egy házra eső földmennyiség.¹ A bizarr gondolat megint csak Tagányinak a gondolata, fölépítve nem a történeti adatokra, hanem holmi későbbi bérleti elvekre.

Tagányi 1909-ben még így oktatja Karácsonyit: «Kálmán király törvényeiből tudjuk, hogy *a vendégek* (hospes) szabad emberek voltak, kik leginkább a király és a vármegyei népek (ispánok, várjobbágyok, várnépbeliek) földjeit *bérelték* . . . Tehát egyáltalán nem voltak . . . röghöz kötött, állandó jobbágyok, hanem *szabadon költözködő bérlők*, kiknek már csak ezért sem szoktak földeket kimérni, hiszen annyit *vehettek bérbe*, a mennyi tőkét épen rászánhattak s

¹ Erdélyi L. : Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. Szent István Társulat kiadása. 1907. 18. l.

ha adósok nem maradtak, vándorolhattak tovább, oda a hová akartak . . .»¹ Öt évvel utóbb már Hóman külföldi analógiái kerítették hatalmukba Tagányi felfogását s egész hévvel mutogatja Inama-Sternegg és Lamprecht hatalmas köteteinek lapszámait, a melyek szerint a bérleti rendszer külföldön is csak később, a XII. században kezdődik, hogy a haszonbér csak a legkritkább esetben állott készpénzből stb.² Hát ha már külföldi analógiákra szorulunk, akkor legalább tessék azokat jól megválogatni. Alább a bérletkérdés összefüggő tárgyalásánál majd lesz szerencsém szintén modern német mű alapján³ rámutatni arra, hogy a miről Hóman és Tagányi beszélnek, az már jóval későbbi korszak, a mikor a városok polgárai meggazdagodva, tőkájükkal visszahatnak a vidékre, tőkájüket itt akarják kamatoztatni szőlőbérletekben, kertekben, uradalmakban, erdő- és bányabérletekben. De ezt a városi visszahatást megelőzte a vidék beáramlása a városokba, ezt megint a közsabadok bérlete a vidéken, az ú. n. colonisatio, mely az Ostmarkban és a Magyarországgal nyugat felől szomszédos egyéb területeken már az augsburgi magyar vereség (955) óta megkezdődött és Szent István óta Magyarországra is áterjedt. A colonisatio sem egyéb, mint bérlet, műveletlen területek vagy gyérnépességű helyek betelepítése, csekély évi bér, census, fejében, kincstári vagy akár magánbirtokokon. Kálmán törvénye (I. 19.) már *a régi colonusok* kiszorításáról beszél. Ezek helyébe jöttek *az új szabad- és vendégtelepesek*, kik már nagyobb bért fizettek, nyolcz dénárt egy házzal járó földért. Épen abból eredt sok hiba a történetírásban, hogy a későbbi idők és a külföld fejlődésén át nézik a korai hazai viszonyokat s a mit így elképzelték, azt ráerőltetik a korábbi időkre. Tagányi ellenpróbát követel. Ez az ellenpróba meg van abban, hogy a XIII. század folyamán csakugyan egyre sűrűbbek a szabad vendégek telepítőlevelei

¹ Magyar Nyelv 1909, 112. l.

² Tört. Szemle 1914, 442., 443. l.

³ Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. II. 1908. 369. IV. 1914. 270. l. fölhasználva Inama-Sterneggel stb.

és szabadságai a census vagy terragium megállapításával. Ennek a censusnak (németül Zins) vagy terragiumnak felel meg a Kálmán-kori szabadok nyolcz dénárja.

Tagányi «még furcsábbnak» találja azt, hogy a királyi servienseket az aranybullában megkülönböztetem a nemesektől, holott ő Kollárhoz és más régi jogtörténetíróinkhoz ragaszkodva «magától értetődőnek» tartja, hogy azonosak. Rossz néven veszi, hogy itt a «serviens» névben kifejeződő szolgálati viszonyra is súlyt helyezek társadalomtörténeti elméletemben, hogy XIII. századi aranybullákat használok föl alapul, hogy sejtelmem sincs III. Béla-kori «nemes servienseket» említő oklevélről, II. Endre 1217/18. évi két nemesleveléről és a Zalán inneni és túli királyi serviensek 1232-iki okleveléről, a melyben Oguz bánt is maguk közé valónak mondják s a melyet mindenki ismer, kivéve «persze» engem, ki csak pannonhalmi levelekről tudok. S ezt Tagányi megdöbbenőnek találja.¹ Ám a ki így megdöbben és ezt hangosan ki meri mondani, az legyen biztos a maga dolgáról, máskülönben nehéz lesz a visszavonulása. Nos hát először is hol van az megírva, hogy a magyar történelemnek örökre a Kollárok álláspontján kell maradnia? Másodszer a XIII. századi oklevelek alapos ismerőjének tudnia kellene, hogy nemes királyi serviensek kinevezését csak István ifjabb király kezdi meg 1260 táján, előbb pedig királyaink 1217 tájától kezdve csak szabad servienseket neveznek ki szabadosokból, fölszabadítva őket földjükkel együtt várispánjuk hatósága alól, vagy megváltva őket földesuruktól, hogy az ő királyi zászlaja alatt harcoljanak. Az idevonatkozó adatgyűjteményt majd az alapvető kérdések rendszeres tárgyalásánál lesz szerencsém előterjeszteni. A «nemes servienseket» említő III. Béla-kori oklevél hamis és az országos levéltárnok ezt nem veszi észre. A Zala-melléki királyi serviensek később szintén nemesekké lesznek, de 1232-iki oklevelökben még nem merik magukat ennyire kiűntetni. Agysz mindenestre szerencsés ember volt, hogy

¹ Tört. Szemle 1914, 443—446. l.

serviens létére bánságig fölvitte, de hát ez nem volt példátlan eset Magyarországon, hol az egyéni kiválóság szolgasorsból is magasra emelhetette az embert a király tetszése szerint.

Bántó modorban hánytorgatja Tagányi, hogy a Kálmán-féle dénártörvények letárgyalása után áttértem az aranybulla fejlődésében mutatkozó társadalomtörténeti következtetésekre. Ezzel — úgymond — «egyetlen XI. századi alapját: a Kálmán-féle törvényeket is kirugja a lába alól».¹ Más szóval: a ki valahol elvégezte a dolgát és tovább halad, az az előbbi helyen kirugta a talajt a lába alól. Sajátságos felfogás és kifejezésmód! Hová lettek Kálmán király dénárfizető szabadjai? ez volt a felvetett kérdés. A felelet reá ez: Kálmán király dénárfizető szabadjai háromfelé oszlottak: a katonáskodást vállaló szabadok egyik része bejutott a tiszti osztályba, a jobbágyok közé; a másik része katonáskodó szabad serviens, vagyis kis hűbéres lett másnak a földjén; a nem katonáskodó szabad telepések pedig részint a városok polgárai, részint a földesurak úrbéresei közé olvadtak be s ezen szabadosoknak is megszerezték a szabad költözés jogát.² Kálmán I. 35., 45., 80., 81. törvényeiben is katonáskodó és nem katonáskodó szabadokról, vendégekről van szó. A katonáskodó szabadok csak felényi földbért, négy dénárt fizetnek, a nem katonáskodók pedig nyolcz dénárt. Ugyan kik közt kereshetnők a katonáskodó szabadok ivadékait, ha nem a szabados jobbágyok mellett szereplő szabad jobbágyokban és a szabados serviensek, vitézek mellett szereplő szabad, utóbb nemes serviensekben? Mik voltak ezek a szabadok? Az idegen vendégektől megkülönböztetve a szabadok régi magyar nemzetségek elszegényedett tagjai s általában szegény szabad magyarok. Tagányi itt gyökeres ellenkezést lát. «A királyi servienseknek ezen állítólagos elődjeiről tehát kiszülhet, hogy — a mi aztán annál zifrább — még csak nemesek sem voltak», mondja méltat-

¹ U. o. 445. l.

² Erdélyi: Az első állami egyenes adó elmélete. 38., 39. l.

lankodva. Ebből az látszik, hogy Tagányi mindenkit, a ki magyar nemzetségből származott, nemesnek tart még akkor is, ha a Szent István- és Szent László-féle 55—110 tinós birságokkal, vérdíjakkal, vagyonvesztéssel elszegényedett, vagy épen rabszolga lett s később valamely ivadéka visszanyerte szabadságát. Szegény magyar akadt elég. Az idegen vendégek is szórványosan letelepedve néhány nemzedék után elmagyarosodtak, ők is a szabad magyarok számát szaporították. Ellenben a nemesek, a nobilisok Magyarországon a gazdagabbak és főemberek osztályát tették, akár ősmagyarok voltak, akár jövevények. A nemességet tehát nem a magyar nemzetségektől való leszármazás adta meg. A czifra dolog inkább az, hogy ezt az egyszerű következtetést a hiteles történeti adatokból Tagányi még nem vonta le, hanem ellenmondásokat keres abban, hogy a szabad telepések magyarok, magyar nemzetségek ivadékai és még sem nemesek s hogy e szabadok a jobbágyi, serviens és úrbéres szabadosok közé álltak¹ s az Árpádkor végén és az Anjoukorban mind a három osztályt szabadságba, sőt az előbbi két katonai osztályt a nemességbe emelték magukkal királyaink jóvoltából, főleg a pártos harczok alatt.

Tagányi alkalmat vesz arra is, hogy az egyházjogból kioktasson. «Erdélyi nem ismervén az 1222. évi (egyházi szabadságlevele)t, az esztergomi zsinat tilalmát csodálatozóképen honvédelmi (!) okoknak tulajdonítja, holott az egyházjogból (pl. Konek, Egyházjogtan, 140.) is tudnia kellett volna, hogy az egyház egyfelől tiszteletben tartván a *tulajdonjogot*, másrészt a *maga tekintélye s függetlensége végett is, mind a mai napig*, az efféle rabszolgarendűeket, a defectus libertatis czímén *irregularis*oknak tartja s ezért az egyházi rendbe való fölvételüket, mindig tiltotta is.»² Ha t. ellenfelem előveszi «Az első állami egyenes adó elmelete» című, két évvel ezelőtt megjelent értekezésemet s

¹ Tört. Szemle 1914, 444. l.

² U. o. 447. l.

felüti a 18., meg 30. lapját, ott megtalálja «a hajkoronát viselő egész diáki rend», vagyis az «egyháziak» 1222. évi kiváltságlevelére való hivatkozást a szabad dénárok- és collectával kapcsolatban, idézve a forrást is, a melyet fölhasználtam (Endlicher 418. l. 3.). Az I. esztergomi zsinatnak a szolgák diákká, pappá avatásáról három rendelkezése van: a 29. pontban azt mondja a zsinat, hogy ha a diák (clericus) egyház szolgája volt, fiai ne térjenek vissza a korábbi szolgálásra, hanem az (illető) egyház szabadjai közt legyenek. A 30. pont azt rendeli, hogy senkinek a szolgája se avattassék diákká, hacsak ura előbb teljes szabadságot nem adott neki. Végül a 65. pont büntetést szab arra, a ki másnak a szolgáját (servus) vagy serviensét (= szabados, ki ura akarata nélkül tőle el nem idegeníthető) vagy bárkit a civilis népből írásra tanít vagy diákká tesz. Ebből következik, hogy az egyház szolgája, rabszolgája (servus) vagy bárkié is ura beleegyezésével diákká lehet, sőt egyház rabszolgájánál formális felszabadításról nincs is szó, mert az egyházi rendbe való fölvétellel a rabszolga eo ipso szabaddá lett, függetlenné minden világi bírótól és uraságtól.¹ Illetéktelen szolgálatszabeditás esetén is a szabadító kárpótlást és büntetést fizetett, de a diák már nem tért vissza a szolgálásba, sőt a fiai is szabadokká lettek. Az egyház Nagy Constantinus óta az I. esztergomi zsinatig immár nyolczadfél századot élt szabadságban s már Nagy I. Gergely pápa tiltakozott Maurikiosz konstantinápolyi császárnak oly törvénye ellen, mely el akarta tiltani a katonáknak monostorokba való fölvételét, mert a pápa szerint a katonákra nézve is esetleg multhatatlan lelki szükséglet a monostorba való belépés. Ilyen volt az egyház fejének felfogása 600 körül. Ez a fölfogás a rabszol-

¹ Csak ott állt be zavar, a hol a diák megmaradt szolga vagy szabados testvérei között, tehát az úr földjén. Ily esetben is megtörtént, hogy a diák makacs pert kezdett a maga és rokonai szabad voltának elismertetésére, de az egyházi birtokos nem mondhatott le végrendeletileg kapott szabadosairól és a használatukban levő földekről. 1239. Pannonh. Rendtört. I. 246—249. 768—770 l.

gákra nézve sem ismerhetett el lényeges akadályt az egyházi rendbe való belépésben, csak azt akarta, hogy a rab-szolga fiú urának a beleegyezését is kérjék ki, a mit a tulajdonos a fiúkra nézve úgy sem szokott megtagadni. Az egyház tekintélyének, függetlenségének a feltétele, vagy holmi aristokratikus érzület még nem szerepel a szent királyok korának egyházi zsinatain. Irregularitás, kánonjog vagy egyházjog: oly fogalmak, nevek, a melyek csak Kálmán-kora után, az első kánonjogi hiteles gyűjtemény, Gratianus Decretuma s ennek pápai szentesítése óta alakultak ki. A korábbi törvények szellemét és motívumait juttatom kifejezésre «Magyarország társadalma XI. század törvényeiben» című munkám több helyén, a diákokról és a szolgákról, civilisekről, gazdálkodásról szóló részekben (36., 55., 74., 99. l.), hivatkozással ismételtén a föntidézett zsinati törvényekre. A civilis nép várórzó katonaság, mely eredetileg gazdasági hasznot nem hajtott, csupán honvédelmi czélokot szolgált. Ha tehát a «civilis népből való»-nak diákká avatásához is felsőbb engedelem kellett, ennek indító okát épen a honvédelmi okokban kellett keresnem (74. l.). De vajon minő motívum vezette Tagányit, mikor a szolgákból lett diákokra vonatkozó fejtegetéseimből csak a honvédelmi okokat ragadja ki s eredeti forrásokból merített eredményeimmal szembeállítja egy újabbkori, de már elavult, ki tudja hányadkézből merítő kézikönyv felfogását? Itt is kiüt Tagányi rossz szokása, hogy későbbi korok rendszereit viszi vissza, erőlteti régiebb időkre.

A tonsurás diáki rend 1222-iki szabadságleveléből Tagányi idézi, hogy az udvarnokok is szolgarendűek. Azt is tudhatja, hogy egy 1211-iki oklevélben szó van «de genere vdornicorum»-ról.¹ Tehát a «de genere» nem bizonyítéka a nemességnek s erre már Pauler Gyula nagyon nyomatékosan figyelmeztette adataival a historikusokat. Honnan van, hogy Tagányi még mindig ezzel a «de genere»-vel támogatja egyebek közt a várjobbágyok nemességét, a kiket a

¹ Pannonh. Rendtört. X. 513. l. Gamás birtokon.

civisekkel azonosít.¹ A hiteles adatok bőségevel fogjuk igazolni, hogy a civis nem jobbágy s egyik sem nemes a tatárjárás előtt. Lehet köztük szabad ember, sőt állhat közjük magasabb vártisztségre nemes is, de várjobbágyosztály nem volt nemes, szabad sem volt, hanem szabados, tehát tágabb értelemben vett szolga. Még inkább áll ez a civisre vagy civilisre. Tagányi ismételten kifejezi, hogy a szabadost nem tartja szolgarendűnek, még pedig kétszer a diáki rend 1222. évi szabadságleveléből érvel s nem veszi észre, hogy épen itt minő csattanós bizonyosság szól ellene.² «Nullus nostrorum *ordonicorum* (vdornicorum), seu *civilium*, sive cuiuscunque *servitutis iugo subditorum*.» A civilisre nézve ebből Tagányi levonja a helyes következtetést, hogy tehát a civilis szolgarendű. Akkor tehát az udvarnok is szolgarendű. Ám az udvarnok már Szent István törvényében középhelyet foglal el a szabad és szolga közt, mert lopását a szabadok, tanuskodását a szolgák törvénye szerint mérlegelik (II. 55.). Az udvarnokok nem igazi rabszolgák, nem szoros értelemben vett szolgák, hanem tágabb értelemben vett szolgák, vagyis szabadosok. Ugyanily tágabb értelemben vett szolgák, vagyis szabadosok a civisek vagy civilisek, sőt a jobbágyok is. Erre nézve megint nagyon csattanós bizonyságokat fogunk a rendszeres kifejtésben bemutatni.

Egy jegyzetben Tagányi találgatja, miért mondom én, hogy ő Szent István és Kálmán vagyonjogi törvényeit is félreérti. Végül oda lyukad ki, hogy *naiv* fölfogás az, mely szerint «a curiájában összegyűlt püspökök, apátok és urak . . . a királyi udvar szegénységére való tekintetből maguk adják

¹ Tört. Szemle 1914, 448—450. l.

² U. o. 437. l. «Anonymus is a maga korabeli civiliseket várszolgáknak és szolgarendűeknek tartotta, tehát akkor ezek még nem lehettek szabadosok s ennélfogva előjáróikkal (cives) sem képezhettek egy osztályt». 447. l.: «Még a XIII. század várszolgái is csak rabszolgasorsuak voltak, tehát eo ipso a XI. században nem lehettek már szabadosok.» «A XI. és XIII. századi civilisek is teljesen azonosak, de nem mint Erdélyi képzelet, szabados, hanem rabszolga sorsuak voltak.»

vissza a Szent István utáni királyok adta halászatokat.» «Hát ebben a naiv felfogásban, mely a törvény szavainak és hangjának ellenére, Kálmán királyt úgy mutatja be, mint a ki efféle *könyöradományokra szorul* és a *kinek mások hozzák a törvényt*, — csakugyan nem követhetem», mondja Tagányi.¹ Szerinte a törvényben tulajdonképen maga Kálmán király beszél. Ő maga mondja méltatlannak, hogy az ő gazdasága felettébb való inségre forduljon s e miatt a maga tekintélye és udvarának méltósága legyen veszélyeztetve, holott neki és övéinek tisztességben kellene bővelkedniök. «Ilyen kifakadásokkal okolta meg ez a teljesen egyházi szellemű nagy király elhatározását, a midőn ily helyzetben volt, még az egyházak részére tett adományokhoz is kénytelen volt hozzányulni.»² Kálmán I. 15. törvénye így szól:

«Quia eo minus videtur valere curia, quo minus suppetunt necessaria,
ne *nostra abundantia nimis [in eius TC, IC] superfluat penuria,*
placuit omnes pistrinas [piscinas TC, IC], preter quas S. Stephanus rex donaverat,
solio [sumptui TC] *regali reddere,*
quia indignum erat *nobis recedentibus curialem nobiscum honorem recedere,*
ubi *prestat nos* et [et nélkül TC] *venientes copiam honoris invenire.»*

A törvény ezen szövegében nem illik Kálmán király ajkára ez a kijelentés: «ne nostra abundantia in eius (sc. curie) superfluat penuria», nehogy *a mi bőségünk kihasson az ő* (t. i. a kuria) *inségére*. Nem mondhatta Kálmán, hogy ő *visszaadja* (placuit reddere) a Szent István utódaitól adott halászatokat a királyi háztartásnak, hanem azt mondta volna, hogy visszaveszi (recipere). Nem mondhatta Kálmán király azt sem, hogy *az ő távozásával a kuria tisztessége is távozik* (nobis recedentibus), *a hol mikor*

¹ U. o. 449. l.

² U. o. 1913, 516. l.

megjelenik, jólesően a tisztelet bőségére talál. Ha ezeket Kálmán király mondta volna, akkor törvényéből az következne, hogy Kálmán király bőségben van, de az ő udvara szegény; mikor megjelent udvarában, oly nagy tisztességgel fogadják, hogy ezt érdemesnek tartja a törvényben is hangsúlyozni; mikor aztán távozik a saját udvarából, akkor a királyi udvar tisztessége is távozik. Nagyon különös ez így a király ajkára adva, mert hiszen az ő kuriája ott van, a hol ő van; az ő kuriája az, a hol a király, főpapjai és ispánjai tanácskoznak, ítélkeznek, törvényt hoznak; az ő kuriája ott van a tarczali zsinaton. Nem a király bősége van szemben a kuria inségével, hanem a törvényhozó gyűlésre vagy bíraskodásra vagy bármi más célra a királyi kuriába érkező urak, főpapok szíves, bőséges ellátása okozza a kuria inségét. Ezt Kálmán király nem hányhatta szívesen látott embereinek, vendégeinek a szemére. Annyi gavalléria bizonyosan volt Kálmán királyban, hogy ezt nem is érezte vendégeivel. De ők azért látták. Jól esett nekik tapasztalni, hogy megérkezésökkor mennyi tisztességgel, vendégszeretettel halmozták el őket a király udvarában, s nem akarták, hogy távozásuk mögött a királyi kuria szükségét lásson. Ők adták tehát vissza, a főpapok, apátok, főemberek és ispánok, a kik az adományokat kapták, ők adták vissza a királyi udvarnak a Szent István utódaitól nyert halászatokat, de a benzésekéből és kanonok testvérekéből csak azt, a mi nekik, kik húst a Regula szerint nem ehettek, fölösleges volt. És ez jogilag is fontos, mert Kálmán király nagyon jól tudta, hogy neki nincs joga visszavenni elődeinek adományait, ezeket csak az adományosok vagy az ő törvényes utódaik adhatták vissza.

Tagányi ellenmondásba keveri Szent Istvánt is önmagával. Szerinte Szent István ismételtén kimondta *a királyi javak elidegeníthetlenségét*, de ezen az *elvén* «*éppen maga Szent István tette túl magát*, midőn magánosok részére tett adományain kívül egyházi alapításait oly gazdag adományokban részesítette, a mi kétségkívül *a királyi megye rovására történt*».¹ Különös egy dolog. Szent István azzal

¹ U. o. 515. l.

kezdi törvényeit, hogy az egyházi vagyont a sérthetlenség királyi ótalma alá helyezi, s kimondja, hogy az isteni vagyont a királyi védő nemcsak megóvni, hanem gyarapítani, szaporítani is tartozik (non solum eas — res divinas — servare, sed etiam multiplicare debet. c. 1.). De hát honnan van a magyar keresztény egyházak, püspöki és apáti templomok vagyona? Nem a király adta? Honnan adta? honnan gyarapítsa, szaporítsa? Nem a királyi vagyomból, a melyhez a várak javai is tartoznak? Aztán szó van Szent István törvényeiben a püspöki joghatóságról, mely az egyházi vagyongra is kiterjed, továbbá általában a vádlókról és tanukról, majd az egyháziak bevádolásáról és megbecsüléséről (2-4). Erre következik a magánvagyonról és a királyi vagyonról szóló két törvénycikkely, a melyek szerint a király az egész senatus kérésére beleegyezett és királyi hatalmánál fogva elrendelte, hogy *mindenki ura legyen a maga vagyonának, hasonlóképen a király adományainak is*, míg él, kivéve azt, a mi püspökséghez, ispánsághoz tartozik (5). «Valamint a többieknek — így folytatódik a törvény — hatalmat adtunk, hogy urai legyenek vagyonuknak. *aképen mozdíthatatlannak kell lennie mindannak is, a mi királyi méltóságunkhoz tartozik, a vagyonnak, a vitézeknek, a szolgáknak*, és senki ezekből semmit el ne ragadjon, el ne vonjon, senki bennök magának előnyt szerezni ne merjen» (6). A királyi vagyon mozdíthatlanságának (permanere debet immobile) a mintája tehát a magánvagyon. Más nem nyúlhat hozzá, de a tulajdonos föltétlenül rendelkezik. A püspök és ispán nem tulajdonos, csak haszonélvező, ezek tehát nem rendelkeznek föltétlenül a javadalmukkal. Ez a javadalom is királyi adomány, de természete szerint csak a hivataloskodás tartamára szól. Ellenben minden más a királytól nyert adománynak is teljes hatalmú ura. Azt tesz vele, a mit akar, odateszi, a hova akarja. Ilyen ura a király a méltóságához tartozó vagyonnak. A mozdíthatlanság nem a vagyon urát tiltja el a szabad rendelkezéstől, hanem az idegent, azt, a ki nem ura az illető vagyonnak. — Szent István tehát nem tette túl magát a saját

törvényén, ámbár joga lett volna ezt megváltoztatni; de erre nem volt szükség, mert ő a természetes jogot akarta biztosítani minden tulajdonosnak, önmagának is, arra, hogy a természetes örökösök mellett az egyháznak is adhassanak elegendő vagyont a keresztény vallás, istentisztelet és a saját lelki üdvösségük javára. Hogy éppen az egyház volt elsősorban a szabad rendelkezésről szóló törvényhozók szeme előtt, az kitűnik Szent István későbbi törvényéből, a mely szerint a birtokos szabadon adhatja, hagyhatja vagyonát feleségének, fiainak, leányainak, rokonainak (= parentibus) vagy egyháznak (II. 35). A természetes örökösökön kívül csak az egyház szerepel e felsorolásban, a vérszerinti rokonok mellett a lelki rokon.¹

Nem csekély jelentőségű dolgok ezek. A történelmi tudománya az emberi társadalomnak fejlődését, életét, gondolkozását, intézményeit, szokásait lehető hiven akarja és köteles rekonstruálni a hiteles történeti adatoknak gondos, becsületes, őszinte, a fölismert valóságnak megfelelő kombinálásával. Így nyert ismereteinkben szerves összefüggést, rendet, a valóságot lehetőleg megközelítő tagolást keresünk s a tagokat fokozatosan, lehető egységben igyekszünk áttekinteni és megérteni. Így támad a rendszer és benne ismereteink harmoniája minden eddig ismert adattal. Az újonnan fölfedezett adatok vagy megerősítik a már megállapított rendszert, vagy ellenkezésbe jutnak vele. Ez utóbbi esetben rendszerünket javítanunk kell, tökéletesíteni tartozunk. Sőt ha már sok adat ellenkezik rendszerünkkel, akkor új rendszert kell alkotni.

A fönt elmondottakból eléggé kiviláglott, megérthette mindenki, hogy a régibb rendszer, a melynek Tagányi a főképviseelője, részben megalkotója, képtelen már rendet tartani Árpádkori történeti ismereteinkben, a rendelkezésünkre álló történeti adatokban. Zűrzavart teremtett az egész vonalon. Védőit, kiváló tudású és tehetségű írókat lehetetlen,

¹ Erdélyi : Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon Budapest. Apostol-nyomda. 1913. 16—18, stb. 1.

sikertelen harczra készteni; a minék eredménye esetleg az lesz, hogy egy időre még föltartóztatja a magyar történet-tudományt nagyfontosságú haladásában, a legalapvetőbb kérdésekben. De van más eredménye is: a vitatkozás folyamán, a melytől t. ellenfeleim szenvedélyessége sem riaszthatja el, egyre erősebben fölvértezve jelent meg az új rendszer, s a kik különben még nem vették volna észre, a heves támadások zajára figyelemmel fordulnak feléje és az ellen-vetések mélyebben rejő, akárhányszor elég szembetűnő gyöngéit látva, bizonyára egyre nagyobb bizalommal is lesznek azon rendszer iránt, a melyben minden adat harmo-nikus helyet és értelmet nyer.

A következőkben kifejtem természetes sorban az Árpád-kori társadalomtörténet új rendszerének legkritikusabb, alapvető kérdéseit.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

OROSZLÁN BASA.

Az első budai basa, a ki a végbeli élet lelkes világában élte ifjúságát, a ki maga is lelkesedett e lovagias életért s a ki itt lett híres vitézzé: Oroszlán basa volt. A nevét történelmi évkönyveink elég gyakran emlegetik. Egykorú leveleink még többet foglalkoznak vele. Tudjuk, hogy Zrinyi Miklós is megénekelte őt, sőt az egykorú német versszerzők is mondtak róla éneket. A Zrinyiászból tudjuk, hogy Oroszlán (Arszlán) basa részeges, áfiummal élő, bódult fejű, ludatlan és gyáva vezér volt. Legalább Zrinyi Miklós ilyennek mutatja őt be. Zrinyi Miklós azonban nem ismerte Oroszlán basát. Vagy ha ismerte, szántsándékkal tette őt szánalmas alakká, hogy annál nagyobbnak tűnjék föl vele szemben a mi Thúry Györgyünk. Pedig ha Zrinyi Miklós olyannak festi Oroszlán basa alakját, a milyen valóságban volt, még nagyobbnak tűnnék fel az a győzelem, a mit Thúry Györgyünk aratott rajta.

Oroszlán basa vagy négy évtizeden át élt köztünk és határainkon. A magyar földön kezdi vitézi pályáját s itt végezi be életét. Mint igazi végbeli dalia, sűrűen érintkezik magyar szomszédaival s vitézeinknek sok szokását elsajátítja. Öröme volt a harc, legkedveltebb szórakozása a kópjátörés. Merész kalandjait és vakmerő támadásait a Dunántúl minden végházában ismerték és emlegették. Alig van magyarországi bég, a kinek a neve annyit forogna a magyar vitézek tollán, mint az Oroszlán bégé. S bármennyit emlegetik, bármit írnak róla, leveleikben a gyűlöletnek vagy a megvetésnek nyomát sem találjuk. Tehát bizonyos dolog, hogy Oroszlán bégnek nem volt rossz híre nálunk. Nem is lehe-

tett; mert hiszen a hazai és külföldi írók a legjelesebb és a legvakmerőbb vitézek közé sorolják őt. S abban a lovagias korban — a mint tudjuk — a vitézi névnél nagyobbra semmit sem tartottak.

Busbequius császári követ, a ki sokat utazgatott nálunk és jó ideig tartózkodott a fényes portán, igen jól ismerte Oroszlán bégét. Bár egyáltalán nem kedvelte őt, mégis azt hagyta írva, hogy *Oroszlán bégnek nagy a híre a magyar földön. Senki — írja Busbequius — a nyilat magasabbra löni nem tudta nála; senkinek a kardja mélyebbre nem hatolt, mint az övé és senki sem volt az ellenség előtt rettentesebb, mint ő.* A magyarországi török vitézek között csak egyetlenegy mert véle vetélykedni s Oroszlán bég ezt az egyet is bajviadalra hívta.¹

Istvánffy az 1552. évi hadjárat ismertetésénél szintén kiemeli Oroszlán bég hősiességét és vakmerőségét. Istvánffy leírása szerint például Eger ostrománál Oroszlán bég tünnetette ki magát legjobban. A szegedi viadalban is igazi hősnek mutatta magát.

Szóval Oroszlán vagy Arszlán bégről a hazai és a külföldi írók homlokegyenest mást írnak, mint Zrinyi Miklós. S az egykorú magyar levelek nem Zrinyi, hanem Busbequius jellemzését igazolják.

Jahiogli Arszlán vagy Oroszlán — a hogy a magyar írók nevezik — Jahjapasazade Muhammednek (Mehemetnek), a harmadik budai basának a fia volt.² Édes apja 1527-től fogva minden magyarországi harczban résztvett s meglehetős hírre vergődött. A mint fia felnövekedett, a hadba azt is magával vitte. Oroszlán³ tehát legszebb éveit a hor-

¹ Augerii Gislenii Busbequii legationis Turcicae epistolarum quatuor. 1585. Paris. Velicsán (vagy Veli) bég volt a kihívott, a ki mint simontornyai, esztergomi stb. bég tette a nevét ismeretessé. Az egykorú magyar írók eleget foglalkoznak vele.

² Ez a Muhammed 1527-ben végszendrói bég, 1542-ben anatóliai, 1543-ban pedig budai basa volt. Pozsgay Zsigmond 1545-ben mint követ nála ebédelvé, igen magasztalja úri modorát és emberiségét. (Pozsgay jelentése a cs. és kir. ált. ltr. Turcica, 1545.)

³ A magyar írók Arszlánnak is nevezik, de ő magyar levelei-

vát-szlavon csatamezőkön töltötte. Nevét hamar ismeretessé tette. Kardjával nyitott magának utat fölfelé. Az 1537. évben, Katzianer fővezér eszéki vereségében Oroszlán annyira kitüntette magát, hogy a török sereg a győzelem hírével őt küldötte a szultánhoz. Nagy kitüntetés volt ez! Hiszen tudjuk, hogy a törökök a XVI. században az efféle megbízatást mindig a sereg szemefényére bízták!

Az eszéki csata után Oroszlán az apjával együtt Szlavonia hódoltatásán fáradozott. Ha tudjuk, hogy itt Szlavoniában a törökök csupán 1540-ig harmincznál több várat foglaltak el, akkor elgondolhatjuk, minő elkeseredett harcz folyt ott. S az egykorú levelek és jelentések e harczok leírásában az első helyen rendesen Mehemetet és fiát: Oroszlánt említik. Az 1540-ik évben például Sterzenkovics jelenti Székely Lukácsnak, hogy Mehemet vezeti a török császár seregét fiával, Oroszlán béggel együtt a szlavoniai várakat ostromolják.¹

Valamivel későbben Thurzó is ezt jelenti Bécsbe. Szerinte Mehemet Belgrádban, fia: Oroszlán bég pedig a szlavoniai Gara várában van most s a várak foglalására készülnek.²

Oroszlán bég a szakadatlan hadakozásban fáradhatatlannak mutatta magát. Az ifjú tűz, az ifjú erő nem kívánta a pihenést s ő mindenütt ott volt, a hol az ember fejét veszedelem szokta környékezni. Tudjuk, hogy a szlavoniai harczok lelke ekkor Pekry Lajos, a legnagyobb magyar bajvivók egyike volt. Ő tette Szlavoniában mindennapivá a török-magyar bajviadalokat. S mivelhogy az egykorú írók szerint Oroszlán a törökök között a legkitünőbb bajvivó volt. bizonyosra vehetjük, hogy a kopjatörésekből és a baj-

ben Oroszlánnak írja magát. Ezért használjuk mi is az Oroszlán nevet.

¹ Cs. és k. ált. ltár. Turcica, 1540 márcz. 13. Nova ex literis Sterzenkovics ad Lucam Zekely.

² U. o. 1540 ápril 10. — Megyőcsey Kristóf írja 1540 márcz. 30-án: «aiunt iudem Turci, filium Mahmut begii qui vocatur *Oroszlanbeg* ad Posgar advenisse» (u. o. Hung.).

viadalokból is kivette a maga részét. Pekry Lajosnak és Oroszlán bégnek kopjatöréseiről és bajviadalairól idáig írott emlék ugyan nem került napvilágra, de azt írva hagyták az egykorúak, hogy mindketten elsők voltak az efféle harci-játékban. Ha a kor lovagi szokását figyelembe vesszük, fel kell tennünk, hogy Pekry Lajos Oroszlán béggel is tört kópját. Az újabb kutatások majd eldöntik, helyes-e ez a föltevésünk.

Különben Oroszlán bégben is teljesedett a mondás: bátor szívvel társalkodik a szerencse. A legtöbb vállalkozása sikerrel járt. S ha vitézeink néha meg is kergették őt, a nevén esett csorbát hamar kiköszörülte. Nem csoda tehát, hogy a neve hamar ismeretessé lőn. S nemcsak vitézi hírneve gyarapodik, hanem a tisztségek létráján is gyorsan emelkedik. A török történetírók azt írják róla, hogy először székesfehérvári, majd meg végszendrői szandzsákbég volt s mint ilyen, a budai helytartóság ügyeit is vezette. Mi ez adatokat hiányosaknak és helyteleneknek látjuk. A magyar írott emlékek egészen mást mondanak Oroszlán pályájáról, mint a török források.

Az első magasabb tisztség, a mit nálunk Jahiogli Oroszlán viselt, a hatvani szandzsákbégség volt. Mikor került ide, nem tudjuk. De 1550-ben maga írja Salm Miklósnak, hogy ő a hatvani vár szandzsákbégje s mint ilyen, panaszt emel a bujákiak ellen, a kik sok kárt tesznek az ő jobbágyainak.¹

Még a következő évben is Hatvanban találjuk őt. Az 1551. évben például mint hatvani bég 500 lovassal Eger várát kísértette meg. De rosszul járt. Hatszáz magyar huszár megugrasztotta őt. Még a seregzászlaját is elvették s őt magát is majdnem elfogták.²

Ismeretes dolog, hogy Ali basának 1552. évi győzelmes hadjáratában Oroszlán bég volt a jobbkeze. A felvidéki várak ostromlásában Oroszlán bég igazi hősnek mutatta

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1550 decz. 21. Literæ Orozlan beg.

² Hatvani Mihály: Brüsszeli Okmánytár 2. köt.

magát. Vitézségét és vakmerőségét még az egykorú magyar krónikások sem tagadják meg. Különösen kitüntette magát Eger 1552. évi megszállásánál. Nem rajta mult, hogy ez a jeles várunk el nem esett.

Mikor távozott Hatvanból, nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy 1554-ben már a székesfehérvári szandzsákbégség élén állott. Ezt nemcsak Pecsevi munkájából tudjuk, hanem a magyar végbeliek leveleiből is. Oroszlán bég ugyanis mihelyt Fehérvárra jött, azonnal hallatott magáról. Nem ült otthon összetett kézzel; nem is várta, hogy a magyar végbeliek reája jöjjenek, hanem ő kereste fel őket. Merész éjjeli támadásaival ugyancsak sok kellemetlenséget okozott a mieinknek. Az 1554. év október havában például éjjel Palotát meglepven, palánkját keresztülvágatta s öt órai éjjeli harcz után a palotai vitézek minden lovát elvitte a huszárvárból.¹ A következő évben újra meg akarta kísértetni Palota várát. Azonban a budai basa a Dervis bég szomszédságában levő magyar várak és kastélyok megszállását rendelte el. Ezen való bosszúságában Oroszlán bég egymaga indult Korokna ellen s megszáguldotta a vár alját.²

Ugyanez évben Fonód ellen is intézhetett támadást, legalább Trombitás Balázs azt jelenti Magyar Bálintnak, hogy a koppányi bég csak Oroszlán béget várja, aztán Fonód ellen indul.³

Takaró Mihály tihanyi kapitány kémjeinek jelentése szerint Oroszlán fehérvári bég az 1555. év nyarán a jól megerősített Pápa ellen is akart támadást intézni.⁴

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1554 okt. 17. Meznyánszky János kapitány jelentése.

² U. o. 1555 szept. 2. Meznyánszky János írja Nádasdynak: «Ezt is beszélék hírrel, hogy Oroszlán bég az basával összeveszett, azokért, hogy az basát ide hívja volt Palota alá, hogy megszálléjtaná és üneki megszabadítaná, de Dervis bég arra hajtotta az basát, hogy az ő szomszédságába való várakra menne» etc.

³ Szalay: Négyszáz magyar levél.

⁴ Orsz. ltr. Nádasdy levelezések: 1555 jul. 3. Takaró levele a nádorispánhoz.

Úgy látszik, e veszedelmes kísérleten kívül még egyéb czélja is volt Oroszlán basának, a mennyiben a hódoltsági falvak népét mind fölhirdette, s keményen meghagyta nekik, hogy kapával, lapáttal, ásóval és fejszével Fehérvárra jöjjenek.¹

Az 1555. év nyarát tehát Oroszlán bég — eddigi szokása szerint — megint hadakozással tölté.

Az efféle harc, aztán a kópjatörés és a bajviadal abban az időben napirenden volt, s az ilyenektől Oroszlán bég sohasem vonta meg magát. S ha néha-néha meg is verték őt, a harctól a kedvét azért el nem vehették. Abban a szakadatlan küzdelemben, a mit a XVI. század közepén a dunántúli végbeliek folytattak a török ellen, Oroszlán bég neve említés nélkül ritkán marad. Hiszen jobban ismerték őt a végbeliek, mint az oroszlanos tallért s több dolguk is volt vele, mint az utóbbival. Leveleikben azért sűrűn emlegetik ő kigyelmét.²

Sem a török történetírók, sem a végbeliek levelei nem említik, hogy Oroszlán béget Fehérvárról elhelyezték. Annál különösebb, hogy az 1558. év körüli mindig Pécsert találjuk. A véletlen dolga volt-e ez, avagy pécsi béggé nevezték ki őt, el nem dönthetjük.

Az 1558. év márczius havában például Csurgóról jelentik Szele Jakabnak, a kanizsai kapitánynak: «Oroszlán bég küldötte volt Pécsről az budai basához Methyr ágát, hogy

¹ Fehérvár 1555. «Ti birák és minden közönséges népek, hagyom és parancsolom tinek, ezennel mind fejenként kapával, lapáttal, ásóval, fejszével mind bejőjjetek, és valahol csak egy ökör volna is, mind béhozzátok járomba fogva; mert valaki elszöknék előtte, avagy barmát elszöktetné, valahol megfoghatják, háza előtt nyársba vonatom és minden háza népét rabbá téletem. Ez levelet minden biró faluról falura hordoztassa; egyebet henne ne merjetez tenni. *Oroszlán bég, invictissimi imperatoris Turcarum locumtenens Albae.*» (Zrinyi Miklós életére vonatkozó levelek etc. I. k. 297. l.)

² Szentgothárdy Márton 1558-ban követségben járván Budán, Oroszlán béget jelöli meg elsősorban, a ki a magyar rabvitézeket Konstantinápolyba küldözgeti. (Cs. és k. állami ltr. Hung. 1558 ápril 20. Buda.)

sietne alá és ne hagyná Babolcsát megépíteni. Azt izente az basa Oroszlán bégnek, készen várja minden készületivel. Oroszlán bég azonnal kivonatott 14 álgút.»¹

E jelentés, mely a pécsi kémek hírei alapján készült, azt hirdeti, hogy Oroszlán ekkor mint Pécs szandzsákbégje intézkedett. A hivatalos jelentések közül egyet sikerült találnunk, mely őt pécsi szandzsákbégnek nevezi. A törökök okozta károkról szóló 1559. évi hivatalos kimutatás ugyanis világosan ezt írja: «*tempore Arzlanbeghy Quinqueecclesiensis zandchiagi.*»²

Ha ez a hivatalos kimutatás helyesen jelöli meg Oroszlán bég tisztségét, akkor bizonyos, hogy ő kigyelme Pécsről került a pozsegai szandzsákbégség élére. A magyar végbeliek levelei ugyanis az 1560. évtől kezdve már állandóan pozsegai szandzsákbégnek mondják őt. Mikor foglalta el e tiszteket, nem tudjuk.³

Mint pécsi és mint pozsegai bég folytatta a harcot. Majdnem állandóan magyar területen kalandozik. A vitézi kor levelei nagyon sokszor emlegetik őt, mikor várszállásról, lesvetésről stb. irogatnak. Különös örömmel írják meg, ha Oroszlán béget a balszerencse üldözte. Ilyen érte őt például 1558-ban. Enyinghi Török Ferencz főkapitány jelentése szerint; a mieink a Dunántúl váratlanul Oroszlán bég táborára ütöttek, sőt magát is megsebeztek.⁴ Oroszlán bég

¹ Szalay: Négyszáz magyar levél: Csorgó, 1558 márcz. 16. István deák jelentése.

² Cs. és k. áll. Itr. Turcica: Regestum omnium dam norum a Turcis sub induciis 1559 illatorum etc.

³ Zrinyi Miklós például 1562 márcz. 21-én Miksához intézett levelében Arszlán béget pozsgai szandzsákbégnek írja. (Zrinyi Miklós életére vonatkozó lev. I. k. 598. l.) Istvánffy Miklós is ezt írja róla 1562-ben.

⁴ O. Itr. Nádasdy levél. «Így beszélnek, hogy az hardi erdőről ütöttek volna Oroszlán bég táborára . . . és háromnál több Jézust nem kiáltott volna.» (A törökök lesvetéskor gyakran használták harci kiáltásul a Jézus nevét, hogy a mieinket megtéveszték. Viszont a magyar vitézek is sokszor kiáltották Alláht — még pedig török süvegekben.)

föl sem vette e kis bajt s jó kedvvel harczolt tovább. Tekintélye és vitézi hírneve ez időben már oly nagy volt, hogy 1559-ben Tuygún budai basa halálakor komoly jelölt volt a budai helytartóságra. Bár maga is kérte a budai basaságot, a temesvári basa: Güzeldzse Rusztem elütötte azt kezéről.¹

Mint pozsgai bég az 1562. évben Monoszlón kastélyt akart építeni. Az építés javában folyt, mikor Zrinyi Miklós, Tahy Ferencz és Pernezy Farkas hirtelenül reácsaptak. Maga Zrinyi Miklós elismeri, hogy nem sikerült meglepniök Oroszlán bég táborát: mert ő kigyelme óvatos lévén, strázsákkal vétette magát körül. A visszavonulás közben azonban Zrinyi sok kárt okozott neki. A félig felépült Monoszlót pedig földig lerontotta.²

Ez a kis balszerencse nem sokat ártott Oroszlán bégnek. A hírnevén esett csorbát ugyanis hamar kiköszörülte. A szultán bizalma tehát nem fogyatkozott meg benne. Világosan látszik ez az 1563. évi intézkedéseiből. Oroszlán béget ugyanis Pozsegáról áthelyezte a végszendrói és a nándorfehérvári szandsákbégség élére. Itt is helyt kellett állania, mert a szultán még ugyanez évben a budai helytartóság ideiglenes vezetését is reá bízta. Nem kis dolog volt ez; mert hiszen Budán az 1564. év tavaszán veszedelmes lázadás ütött ki s ugyancsak embernek kellett lennie, a ki ott most a helyét megállta!

Az 1564. év tavaszán Budán és a szomszédos török végházakban lázadás ütött ki. Mi volt annak az oka? nem tudjuk. De valószínűnek látszik a feltevés, hogy a fizetlenség miatt támadt fel a török katonaság. A lázadásról legelőször Petheő János komáromi főkapitány értesült. Ő ugyanis egyik pribéktől hallotta, hogy május hó 15-én a budai helyőrség fellázadt, a török császár kincstárnokát megölte s a kincses kamarát kifosztotta. A dühös őrség magát a budai basát

¹ A jelöltek ezek voltak: Hamza bég, Dervis bég, Oroszlán bég és a banjalukai bég. Mindannyian az akkori török haderő legvitézebb katonái voltak.

² Zrinyi levele Tahyhoz 1562 márcz. 23. és Miksához márcz. 31. (Kiadta Barabás i. h.)

(Zál Mahmud-ot) is levágja, ha nem menekül a janicsárok közé.¹

Zál Mahmud basa erre menekült Budáról. Helyébe ideiglenesen Haszán esztergomi bégét rendelték; de mivel az sem birt a lázadókkal, július hó közepén Oroszlán végszendrői bégre bízta a lázadás elfojtását és a budai basaság ideiglenes vezetését. Oroszlán bég első teendője az volt, hogy az esztergomi, a budai és a pesti őrséget magához rendelte. A lázadó török katonaság erre tanakodni kezdett. Abban egyeztek meg, hogy megjelennek Oroszlán bég előtt s meghallgatják parancsát, de ha a defterdár megöletése miatt valakit közülük megfogatna, mindnyájan fegyvert fognak s az utolsó emberig küzdeni fognak.²

Oroszlán bég ezután a nagyhirű és rettegett Hamsza bégét rendelte Esztergomba s ő maga Budára sietett. A budai és a pesti őrség azonban nem bocsátotta őt be. A szultán ugyanis elrendelte, hogy a budai, a pesti és az esztergomi őrséget tengeren túlról való csapatokkal kell fölcserélni. A mint a lázadók meghallották, hogy a szultán őket tengeren tulra helyezte, még jobban felbőszültek. *Összejövetelükön megegyeztek, hogy a végsőig küzdeni fognak s Magyarországból semmi szín alatt nem távoznak.*³

Mivel Oroszlán bég nem tudott Budára bejutni, a temesvári basa egész népével Budára sietett, hogy a lázadást elnyomja. Oroszlán bégnek és a temesvári basának sikerült is a lázadást lecsillapítaniok. Az 1564. év aug. hó 3-án Oroszlán bég már Budán volt, s onnét intézte Miksához részvétsoraít I. Ferdinánd halála alkalmával.⁴ Ez időtől kezdve már nándorfehérvári s szendrői szandsák bégnek és

¹ Cs. és k. állami ltr. Turcica, Petheő jelentése 1564 május 16. Komáromból.

² U. o. Kémjelentés Budáról 1564 juli 28. (si et omnes peribimus eodem in loco, nullum ex nobis in manus tradamus.)

³ U. o. jelentés Budáról aug. 4. (*Arslan begum a militibus nondum fuisse Budam intromissum.)*

⁴ U. o. Latin nyelvű levél.

budai helytartónak írja magát.¹ A királyhoz írt barátságos leveleire (öfelsege meghagyásából) az esztergomi érsek felel.² A levél mellett a király 3000 frt. értékű aranyserlegeket is küldött Oroszlán bégnek.³

Ezen közben október hó elején a szultán kinevezte az új budai basát. Iszkender váczí basa volt ez. A míg ő Budára érhetett, Oroszlán bég intézte az ügyeket. Az 1564. év november hó közepén Csaby, Albany és Zernovitz mint követek Budán járván, még Oroszlán fogadta őket. A nevezett követek jelentése szerint Oroszlán részéről szívélyes fogadtatásban részesültek. A basa — írják a követek — behizelgő módon nyilatkozott Miksa királyról s erősen korholta János Zsigmondot, a kitől Túrt és Debreczent már elvette. Iszkendert, a kinevezett budai basát már várják. Rövid idő alatt meg is érkezik Budára. Oroszlán már mustrálja és válogatja a szpáhiakat, akiket mind Nándorfehérvárra küld s maga is követi őket.⁴

A Budán járt királyi követek megigérték Oroszlánnak, hogy az adót és még annál is fontosabb ajándékot mihamarább aláküldi a király.⁵ Az ígéret azonban ígéret maradt. Ezért Oroszlán fenyegetőzni kezdett. Szentgyörgyi Gábor diák levele szerint «Oroszlán basa, budai helytartó, török császár akaratóból megizente az fejedelemnek (Miksának) nyilván ígéekkel az utolsó csausztól, hogy megküldje az adót, kivel az atyja (Ferdinánd) adósa maradt; mert ha nem, tehát mind ötöt, mind az koporsóba fekvő atyját tökélyetlen

¹ U. o. 1564 aug. 23. Buda, «Arslan Beg praefektus sandsacati Nandoralbensis et Sendró nec non Budæ locumtenens.»

² U. o. 1564. szept. 11-én küldi fel az érsek az Oroszlán leveleire írt válaszl.

³ U. o. Pro Arslan bego tria pocula duplicata ex inaurata valoris trium millium flor.

⁴ U. o. Buda, 1564 nov. 16. Csaby, Albany és Zernovitz jelentése.

⁵ Az ajándék a divánülő basáknak és a magyarországi főbb törököknek évenként kijárt. Többnyire arany- és ezüstedényeket, művészi órákat s pénzt kaptak. Ez az ajándék sokszor többre ment az adónál is.

hiteszegőknek írja, hirdeti. Annak felette kikelettel ő maga az pénzért kijöven, vérrel veszi meg rajta, valahol személye szerint megtalálhatja.»¹

Az igazi budai basa: Iszkender ezenközben megérkezvén Budára, alighogy a tisztit fölvette, már le is tette. Az 1565. év. május 19-én a szultán már Oroszlánt nevezte ki budai basának.

Hosszú küzdelem után immár tehát a révbe jutott Oroszlán basa. Mire elérte vágyát, szakálla már őszbe elegyedett. Nem azok közé tartozott, a kiket a szultán személye érdemetlenül helyezett a budai helytartóságba! Negyvenéves, küzdelmes mult állt már mögötte, tehát rászolgált a nyugodalmasabb napokra! Csakhogy éppen a mit legjobban keresett: t. i. a nyugalmat, meg nem találta. A budai helytartóság oly távol esett a nyugalomtól, mint az ég a földtől! Ezernyi gond, súlyos felelősség, örökös izgalom volt a budai basák sorsa, a mit még nehezebbé tett az irigyek és a fondorkodók aknamunkája.

Oroszlán basa idáig a vitézi élet kenyerét ette. Akarva nem akarva itt őt is elfogta a lovagias szellem, az egyenesség és az emberség. Új állásában azonban ezeknek kevés hasznát vette. Ha ugyanis a helyét meg akarta állania, most a kalmár-szellemet kellett elővennie; a ravaszság és a kétszínűség fogásaihoz kellett nyúlania, mert hiszen a két császárnak homlokegyenest ellenkező igényeit kellett kielégítenie. Ő maga mint vén ember a nyugalmat, a békét kereste és óhajtotta, de ezt csak úgy érthette el, ha a két császár között a békességet fent bírja tartani. Nehéz dolog volt ez: Temérdek ügyesség és diplomatiái fogás kellett ahhoz, hogy a bécsi udvar is, meg a fényes porta is meg legyen elégedve a budai helytartóság kormányzási elveivel. De Oroszlán basa megkísérlette. *Ő volt az első a budai basák között, a ki ezt a békés po-*

¹ O. L. Nádasdynéhez intézett levelek, 1564 novemb. 1. Pozsony. Szentgyörgyi Gábor deák Nádasdy Ferencznek titkára volt. Nagyműveltségű, sok nyelvet beszélő férfiú, a kit császári követnek is ajánlottak Konstantinápolyba.

litikai irányt képviselte. Személyes érdekből tette ezt, de azért a köznek is használt vele. Sajnos, az ilyen békés irányzatú politika az akkori viszonyok között csak igen rövid életű lehetett. Azok a budai basák, a kik a maguk érdekében arra törekedtek, hogy a bécsi és a konstantinápolyi udvarok között a békességet és megértést fentartsák, majd mind a hóhér kezén fejezték be életüket. Az első volt köztük Oroszlán basa.

Elnyervén a budai helytartóság tisztjét, berendezte az udvarát úgy, a hogy az ember a volt végbeli vitéztől megvárta. Régi ismerőseivel: a végbeli fővitézekkel, no meg a bécsi udvarral jó szomszédságban akarván élni, gondoskodnia kellett jóra való kancelláriáról, melynek a levelezést, a diplomatiái tárgyalást, a tolmácsolást stb. kellett végeznie. Oroszlán basa idejében — a mint tudjuk — a latin nyelv erősen járta nálunk s ezzel a nyelvvel Bécsben is holdogulhatott ember. Magyar deákok is akadtak Budán, a kik jól irtak latinul. Ha tehát oroszlán basának úgy tetszik, a latin nyelvet is választhatta volna a diplomatiái és a társadalmi érintkezés nyelvéül. De ő a magyar nyelv mellett döntött. Miért? Erre könnyű a felelet. Vagy négy évtizeden át köztük élt s így igazában török-magyar volt ő kigyelme. A magyar földön kezdi pályáját s itt végezi be életét. Valószínűnek látszik, hogy ő maga is értette nyelvünket. Jó ismerője volt a végbeli szokás törvénynek, sokat érintkezett a mieinkkel, tehát oly hosszú időn át nyelvünket is megtanulhatta.

Oroszlán basa több jeles magyar íródeákokot tartott az udvarában, sőt a mint egyik íródeakjának a példája mutatja, még taníttatott is ilyeneket. Eleinte *Hidaiet* aga volt a magyar íródeákja és egyúttal titkárja. *Hidaiet* neve nem ismeretlen az évkönyveinkben.¹ Sok fontos diplomatiái küldetésben volt része, s ügyessége és nyelvtudása révén a nagy Szolimán szultán titkára és tolmácsa lett. Különben

¹ Az 1561. év táján elfogta őt Sárközy s Bebek Györgynek ajándékozta. Mikor Bebek 1562-ben török rabbá esett, *Hidaiet* agát szabadon bocsátatta. *Hidaiet* aga hozta haza később a portáról a török rabságban szenvedő Krusith Jánost és Pécsi Farkast.

szebeni születésű szász volt. Scherer Márknak hívták. S bár törökké lett, mind halálig használni igyekezett volt hazájának és a magyarságnak. Tragikus halála is ennek az igyekezetének volt a következménye. Hidaïet aga már 1560-ban irogat a mieinkhez szép magyar és latin leveleket Rusztem basa nevében.¹ Mahmud budai basának is ő az íródeákja.² Mikor 1564-ben Oroszlán volt a budai helytartóság ideiglenes vezetője, Hidaïet aga Budán tartózkodott s Oroszlán vele iratja (1564 aug. 3-án) Ferdinánd király halálára a részvét-levelet.³ Az 1565-ben Iszkender basa magyar és latin nyelvű leveleit is Hidaïet írja. Ezek közül kiválik az 1562. május 26-án írt szép levele Károly főherceghez, melyben a szegénység nyomorgatása ellen szólal⁴ fel. Ez év június havában Hidaïet már mint Szolimán szultán követe szerepel s Bécsben az udvarral tárgyal.⁵ Mikor Hidaïet Bécsből visszajött a portára és a békesség fentartása mellett foglalt állást, a szultán gyanúba fogta és megfojtatta.⁶

Miután Hidaïet aga távozott Budáról, Oroszlán basa Szolimán deákot (Görögh Antalt) tette magyar íródeákjává és egyúttal titkárává.⁷ Mellette még egy magyar íródeák is volt, a ki Jahya Jaczihinak írja magát. Ez is magyarnak született. Egyik levelében ugyanis ő maga írja: «Én keresztyn fi vagyok; gyermekségemben rabbá estünk mind

¹ Orsz. ltr. Akadémiától átvett iratok közt van például Horváth Markóhoz írt magyar levele (1560 febr. 19. Buda).

² Cs. és kir. áll. ltr. Turcica: Mahmud basa levele Petheő Jánoshoz 1564. június 19. Buda. E levél latinul van írva, de utolsó sorai már magyarok. Aláírása pedig így szól: *Hidaïet «scripsit ad mandatum magnifici domini passae»*.

³ U. o. Oroszlán basa 1564. okt. 3. kelt levelében *egregium familiarem nostrum*-nak írja Hidaïet agát, mikor őt Bécsbe küldi.

⁴ U. o.

⁵ U. o. Hidaïet agae nuncii Turcici postulata 1565. jún. 2.

⁶ U. o. Hungarica 1566. márcz. 9-én Petheő János írja ő felségének: *Der türkische Kaiser den Hydaïet Aga mit einem Strang richten haben lassen.* — Istvánffy szerint zsákba vartták őt és a Bosporusba fojtották.

⁷ U. o. Turcica. Görögh Antal levele Petheő Jánoshoz 1565. okt. 13. Ebben magyar voltát is elárulja.

atyámmal egyetemben. Az atyám kiváltozik és engem törökke tőnek. Én a székesfehérvári Mahmud bégnek rabja vagyok. Annakutána engem török oskolában adának; azt is megtanultam Mostan immár az Oroszlán basának is szolgállok . . . *Azért én az szegény keresztyénségnek oly javát akarom, mint szinte én magamnak*».¹

Ezek a török deákok (tyatók) voltak azok, a kik Oroszlán basa szép magyar leveleit irogatták.

Említők, hogy Oroszlán évtizedeken át Magyarországbán lakván, a magyar kapitányok színét-javát ismerte. Nem egy akadt ezek közül, a kihez szíves barátság fűzte őt. A mikor az ország állapota csöndességre fordult, ezeket a szomszéd úrbáratait szívesen fölkereste magyar leveleivel.² Az 1565. évben például Rozs Gáspárnak ír levelet s a módját e szókkal adja meg: «Én Oroszlán basa, az hatalmas török császár képe Buda várában, vitézlő Rozs Gáspárnak, nékem jó barátomnak. Köszönetem után minden barátságomat ajánlom kegyelmednek. Isten tartsa meg kegyelmedet» stb.³

Ilyen hangon levelezget Gersei Pethő Jánossal «az ő jó szomszéd barátjával» is.⁴

Bizonyosnak vehetjük, hogy a magyar urak jó néven vették Oroszlán basától a szívélyes hangot, a min hozzájuk szólott volt. De már azt nem hiszszük, hogy Károly főherceget valami nagyon elkapta az öröm, mikor Oroszlán basa imígyen írt hozzá: «Az Károly herczegnek, őnagyságának, nékem jó szomszédomnak Bécsben. Köszönetemet és szolgálatomat minden jó szeretetből mint jó szomszédomnak».⁵

¹ U. o. 1565 okt. 25. Pest, Petheő Jánoshoz.

² Leveleivel minden nagyobb levéltárban találkozunk. Legtöbb van a cs. és k. állami lt. Turcica és Hungarica gyűjteményében.

³ U. o. Turcica, 1565 okt. 28. Pest: «Az te kegyelmed embere Bellay Mátyás — írja — az én emberemmel Huszainnal nagy békével hazajöttek és im én is Bellay Mátyást is még nagy békességgel oda haza küldtem».

⁴ U. o. Például 1564 november 22-én így kezdi levelét: «Én Arszlán basa, az hatalmas császárnak helytartója Budán és egyéb végbeli váraknak fejedelme Istennek engedelméből» stb.

⁵ U. o. 1565 május 26. Buda.

De Oroszlán basa nemcsak leveleiben adta meg a magyar uraknak az illendő böcsületet és tisztességet. Ha magyar urak, magyar követek jöttek Budára, Oroszlán basa mindég kitett magáért. Az 1566. évben például maga jelenti Miksa királynak, hogy Hosszúthóty György követségét akkép fogadtatta, hogy a lengyel és a francia király követeinek sem volt ilyen fogadásban részük.¹

És a mit Oroszlán basa ír, az nem üres szó. A hivatalos jelentések és a Budán tárgyaló követek tudósításai megerősítik azt, a mit Oroszlán basa írt. *Nyájás, szeretetreméltó modorú, előzékeny és eleven öreg embernek mondják* ezek is a basát. Még a törököt gyűlölő Hosszúthóty György uram is, a ki Budán szemben volt a basával, magasztalva emlékszik meg udvariasságáról és emberségéről.²

Oroszlán basának illetén viselkedésében természetesen a politika is nagy szerepet játszott! Hogy ő maga csöndes és nyugodt napokat élhessen, minden módon arra kellett törekednie, hogy a két császár között a békesség valahogy meg ne bomoljon. Mert ha a háború kitör, akkor az ő uraságának a napja is leáldozik. Ezért minden követ megmozdított, hogy a bécsi király bizalmát megnyerje. Annyira ment e vesződéseiben, hogy szinte maga is megijedt a következményektől. Egyik levelében például azt írta Miksa királynak, hogy ő majdnem nagyobb barátja Németországnak, mint Törökországnak, s őszintén ragaszkodik a bécsi királyhoz.³

Oroszlán basának ez a jó indulata azonban nem volt elegendő a békesség biztosítására. Ehhez — az eddigi szokás szerint — még pénz és ajándék is kellett a szultán és

¹ U. o. Turcica: 1566. dátum nélkül: «legatique majestatis vestrae tanto honore fuerunt excepti, ut nec regis Poloniae nec Galliae regis oratores in tanta reverentia tenuerunt.»

² «Qui favorabiliter et humaniter satis atque cum testificatione quadam sui studii in majestatem, legationem audivit» etc. (U. o. 1566 márcz. 29. Pest.)

³ u. o. 1566. d. u. «Deus est testis omnia ex puro corde de vestra majestate sum locutus» etc.

a konstantinápolyi basák számára. Ott a portán dőlt el a békesség vagy háború kérdése, tehát ott kellett a békesség útját arannyal egyengetni. A bécsi udvarnak azonban nem volt pénze s így a konstantinápolyi basák hiába lesték a budai póstát, leveleken kívül nem hozott az egyebet nekik! Nagy morgás és zúgolódás támadt tehát köztük. Szidták Oroszlán hasát, a ki nem tudja az adót és ajándékot a bécsi udvartól kicsikarni.

Oroszlán basa maga is érezte, hogy hamarosan kirántják alóla a gyékényt, ha az adó és az ajándék tovább is elmarad. Ezért minden követ megmozdított, hogy a bécsi udvart fizetésre bírja. Mivel pedig a szép szóval semmire sem ment, 1565. év őszén hadat is támasztott, hogy az udvart megijessze. A míg a török sereg fegyverben volt, Bécsből füt-fát ígértek Oroszlánnak; de mikor ez a hadat haza szállította, az adóról és ajándékról megint nem akartak tudni. Oroszlán basa tehát napról-napra kellemetlenebb helyzetbe jutott. Az 1565. év október havában keserűen panaszkodik e miatt Miksának. «Te fölségöd — írja — én nekem azt jelentette, hogy csak az török Szakmár alól visszatérjen és eloszoljon, hogy te felséged az hatalmas császárnak való tisztességes ajándékot küld jövendőre való békességnek megmaradásáért Immáron mind az egész had visszajött és eloszlott és az mely bégek velem voltak, mind haza bocsátottam őket, immár azt várom vala, hogy az te felséged fogadása szerint az győzhetetlen császárnak való ajándékkal felséged főemberét küldi; de nem hogy ez lett volna, hanem inkább az végvárakból való urak nagy hadat támasztának».¹ Ehhez a bajhoz járult még, hogy János Zsigmond, aztán a harczias temesvári basa, meg a szolnoki bég Oroszlán basát békés hajlamai miatt beárulták a szultánnal s ráfogták, hogy a német császár sok kincessel megvesztegette őt.² S mivel hogy a várva várt adó és ajándék sem

¹ u. o.: 1565. október 20. Pest. A levél egész szövege magyar «Meghigyje — írja Oroszlán — hogy én a békességnek megléléért minden igyekezettel sokat törekedtem».

² u. o. Oroszlán maga írja Petheő János barátjának: «Az János

akart jönni, Konstantinápolyban mind ezt Oroszlán basának rótták föl. Pedig szegény Oroszlán basa 500 aranyon kívül semmit sem kapott s a maga részére soha semmit sem kért. Ő csak azt sürgette, hogy a porta részére küldjenek ajándékokat. A csunya vád ellen Oroszlán basa természetesen tőle telhetőleg tiltakozott. Az ő szomszéd urának és jó barátjának, Petheő János főkapitánynak például így írt a megvesztegetéséről: *«bizony én ezféle kalmárságot nem szoktam! Az kiegyelmed barátságáért csak azt nem tenném, az mi tisztességemhez nem férne, de ez a dolog, látja Isten, hogy tisztességemnek ellene vagyon»*.¹

Oroszlán basa, bár nagyon áskálódott ellene, tovább is azon fáradozott, hogy békesség jöjjön létre. Ez ügyben egymás után írta Miksához biztató leveleit. Az 1565 október hó 26-án is így önti ki neki érzéseit: *«Köszönetemet s mindenben szolgálatomat ajánlom te felségednek, mint bizott uramnak és jó barátomnak! Az te felséged levelét nagy szeretettel vettem. Fölséged meghiggyje, hogy valamikor fölséged ír vagy izen, mindenkor én az te felséged dolgában szorgalmasan eljárók, és az te felséged barátságát és jó szomszédságát az hatalmas császárnak megjelenetem, és ugyan szívem szerint is akarom az felséged barátságát az hatalmas császárnak megjelenenem. Az felségedhez való jóakaratomért az tömösvári basával és az János királyfival minemű gyűlötségben vagyok és az hatalmas császárnak miként adtak be, tudja felséged, de az ő árulások csak heában leszen, hiszek Istenben! Továbbá azért is kérem te felségedet, mint kegyelmes uramat, hogy mikor te felséged én nekem levelet ír, tehát magyar nyelven írassa felséged, mert deákírást az ki jól tud, itt nálunk igen szűk, és néha-néha nagy nehezen magyaráztatom meg az felséged levelét. Erről választ várok te felségedtől. Isten éltesse te felsége-*

király fia, az tömösvári basa és az szolnoki bég azt kötötték reám, hogy én az német császártól nagy sok kincsesel megajándékoztattam volna és az császár tartományával nem gondolok semmit».

¹ u. o. «Petheő Jánosnak Komáromban király ü fölsége tanácsának, nekem szomszéd uramnak és jó barátomnak tulajdon kezébe».

det! Pesten költ 26. okt. 1565. Oroszlán basa te felségednek mindenben jó barátja»!¹

Ezenközben a portán a háború hívei mind jobban szaporodtak, s így Oroszlán basa feje fölött a felhők mind inkább tornyosultak. Mehemet nagyvezér, a háború leghevesebb híve, a békesség útját egyengető Oroszlán basát már csak azért is halálra szánta, mivel a budai helytartóságot öccsének Musztafának ígérte. Oroszlán basa mindezt nagyon jól tudta, de nem volt kétsége benne, hogy ősz fejét megmentheti. Bizott Miksa királyban, hitt az ő ígéreteiben. Azt gondolta, hogy pénzzel és ajándékkal sikerül a háború híveit megnyernie. Meg is izente Miksának Hosszúthotyval, hogy kiket kellene megvesztegetnie. Azonban Miksa nem rendelkezett a megkívánt összeggel, s különben sem hitte, hogy a háború veszedelme olyan közel legyen. Így hát föltartóztathatatlanul közeledett hazánkra az 1566 iszonyú veszedelem. És e veszedelemmel együtt szegény Oroszlán basának élete és tisztessége is közeledett a véghez. Az 1566. év márc. hónapjában keservesen panaszkodott Hosszúthoty uramnak Miksa király állhatatlansága miatt. Megígérte — mondá Oroszlán, — a hátralékos adó és az ajándék beküldését, s ő ezt fölírta a szultán portájára. De ígérését nem tartotta meg, s így ő a hazugság szégyenébe esett. Nagy haragot irtak rá Konstantinápolyból és szinte érzi már a halál veszedelmét. Pedig Isten a bizonyja, hogy igazi szándoka volt, s nem érdemli meg, hogy becsületben megőszült szakállát a saját vére fesse.²

Április hónap 1-én Oroszlán már tudta, hogy e hónap tizedik napján a császár sátorát kihozzák és felvonják, s hogy mire a rózsa kivirágzik, a szultán tábora itt lesz.³

¹ u. o.

² «Adens haec quoque, quod ipse ob suum studium in majestatem vestram non mereri, ut cana sua barba sanguine ruberet, quod nisi deus avertat, metueret, quod oblatum munus non mittitur» (Hosszúthoty követi jelentése 1566. martius 29. Pest. u. o. Turcica).

³ Oroszlán basa diákja ugyanis már április 1-én megírta Pethő Jánosnak, hogy a császár 15-én megindul, s még hozzátette

És az ősz Oroszlán basa elméje e hírre olyan lett, mint a borús ég. Kétségbeeséssel kereste a módot, a melyen életét és tisztességét megmenthetné. Csak egyet, csak egyetlen egyet tudott illet. Ha a szultán háborút akar, hát legyen háború! De akkor a háborút ő kezdi meg! Az ő kardja sem rozsdásodott meg, az ő karja is megbírja még a szablyát! És hadat hirdetett, mielőtt a szultán megérkezett. Nagy dolgot, a török népnek kedves dolgot akart művelni. Ha valamivel, gondolta magában, úgy ezzel mentheti meg életét. Palota várát akarta megvenni, a benne lévő nagy vitézzel: Thury György urammal együtt. Ha ez sikerül neki, régi jó híre és tisztessége meg nem aláztatik, sőt inkább öregbedik. És a török Oroszlán kilenczezer vitézzel megindult Palota felé a magyar oroszlán ellen. Körülfogta a várát, s vad erővel ostromoltatta; mert érezte, hogy e vár elfoglalásától és Thury György elfogásától függ az ő élete és jövője. De hiábavaló volt minden igyekezete, hősiessége és halálmegvetése. A magyar oroszlán: Thury erősebbnek bizonyult s a török támadásait nemcsak visszaverte, de ő maga támadott, még pedig oly hévvel, hogy Oroszlán basa katonái követelték a visszavonulást. S mikor híre támadt, hogy a hadak jönnek Palota fölmentésére, Oroszlán basa nem tudta tovább tartani népét. Erővel vitték őt magát is magukkal.¹

Elborult lélekkel ment Budára s várta a halálhozó levélvivőt. A halálhozó levél csakugyan megjött Budára, de Oroszlán basát már nem találta ott. Miután a várban végső intézkedéseit megtette, távozott Budáról. Senki sem tudta, hová vette útját s így az övéi nagy aggodalomban voltak

ezt a megjegyzést is: «Oly hírt nem írok nagyságodnak, kit az piacon beszéllenek, hanem oly hírt írok, kit az császár írt ideje az mi basánknak» (u. o. Pest 1566. ápril 1).

¹ Palota megszállásának története jobbára ismeretes. Iróink jobbára azt a naplószerű feljegyzést használták, melyet a Hadi levéltárban őriznek. Sok új és ismeretlen részlettel szolgálnak Batthyány Ferencz, Thörök Ferencz, Thury György és Salm levelei. A velencei követi jelentések (Dispacci) is foglalkoznak vele. (III. köt. 324. l. Leonardo Contarini jelentése.) Továbbá M. Koch: *Quellen zur Geschichte des Kaisers Max.* II. 86—105. l.

miatta. Pedig nem történt egyéb, mint hogy Oroszlán basa a szultán elébe vitte vén fejét, gondolván, hogy talán irgalmat talál nála. A szultán azonban tehetetlen báb volt már akkor s előtte hiába védte igazát és becsületét. Az ügyeket Mehemet nagyvezér intézte s ez — mint tudjuk — a budai basaságot már régen az öccsének szánta. A szultán, helyesebben Mehemet, Oroszlán basával hamar végezett. Bakonoki Szalay Benedek egyik török rabja szemtanuja volt az ítéletnek. Szerinte a török császár Harsán hegye alatt, augusztus hó 3-án (1566) Oroszlán basának fejét vétette. És a legurult ősz feje — mondá a török szemtanu — panaszos szemével a császárra nézett.¹ Mintha csak szomorú panaszát jelezte volna negyven évi hű szolgálatának ilyetén jutalmazása miatt.

Mehemet nagyvezér maga mondá Hosszúthóty rendkívüli követnek, hogy a szultán Palota ostroma miatt végeztette ki Oroszlán basát.² Oroszlán basának utóda: Musztafa budai basa viszont azt állította, hogy azért kellett Oroszlánnak meghalnia; mert a portára azt jelentette 1566-ban, hogy Miksa királynak nincsen semmi hadserege s békességre törekszik.³

Mi azt tartjuk, hogy nem ezek a dolgok okozták Oroszlán basa vesztét. Az ő békés politikája s a bécsi udvarral való barátsága miatt kellett meghalnia. Nem Oroszlán volt az egyetlen budai basa, a kinek ez a politika nyakát szegte! Ő csak az első volt köztük — s talán a legjobb. Oroszlán basa után ugyanis nem maradt összeharácsolt kincs. Halála után nem szállították a pénzét tevéken Konstantinápolyba — mert nem volt. Tehát bizonyos, hogy a hivatalát nem használta kincsek gyűjtésére, a nép fosztogatására.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ Orsz. Itr. Nádasdy levél. Szalay Benedek levele 1556. aug. 8. Oroszlán basa kivégzéséről.

² Cs. és k. áll. Itr. Turcica: Hosszúthóty követi jelentése. 1556. decz. 29.

³ u. o. Musztafa basa levelei Trautsonhoz. Az 1567. juni 9-én írja pl. «En is féltem az én fejemet... Az Arslán basát az vén császár, értötte Nagyságod mely kevés dologért ölette meg» etc.

AZ ERDÉLYI HADSEREG AZ OROSZOK BETÖRÉSE IDEJÉN.

(1849 jun. 19—20.)

Azt hiszem, mindazok, a kik szabadságharczunk történetét behatóbban tanulmányozták; velem együtt tapasztalhatták, hogy az 1848—49. évek eseményeit tárgyaló művek, az erdélyi hadseregre vonatkozólag aránylag nagyon kevés hivatalos adatot tartalmaznak.

Nem találjuk meg hennük sem az egész erdélyi honvédsereg, sem egyes hadosztályainak teljes és megbízható hadrendét és hiába keressük, hogy egyik vagy másik ütközetben miféle csapattestek vettek részt, honnan kerültek oda, milyen állapotban voltak, ki volt a parancsnokuk, mekkora volt a létszámuk?

Nehogy szavamat bárki is félremagyarázza, jóelőre kijelentem, hogy gáncsolni senkit sem akarok. Jól tudom, hogy nem hadtörténetíróink szorgalmán és lelkiismeretességén, hanem kizárólag a rendelkezésükre állott történelmi anyag fogyatékoságán múlott, hogy műveikben az említett részletkérdésekre megfelelni nem tudnak.

Pedig nyilvánvaló, hogy ha valamelyik hadjárat történetét behatóbban akarjuk fejtegetni, sok máson kívül, a hadvezér rendelkezésére állott eszközt, azaz magát a hadsereget és pedig annak nem csupán számbeli erejét és tagozását, hanem használhatóságának fokát is ismernünk kell, hogy a kivivott sikert avagy a szenvedett kudarczot igazságosan mérlegelhessük.

Míg az orosz és osztrák hadakra nézve e kérdésekre, legalább egy-két hadtörténelmi munka kielégítő feleletet ad: addig a honvédseregre vonatkozóan jobbára csak hozzá-

vetőleges s így bizony nem valami megbízható adatokra vagyunk utalva.

Az erdélyi magyar vezérkarnak a nyári hadjáratra vonatkozó okmányai, úgy látszik, javarészt szétkallódtak, részben pedig a dévai (aug. 18.) fegyverletétel után, orosz kézre jutottak. Nagy kérdés, vajon az oroszok a hozzájuk került összes írásokat átadták-e az osztrákoknak? Alig hiszem, mert maga Ramming, a mindenható Haynau vezérkari főnöke, a kinek bizonyára módjában volt, hogy a magyaroktól elvett okmányokat átvizsgálja: az erdélyi nyári hadjárat leírásában aránylag nagyon kevés, magyar eredetre valló, hivatalos anyagot reprodukál.¹

S miután az erdélyi hadsereg juniusi állapotának vázolásában is merőben hibás adatokat közöl, azt kell hinnem, hogy a Déván lefoglalt írások utólagosan vagy elhányódtak, vagy pedig az oroszoknál maradtak.²

Minthogy az alább elmondandókban sok általánosan elfogadott nézettel vagy állítással kell szembezállanom, meg is kell okolnom, hogy minő jogcímen igazítom helyre hadtörténetíróinknak az erdélyi hadseregre vonatkozó adatait. Az erdélyi hadseregparancsnokság vezérkari irodáját, Papp Vilmos alezredesnek ideiglenes nagyszabeni katonai főparancsnokká történt kinevezésétől, tehát junius közepétől július 31-ig néhai édesapám Gyalokay Lajos 1848—49-iki

¹ Ezt ő maga is beismeri: «Dieser Feldzug in Siebenbürgen . . . enthielt . . . so viel Interessantes . . . dass wir bedauern müssen . . . bei den nur sparsamen Quellen, welche in Bezug auf die Kriegführung der Insurgenten auf diesem Schauplatze sich bis jetzt geöffnet haben . . . nicht in den Stand gesetzt zu sein, über Stärke und Verteilung der Streitkräfte . . . übersichtliche Klarheit zu verbreiten . . .» («Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849.» 479. l. Lásd különben u. o. a 25. l. is.)

² Az erdélyi hadseregparancsnokság parancskönyvét, a fegyverletételkor, Lőrincz őrnagy mentette meg az irodát szállító szekérről, amelyet az oroszok, úgy látszik, nem nagyon őriztek. A parancskönyv nagyértékű anyagát Nagy Sándor közölte «Háromszék önvédelmi harcza» cz. művében.

honvédszázados (később őrnagy) vezette, a ki a hozzá beérkezett okmányokból mintegy 100 darabot mentett meg,¹ a melyek az üldöztetés idejében gondosan rejtegetve, mind e mai napig megmaradtak s jelenleg családunk levéltárában vannak.

Miután ezek, az erdélyi hadseregre vonatkozólag, nagyon sok érdekes és, a mi fő, hiteles adatot tartalmaznak: felhasználtam őket arra, hogy belőlük Bem hadseregének az orosz betörés idejére vonatkozó állapotát rekonstruáljam s ez által az eddig nyilvánosságra hozott anyag hiányait, legalább ezt a kérdést illetőleg, pótolhassam.

Közlendőimnek a honvédsereg hadrendére, létszámára és felszerelésére vonatkozó részét kizárólag az erdélyi fővezérség hivatalos actáira alapítván, a felsorolt adatok hitelességéért nyugodt lélekkel jótállhatok.

* * *

Azonban még mielőtt tulajdonképeni tárgyamra áttérnék, szólanom kell Erdély katonai beosztásáról is, a melynek nem tudása vagy mellőzése, mint utóbb még kitűnik, nem egy tévedésre adott már okot.

Mikor Bem, 1849 tavaszán, Erdélyt az ellenségtől megtisztította, hat katonai kerületre osztotta be azt.² És pedig:

I. kerület: Nagyszeben.

Magába foglalta, az akkori politikai beosztás szerint, Szeben, — Medgyes, — Szerdahely. — Nagysink, — Kóhalom, Szászsebes, — Segesvár — és Újegyházszék egész területét, valamint Fogarasföldét is.

II. kerület: Hátszeg (később Déva).

Az akkori Hunyadmegye és Szászvárosszék.

¹ Nagyobb részét 1849 jul. 31-én — menekülés közben — elvesztette. (Id. Gyalokay Lajos: «Segesvár és Petőfi.» — Hazánk. 1887. évf. 248. és 343. l.)

² Katonai beosztása Erdélynek. Szászsebes, 1849 (dátum kiszakadt). Nyomtatvány. Gyalokay-levéltár: 1848—49. 11. sz.

III. kerület: Kolozsvár.

Kolozs, Kraszna, Középszolnok, Doboka, Zaránd, Alsófehér- és Küküllőmegye egész területe, Tordamegye nyugati fele, továbbá Kővárvidéke és Aranyosszék.

IV. kerület: Besztercze.

Belsőszolnokmegye és Besztercze vidéke, továbbá Tordamegye keleti fele.

V. kerület: Székelyföld.

Maros, -- Csík, — Udvarhely — és Háromszék.

VI. kerület: Brassó.

Barczaság.¹

Minden kerület élén egy «katonai főparancsnokság» állott.² a kinek bizonyos, a szükséghez képest változó számú csapattest lőn alája rendelve. Számbeli erejüket tekintve, az egyes kerületek csapatai körülbelül a magyarországi hadosztályoknak feleltek meg.³

Természetes, hogy az egyes csapattestek szigorúan területiális beosztásáról már csak azért sem lehetett szó, mert az erdélyi hadsereg állományának egy része az anyaországból került ki,⁴ viszont az Erdélyben alakult csapatok egy-

¹ Az egyes kerületek kiterjedését — megközelítőleg — a mellékelt vázlat mutatja. (L. 101. l.)

² A «katonai főparancsnokság» («Militär-Obercommando») kifejezés helyett a hivatalos irások gyakran a «főhadparancsnokság» szót használják. Minden nagyobb helyőrségben «katonai parancsnokság» («Militär-Commando») és térparancsnokság, a határszéli állomásokon pedig (például Vöröstoronyban is) «határszélparancsnokság» («Grenz-Commando») székelt.

³ A kerületek, illetőleg katonai főparancsnokságok számozását csak az előbb említett nyomtatványon olvastam. A többi okmányokban vagy székhelyük, vagy a kerület összefoglaló nevéen szerepelnek. Például: «Székelyföldi katonai főparancsnokság», «Hermannstädter Militär-Obercommando» stb.

⁴ A 27., 55., 72., 74., 88. és 123. zászlóalj, az I. vadászrezd, továbbá a lovasság és tüzérség egy része, stb. (A 27. és 74. zászlóalj a délvidéken maradt.)

némelyike, az orosz betörés után is, a délvidéken maradt vissza.¹

Az összes csapatok élén a hadseregpáncsnokság állott, a melynek hivatalos czíme: «Az erdélyi hadsereg fővezér-sége» volt.²

Ezeknek előrebocsátása után lássuk most már az erdélyi hadsereg csapattestjeinek számát és összetételét, úgy, a mint azt, a rendelkezésemre álló s az összes csapatokat felsoroló okmányok alapján, megállapítanom sikerült. Jóelőre kijelentem azonban, hogy az erdélyi hadseregnek úgy a délvidéken maradt s később a IV. hadtestbe olvasztott részeit, mint a nemzetőrséget és szabadcsapatokat mindenütt kihagytam a számításból.

Így tehát az Erdélyben maradt s Bem rendelkezésére állott rendes csapatokat véve figyelembe, a következő eredményt kapjuk:

A gyalogság 21 honvédszászlóaljból,³ 1 testőrszászadból, 4 «zászlóaljtartalékból», 3 (ugyanannyi zászlóaljnak vehető) vadászrezdből, 9 tartalékszászlóaljból és egy lengyel légióból,⁴ összesen tehát 37⁵/₈ zászlóaljnak megfelelő 227 gyalogszászadból állott.

A honvédszászlóaljak 2—2 századból álló, három osztályra⁵ tagozódtak. *Létszámuk, a magyarországiakétól*

¹ A 77., 78. és 87. zászlóalj, a 11. és 15. huszárezred egy része stb.

² Id. lvt.: 1848/49—69. sz. Ramming az erdélyi hadsereget IV. hadseregnek nevezi (i. m. 34. l.), de az erdélyi vezérkar ezt az elnevezést sohasem használta.

³ És pedig a 11., 12., 31., 32., 50., 55., 72., 73., 75., 76., 79., 80., 81., 82., 83., 84., 85., 86., 88. és 135. zászlóalj, a 22. zászlóalj 1 százada s a 24. zászlóalj 5 százada. A 123. zászlóalj az orosz betöréskor még nem tartozott a rendes csapatokhoz s «bihari önkéntes őrhad» nevet viselt. Egy, július 11-én kelt, kimutatás (id. levéltár 1848/49—67. sz.) az 53. és 107. zászlóalj egy-egy századát is említi.

⁴ Négy század.

⁵ Az osztálykötelék a gyalogcsapatoknál — a vadászokat kivéve — jóformán csak papiroson volt meg. Kikülönítéseknél nem is vették figyelembe. (Lásd: hadrend.)

*eltérően, 1200 főben lett megállapítva.*¹ Ezt a létszámot legtöbb zászlóalj sohasem érte el, de viszont egyik-másik² jócskán meg is haladta azt.

Ott, a hol az egy és ugyanazon sorozóterületről kiállított ujonczállomány a felállítandó zászlóalj létszámát jóval meghaladta: a fölösleghől egy, az illető törzszászlóalj számaival jelölt s szintén hat századból álló második zászlóaljat alakítottak, a mely a magyarnyelvű okmányokban «n-ik zászlóalj tartaléka», a németnyelvűekben — nem nagyon találóan — «n-tes Cadre-Bataillon» nevet kapott és viselt.³ Ilyen «tartaléka» Erdélyben a 24., 27., 50. és 79. zászlóaljnak volt.⁴ A zászlóaljtartalékokat a törzszászlóaljokhoz hasonlóan alkalmazták s nem pótcsapatként, mint azt nevükből gyanítani lehetne.

Ezeket a zászlóaljtartalékokat nem szabad a «tartalék-zászlóaljakkal»⁵ összetéveszteniünk, a melyek az ország határainak őrzésére lettek volna hivatva. Bem összesen tíz, egyenkint 1500 főből álló, tartalékszászlóaljat akart alakítani a következő beosztás szerint:⁶

¹ Az erdélyi hadsereg gyalogsága. Nagyszeben. 1849 jun. 18. (Id. lvt. 1848/49—36. sz.)

² 11., 79. zászlóalj, később a 27. zászlóalj tartaléka, valamint a 123. és 135. zászlóalj is. (Id. lvt. 1848/49—38., 52., 58. és 61. sz.)

³ Például Biharvármegye akkori — 15000 km² — területén, csak a 10., 27. és 55. honvédszászlóalj, továbbá az I. vadászrezred 3-ik osztálya alakult s így igen nagy ujonczfölség mutatkozott, a melyből a délvidéken hagyott 27. zászlóalj tartalékát s az 1734 főnyi «bihari önkéntes őrhadat» (a későbbi 123. zászlóaljat) alakították. Gelich és Breit szerint a 123. zászlóalj a volt besztercezi I. zászlóaljból keletkezett volna. Ez azonban téves. («Magyarország függetlenségi harca.» III. 502. l. és «Magyarország függetlenségi harcának katonai története.» III. 4. l.) A 123. zászlóalj — szerintük ismeretlen — parancsnoka Schöneck Ferencz őrnagy volt, a ki nevét «Szépszőgi»-re magyarosította. (Id. lvt. 1848/49—58. sz. és Hegyesi Márton: «A 123. honvédszászlóalj.» A biharm. rég. és tört. egyesület évkönyve. 1885/6—1887/8. 80—82. l.)

⁴ Ezeket a «zászlóaljtartalékokat» Ramming, Gelich és Breit nem említi.

⁵ A német írásokban: «Reserve-Bataillone», «Grenz-Bataillone».

⁶ Id. lvt. 1848/49—36. sz.

1. és 2. Beszterczevidéke,
- 3., 4., 5. Székelyföld,
6. Bodza, Ó-Sáncz, Tömös,
7. Töröcsvár,
8. Töröcsvártól Vöröstoronyig,
- 9., 10. Vöröstoronytól a Vaskapu-hágóig.¹

Valósággal azonban csak 7 határvédő tartalékszázalajlón szervezve,² de ezek közül is a hatodik az orosz betöréskor még fegyvertelen volt.³ A kimutatások ezeken kívül a tordai és hétfalusi zászlóaljat is a tartalékszázaljak közé sorozzák,⁴ úgy hogy azoknak száma összesen kilenczre teendő.

A 169 főből álló testőrszázad⁵ — a német okmányokban «Elite-Corps» — a 11., 24. és 72. zászlóaljak állományából alakult.⁶ Az ide beosztott legénységnek legalább 5½ láb (kb. 175 cm.) magasságot kellett megütnie s ezenkívül a magyar nyelvet is bírnia kellett.⁷ Később egy második testőrszázad is alakult (124 főnyi létszámmal), ámde ez se felszerelve, se begyakorolva nem lett.⁸

A vadászrezredek szintén 2—2 századból álló három osztályra tagozódtak. Az osztályok létszáma 308,⁹ s így az egész ezredé — a törzsszel együtt — körülbelül 930 főben lón megállapítva.

Erdélyben az orosz betörés idején a II. III. és IV.

¹ Breit (id. m. III. 3. l.) ezeket — tévesen — «székely nemzetőrszázaljak»-nak nevezi s feltételezi, hogy mind a tíz fel lett állítva. A tartalékszázaljak sohasem tartoztak a nemzetőrséghez s minde nélkül attól elkülönítve vannak kimutatva.

² Ramming (i. m. 34. l.) és Gelich (i. m. III. 501. l.) csak 5 tartalékszázaljról tud.

³ Id. lvt. 1848/49—36., 38. és 93. sz.

⁴ Id. lvt. 1848/49—38. sz.

⁵ U. o. 15., 38. és 48. sz. — Ramming, Gelich és Breit nem tud róla.

⁶ Nagy Sándor: «Háromszék önvédelmi harcza». Okmánytár XX. l.

⁷ U. o.

⁸ Id. lvt. 1848,49—48. sz.

⁹ U. o. 37. sz.

vadászszere d állomásozott.¹ Megjegyzem, hogy a hivatalos írások is igen gyakran csak «vadászokat», «vadászcsapatot» említenek, a nélkül, hogy az ezred számát is megneveznék. Így tehát egyes századok hovatartozandóságát, az alább közlendő hadrendben, én sem tudom mindenütt meghatározni.

A lengyel légió, az éppen rendelkezésre állott lengyelek számához képest, négy századból alakult.² Volt még ezenkívül Erdélyben egy olasz és egy igen gyöngye német légió is.³ Ezeket azonban, minthogy a hivatalos kimutatások sehol sem sorozzák őket a rendes csapatok közé, én is kihagy-tam a számításból.

Ha a most felsorolt csapattek mindenikét a megszabott hadilétszámra emelik, úgy az erdélyi gyalogság számbeli ereje következőleg alakult volna ki:

21 zászlóalj — — —	à 1200 ember =	25200 (18686) ember.
Testőrszázad — — —	« 169 « =	169 (169) «
4 zászlóaljtartalék — — —	« 1200 « =	4800 (3881) «
3 vadászszere d — — —	« 930 « =	2790 (2578) «
10 tartalékszázalj «	1500 « =	15000 (8726) ⁴ «
Lengyel légió — — —	« ? « =	? (465) «
Összesen :		47959 (34505) ember.

Hogy a valóság mennyire maradt el a várakozás mögött, azt a zárójelbe tett számok eléggé mutatják.⁵

¹ Ramming, Gelich és Breit szerint (i. h.) az erdélyi hadseregnek — Inczély csapatát is beleszámítva, — csak 3 vadász százada lett volna.

² Id. lvt. 1848/49—38. sz. Érdekes dolog, hogy Bem, ismervé honfitársainak örökké torzsalkodó, izgága természetét, nem szerette a lengyel légiót. Gyalokay őrnagynak mondotta egy alkalommal: «*Wissen Sie mein Bester, wo zwei Polen beisammen sind, dort ist der Eine immer überflüssig*».

³ U. o. 67. sz.

⁴ A hét tartalékszázalj, a tordai és hétfalusi zászlóalj együttes létszáma.

⁵ Csak teljesség kedvéért említem meg, hogy a kolozsvári kat. főparancsnokság alá rendelt gyalogos nemzetőrség. jún. 18-án, 7863

Szükségesnek látom még megemlíteni, hogy az erdélyi hadseregben mai értelemben vett pótcapatok nem voltak. A beállott fogyatkozást minden csapattest saját esetleges fölöslegéből, az utólagosan sorozott ujoncokból, szükség esetén valamely másik csapattest állományából fedezte.

Az erdélyi lovasság összetétele és számbeli ereje az orosz betörés idején a következő volt:

6. sz. «Württemberg»	huszárezred	2	százada	305	ember	318	ló
8. «	«Coburg»	«	1	«	187	«	190 «
10. «	«Vilmos»	«	1	«	145	«	145 «
11. «	«székely	«	5	«	692	«	695 «
15. «	«Mátyás»	«	7	«	830	«	716 «
16. «	«Károlyi»	«	1	«	125	«	125 «
	Lengyel dzsidások ¹		2	«	254	«	175 «

Összesen 19 század: 2538 ember 2364 ló.²

A huszárezredek, 2—2 századból álló, négy osztályra³ tagozódtak. E szerint, mint a fenti összeállítás mutatja, Erdélyben az oroszok betörése idején egyetlen teljes lovaszrezred sem volt. A 15. és 16. huszárezredet, valamint a lengyel dzsidásokat kivéve, mindezek a csapatok az osztrák hadsereg lovasságából kerültek ki.

Egy-egy lovaszszázad létszáma átlag 180, (a 15. huszárezrednél csak 150) lovasban volt megszabva, valóságban

főből állott. Ezen kívül még a következő nemzetőr- és szabadcsapatokat említik az íráscok:

Hatvani-féle szabadcsapat (Péterfi százados) 145 ember.

Marosszéki őrsereg (Tholdalagi Mihály őrnagy) 807 ember.

Szászvárosi vadászcsapat (Fritsch Lajos százados) 70 ember.

Dobozi-féle szabadcsapat 141 ember.

Olasz légió (De Paoli százados) 120 ember (júl. 11. létszám).

Német légió 25 ember (júl. 11. létszám).

¹ Ramming és Breit ezeket nem említi. Gelich (i. m. III. 501. l.) két század «lovas önkéntes»-ről beszél, a mely alkalmasint lovas nemzetőrség volt.

² Ramming (i. m. 35.) 29 lovaszszázadot említ. Ennyi talán a lovasnemzetőrséggel együtt lehetett.

³ Ezredesi, alezredesi, első őrnagyi és második őrnagyi osztály. A 15. huszárezred — kivételképen — 5 osztályból állott. (Id. lvt. 1848 49—26., 86. és 96. sz.)

pedig 98 és 191 között¹ ingadozott.² Ennélfogva az erdélyi 19 század elérendő állománya körülbelül 3210 lett volna a junius 20-ig csakugyan elért 2538 lovassal szemben.³

A *tűzérsegnél* magasabb (osztály, ezred) kötelék egyáltalán nem volt. Helyét — legalább részben — a katonai főparancsnokságokhoz beosztott «tűzérparancsnokok» pótolták.

Maguk az ütegek csak a pillanatnyi szükséghez képest lettek bizonyos csoportokba összevonva, vagy pedig — s ez volt a gyakoribb eset — fél- és negyedütegekre szét darabolva. Úgy, hogy ha az ütegeknek legalább papiroson rendszeresített 6 ágyúja és 2 taraczkja valóban megvolt is, azok bizony csak néhanapján lehettek együtt.

Ellenben sokszor megtörtént, hogy egy-egy ad hoc összeállított ütegben 3—4-féle, ugyanannyifelől összeszedett löveg volt.⁴ Hogy ez mennyire hátrányos, sőt káros lehetett, talán nem kell bővebben bizonyítgatnom.

Ez az önkényes egyesítés vagy feldarabolás aztán az oka, hogy a hivatalos kimutatások megmondják ugyan a tűzérlegénység, lovak és lövegek számát, de az, hogy a szóbanforgó részek miféle üteghez tartoztak, már csak helylyel-közzel tűnik ki az írásokból.

A tábori ütegek ugyanis gyalogosok⁵ avagy lovasok

¹ U. o. 39. és 61. sz.

² Minden század két «szárny»-ra oszlott. (U. o. 73. sz.)

³ Pótc csapatok a lovasságnál épen úgy nem voltak, mint a gyalogságnál. — A lovas nemzetőr- és szabadcsapatok közül a következőket találom felemlítve: Erdővidéki szabad lovascsapat (Borbáth László százados) 122 ember 128 lóval, kolozsi, tordai és hátszegi lovascsapat, szatmármegyei lovas nemzetőrség, belsőszolnoki lovas vadászok, fejférvári lovas nemzetőrség, udvarhelyi portyázó lovascsapat. Ez az összeállítás azonban nem teljes.

⁴ Például junius 2-án a 9. számú (névleg hatfontos) gyalogos-üteg két darab háromfontos, három darab hatfontos, egy darab tizenennyolcfontos ágyúból és két darab hétfontos taraczkból állott. (Id. lvt. 1848/49—18. sz.) Később ezt is feldarabolták.

⁵ 1829 óta ennek az elnevezésnek nem volt értelme, mert ez időtől fogva az ágyúk — 1832 óta a taraczkok — kezelőlegénysége is magán a lövegen foglalt helyet s nem követte azt többé gyalogszerrel. (Semek: «Geschichte der k. u. k. Wehrmacht». IV. 1. Teil. 149.)

voltak.¹ A kettő között az volt a főkülönbség, hogy az előbbieket ágyú (taraczkjai) négy-, az utóbbiakéi pedig hatfogatúak, ennél fogva jóval mozgékonyabbak voltak. Lóra ültetett kezelőlegénységről akkoriban nem volt még szó.

Minden üteget hat darab hatfontos ágyúval és két darab hétfontos taraczkkal akartak ugyan ellátni, ámde ez mindvégig csak jámbor óhajtás maradt, mert az orosz betörés idején még mindig vagy 40 darab háromfontos² és néhány egyfontos ágyú pótolta a hiányzó hatfontosak helyét a nélkül, hogy azok hatását is pótolhatta volna.³

Taraczk is alig akadt egynehány darab.⁴

Nehéz (12-fontos) tábori ütegei az erdélyi hadseregnek egyáltalán nem voltak, ellenben volt egynehány röppentyű-lövege,⁵ a melyekből nyolcz darab alkotott volna egy teljes röppentyűs-üteget.

A hámoslovak és a hajtólegénység tulajdonképen nem a tüzérség, hanem a szekereszet állományába tartoztak, minthogy azonban ezt a kettőt a hivatalos kimutatások csak nagy ritkán különítik el: az alább következő hadrendben én is egy kalap alá fogtam őket.

Erdélyben jun. 20.-án: 79 darab⁶ (6, 3 és 1 fontos) tábori ágyú, 4 darab hétfontos tábori taraczk⁷, 8 darab ostromlólöveg⁸ és 7 darab röppentyűs-löveg volt. Ha egy-

¹ A német írásokban: «Fuss-Batterie» és «Cavallerie-Batterie».

² Ezt az ágyút — legalább papiroson — már 1842-ben kicselejtezték az osztrák tábori tüzérségből s az egyfontossal együtt, csak hegyi háborúban alkalmazták. Gábor Áron azonban sok háromfontos ágyút öntetett, a melyek az osztrák kétfogatú mintától eltérően szintén négyfogatúak voltak.

³ A háromfontos ágyú legnagyobb, még hatásos, lövőtávolsága 1200^x, a hatfontosé 1400^x volt.

⁴ Rammig, Gelich és Breit egyet sem említ (i. h.).

⁵ Rammig, Gelich és Breit szerint 10 darab. (i. h.)

⁶ Rammig szerint 92, Gelich és Breit szerint 55 darab. (i. h.) A tábori lövegek száma később, ha nem is sokkal, szaporodott.

⁷ Két darab Gyulafejevári ostrománál (Id. lt. 1848/49. 46. sz.)

⁸ 18-fontos ágyú, 10-fontos taraczk, 30-fontos és 60-fontos mészár (u. o. továbbá Csányi lt. 2335.)

egy lövegre — mindent beleértve — átlag 20 tüzért és szerkeszt számítunk,¹ úgy azt az eredményt kapjuk, hogy a kimutatott 98 löveghez körülbelül 2000 főnyi személyzet kellett volna, a melyből azonban az oroszok betörésekor csak 1408 volt meg.

*A műszaki csapatokat*² egyelőre csupán a két századból álló «székely utászcsapat» képviselte 330 főnyi állomány-nyal.³ Az utászok, szerszámukon kívül, csak oldalfegyverrel voltak ellátva; puskájuk azonban nem volt s így tűzharcra szükségből sem voltak használhatók.⁴

* * * *

Megállapítván ilyképen az összes csapattestek számát és összetételét, lássuk, mint osztják be hadtörténetíróink magát az erdélyi hadsereget magasabbrendű harcászati egységekre. Erre nézve két, általánosan elterjedt, schemát találunk. Az egyik — Ramming-féle⁵ — beosztás szerint. Bem hadserege így tagozódott:

IV. hadsereg.

a) *VI. hadtest, Bem személyes vezetése alatt.*

(27¹/₆ zászlóalj, 13 lovasszásad, 45 löveg, 25,000 emberrel és 2300 lóval);

b) *Úgynevezett egyesült magyar-erdélyi hadsereg, szintén Bem vezetése alatt.*

(10¹/₂ zászlóalj, 10 lovasszásad, 37 löveg, 11500 emberrel és 1500 lóval.)

¹ Manapság egy tábori ágyúra 28—30 tüzért számítunk. (A löszeroszlopok személyzete nélkül.)

² Ramming, Gelich és Breit műszaki csapatokat egyáltalán nem említ.

³ Gyalokay lt. 1848/49 — 93. sz.

⁴ U. o. 86. sz.

⁵ I. m. 34. 35. l.

c) *Inczédy portyászó csapata.*

(1 $\frac{3}{8}$ zászlóalj, 3 lovasszásad, 11 löveg, 2121 emberrel és 410 lóval.)

d) *Gyulafejevári ostromlóserég.*

(8 zászlóalj, 3 lovasszásad, 19 löveg, 3447 emberrel és 410 lóval.)

A másik schema, a mely után Gelich¹ és Breit² igazodik, ez:

Erdélyi hadsereg.a) *VI. hadtest.*

(21 $\frac{1}{8}$ zászlóalj, 13 lovasszásad, 45 löveg, 20,000 emberrel.)

b) *Inczédy portyászó csapata.*

(1 $\frac{3}{8}$ zászlóalj, 3 lovasszásad, 11 löveg, 2000 emberrel.)

c) *Gyulafejevári ostromlóserég.*

(8 zászlóalj, 3 lovasszásad, 19 löveg, 5000 emberrel.)

Ramming felosztására megjegyzem, hogy az egykorú hivatalos irások hol «Siebenbürgische-Armee», hol pedig «Ungarisch-siebenbürgische Armee» néven foglalják össze *valamennyi* erdélyi csapatot, ennél fogva Bem hadseregének egy részét «magyar-erdélyi hadsereg» czímen különválasztanunk nem szabad.

Ramming és követői alkalmasint a Bemmél április közepén Délmagyarországra vonult s részben ott is maradt csapatokat akarják a «magyar-erdélyi hadsereg» névvel megkülönböztetni.

Csak hogy ez az elnevezés még akkor is hibás, és pedig nem is egy oknál fogva. Tíz zászlóalj ugyanis, a Görgey-féle szervezés szerint,³ csak *hadtest* nem pedig *hadsereg*. Másrészt, a délvidéken maradt csapatok⁴ a IV. hadtest köte-

¹ I. m. III. 501. l.

² I. m. III. 19. l.

³ Gelich, i. m. III. 443. l.

⁴ 6 $\frac{1}{8}$ zászlóalj, 6 $\frac{1}{4}$ lovasszásad és 23 ágyú. (Id. II. 1848/49 — 38. sz.)

lékébe osztatván be, csak névleg tartoztak az erdélyi hadsereghez. Annak nyári hadjáratában részt nem vettek s így — sajnos — nem is állhattak Bem személyes vezetése alatt.

Mind a két schemából azt lehetne továbbá következtetni, mintha Erdélyben külön hadsereg és külön hadtestparancsnokság működött volna. Én azonban ennek az állítólagos hadtestparancsnokságnak semmitéle írott nyomát nem találok. Így tehát az vagy Ramming csinálománya lehet, vagy pedig valamely a hadügyminisiteriumban készült, de meg nem valósult, tervezetből lett véve.

Lássuk már most, hogyan illeszkedik az erdélyi hadsereg szervezetébe Inczedy alezredes portyászó csapata, melynek hadtörténetiróink kelleténél jóval nagyobb fontosságot tulajdonítanak. Az erdélyi hadsereg hadrendéről, elhelyezéséről és létszámáról szóló kimutatásokat gondosan átvizsgálva, mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy azokban Inczedy csapata sehol elő nem fordul, már pedig e kimutatások mindegyike pontosan megmondja, hogy a kikülönített osztályok (alosztályok) hová voltak beosztva. Ebből tehát az következik, hogy Inczedy portyázóhada vagy nem az erdélyi hadsereg állományából került ki, vagy pedig (legalább gyalogsága és lovassága) irreguláris csapatokból állott, a melyeket azonban a rendes csapatokkal egy számadásba vennünk nem szabad.¹

Bajos is volna elképzelni, hogy akkor, a mikor a 8^{2,6} zászlóaljból álló beszercei hadosztályra is csak 2¹/₄ lovaszszázad és 12 ágyú jutott:² Inczedy 8 századból álló, tehát hatszorta kisebb, csapatához 3 huszárszázadot és 11 löveget osztottak volna be.³

¹ Bizonyos, hogy az a négy gyalogszázad, a melyet Inczedy csapatában Ramming (i. m. 35. l.) «Aufgebot und Freiwillige» néven említ, irreguláris csapat volt. Az ugyanott említett két vadászszázad szabad vadászcsapat is lehetett s akkor szintén nem a rendes csapatokhoz tartozott.

² Lásd hadrend.

³ Véleményem szerint Inczédynek — legalább túlnyomó részben — nemzetőr lovassága lehetett. Erdélyből még csak egy szakasnyi rendes lovast sem kapott.

Azt sem szabad hinnünk, hogy ez a kis csapat a hadsereg- (vagy Gelich és Breit szerint, hadtest-) parancsnokságon kívül senkitől sem függött volna, mert — legalább júniusban — Kemény Farkas kolozsvári katonai főparancsnok rendelkezett vele.¹

Inczédy csapatát, annak minéműségét és hovátartozandóságát megállapítani nem tudván, a hadrendből kihagytam.

Mint látjuk, valami rendszeresebb, hadosztályokba való beosztás egyik schemából sem tűnik ki. Mindkettő azt a látszatot kelti, mintha az erdélyi hadsereg, a gyulafejérvári ostromlóereget és Inczédy csapatát kivéve, egy osztatlan egészet alkotott volna, a melyből a később felsorolt² különítményeket csak úgy ötletszerűen, az utolsó pillanatban szakították ki. Már a bevezetésben említettem, hogy hadtörténetiróink Erdély katonai beosztását vagy nem ismerik, vagy ignorálják, pedig ez az erdélyi hadsereg magasabbrendű harcászati egységekre való beosztásának egyetlen természetes és helyes alapja. Az egykorú írásokból ugyanis kétségtelenül kitűnik, hogy mindenik kerületben egy-egy hadosztály alakult, a mely közvetlenül a hadseregparancsnokságnak volt alárendelve. A kettő közé képzelt hadtestparancsnokság sohasem létezett.

Az erdélyi hadsereg, az orosz betörés idején, hat — már jóval előbb szervezett — hadosztályból és a gyulafejérvári ostromló seregből³ állott.

És pedig:

I. hadosztály: Parancsnoka:	Papp Vilmos alezredes (ideiglenesen),
II. „	„ Forró Elek ezredes,
III. „	„ Kemény Farkas báró, ezredes,
IV. „	„ Dobay József alezredes,
V. „	„ Gál Sándor ezredes,
VI. „	„ Kiss Sándor ezredes,
Gyulafejérvári ostromlóereget:	„ Stein Miksa báró, ezredes.

¹ Id. II. 1848. 49 — 20. sz.

² Ramming (i. m. 489. l.), Gelich (i. m. III. 583. l.), Breit (i. m. III. 145. l.).

³ Ez szintén közvetlenül a hadseregparancsnokságtól függött.

Minden egyéb beosztás erőszakolt s így helytelen. Az, hogy a hivatalos acták «hadosztály» illetőleg «hadosztályparancsnokság» helyett a «katonai főparancsnokság» szót használják, a dolog lényegén mit sem változtat.¹ Ügylátszik erről a beosztásról a központban nem értesültek, a mi azzal magyarázható, hogy Bem ügyes-bajos dolgait közvetlenül Kossuthnal intézvén el, a hadügyministeriummal nem igen érintkezett. Az erdélyi hadsereget önállóan, saját belátása szerint szervezte s erre nézve senkitől útasítást nem kért, de el se fogadott. A Görgey-féle szervezést magáévá nem tette, hanem mindvégig az idézett beosztást tartotta fenn.

Hogy az egyes hadosztályok miből állottak, azt alább részletesen és pontosan kimutatom, most — mielőtt továbbmennék — az általam megállapított összes létszámot akarom néhány, az enyémtől eltérő, eredménnyel egybevetni. Az összehasonlítás a következő eredményt adja:

Thoroczkay ² :	23,404 ember,	2374 ló,	95 löveg,
Gelich és Breit ³ :	27,000 «	? «	75 «
Ramming ⁴ :	42,068 «	4590 «	112 «
<i>Valóságban</i> :	38,781 «	3028 «	98 «

Miképen jutottak hadtörténetiróink ilyen eltérő eredményre? nincs időm és alkalmam kikutatni. Minthogy azonban én, minden egyes zászlóaljnak és lovasosztálynak (századnak), valamint az egyes hadosztályok tüzérségének létszámát is, — épen a június 15-től 20-ig terjedő időre — hivatalos adatok alapján, tételről-tételre meg tudom állapi-

¹ Ilyesmire régi katonai nyelvünkben is van analógia. Például a XVI. és XVII. században a lovascsapattesteket nem ezrednek, hanem «főkapitányságnak», a gyalogsapattesteket pedig «fővajdaságnak» nevezték. (Takáts S.: «A magyar gyalogság megalakulása.» 69. l.)

² Szilágyi S. «A magyar nemzet tört.» X. 339. l. (Márki Sándortól.)

³ I. m. III. 501. l. illetőleg III. 19. l. — Ezt fogadja el Rónai-Horváth Jenő is. («Ujabbkori hadviselés története» 434. l. és «Magyar hadi krónika» II. 523. l.)

⁴ Ramming: i. m. 35. és 481. l.

tani, azt hiszem jogosan állíthatom, hogy az igazság az én részemen van.

Nem lehet feladatomban, hogy az erdélyi hadsereg hadrendét és létszámát illetőleg, a különböző hadtörténeti művekbe becsúsztott tévedéseket egyenkint helyreigazítsam. Ennélfogva csupán a következő nagyobb hibákat akarom felemlíteni:

Gelich szerint¹ Dobay alezredesnek a borgói és *tölgyesi* szoros «elsánczolásában» 6000, (Ramming² és Breit³ szerint 8000) embere volt. A borgói szoros Beszterczenaszód, a tölgyesi pedig Csikvármegyében fekszik. A két megyét egymástól a Kelemenhavas 2000 méter magasságot meghaladó lánczolata választja el; s ezenfelül a Bisztricsóra vízkörnyékéhez tartozó tölgyesi szoros s a Maros gyergyói medenczéje között is vízvásztó húzódik végig. A két szoros védelmét tehát már orographiai okokból sem lehetne egy kalap alá fogni. Különben is a borgói szoros a beszterczei (IV.), a tölgyesi pedig a székelyföldi (V.) kerülethez tartozott. Az utóbbit — a békási szorossal együtt — mint alább kimutatom, a 3. sz. tartalékszázalaj őrizte,⁴ míg Dobaynak, a borgóin kívül, a *radnai* szorost kellett volna megvédelmeznie.⁵

A brassai hadosztály, az oroszok betörése idején, nem 4000,⁶ hanem 5339 emberből állott.

Nem egyezik a valósággal az sem, hogy Nagy-Szebennek csak 2—300, a vöröstoronyi szorosnak ellenben 2—3000 főnyi őrsége lett volna.⁷ A talmácsi 4—5 századból álló lovastartaléknak sem találom az írásokban semmi nyomát.⁸ Junius 20. án az egész nagyszebeni kerületben csak 4³/₄

¹ I. m. III. 583. l.

² I. m. 489. l.

³ I. m. III. 145. l.

⁴ Lásd hadrend.

⁵ U. o.

⁶ Ramming, Gelich, Breit. (i. h.)

⁷ Ramming, Gelich, Breit: i. h.

⁸ U. o.

lovasszázad volt, de ebből is $\frac{3}{4}$ század Segesváron,¹ egy század Fogarason állomásozott, egy század pedig különböző helyekre,² küldönczszolgálatra volt szétesztva. Marad tehát mint tartalék — a vöröstoronyi és fenyőfalvi kis csapatot leszámítva — egy gyöngye osztály (186 ember), de ennél még július 10.-én is hiányzott 66 ló,³ úgy hogy kivonuló állománya egy teljes századénak sem felelt meg.

Inczédy csapata június elején nem Zalatnán⁴ hanem Nagy-Halmágy környékén állott.⁵

A Hatvani-féle szabadcsapat maradványai nem a gyulafejevári ostromlósereghez,⁶ hanem a dévai (II.) hadosztályhoz csatlakoztak.⁷

Merőben hibás Gelich azon állítása is,⁸ hogy június elején Gál Sándor a székelyföldi hadosztály zömével Csikszeredán állott volna, mert ez a hadosztály akkor már úgy volt szétesztva, a mint azt a hadrend mutatja. Csikszeredán (illetőleg közvetlen közelében) mindössze $1\frac{1}{6}$ zászlóalj, 1 lovasosztály és 5 ágyú maradt. (A székelyföldi hadosztálynak nem 32,⁹ hanem csak 26 ágyúja volt.¹⁰)

A gyulafejevári ostromlósereget hadtörténetiróink 8, nem teljes létszámú, zászlóaljra teszik. Pedig Stein június 16.-án, tehát alig pár nappal az orosz betörés előtt kelt ki-mutatása¹¹ azt bizonyítja, hogy neki mindössze 25 gyalogszázada volt, a mi azonban nem 8, hanem csak $4\frac{1}{6}$ zászlóaljnak felel meg.

Igaz, ezek a századok nyolcz különböző csapattestből lettek összeszedve, de például a 22. zászlóaljnak, valamint a

¹ Jun. 29. már ez is Kézdivásárhelyen volt. (Nagy S. i. m. 170.)

² Resinár, Poplaka, Orláth, N.-Disznód, N.-sink, Szászujfalu stb.

³ Id. It. 1848/49 — 62. sz.

⁴ Gelich, Breit: i. h.

⁵ Id. It. 1848/49 — 20. sz.

⁶ Breit: i. h.

⁷ Id. It. 1848/49 — 19. sz.

⁸ I. m. III. 583. l.

⁹ Ramming, Breit: i. h.

¹⁰ Id. It. 1848/49 — 38. sz.

¹¹ Lásd alább a hadrendben.

II. és III. vadászezrednek csak egy-egy százada, a 72. zászlóaljnak pedig két százada volt ott. Egy századot sohasem mondhatunk csonka zászlóaljnak, 2—3 századot is csak akkor, ha az illető csapattest többi századai egyáltalában nem lettek volna még felállítva. Már pedig a gyulafejérvári csapattestek többi századai is megvoltak, csakhogy — mint a hadrendből látható — más hadosztályokhoz lettek beosztva.

* * *

Mint azt fennebb kimutattam, az erdélyi hadsereg június 20.-ig elért állománya messzire elmaradt a tervezett és reménylett létszám mögött.

És Bem még ezt a 38 ezer embert sem vihette rögtön az oroszok ellen. Ugyanis — mint arról még szó lesz — az orosz betörés meggátlására teendő intézkedésekkel, részben hibáján kívül, megkésett. Így történt, hogy Gyulafejérvár hiábavaló ostromát meg nem szüntetve, sem az ott felszabadítható, sem a II. és III. kerületben nélkülözhetővé vált, csapatokat nem vonta kellő időben valamely, a fenyegetett keleti és délkeleti határhoz közelebb eső alkalmas helyen, mondjuk például Marosvásárhelyen össze.¹ Ezek a csapatok csak két hét múlva szálingóztak zászlóaljankint és századonkint a székelyföld felé.² csakhogy akkor már késő volt.

S miután Vöröstorony felől a Turn-Severin mellett táborozó II. osztrák hadtest betörésétől tartott, a nagyszebeni hadosztályt e szoros őrizetére hagyta vissza, jöllehet az, a csak ideiglenesen beosztott s pár nap múlva másfelé irányított csapatokat leszámítva, mindössze 3185 emberből állván,³

¹ Gyulafejérvárnál 3449 ember szabadult volna fel (lásd: Hadrend); a zarándi — eredménytelenül végződött s az orosz betörés elhárításához képest alárendelt jelentőségű — hadműveletek például június első napjaiban, Inczedy csapatán kívül, a dévai hadosztály 5560 emberét és 14 lövegét tartották lekötve. (Id. II. 1848/49 — 20. sz.) A kolozsvári kerületből legalább 1541 embert lehetett volna összevonni.

² Id. II. 1848/49 — 61. sz.

³ Lásd: Hadrend.

ennek a feladatnak megoldására már eleve gyöngének ígérkezett.

Így aztán Bem, az orosz betörés pillanatában, csak a besztercei, székelyföldi és brassai hadosztálylyal, összesen tehát 19,147 emberrel és 52 ágyúval rendelkezett, de még ennek egy része is hasznavehetetlen volt.¹

Ezzel szemben az oroszok (junius 19. és 20.-án) Lüders alatt 28,000 Grottenhjelm alatt (a hozzá beosztott osztrák csapatokat is beleszámítva) 13,000, összesen tehát 41 ezer főnyi sereggel lépték át az ország határait. Mi lett volna Bem teendője ezzel a kettős támadással szemben? Nyilván az, hogy Grottenhjelmel néhány ezer emberrel sakkban tartva, serege zömével Lüders ellen forduljon, őt az országból kiszorítsa, azután pedig Grottenhjelmel végezzen.

Csakhogy ehhez a kettős feladathoz legalább is 30—35 ezer főnyi sereg kellett volna, ennyit azonban Bem hamarjában nem egyesíthetett. Az a 7000 ember, a mit Bem Délmagyarországon hagyni kényszerült, az erdélyi hadseregen hatalmas erőt vágott s nem volt mód, nem volt lehetőség, hogy ezt a fogyatkozást pótolhatta volna.

A Bukovina, Moldva- és Oláhország körülölelte Erdély helyzete, a védelem tekintetében, már magában véve sem volt kedvező s ehhez még hozzájárult az a nagy hátrány is, hogy Bem erőinek legfőbb, csaknem kizárólagos, forrása — a székelyföld — határszéli fekvésénél fogva, egy akár kelet, akár dél felől jövő ellenséges invasióknak azonnal az útjába esett.

A földrajzi helyzet ilyenénvaló kialakulása, az erők egyenlőtlensége és a megkésett intézkedések miatt, Bem az orosz támadással szemben már kezdettől fogva sem számíthatott döntő sikerre. Nem tehetett tehát mást, mint hogy az előnyomuló ellenséges hadaknak majd itt, majd ott útját állva, továbbjutásukat és tervbevett egyesülésüket lehetőleg késleltesse.² Ez sikerült is, úgy hogy Grottenhjelmnek, bár

¹ Lásd: Hadrend.

² Lásd «A segesvári ütközet» cz. értekezésemet. (Erdélyi Múzeum.) 1913. évf. 135. l.)

mindenütt győzött, 43 napra volt szüksége, hogy a borgói szorosból Maros-Vásárhelyig jusson, míg Lüders, Gál Sándornak bár elégtelen erővel és nem nagy ügyességgel kifejtett ellenállása miatt, 30 nap alatt jutott csak el Brassóból Nagy-Szebenbe.

S a támadó és védőerő közötti aránytalanságot később sem a gyulafejvári ostromzár megszüntetése, sem a Brád, Abrudbánya és Zalatna vidékéről összevont dévai hadosztály, sem pedig egyes újabb csapattestek¹ szervezése nem tudta megváltoztatni, mert június 29-én Lein orosz ezredes különítménye, július közepén a 10,000 főnyi² osztrák (II.) hadtest, majd augusztus elején Dannenberg orosz altábornagy³ is Erdélybe vonult, úgy hogy ott, Gyulafejvár osztrák őrségével együtt,⁴ legalább 60 ezer főre rúgott az ellenség száma.

Ilyen körülmények között szinte érthetetlen Kossuth követelése, hogy Bem a délmagyarországi harcztérre újabb segítőcsapatokat küldjön. Ugyan honnan vette volna őket?

S ha most az erdélyi hadseregnek nemcsak számbeli erejét, hanem általános állapotát, kiképzési fokát s ebből folyó alkalmazhatóságát, végül magának Erdélynek a védelemre való előkészítését is nyitott szemmel vizsgáljuk, bizony elég szomorú tapasztalásokat szerzünk. Túlságbavitt nemzeti hiúságból és büszkeségből ne hallgassuk el őket. Hiszen a történelem csakis akkor lehet oktató mesterünk, ha nem háritjuk mindig másokra a bekövetkezett szerencsétlenség ódiúját, hanem elfogulatlanul vizsgáljuk, mit és mennyit vétettünk jómagunk is. Néhai Thaly Kálmán példáját követve, a ki a kuruczvilág vezetőembereiben csupa félistent látott, utolsó szabadságharcunk megbírlásában rendszerint nagyon elfogultak vagyunk a legtöbb szereplővel szemben. Az egyetlen Görgeyt tesszük mindenért fele-

¹ 123. és 135. zászlóalj,

² Magyar források szerint 12,000.

³ 8 zászlóaljjal és 14 ágyúval. (Ramming: i. m. 486. l.)

⁴ 13 gyalogszászad, 1 lovasszászad, 2 tüzérszászad, 84 löveggel. (Ramming: i. m. 537. l.)

lőssé, de mások hibáit és mulasztásait nem igen akarjuk észrevenni. Pedig az erdélyi hadjárat előkészítése és végrehajtása is elég mulasztásról tanuskodik s ha az alábbiakban egynehányra rámutatok: nem az illető személyek ellen táplált elfogultságból, hanem tisztán a történelmi igazság érdekében teszem.

Mi tudjuk, hogy a tavaszi hadjárat befejezése és az ellenség újabb betörése között három hónap telt el, de az egykorúak, a jövőbe nem láthatván, nem tudhatták, hogy az újabb támadás mikor következik be. Épen ezért szakadatlan buzgalommal és munkával kellett volna minden percet az erdélyi hadsereg szervezésére fordítani, hogy a ki nem kerülhető hadjárat az országot készületlenül ne találja.

Bem törhetetlen energiájára és tudására lett volna szükség, hogy egyrészt az oláh felkelés elfojtásával vagy lecsendesítésével és Gyulafejérvár bevételeivel Erdély az ellenségtől végleg megtisztuljon, másrészt pedig a hadseregszervezés nehéz munkája minél hamarabb bevégeződjék. E helyett azonban mit látunk? Bem, bár Erdélyben nem volt nélkülözhető, április közepén — a kormány parancsára — serege jókora részével¹ Délmagyarországba megy, hat hétig ott időzik s 7000 emberét az orosz betörés után is kénytelen ott hagyni.

Olchváry Ödön azt állítja, hogy Bemnek június 1-én nem kellett volna Erdélybe visszatérnie, mert az oláhokkal és Gyulafejérvárral más is végezhetett volna.² A bekövetkezett események azonban ennek az állításnak épen az ellenkezőjét igazolják, mert Bem helyettese — Czetz — sem az oláhokkal nem boldogult, sem Gyulafejérvár ostromát nem tudta dűlőre vinni.

Szükséges volt-e okvetlenül, hogy Bem oly hosszú időre a délvidékre menjen? azt most nem kutatom, csak azt kívánom megállapítani, hogy az a hat hét, a míg Bem távol

¹ 8²/₆ (később 9) zászlóalj, 8¹/₂ lovasszázad, 31 (később 34) löveg. (ld. lt. 1848/49 — 12. és 15. sz.)

² «A magyar függetlenségi harc a délvidéken.» 185. l

volt, az erdélyi hadsereg szervezésében határozott visszavesztést jelent.

Az ujonczozás, melyet legkésőbb május közepéig be kellett volna fejezni, még június derekán is folyt,¹ a felszerelés azonban, fegyverek hiányában, teljesen fennakadt. A gyalogság többféle (részben kovás) puskával, részben pedig csak lándzsával lett ellátva.² Természetes, hogy az ujonczokat nem ilyen, de bárminő tökéletes felszerelés mellett sem lehetett volna 1—2 hét alatt kiképezni. Mint azt a rendelkezésekre álló adatok igazolják, *az erdélyi gyalogságnak június derekán legalább is 5000, részint ujoncz volta, részint fegyver hiánya miatt, teljesen hasznavehetetlen embere volt.*

Rosszul állott a dolog a lovasságnál és tüzérségnél (szekerészetnél) is. Az erdélyi lovasság május 28-tól június 20-ig 2137 emberről és 1506 lóról 2538 emberre és 2364 lóra szaporodott, vagyis 401 az utolsó négy hét alatt sorozott ujoncza és 858 ugyanazon idő alatt beszerzett, idomítatlan lova volt.³ Miután pedig lovast és lovat se négy hét, se két hónap alatt nem lehet kiképezni, illetőleg idomítani, nyilvánvaló, hogy az erdélyi lovasságnak nemcsak júniusban, hanem májusban szervezett részei sem voltak az orosz betörés idején használható állapotban, a mihez az is jócskán hozzájárult, hogy az ember és lóanyag felszerelése bizony nagyon fogyatékos volt s részben mindvégig az is maradt.

Állításomat igazolandó, néhány konkrét példát sorolok fel:

Június 1-én a lengyel dzsidások felének nem volt még lova.⁴

¹ Id. lt. 30. és 52. sz.

² A 85. zászlóalj *ötféle* puskája között, jul. 19.-én, 364 darab kovás volt (u. o. 84. sz.); a 88. zászlóalj 417 emberének még július 10.-én is csak lándzsája volt (u. o. 62. sz.); a 6. tartalékszázlójának már lándzsa sem jutott (u. o. 38. sz.) stb.

³ Vagyis az egész lóállomány 36 százaléka.

⁴ Erdélyi hadsereg lovassága. 1849. jun. 1. (Id. lt. 1848/49 — 17. sz.)

Junius 8.-án a 15. huszárezred 5.-ik osztályának (267 ember) összes felszerelése 57 kardból és 66 pisztolyból állott.¹

Junius 15.-én a 11. huszárezred 2.-ik osztályában, 308 ember és 317 ló között, 140 ujoncz és 148 remonta volt.²

Junius 21.-én a 6. huszárezred 6.-ik századának 211 lova között 111 volt a teljesen idomítatlan és felszereletlen remonták száma.³

A tűzérségnél (szekerészetenél) is nagyon érezhető volt az idomított hámos lovak és a jól kiképezett hajtólegénység hiánya,⁴ úgy hogy a lövészereskocsik és egyéb járóművek vontatására akárhányszor fuvaroslovakat kellett felfogadni.⁵

Ezeknek az adatoknak közlésével korántsem akarom az erdélyi hadsereget becsmérlni, sőt ellenkezőleg: rá akarok mutatni azokra a különös nehézségekre, a melyekkel fölötté súlyos körülmények között kellett volna megbirkóznia.

Gyulafejevárvár ostroma mindvégig sikertelen maradt. Pedig erre a várra nem csak az oláhok könnyebb fékentartása végett lett volna szükség, s nem is csak azért, mert mint akkor még jelentékeny erősség, a Maros völgyén át az anyaországgal való összeköttetést biztosíthatta, hanem legfőképen az ott felhalmozott fegyverek, ágyúk és egyéb felszerelések miatt, a melyeket másfelől előteremteni alig lehetett. Bem, serege javával Délmagyarországba rendeltetvén, a várat kezdettől fogva elégtelen erővel zárathatta csak körül. De ha már ez a kényszerűség diktálta hiba megtörtént, legalább az ostromló sereg későbbi parancsnoka, Stein ezredes, sürgethette és követelhetette volna, hogy első-

¹ Székelyföldi kat. főparancsnokság létszámkimutatása. 1849. jun. 8. (u. o. 26. sz.)

² A 11. huszárezred alezredesi osztályának létszámkimutatása. Brassó, 1849 jun. 15. (Id. lt. 1848/49. 29. sz.)

³ A kolozsvári katonai főparancsnokság létszámkimutatása. Kolozsvár, 1849 jun. 21. (u. o. 39. sz.)

⁴ Székelyföldön 26 ágyúhoz csak 98 ló volt. (Lásd hadrend.)

⁵ Honvéd tűzérség. Oltmenti előőrsök kimutatása. 1849 jul. 17. (Id. lt. 1848/49 — 80. sz.)

sorban is az ő csapatait emeljék a megszabott teljes létszámra.¹ Így azután az orosz betöréskor még mindig csak 3449 főnyi ostromlósereg vagy 5500 emberre szaporodhattott volna.

Csakhogy Stein, — kit fölötte elkedvetlenített az, hogy a hadügyministerium vezérkari osztályának éléről elmozdították² — bár elméletileg nagyon képzett katona volt, a gyakorlatban nem bizonyult eléggé erélyesnek. Bem távollétében sem az ostromlócsapatok, sem az ostromlóövek szaporításáról, sem pedig elegendő lövészerről kellő időben nem gondoskodott.³

Rendes ostromzárról a csapatok gyöngesége folytán szó sem lehetvén, Stein mindössze egy-két fontosabb pontnak megszállására s a várnak egynehányszor való bombázására szorítkozott s még a várórségnek az oláh felkelőkkel való szakadatlan érintkezését sem tudta meggátolni.

Az oláh felkelés elfojtása előbb Hatvani őrnagy végzetes belekontárkodása miatt, majd egységes és erélyes hadműveletek hiányában, nem sikerült. Forró hadosztálya az orosz betörés pillanatában úgy volt lekötve, a mint azt a mellékelt hadrend mutatja, a kolozsvári hadosztály egy része⁴ pedig a tétlen gyulafejevári ostromlósereg hátát fedezte az oláhok ellen.

¹ Bárha Bem a létszám kiegészítését elsősorban a csapatparancsnokok kötelességévé tette, nyilvánvaló, hogy főleg ott, a hol kikülönített részekről volt szó, a magasabb parancsnokság befolyásának is érvényesülnie kellett. («Minden zászlóalj-parancsnok törekedjen azon lenni, hogy zászlóalja létszáma egészen meglegyen; a létszámot az illető vidéki parancsnoksághoz terjessze naponta fel. Minden vidéki parancsnokság ezen kimutatásba a parancsnoksága alatt álló zászlóaljak létszámát bejegyzzi, s minden postával a hadsereg fővezérségéhez elküldi.» Id. lt. 1848 49. — 36. sz.)

² Gelich: i. m. III. 366. és k. l.

³ Az ostromló mozsarak csak május 15-én érkeztek Borbándra, de a vár bombázásához akkor sem lehetett hozzáfogni, mert a 30-fontos mozsarakhoz csak 30 darab, a 60-fontosokhoz pedig csak 6 darab bomba volt. (Csányi levéltár: 2335. sz.)

⁴ Összesen 1541 ember, Tövis, Borbánd, Marosportus és Váradján. Ezek a csapatok azonban nem tartoztak az ostromlósereg kötelességébe. (Lásd: hadrend. III. hadosztály.)

Általábanvéve azt mondhatjuk, hogy a tavaszi hadjárat lázas és odaadó tevékenysége helyébe, az akkor kivívott de még korántsem biztosított siker nyomán, minden téren bizonyos — nálunk magyaroknál elég gyakori — lanyhaság, elbizakodottság s az ellenség oktan lekicsinylése lépett. Abban bizakodtak, hogy Bem az oroszokat — ha ugyan egyáltalán belörnének — most is csakúgy kiveri, mint kiverte volt márcziusban. Ennélfogva távolléte alatt egyáltalában nem siettek a munkával; pedig az idő repült s három hónap múlásztásait az utolsó napok ideges, rendszertelen kapkodásával jóvátenni többé nem lehetett.

Maga Bem, Délmagyarországból visszatérve, sehogysen volt az erdélyi hadsereg állapotával megelégedve.¹

S hogy az elbizakodottság nem a hadsereg alsóbb rétegeiből, hanem magából a vezető középpontból indult ki, s hogy a felsőbb körök is milyen fonákul ítélték meg a fenyegető helyzetet: mi sem bizonyítja jobban, mint Bem helyettesének — Czetz tábornoknak — május 27-én a kormánybiztoshoz írott levele:² «A muszkáknak mozgalmak elöttem tudva lévén, az iránt, hogy be ne üthessenek. a szükséges intézkedés megtéetett. Beszterczen és annak vidékén több van 7000 főből álló katonaságnál 9 ágyúval. *Ez a Bukovina felöli betörés megakadályozására elegendő fedezet, mert ugyanis mi midőn Erdélyben csatázunk, a legnagyobb csatába se szoktunk 4000 embernél többet használni.*»

Mellözve azt, hogy ebben a levélben nincs egy parányi logika sem, utolsó állítását az igazság érdekében is kifogásolnunk kell, mert például a piskii ütközetben is 8000 főre rugott a magyar sereg.

A szorosok megerősítése talán idő, de méginkább szakértelem hiányában, nagyon hebehurgyán és fogyatékosan lőn végrehajtva. Például azok a kezdetleges és rossz helyre tett erődítések, a melyek a borgói szorost lettek volna hí-

¹ Az erdélyi fővezérség naplótöredéke. (Id. lt. 1848/49 — 14. sz.)

² Csányi levéltár: 2425. sz.

vatva elzárni, az ellenségnek a szoros szűkebb részéből való kibontakozását meg nem akadályozhatták. Pedig bizonyos, hogy csekélyebb erővel csak ott lehetett volna szívósabb ellenállást kifejtteni, a hol az ellenség, a kedvezőtlen és korlátolt terepviszonyok következtében, számbeli túlsúlyát kellően nem érvényesíthette, tehát valamelyik nehezen megkerülhető hegyi átjáróban.

Az alább következő hadrendi táblázatot vizsgálva, bizonyára mindenkinek feltűnik az erdélyi hadsereg nagyfokú szétforgácsolása. Ez, a három hónapig tartott viszonylagos nyugalom idején, főleg elszállásolás és ellátás tekintetében megokolt és célszerű lehetett, de rögtön meg kellett volna szűnnie, mihelyt az ellenség a határok felé közeledett. Sajnos, nem így történt.

A fenyegető veszedelmet — mint már láttuk — Czetz sem tudta vagy nem akarta felismerni, s így bizonyos, hogy a június 2-án Nagy-Szebenbe érkező Bem,¹ az ő jelentései alapján, még kevésbbé lehetett a helyzettel tisztában, s úgy látszik, maga sem gondolta, hogy az oroszok betörése olyan hamarosan és akkora erővel következik be.² S hogy teljes legyen a baj, Kossuth akkor, a mikor az ellenség úgyszólván már a küszöbön állott, magához rendelte Bemet, hogy őt a fővezérség átvételére bírja. Ez a különben is eredménytelen tanácskozás, épen a legválságosabb pillanatban vonta el Bem figyelmét tulajdonképeni feladatától. Mire június 24-én Dézsre érkezett, az oroszok már két oldalról is betörték az országba. A brassai hadosztály a tömösi és töröcsvári ütközetek után úgyszólván feloszlott;³ Grottenhjelms pedig a borgói és a radnai szorosokból verte ki a beszterczei hadosztályt, mire Dobay, az egész Beszterczevidékét feladva, minden további ellenállás nélkül Dézsig hátrált. S ezzel egy nagyon fontos tényező, az iniciativa

¹ Idézett naplótöredék.

² Ha Bemet Czetz másképen informálja, úgy bizonyára nem indította volna, két héttel az orosz betörés előtt, a zarándi hegyek közé a dévai hadosztályt.

³ Maradványai a székelyföldi hadosztállyal egyesültek.

lehetősége siklott ki Bem kezei közül. Alkalmazkodnia kellett a már beállott helyzethez, a mely Erdély védelmezését tekintve, fölötte súlyos, sőt veszedelmes volt.

Ehhez még hozzájárult az, hogy Bem hadosztályparancsnokai most sem értették meg, hogy a ki mindent fedezni akar, az semmit sem fedez. Látva, hogy Bem, a kit rendszeren több ellenség szorongatott, erőinek mindig csak egy részét viszi harczba: a belső vonalon történő hadművelet lényegét fel nem fogva, továbbra is ragaszkodtak hadosztályuknak eddigi szétforgácsolt állapotához s vagy, minden parancsoló szükség nélkül, különítmények kiszakításával gyöngítették azt, vagy legjobb esetben is csak fokozatosan vitték harczba a rendelkezésükre állott erőket, a mi természetesen szintén elhibázott intézkedés volt. Hogy csak egy példát említsek a sok közül: Papp Vilmos a Brassó felől — tehát csak egyfelől — támadó oroszok elé, négy különálló csoportban állította, együttesen is nagyon gyöngé hadosztályát. Az eredmény siralmas volt. A fogarasi csapatot elfogták, a fenyőfalvit ütközet nélkül megszalasztották s a vöröstoronyival együtt Oláhországba úzték az oroszok; maga Papp a szebeni csapattal kereket oldott, még mielőtt ellenséget látott volna.

Általában véve Bemnek egyetlen olyan hadosztályparancsnoka sem volt, a ki az adott súlyos körülmények között, a midőn az ellenség túlnyomó erejével szemben nagyon sok hidegvérre és lelkiere, a helyzet kínálta előnyöknek pillanatszerű felismerésére és rögtönös kihasználására, szóval erélyes és gyors intézkedésekre, nem különben a kiadott parancsoknak ellenmondást nem tűrő feltétlen végrehajtására lett volna szükség, megállotta volna a helyét.¹ De nem is csuda, mert hiszen azok, a kik a nyári hadjáratban hadosztályokat vezettek, a szabadságharcz előtt — ha egyáltalában katonáskodtak — alantas tisztek, legfeljebb századosok lehettek. Különös, az általános mértéket több-

¹ Ebben a tekintetben maga Bem is «szomorú tapasztalokra» hivatkozik. (Jul. 17. kelt levele Kossuthoz. Gelich: i. m. III. 723.)

szőrösen meghaladó képesség kellett volna ahhoz, hogy 1—2 hónap alatt, elégtelen erővel, felelősségteljes új állásuknak összes nehézségeit leküzdhessék. Azonban egy Davout-t, egy Ney-t az erdélyi hadosztályparancsnokok között hiába keresünk. Hiszen maga Bem is, a ki pedig elméletileg és gyakorlatilag egyaránt képzett katona, gyors felfogású, erélyes és már a lengyel szabadságharcban kipróbált parancsnok volt, csak a legnagyobb erőfeszítések árán tudta az egyensúlyt — ideig-óráig — fentartani. Mit várhattunk volna hadosztályparancsnokaitól, a kinnél az, a mi a különösebb rátermettséget talán félig-meddig pótolhatta volna, t. i. a hosszas szolgálatban, magasabb állásokban is, szerzett tapasztalás egészen hiányzott.

Én magát Czetet sem merném annak a kiváló katonai kapacitásnak minősíteni, a minek őt némelyek — talán még Bem rovására is — feltüntetni iparkodnak. Bizonyos, hogy relative ő volt a leghasználhatóbb, de abszolút mértékkel mérve, a középszerűség színvonalát nem igen haladta meg. Arra, hogy a hozzáfűzött nagy várakozásokat valóra válthassa, nem is került a sor, mert egy sétalovaglás alkalmával — úgylátszik még május havában — lováról lebukva megsérült, s bárha néhány hét alatt talpra állott, a nyári hadjáratban sem mint harczoló, sem mint szervező részt nem vett, s az eseményekkel szemben olyan megmagyarázhatatlan közönyösséget tanusított, hogy az erdélyi hadsereg immár beállott teljes felbomlását is, csak a bánffy-hunyadi ütközetből¹ menekülő honvédtisztektől hallotta meg — a szilágysomlyai kaszinóban.²

Gál Sándor kitűnő szervező volt, békésebb időben jó instructor is lehetett, de mint hadosztályparancsnok nem csak az oroszokkal, hanem saját nyakaskodó törzstiszteivel szemben is gyöngének bizonyult, s csak az oroszok lanyhaságán múltott, hogy a székelyföld már július 5-én végleg el nem veszett. De azt is el kell ismernünk, hogy ha a saját

¹ Augusztus 17.

² Az esetről jelen volt Gyalokay őrnagy szóbeli közlése.

karán is, sokat és gyorsan tanult s a július 23-iki sepsiszentgyörgyi második ütközetben már derekasan megállotta a helyét. Bem, a ki elvégre is a legilletékesebb volt ebben a dologban, Gált tartotta legjobbnak hadosztályparancsnokai között, s a hadjárat vége felé, tábornoki előléptetésre ajánlotta.

Kemény Farkas, mint katona, bizony csak gyöngge naturalista volt, az is maradt mindvégig s ezenkívül — mint arról még szó lesz — az engedelmességet sem számíthatta erényei közé.

Kiss Sándor már a tömösi ütközetben súlyosan megsebesült, Forrónak pedig csak a legutolsó pillanatban, s akkor is nagyon kedvezőtlen viszonyok között, nyílt alkalmat, hogy az oroszokkal szembeszálljon.

Dobay alezredesnek talán a személyes bátorsága volt legfényesebb oldala. Mint Beszterczevidékének katonai főparancsnoka, noha az ő hadosztálya valamennyi között a legerősebb s minőségre is a legjobb volt, nem tudta megállani a helyét.

Végül Papp Vilmos alezredes július 12. és 20. között mutatta meg, hogy képtelen egy hadosztályt vezetni.

Természetes, hogy a csapatparancsnokok közül is sokan nem tudták helyüket kellőképen betölteni. A gyöngge, határozatlan előljárók alatt napról-napra lazult az a nélkül is gyöngge lábon álló fegyelem, s a már-már beálló bomlás csalhatatlan előhírnökeként, tiszt és közember egyre sűrűbben hagyta oda a zászlót a melyre felesküdt,¹ világosan documentálván ezzel a tavaszi és nyári hadjárat honvéd-

¹ Bem háromszéki seregéből, július 17. és 19. között 210 ujoncz szökött meg, még mielőtt ellenséget látott volna. Junius 20-tól július 6-ig, a 12. zászlóalj 924 emberről 459-re, a 76-ik 825 emberről 505-re, a 83-ik 737 emberről 505-re, a 84-ik pedig 704 emberről 510-re olvadt le, s miután a beszterczevidéki ütközetekben a halottak és sebesültek száma aránylag kicsiny volt, a fogyatkozás fő okát a szökésben kell keresnünk. (Id. It. 53. és 87 a) sz. — Lásd különben Nagy S.: i. m. 169, 170. l. A megszökött tisztek nevét lásd u. o. (Okmánytár. LXIX. l.)

serege között, az utóbbinak rovására fennállott nagy különbséget.

Már Zrinyi, a költő, hangoztatta, hogy a magyar a hadakozásra legalkalmasabb, a legerősebb, leggyorsabb és — ha akarja — a legvitézebb nemzet. Csak fegyelmezni kell, mert ez a magyarnak leggyöngébb oldala; itt mindenki csak parancsolni akar, engedelmeskedni senki, már pedig fegyelem nélkül a hadseregnek semmi értelme nincs.¹ Nagy igazság, a mely nemcsak a jeles költő és hadvezér idejére, hanem hazánk történetének bármelyik korszakára is változtatás nélkül alkalmazható.

A forradalmi háborúk, a melyek a sok értékes mellett még több értéktelen, könnyű fajsúlyú elemet sodornak a felszínre, általában nem a szigorú katonai fegyelem jegyében születtek. Ha valahol, úgy az ilyen hadjáratnál van szükség az erős kézre, a mely a mindenbe belekontárkodni akaró, avagy makranczoskodó zabolátlan elemeket kíméletlenül féken tartja; mert sokszor a gyöngeségnek vagy engedékenységnek legkisebb jele is elégséges ahhoz, hogy a tehetségtelen, de erőszakosan felfelé kapaszkodó «stréberrek» saját feljebbvalóik ellen ragadjanak fegyvert.

S ha már itt tartunk, nem hallgathatjuk el, hogy az irigység és nagyravágyás, a pártoskodás és meghasonlás ördöge, szóval mindaz, a mi nemzetünket immár ezeréves küzdelmein át, ősi, megrögzött átokként kísérte végig napjainkig, bomlasztó hatását az erdélyi hadsereggel is éreztette. Csak egy-két példát említek a sok közül, de azt hiszem, mementonak ez is elég.

Tudjuk mindnyájan, hogy Bem személye az irigységnek állandó czéltáblája volt. Görgey kezdettől fogva nem rokonszenvezett vele, s a példa természetesen mindazokra, a kik Görgey szűkebb pártjához tartoztak, átragadt.

A Bem ellenében táplált rosszindulat szülte például a délvidéki hadjáratnak azt az ismeretes epizódját, hogy Vécsey

¹ Rónai-Horváth Jenő: «Gróf Zrinyi Miklós hadtudományi elvei.» (Hadtört. Közl. 1889. 15. l.)

tábornok akkor, a midőn Bem az ő támogatását kérte, hogy Leiningen osztrák dandárát Temesvártól végleg elvághassa: megtagadta a segítséget; pedig ez a hadművelet, ha sikerül, Temesvár sorsára döntő hatással lehetett volna.

Kazinczy Lajos tábornok, a ki 7000 főnyi hadosztályával czéltalanul ödöngött a felvidéken, Bem hívó szózatára azt izente, hogy ő magát «egy idegen kalandor» parancsának alá nem veti.¹ Sőt még Görgey rendeletére sem indult el azonnal Erdély felé² s mire augusztus 15-én Dézsre érkezett, már mindentől elkésett, csak épen a zsigói fegyverletételtől nem.

Kemény Farkas ezredes pár nappal a segesvári ütközett előtt így biztatta tisztjeit: «*Bem, a polyák, csak nyugozatja embereinket, mi ne segítsük.*»³ Ezzel a nyilatkozatával azután feltűnően egyezik az a körülmény, hogy Maros-Vásárhelyre rendelt hadosztályával épen három nappal későbbben érkezett meg, mint kellett volna. S mikor Bem aug. 2-án Nagy-Szeben felé indult, Kemény — a kapott parancs ellenére — egy zászlóaljot és négy ágyút tartott vissza az a nélkül is gyöngye seregből.⁴

A július 5-iki — igaz, alapjábanvéve elhibázott — sepsiszentgyörgyi első ütközet után, a törzstisztek valóságos zendülést támasztottak Gál Sándor ellen,⁵ kinek helyébe Szabó Nándor alezredest akarták a székelyföldi hadosztály élére állítani, s Bem erélyes közbelépésére volt szükség, hogy a rend és fegyelem valamennyire helyreálljon.

Csupán magát a végső eredményt vizsgálva, körülbelül mindegy, vajon a döntést a hadvezér tehetsége, a túlnyomó erő, a csapatok és csapatparancsnokok minősége, a politikai viszonyok alakulása, avagy e tényezők együttes hatása idézte-e elő. De nem mindegy akkor, ha az okok és okozatok

¹ Id. Gyalokay Lajos: i. m. 254. l.

² Ramming: i. m. 410. l.

³ Haller József gróf feljegyzése. (Gyalokay lt. 1848/49 — 94. sz.)

⁴ Id. Gyalokay Lajos: i. m. 355. l.

⁵ Nagy Sándor: i. m. 174. l.

tok összefüggése nyomán, az egyes eseményekből levonható tanulságot kutatjuk.

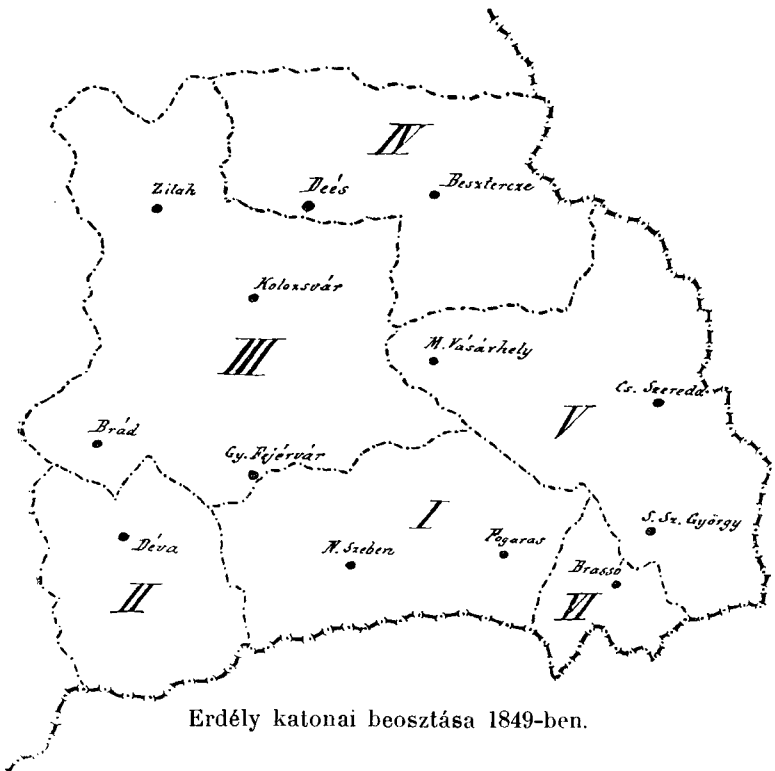
Ebből a nézőpontból vizsgálva a dolgot, arra az eredményre jutunk, hogy Bem el nem vitázható katonai talentuma és soha, a legválságosabb körülmények között sem lankadó bámulatos tevékenysége és akaretereje, eszközeinek gyarlóságát, nevezetesen csapatainak szám és minőség dolgában egyaránt szembetűnő inferioritását nem ellensúlyozhatta többé.

Nem csuda, ha nyolcz hét alatt mindennek vége volt.

* * *

És most vegyék át a számok a szót. Így, a maguk rideg mivoltában a logaritmus táblánál alig valamivel szórakoztatóbbak ugyan, de az, a ki szabadságharczunk történetével behatóbban akar foglalkozni, megbízható, pontos adatokat talál bennük.

Hangsúlyozom azonban, hogy az a kép, a melyet az itt következő táblázat vázol, csupán az orosz betörést közvetlenül megelőzőt napokra vonatkozik, s abban a pillanatban megváltozott, a mint az ellenség az ország határait átlépte. Ettől fogva ugyanis az erők elhelyezkedése és csoportosítása szüntelenül, úgyszólván napról-napra változott. A régibb kötelékek erőszakos felbomlásával újabbak és újabbak keletkeztek, úgy a mint azt a pillanatnyi szükség parancsolta. Épen ezért, a nyári hadjárat valamelyik későbbi időszakára vonatkoztatva, már nem tudnám az erdélyi hadsereg teljes hadrendjét összeállítani. Minél inkább növekedett a veszedelem, annál gyérebben és hiányosabban érkeztek be a hadosztály- és csapatparancsnokok jelentései és kimutatásai, mígnem július utolsó hetében ezek is végleg elmaradtak.

Erdélyi katonai beosztása 1849-ben.

Az erdélyi hadsereg.

1849 június 19. 20.

Hadseregpáncsnok:

Bem József altábornagy.

Vezérkari főnök: (betöltetlen)

A lovasság főpáncsnoka: Bethlen Gergely gróf, ezredes

Tüzérfőpáncsnok: Müller István alezredes.

I. hadosztály: Nagy-Szeben.

Hadosztálypáncsnok:

Papp Vilmos alezredes (ideiglenesen).

A vöröstoronyi különítmény páncsnoka: Ihász Dániel alezredes.

A fenyőfalvi « « (?)

A fogarasi « « Móricz József alezredes.

Tüzérpáncsnok: Böhm Vilmos őrnagy.

a) *Gyalogság* :

	ember	ló	löveg
55. zászlóalj, (Baróthy László őrnagy) Vörös- torony	892	—	—
88. zászlóalj, ¹ 1. 2. 5. 6. százada, Nagy-Szeben, 684 ember, ² 3. 4. százada, Fenyőfalva, 267 ember	951	—	—
? vadászrezd 1 százada, (Gyulavári százados) Balászfalva	112	—	—
Hétfalusi zászlóalj 1. 2. 3. százada, ³ (Vida Dániel őrnagy) Fogaras	587	—	—
Összesen: 2 ⁴ / ₆ zászlóalj (16 század)	2542	—	—

b) *Lovasság* :

10. huszárezred ³ / ₄ százada, ⁴ (Aranyi Károly őrnagy) ⁵ Segesvár	145 ⁶	145 ⁶	—
15. huszárezred 3. és 4. osztálya, (Makray László alezredes) ebből : — — — — —			
Nagy-Szebenben : 186 ember, 120 ló			
Vöröstoronyban : 20 „ 20 „			
Fenyőfalván : 12 „ 12 „			
Fogarason : 96 „ 101 „			
Más helyeken kül- döncz szolgálatra 116 „ 116 „	430	369	—
Összesen : 4 ³ / ₄ század	575	514	—

¹ Parancsnokának nevét nem találom az egykorú írásokban.

² Ebből 417 ember még jul. 10-én is csak lándzsával volt ellátva.

³ Részben fegyvertelen.

⁴ 1 szakasza (43 lovas) Délmagyarországon maradt.

⁵ A lovasságnál nem lévén elég törzstiszti állás, a fiatalabb őrnagyok századparancsnokok maradtak.

⁶ Ebből 51, május 28. óta sorozott ujoncz, és 51 ugyancsak azóta beszerzett ló.

c) *Tüzérség:*

2 db 3-fontos, 2 db 6-fontos ágyú, (Kovács ember Ferencz százados) Nagy-Szeben _ _ _	102	16 41	lőveg 4
4 db 3-fontos ágyú, (Bodola Lajos főhad- nagy) ¹ Vöröstorony _ _ _ _ _	65	31	4
2 db 3-fontos, 2 db 6-fontos ágyú, (?) Fenyőfalva _ _ _ _ _	34	30	4
2 db 6-fontos ágyú, (?) Fogaras _ _	12	—	2
Összesen : 8 db 3-fontos, 6 db 6-fontos ágyú ²	213	102	14

d) *Ideiglenesen beosztott csapatok:*

79. zászlóalj tartalékának ujonczai, ³ Nagy- Szeben _ _ _ _ _	348	—	—
135. zászlóalj, (Jeney Dániel őrnagy) Nagy- Szeben _ _ _ _ _	575 ⁴	—	—
Összesen :	923	—	—

<i>Főösszeg:</i> 2 ¹ / ₈ zászlóalj, 4 ³ / ₄ lovasszázad, 14 ágyú _ _ _ _ _	3330	616	14
az ideiglenesen beosztott csapatokkal:	4253	616	14

II. hadosztály: Déva.**Hadosztályparancsnok:**

Forró Elek ezredes.

a) *Gyalogság:*

11. zászlóalj, (Szigethy őrnagy) Magyarigen	1556	—	—
24. zászlóalj, 5 százada ⁵ (Csepi őrnagy) Magyarigen _ _ _ _ _	560	—	—
24. zászlóalj, tartalékának 2. 4. 6. százada, (Péchy Gyula őrnagy) Magyarigen _	529	—	—

¹ Nagy Sándor: «Háromszék önvédelmi harcza», 92. és 106. l.² Az ütegekbe való beosztás alig egy-két esetben állapítható meg.³ A Gyulafejérvárnál kimutatott 555 emberrel és az V. hadosztálynál kimutatott 164 emberrel együtt tesznek egy zászlóaljat.⁴ Csupa ujoncz. Számát csak később kapta.⁵ Egy százada (182 ember) Ruszkaabányán maradt vissza.

		ember	ló	löveg
50. zászlóalj, (Trangus őrnagy) Magyarigen	Törzs: 6 ember			
	1. szd: 162 „			
	2. „ 185 „			
	3. „ 143 „			
	4. „ 170 „			
	5. „ 169 „			
	6. „ 125 „	960 ¹	—	—
72. zászlóalj 1. 2. 5. 6. százada, (Bokory őrnagy)	1 ^{1/2} szd: M.-Solymos			
	1/2 „ Kajon			
	1 „ Hondol			
	1 „ Boicza	467	—	—
80. zászlóalj, (Si- mon őrnagy)	Szászváros 103 ember			
	Vajdahunyad 70 „			
	Déva 201 „			
	M. Igen (3 szd): 562 „	936	—	—
82. zászlóalj 4 százada, (Kovács Ignác őrnagy) Magyarigen	— — — — —	599	—	—
II. vadászrezd 1. és 2. osztálya (Alter György szds) Magyarigen	— — — — —	575	—	—
Összesen: 6 ^{2/6} zászlóalj, (38 század)		6182	—	—

b) Lovasság:

6. huszárezred 5. százada, (Dőry Pál száza- dos) Magyarigen	— — — — —	114	107	-
11. huszárezred 7. századának 2. szárnya, (Zonda főhadnagy) Déva	— — — — —	64	59	—
16. huszárezr. 1/4 százada, (Puy Elek főhadn.)		40	40	—
Összesen 1 ^{3/4} század		218	206	—

c) Tüzérség: (M. Igen)

2. sz. 6-fontos gyal.-ütege (5 db 6-fontos ágyú) ²	103	75	5
7. sz. 6-fontos lovasütege (4 db 6-fontos ágyú, 2 db 7-fontos taraczk)	128	89	6
1. sz. röppentyűütegeből (3 löveg)	13	5	3
Összesen 9 db 6-fontos ágyú, 2 db 7-fontos taraczk, 3 röppentyűlöveg	244	169	14
Főösszeg: 6 ^{2/6} zászlóalj, 1 ^{3/4} lovassz., 14 löveg	6644	375	14

¹ Jun. 24. létszám. — 70 ember lándzsával.

² Az üteg két 7-fontos taraczkja Lugoson maradt vissza.

III. hadosztály: Kolozsvár.

Hadosztályparancsnok:

Kemény Farkas báró, ezredes.

a) *Gyalogság*:

	ember	ló	löveg
27. zászlóalj tartaléka, (Deák György őrnagy) Kolozsvár	1168 ¹	—	—
31. zászlóalj 3 százada, útban Torda felé, körülbelül ²	430	—	—
50. zászlóalj tartaléka, (Gyapay százados) Váradja, Tövis, Borbánd	684	—	—
73. zászlóalj 1 százada, (Mihály százados) Marosportus	177	—	—
75. zászlóalj (Juhász Albert őrnagy) Tövis és Borbánd	680	—	—
Tordai zászlóalj (?) Torda	933	—	—
? vadászrezred 2. osztálya, Toroczkó, Torda és Szilvás	571	—	—
Összesen: 5 ² / ₆ zászlóalj, (32 század)	4643	—	—

b) *Lovasság*:

6. huszárezred 6. százada, Kolozsvár	191	211 ³	—
8. huszárezred 1 ⁴ / ₄ százada, Torda, kb.	45	45	—
Lengyel dzsidások 1 százada, Kolozsvár	130	76	—
Összesen 2 ¹ / ₄ század:	366	332	—

c) *Tüzérség*:

1 ⁴ / ₄ 3-fontos gyalogosüteg, Kolozsvár	23	—	2
Főösszeg: 5 ² / ₆ zászlóalj, 2 ¹ / ₄ lovasszázad, 2 ágyú	5032	332	2

¹ Ebből 908 ujoncz.

² Ott, a hol a kimutatások az egyes kikülönített századok állományát nem mondják meg, az egész zászlóalj létszámából vett megfelelő hányaddal határozottam meg azt.

³ Ebből 111 teljesen idomítottan és felszereltlen remonta.

IV. hadosztály : Besztercze.

Hadosztályparancsnok :

Dobay József alezredes.

Tüzérparancsnok: Goger Ferencz százados.

a) *Gyalogság* :

	ember	ló	löveg
12. zászlóalj, (Klement György őrnagy) Óradna	924	—	—
31. zászlóalj 2 százada, (Puhl Ignác őrnagy) Besztercze. kb. _ _ _ _ _	290	—	—
73. zászlóalj, 5 százada. (Damaszkin György alezredes) Borgóprund _ _ _ _ _	759	—	—
76. zászlóalj, (Sándor László őrnagy) Naszód	825	—	—
83. zászlóalj, (Kálnoky Sándor őrnagy) Borgó- prund _ _ _ _ _	737	—	—
84. zászlóalj, (Sárosi Ferencz őrnagy) Borgó- prund _ _ _ _ _	704	—	—
III. vadászrezdből, (Reményfi százados) Besz- tercze: 365 ember _ _ _ _ _			
III. vadászrezdből, (Sahlhausen Lipót báró százados) Dézs: 80 ember _ _ _ _ _	445	—	—
1. tartalékszászlóalj, (Incze Gergely őrnagy) Besztercze _ _ _ _ _	1217	—	—
2. tartalékszászlóalj, (Lesák Ferencz őrnagy) Borgószuszény _ _ _ _ _	1010	—	—
Lengyel legio, 4 század, (Zarzycki Dénes ór- nagy) útban Dézsre _ _ _ _ _	465	—	—
Összesen: 8 ^{2,6} zászlóalj, (50 század)	7376	—	—

b) *Lovasság* :

11. huszárezred 1. osztálya, (Botár Károly őrnagy) Besztercze és Borgóprund _ _	249	258 ¹	—
15. huszárezred ¹ / ₄ százada ² (Kenderesi István főhadnagy) Besztercze _ _ _ _ _	30	33	—
Összesen 2 ¹ / ₄ század:	279	291	—

¹ Ebből 61 remonta.² Valószínűleg az 5. osztályból.

c) <i>Tüzérség</i> :		ember	ló	löveg
7 db 6-fontos, 4 db 3-fontos, 1 db 1-fontos				
ágyú, Besztercze és Borgóprund	_ _	183	130	12
Főösszeg : 8 ² / ₆ zászlóalj, 2 ¹ / ₄ lovasszászad, 12				
ágyú	_ _ _ _ _	7838	421	12

V. hadosztály : Székelyföld.

Hadosztályparancsnok :

Gál Sándor ezredes.

Tüzérparancsnok : Gábor Áron őrnagy.

a) *Gyalogság* :

Testőrszászad, ¹ (Székely Elek százados) Maros-					
vásárhely	_ _ _ _ _	169	—	—	
31. zászlóalj 1 százada, (?) Marosvásárhely kb.		140	—	—	
79. zászlóalj tartalékának 1 százada, (?) Bodza		164	—	—	
? vadász-	}	(?) Marosvásárhely: 292 ember			
ezredből		(Baritz István szds)			
(2 osztály)	}	Gyergyószentmiklós: 309			
		«	601	—	—
3. tartalék-	}	1. sz. Tölgyes			
zászlóalj		_ _	189	ember	
(Magyari		2. « Békás	_ _	152	«
Ferencz		3. « Gy.-szentmiklós	_ _	174	«
őrnagy)		4. « Remete	_ _	150	«
		5. « Ditró	_ _	155	«
	6. « Tölgyes	_ _	160	«	
		980 ²	—	—	
4. tartalék-	}	1. sz. Gyímes			
zászlóalj		_ _	162	ember	
(Rindsmaul		2. «	_ _	132	«
Béla		3. « Szépvíz	_ _	113	«
őrnagy)		4. « Csiksomlyó	_ _	169	«
		5. « Kőkert	_ _	93	«
	6. « Csikszentgyörgy	_ _	143	«	
		812	—	—	

¹ Később egy második testőrszászad is alakult (124 főnyi létszámmal.)

² Ebből 123 ember lándzsával.

		ember	lő	veg
5. tartalék-zászlóalj (Hild Ferencz őrnagy)	1. sz. Kézdivásárhely	178	ember	
	2. „ „	170	„	
	3. „ Bereczk	182	„	
	4. „ Sósmező	182	„	
	5. „ Rákóczyvár	183	„	
	6. „ Ojtoz	175	„	
		1070 ¹	—	—
Csíki új tartalékszászlóalj (Kiss Antal szds)				
Csiktaplocza		820	—	—
Összesen : 5 ¹ / ₆ zászlóalj (31 század)		4756	—	—

b) *Lovasság* :

8. huszárezred ³ / ₄ 7. százada, ² (Szulimovsky őrnagy) Marosvásárhely kb.	142	145	—
11. „ 7. századának 1. szárnya (Csulak Dávid szds) ?	71	61	—
15. „ 5. osztálya (Móricz Dénes őrnagy) Csíkszereda	267	215	—
Összesen 3 ¹ / ₄ század:	480	421	—

c) *Tüzérség* :

3 db 3-fontos ágyú	Tölgyes			
2 „ 3 „ „	(Kieszler főhdgy) Gyimes	193	58	10
4 „ 3 „ „	Csíkszereda			
1 „ 6 „ „	Kézdivásárhely			
9 „ 3 „ „	(Pap Sándor főhdgy) Ojtoz	211	40	16
4 „ 3 „ „	?			
3 „ 6 „ „				
Összesen 22 db 3-fontos, 4 db 6-fontos ágyú		404	98	26

d) *Műszaki csapatok* :

Székely útászcsapat, 2 század, (Móricz Sándor szds), Ojtoz	330	—	—
Főösszeg : 5 ¹ / ₆ zászlóalj, 3 ¹ / ₄ lovasszázad, 26 ágyú, 2 utászszázad	5970	519	26

¹ 240 ember lándzsával.

² Egy szakasz Tordán. (Lásd III. hadosztály.)

VI. hadosztály : Brassó.**Hadosztályparancsnok :**

Kiss Sándor ezredes.

A tömösi különítmény parancsnoka: Szabó Nándor alezredes.

A törcsvári különítmény parancsnoka: Krasznay Pál őrnagy.

Tüzérparancsnok: Semsey Tamás százados.¹a) *Gyalogság :*

	ember	ló	löveg
79. zászlóalj (Krasznay Pál őrnagy), Törcsvár	1408	—	• —
82. « 2 százada (?), Törcsvár	303	—	—
85. « (Mara Gábor őrnagy), Tömös	969	—	—
86. « (Tuzson János őrnagy), Tömös	837	—	—
6. tartalékszászlóalj ² (Jánosi Ferencz őrnagy), Brassó	724	—	—
Hétfalusi zászlóalj 4., 5., 6. százada ³ (?), Brassó	573	—	—
Összesen: 4 ⁵ / ₆ zászlóalj:	4814	—	—

b) *Lovasság :*

11. huszárezred 2. osztálya (Daczó Zsigmond őrnagy), Brassó	308 ⁴	317 ⁵	—
--	------------------	------------------	---

c) *Tüzérség :*

2 ágyú (Vratil Domokos főhdgy) ⁶ Brassó	}	217	98	14
8 « (?) Tömös				
4 « (?) Törcsvár				
Összesen 14 db (1-, 3- és 6-fontos) ágyú:		217	98	14
Főösszeg : 4 ⁵ / ₆ zászlóalj, 2 lovasszázad, 14 ágyú:		5339	415	14

¹ Nagy S. : i. m. 77. l.² Fegyvertelen.³ Részben fegyvertelen.⁴ Ebből 140 ujoncz.⁵ Ebből 148 remonta.⁶ Nagy S. : i. m. 78. l.

Gyulafehérvári ostromlósereg.¹

Parancsnok:

Stein Miksa báró, ezredes.

Táborparancsnok: Beke József ezredes.

Vezérkari főnök: Tóth százados.

Segédtszt: Kausler József százados.

Tűzérparancsnok: Triebisz százados.

a) *Gyalogság*:

	ember	ló	löveg
22. zászlóalj 1 százada (Kutka hadnagy), Csüged _ _ _ _ _	72	—	—
24. zászlóalj tartalékának 1., 3., 5. százada (Wöber szds), Borbánd _ _ _ _ _	433	—	—
32. zászlóalj (Antos Ferencz őrnagy), Borbánd	750	—	—
72. « 3., 4. százada (Balogh százados), Magyarigen _ _ _ _ _	193	—	—
79. zászlóalj tartalékának 5 százada (Lukács őrnagy), Váradja _ _ _ _ _	555	—	—
81. zászlóalj (Endes József őrnagy), Maros- portus _ _ _ _ _	860	—	—
II. vadászrezd 1 százada (Somlyai százados), Borbánd _ _ _ _ _	115	—	—
III. vadászrezd 1 százada (Veres főhadnagy), Marosportus _ _ _ _ _	159	—	—
Összesen: $4\frac{1}{6}$ zászlóalj (25 század):	3137	—	—

b) *Lovasság*:

15. huszárezred 1 százada (Papp százados), Borbánd _ _ _ _ _	103	99	—
16. huszárezred $\frac{3}{4}$ százada (Vargha százados), Marosportus _ _ _ _ _	85	85	—
Összesen: $1\frac{3}{4}$ század:	188	184	—

c) *Tűzérség*:

$\frac{1}{4}$ 6-fontos gyal. üteg (Bányai Vit. Borbánd {	25	24	2
$\frac{1}{4}$ röppentyűs « } főhdgy)	12	5	2
$\frac{1}{4}$ « « (Wilfing József főhad- nagy), Marosportus _ _ _ _ _	32	38	2

¹ Jun. 16. létszám.

	ember	ló	löveg
Ostromlőuteg (Müller főhadnagy), Váradja	44	—	10 ¹
Műszaki tüzérség (Scheurell hadnagy), Váradja	11	—	—
Összesen 10 ostromlőlöveg, 2 db 6-fontos ágyú, 4 röppentyűslöveg	124	67	16
Főösszeg: 4 ¹ / ₆ zászlóalj, 1 ³ / ₄ lovassz., 16 löveg	3449	251	16

Ismeretlen beosztású csapatok:

32. zászlóaljból ²	56	—	—
81. „ ³	76	—	—
Lengyel dzsidások 1 százada ⁴	124	99	—
Összesen:	256	99	—

Összegezés:

Seregtest	Gyalogság	Lovasság		Tüzérség			Műszaki csapatok	Összesen		
		ember	ló	ember	ló	löveg		ember	ló	löveg
I. hadosztály	3465	575	514	213	102	14	—	4253	616	14
II. „	6182	218	206	244	169	14	—	6644	375	14
III. „	4643	366	332	23	—	2	—	5032	332	2
IV. „	7376	279	291	183	130	12	—	7838	421	12
V. „	4756	480	421	404	98	26	330	5970	519	26
VI. „	4814	308	317	217	98	14	—	5339	415	14
Gyulafejevári ostromlószereg	3137	188	184	124	67	16	—	3449	251	16
Ismeretlen beosztással	132	124	99	—	—	—	—	256	99	—
Összesen	34505	2538	2364	1408	664	98	330	38781	3028	98

Lugos.

GYALOKAY JENŐ.

¹ E között azonban csak 8 db szorosán vett ostromlőlöveg volt.^{2 3} A 32. és 81. zászlóalj jun. 20-án 806, illetőleg 936 emberből állott. Ebből 750, illetőleg 860 ember a gyulafejevári sereghez volt beosztva. (Lásd ott.)⁴ A lengyel dzsidások egy százada június 4-én Beszterczen, a másik ugyanakkor Nagyszébenben volt. Ezeknek azonban június közepén az illető kimutatásokban nincsen nyoma. Jun. 21-én az egyik század még Kolozsváron feküdt, a másik talán útban lehetett Besztercze felé, hol egy része jul. 9-én tűnik fel ismét.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az 1472-iki zerbsti szövetség.

(Helyreigazítás.)

A Történeti Szemle 1914-ik évi füzetében: «Mátyás király és a Hohenzollernek diplomatai érintkezései» ismertetem. Tüzetesen szólottam azon tárgyalásokról, melyeket 1472 tavaszán a szászországi Zerbst városban Mátyás biztosai Pálóczi Imre főudvarmester és Stein György lovag folytattak Albert brandenburgi választófejedelem és Vilmos szász herczeg biztosaival, szövetség kötése végett. Elmondottam, hogy noha Mátyás a Zerbstben megállapított szövegben lényeges változtatásokat tett, az általa három példányban kiállított és megpecsételt okiratot a *két német fejedelem szintén ellátta pecsétével*; így tehát a szövetség tényleg megkötetett.

Ilyen megpecsételt példány nem maradt fenn. Arról, hogy a két fejedelem az okiratot ellátta pecsétével, az ismert történeti emlékek nem tesznek említést. Mindazáltal a jelezett állításra feljogosítottnak véltem magamat, mivel maga Albert ugyanazon év november 29. és december 9-ikén tanácsosaihoz intézett irataiban határozottan kijelenti, hogy a magyar királyal szövetséges viszonyban áll. («Mit dem Könige von Ungarn Verständniz habe, mit ihm verbunden sei.»)¹ Ezen nyilatkozatokban Albert politikai levelezéseinek kiadója szintén kétségtelen bizonyítékot látott arra nézve, hogy a szövetség csakugyan megkötetett.²

Azonban a múlt évi július hó folyamán a szász herczegek weimari levéltárában (Sächsisch-Ernestinisches Gesamt-Archiv)

¹ Politische Correspondenz des Markgraf Albrecht Achilles. I. (Berlin, 1894.)

² «Dasz das Bündniz vollzogen wurde, beweist Albrechts Äusserung, wo er von einem Bunde mit Ungarn spricht.» (Az idézett kötet bevezetésében. 41.)

végzett kutatásaim arról győztek meg, hogy tévedtem. Levelek, melyek Albert politikai levelezései kiadójának figyelmét elkerülték, kétségtelenné teszik, hogy a szövetségi okiratokat a két német fejedelem meg nem pecsételte.

Mátyás ugyanis 1473 szeptember 17-ikén Vilmos szász hercegnek írja, hogy ő a «szövetségi okiratnak általa megpecsételt három példányát megküldötte volt neki és most fölkéri őt, hogy ezen okiratokat Stein Györgynek szolgáltassa át».¹

Ebből kiviláglik, hogy a király az okiratokat, melyeket 1472 szeptemberben Albert választófejedelemnek megküldött, egy esztendő letelte után sem kapta még vissza.

Az a körülmény, hogy Mátyást emlékezete cserbenhagyta (mert az okiratokat Albertnek és nem Vilmosnak küldötte volt), figyelmet nem érdemel.

Vilmos herceg ezen levél vétele után Albert választófejedelemhez fordult és felszólította őt, hogy a szövetségi okirat példányait küldje meg neki. Albert teljesítette kívánságát, egyúttal a késelem megokolására elég gyenge mentségét ajánlott. Arra utalt, hogy Stein György egyik levelében úgy nyilatkozott, hogy az ő tudomása szerint közöttük és a magyar király között szövetség nem áll fönn. Egyúttal kijelentette, hogy ő a szövetség megkötésére nem fektet súlyt, mert érdekei inkább a lengyel és cseh királyokkal való barátságos viszony föntartását teszik kívánatossá; noha megemlíti, hogy egy ideig Zsigmond császár nejének udvaránál nevelkedett, Magyarország iránt jóindulatot táplál. Mátyás király atyjával is jó viszonyban állott.

Ezen eddig kiadatlan fontos levél így hangzik:

Unser freundlich Dienst und was wir liebes und gutes vermögen allzeit zuvor. Hochgeborener Fürst, lieber Schwager. Als uns Euer Lieb geschrieben und des Königs von Ungarn Brief mitgeschickt hat, haben wir vernommen. Und nachdem

¹ «Als . . . Georg von Stein . . . Euer Lieb drei versiegelte Bündnisbriefe uns, Euer Lieb und Markgraff Albrecht betreffende, zugesandt hat; . . . begehren wir an Euer Lieb die gennanten drei Briefe wieder zu Eueren Händen zu bringen und die dem gemeldeten Stein, so er darnach senden wird, wieder zu antworten.» Ezt a levelet Mátyás király külügyi levelei között (I. 292.) közöltem volt; de jelzett értekezésem megírásánál nem használtam föl.

Er euch ersucht die Briefe wieder in Euere Gewalt zu bringen, die schicken wir Euch hiemit. Und als er schreibt sie sind nicht gefertigt worden in der bestimmten Zeit, nun hat uns Jorg von Stein geschrieben von Nürnberg ausz, dasz er von keiner Einung wisse die der König mit uns inn sei. Da lassen wir bei bestehn. Da hat Euer Lieb gut zu antworten. Auch sind wir es gerne entladen. Das was darin geschehen sollt sein unsernhalben, musz Euer Lieb zu Gefallen geschehen sein; denn der König von Polen auch die Krone zu Böhmen uns näher gelegen sind, dann die Krone zu Ungarn. Wir sind zu Ungarn etlichmal erzogen worden bei unserer gnädigen Frau der Kaiserin seligen. Deshalb sind wir gleichwohl an das der Königlichen Würde auch der Krone zu Ungarn viel geneigt in gebürnisz zu thun, das ihm lieb ist. So sind wir mit seiner königlichen Würde Vater gar in gutem Wesen bestanden und haben uns gutes zu ihm versehen. Wowir Euer Lieb einen Dienst, Liebe und Freundschaft erzeigen sollen, thun wir zu Euerem Gefallen allzeit gerne. Datum Cadolzburg am Montag nach Galli, anno Domini etc. LXXIII.

Ezen levél szövegéből nem állapítható meg az, vajon Albert választófejedelem szövetségi okirat példányai, melyeket Vilmos hercegnek megküldött, az ő pecséteikkel el voltak-e látva. Valószínű, hogy el voltak látva; mert Albert azért küldötte azokat Vilmosnak, hogy ez Stein György útján a királynak megküldhesse; már pedig csak megpecsételve küldhette át.

Arra a kérdésre, vajon Vilmos az okiratokat megküldötte-e Mátyásnak, szintén nem adhatunk biztos választ. Valószínű, hogy nem küldhette meg; mert Stein György útján kellett volna megküldenie, már pedig nem találjuk annak nyomát, hogy ez a diplomata 1473 őssen vagy a következő évben akár nála, akár Albertnél megfordult volna.

Ellenben tudjuk, hogy Mátyás a zerbsti szövetség ügyében folyt tárgyalásaira a későbbi években kedvezőtlenül emlékezett vissza és neheztelt Albertre amiatt, hogy őt «kijátszotta».¹ A mit

¹ Mátyás 1479 tavaszán Alberttel tárgyalván, a hozzáküldött követek részére adott utasításában így szól: »Quia ipse marchio, ut bene scis tu Georgi (t. i. Stein György) ita graviter nos lesit, quod

úgy kell magyaráznunk, hogy a zerbsti tárgyalások eredményre nem vezettek és ezért a felelősséget a választófejedelemre há-
rította.

FRANKÓI VILMOS.

vix sibi credere possimus, volumus, quod si vult ut ei credamus, ut nobiscum ligam intret; sicut potes recordari, quod propterea te et Emericum de Palocz aliquando ad eum misimus et quibus illusionibus nos expedivit». (Egykorú másolata a nürnbergi Kreis-Archivban. Kiadatlan.)

IRODALOM.

A háború és a béke sociológiája. Írta dr. *Máday Andor*, a jogbölcselet és sociális törvényhozás tanára a neuchateli egyetemen. Budapest, Athenæum. 1913. 96 lap.

A szerző, főkép a primitív ember természetrajzából vett példákra támaszkodva, először a harcz és a béke okaival foglalkozik. Majd a béke térfoglalását fejtegeti, t. i., hogyan történt az átmenet az anarchikus küzdelemtől a szabályozott küzdelemhez (a vérbosszú korlátozása; a párbaj, mint érték-kímélés; a politikai küzdelmek szabályozása), azután a kizsákmányoláshoz (a vérbosszúnak vérdíj által, a közbékevesztésnek száműzetés által való helyettesítése) és a társuláshoz. A béke térfoglalását látja a kegyetlenség csökkenésében s a humánus érzelmek gyarapodásában: a kegyetlenség erősen enyhült úgy is mint *önczél* (egyéni kegyetlenségek; spontán collectiv és szervezett collectiv kegyetlenségek), úgy is mint *eszköz* (a büntetőjogban, a közjogban és közigazgatási jogban, a vallásokban, a divatban s a test diszitésében). A szerző csak ezután tér át voltaképeni, a czímben jelzett tárgyára, a háborúra: hogyan válik az anarchikus háború szabályozott háborúvá, mikép alakul ki a háborútól a jogrendhez való átmenet. Végül a béke értékéről elmélkedik.

Kevés tudományos műszóval történt annyi visszaélés, mint a «sociológiával». A társadalmi jelenségek *bármilyen* szempontból történő elemzését «sociologiainak» minősítik. Igaz ugyan, hogy maholnap százesztendősz lesz ez a latin-görög torzszó s még mindig nincsen kialakulva határozott fogalomtartalma: azonban egyetemessé kezd válni az a felfogás, hogy a sociologia a társadalmi jelenségekkel foglalkozó *egyed* tudományokkal szemben (történelem, társadalmi psychologia, társadalmi gazdaságtan) ezek egységes magyarázatának s felsőbb synthesisének philosophiai disciplinája. A míg az egyes társadalmi tudományok egyes socialis ténykörökkel (gazdaság, politika, jog, vallás, nyelv stb.) foglalkoznak a nélkül, hogy a társadalmi, mint olyant külön

vizsgálnák, a sociologia épen a sociális jelenségeknek, mint olyanoknak theoriája. Ily értelemben nem látjuk e mű czimében indokolva a «sociologia» szót, mert a munka, melyben a szerző «objectiv módon állapítja meg a háború és béke természetét» (Előszó), nem egyéb, mint részint társadalmi gazdasági és társadalmi pszichológiai, részint történeti tények bizonyos szempontok szerint való csoportosítása.

Az egész munkán végighúzódik a szerzőnek «jogérték-elmélete», vagyis azon alapfelfogása, hogy az ember «embertársainak annyi jogot ad, mint a mennyit neki az ő közreműködésük ér» (9. l.). A szerző a legnaivabb rationalismussal a háború és béke valamennyi jelenségét még a primitív, őserdei fokon is «belátásból» magyarázza, pusztán az ész művének tartja s teljesen figyelmen kívül hagyja a kevésbé tudatos, homályosan, de annál nagyobb eréllyel működő, az érdekelteket nem igen fontolgató affectív tényezőket. «A háborút az emberi ész találta fel, mert szükségleteket elégitett ki, értékeket szerzett vele az embernek. Ugyancsak az emberi ész el fog azonban fordulni a háborútól, mihelyt más eszközöket talál, a melyek nálánál több szükséglet kielégítését, több érték biztosítását fogják az ember számára eh etővé tenni». (8. l.)

Az eddigi «sociológiai» kutatások nagyrésze a társadalmi jelenségek eredetére vonatkozik s így voltaképen ethnológiai jellegű, a primitív ember társas együttéléséből folyó tényekkel foglalkozik. Szerzőnk is szereti gondolatait a vademberek példáival illusztrálni, azonban túlsokat tud be a primitív ember «belátásának»; nála a primitív ember sokszor fejlett közgazdaságtani és jogelméleti elvek alapján cselekszik (10., 11., 41. lap.), nem tekintve azt a nehézséget, hogy példái többnyire föltételezik a hobbesi izolált embert, kinek fogalma nyilvánvalóan az őskor homályába vesző tudományos mythos. A szerző azt az elvét, hogy az ember embertársainak annyi jogot ad, mint a mennyit neki az ő közreműködésük ér, a társadalmi osztályokra is alkalmazza. S ezt azzal világítja meg, hogy szerinte a régi jobbágyosztály jogainak növekedése egyenes arányban volt azon növekvő értékkel, a melyet ezen osztályok közreműködésének a nemzet tulajdonított, holott a jobbágyfelszabadítások történeti tényezői sorában ezt a gazdasági «érték-belátást» épen a legkevésbé találjuk meg, mert hisz a jobbágyok felszabadítása mindenütt az uralkodó osztályok vagyoni érdeke ellen történt.

A szerző «jogérték-elmélete», melyből a béke és háború jelenségeit levezetni akarja, nem egyéb, mint Marx történeti ökonómusának más terminológiájú kiadása, mely minden ideális tényezőt kizár a történet rúgói közül s minden történeti jelenséget a haszonértékek «belátására» vezet vissza. «Az intézmények és politikai jelszavak változó esélyei attól függenek, hogy az emberek minő szükségleteik kielégítését remélhetik tőlük. Vallás, nyelv, állam, szabadság vagy egyenlőség csakis addig bírnak az emberek szemében értékkel, míg szükségleteiknek megfelelni látszanak s az emberek hűtlenné válnak irányukban, mihelyt azt hiszik, hogy más eszközök, pl. más vallások, más nyelvek, más politikai elvek stb., jobban tudnak megfelelni ugyanazon szükségleteknek» (10. l.). A nemzeti nyelvhez s ősi valláshoz való szívsós, vértanuságig menő ragaszkodás, melynek példáival tele van a történelem, eléggé mutatja a Pikler-féle naiv intellectualistikus iskola ez újabb hajtásának teljes felületességét. A szerző többször hivatkozik Piklernek a jog keletkezéséről és az emberi egyesületekről szóló munkáira s úgy találja, hogy «amaz objectív eredmények», a melyekhez «jogérték-elméletéből» kiindulva, kutatásai alapján e könyvben jutott, mindenben megerősítik a Pikler-féle módszer helyességébe vetett hitet.» De vajon lehet-e Piklernek a jog keletkezésére vonatkozó gondolatait «módszernek» minősíteni? Vajon lehet-e a történeti jelenségekkel szemben, a milyen utóvégre a jog keletkezése és fejlődése is, azt az egyetemesen mindent megmagyarázó simplex eljárást alkalmazni, hogy egyoldalúan minden történeti-társadalmi tényt annak tulajdonítunk, hogy az emberek a hagyományostól eltérő cselekvésük hasznosabb voltát «belátták»?

Könyvünk mind a háborúnak, mind a békének okait a legnagyobb egyoldalúsággal elvszerűen a puszta érdek-belátásban keresi, a mivel nehéz összeegyeztetni a következő gondolatát: «Még nem is oly régen szinte semmiségekért indítottak az államok háborút: királyi szeszélyek, fejedelmi kérők kikoszarazása, vagy — legjobb esetben — a nemzeti becsületen ejtett, vélt sérelmek miatt». — A munka tárgyának természete sok történeti adat összegyűjtését kívánta meg; ezek az adatok azonban sokszor felületesen vannak megállapítva. Pl. «Schwarz Gyula kutatásai nyomán tudjuk, hogy Athénben halállal büntették az olyan bölcsészt, a ki a tanács és a nép engedelmé nélkül merészelt tanítani.» (De mikor, hol? Ha Sokratesre gondolunk, ahhoz nem kell

Schwarz kutatása.) A szerző az *egész* középkori keresztény egyházra ráfogja, hogy Szent Pál szavai nyomán vakon hitte, hogy «csakis a férfi van Isten képére teremtve, de nem a nő», s a mely ennél fogva a maconi zsinaton még azt is vita tárgyává tette, vajon van-e a nőnek egyáltalán lelke (47. l.).

Pozsony.

KORNIS GYULA.

Charles Dupuis, professeur à l'École des Sciences politiques : Le principe d'équilibre et le concert européen de la paix de Westphalie à l'acte d'Algésiraz. 1909.

André Tardieu : La France et les Alliances. Lutte pour l'équilibre. Troisième édition. 1911.

Az a bölcselkedő és moralizáló irány, mely a francia tudományosságot épűgy jellemzi, mint az akadémikus szépirodalmat: a történetírókat is sokszor arra ösztönzi, hogy vizsgálódásaikat egy vezérgondolat, egy ídeé maitresse világánál folytassák. Hiában a megújuló támadás, a modernnek, «a történelmi mikrographusok» taborából az általánosítók és rendszerezők ellen, a szép és világos constructiók ízlése kiirthatatlan a francziából.

A mit Anatole Leroy-Beaulieu a társadalmi mozgalmakról akart kimutatni, hogy t. i. a sociális kérdés nem egyéb. mint morális kérdés, ugyanazt a thesist állítja fel Dupuis a nemzetközi politika történetének tanulságakép. Nem is annyira történészeknek, mint inkább politikusoknak szánt, t. i. önálló kutatások nélkül írt közel hatszáz lapos művének ez a gondolati foglalata :

A nemzeti érdekek és szenvedélyek felett nem Machiavelli szellemének, hanem az erkölcsi öntudatnak, a keresztényi érzületnek kellene lebegnie. Hiában igyekeztek bölcselők és államférfiak a nemzeti souverainitás és függetlenség fölé olyan elveket és intézményeket állítani, melyek a népeket az erőszakos összeűtközésektől megóvhatnák ; hiában találták ki az egyensúly eszméjét, az európai concert intézményét, a természetes határok rendszerét, a nemzetiségi elvet, a Monroe-doctrinát, az arbitrage-t: a történelem azt mutatja, hogy a népek közti egyetértés, a nemzetközi érintkezések méltányossága nem ezektől. hanem elsősorban az uralkodók és diplomaták értelmi és erkölcsi értékétől, a sajtó becsületességétől és a népek felvilágosodottságától függ.

Dupuis könyvének nem oknyomozás a feladata, még csak az sem, hogy a diplomatiának új- és legújabbkori története legyen.

Egy ilyen vállalkozás Emile Bourgeois alapos és modern felfogású háromkötetes Histoire diplomatique-ja mellett legalább is indokolatlan volna. Dupuis a fentebb elősorolt diplomatai panaceák közül csak kettőt választ ki, az *egyensúly* elvét és az *európai concert* intézményét s ezek történetét vizsgálja inkább az államhölesész, mint a történetbűvár érdeklődésével. Az *egyensúly* elvét úgy fogja fel, mint kifejezőjét annak a szükségességnek, hogy az államok egymáshoz viszonyított erői úgy legyenek eloszolva, hogy egyik állam se diktálhasson a többinek. Az európai concert pedig olyan intézmény volna, a melynek feladata őrködni az európai béke fölött, azáltal, hogy a nagy államok esetről-esetre alkotott gyűlései tanulmányozzák és barátságosan elintézzék a nemzetek közt a differentiókat.

Ennek a két rendszernek egymástól független tanulmányozása (az I. rész hat fejezete foglalkozik az *egyensúlyi* elvvel, a II. rész tizenegy fejezete az európai concerttel) kezdettől fogva a legújabb *conflictusokig*, kissé nehézkes olvasmánynyá teszi az amúgy is óriási anyaggal operáló könyvet, a melynek végső következtetései majdnem tisztára negatívek.

Az *egyensúly* eszméjének története azt mutatja, hogy komoly összeütközéseket nem lehetett vele elsimítani, legfeljebb meg-egyezéseket (entente) előkészíteni. A nemzetközi jogot nem bővítette újabb jogelvvvel, mert nem tudott határozott, azonos kérdésekben azonos megoldásokra vezetni. Csak azt az előnyt lehet megállapítani, hogy az államok, a melyek reá hivatkoznak, változó szövetkezésekben keresik a nagy államok ambícióinak fékentartására szükséges *egyensúlyt*, mielőtt fegyverhez nyúlnának.

Az európai concert sem volt alkalmas arra, hogy a nagy krisiseket meggátolja, mikor ez utóbbiak a nagy államok közti érdeksurlódásokból származtak, de arra jó volt mégis, hogy a kis államok közt kigyulladt tüzeket körülhatárolja, kicsinynek tetsző, de nagy horderejű incidensek elmergesedését megakadályozza és az entente-ok létrejöttét megkönnyítse. Nemzetközi jogi intézménynyé ez sem válik tehát, de a nyers erővel szemben mégis a méltányosságnak nyit utat, mikor — háború előtt — módosítja a várható veszteségek és előnyök arányát, háború után pedig lefokozza a győző követeléseit.

A mi külpolitikánk szempontjából legérdekesebb részek az első rész IV. fejezete, mely az *egyensúly* elvének a bécsi congressuson való érvényesülését mutatja be és a második rész

VII. és VIII. fejezete, melyek a balkáni kérdést, a berlini szerződést és ennek végrehajtását ismertetik. Gróf Andrassy Gyula szerepe itt kellő méltánylásra talál. Újabb adatokat azonban itt is hiába keresnénk, minthogy — a mint említettük — az egész mű csak könyvekből és nem levéltári kutatásokból meríti anyagát.

Sokkal vonzóbb olvasmány és rövidege mellett is több tanulságot nyújt André *Tardieun*ek, a Temps külpolitikai referensének, tiszteletbeli nagykövetnek «La France et les Alliances» című munkája. A kitűnően informált szerző ezt a művét, a melyben eredetileg a Harvard-egyetemen tartott felolvasásait gyűjtötte össze, 1911-ben egészen átdolgozta és egy újabb, minket különösen érdeklő fejezettel, az 1909. évi balkáni conflictus történetével bővítette.

A mű középpontjában természetes, hogy Franciaország áll, de a gazdasági érdekek nemzetközi kapcsolódásánál fogva — époly természetes, hogy nem hiányzik belőle egyetlen jelentősebb mozzanat sem, a mely 1871 óta az európai diplomatiát a nemzetek közvéleményére is kihatólag foglalkoztatta. Az angol-német tengeri és gazdasági versengés, a földközítengeri aspiratiók, a hármasszövetség múltja és jövője, a keletázsiai kérdés kialakulása, az Egyesült-Államok részvétele a nemzetközi politikában és végül a balkáni kérdés története az annexióig, mind egyképp világos és tömör okadatolással kerülnek megbeszélésre. Azokat a szétágazó pénzügyi műveleteket, a melyekkel főleg Franciaország a maga szövetségét és entente-jait olyan tervszerűen megalapozta és a melyekkel oly sok esetben tudott fenyegető casus belliket nemcsak magától, hanem egész Európától távoltartani, szóval a diplomatia pénzügyi függvényeit is ritka nyíltsággal ismerteti.

A könyv tíz fejezete közül ma legtöbb érdeklődésre a földközi-tengeri entente-ok története számíthat. Rövid vonásokban hadd álljon itt, a mi Olaszország tripolisi hadjáratának előzményeire vonatkozik.

Mazzini már 1838-ban kijelentette, hogy Észak-Afrika az olaszokat illeti. Bismarck egy 1866-iki levelében szintén az olaszoknak kívánja juttatni a földközi-tengeri uralmat, persze csak azért, hogy Franciaországot gyengítse. Mikor 1881-ben Franciaország Tunist elfoglalja, Olaszországban mindenki revancheot emleget. Így könnyű volt Olaszországot beléptetni a hármasszövetségbe. A következő tizenöt év alatt egész sora merült fel az incidensek-

nek, a melyek mind az olaszok francziagyűlöletét helyezték éles világitásba.

1896-ban megszűnt ez a feszültség Az olaszok mindjobban észrevették, hogy az osztrák magyar-német szövetségből semmi hasznuk nincs. Mikor a mondott évben Crispi megalomaniája az abessziniai kudarczba kergette az olaszokat: megkezdődött az olaszok közeledése a francziák felé. Csak ekkor ismerték el hivatalosan Tunis occupatióját. 1898-ban kereskedelmi szerződés jött létre Olaszország és Franciaország között. A francia pénzpiacz 1901-ben százmillióval jött az olasz finaciák segítségére; e nélkül Olaszország nem tudta volna gazdasági mérlegét helyreigazítani. Ugyanez évben Delcassé flottalátogatásokat rendezett a két ország között és ez alkalommal olyan nyilatkozatok történtek, a melyek betetőzték az entente-ot: Franciaország nem háborgatja az olaszokat Tripolis, ezek pedig a francziákat Marokkó ellen irányuló terveikben. Az algécirasi congressuson, 1905-ben, mikor Németország minden erejével Franciaország megalázására törekedett, Olaszország épúgy, mint Anglia és Oroszország, a francia álláspont mellé állott, a mi szövetségese kudarczát vonta maga után. A tripolisi expeditió érthetetlen vakmerőség lett volna a fentiekből kivilágoló olasz-francia érdekegyensúly és a belőle folyó entente-lánczolat nélkül.

A könyv Alcannál jelent meg, a jelenkori világtörténelemnek szentelt tanulmányorozatban. Ez ismertetés megírása óta a műnek tetemesen bővített negyedik kiadása is megjelent.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Zur Geschichte der Familie Vranyczany von Giorgio Baron Vranyczany von Dobrinovié. (Als Familienmanuskript gedruckt in der typographischen Kunstanstalt «Miriam» in Fiume. 1912. 4-r. 183 lap.)

Ez a kegyeletes családi érzésből fakadt mű az előszó után a szerző családjának régibb és újabbkori történetét tárgyalja, függelékkep pedig különböző okmányokat, nemesleveleket, címereket és családfát, ill. leszármazási táblázatot közöl. Megtudjuk ebből egyebek közt, hogy ez a család a XIX. század első évtizedeiben két ágban: a zengg—szörényi és a fiume—károlyvárosiban élt. Az első ág képviselőinek: Vraghizan Ambrusnak és Jánosnak az 1822 decz. 1-én Veronában kelt I. Ferencz-féle

diploma elismeri velencei nemességét, ugyancsak ezen uralkodó Persenbeugból 1827 aug. 24-én a magyar nemességet adományozza nekik *Vranjczányra* változtatva családi nevöket. Ez az ág férfiágon kihalt.

A fiúme—károlyvárosi ágra vonatkozólag a következő adatok emelendők ki:

I. Ferencz (Velence, 1829 decz. 9.) elismeri a család fejének, Vragnizan Simonnak nemességét: ugyanez a Simon 1832-ben fiúmei patriciussá választatik; V. Ferdinánd király (Bécs, 1837 febr.) a magyar nemességet adományozza neki, ugyanez az uralkodó — mint osztrák császár — 1846 febr. 21-én a két évvel előbb elhalt Simon fiait osztrák lovagi rangra emeli *von Dobrinovic* nemesi előnévvel, 1862 ápr. 29-én pedig megkapják az osztrák báróságot.

A mi a család régi dalmáciai történetét Boszniából való állítólagos bevándorlását és a Dabisa bosnyák királytól a XIV. század végén kiváltságokkal felruházott Dobrinovich comes családtól való származását illeti, ahhoz alapos szakkutatás kellene még. Tekintve azt a nagy vonzóerőt, melyet Spalato már régen gyakorolt Boszniára: egy ilyen irányú gondos búvárlat a spalatói levéltárban esetleg biztos eredményre vezetne.

Bécs.

IVANIC JÓZSEF.

Arad vármegye és Arad sz. kir. város monographiája.

Szerkesztette dr. Somogyi Gyula. III. köt. I. és II. fele. Arad, 1912. és 1913. N8r. XI. 507 és 246 l.

Egyetemes történelmi szempontból vármegyéink és városaink monographiái rendszerint kevés érdekeset nyújtanak; ezt a keveset kiemelni törekedtem a kilenczven ívre terjedő második kötetben. Maradtak azonban részletek erre a befejező kötetre is, melynek első fele a néprajzi leírást tartalmazza dr. *Bartucz Lajos*, *Kollarov M. István* és dr. *Somogyi Gyula* tollából, míg a közgazdasági viszonyokat *Mátyás Jenő* és *Ipolyi-Keller Iván* ismertetik, az egyes községeket pedig *Somogyi Gyula* mutatja be.

A népről írt kiváló anthropologiai vázlatában *Bartucz* behatóbban nem vizsgálhatta a legkülönbözőbb típusok keveredését, egymásra való hatását s nem foglalkozhatott hosszasan azzal a kérdéssel, hogy a magyarságnak más nemzetiségek-

kel való keveredése előmozdítja vagy hátráltatja-e a magyar fajta testi és lelki sajátosságait; a legfőbb három (magyar, román, német) népelem anthropologiai sajátosságainak rövid, de igen lelkiismeretes ismertetésével mégis alapot nyújt a későbbi behatóbb, rendszeres kutatásokhoz.

Somogyi a magyarok és különösen a németek néprajzi ismertetésében, főképp azonban az egyes községek leírásában szintén több adattal szolgál az egyetemes történelemhez, a meny nyiben megvilágítja a bajorországi, badeni stb. kisebb bevándorlások történetét; de inkább a jelen viszonyok leírását tartotta feladatának. Újabb nagy néprajzi eredményeket a vármegye bevándorolt és telepes magyarsága közt nem talált. Az ősfoglalkozásnál az ő megállapítása szerint nincs magyar pásztorkodás, csak román; a halászat a tiszai rendszer szerint folyt s a mi még megvan belőle, újat nem mutat. *Somogyi* hosszú időt töltött a pécskai, feketegyarmati és nagyzerindi halászok közt s a tőlük hallottakat megegyezőknék találta Herman Ottó adataival. A folklórebán ismert dolgok mellett ismeretlenek is vannak. Közül pl. eredeti pécskai mesét, balladát s néhány jellemzőbb régi dalt. Nem lehet hibáztatni, hogy lakodalmi versezetet is közöl, mert azt nem a közkézen forgó vőfélyi könyvekből, hanem egy mult századbéli kéziratból vette; s jól tette, hogy elkallódní nem engedte. Nyelvjárás tekintetében az aradi magyarságot öt vidékre osztotta; megállapította a tiszavidéki, csángó és palócz (csanádiás) beszédet s a román hatást. A németség nyelvjárásának, dalainak stb. ismertetése a délnémet tudósokat is érdekelheti. Erdemes, hogy a néplélektant sem hanyagolta el s hogy *Braunschweiger* Volkskundeja szellemében teljességre törekedett. Inkább a nagyközönségnek, mint a tudósoknak írt, de főljegyzéseit ezek is bizalommal fogadhatják.

A térképekkel, táblázatokkal és képekkel ellátott hatalmas monographiáról, mely mostan már teljes, a kiadó bizottság elnöke, Urbán Iván főispán, az előszóban elmondhatta, hogy a rendesenél magasabb színvonalon áll s tudományos, majdnem történelmi becse van.

MÁRKI SÁNDOR.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

1909—1914.

Elmélet.

Thallóczy Lajos szép emlékbeszéde *Pauler Gyula* fölött, melyet a *Századok* 1911. évfolyama (256. és k. l.) közöl, egyike legjobban sikerült megemlékezéseinknek s szinte kivételnek tekinthető napjaink irodalmában, melynek ma már ahhoz is alig van érkezése, hogy siető lépteit meglassítva, hosszabban időzzön az elődök síremlékei előtt. Terjedelme ellenére mindvégig érdekes olvasmány ez az életrajz, melyben a fiú mellett az apa egyénisége, e kettőnek benső kapcsolata élettellejesen emelkednek ki az alaposan megírt és élvezetesen előadott környezetrajz háttéréből. — Úgyane kötetben (481. l.) hangulatos és lelkes sorokban emlékezik vissza *Márki Sándor Thaly Kálmánra*. Verseiből vett reminiscenciákkal jellemzi a fiatal költőt, majd pedig Thaly adatgyűjtői, kiadói és tisztviselői munkásságát. Különösen kiemeli a hazafias közérzésre gyakorolt hatását.

Csánki Dezső elnöki megnyitója, melyet a Történelmi Társulat Thaly-ünnepén tartott (*A nemzeti szellemről a magyar történelemben*, *Századok*, 1911, 24 l.), nemzeti szellemünk kialakulásának legfőbb mozzanatairól szól, rámutatva mindenütt azon változó történeti tényezőkre, melyek e folyamat útját megszabták.

Diltthey rövid cikke: «*Anfänge der historischen Weltanschauung Niebuhrs*» (*Deutsche Rundschau*, 1911, 294. l.) N. gyermekkorára és kielői egyetemi éveire vonatkozik.

Bagyary Simon «*Tacitus és Suetonius, mint a császárszárkor történetírói*» (*Egyet. Phil. Közlöny*, 1911, 387.) címen behatóan összeveti a két majdnem egykorú római historikus történeti felfogását, módszerét, politikai, vallási nézeteit és stílusát. Arra a vitás kérdésre, hogy Suetonius használta-e a vele személyes ismeretségben álló Tacitus műveit, igenlően felel. Végeredményben jelentékeny távolságot talál a szorgalmas és becsületes

szobatudós és a közéletben is szereplő hatalmas egyéniség között. Olyanformán viszonylanak egymáshoz, mint Thukydides és Herodotos.

MADZSAR IMRE.

Könyvek. *Ries* Ludwig: Historik. I. köt. Berlin és Leipzig, 1912. XII. 391. l. — *Hulshof* A.: Historiographie der middeleeuwsche Geschiedenis von Nederland. Haarlem, 1913. 34 l. — *Foucart* George: Histoire des religions et méthode comparative. Paris, 1912. CLXIV, 450 l. — *Lübbe* Albert: Friedrich Gentz und Heinrich v. Sybel. Göttingen, 1913. IX. 87 l. — *Kuberka* Felix: Über das Wesen der politischen systeme in der Geschichte. Heidelberg, 1912. 92 l. — *Mayer* Eduard Wilhelm: Machiavelli's Geschichtsauffassung und sein Begriff virtü. München, 1912. X. 126 l. — *Fribourg* A.: Les questions actuelles et le passé. Paris, 1913. ? l. — *Kepes* Ernő: Lamprecht történetphilosophája. Budapest, 1913. 50 l. — *Kornis* Gyula: Dilthey történetelmélete. Budapest, 1913. 47 l. — *Lechner* Tibor: Korszellem és történettudomány. Budapest, 1913. 58 l. — *Makkai* Ernő: A történelem megértése. Besztercebánya, 1913. 30 l. — *Révész* Imre: A tudományos történetírás. I. főrés. Kolozsvár, 1913. VII. 148 l.

G. P.

Ókor.

Semenov, Anatol (*Zur dorischen Knabenliebe*. Philologus, 1911. 146—150 l.) Bethevel szemben azt állítja, hogy az államilag is elismert dór fiúszereket eredetileg ideális viszony volt. nem pedig érzéki paiderastia. *Ruppersberg Albert* (*Ἐισπνήλας*. U. o. 151—154 l.) is tagadja az érzéki viszony elismerését.

Aly Farkas (*Kastor als Quelle Diodors im 7. Buch*. Rhein. Museum f. Phil. 1911. 585—606. l.) azt igyekszik kimutatni, hogy a Diodor 7-dik könyvében előforduló thalassokratia-jegyzék a rhodosi Kastornak «*Ἀναγραφὴ Βαβυλωνος καὶ τῶν θάλασσοκρατησάντων ἐν βιβλοῖς β*» című művéből származik és hogy a 824/3. év, melyet Trogus Pompeius és Servius Karthago alapítási évének mondanak, a phoinik thalassokratianak, ha azt a Diodor-féle jegyzék alapján kiszámítjuk, éppen középre esik.

Cumont Ferencz (*Babylon und die griechische Astronomie*. N. Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1911.

1—10. l.) kifejti, hogy a babyloni astronomia a görög tudományra a classikus korban is hatással volt, csak hogy a görög józanság tartózkodott az astrologiai szertelenségektől, melyeknek elhívésétől Plato tanítványa, knidosi Eudoxos és Aristoteles tanítványa, Theophrastos, is óvta kortársait. A Meton-féle 19 éves cyklust is babyloni eredetűnek tartja. Babyloni felfogást tükröztet vissza a bolygóknak elnevezése istenségekről, mely a latin révén hozzánk is eljutott. Babyloni felfogásra vall, midőn Demokritos és Plinius a Venust a többi bolygótól megkülönböztetik és a naphoz és holdhoz hasonlítják, mert már olyan fényes, hogy árnyékot vet. Azonban a napéjegylenlőség praecisióinak ismeretét a chaldaeiak vették át nicæai Hipparchostól, viszont a holdperiodusok ismeretét ő vette át Kidenas révén a babyloniaiaktól.

Straub Lőrincz (Über Thukyd. III. 84. Philologus. 1911. 565—569. l.) azt vitatja, hogy Thukydidesnek az a fejezete, melyben a korkyrai állapotokról szól, hiteles. Annak bizonyítására, hogy értelmetlenséget nem tartalmaz, közli a fejezet fordítását.

Roscher Vilmos (Das Alter der Weltkarte in «Hippokrates» περί ἐβδομάδων und die Reichskarte des Darius Hystaspis. Philologus. 1911. 529—538. l.) azt igyekszik kimutatni, hogy a *περί ἐβδομάδων* 11-dik fejezetében közölt földleírás primitívebb és régibb úgy Anaximandrosnál, mint Hekataiosnál és a Darius sírfeliratában közölt leírásnál is egy ion bölcselőtől ered, a ki a 6-dik század első felében élt.

A. v. Meiss (Aristoteles Ἀθηναίων πολιτεία und die politische Schriftstelleri Athen.). Rhein. Museum f. Phil. 1911. 356—392. l.) azt vitatja, hogy Aristoteles Ἀθηναίων πολιτεία-ja első 41 fejezetének forrása egy K. e. 400 körül Theramenes szellemében gondolkodó mérsékelt aristokratikus irányban írt pártirat. Aristoteles forrásán csak keveset változtatott; a forrás értéke pedig, mint pártiraté, csekély, csak néhány adat érdemel figyelmet.

Leuze O. (Die Darstellung des 1. punischen Kriegs bei Florus. Philologus. 1911. 549—560. l.) azt bizonyítja, hogy Florus az első pún háború eseményeit geographiai szempont szerint csoportosítja, a geographiai szempont kedvéért a chronológiát is megváltoztatja, sőt magát a történetet is önkényesen módosítja.

Simon László (Die Spuren einer unbekanntenen Philip-

pika Ciceros. N. Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1911. 412–417. l.) azt fejtegeti, hogy Cicero 43 jan. 4-én a senatusban L. Piso indítványának tárgyalásakor csakugyan tartott egy philippikát, a mint azt Appian állítja és hogy Cicero erre a philippikára ugyanazon a napon tartott 6-dik philippikájában is célzást tesz. Lehetséges, hogy Cicero ezt a philippikáját fel sem jegyezte, de az is lehetséges, hogy az csak később veszett el és Appian még olvasta.

Lincke K. (Plato, Paulus und die Pythagoreer. Philologus. 1911. 511–519. l.) azt vitatja, hogy Szent Pál apostolnak teremtési és üdvözlési tana Plato Phaidonjára és Empodekles tanaira vezethető vissza.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek: *Maspero* Jean: Organisation militaire de l'Égypte byzantine. Paris, 1912. 157 l. — *Jeremia*s Alfred: Handbuch der altorientalischen Geisteskultur. Leipzig, 1913. XIV. 368 l. *Cohen* D.: De magistratibus Aegyptiis externas Lagidarum regni provincias administrantibus. Haag (1912) XII. 114 l. — *Endre*s Heinrich: Die officiellen Grundlagen der Alexanderüberlieferung und das Werk des Ptolemäus. Würzburg, 1913. 77 l. — *Birt* Theodor: Römische Charakterköpfe. Leipzig, 1913. VII. 348 l., 20 mell. *Geffcken* Johannes: Kaiser Julianus. Leipzig, 1914. IX. 174 l. *Steinwender* Th.: Die römische Taktik zur Zeit der Manipularstellung. Danzig, 1913. 182 l. — *Jéquier* Gustave: Histoire de la civilisation égyptienne. Paris (1913). 330 l. — *Blank* Oskar: Die Einsetzung der Dreissig zu Athen im Jahre 404 v. Chr. Würzburg, 1911. VI. 81 l. *Gemoll* Martin: Israeliten und Hyksos. Leipzig, 1913. VI. 208 l. — *Beloch* Karl Julius: Griechische Geschichte. 2. neugestaltete Aufl. I. köt. 2. rész. Strassburg. 1913. X. 409 l. — *Riese* Alexander: Das rheinische Germanien in den antiken Inschriften. Leipzig, 1914. XIII. 479 l. — *Bouché-Leclercq* A.: Histoire des Séleucides. Paris, 1913. IV. 485 l. — *Grell* Stéphane: Histoire ancienne de l'Afrique du Nord. I. köt. Paris, 1913. 544 l.

G. P.

Középkor a XIII. század végéig.

A *Revista Catolica* 1912. I. száma ismerteti *V. Párvan*: «Contribuțiune epigrafice la istoria creștinismului daco-roman»

czímű könyvét, melyben a szerző nyelvészeti bizonyítékok alapján biztosnak állítja, hogy az oláhok Traján császár gyarmatosainak utódai, de a kereszténység csak később szivárgott be hozzájuk latin alakjában. Ennek első nyoma a Balkánon csak 180-ból való s az első latin püspökség: az üszkübi, 325-ben alakult. Az oláhok áttérése Niketas korában 375–450 közt folyt. — Az ismertető nem hiszi el ezt az elméletet, mert a nyelvészet nem elegendő bizonyíték; német fordítás megjelenését látná szükségesnek, hogy külföldi komoly vita és tanulmányozás indulna meg a kérdésről.

GAGYI JENŐ.

The Effects of Norman Rule in Ireland, 1169–1333. By Goddard H. Orpen. (*The American Historical Review*, January, 1914. Pp. 245–256.) Szerző szembeszáll az ir történészek között uralkodó azon fölfogással, hogy az anglo-normannok hódításai Irországbán csakis rossz következményekkel jártak az országra nézve. Ecseteli Irország elmaradottságát és széttagoltságát a XII-ik század derekán s az anglo-norman hódítás üdvös eredményeit hét pontban foglalja össze. Ezek lényege az, hogy a norman feudális rendszer, ellentétben az ir törzsrendszerrel, egységessé tette az országot azon részét, a mely norman uralom alá jutott. A közbiztonság és igazságszolgáltatás javulása előnyösen hatott a marhatenyésztés, földművelés és ipar fejlődésére. Az egyház helyzete is megjavult s Irország érintkezésbe került Nyugat-Európával.

The Stages in the Social History of Capitalism. By Henri Pirenne. (*The American Historical Review*, April, 1914. Pp. 494–515.) Szerző — bár elismeri, hogy a középkor capitalismusára vonatkozó adataink még igen hiányosak — kísérletet tesz a capitalismus társadalmi fejlődése fokozatainak megállapítására. Nem fogadja el Büchernek és követőinek nézetét, hogy a középkor gazdasági rendszeréből a capitalismus lényeges vonásai hiányoztak, mert hibásnak tartja Bücher módszerét, a ki a XIV. és XV. századbéli német városok gazdasági berendezését vette mintául, holott azok jóval fejletlenebbek voltak az itáliai és németalföldi városoknál. Szerinte ez utóbbiakban a capitalismus létezését már a XI-ik században meg lehet állapítani s állításait példákkal igazolja. A tanulmány lényege az, hogy gazdasági történetünk minden egyes szakában az előző szak tőkés osztálya.

hogy elért eredményeit megóvja, a tisztviselők, földbirtokosok és arisztokraták osztályába olvad be és egy új tőkés osztály keletkezett, az alacsony sorsból való, de értelmes és merész vállalkozókból. Vagyis, a tőkés osztály társadalmi története nem folytonos, hanem ugrásszerű, nem az emelkedő síkhoz, hanem a lépcsőhöz hasonló.

The Children's Crusade. By Dana C. Munro. (The American Historical Review, April, 1914. Pp. 516—524.) Szerző a XIII. századbeli *Gyermekek Keresztes Hadjárata* néven ismeretes mozgalmakat vizsgálja s a nagyrészt legendaszerű irodalomból igyekszik összeállítani azt, a mit tényül lehet elfogadni. 1212-ben úgy Francia-, mint Németországban indult meg egy-egy ilyen mozgalom. Az előbbi vezére egy István nevű pásztorfiú volt Vendôme környékéről, az utóbbié egy Miklós nevű fiú Kölnből. Mindkét mozgalom dicstelen véget ért, mert a «keresztes sereg» — a melyben felnőttek is voltak — elérte ugyan a francia, illetve olasz tengerpartot, de minthogy a tenger biztos hitük ellenére nem nyílt meg előttük, hogy gyalogszerrel mehessenek a Szent Földre, a seregek széteszlottak s a fiúk és leányok kis csapatokban, sok nélkülözés között, a lakosság gunyjától kísérve, osontak vissza otthonaikba. Albericus szerint a francia gyermekek (állítólag harminczezren) Marseillesben hét hajóra szálltak; kettő utközben elsülyedt, a többi öt hajón levőket pedig a hajósok eladták a saracéneknek. Szerző ennek nem ad hitelt. Röhricht összefüggést lát a hamelni patkányfogó mondájával. Hasonló mozgalmakról 1237-ből és 1458-ból is vannak följegyzések.

Philadelphia.

PIVÁNY JENŐ.

Az *Archiv für Kulturgeschichte* 1912. évi második számában Eugen Rosenstock: *Zur Ausbildung des mittelalterlichen Fest Kalenders* (X. köt. 3. füz. 272—282.) czím alatt arról értekezik, hogy az áldozó csütörtök (ascensio Domini) ünnepét és az azt megelőző kereszttjáró napok szokását, meg a búzaszentelést hogyan változtatta át egyházi ünnepekké annyira, hogy ezeknek az ünnepeknek pogány eredete teljesen feledésbe ment és kiveszett a köztudatból. Nevezetes, hogy ez az átalakulás a városokban történt meg, a miben szerző annak bizonyítékát látja, hogy a német városok német falvakból keletkeztek, a melyeknek szokásait meg is tartották.

Az *Archiv für Kulturgeschichte* 1912. évi első számában (X. köt. 1—2. füz. 25—40. lap) Walter Goetz: *Das Wiederaufleben des Römischen Rechtes im XII. Jahrhundert* című értekezésében azt bizonyítja, hogy nem a gyakorlati életnek, nem a birodalmi politikának, nem az olasz városi életnek és nem is a napi joggyakorlatnak szükséglete volt elsősorban az, ami a római jogot új életre keltette, hanem az elméleti tudomány támasztotta azt föl. Irnerius nem kezdet, hanem betetőző a római jog felfedezésének történetében. A legelső nyomai soha el nem felejtett, csak a longobard jog által háttérbe szorított római jog újraéledésének a XI. század közepére nyulnak vissza.

A *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 1912. évi második számában (X. köt. 3. füz. 299—355. lap) dr. Johannes Klinkel: *Die Altrussische Volkswirtschaft nach den ältesten literarischen und Rechtsquellen Altrussland* (vom VI. bis XIV. Jahrhundert) második, befejező (I. részét lásd Történeti Szemle 1914. évi 2. füzet) részében fejtegeti, hogy a földművelés elterjedésével hogy esik szét a vadász «nagy család» földművelő, sok, kis paraszt családra, mely gazdaságilag és jogilag mindinkább elkülönödik egymástól. Leírja, hogy Oroszországban a fejedelmi és nemesi nagybirtok előbb keletkezett, mint a paraszt kisbirtok. Ismerteti az okokat, melyek folytán a szabad földművelő parasztok jobbágyokká lesznek; vázolja a különbséget mely a paraszt, falusi kisbirtokos és a nemes, nagybirtokos földművelése között van. A kereskedelem és ipar, a pénz és hitelügy kezdeteinek, a legrégebb orosz állam pénzügyi szervezetének ismertetésével s az egész értekezésre vonatkozó források és irodalmi művek felsorolásával végződik az érdekes tanulmány.

Pozsony.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

Könyvek. *Frankenberg*: W.: Euagrius Ponticus. Berlin, 1912. 634 l. — *Mawer Allen*: The Vikings. Cambridge, 1913. VI. 150 l. — *Haller J.*: Die Marbacher Annalen. Berlin, 1912. 122 l. — *Bolletini* Hans v.: Die Anfänge der Stadt Wien. Wien, 1913. VIII. 144 l. — *Bury J. B.*: The imperial administrative system in the ninth century. London. (1913.) 179 l. — *Maléter* András: Az athéni demokrácia. I. rész. Eperjes, 1913. VIII. 189 l. — *Ferrero*: Róma nagysága és hanyatlása. Ford. Lakatos László és Lendvai István. I—III. köt. (Világkönyvtár 22—24.

köt.) Budapest, 1913. 447, 310, 340 l. -- *Fischer-Colbrie* Ágost: A kereszt császára. Budapest, 1913. 34 l.

G. P.

Középkor a XIII. századtól az újkorig.

Hans Niese (*Über die Register Friedrichs II.* Archiv für Urkundenforschung. V. köt. 1—21. l.) azt a kérdést veszi taglalás alá, hogy II. Frigyesnek töredékben ránk maradt eredeti registruma és a Winkelmann által közzétett excerpták hogy viszonylanak egymáshoz. Vizsgálatainak eredményeül megállapítható, hogy 1240-ben II. Frigyes központi közigazgatási hivatala két oklevélregistrummal birt, egy általános és egy specialissal. A mely ránk maradt, a specialis registrum töredéke, ellenben a Winkelmann által kiadott excerpták az Excerpta Massiliensia a generalis registrumból vonatoltattak ki és pedig az Anjou-kormány idejében közigazgatási célokra. Kimutatja továbbá, hogy a specialis registrumba csak a korona-ügyekre és a politikai levelezésre vonatkozó adatok irattak be, magánlevelekre vonatkozó levelek közül csak azok, a melyek a pénzügyekre vonatkoztak vagy a korona érdekeit érintették. Ezt a nézetet időközben fölfedezett újabb registrumtöredékek megerősítették.

K. Harstedt és Fr. Kun: *Analekten zur Geschichte des XIII. und XIV. Jahrhunderts* (Mitteil. des Instituts für österr. Geschichtsforschung. 1914. évf. 91—99. l.) című közleményükben, mely már a nyolczadik ilyenmő közlemény, két oklevelet közölnek 1256 és 1258-ból, a melyek a Sicilia birtoka körül folytatott harczra vetnek érdekes világot. Mindkét darab Edmund angol herczeg siciliai trónjelöltségére vonatkozik. Az első levél szerzője Fontona Fülöp ravennai választott érsek szentszéki követ és benne magister Ademar de Trani diplomatai működéséről van szó, melyet az ebben az időben Velenczében kifejtett, mint Anglia curiai követének megbízottja. Nem lehetetlen, hogy Ademar megbízatása arra szolgált, hogy Velence támogatását Angliának siciliai vállalkozásához megnyerje. A második levél Genua és Pisa történetéhez nyújt adatokat abból az időből, a midőn Manfréd és IV. Sándor pápa között folyt a küzdelem. Belőle megtudjuk, hogy Genua és Pisa 1258-ban a pápának egy hajóhadat ajánlottak fel Sicilia visszafoglalására oly kikötéssel, hogy a sziget egy része az ő birtokukba fog

átmenni. Mindkét oklevél a londoni Public Record office anyagából került elő.

Albert *Werminghoff* (Die Urkunden Ludwigs des Bayern für den Hochmeister des Deutschen Ordens vom Jahre 1337. Archiv für Urkundenforschung. V. köt. 21–40. l.) a Historische Zeitschrift 1913. évi folyamában megjelent értekezéseihez közöl kiegészítést. (Der Hochmeister des Deutschen Ordens und des Reich bis zum Jahre 1525. Histor. Zeitschr. 1913.) Ebben az utóbbi értekezésében a német lovagrend nagymesterének jogi viszonyát a birodalmi kormányhoz tárgyalja és arra az eredményre jut, hogy a német lovagrend nagymestere nem állott a király alatt, minthogy a nagymester soha egy német uralkodótól sem nyert rendi tartományt, mint hűbért. Ennek némileg ellentmondani látszik Bajor Lajosnak 1337-ben Altenburg Dietrich nagymester részére kiadott két oklevele, a melynek hitelességét ép azért kétségbe lehetne vonni. Pflugk-Hartung igyekezett az oklevelek hitelességét bizonyítani és ehhez nyújt most újabb adalékokat W. értekezése, kiegészítve Pflugh-Hartung fejtegetéseit.

Otto H. Stowasser (*Eine Klosterneuburger Fälschung aus dem Jahre 1480*. Mitteil. des Instit. für österr. Geschichtsforsch. 1914. évf. 100—113. l.) Rudolf osztrák hercegnek 1306. és testvéreinek Albrechtnek és Ottónak 1330-i okleveleiről, a melyekben nevezettek a klosterneuburgi kolostornak dunai halászati jogat erősítik meg, kimutatja, hogy hamisítások, melyek a XII. században keletkeztek. Az oklevelek hitelességét eddig nem vonták kétségbe, azonban mint St. kimutatja, az írás, valamint az orthographia és a formulák teljesen kizárják az oklevelek hiteles voltát. A hamisítás 1480-ban történt és a hamisító felhasználta e célra a kolostor levéltárának anyagát, a kolostornak 1397-ben Vilmos és Albrecht hercegektől nyert nagy kiváltságlevelét, továbbá az ez utóbbin alapuló 1412-i oklevelet. A hamisítás akkor történt, a midőn 1480-ban a kolostor pörben állott az akkori kagrani plébánossal Simon Mistheuffel a dunai halászati jog kérdésében.

Fritz Bünger Studienordnungen der Dominikanerprovinz Saxonía (ca 1363—1376) cz. tanulmányában (Zeitschrift für Kirchengeschichte 1914. 40—63 ll.) becses adatokat közöl Hofmeister Adolfnak a Történeti Szele az idei évfolyama 415. lapján ismertetett értekezéséhez. Bünger közleménye nemcsak a domokos-

rend tanulmányi viszonyainak történetéhez nyújt értékes anyagot, hanem egyes személyek tanulmányi menetéhez is, a kik későbbben a rendben és egyetemeken kiválóbb szerepet játszottak. A Bünger által közölt fragmentumok — mert sajnos, azok — a berlini kir. könyvtár és a münsteri könyvtár kéziratai között őriztetnek. Az utóbbi könyvtár kéziratai a soesti dominikánus kolostornak képezték tulajdonát. Szövegükből megállapítható, hogy egyes provinciális káptalanok által kiadott tanulmányi rendeletek a provincia Saxonica-ra vonatkoznak; ezt a bennök említett helységnevek mutatják, hogy azonban mely káptalanokon adattak ki, azt megállapítani nem lehet.

ÁLDÁSY ANTAL.

Könyvek. *Schmiedel* Hans: Nikolaus Lubich, ein deutscher Kleriker im Zeitalter des grossen Schismas und der Konzilien. Berlin, 1911. 158 l. — *Schliz* Alfred: Verfassung und Verwaltung der Reichsstadt Heilbronn im Mittelalter. I. köt. Die Verfassung. Heilbronn (1911). 120 l. — *Wülck* Johannes és *Funk* Hans: Die Kirchenpolitik der Grafen von Württemberg bis zur Erhebung Württembergs zum Herzogtum. Stuttgart, 1912. XV. 117 l. — *Zellfelder* August: England und das Basler Konzil. Berlin, 1913. 386 l. — *Lucius* Chr.: Pius II. und Ludwig XI. Frankreich 1461—62. Heidelberg, 1913. I. 106 l. — *Prutz* Hans: Studien zur Geschichte der Jungfrau von Orléans. München, 1913. 108 l. — *Haggard* A. C. P. Louis XI and Charles the Bold. London, 1914. 412 l.

G. P.

Reformatio és ellenreformatio.

Érdekes adalékot nyújt a francziák kath. protectorátusának történetéhez Keleten *Ludovic de Contenson*, Dionisio Sarcognano olasz ferenczrendi barátnak I. Ferencz királyhoz intézett levelével, mely 1542 nov. 9-én kelt; elmondja ebben, hogy míg a szentföldi barátok három és fél évig fogságban voltak, a honnan csak Ferencz közbenjárására szabadultak ki, Jeruzsálem szent helyeit tönkretették a hitetlenek; kérte tehát a királyt, hasson oda, hogy ők ezeket helyrehozhassák.

Ez a félnk kezdete a francia protectorátusnak, a melyet később hivatalosan is elismert a török s a melyet véglegesen az 1740-iki capitulatiók szabályoztak. (*Le protectorat catholique*

en Orient au XVI. Siècle. Une lettre du père gardien de Jérusalem en 1542. (Revue d'hist. dipl. 1912. évf.)

A törökök Európába való költözésük után is megtartották régi keleti harcászati módjukat s nagy ügyességgel, óvatossággal és ravaszsággal alkalmazták a lesvetés különböző fajait. Lassankint azonban a mieink is megtanulták a leshárítás módját, ha nagy áldozatok árán is, s a XVI. sz. második felében már ők is nagy ügyességgel alkalmazták a törököknek minden cselfogását. Érdekes példakkal világosítja meg ezt *Takáts Sándor*, a XVI–XVII. századbeli török–magyar hadiélet legalaposabb ismerője, élénken megírt cikkében. (*A török–magyar lesvetés módja.* Századok, 1912.) Ebből a körből való egy másik tanulmánya is: *A kalauzok és kémek a török világban* (Századok, 1913.), a melyben kifejti, mennyire igaz volt a mieinknek az a megállapítása, hogy a csapatnak lelke a jó nyelv (hírmondó), gyámja a kémség és szerencséje a kalauzság.

Lukinich Imre *Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez* cz. tanulmányában (Századok, 1913.) a cím kérdését s részben az ezzel összefüggő közjogi vonatkozások körül forgó diplomatiái tárgyalásokat ismerteti.

J. Martin 1909-ben kezdte meg a *Revue d'histoire diplomatique*-ban annak a szerepnek bemutatását a *Calendar of State Papers* alapján, a melyet a pápaság játszott a protestantismus ellen vívott küzdelemben a XVI. sz. második felében Angliában (l. Tört. Szemle 1909. II. füz.). Tanulmányának folytatását az 1910–12. évfolyamokban a következő címek alatt olvashatjuk: *La préparation de l'Armada. II. Négotiations en Écosse jusqu'au procès de Marie Stuart; III. Sixte V. et Philippe II. 1585–1589.* (1910. évf.); továbbá: *Les Stuarts et le Saint-Siège. Clément VIII. et Jacques Stuart: I. La succession d'Élisabeth. 1590–1603.* (1911. évf.) és *II. Les débuts d'un règne. Jacques I. et le Saint-Siège jusqu'à la mort de Clément VIII. 1603–1605.* (1912. évf.)

Huszár Imre a *Századok* 1912. évi 7. füzetében *Eberhard Buchner: Das Neueste von Gestern, Kulturgeschichte interessante Dokumente aus alten deutschen Zeitungen* I. kötete alapján azon kivonatokat és tudósításokat közli, a melyek Magyarországra vonatkoznak. (Hazánkra von. külföldi újsághírek a XVI–XVII. századból.)

Luther ifjúkorának tárgyalása örökös vitákra fog alkalmat

adni; egyik életrajzírója, Hausrath, találóan jegyezte meg, hogy Luther mythikus lett saját maga előtt is. Ezeknek a kérdéseknek kritikai tisztázását czélozza *L. Cristiani* tanulmánya a *Revue des questions historiques*-ben *Luther au couvent*. 1505—1517. (1913—1914. évf.)

Galilei pere iratainak közzététele világosan kiderítette, hogy nem vetették őt kínzás alá (v. ö. *Lukcsics József dr.*: A Galilei kérdés. Bp. 1911.). Arra lehetne gondolni, hogy a toscanai nagyherczegre való tekintetből vagy VIII. Orbánhoz való baráti viszonya miatt kerültte azt el; *Léon Garzend* az inquisitiót tárgyaló egykori jogi művek alapján, bő idézetekkel, alaposan kifejti, hogy több okból nem is kínozhatták Galileit, mert 69 éves elmúlt volt már s a folytonos betegségek nagyon elgyöngyítették, továbbá «convictus» volt s ilyen esetben felesleges a tortura az igazság kiderítésére, mint clericust sem kínozhatták s mint a kereszténységre nézve hasznos embert sem (*utilis Reipublicæ*) stb. (*Si Galilée, pouvait, juridiquement, être torturé. Aperçu sur la législation de la torture dans les tribunaux, tant inquisitoriaux que laïques, durant la première moitié du XVII. Siècle.* *Revue des questions historiques.* (1912—1913. évf.)

HOLUB JÓZSEF.

Könyvek. *Kolsrud* Oluf: Oslo Kapitel Kopibog 1606—1618. 1. Hefte. Christiania, 1913. 176 l. — *Lang* August: Zwingli und Calvin. Bielefeld és Leipzig, 1913. 152 l. — *Hollweg* Walter: Johannes Schumacher genannt Badius, ein wahrer Reformator am Nieder-Rhein. Tübingen, 1913. 60 l. — *Hansen* Johannes: Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks. Lübeck, 1912. VIII, 143 l. — *Dreyer* Alfred: Die lübisch-livländischen Beziehungen zur Zeit des Unterganges livländischer Selbstständigkeit 1551—1563. Lübeck, 1912. VI, 174 l. — *Keller* Alfred: Die Wiedereinsetzung des Herzogs Ulrich von Württemberg durch den Landgrafen Philipp von Hessen-Coburg, 1912. XVI, 100 l. — *Walther* Andr.: Die Ursprünge der deutschen Behördeorganisation im Zeitalter Maximilians I. Stuttgart, 1913. 92 l. — *Lazzari* Alf.: Le ultime tre duchesse di Femere a la corte estense a' tempi di Torquato Tasso. Firenze, 1914. VII, 316 l. — *Brieger* Theodor: Die Reformation. Berlin, 1914, XV, 396 l. — *Pruzsinszky* Pál: Kálvin János. II. köt. Budapest, 1913.

G. P.

Újkor a harminczéves háborútól 1789-ig.

P. Landrécy a Feuilles d'histoire 1911 novemberi füzetében a *passé volants*okról ír. Louvois rettenetes szigorúsággal (halálbüntetés, orrvágás, liliommal való megbélyegzés) büntette ezt a hagyományos visszaélést, a mely abban állt, hogy a kapitányok, avégből, hogy teljes századot mutathassanak a hadbiztosnak, más századokból kölcsönöztek katonákat, vagy pedig erre az alkalomra mindenfajta idegen elemeket (tisztí szolgákat, kereskedőket) egyenruhával, karddal és puskával láttak el.

A Revue des études historiques 1910. és 1911. évfolyamában *P. Fromageot*, főleg a külügyministeriumi levéltár anyagának felhasználásával, Isabelle de Montmorencynek, a nagy Condé unokanővérének, előbb Chatillon herczeg, azután a mecklenburgi herczeg feleségének életrajzát adja igen széles alapon, bő kitéréssel a Fronde történetére és Franciaországnak a német fejedelemségekkel való összeköttetéseire.

A Századok 1911. évi I. számában Márki Sándor hét lapnyi ismertetést közöl II. Rákóczi Ferencnek 1725-ben írt két-kötetes politikai végrendeletéről («Testament politique et moral» 1751. Hága 509 l.), abból az alkalomból, hogy kétszáz esztendeje telt el a fejedelem bujdosásra indulásának. Ez a tanulmány térszűke miatt maradt ki a szerző három kötetes monographiájából.

A Századok 1912. évi II., III. és X. füzetében *Thomaševskij* István lengyel és orosz vonatkozású, helyreigazító és kiegészítő adatokat közöl II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza és bujdosása történetéhez Márki Sándor nagy művének I. és II. kötete kapcsán. Kifogásolja, hogy szerző nem használta fel Bonnac, előbb lengyelországi, később konstantinápolyi francia követ emlékiratait, hogy nem vett tudomást a francia követeknek adott utasításokról, hogy nem lapozta át sem Legrelle művét a francia diplomatiáról és a spanyol örökösödési háborúról, sem pedig a svéd Cygnæusnak 1848-ban megjelent művét, a mely a fölkelésnek 1703-ban Lengyelországban történt szervezéséről és 1704. évi segélyezéséről sok tudósítást tartalmaz. A könyvészeti kifogás után a Rákócziak lengyel rokonságára nézve ad bővebb felvilágosítást. Inkább Thalyval mint Márkival polemizál a Bercsenyi lengyelországi tartózkodására és az ellene 1702-ben bécsi felbujtásra történt merényletre vonatkozóan. Ezután Rákóczi lengyel-

országi tartózkodási helyei és lengyel barátai kerülnek sorra. A magyar bujdosóknak menedéket adó lengyel urak és kastélyok dolgában sok tévedését igazítja helyre mind Thalynak, mind Márkinak. Radziejowszki hercegprimás korántsem érdemli meg a magyar történetírók tiszteletét; a francia politika önző uszályhordozója volt ő is, mint a belczi palatina, Szienyavszkiné, a ki szintén nem annyira ideális indítékból, mint pénzéhségből segítette a magyar ügyet. «Szeretkezzünk, mint a szerelmesek — mondta állítólag Rákóczinak — és számoljunk mint a zsidók.» Czikkiró a fejedelemnek hetmannéhoz írott 40 eredeti levelét fedezte fel, melyekből csak néhányat közölt a Magyar- és Lengyelország a XVIII. század elején című hosszabb dolgozatában. Potócki József, a kiowi palatinus sem volt igazi jóbarát, Katski Márton podoliai generális, később krakkói vojvoda inkább. Wisnyovjeczki Lercejét sejtí abban a névtelen lengyel mágnásban (és nem Radziwillt, mint Thaly, sem Lubomirskit, mint Márki), a ki állítólag Sobieski felbujtására Rákóczit kétszer is el akarta fogni, de aztán ellenségből a legjobb barátja lett. Helyreigazításra szorul a Du Héron és Bonnac francia követekre vonatkozó némely itélete Thalynak és kiegészítésre a Rákóczi és II. Ágost viszonyát illető részlet. Czáfolni igyekszik czikkíró Márkinak Rákóczi lengyel trónjelöltségére vonatkozó nézetét is. A fejedelemnek 1704-ben a lengyel trónra való jelölése nem Szienyavszkitól vagy feleségétől indult ki, mint Márki gondolja, hanem a lengyel primástól magától, mikor ez meggyőződött, hogy Sobieszki Sándor vonakodik a korona elfogadásától. De a primás nemcsak Rákóczinak, hanem a bajor választónak és a neuburgi meg lothringiai hercegeknek is ugyanily ajánlatot tett. És Rákóczi *nem önként* mondott le a trónjelöltségről, hanem a svéd király és főleg Bonnac fellépésére, mert a francia követ attól félt, hogy a magyar diversiónak a császár ellen való tervét a fejedelem megválasztása elejtetné. Thaly szerint nincs okmányos bizonyságunk, hogy Rákóczi a jelöltségről lemondott. Három levelet közöl aztán 1703 júniusából, melyek a kuruczok első mozdulatairól beszélnek. Majd Tarpay Pál vallomásának hiteles jegyzőkönyve következik, azé az Ugvárott 1703-ban elfogott kurucz küldönczé, a kit Kassán kámpadon vallattak ki, Esze Tamás és Kiss Albert lázadása és ennek Rákóczival és a külfölddel való összeköttetései felől. Az utolsó közleményben néhány további munkára utal (mint Nagy Péter levelezése, az orosz Bautys-

Kamenszki, a svéd Nordberg és a magyar Nedeczky Gáspár könyvei), a melyek felhasználását Márki mellőzte. A továbbiakban szó van Oroszországnak a magyar forradalommal való összeköttetéseiről. Rákóczi második candidálásáról a lengyel trónra 1707-ben, mikor Szienyavszki mellett ő az egyetlen komoly jelölt, a lengyel-muszka-magyar érintkezések chronológiájáról, Corbe Dávid czári udvari tanácsos követjárásáról a fejedelemmel, az előbbinek részletes utasításáról, végül a bécsi udvar állásfoglalásáról Rákóczi 1707-iki jelöltsége tárgyában. A császár ezt korántsem nézte rossz szemmel, annál inkább a francziák, a kiknek érdekében Des Alleurs intrikál a fejedelem ellen.

A *Századok* 1912. évi III. füzetében *Kont* Ignác eredeti franczia szövegét adja II. Rákóczi Ferencz utolsó, 1735-ből kelt emlékiratának a franczia udvarhoz. «Raisonnement sur la guerre présente» a czíme és azokat a terveket adja elő benne, a melyek szerint a kiújult európai bonyodalmak folytán nagy sereggel újra Magyarországra törhetne.

A *Revue des études historiques* 1911. évi első két számában L. de *Préaudeau*: A forradalmár Fénelon czím alatt vizsgálja Fénelon nagy hatását a forradalom némely szereplőjére, főleg Joseph de Chénier-re és Geoffroy-ra, a mi annak tulajdonítandó, hogy közvetlenül a forradalom előtt indult meg Fénelon összes műveinek a klérustól kezdeményezett, de csak az alkotmányozó nemzetgyűlés alatt befejezett gyűjteményes kiadása.

A *Feuilles d'Histoire* 1911 novemberi füzetében *Durosoy* kiadatlan leveleket közöl, melyek megvilágítják, hogyan lett Joly de Fleury pénzügyminister. Mikor XVI. Lajos Neckert népszerűsége ellenére feláldozta ministertársai irigységének (1781), nem volt hirtelenében alkalmas utódja s azért Maurepas, az intrika lelke, a fentnevezett államtanácsost ugratta bele, a ki teljesen képtelen volt az ügyek intézésére s mindamellet két évig látta el ezt a legfontosabb hivatalt.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Magyar diákok Angliában. Írta *Pongrácz József*. Különlenyomat a pápai Jókai-kör 1912—13. évi évkönyvéből. 6 lap.

Pongrácz József, reform. theologiai tanár a pápai főiskolán. hasznos munkát végezett, midőn Oxfordban és Cambridgeben fölkutatta az ott régebben tanult magyar diákok egy részének

neveit és kutatásai eredményének főbb részeit közölte egy a Jókai-körben tartott fölolvasásában.

A legrégibb adat, melyre akadt, egy Nicholas de Hungariára vonatkozik, ki már 1195-97-ben tanult Oxfordban. A XII. századból azonban pozitív adatok hiányában egyszerre át kell ugranunk a XVI. századba, hol föleleveníti Skaricza Máténak emlékét, ki 1571-ben járt Angliában. Jó volt volna megemlíteni Budai Parmenius Istvánt is, a ki valószínűleg szintén tanult Angliában és itt megismerkedvén a hírneves Hakluyt földrajzi íróval, ennek ajánlására elkísért egy angol expiditiót Észak-Amerikába, honnan visszajövet a tengerbe fúlt.

A XVII. (és XVIII.?) századból mintegy 40 nevet gyűjtött össze szerzőnk, elkezdve az 1624-ben Oxfordban járt Kecskeméti Mátéval az azon század végén ugyanott járt Gyöngyösi Áron Pálig, a ki életírójának, Révész Kálmánnak adatai szerint 1698-ban járt a Bodley-féle híres könyvtárba és anglikán pappá lett. (*Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák* I. kötet.) Ha ő írt a Dialithus álnév alatt, mint Pongrácz sejtí, ez az adat elkerülte életírójának figyelmét.

A XVII. században járt künn Skócziában az az ismeretlen nevű magyar költő is, ki a híres Montrose tiszteletére írt dicsőítő verseket, midőn ez az egyetemen tanult St. Andrewsban 1628-ban.

A XVIII. században szerzőnk szerint ismét meggyérül a kiemenők száma és csak két nevet közöl, t. i. Kalmár Györgyét, a ki oly íráson törte a fejét, a melyet minden nemzet fia a saját anyanyelvén olvashatott volna és Ury Jánosét, kiről Goldziher Ignác tartott értekezést néhány év előtt a magyar akadémiában.

A külföldön tanult magyaroknak életére vonatkozó adatoknak összegyűjtésénél nagy hasznát vehetnők annak a sok *Album amicorum*-nak, a melyek majdnem minden európai kéziratgyűjteményben találhatók, de eddig még kevés figyelemben részesültek.

London.

KROPF LAJOS.

Könyvek. *Schrötter*, Friedrich Freiherr v.: Das preussische Münzwesen im XVIII. Jahrhundert. IV. köt. 1765—1806. Berlin, 1913. VIII, 645 l. -- *Schulz*, Hans: Friedrich Christian, Herzog zu Schleswig-Holstein. Stuttgart, 1910. VI, 402 l. — *Boehn*,

Max v.: Die Mode im XVII. Jahrhundert. München, 1913. 190 l. — *Bruns* Raimundus O. O.: Annales conventus Halberstadiensis. Leipzig, 1913. VIII, 150 l. — *Schirren* Carl: Zur Geschichte des Nordischen Krieges. Kiel, 1913. 2, 217 l. — *Krell* Alfred: Herzog Johann Adolf II. von Sachsen-Weissenfels. Leipzig, 1911. XIV, 189 l. — *Andreae* Friedrich: Beiträge zur Geschichte Katharinas II. Berlin, 1912. 2, 139 l. — *Auerbach* Bertrand: La France et le saint Empire Romain Germanique depuis la paix de Westphalie jusqu' à la révolution française. Paris, 1912. LXXIII., 486 l. — *Greenwood* A. D.: Horace Walpole's world: a sketch of whig society under George III. London, 1914. 270 l.

G. P.

Legújabb kor.

A Revue Historique 1914. é. I. számában *Ch. Schmidt* a genfi Chambre de commerce-nek a belügyministerhez 1810. nov. 27-én tett fölterjesztését közli, melyben a kamara a szárazföldi zárlattal kapcsolatban a keleti árúknak Bosznián, Illirián át elrendelt szállítását és a Moniteurben ezen szárazföldi kereskedelem előnyös voltáról írt czikk adatait bírálja. A fölterjesztés szerzője Sismondi volt, a genfi keresk. kamara titkára, Napoleonnak bizonyos fokig bizalmasa, ki itt a tengeren való kereskedelem fentartásáért erélyesen szállt sikra. Napoleon nem is sejtette, hogy ez a fellépés Sismonditól származik.

A Historische Vierteljahrschrift 1914. é. I. füzetében *L. Bergsträsser* «Neue Beiträge z. Geschichte d. Berliner März-tage» czímen v. d. Goltz bárónak eddig ismeretlen naplójegyzetei alapján az 1848. márcz. 18-iki pátens létrejöttének körülményeit tárgyalja és arra az eredményre jut, hogy IV. Frigyes Vilmos király e pátens kiadásával egyáltalán nem akart Ausztria ellen irányuló porosz hegemonikus célokat szolgálni. Inkább csak a belpolitikai események és a forradalom lecsillapításának céljai vezették őt. Ugyanezen naplójegyzetek alapján szól a czikk Strauss udv. lelkésznek a királyra gyakorolt befolyásáról a márcz. 19-iki események tekintetében, továbbá Wussow tábornok szerepéről és egyéb, a márcz. 18—19-iki eseményekkel kapcsolatos vitás kérdéseket világít meg. Meineckével s másokkal szemben kiemeli, hogy v. d. Goltz nem másodkézből vette adatait s így azok teljeseen megbízhatók.

Alfred Bourget a *Revue d'Histoire diplomatique* 1914. é. 2. füzetében «La France et la Russie de 1848 à 1854.» cz. cikkében a francia köztársaságnak Oroszországhoz való viszonyát tárgyalja Lajos Fülöp bukása után. A cikk tendentiózusan hangsúlyozza, hogy Oroszország kezdetben mennyire kereste az érintkezést a francia köztársasággal s hogy I. Miklós csár mely természetesnek tartotta az autokrátiának a demokrátiával való együttműködését. Lajos Napoleon ellenszenve az oroszág iránt, a török kérdés és III. Napoleon császárságának proclamálása megrontották ezt a kialakuló jó viszonyt s a krími háborúra vezettek. A cikk, (mely, úgy látszik, kizárólagosan E. Bapstnak a krími háború keletkezéséről írt munkájára támaszkodik), utolsó mondataival is világosan elárulja tendenciáját.

A Magyar Figyelő f. é. 18. és 19. számában *Réz Mihály* Hartwig utódának, Trubetzkoi herczegnek «Russland als Grossmacht» cz. műve főbb eredményeit ismerteti és főképp Olaszország helyzetére vonatkozó adatokkal egészíti ki.

(sz.)

Könyvek. *Seraphim* August: August Wilhelm Heidemann, Oberbürgermeister von Königsberg i. Pr. Königsberg, 1913. 170, LVI l. — *La Tour du Pin*, marquise de: Journal d'une femme de cinquante ans 1778—1815. Paris, 1913. 2 köt. XXXII, 405, 391 l. — *Meinecke* Friedrich: Radowitz und die deutsche Revolution. Berlin, 1913. XII, 554 l. — *Herrmann* Alfred: Der Aufstieg Napoleons, Berlin, 1912. XXVII, 751 l. — *Kraus* Wolfgang: Die Strategie des Erzherzogs Carl im Jahre 1796 mit besonderer Berücksichtigung der Schlacht bei Würzburg. Berlin, 1913. IV, 75 l. — *Pflüger* M.: Koalitions-Politik. Metternich und Friedrich v. Gentz. I. köt. Hamburg, 1913. 100 l. — *Fournier* August: Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress. Wien, 1913. XV, 510 l. — *Marvaud* Angel: L'Espagne au XX. siècle. Etude politique et économique. Paris, 1913. 516 l. — *Borghese* Giovanni, prince: L'Italie moderne. Paris, 1913. 331 l. — *Wassermann* Suzanne: Les clubs de Barbès et de Blanqui en 1848. Paris, 1913. XXII, 248 l. — *Ogg* Frederic Austin: The governments of Europe. New York, 1913. XIV, 668 l. — *Hofman* Hermann: Fürst Bismarck 1890—1898. Stuttgart, 1913. 2 köt. XX, 411, 429 l. — *Filipowicz* T.: Confidential correspondence of the British Government respective the insurrection in Poland

1863. Paris, 1914. XXXV. 455 l. — *Polver* G.: Radetzky a Verona nel 1848. Verona, 1914. 447 l. G. P.

Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban.

Episodok a magyar hadjáratból. — Iszakov Vasziljevics Miklós emlékiratai.

II.

(A komáromi küldetés.)

Útiruhában, futártáskával a terembe léptem, mikor az uralkodó a kis lépcső felé tartott, a mely dolgozószobájába vezetett. — Gyere föl hozzám az emeletre.

Megállott a dolgozószobája előtti kis terem asztalánál és a hadjárat szerencsés befejezése alkalmából kifejezett üdvözetemre így szólt:

— Tedd be az ajtót és ide hallgass! Olvastad Görgey levelét? Az Úristen dicsőséges befejezést adott. Szasa¹ elviszi ezt a levelet az osztrák császárhoz, te másolatot készítesz róla. Azt akarom, hogy azzal menj Komáromba. Mivel a főserég vezére lettette a fegyvert, a többi résznek minden ellenállása hasztalan lesz. Én kerülni akarom a hiábavaló vérontást. Te elmegy Csorich osztrák hadtestéhez Komárom alá. Magadhoz veszel egy tisztet és ketten bementek az erődbe, fölkeresed a vár parancsnokát, Klapkát s megmutatod neki Görgey levelét, mely meg fog neki mindent magyarázni. Mondd meg neki, hogy az ellenállás hasztalan s csak törvényes kormányának felbőszítésére vezetne, mert a háborút folytatni lehetetlen; mondd el neki a dolgok állását az összes harcztereken; a két ellenfél ereje nem arányos, nem szabad hiába ontani vért. Kívánni fogod tőle a vár föltétlen átadását, megmondod, hogy én mindent át fogok adni az osztrák császárnak, gyors és föltétlen megadásával jelentékenyen meg fogja könnyíteni sorsát uralkodója szemében, föltárod előtte oktalanságát és hiábavaló makacosságának minden következményét, mert tagadó válasz esetén összes haderőnk és az osztrákoké is föl szabadul az erőd megszállására és ostromára. Ha Klapka Görgey példája szerint mindenkép orosz hadaknak akarná átadni a várat, akkor Komáromból azonnal átmegy Grabbéhoz, a ki most Besztercebánya mellett a hegyek közt van, átadod neki parancso-

¹ A későbbi II. Sándor.

mat. hogy a legnagyobb gyorsasággal vonuljon Komárom alá s adjon alkalmat a helyőrségnek szándékának megvalósítására. Komáromban bizonyára tudnak már¹ a törtétekről, ha pedig nem tudnak részleteket, ajánld föl nekik, hogy küldjenek megbízottakat Görgeyhez és győződjenek meg arról, hogy a további küzdelem lehetetlen. Hogy elkerüljük a hasztalan vérontást, 15 napi halasztást ajánlj föl. Egyezzel meg mindenben az osztrák tiszttel és mindkét sereg részéről egyformán járjatok el. Mondd meg nekik Komáromban, elküldtem idősb fiamat császárukhoz (sic!), hogy tudassa vele ezt az eseményt, ők pedig reményüket törvényes uralkodójuk kegyességébe vessék. Isten veled! Légy óvatos! Isten óvjon meg! Ez után az uralkodó szokása szerint keresztet vetett reám, homlokon csókoltt és elbocsátott.

Én eltávoztam, hogy hamar elkészíttessem a levél másolatát és összeállítsam magamnak a hallott utasításokat, melyek majd további ténykedéseimben irányadók lesznek reám nézve. A vonat Krakóba öt órakor indult, ezzel utazni már lehetetlen volt, de megtudtam, hogy a trónörökös éjjel 12 órakor indul. Mikor a trónörököshöz jöttem engedélyt kérni, hogy az ő vonatán elutazhassam, ő Görgey levelét olvasta, azután kezdte fordítgatni nekem, meg a nála levő hadsegédének, Merdernek, a kit Vilnába küldtek ki, hogy az ott időző Preobrázsenszkij-ezredet üdvözölje az augusztus 18-iki ünnep² és Görgey meghódolása alkalmából.³

Még egyszer lementem a terembe, hogy megkérjem Livent. értesítse az utazásomban beállt változásról az uralkodót, a ki a másik teremben ebédhez ült. Mihály nagyherczeg (a császár testvére) mellettem haladt el s jó utat kívánt. Utóljára láttam. Úgy látszik, azt tartotta, az uralkodó nem teszi helyesen, hogy olyan fiatal embereket nevez ki hadsegédeinek s nem valami barátság-

¹ Görgey fegyverletételét Bécsben augusztus 17-én tudták már. Klapka augusztus 18-án a Pressburger Zeitungból értesül róla, de nem hiszi; augusztus 19-én Buttner osztrák vezérkari főhadnagy jár követségben Klapkánál s fölszólítja, hogy kövesse Görgey példáját.

² Augusztus 18-án, most pedig 19-én tartja a keleti egyház az Úr színeváltozása ünnepét (=preobrázsenszije), a honnan ez az ezred a nevét kapta.

³ Itt közli az író Görgey levelének orosz fordítását, mely csak lényegtelen eltéréseket mutat a Görgey-féle ismert levélről, azért közlését mellőzzük.

gosan bánt velünk, de mi semmiféle szolgálati viszonyban nem álltunk vele.

12 órakor elindultunk Varsóból. A trónörökösöt kísérte gróf Adlerberg, Bariatinszkij és herceg Golicyn hadsegédek, gróf Tolsztoj Iván udvarnagy és Jenochin orvos. Ezenkívül velünk utazott a porosz királyhoz gróf Benkendorf, a kinek szárnysegéde volt. Reggeli után a trónörökös mindnyájunkat az ő kocsijába hívott meg. Kezdte olvasni a jelen eseményekre vonatkozó leveleket, azután karban énekeltünk. Tolsztojnak igen szép hangja volt, Janochin énekelte a basszust. Ő volt a trónörökös kísérete számára mindenféle tréfának és anekdotának kifogyhatlan célpontja. Magas termetű ember volt, előbb theologiai akadémia növendéke. Ki állította őt orvosnak a trónörökös mellé, nem tudom és miért, fogalmam sincs róla. Nagyon derék ember volt. de orvosnak gyenge és semmiesetre sem a maga helyén.

Kozegában ebédeltünk, estefelé megérkeztünk az osztrák császár születésnapja alkalmából kivilágított krakai állomásra. Nekem már itt kellett volna hagynom a vonatot, de a trónörökös előzékenyen és kedvesen azt ajánlotta, hogy menjek vele Bécsbe, ott közelebbit lehet megtudni Schwarzenberg hercegtől a sereg elosztásáról, Csorich hadtestéről, a.kit az utóbbi napokban Komáromtól visszaszorítottak Győr felé.

Délelőtt 11 órakor Bécsben voltunk. Az orosz egyenruha nem volt ott akkor újdonság, de a trónörökösöt senki sem várta s az egész társaság közönséges bérkocsikon hajtatott a követséghez. Mindamellet, mikor herceg Lichtenstein palotája előtt elhaladtunk az öreg portás a nagyherceget fölismerte. Megérkezésének mindjárt híre futott s kezdtek jönni a tisztelgők. A császár Ischlben volt s a nagyhercegnek az volt a szándéka, hogy reggeli után hozzáutazik. Eljött Schwarzenberg miniszterelnök; magas, sovány, szép ember volt, arczkifejezése és modora elárulta előkelő származását. Elmondta nekem, hogy Csorich hadteste fölött a parancsnokságot maga a hadügyminiszter, gróf Gyulay vette át; a hadtest Győrött állomásozik s ismét Komárom ellen kell vonulnia; írást fog nekem küldeni, hogy Gyulay hadtestéből egy osztrák tiszt lesz mellém rendelve, utazhatom hajón s másnap reggel korán Győrben lehetek. A hadi eseményekről s az én megbízatásomról egy szóval sem emlékezett meg. Meglátszott, hogy az osztrákok fáztak ezektől az eseményektől s az igazat megvallva, volt is reá okuk. Az ellenség még csak szóba sem akart velök állani.

Reggelihez ültünk. Házigazdánk, a bécsi követ, báró Medem alacsony termetű, szőke, fiatalos, bár nem fiatal ember volt, fényes pályájú diplomata, a ki előtt még szép jövő állt, a mellett nagyszerűen berendezkedett házigazda volt. A trónörökös jól ismerte őt, nyilván az első külföldi útja alkalmából. Reggeli után a trónörökös osztrák egyenruhát öltött, udvari hintóba ült, melybe gyönyörű hat szürke volt befogva s az összeverődött óriási lelkes tömeg közt elhajtattott Ischlbe a császárhoz. Az osztrák nép reánk még mint szabadítójára nézett. Fonton követ-ségi tanácsos és herczeg Obolenszkij Mihály, titkár, Bariatinszkijvel és Golicynnel sétálni mentek, én pedig a hajóra, a hol egy nagyobb német társaság tolongott az eső miatt. Nem emlékszem, hol szálltam ki. A város katonai parancsnoka megmagyarázta, hogy merre kell tovább utaznom s mialatt német tisztiszolgám, György rendezkedett a postakocsin, meglátogattam a kórházat, a hol sok sebesültünk volt. Mindnyájan kitűnő ellátásban részesültek.

Hajnaltól Győrre érkeztem, felkölttettem Gyulayt s odaadtam Görgey levelének másolatát, hogy még azon álmosan olvassa. Kávét hozatott mindjárt s megkezdődött a tárgyalás. Gyulay semmit sem tudott a történetekről s késznek nyilatkozott másnap Komárom alá vonulni. Déli 12 órakor költöttek fel ebédhez, mely egy nagy teremben volt s a melyre nagyszámú törzskar jelent meg.

A divisiós tábornok, Nobili, okos, igen kellemes ember, a ki Radetzkiel intézte az olasz hadjáratot, a másik divisionárius gróf Colloredo, jó és kedves társalgó. Csorich állítólag nagy taktikus, tartalmas és hidegvérű ember, de a szerencse nem mosolygott rá s úgy látszik, nagyobb energiával sem rendelkezett. A vezérkari őrnagy beszélt mindenféle nyelven, az adjutánsok — kedves kópék — ime, ideiglenes házigazdái. Maga gróf Gyulay középtermetű, kissé poczkes, de igen kedves ember, ragyogó szemekkel s kipódrött bajusszal, melynek vége hegyes tűként egyenesen szemgolyójának volt irányozva, az öreg nőhódító még most is megőrzött bizonyos frisseséget a zajos és kártyás élet mellett is, melyet Bécsben mindig folytatott. Megismertetett a tiszttel, a kit azzal bízott meg, hogy Komáromba kísérjen. Ez gróf Alcaini, a 33. (Mazuchelli) ezred parancsnoka volt, alacsony kis talián, már öreg, de ravasz és vizsgaszemű.

Ebéd után körülbelül kétóra múlva elindultunk. A német

nyelv nemtudása nagyban hozzájárult az unalomhoz, melyet a különben derék tisztek társaságában éreztem, a kik csak ritkán beszéltek francziául. Aprószemű eső, a generálisok fehér köpönyegei, kamáslik, melyekből szivarszipkák kandikálnak ki, a hymnust folyton játszó zenekarok, melyet a katonák «vivát»-kiáltásokkal kísérek, a mint mondták nekem, azért, hogy a katonaságban fentartsák a lelkesedést, majd ezután bizonyos csöndes nóták — idegen milieu — mindez borongós hangulatra ragadott.

Rossz vacsora után szivarra gyujtottunk és Gyulay sokat foglalkozott a törzskariak mindenféle pletykáival. Az erőd mellett, a hol megállapodtunk volt, úgy látszott nekem, hogy Gyulay szállásán és a kis házon kívül, a melyet nekem ajánltak fel, nem volt semmi ház a többiek számára s bármennyire kértem, hogy osszák meg velem a nekem kijelölt két szobát, mindnyájan azzal szabadkoztak, hogy a társak éjjeli őrhelyen lesznek és szalmán fognak hálni, tehát nekik sem lehet magukra nézve kivételt tenni. Úgy látszik, csak mi ketten Alcainivel aludtunk ágyban ez éjjel.

A Komáromban való eljárásra vonatkozólag nem volt semmi megállapodásunk. Én megjegyeztem magamnak néhány vezér-elvet az uralkodónak búcsúzáskor mondott szavaiból, a többit a tárgyalás menetére és az ellenség magatartására hagytam.

Nem értünk még Komáromhoz körülbelül nyolcz versztynyire, mikor sejtettük, hogy találkozni fogunk az ellenséggel Ácsnál, de senki sem volt ott. A katonák megálltak. Mi egy magaslatra lovagoltunk; elől látszottak az ellenség előőrsei. Velünk 25 emberből álló vértés lovascapat volt. Gyulay kezét nyujtva így szólt:

«Eh bien, mon colonel, voulez vous commencer votre acte de pacification.¹

Mi Alcainival egy kürtös kíséretében lépésben lovagoltunk előre, kardunkra pedig fehér kendőt kötöttünk. Egy sűrű erdőség szélén észrevettük a huszárok őrtanyáit. Közéledésünkre azonnal körülvelt bennünket egy szakasz huszár. Alcaini bejelentette a tisztnak, a kinek ruhája alig különbözött katonáiétól, hogy én orosz ezredes vagyok, ő pedig ez és ez s megbízatásunk van Klapkához. A tiszt küldönczöt menesztett főlebbvalójához

¹ Nos, ezredes úr, fogjon hozzá a békéltetés actusához.

utasításért s mikor az engedély megjött, tovább kísérték bennünket, Klapkához pedig küldtek egy embert, hogy kérdezze meg, szabad-e bennünket Komáromba bebocsátani. A tiszt fölszólított, hogy adjuk át kardunkat és engedjük bekötni a szemünket. Alcaini megmagyarázta neki, hogy a parlamentaireket sohasem szokták lefegyverezni, de a szembekötés, az más, és kihúzva zsebkendőjét, kezdte bekötni a szemét. A tiszt kifogásolta, hogy a zsebkendő nagyon vékony s kivette a maga tarka piszkos zsebkendőjét, de én -- tekintettel a tisztaságára — elhárítottam magamtól s bekötöttem a szememet a magaméval, megengedve neki, hogy igazítsa meg a kötést tetszése szerint.

Úgy képzelem, érdekes kép lehetett; én sisakosan, Alcaini sapkában, köpeny nélkül, bekötött szemmel, elől összekulcsolt kézzel, a lovak kantárszárai a huszárok kezében, a kik mintha vesztőhelyre vittek volna bennünket, mögöttünk katonai kíséret, mely töltött karabélyait csaknem a hátunknak szögezte. Az én vezetőm egy tót legény volt s úgy, a hogy, magyarázta nekem, hogy merre megyünk. Egyébként, a katonák zajából következő, a kik mindkét oldalról ki-kifutottak az útra, hogy minket lássanak, nyilvánvaló volt, hogy táboron keresztül haladunk. Ez a kép szórakoztatta őket, magamat sem véve ki. Utunk elég hosszú volt. Áthaladtunk két nagy hídon, hosszúságukat a lovak lépésével mértem meg. A hang után ki lehetett venni, hogy beértünk a városba és épületek közt haladunk. Végre megálltunk, levették a köteléket szemünkről. Egy téren voltunk — köröskörül néptömeg — előttünk állt egy alacsony egyemeletes épület, a kapuban két őrszem nagy medvehőrsapkában. A kapu alól kijött egy tiszt, megmondta, hogy itt lakik Klapka s kéret bennünket magához. A kíváncsiaktól és a törzstisztektől körülvéve, az udvaron keresztül haladtunk. A lépcsőfölgéjénél fogadott bennünket egy magas termetű, fekete szakállú tiszt, gallérának sujtása után ítélve, generális, a szobában volt néhány más tiszt. Kérdésemre, hogy kihez van szerencsém, — «Klapka vagyok» — válaszolta, mialatt minket a szobába vezetett. Megkérte a többi tiszteket, hogy távozzanak, minket meg a kanapéra ültetett. Maga az asztal túlsó oldalán, velünk szemben ült le a székre. A szoba egyszerű volt s nem volt benne sok bútor. Gróf Alcaini ünnepélyes tónusban kezdte mondanivalóját. Én pedig figyelni kezdtem Klapkát. Elég magas termetű volt, karcsú és arányos testalkotással, arcvonásai lágyak, kellemesek; külseje után 35

éves lehetett. szeme kicsi, arczkifejezése nyugodt, mely szilárd akaratertőt árult el, minden mozdulata nyájas. Nagyon hasonlított ahhoz az arczképéhez, mely Oroszországban a magyar hadjárat után elterjedt. Gróf Alcaini elég hosszasan beszélt Görgey fegyverletételéről, a hadjárat czéltalan folytatásáról, annak kikerülhetlen voltáról, hogy a törvényes uralkodó kegyelméhez kell azonnal folyámodni, a kit alattvalóinak lázadása mélyen megsértett s ezt a súlyos vétket megbánással kell helyrehozni. Megfeledezve arról, hogy mindezt egy 30,000 főnyi hadsereg parancsnokának mondja, a ki Európában elsőrangúnak ismert erőd fölött rendelkezik, elragadtatta magát szerepében s habár az udvariasság határai között maradt, kifejezései azt bizonyították, hogy ő lázadókhöz s nem oly egyenrangú ellenfélhez beszél, a ki két évi hadjárat alatt elszokott attól, hogy a császárt törvényes urának tekintse; elfeledte, hogy a független magyar királyság visszaállítására való törekvés a hadvezérekben s politikai vezetőkben egészen más s gróf Alcaini eszméivel teljesen ellenkező ideákat ébresztett.

Klapka az asztalhoz támaszkodva, nyugodtan ült és hallgatott, pödörgetve bajuszát és harapdálva szakállát, a mit úgy látszik, inkább megszokásból, mint belső fölindulásból cselekedett. A beszélgetés, tekintettel arra, hogy én nem tudtam németül, francia nyelven folyt; Klapka pedig mentegetőzött, hogy csak tökéletlenül fogja magát megértetni ezen a nyelven. Mikor Alcaini befejezte beszédét, én kivettem a zsebemből Görgey levelét és szó nélkül átnyújtottam Klapkának. Ő csöndesen elolvasta a nélkül, hogy arczkifejezése változott volna. Ezután én így szóltam: «Az orosz czár ő felsége, a kinek szerencsém van hadsegédéként szolgálni, midőn ezen eseményről Görgey sajátkezű leveléből értesült, megparancsolta nekem, hogy utazzam Komáromba és tudassam Önnel az ő tulajdon szavait: Mutasd meg Komárom parancsnokának ezt a levelet, fejtsd ki előtte a helyzetet az összes csatatereken, ő maga be fogja látni, hogy a háború folytatása lehetetlen, a fölösleges vérontás átka a makacsokodók fejére fog hullni. Azokat, a kik meghódoltak az orosz fegyverek előtt, átadom törvényes uralkodójuknak és elküldöm fiamat az osztrák császárhoz, hogy az ő szájából hallja meg alattvalóinak meghódolását. Siessenek a többiek is maguktól, minden idegen beavatkozás nélkül az ő kegyességére bízni magukat, ez nagyobb reményt nyújt nekik a bünbocsánatra most, mikor egyéb sike-

rekre úgy sincs semmi kilátásuk. És mivel Görgey, a főparancsnokuk, föltétel nélkül adta meg magát, adják meg magokat Komáromban is föltétel nélkül és adják át az erődöt törvényes uralkodójuknak. De ha a parancsnokok szükségét látnák annak, hogy szavaid hitelességéről másképp is meggyőződjenek, ajánld föl nekik, hogy küldjenek mindenfelé megbízottakat, hogy bizonyosságot szerezzenek az utóbbi események fontosságáról, azalatt pedig kössenek mindenütt fegyverszünetet, hogy vége szakadjon a fölösleges vérontásnak és hiábavaló sok áldozatnak.»

Ezután elmondtam Klapkának, hogy állanak jelen pillanatban az ügyek Erdélyben, különösen a gróf Heydentől nyert információk alapján. A magyarok helyzete nagyon kedvezőtlen. A mi hadseregünk és az osztrák is szabadokká lettek. Olaszország teljesen nyugodt. Nemzeti fölkelés, az erők oly hosszú megfeszítése után beállott kimerülés miatt lehetetlen, a mit bizonyít az újonczozás teljes szünetelése úgy a felső megyékben, mint mindenütt, a hol hadaink megjelennek, valamint az erkölcsi sikerre való teljes reménytelenség is.

Igyekeztem a katonai fejtegetések határai közt maradni, szembeállítva egymással a háború folytatásának erőviszonyait, de a politikai megjegyzésektől tartózkodtam.

Klapka végighallgatott szótlanul. Mindamellett az én beszédem láthatólag kellemesebben hatott rá, mert jelen helyzetük fájdalmas oldalait nem érintettem.

«Nincs tudomásom — mondá ő — Görgey fegyverletételéről, de ha letette a fegyvert és elárulta közös ügyünket, ez a tény fölment a neki, mint fővezérnek tartozó minden engedelmesség alól s minden egyes parancsnok mostantól fogva kell, hogy a maga belátása szerint cselekedjék. Megadni magam föltétel nélkül semmi szín alatt sem tehetem, egyébiránt összehívatom a haditanácsot és megvitatás céljából előterjesztem az Ön kívánságait.»

Egész nap nem ettem semmit s eszembe jutott Besztuzsevnek egy elbeszélése: *Az őrtanyákon*, kértem hát egy darabka kenyeret meg egy pohár bort. Klapka a legnagyobb szívességgel hozatott nekünk reggelit s ajánlotta, hogy lovainkat a kürtösöktől küldjük vissza a mi táborunkba, visszatérésünk alkalmával majd fogatok fognak állni rendelkezésünkre. A míg reggeliztünk, gyülekezni kezdtek a haditanács tagjai és a helyőrség külön parancsnokai. Klapka bemutatta őket nekünk a megjelenés sor-

rendjében. A legnagyobb részük, csaknem mindnyájan, igen szép férfiak voltak; többen már idősek, többségben az ősz szakál és bajusz; nagy sólyomtollas kalapjaikkal úgy néztek ki, mint a hugenották. Magyar zekék, nagy csizmák, végtelen sok pitykével kivert mellények, széles kardok. Arczkifejezésük szokatlanul komoly és tiszteletet gerjesztő. Egyikük kivált a többi közül, gróf Esterházy Pál, középtermetű, rövidre nyírt hajjal, fekete szakállal, déli vérnérsékllettel. Ruházata a magyar honvédek legújabb forma ruháját mutatta: mellénye számtalan apró pitykével kiverve, nyakkendője hosszú hímzett végekkel, széles kardja — nagyatyjától való örökség — melyet először kötött fel, mert azelőtt egyáltalán nem volt katona, feltűnést keltett. Esterházy Pál a szabadelvűen gondolkodó gazdag emberek sorából való volt, a ki könnyű és léha élethez volt szokva, melyet rendszeren Párisban meg Londonban töltött, a hol sok rossz ismerőse is akadt. Ha jól tudom, dandárparancsnok volt. Nem tudom, volt-e alkalma bebizonyítani katonai rátermetségét, de forradalmi meggyőződése szerint tüzes néptribun volt. Azután ott volt egy ezredes, szintén híres nevű; derék embernek látszott, de valószínűleg nem volt nagy tekintélye. Az ablakon át láttam, hogy egy pompás pej lovon odanyargalt Schultz ezredes; az ő állításuk szerint a legvitézebb katonatiszt, vöröshajú, süket ember. kinek szeméből jóság sugárzott. Emlékeztetett a mi vezérkarunk vitéz Schultzára. Gróf Batthyány fiatal ember, a ki a haditanácsban inkább érdekes neve miatt vett részt, érdekes azért, mert más Batthyányak az udvar pártján maradtak. Majd az erőd parancsnoka, a forradalmi kormánynak hadbiztosa, bizonyos Ujházy, magas szál ember, hófehér hajjal s nagyon komoly arczkifejezéssel. Ismétlem, tökéletes hugenották a színpadon: minden gestusukat valami mély komolyság jellemzi.

SZKUNZEVICS KORNÉL.

KÜLÖNFÉLÉK.

Syriai istenségek szentélyei az ókori Rómában.

A Janiculumon kiásott syriai templomok ismertetése az ásatásokat vezető, korán elhunyt, kiváló francia tudós, Gauckler P. időszaki jelentései és naplói alapján, néhány évvel halála után könyvalakban is megjelent.¹ A benne összegezett eredmények ugyan már csak azért sem tekinthetők véglegeseknek, mivel az ásatások sem tekinthetők végleg befejezetteknek. Két évvel Gauckler halála előtt ugyanis az ásatások a Janiculum déli lejtőjén az olasz kormány féltékeny közbelépésére megszakadtak, azóta pedig némi telekvásárlási és kisajátítási nehézségek miatt teljesen elakadtak. Az eddig elért eredmények művészettörténeti és kulturhistóriai nagy jelentőségénél fogva azonban ideiglenes összegezésük és ismertetésük még sem tekinthető korainak, annál kevésbbé, mivel előreláthatólag egyhamarjában nem lehet remélni az ásatási munkálatok folytatását.

Furrina nympha ősi ligetében, C. Gracchus megöletésének színhelyén, melynek azonosságát a Janiculum déli lejtőjén geológiai és vízrajzi tanulmányok genialis kihasználásával Gauckler kétségtelenül megállapította, három egymásfölötti rétegben három szentélyt találtak. A középsőnek kora és azonossága feliratok alapján hitelesen meg van állapítva, a másik kettőé még ingadozó.

A középsőt valamely Gaionas nevű ember építette Marcus Aurelius császár korában a divatos császárkori istenség, a syriai Juppiter O. M. Heliopolitanus tiszteletére. Az alsó szentély — Gauckler véleménye szerint — ugyanezen istennek korábbi, Nero császárkori szentélye; főbizonyítékul az itt talált nagy vízmedenczére hivatkozik, mely a Hierapolisban talált Atargatis-templom medenczéjéhez hasonlón, a szent halak tartójául szolgált. Hogy

¹ P. Gauckler: Le sanctuaire Syrien du Janicule. Paris, 1913 Picard et fils.

a medence csakugyan erre a célra készült, arra vonatkozólag azonban eddig még semmiféle bizonyíték nem merült fel és sokkal valószínűbb, hogy a vízgazdag Janiculum forrásainak gyűjtőmedencéjéül szolgált. Az alsó szentély épületének kormeghatározására vonatkozólag is nagyon eltérő az építészeti szaktudósok véleménye. Némelyek Furrina nympa ősi szentélyét sejtik ezekben a maradványokban.

Legtöbb kétely fűződik ahhoz az épülethez, melyet helyzeténél fogva legjobban napfényre lehetett hozni: a felső szentély sajátságos leletei, a falba ereklyeszerűen befalazott emberi koponya és a padozat alá temetett ércszobrocska szolgáltatják a legnehezebb problémákat. A befalazott koponyára vonatkozólag eddig még nem sikerült elfogadható coniecturát találni. A bepólyált, kigyóval átfont, tyúktojásokkal körülvett bronzszobrocskát az Atargatis istennő cultusában nagyjelentőségű tojások miatt evvel az istenséggel hozták kapcsolatba. Miután azonban a szobrocska kiemelése után kétségtelenül kitűnt, hogy nem női, hanem férfi istenséget ábrázol, a keleti cultusokban gyakran előforduló isteni íjak (Adonis, Attis, Osiris) újjászületését példázó ritusnak gondolták. Ez a Venus körébe vágó mythos összevág a templombéjárat küszöbének márványlapján talált felirattal, mely a Kr. u. IV. század kusza betűivel Venus Cœlestisnek állít emléket. Az eltemetett bronzszobrocska, melyen az egykori csopok letördelt nyomai arra engednek következtetni, hogy a szobor eredetileg valamely fülkében függőleges helyzetben volt megerősítve, semmiestre sem lehetett a cultus-szobor; egy itt talált fejetlen, ülő Zeus-szobor, kis méreteinél fogva szintén nem lehetett a templom főistenszobra. A főkérdés tehát, hogy milyen istennek volt a templom szentelve, egyelőre szintén eldöntetlen marad. A templom dispositiójának valamelyes hasonlósága a híres baalbeki Juppiter Heliopolitanus templommal sokkal csekélyebb, semhogy döntő bizonyítékul szolgálhatna. A további ásatásokból pedig éppen a felső szentélyre vonatkozólag várható kevés új adat; a császárkori bonyolult cultuskeveredés szintén megnehezíti annak a főistenségnek megállapítását, kinek tolerans védelmében sok más istenség meghúzhatta magát. Juppiter Heliopolitanus nemcsak a hazájabeli isteneket, de más idegeneket is szívesen befogadott oltalmába. A befalazott emberi koponya analogiáját pl. az eddig ismert cultusokban hiában keressük. Tán valamely feledésbe merült ókori babona maradványaival állunk szemben, mely helylyel-

közzel a középkori felfogásban is koronként felbukkanik, hogy t. i. valamely befalazott élőlény az épület tartósságát és védelmét biztosítja.

LÁNG MARGIT.

A harctéren elesett történettudósok.¹

Sárói Szabó Lajos †

Sárói Szabó Lajos, a 31. m. kir. honvédegyalozezred alezredese, Lacynál esett el Jaroslautól nem messze Galicziában 44 éves korában. Igen szorgalmas dolgozótársa volt az összes magyar katonai szaklapoknak s német katonai szaklapok is közöltek tőle dolgozatokat. Mint a Magyar Tudományos Akadémia hadtörténeti bizottságának segédtagja, élénken érdeklődött e bizottság feladatai iránt. Azon volt, hogy a bizottság oly vállalatokat indítson, vagy indíttasson meg, melyek a magyar hadi történet ismeretét népszerűsítsék, dicsőségét a köztudatban minél erősebben kifejleszték. E célnak szolgál *Hadik altábornagy Berlinben (Hadtört. Közl. 1910. 331 l.)* című dolgozata is.

A magyar generalis világhírű kalandjának nagy jelentőségét fejtegetve azt bizonyítja, hogy Hadik nem csupán huszáros merészséggel, hanem katonai tudományával s vezéri éles látással hajtotta végre tervét.

Sárói Szabót a magyar hadi történet legkülönbözőbb korszakai érdekelték. A háború kitörése előtt nehéz hadtörténeti szakaszok kidolgozására vállalkozott. Előkelő nyugalma alatt nemes becsvágy tüze lobogott. És mikor az fróasztal mellől kötelessége a harcz mezejére szólította, kiomló vérével pecsételte meg ragaszkodását a magyar katonai dicsőség hagyományaihoz.

A. D.

Nosziczi Thurzó Kálmán †

Három évvel ezelőtt a honvédelmi miniszter a budapesti egyetem bölcsészeti kara történeti előadásainak hallgatására küldötte ki az akkor még főhadnagy Thurzó Kálmánt. 1912 tavaszán lett százados. A 35 éves férfiú szeretetre méltó társa volt az ifjú

¹ A két első nekrológ Pilch Jenő őrnagy úr adataira támaszkodik.

tanulóknak és szerény tisztelettel hallgatta tanárai előadását. Már a harctéren volt, mikor a Hadtörténelmi Közlemények 1914. szeptemberi számában megjelent «*Gróf Széchenyi István szerepe a lipcsei csatában*» című tanulmánya. Kitünő forrás kritikai dolgozat. Thurzó igen beható tanulmányok alapján kimutatja, hogy herczeg Schwarzenberg csak Blücherhez küldötte Széchenyit, de Bernadottehoz Széchenyi nem vitt izenetet. Előadja, hogy mikép keletkezett a hagyomány, melyben az életrajzírók nem kételkedtek s mely a külföldi történetírók munkáiban is mint történelmi valóság szerepel. Thurzó lelkének tisztaságát jellemzik a tanulmány e szavai: «Tollamat az a tudat vezette, hogy Széchenyi dicső emlékének koszorújában csak tiszta leveleknek van méltó helye». Thurzó e tanulmánya Széchenyi első ifjúságának jellemzéséhez igen becses adatot szolgáltatott. És mikor e tanulmányt olvastuk, szerzője már elesett Galicziában a choholniczei ütközetben 1914 október 13-án 38 éves korában.

Egy másik tanulmányát a M. Tudományos Akadémia hadtörténeli bizottságának legutolsó ülésén pályadíjjal jutalmazták. *Nádasdy Ferencz tábornagy élet- és jellemrajza* volt a pályázatra kitűzve és mikor a pályanyertes munka jelíges levelét felbontották, Nosziczki Thurzó Kálmán nevét hirdette ki az előadó. Ha még életében éri e tisztesség, bizonyára szerény örömmel fogadta volna azt és új ösztönt érzett volna a további sikeres munkára. A kik ismerték, soha sem felejtették el férfiasan komoly és mégis mindig szelíden mosolygó arcját. E mosoly bizonyára még ott lebegett arcján, mikor a debreczeni honvédek élén a golyók süvöltése közben rohant a halálba és azon túl az örök dicsőség felé.

A. D.

Luntz Ivo †

A bécsi házi, udv. és áll. levéltárnak allevéltárnoka volt. Augusztus derekán elbucsúztunk tőle. Csodálatos a háborús bucsúzás etikettje. Máskor, ha valaki két-három hetes kéjutazásra indul, kifogyhatatlanok a barátok és kollégák útravaló jó tanácsokban. Most, az örök út előtt: egy pillanat csak, mosolyogva váltott kézfogás: viszontlátásra! Elment mint egy tiroli népfelkelőzred zászlóalj-adjutánsa. Egy hét mulva írt nekünk: az ezredsegédtisztet szétlépte egy srappell, őt léptették elő helyébe.

Tíznap mulva, szeptember tizenegyedikén őt érte ugyanaz a sors, a Lemberg előtti nagy visszavonulás során.

Azt hittük, hogy az élet mindent megadott neki, hogy akadálytalanul hosszú szép éveket éljen. Hivatalszobája ablakán át az ősi minoritatemplomra nézhetett, melyet az ő atyja tervei szerint renováltak. A bécsi történeti-iskolát, az Institut für öst. Geschichtsforschungot kitünő eredménnyel elvégezvén, hajlamai a levéltárba vitték. Vérbeli levéltárnok volt. Maguk az acták érdekelték. Nem az, a mit az acták elmondanak vagy a mit belőlük történeti ismereteink gyarapítására meríthetünk. Nem kutatta a személyeket, a kik az iratokból megszólalnak. Az ő szemében maga az irat, a papir volt az érdeklődés tárgya, az irat a hogy az kezünkbe jut és az irat sorsa, a hogy az a kancelláriai irnok tolla alól kikerülve évszázadokon át ide-odahányódott, míg végre a mai modern levéltár egyik osztályában nyugalomra talált. Ezen érdeklődése kielégítésére a legjobb iskolán ment keresztül: a történeti segédtudományok alapos ismeretével a középeurópai, főként német-római birodalmi, olasz és osztrák hivataltörténetét egyesítette. Előtanulmányai és természettől való levéltári érdeklődése segítségével azon nagy levéltár minden osztályát alaposan végigtanulta, a melynek szolgálatában szándékozott életét eltölteni. Mikor egy-két évvel ezelőtt a levéltár vezetősége a régóta tervben volt modern katalógisáló előmunkálatokat megkezdette, őt bízták meg a teljes levéltári anyag provenientiájának részletes kikutatásával és összeállításával. Ezt a legrészletesebb levéltári ismereteket és mégis nagy áttekintő képességet kívánó munkát, melyet más hivatalokban évtizedes tapasztalatokkal rendelkező idősebb levéltárnokokra szoktak bízni, ő, a harminczegy éves fiatalember nagy lelkesedéssel és munkabírással oldotta meg és bebizonyította, hogy valóban a neki való feladatot kapta, mikor főnökei a nehéz munkával megbízták.

Ezen ritka intensitású levéltári foglalkozás mellett az irodalmi működésben szinte túlságos szerény háttérbe vonulás jellemezte. A bécsi magánokleveles praxisról írt munkáját barátjai rábeszélésére sem adta ki nyomtatásban, — míg a halál a kérdést ketté nem vágta. Éveken át dolgozott a Regesta Habsburgica fáradtságos, világi elismerést nem hozó nehéz munkáján. Nem író vagy tudós, hanem levéltárnok akart lenni, a kiből úgyis van valami mind a kettőből. Az az intézet, melyet fiatal ereje munkájával megajándékozott, ép úgy őrzi emlékét, mint azokét

a tisztviselőket, kik 30—40 éven át szolgálták. Az állami levéltár osztályaiban dolgozva, ezután ép úgy találkozik mindegyik jövő nemzedék az ő rendező keze nyomaival is, mint akár Rosenthal-tól kezdve Gévayn, Knechtln, Arnethen át a köztünk élő Winter és Károlyi kezeirésével. A későbbi hivatalnokok és a kutatók százai kegyelettel fogják az ő katalógusait forgatni és köszönettel követik a rég porladónak útmutatásait. Egy neme a halhatatlanságnak.

A levéltárnok halhatatlansága ez.
Bécs.

SZEKŰ GYULA.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.....	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv- járásokban.....	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelv tanulmányok. 3. füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai.....	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése.....	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa.....	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a com- mentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.....	—80
— Szórend és accentus.....	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfélérejek 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet.....	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn- ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére.....	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremisiz fordításából.....	1.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan.....	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	10.—
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) kiadta Dézsi Lajos	2.—
Finály Henrik. A besztercei szószeret. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövegműveket — készített hozzá.....	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről.....	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál.....	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya.....	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében.....	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről.....	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben.....	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházközségéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szó- jegyzékkel.....	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai.....	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész —60. II. rész.....	—80
Komjáthy B. Epistola Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1533.	6.—
Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kuun Géza: Ismereteink Tibetről.....	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra.....	—80
3. szám. Thury József. A középázsiai török nyelv ismertetései.....	—80
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól.....	—90
— Naszreddin Hodsa tréfiái. Török (kis-ázsiai) szöveget gyűjtötte, fordítással és jegyzet- ekkel ellátta.....	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet.....	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban.....	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról.....	—75
— Adatok Krim történetéhez.....	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex intero edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit.....	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó- metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás.....	—90
3. Gréb Gyula: A szépei felföld német nyelvjárása.....	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana.....	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz :	
A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznöi nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zenében	—, 20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590 ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenezi-) naplója, levelezése és iromány ³ Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közvetteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pesti Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaboratior grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondatana	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. Ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap. „	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap. „	20.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

KÖZEP-ES ÚJKORI
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L 434

K I a 14

434/1929
14
VII/227

1915.

2. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1915

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Keller Imre</i> : Historia Francorum	161
<i>Balanyi György</i> : Magyar vonatkozások Gerhoh Reichersbergi Prépost műveiben	181
<i>Erdélyi László</i> : Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (III.)	202
<i>László József</i> : Nyugati pénznemek hazánkban a XIII. században (I.)	227
Kisebb közlemények.	
<i>Fraknoi Vilmos</i> : IV. Béla állítólagos sicíliai királysága	261
<i>Gagyi Jenő</i> : Az orosz-román érintkezés történetéből	262
Irodalom.	
Pasteiner Iván: A magyar politika-tudomány. Ism. <i>Illés József</i>	269
Kromayer und Veith: Antike Schlachtfelder in Italien und Afrika. Ism. <i>Téglás Gábor</i>	271
Dr. Josef Zavadil: Velehrady, Devin a Nitra. Ism. <i>Ivanič József</i>	273
Thallóczy-Jireček Sufflay: Albán oklevéltár. Ism. <i>Ivanič József</i>	274
Fináczy Ernő: A középkori nevelés története. Ism. <i>Eckhart Ferencz</i>	277
Dr. Bašagić Safvet bég: Bosnyákok és hercegőczok az izlám irodalmában. Ism. <i>Ivanič József</i>	281
Folyóiratok és könyvek.	
<i>Elmélet</i> . Irta: <i>Madzsar Imre</i>	284
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	285
<i>Középkor a XIII. század végéig</i> . Irták: <i>Patek Ferencz</i> és <i>Szentpétery Imre</i>	290
<i>Középkor a XIII. századtól az ujkorig</i> . Irta: <i>Áldásy Antal</i>	293
<i>Reformatio és Ellenreformatio</i> . Irták: <i>Gerő János</i> és <i>Holub József</i>	295
<i>Ujkor a harminczéves háborútól 1789-ig</i> . Irták: <i>Gagyi Jenő</i> , <i>Gerő János</i> , <i>Munkácsy Kálmán</i> és —sz.	298
<i>Legujabb kor</i> . Irták: <i>Gagyi Jenő</i> és —sz.	301
<i>Könyvek</i> . Irta: <i>Gulyás Pál</i>	285, 290, 293, 295, 298, 301, 303
<i>Magyar Förténet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Iszakov <i>Vasziljevics M.</i> emlékiratai. <i>Szkunzerics Kornél</i> -tól	304
<i>M. Auner</i> : Ungarn (1910,1.) a Jahresberichte der Geschichtswissenschaft. XXXIV. Irta: sz.—a.	315
Különfélék.	
<i>Harsányi Pál</i> : Réthy László †	318
<i>Éber László</i> : Gerecze Péter †	319

V/224

HISTORIA FRANCORUM.

A középkort a hatalmas, nagy római birodalom bukása vezeti be. Területén apró-cseprő kis államocskák keletkeznek. Legtöbb alig éli túl születését, már is eltűnik az ismeretlenség örök homályába. Némelyiknek csak a neve maradt reánk, másoknak még az sem.

A népek mozgalmának ezen páratlanul érdekes vad chaoszából lassan-lassan, mind jobban és mind erőteljesebben emelkednek ki a frankok, az egyedüli germán nép, a mely a római birodalom romjain maradandó országot tudott alapítani. Érdekes, *hogy ez a kis nép*, a mely eleinte nem is egységes nemzetet jelentett, hanem a germán törzsek *egész szövetkezetét*, mint ragadja kezébe a vezetőszeret, hogy később uralkodjék egész Gallián és elsőrangú tényezőjévé váljék a középkori civilizationának.

Ennek egyedül helyes magyarázatát abban lehet találni, hogy a frankok Klodvig személyében olyan uralkodót kaptak, a ki a római culturát és keresztény vallást beoltotta népének vad törzsébe, s ezáltal egy életképes nép friss verkeringésébe behozta ezen kor uralkodó eszméit, a melyek által szilárd alapokra fektette országát, biztosította népének fennmaradását, mert összeolvasztotta a barbár nép meg nem romlott ősi erejét a keresztény-római felfogással, s így akaratlanul is, önkénytelenül is más alakba öntött folytatása lett az elporladt római hatalomnak.

Így vált Klodvig ezen páratlanul érdekes, forrongó, vad pusztítás korszakának egyik *legérdekesebb* képviselőjévé. Szeme az ég, a kereszt felé fordul, a kit már neme-sebb eszmék, nagyobb gondolatok foglalkoztatnak. De lába

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Közép- és Újkori Történelmi Intézetnek Könyvtára	
Left. napló: _____	Lez.: VI

még sárba, vérbe taposott. Nyers, szilaj, vad nép között ő is olyan nyers, szilaj, vad volt, hogy mindenki megrettent tőle, de megrettenve követte őt. S ha egy csapásra az ő vad, pogány népét nem is tudta azonnal valódi keresztényekké átalakítani, legalább annyi sikerült neki, hogy félkeresztényekké tette őket, nemcsak hitben, hanem erkölcsben, műveltségben is. Ez átalakulás forrongásában az összes emberi gonosz indulatok az akadályozás következtében hevesen törtek ki.

Ezért beszélnek a frankok történetének első lapjai rengeteg sok bűnről, erkölcstelenségről, vérontásról, kegyetlenségről. Ezért folyik még a legnyugodalmasabbnak látszó időben is állandóan a polgárvér. Ezért szedi áldozatait napról-napra a kölcsönös irigység, engesztelhetetlen boszúvágy, olthatatlan kincsszomj. Ezért fér meg egymás mellett egy szívben a legodaadóbb, a legphanatikusabb vallásosság a legdurvább erőszakkal. Templomokat rabolnak ki. Papokat mérszárolnak le. Apáczákat becselenítenek meg. Sőt a papok egymás ellen is fegyverkeznek. Ölik, öletik egymást, a hogy jön. Ezért nem beszélhetünk törvénytiszteletről. Ezért merülnek el maguk a fejedelmek is az erkölcstelenség, durvaság, iszákosság, kapzsiság fertőjében. Csak a hatalom kérdése izgatja őket. Ezért törnek egymásra. Ölik rokonaikat, pusztítják alattvalóikat. S a háttérben két emberi mivoltából kivetkőzött nő szerepel: Brunhilda és Fredegunda. Ekkora gonosz befolyást csakis ilyen átmeneti, «fél» korszakban vihetnek a nők. Ezek vad szenvedélylyel, fékezhetetlen gyűlölettel fordulnak egymás és mindazok ellen, a kik útjukba kerülnek. Az emberi elme által kigondolható összes kegyetlenségeket, hitvány aljasságokat napirendre hozzák és önző céljaiknak feláldoznak virágzó városokat, falvakat, tömérdek emberéletet, népüknek jólétét, boldogságát.

Ennek az átmeneti félművelt korszaknak *félművelt történetírója*: toursi Gergely volt. Minden szavának súlya van, mert e korszakot nemcsak mint szemtanú, távoli szemlélő örökíti meg, hanem igen gyakran mint annak részese, előkelő szereplője is.

Művének czíme: «Historia Francorum», a «Frankok története», mely 10 részből, ú. n. könyvből áll.

Bevezetésében megindokolja, miért fogott tollat, mi kényszeríti őt írásra, hogy azt a sok jót és rosszat, a mi a birodalomban történt, megörökítse. «Mert — úgy mond — nincs senki, a ki papirosra vetné a jelen eseményeit.» E hiányon akar segíteni, s ezért kívánja *saját kora* történetét megörökíteni.

De mielőtt erre rátérne, előbb hitvallást tesz igaz katolikus volta mellett, majd — az első könyvben — a világ teremtésétől kezdve az egész világ történetét nyújtja. Ebbe — a 18. fejezetben — beleszövi Lyon város alapítását, s a harminczadiktól kezdve néhány fejezetet szán Galliának, illetve a gall hittérítőknek, gall vértanúknak, szent Mártonnak, kinél szeretettel időzik.

A második könyv a népvándorlás korának főbb szereplőivel: a vandallokkal, húnokkal és az ős frankokkal foglalkozik, ez utóbbiakkal a frankok első királyától kezdve. Részletesebben csak Attilára, Klodviga tér ki, kinek halálával rekeszti be a második könyvet, melybe több egyháztörténeti adatot is felvett.

A harmadik könyvet Klodvig fiaival kezdi, majd rátér a dánok támadásaira, a thüringiai királyokra, utóbb elmondja Childebert, Chlotár, Theodorich, Theodebert különféle harczait, nem feledkezve meg Tours városáról, melynek eseményeit különös gonddal jegyzi fel. A könyvet Theodebert halálával rekeszti be.

A negyedik könyv első fejezete Chrodichilda királyné haláláról, az utolsó (51.) pedig Sigibert haláláról szól. Közben elmondja a szászok, az avarok ellen viselt háborúkat, beszél Hispánia királyairól, a longobardokról, a frank királyi család tagjairól, de a legnagyobb figyelmet ebben a könyvben is a különféle püspökök, szent emberek csodás tetteire, általában az egyházzal összefüggő események elmondására fordítja.

Az ötödik könyv II. Childebert király uralkodásának első évétől hatodik évéig (575—580) terjed. A hatodik könyv

az eseményeket Chilperich haláláig (581—584) viszi. A hetedik könyvben két év (584—585) eseményeit kapjuk. A nyolczadik könyv Leovigild halálával záródik (587). A kilenczedik könyv 589-ig húzódik, míg a tizedik könyv az 590—592. év eseményeit foglalja össze. Megemlíti saját püspöksége történetét is és 19 elődjének és önmagának életrajzával fejezi be történelmi munkáját.

Gergely szerint az első könyv az emberiség teremtésétől 5596 év történetét (Kr. u. 397-ig); a II. könyv 112 évét (511-ig); a III. könyv 37 évét (548-ig); a IV. könyv 29 évét (575-ig) adja.¹ Eddig Gergely kronológiája ha nem is hibátlan, de elég érthető. A X. könyv végén egybeállított kronológia azonban zavaros, érthetetlen, megfejthetetlen és megmagyarázhatatlan. Gergely ugyanis szent Márton halálától a kronológia megírásáig 168 évet vett fel, holott a fent közölt számok összege (112 + 37 + 29) már 178-at ad, melyhez hozzá kell adni az V—X. könyv időtartamát, vagyis — ha a X. könyv utolsó eseményének dátumát (592) vesszük — 16 évet, ha pedig a kronológia valószínű megírásának évét (594) vesszük alapul, akkor 18 évet. Ezek összege 194, illetve 196,² de semmi esetre sem 168. Éppen így vagyunk a világteremtésétől vett időszámítással is. Gergely 5814 évet számít, holott (5596 + 196) 5792 évet kellett volna számítani. Az egyik helyen tehát többet, a másik helyen pedig kevesebbet vett fel a kelletténél. Az összes Gergely-magyarázók ezeket a nagy tévedéseket Gergely másolóinak a nyakába varrják, sőt Cointe³ után Kries⁴ éppen e hamis időmeghatározásokra való hivatkozással azt állítja, hogy az epilogust (a 31. fejezetet) már nem is Gergely írta, hanem másolói csenték be művébe. E felfogás

¹ Lásd: Hist. Fr. IV. k. végén közölt kronológiát.

² Az Omont és Monumenta Germ. Hist. 197 évet vett fel, a mit soknak kell tartanunk, mert Gergely V. könyvét Childebert uralkodásával, 575 decz. 8-ával kezdi, már pedig 575. év pár napját nem lehet egész évnek venni.

³ Annales ecclesiast. 1666. II. k.

⁴ De Gregorii Turonensis vita et Scriptis. Vratislaviae. 1839.

ellen előbb Ruinart,¹ utóbb Giesebrecht² szállt síkra, a ki oly szerencsésen dönti meg Kries minden egyes argumentumát, hogy ma már semmi kétség sem fér ahhoz, hogy tényleg Gergely műve a X. könyv 31. fejezete is. Giesebrecht e hamis dátumok magyarázatául azt hozza fel, hogy Gergely történetének epilógusát már 592-ben megírta s 594-ben művének revisiójához fogott. Ekkor természetesen az új dátumnak megfelelően az évszámokat is átalakította. De a számoknak ezen átalakítását nem vitte következetesen keresztül, hanem a régi és új számok egymás mellett maradtak, a mely körülmény az említett elszámolást okozta. Ugyanezen nézetten van Moñod³ is, Arndt⁴ is. Így ha Giesebrechtnek a Gergely hamis kronológiáját megmagyarázni igyekező nézetét nem fogadjuk is el mindenben, azt az állítását szívesen magunkévá teszszük, hogy az epilógus is Gergely tolla alól került ki.

Gergely históriáját nem egyhuzamban, hanem megszakításokkal írta. Omont⁵ szerint Gergely az első négy könyvet 576 körül írta, az V. és VI. könyveket 580 és 584 vagy 585 között szerzette, míg a VII—X. könyvek írása 587—591 közötti időre esnek. Giesebrecht azt tartja, hogy az első négy könyvet az ötödiknek körülbelül a közepéig 577-ig fejezte be, az ötödik könyv többi részét a VIII. könyv 34. fejezetéig 584 és 585-ben írta, a VIII. 35., X. 30-ig pedig 590 és 591-ben. Koepke⁶ nézete a négy első könyv megírásának idejét illetőleg teljesen találkozik Giesebrecht feltevésével, de 584 és 585-re helyezi az V., VI. és VII. könyv-

¹ Sancti Georgii Florentii Gregorii episcopi Turonensis opera omnia. Paris, 1699.

² Zehn Bücher fränkischer Geschichte vom Bischof Gregorius von Tours. Lipsce, 1878.

³ Études critiques sur les sources de l'hist. Mérovingienne. Páris, 1872.

⁴ Monumenta Germaniae Historica (Scriptorum Rerum Merovingianarum) Tomus I., Hannoverae, 1885.

⁵ Gregoire de Tours Histoire des Francs. Paris, 1886.

⁶ Koepke: Gregor von Tours. 1852.

nek megírását, a VIII. könyv születési idejét 589-re, a IX-ikét 590-re, a X-két 591-re tűzi ki. Arndt Monoddal egyetértően az első négy könyv megírását 575. évre helyezi, az V. és VI. könyvét 580—584 vagy 585 évek közé. A VII. könyv 22. fejezetéről azt bizonyítja, hogy 585-ben írta, míg a VII. könyv 24. fejezetétől a X. 30-ig 586—591. év eseményeit úgy írja, mint ezen idők kortársa, vagyis megtörténésük után azonnal papírra veti őket. Márki Sándor¹ ama véleményének ad kifejezést, hogy Gergely a Frankok történetét 575-ben körülbelül a Csodák könyvével egyidőben kezdte írni s 592 elejéig folytatta; a négy utolsó könyvet azonban, mely még ki nem forrott eseményekkel foglalkozott, sokáig nem akarta nyilvánosságra hozni.

Mindezen vélemények megegyeznek abban, hogy Gergely művét 592-ben fejezte be. Csak így érthető, hogy Gunthramnus királynak 593 márczius 28.-án történt haláláról semmit sem ír, holott Gergely túlélte őt. Ez az egyik határpont. A másik határpontot: 575-öt is valószínűnek, elfogadhatónak tüntetik fel, a mikorra Gergely művének első négy könyvét megírta. E két határpontot Gergelynek az eseményekkel egybevetett megjegyzései szolgálatják. Hogy e két határponton belül Gergely históriájának egy-egy könyvét mikor alkotta, ennek megállapításában pusztán találgatásokra, valószínű feltevésekre vannak a Gergelylyel foglalkozók utalva, mert véleményeiknek biztos alapjuk nincs. Mert a még oly megdönthetetlennek hirdetett 592 év sem oly sziklaszilárd, hogy hozzáférni nem lehetne. Mert abból, hogy 592-ig viszi az eseményeket, nem lehet megdönthetetlen bizonyossággként felállítani, hogy 593-ban és 594-ben nem írta könyveit. Az «in his diebus» és «nuper gestum» féle gyakran használt időmeghatározásoknak túlságos bizonyító erőt tulajdonítanunk nem szabad. Hiszen igen könnyű elképzelni, miként élte magát vissza Gergely abba a korba, a melyet leírni akar, melynek ő szemtanúja volt, vagy a melyet mások elbeszélései alapján kívánt meg-

¹ A középkor főbb krónikásai. Budapest, 1900.

örökíteni. Hogy évszámait általában, de különösen a X. könyve végén oly ferde, hibás eredményt mutatnak, éppen abban leli magyarázatát, hogy Gergely nem azonnal írta le az eseményeket, a mikor megtörténtek, hanem néhány évvel később s azt az egy-két évet, a mi az eset megtörténte és annak megörökítése között lefolyt, össze-vissza téveszti, összezavarja, összekuszálja, illetve írás közben megfedlekedik a multról, a miről ír, és a jelenről, a mikor ír. Történetírói érzéke egyáltalában nem lévén, ezzel absolute nem is törődött. Pontosság nem tartozott erényei közé, így a legnyugodtabb lélekkel illesztett egymás mellé olyan eseményeket, a melyek nem voltak együvé valók. Nincs tehát igaza Giesebrechtnek, hogy a kijavított és ki nem javított számok kerültek egymás mellé, hanem a fentemlített két időpontnak: a megtörténésnek és megörökítésnek felcserélése okozta a zavart.

Legclassikusabb bizonyíték erre a VII. könyv eleje. Salvius püspök halálának időpontját az I. fejezetben «hoc anno»-val határozza meg. Salvius püspök pedig 585 szeptember 10.-én halt meg. A VII. könyv II. fejezetében pedig áttér az 584. év eseményeinek az elbeszélésére és ezen események időpontjának meghatározásában szintén «his diebus» (VII. 22.) vagy «praesenti anno» (VII. 23.) féle kifejezésekkel él, holott bizonyos, hogy az 584. év eseményeit már csak 585 szeptember 10-ike után írhatta.

Vegyük az utolsó könyv kronológiáját!¹

Azt mondja: «qui (t. i. annus) fuit Gregorii papae Romani quintus». 594 szeptember 3-ika után ezt bátran írhatta, mert 590 szeptember 3-án lett Gergely pápává. Tehát 594 szeptember után tényleg Gergely pápaságának ötödik esztendeje kezdődött. Később így folytatja időmeghatározását: «Childeberti iunioris decimus nonus», a mennyiben

¹ A transitu sancti Martini usque ad memoratum superius annum, id est ordinationis nostrae primum et vicesimum, qui fuit Gregorii papae Romani quintus, Guntchramni regis trigesimus primus, Childeberti iunioris decimus nonus, anni 168 (Ruia rt), 197 (Mon. Ger. Hist.).

Childebert 575 deczember 8-án kezdett uralkodni, 594-ben uralkodásának valójában tizenkilencedik éve telt le. E két évszám pontos összevágása feltétlenül a mellett szól, hogy Gergelyünk kronológiáját 594-ben állította össze. Ez magával hozná azt, hogy az első és a harmadik helyen álló évszám is 594-re vonatkozzék. Ezek közül az első semmi nehézséget sem okoz, mert «ordinationis nostrae primum et vicesimum» — még könnyen beilleszthető az előbbi számcsoportba, mert — a mint Giesebrecht kimutatta — 573 augusztus 23-án szentelték őt püspökké, tehát 594-ben még írhatta püspökké szentelésének huszonegyedik évében. S ha engedékenységünkben még tovább megyünk, úgy ezt is igen könnyen megmagyarázhatjuk. Az első dátumot augusztus 23.-a előtt, a rákövetkező dátumot már szeptember 3.-a után írta. A mi nem lehetetlen. Mert egy író munkáját néhány hétre bizony hirtelen abbahagyhatta, különösen akkor, ha valaki olyan elfoglalt, közszerepet vivő ember volt, mint Gergely, s a kit ekkor betegségek is bánthattak, hiszen néhány hónapra rá, ez év november 17-én meghalt. Ez a három dátum tehát mind 594-re vihető vissza. A negyedik azonban: «Gunthramni regis trigesimus primus» sehogy sem. Mert Gunthramnus 561-ben kezdett uralkodni, 594-ben tehát trigesimus tertius, vagyis 33 éves uralkodása lett volna, ha 593-ban meg nem hal. Tudta ezt Gergely is. Tudta, hogy 33-at nem írhat, ekkor eszébe ötlött, hogy ő az események vitelénél még csak 592-ig jutott el, a mikor még élt Gunthramnus, tehát minden meggondolás nélkül 31 évet vett fel, a mi 592-vel nagyszerűen összeesik.

Éppen ilyen elbírálás alá eshetnek — és a kifejtettek szerint: joggal — többi időmeghatározásai is, a melyek legnagyobb részben megbizhatatlanok. Különben, hogy elbeszélésében az időbeli sorrendet mennyire semmibe se vette, ékes bizonyíték pl. a II. könyv, a hol a következő dátumok kerülnek egymás mellé: 459, 464 (12. fej.), 460 (14. fej.), 470 (18. fej.), 479, 483 (20. fej.), 473 (21. fej.), 480 (23. fej.), 474 (24. fej.), 490 (26. fej.), 481, 486 (27. fej.) stb. Így van ez a többi könyvben is. Az események pontos egymásután-

ját kénye-kedve szerint összecseréli. Ha valakiben az idő-
érzék ennyire nincs kifejlődve, lehet-e akkor csodálni, ha a
megtörténés és megörökítés évét egymással felcseréli?

Ezért bátran állíthatjuk, hogy Gergely 592. évvel nem
akarta bezárni a X. könyvét. Mert lehetetlen, hogy a sze-
rinte nagy lelkiismeretességgel, nagy gonddal írt történeti
munkája zárókövéül ne Gunthramnus király halálát tette
volna akkor, a midőn az I. könyvét szent Márton, II. köny-
vét Chlodvig, a III. könyvét Theodebert, a IV. könyvét
Sigibert, a VI. könyvét Chilperich, a VII. könyvét Christo-
forus, a VIII. könyvét Leuwigild halálával fejezi be. Szóval
mindig valami nagy, illetve nagyobb eseményt választott
könyve záradékául. Ilyen nagyobb esemény a X. könyv
végén nincs s annyira magán viseli a befejezetlenség min-
den jelét, hogy ezt a Gergelyünkkel foglalkozó történetírók
mind elismerik. De még külső látszatra is azonnal szembe-
tűnik a befejezetlenség. Gergely minden könyvét így fejezi
be: *Explicit liber nonus*. Ez a X. könyv végén nem volt.
Igaz, hogy az újabb kiadások így rekesztik be: «*Explicit
in Christi nomine liber historiarum decimus*», de Arndt a
jegyzetekben hozzáteszi: «*Finis textus alia manu saec.
XVI.*» Több magyarázat ehhez nem kell.

Az sem bizonyít semmit, hogy kronológiát csatol a
X. könyv végére, mint a IV. könyv végén, a melyet ezzel
a kronológiával rekeszt be, sőt ez mellettünk bizonyít,
mert ebben a kronológiában határeseményként Sigibert
királynak halálát veszi fel s az V. könyvben tényleg az új
uralkodóval, Childeberttel, kezdi elbeszéléseit, ennek alapján
el kell fogadnunk azt is, hogy Gergely a X. könyv végén
közölt kronológia megírásakor arra gondolt, hogy 594.
évvel zárja be históriájának második részét. Műve tehát be-
fejezetlen.

Sokan úgy tekintenek a 31. fejezetre, mint epilogusra,
bár elismerik, hogy semmi összefüggés sincs a 30. fejezet,
sőt az egész X. könyv között. Én azt hiszem, hogy Gergely
a 31. fejezetet nem epilogusnak, hanem különálló függelék-
nek szánta történeti munkájához, mit igazol címe is: «In

Christi nomine incipit de episcopis Turonicis». Így Gergely csak egy-egy könyvét, tehát művének egy-egy önálló részét kezdi, nem pedig a fejezeteket. Még a szent Aredius-ról szóló 29. fejezet is azt a látszatot kelti, mintha Gergely nem ide szánta volna, mert «Incipiunt de virtutibus vel de transitu Aredii Abbate . . .»-féle bekezdésekkel csak a «De vita patrum» című művében találkozunk. Nem lehetetlen, hogy ez a fejezet későbbi betoldás s ha ezt és az utána következő kis száraz annalesi fejezetet elhagyjuk, úgy a csak 28 fejezetből álló X. könyv befejezetlen volta még élesebben domborodik ki a többi könyv (V-től kezdve) 44—50. fejezetével szemben.

De a IV. könyv végén közölt kronológia sem hibamentes. Ugyanis így ír: «A transitu Theodoberthi usque ad exitum Sygiberthi anni 29.» Theodobert 548-ban halt meg, Sigibert pedig 575-ben, tehát nem 29, hanem csak 27 év folyt le a két esemény között. A hiba itt is két év. S ha itt elfogadjuk ama feltevésünket, hogy Gergely a megtörténés idejét a megírásával felcseréli, akkor kimondhatjuk, hogy Gergely Historiájának IV. könyvét 577-ben fejezte be.

Mindezekből tehát azt hozzuk ki, hogy Gergely négy első könyvét 577-ig írta s ezentúl rövidebb-hosszabb megszakításokkal — mely intervallumok alatt más könyvével foglalkozott — *haláláig* dolgozott rajta. S a halál akkor ütötte ki kezéből a tollat, a mikor még az 592. év eseményeinél tartott s a X. könyvét végleg be nem fejezhette, melyet — úgy látszik — 594-ig akart vinni, függetlenül akarta adni a toursi püspökök és saját életrajzát a kronológiával együtt. Ez utóbbiakat azonban előbb készítette el, mint a históriát, melynek befejezésére már nem adatott neki elég idő. De ez nem is lehetett másként, mert Gergely *saját korának* történetét kívánta megírni. *Előre* megállapított terv szerint tehát nem dolgozhatott, mert sohasem tudta, mit hoz a jövő. Ez a jövő, az ő kora, pedig elég zajos, mozgalmas volt ahhoz, hogy a figyelmes szemlélő, az írni akaró mindig, halála perczéig találjon olyan eseményeket, melyeket méltóknak ítél a megörökítésre. Gergelynek pedig volt még

elég írivalója 593-ból és 594-ből is. Semmi okunk sincs feltételezni, hogy Gergely ezeket *nem akarta* megírni, hanem annál több okunk van annak a ténynek megállapítására, hogy már *nem tudta*, holott még 594-ben, közvetlen halála előtt is dolgoztatott, valószínűleg históriáján is, mit éppen kronológiája igazol.

De éppen azért, mert saját korának történetét vetette papírosra, nem várhatunk tőle rendszeres történeti munkát, hanem olyat, a milyen kiforratlan maga a kor is, melyben élt, melyről írt. Ezért kever össze munkájában egyházi és politikai történetet, ír szent életű emberekről és világi hatalmasságokról, ezért kerül egymás mellé hagyomány, képzelt és való esemény. Ezért nem tudták pontosan megállapítani: vajon Gergely históriája egyházi vagy világtörténeti-e?¹ Memoire-e vagy monographia? — mert mindenből van valami! De legtöbb van önmagából, egyéniségéből, mely a történeti események hideg beszámolója alól is kicsillan, melyet levetkőzni, elnyomni nem tud. Gergely pedig első sorban katolikus, azután római és toursi. Egyéniségének e hármasság megnyilatkozása annyira uralkodik szívében, lelkében és eszében, hogy az összes eseményeket ezek hatása alatt ítéli meg, bírálja el és írja le.

Ő csak azt szeretheti, a ki jó katolikus; azt tisztelheti, a ki tiszteli az egyházat és megtartja törvényeit; azt becsülheti, a ki a templomokat és alapítványokat gazdagítja; azt dicsőítheti, a ki szent életet él. Hiszen lelkében égő lánggal ég a legtisztább vallásosság. Hitének harczos híve. Körömszakadtáig védi egyházának tanait.² Erősen küzd az eretnekek ellen, még ha királyi ajkáról hangzanak is el a téves tanok.³ E mellett támogatja a hatalom által elnyomottakat,⁴ segíti az ügyefogyottakat, tanácsosal szolgál a

¹ Ezért változó a czíme is: Gesta vagy Chronicon vagy Historia Francorum és Historia ecclesiastica Francorum.

² Hist. Fr. V. 43, VI. 40, X. 13.

³ H. Fr. V. 44.

⁴ H. Fr. V. 4, 14, 39.

bajba kerülteknek.¹ Bőségesen alamizsnáskodik. Lelkesen pártfogásába veszi az özvegyeket és árvákat.² Szóval a nemesen érző főpapoknak kitűnő példája volt Gergely. Csoda-e, ha elfordul azoktól, a kik nem jó katolikusok, kik bántják az egyház vagyonát, üldözik papjait. Ezekhez bizony kevés jó szava van, s tetteiket elítéli.

Arra, hogy római, nagyon büszke. S mint ilyen, idegen a frank nemzeti törekvésekkel szemben. A frankokat és intézményeiket lenézi, nem sokra becsüli. Elfogultságát a germán népekkel szemben nem tudja legyőzni.

Tours városát és polgárait nagyon szereti. Népének bajában osztozik. A midőn például 580-ban Toursban ragadós betegség ütött ki, a mely különösen az ártatlan gyermekek között szedte nagy számmal áldozatait, oda áll a szülők mellé vigasztalónak, ápolónak. Ölébe veszi a gyermekeket, ott melegíti elhülő testüket, karján ringatja, kezéből eteti és a legodaadóbb gonddal táplálja őket.³ Népének jogaiért erősen küzd. Nem tűri, hogy a város polgárságára igazságtalan adót vessenek ki és megakadályozza ezt.⁴ Mint toursi azonban nem láthat messze. Események központjába Tours városát illeszti. Legjobban érdeklí mindaz, a mi Tours városában és környékén történt.

Tagadhatatlan, hogy egyénisége e három jellemző oldalának erős kidomborítása káros hatással volt művére. Ezek miatt gyakran szenvedett a történeti igazság és élelátása. De e hibáiból művére nézve mégis némi jó is származott. Jó katolikus volta nem engedte meg, hogy tudva, tudatosan hamisat állítson. Ha elfogult volt is, de mindig jóhiszeműen az.⁵ Római származása megakadályozta őt az elsekélyesedéstől. Kiemelte az alacsony felfogásból. Valami tisztultabb,

¹ H. Fr. VI. 32.

² Arndt i. m. : 12. l.

³ Hist. Fr. V. 34.

⁴ H. Fr. IX. 30.

⁵ Pl. : Sem Chilperich királyt, sem feleségét, Fredegundát nem szerette, volt elég oka reá. El is ítélte őket keményen, szigorúan. De ha dicsérni valót talált rajtok, nem hallgatta el. (V. könyv.)

magasabb, eszmeibb, műveltebb nézőpontra kényszerítette. Legalább nemzeti érzékenység és érzelgősség nem kényszerítette őt arra, hogy a «barbár» frankok hibáit szépítgesse, takargassa, kendőzze. S ha a frankok iránt való ellenszenv az igazság kimondásában talán itt-ott túlzásokra ragadta is őt, még mindig nem ártott ezzel annyit, mintha nemzeti elfogultásból a rosszat egészen elhallgatja. De ha szigorúan szemébe nézünk a frankok iránt érzett ellenszenvének, akkor azt vesszük észre, hogy ez sem alapult akkora gyűlöleten, hogy teljesen elvakította volna. Klodvigot magasztalja.¹ A frankok dicsőséges multjáról örömmel szól s aggódik, hogy a frank birodalom az egyenetlenségek és polgárháborúk miatt szétesik.² Így nem beszél az, a ki csak gyűlölni tudja a frankokat. Hiszen a püspökök, egyházi férfiak bűnei előtt sem húnny szemet, sőt pálczáat tör felettük,³ pedig jó katolikus volt.

Végre Tours városa iránt való szeretete és érdeklődése megakadályozta azt, hogy műve egészen szétfolyjék. Így is kevés az összefüggés művében. Apró történetkék egymásutánjából áll az egész. Rendszertelenül mond el mindent, a mi eszébe jut, a mit érdekesnek, említésre méltónak tart. Tours városa mégis valahogyan összetartja művét a teljes széteséstől annyira, hogy műve némely helyen úgy hat, mintha Tours város monographiája volna beleillesztve a frankok egyházi és világi történetébe.

Hogy az így összeszerkesztett históriájába nemcsak olyat vesz fel, a mit maga látott, hallott vagy tapasztalt, hanem olyant is, a mit mások mondtak el neki, az szinte természetes. Különösen áll ez a közelmúlt eseményeire, a melyekre nézve főforrás gyanánt az öregek elbeszéléseit használta. A II. könyvben már felhasználja a néphagyományokat. A III. könyvben sok az élőszó útján megörökített

¹ Hist. Fr. II. 40.

² L. : az V. könyv prologusát.

³ Pl. : Pappolust (V. 5.), Saluniust, Sagittáriust (V. 20.), Euniust (V. 40.) stb. erős szavakkal elitéli.

esemény. A IV. könyv tárgya ifjú korára esik, ezért fordult az öregekhez, a kik neki a megtörtént dolgokra nézve felvilágosítással szolgáltak.

A távolabb mult eseményeit már írott történelmi munkákból merítette, melyeket igen könnyű összeállítani, mert — egy-két esetet kivéve — Gergely lelkiismeretesen hivatkozik reájuk.

Bevezetésében Eusebiust, Hieronymust, Orosiust és Victoriust említi főforrásai gyanánt, kiknek műveit leginkább az első könyvben használta fel. Ezen korra nézve forrásul használja még Sulpicius Severus «Chronica Sacra»-ját.¹ Minthogy mi Sulpiciusnak csak «Historia sacra»-ját ismerjük, Loebell² azt tartja, hogy Gergely egyszerűen felcserélte a két czímet, míg Giesebrecht feltételezi, hogy Gergely Sulpiciusnak ilyen című munkáját is ismerte. Első könyvében két helyen idézi «Gestorum Pilati» című művét,³ egy helyen Saturninus szenvedéseiről írt könyvet.⁴ Említi szent Hiláriusnak az ariánusok ellen írt vitairatait, de nem használja fel őket.⁵ Ezzel szemben nem említi, de kiszedegetett Eusebius egyháztörténetéből, melyet Rufinus fordított latinra.⁶ Egyáltalában igen szerette a szentek és vértanuk élettörténetét,⁷ melyekből bőven merített.⁸

A második könyv megírása a legnehezebb feladatot róttá Gergelyre. Ebben kellett az ősfrankok történetét megírnia, a mire nézve összefüggő kútfő nem állt rendelkezésére, ezért felhasználta mindent, a mi kezeügyébe került, a mit ismert. Mindenesetre legérdekesebb, hogy két oly tör-

¹ I. 7. és a II. könyv bevezetése.

² Gregor von Tours und seine Zeit.

³ I. 21. és 24.

⁴ Hist. Fr. I. 30.

⁵ I. 38.

⁶ V. ö. Monod összehasonlítását.

⁷ Et in Gallis multi pro Christi nomine sunt per martyrium gemmis coelestibus coronati, quorum passionum historiae apud nos fideliter usque hodie continentur. I. 26.

⁸ II. 37. stb.

ténetirót is említ Sulpicius Alexander¹ és Renatus Profuturus Frigeridus² személyében, a kikről csakis Gergely tudósítása alapján tudjuk, hogy históriát írtak. Loebell szerint mindketten a római császárság korának utolsó éveiben írták annaleseiket. Sulpicius talán a IV. század végén, Renatus az V. század közepéig élt és ez utóbbi feljegyzéseit Nagy Theodosius halálával kezdte. Grimm szerint Sulpicius római volt, Renatus pedig góth.³ Mindezen és más hasonló feltevések semmi pozitív alapon sem nyugosznak. Ezekon kívül használta a consuláriákat⁴ is, Sidonius Apollinaris két levelét.⁵ Megőrizte szent Eugenius, karthágói püspöknek, híveihez írott levelét.⁶ Venerandus püspököt Paulinus nevű ismeretlen szerzőnek ismeretlen művéből vett jellemzéssel dicsőíti.⁷ Idéz szent Remigiusnak Klodvighoz intézett most is meglévő leveléből.⁸ Loebell különben azt tartja, hogy Gergely még szent Remigiusnak eredeti életrajzát is ismerte,⁹ melyből Egidius püspök kérelmére Venantius Fortunatus kivonatot készített s míg a kivonat lassanként elterjedt, az eredeti elveszett. A IX. században megkísérlették az életrajz összeállítását, de ez megbízhatatlan. Gergely Avitus püspök életrajzából is szeddegetett néhány adatot.¹⁰

A harmadik könyvtől kezdve írott forrásokra nem utal.¹¹ Ezekben már a hagyomány, élőszó helyettesíti az írást. De azért igazat kell adnunk Monodnak és Arndtnak, a kik azt

¹ II. 9.

² II. 8.

³ Kl. Schriften. III. k. 188. l.

⁴ Nam et in Consularibus legimus . . . II. 9, 18 és 19.

⁵ II. 24 és 25.

⁶ II. 3.

⁷ II. 13.

⁸ II. 31.

⁹ I. m. : 329. l.

¹⁰ II. 34.

¹¹ De azért több írást eredetiben őrzött meg, pl.: Radegunda királynő leveleit IX. 10, 42. A poitiersi apácák ügyében hozott ítéletet IX. 41., X. 16. — 587 nov. 28-án kötött szerződés szövegét IX. 20. — Gergely pápának Rómában mondott beszédét X. 1.

állítják, hogy Gergely némely helyen¹ annyira száraz, krónikaszerű és pontos, hogy évkönyveket kell feltételeznünk, melyekből Gergely merített. Ezen évkönyveket Monod szerint vagy Gallia északi vidékén, vagy Arvern környékén írták, melyekhez Arndt poitiersi² és goth évkönyveket³ is hozzáad. Holder—Egger⁴ azt vitatja, hogy Gergely arlesi évkönyveket is használt.⁵ Wattenbach⁶ pedig azt igyekszik kimutatni, hogy Gergely előtt angersi és burgundi évkönyvek is feküdtek.⁷ Ez utóbbiakat még Marius avenchesi⁸ püspök, Gergely kortársa is felhasználta.

Szóval: históriájának III. könyvétől kezdve a másoktól hallott és maga által látott, tudott események közé egy-egy évkönyv száraz adatát is beilleszti, tekintet nélkül arra, hogy a szükség erre rákényszerítené, de arra sem néz, hogy az átvett adat nem odaillő és az összefüggést megbontja.

Általában Gergely forrásait — úgy az élszó, mint az írás által nyújtottat — nem a történetíró lelkiismeretes pontosságával, hozzáértő utánjárásával, gonddal használja fel, hanem kritikátlanul, pongyolán, felületesen. A hivatkozott forrásokat rosszul idézi. A II. könyv 9. fejezetében például hivatkozik Orosius VII. könyvének 40. fejezetére, mint a hol Stilichoról lenne szó. Orosius pedig itt a vandakról beszél. Vagy ugyancsak Orosiusra hivatkozik az V. könyv bevezető soraiban, a ki Karthagó elpusztulásakor így sóhajtott volna fel: «Quae res eam tamdiu servavit? Concordia! Quae res eam post tanta distruxit tempora? Discordia.»

¹ Így: III. 37, IV. 9, 20, 31, 51, V. 17, 18, 23, 33, 41, VI. 14, 21, 25, 33, 44, VII. 11, 41, 45, VIII. 8, 17, 23—25, 42, IX. 5, 17, 44, X. 23, 30.

² V. 24, 41.

³ III. 20, 30.

⁴ Über die Weltchronik des sogenannten Severus Sulpitius. Goth. 1875.

⁵ II. 18, 19.

⁶ Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Berlin, 1885.

⁷ II. 13, III. 11, IV. 10.

⁸ Willisburgi.

Igaz, hogy Orosius elmeséli Karthago pusztulását művének negyedik könyvében, de a fenti kijelentéseit seholsem találjuk.

Így vagyunk a szentírással is, még ebből is pontatlanul idéz, holott a szöveg bizonyára előtte feküdt.¹ Műve nem nyugodt, megfontolt, gondos munka eredménye gyanánt tűnik fel előttünk, hanem ötletszerű, összekapkodott.

Tárgya felett egyáltalában nem uralkodik. Innét a sok tárgyi hiba. Pl.: az I. könyv 24. fejezetében összezavarja Nagy Herodest I. Herodes Agrippával. A 38. fejezetet így kezdi: Nono decimo Constantini iunioris, holott II. Constantinust uralkodásának negyedik évében ölték meg. A vandal királyok sorrendjét egészen összezavarja. Azt állítja, hogy Gunderich után Thrasimund következett, holott Genserich jutott uralomra. Thrasimund után Hunerichet és Hilderichet ülteti a trónra, holott kettejük között Guntamund és Thrasimund uralkodtak. Gelesimerről azt írja, hogy Hilderich halála után foglalta el az uralmat,² pedig Hilderichet megfosztották trónjától. Egynek tartja Athanarich burgundi királyt ugyanilyen nevű góth királylyal.³ Amalasantha története az igazságtól a mese világába téved.⁴ Belisárról is hamisan ír.⁵ A neveket összecseréli.⁶ Helyrajzi ismeretei nem biztosak.⁷ A számok iránt egyáltalában nincs érzéke.⁸ A dolgok mélyére hatolni nem tud. Csak a felszín, a külszín, a látszat köti le. Minden csodás dolgot készpénznek vesz s a legmélyebb alázattal és tisztelettel hódol

¹ I. 10, 19, 25, II. 3, 10 stb., sőt vannak idézetei, melyeknek nyomára a szentírásban sehogysem akadhatni, pl.: VI. 5. fej.

² II. 2, 3.

³ II. 28.

⁴ III. 31, 32.

⁵ III. 32.

⁶ Pl.: a III. könyv 35. fejezetében így ír: «Post mortem enim *Theodorici* hic (t. i. Sirivaldus) interfectus est.» Sirivaldot pedig *Theodobert* halála után ölték meg.

⁷ Antiochiát például Egyiptomba helyezi. IV, 40.

⁸ Eurich góth király szerinte 27 évig uralkodott, valójában csak 17 évig (II. 20.). Justinus császárról azt állítja, hogy 18 évig ült a trónon, pedig csak 13 évig.

meg előltük.¹ Jellemzései erőtlenek. Leírásai gyengék. Elbeszélései laposak. S annyira felületes, hogy még műveinek jegyzékét sem tudja pontosan megadni. A *Hist. Fr. X. 30.* fejezetében írja: «Decem libros historiarum, septem miraculorum, unum de Vitis Patrum scripsi; in Psalterii tractatum librum unum commentatus sum; de cursibus etiam ecclesiasticis unum librum condidi». Pedig ma már bizonyos, hogy ezeken kívül több munkát is írt, így «Liber de miraculis beati Andreae apostoli»,² lefordította a «Passio sanctorum martyrum septem dormientium apud Ephesum» az ephesusi hétalvónak legendáját, melyre az in *Gloria Mart.*-ban hivatkozik.³ Előszót írt Sidonius Apollinaris miséihez, mely elveszett, csak címét őrizte meg számunkra Gergely.⁴

Mindezen tévedéseket, tegyük hozzá: jóhiszemű, feledékenységéből eredhető tévedéseket más forrásokkal való egybevetések útján tudjuk kimutatni. Hogy saját korának eseményei mennyire térnek el az igazságtól, megállapítani nem vagyunk képesek, mert nem tudjuk más forrásmunkával összehasonlítani. Az ő koráról kivüle senki sem hagyott írott feljegyzéseket, utána következők pedig, mint Fredegar, Paulus Diaconus stb. belőle merítettek.

Gergely stílusa egyszerű, bár néhol szónokiasságra tör. Ez az egyszerű stílus némely helyen a közvetlenség erejével hat, szinte bájos, mint a legendák természetes nyelve. Erről a nyelvről maga Gergely azt állítja, hogy pórias,⁵ míg Ger-

¹ Életrajzából tudjuk, hogy atyja (*Vitae pat. XIV. 3.*), bátyja, sőt ő maga is csodás úton gyógyult meg. (*De virt. Jul. 24 és 25.*) Egyszer pl. szent Márton csodatevő ereje kergette ki a fájdalmat lábaiból. (*De virt. S. Mart. III. 10.*) Anyjának többször visiója volt. (*Gl. Mart. 50.*) Így erős hitét a csodákban meg lehet érteni.

² *Ruinart. Monod, de különösen Bonnet* harczol szerzősége mellett. E könyv a *Mon. Germ. Hist.*-ba is felvételt nyert, mint Gergely műve.

³ A 94. fejezetben . . . *quod passio eorum, quam Siro quodam interpretante in Latino transtulimus, plenius pandit.*

⁴ *Hist. Fr. II. 22. Quod in praefatione libri, quem de missis ab eo (t. i. Sidonio) compositis coniunximus, plenius declaravimus.*

⁵ *Hist. Fr. előszavában «Philosophantem rhetorem intelligentum pauci, loquentem rusticum multi.»*

gely nyelvéért rajongók költői szövirágokat találnak művében, sőt Manitius több olyan helyre mutat rá, melyben Gergely metrikája, sőt rythmusa költői a nélkül, hogy valamely ismert költőt követne. Ebből arra következtetnek, hogy Gergely maga is költő volt, de költeményei elvesztek. Ezt nem hiszszük, mert lehetetlen, hogy annyi ránk maradt írásában meg nem említette volna, a mikor egyik munkájában a többire állandóan hivatkozik. Annyi tény, hogy Gergely Vergilius Aeneisét¹ és Sallustius Catilináját² ismerte. Kurth³ azonban azt gyanítja, hogy Gergely mindezeket valamely kivonatos iskolakönyvből ismerte. Krusch⁴ ezzel szemben ama véleményét hangoztatja, hogy előszere-tettel viseltetett a költészet, különösen Vergilius iránt. De hogy stílusa vergiliusi volna, mint Arndt állítja,⁵ ezt már erős túlzásnak kell tartanunk. Nincs arra terünk, hogy Gergelynek Vergiliushoz és a többi költőhöz való viszonyát bővebben taglalhatnánk, csak azt említjük meg, hogy Brunet⁶ kimutatta, hogy Gergely stílusán a biblia és az általa annyira magasztalt Sidonius Appolinaris hatása észrevehető, továbbá, hogy Sulpicius Severusnak «Vita Martini» és «Dialogi» című műveiből igen sokat szóról-szóra kiírt, továbbá, hogy Prudentiusért is lelkesedett. Manitius⁷ még tovább megy és azt bizonyítja, hogy Gergely a Bucolicát, Georgicont, Horatiust és Gelliust is ismerte, sőt olyan helyeket is talált, a melyekből Ovidius hatására következtet és olyanokat, a melyekről azt állítja, hogy Gergely Plinius «Historia Naturalis»-ából vette.

Még ha elfogadjuk is, hogy Gergely a felsorolt költői

¹ Hist. Fr. II. 29. Juno szavait idézi, IV. 30, IV. 46.

² Hist. Fr. IV. 13, VII. 1. Vit. Patr. IV. előszó.

³ Saint Gregoire de Tours et les études classiques au VI. siècle.

⁴ Libri octo Miraculorum előszavában (Mon. Germ. Hist. I. k.) kimutatja a Vergilius Aeneiséből átvett helyeket.

⁵ Vergilianum præcipue colorem Gregorii sermo sapit. (M. G. H. I. k. 6. 1.)

⁶ Le latin de Gregoire de Tours. 52. stb. lapok.

⁷ Zur Frankengeschichte Gregors v. Tours (Neues Archiv. 21. Band 549—557.).

műveket forgatta, mégis letagadhatatlan marad az a tény, hogy Gergely *helyesírása hibás*, a latin nyelvben sem volt túlságos erős,¹ grammatika szabályaiba minduntalan belebotlik, sőt még *a praepositiók vonzásával* sincs tisztában. A grammatikában való nagy járatlanságát Gergely maga sem tagadja. A Hist. Fr. I. könyve előtt így ír: «Sed prius veniam legentibus praecor, si aut in litteris, aut in sillabis grammaticam artem excessero, de qua adplene non sum imbutus.» Tehát bocsánatot kér az olvasótól, hogy ne botránkozzanak meg hibáin, s azzal mentegeti magát, hogy nem tanult elég grammatikát. Még érdekesebben ír stílusáról De Gloria Confessorum előszavában: «Sed timeo, ne, cum scribere coepero, quia *sum sine litteris rethoricis et arte grammatica*, dicaturque mihi a litteris: «O rustice et idiota, ut quid nomen tuum inter scriptores inde aestimas? . . . Qui saepius pro masculinis feminea, pro femineis neutra et pro neutra masculina conmutas; qui ipsas quoque praepositiones, quas nobilium dictatorum observari sanxit auctoritas, loco debito plerumque non locas. Nam ablativis accusativa et rursus accusativis ablativa praeponeis . . .» Szóval ő maga annyira érezte a művelt latin nyelvben való írói járatlanságát, hogy a hozzáértők szemrehányásának jogos voltától igen tartott.

Mindezek és az előbb említett súlyos tárgyi hibák elvitázhatatlanná teszik azt aényt, hogy Gergely nem rendelkezett akkora írói készséggel és történetírói éleslátással, hogy kora, hazája műveltségi viszonyain felülemelkedve, igazi történeti művet tudott volna alkotni.

De e hibák nem képesek lerombolni Gergelynek azt az igen nagy érdemét, hogy a VI. századra nézve legfőbb, legjellemzőbb, legértékesebb és legérdekesebb forrásunk éppen abban a korban, mely lehető legszegényebb történelmi feljegyzésekben.

Mezőtúr.

KELLER IMRE.

¹ Monod szerint Gergely latinsága azt mutatja, milyen volt ez provençallá és francziává való átalakulásának első századában.

MAGYAR VONATKOZÁSOK GERHOH REICHERSBERGI PRÉPOST MŰVEIBEN.

VII. Gergely eszméi, egyházpolitikai törekvései talán sehol sem találtak oly élénk viszhangra, mint az irodalomban. Az investitulaharcz kitörésével és a politikai szenvedélyek felpeszsdülésével egyszerre gazdag publicistikai irodalom keletkezik, mely egyetlenlen értékű termékeivel végigkíséri, sőt jóval túléli a fordulatokban gazdag küzdelmet. A gregorianus és antigregorianus tábor szellemi vezetői, sokszor egyszerű közkatonái tollat ragadnak, hogy az irodalmi meggyőzés eszközeivel toborozzanak újabb és újabb hiveket eszméik számára. Csakhogy az ekként létrejött irodalom termékeinek számával nincs arányban értéke. A barbárság bilincseiből lassan kifejtőző szellem első szárnypróbálgatása ez. A kritikátlanság, a sok jogi és történeti fictió, a módszertani elvek hiánya lenyűgözi az írókat, a pártszenvédély elhomályosítja tiszta látásukat. Műveik legtöbbször pamfletek, melyek mint a kor hangulatainak és meggyőződéseinek hű visszatükrözői sokkal inkább érdeklik a történetírót, mint az irodalomtörténetírót. De a meg nem érett vagy félig kifejtett, egymásnak ellentmondó eszmék zürzavarában akad számos olyan gondolat is, mely új fejlődés csiréit rejt magában, sőt tudatosan vagy öntudatlanul elővillannak egyes sejtések, melyek jelentőségét csak századok mulva ismeri fel az emberiség.¹

¹ Az investitulaharcz irodalmával legbehatóbban Mirbt foglalkozott: *Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII.*, Leipzig 1894. Rövidelb, de sok tekintetben tanulságosabb ismertetését adja Solmi: *Stato e chiesa secondo gli scritti politici da Carlomagno fino al concordato di Worms*, Modena 1901. 48. s. kk. II.

Ennek az investituraharcot kísérő és követő publicistikai irodalomnak határkövének áll és egyúttal legkiválóbb képviselője Gerhoh reichersbergi prépost (1093—1169), Freisingeni Ottó mellett kétségkívül a legjelesebb német író a XII. században.¹ Gondolkodásában és érzésében ízig-vérig középkori ember, de egy vérbeli humanista tudós nyugtalan alkotásvágyával és bámulatos sokoldalúságával. Termékenysége és sokoldalúság dolgában kortársai közül talán csak az egy Honorius Augustodunensis fogható hozzá. Csak fennmaradt írásai egy kis könyvtárt töltenek meg. Munkássága kiterjed korának egész szellemi sphaerájára: könyveiben, leveleiben hozzászól, több-kevesebb alaposággal megvitat minden kérdést, a mi kortársait izgatja, figyelmére méltat minden eszmét, a mi cselekvéseiket irányítja. A theologia és a philosophia legnehezebb kérdéseivel ép oly szívesen foglalkozik, mint a gyakorlati élet, mindenekelőtt az egyházpolitika bonyodalmaival. Örömeiben-bánatában egyaránt könyveihez fordul, bennök keresi és találja meg boldogságát, lelke nyugalmát.² Az írás szinte magasabb rendű életszükségletévé válik. Írásaiból megismerjük szeretetreméltó egyéniségét, szigorú, megalkuvást nem tűrő erkölcsi felfogását és őszinte lelkesedését az egyházi élet tisztaságáért; másfelől világos képet nyerünk a XII. sz. szellemi áramlatairól, fokozatosan szélesbülő látóköréről és tisztuló eszméiről.

De bármennyire szenvedélyes író Reichersbergi Gerhoh, azért — és ebben is a renaissance mozgékony, sokoldalú humanistáira emlékeztet — nem szobatudós. Élénk részt vesz kora nagy mozgalmában, a pápaság és császárság közt

¹ A személyével és műveivel foglalkozó munkák nagy számából említést érdemelnek: Nobbe: Gerhoh v. Reichersberg, Leipzig, 1881. Ribbeck W.: Gerhoh v. Reichersberg und seine Ideen über das Verhältnis zwischen Staat und Kirche. Forsch. zur d. Geschichte XXIV. Sturmhoefel: Gerhoh über die Sittenzustände der zeitgenössischen Geistlichkeit. Leipzig, 1888. Sackur E. bevezetése a M. G. H. Libelli de lite imperatorum et pontificum saec. XI et XII. cz. sorozata III. k. közölt szemelvényekhez.

² Sackur i. h. 135. l.

folyó küzdelmekben és az egyháznak a különféle eretnek tanítások, erkölcsi visszaélések ellen indított harczaiban. Több ízben megfordul és huzamosabb időt tölt a pápai udvarban; több pápának, nevezetesen II. Coelestinusnak és III. Eugeniusnak benső bizalmát bírja. Levelezésben áll korának majdnem minden nevesebb emberével és így módjában van figyelemmel kísérni az egész keresztény világ fontosabb eseményeit. Összeköttetései átnyúlnak a szomszéd Magyarországra is. A reichersbergi évkönyvek dicsekedve jegyzik fel róla: — «A szívéből és ajkáról szétáradó kegyelmet élvezte Franciaország, Csehország, Magyarország, sőt Görögország is».¹ Könyveiben több helyütt megemlékezik hazánkról és alkalmilag beleszövi előadásába az innét kapott érdekesebb híreket. Odavetett feljegyzéseit két körülmény teszi kiválóan értékessé. Egyrészt történetünk olyan vonatkozásaira vetnek világosságot, melyeket egyéb forrásaink homályban hagynak, másrészt bizonyosságot tesznek a fokozódó érdeklődésről, melylyel a nyugati világ Magyarország sorsát és a kereszténység általános érdekű eseményeiben való részvételét kísérte. Mindkét szempont elég jó ajánlás, hogy a feljegyzéseket behatóbb vizsgálatnak vessük alá, megkíséreljük megállapítani tárgyi értéküket és egyúttal kijelölni helyöket az eddig ismert események sorában. Annál kívánatosabb e munka elvégzése, mert Gerhoh magyar vonatkozásai eddig csak részben voltak ismeretesek történetirodalmunkban és mert e vonatkozások helyes értelmezése helyesebb megvilágításba állítja magának az írónak egyik-másik életkörülményét is.

I. Kronologiai rendben az első hazai érdekű feljegyzést Gerhoh legnevezetesebb és kortörténeti szempontból legfontosabb munkájában, a «De investigatione Antichristi»

¹ *Quin etiam usque in exteris terras lampas cordis et oris eius radiavit. Non Francia, non Bohemia, non Ungaria sed neque Graecia gratiae, quae de corde et ore eius radiavit, expertes factae sunt. Tanta namque gratia diffusa erat in labiis eius, ut his ipsis, quos arguebat, gratus existeret. Migne, Patrologiae cursus compl. Ser. II. 193. k. 479. l.*

czimüben találjuk. Tartalma szerint e könyv a pápaság és császárság küzdelmének történetét nyújtja, de szándékosan mindenütt a legsötétebb színárnyalatokat használja, hogy a sötét háttérből annál szembetűnőbben emelkedjenek ki az Antikrisztus közeledését hirdető jelek. A könyv 17. fejezetében IV. Henrik császár gonoszságairól beszél. Előadja, hogy Henrik első neje halála után nőül vette és nemsokára természetellenes bűnökre kényszerítette a ruthén fejedelem leányát, Gizellát. A szerencsétlen nő hamarosan megundorodott ettől az élettől és szabadulni vágyott. Az alkalmat a menekülésre végre meghozta az olaszországi út, melyen sikerült néhány híve támogatásával kisiklani férje hatalmából. Egy ideig Itáliában rejtőzött, majd mikor ott nem érezte magát biztonságban, Magyarországra jött, a hol többen éltek rokonai közül. De a császár követei útján innét is visszakövetelte. Kénytelen volt tovább menekülni. Visszatért tehát hazájába Oroszországba és ott szent özvegységben töltötte hátralevő idejét.¹

A reichersbergi prépost ez elbeszélését Henrik császár második házasságáról az egykorú írók csaknem minden részletében megerősítik. Tőlük tudjuk, hogy Henrik első neje, a hűséges Berta királyné halála (1087 vége) után másfél esztendővel tényleg újra megházasodott és hogy második neje tényleg orosz hercegnő volt, t. i. Wszevolod kijevi nagyfejedelem leánya és Henrik brandenburgi örgróf özvegye, Praxedis vagy más néven Adelheid.² Előadásukból kitűnik az is, hogy a mit Gerhoh a császár méltatlan bánásmódjáról mond, szintén megfelel az igazságnak: bűnre kényszerítette és a mellett őrizet alatt, mintegy fogságban tartotta nejét.³ Öt évig tartott e méltatlan állapot, mígnem Praxedisnak sikerült Veronába, Matild toscanai örgrófnőhöz menekülni.

¹ Libelli de lite imp. et pont. 324. l.

² Libelli de lite imp. et pontif. II. 247. l. 3 j. Höhne E.: Kaiser Heinrich IV. Gütersloh 1906. 286—7. ll.

³ Walrami et Herrandi Epist. de causa Heinrici regis conscriptae. Lib. de lite II. 288. l. Deusedit presb. card.: Libellus contra invasores et symoniacos. U. o. 330. l.

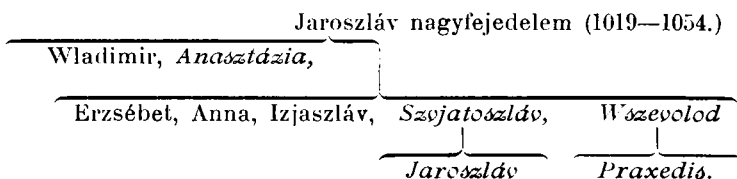
Matild oltalma alatt jelent meg a konstanzi zsinaton is, a hol őszintén feltárta szomorú sorsát.¹

Ennyit tudnak a kortársak Henrik császár második feleségéről. További sorsáról, hányattatásairól nem szólnak. De ha tekintetbe vesszük, hogy Gerhoh tudósításának első fele mennyire fedi a tényeket, nem kételkedhetünk második felének, a Magyarországra való menekülést illető adatának hitelességében sem. Annál kevésbé kételkedhetünk, mert az orosz hercegnőnek Magyarországon csakugyan éltek rokonai, még pedig igen közeli rokonai. I. Endre neje Anasztázia, Jarosláv kijevi nagyfejedelem leánya, Praxedis nagynénje volt, a kivel több orosz bojár betelepedett hazánkba.² Szt. László veje Gerazclavus filius regis Ruthenorum, Jarosláv, az orosz király vagyis Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem fia, Praxedis unokatestvére,³ a ki a somogyvári apátság alapítólevelének bizonyossága szerint 1091. Magyarországon időzött és az oklevél kiállításánál mint tanu szerepelt.⁴ E kétségtelen hitelű adatok fényesen igazolják Gerhoh jólertesültségét. Bizvást elhíhetjük tehát neki, hogy Praxedis 1094 vagy legkésőbb 1095 elején tényleg Magyarországra jött és itteni rokonainál rejtőzött, míg férje üldözése menekülésre nem kényszerítette.

¹ Hergenröther: Handb. der allgemeinen Kirchengeschichte II. k. 376. l.

² Wertner: Az Árpádok családi története. 117. s kk. ll.

³ A rokoni viszonyt a következő genealogia tünteti fel:

⁴ Dator istius precepti rex Ladisclavus. Testes, qui cum eo fuerunt: dux Lambertus frater eius, dux David consobrinus, Gerazclavus filius regis Ruthenorum gener ipsius. Fejér, Cod. dipl. I. k. 469. l. Jarosláv atyjára nézve l. Pauler megjegyzését Wertnerrel szemben: A magy. nemzet tört. az Árpádházi királyok alatt. I² 452. l. 343. j.

De ha így áll a dolog, akkor a jelentéktelennek tetsző, mintegy mellékesen felemlített epizód a magyar történelem szempontjából sokkal nagyobb fontossággal bír, mint látszatra gondolni lehetne, mert becses adalékot szolgáltat szent László uralkodása egy meglehetősen homályos pontjának tisztázásához. Ismeretes, hogy II. Orbán pápa 1096. Kálmán királyhoz intézett üdvözlő levelében VII. Gergely és IV. Henrik küzdelmére czélozva többek közt ezt mondja: — «Ezen sátáni üldözés viharai közt a te országod már régen elszakadt az apostoli szék engedelmségétől és a hamisság fejedelmének hódolva a széles úton tévelygett.»¹ — Tehát nyílt szakadással vádolja meg Kálmán elődjét, szent Lászlót, félre nem magyarázható világossággal és határozottsággal szemökre lobbantja a magyaroknak, hogy huzamosabb időn keresztül a schismatikus pápa táborába tartoztak. II. Orbán e levelét különféle képen értelmezték történetíróink. A régebbiek, talán a szent király nimbuszáért aggódva jelentőségét mindenképen csökkenteni, lebecsülni iparkodtak²; az újabbak ellenben visszautasítva e kritikátlan eljárást, kétségtelenül beigazolták, hogy szent László magatartásában 1090 táján, vetélytársa, Salamon és neje, Rudolf német ellenkirály leányának halála után nagy változás állott be, mely mindjobban eltávolította az egyházi párttól és közelebb hozta IV. Henrik és az ellenpápa pártjához.³ Mik voltak ez irányváltozás okai, nem tudjuk; annyi valószínűnek látszik, hogy inkább a politika, mint az egyházi viszonyok körében kell keresnünk. Meddig terjedt a császár és a magyar király közeledése, hogyan alakult egymáshoz való viszonyuk, meddig tartott egyetértésük, arról

¹ Inter has diabolicæ persecutionis procellas iam diu regnum tuum ab apostolicæ sedis obedientia descivit et erroris huius principibus administris deditum per latioris viæ devia seductum est. Fejér II. 15.

² Érdekes pl. Fejér mentési kísérlete, a ki felteszi, hogy szent László per subreptio—nem vádoltatott schismáról. I. 16.

³ Pauler i. m. I.² 160 s. kk. II; 448 l. 320 j. Marczali, Magyarország tört. az Árpádok korában (Mill. Tört. II.) 177. s. k. l.

szintén hallgatnak az egykorú történeti emlékek. És Gerhoh nagybecsű, mert feltétlenül hiteles, adata épen ezt a hiányt tölti ki. Belőle megtudjuk, hogy szent László még 1094 végén vagy 1095 elején, tehát élete legvégén is jó, mondhatni benső viszonyban volt Henrikkel. Mert ha egy menedéket kereső nő, a ki hozzá rokona, veje vagy legalább leánya jegyesének unokatestvére, nem érzi magát biztosságban a keresztény lovag mintaképének országában, mert kiszolgáltatástól kell rettegnie, akkor ott sokkal közelebbi viszonynak kell lennie, mint az eddigi források sejtették. Gerhoh elbeszélése után nem fér többé kétség hozzá, hogy szent László, ki uralkodása első felében oszlopos tagja volt az orthodox pártnak és még 1087. is 20,000 lovast ígért a schismaticusok ellen, 1090 táján hihetőleg politikai okból gyökeresen megváltoztatta pártállását, a kiközösített IV. Henrikhez szegődött és kitarzott mellette haláláig. II. Orbán pápa levele tehát a való igazságot tartalmazza: a magyar nemzet királyával egyetemben éveken keresztül «a hamisság fejedelmének hódolva a széles úton tévelygett.»

2. Reichersbergi Gerhohnak legterjedelmesebb és számos kortörténeti vonatkozásánál fogva szintén igen becses műve nyolcz kötetre terjedő zsoldármagyarázata, melyen csaknem egész életén át dolgozott. E munka ötödik kötetében, a 64. zsoldárhoz írt hosszadalmas commentár 58. fejezetében a következő magyar vonatkozású epizódot hozza fel az egyház iránt való engedelmesség példájául: — «Egy szép és valóban megtörtént esetet mondok el, a mi a barbár és még csak névleg is alig keresztény fejedelmek uralma alatt álló Magyarországon játszódott le. Midőn ugyanis ezen ország királya több, mint egy esztendővel ezelőtt háborúra készült a görög császár ellen, elindulás előtt kikérte a püspökök tanácsát; azok, mint afféle tudós emberek tüzetes vizsgálat alá vették a háború okát és úgy találták, hogy a magyarok szegték meg a békét. Azért megemlékezvén a próféta (Ezechiel 17. 15.) szavairól: A ki felbontja a szövetséget, vajon megmenekszik-e? — megjövendölték a királynak, hogy ha a jog és szerződés ellen harczol, nem fog győzni,

Isten nem fogja segíteni. Ennek hallatára a király, különben barbár és kegyetlen ember, felhagyott a készülődéssel és a maga részéről megújította a szerződést.»¹

Hogyan vélekedjünk e *factum iustum et honestum* felől? Megtörtént-e valóban? És ha igen, mikor? E kérdések Katona óta foglalkoztatják történetíróinkat, de kielégítő választ mind-egyik sem tudott reájok adni. Pedig a második kérdés tisztázása a pontosabb időmeghatározás, nemtekintve magyar vonatkozását, fontos azért is, mert tőle függ a commentar keletkezésének ideje.

Az első kérdéssel, az esemény megtörténtével tüzetesebben foglalkozni nem szükséges. Gerhoh kiterjedt összeköttetései, sok esetben apró részletekig kimutatható jólértesültsége elég kezességet nyújtanak elbeszélésének hitelességeért. Hogy a körülményekre nézve tévedt, könnyen meglehet, sőt valószínű, de az elbeszélés magvát — a király a püspökök tanácsára lemond a háború megindításáról — annál nyugodtabban elfogadhatjuk, mert történetünk ezen szakából több hasonló esetet ismerünk.

Nem ilyen egyszerű a második kérdés, az időpont közelebbi megjelölése. Az egyetlen positivum, a miből kiindulhatunk, hogy a kérdéses eset *anno plusquam praeterito*, azaz a commentar írása előtt több mint egy esztendővel történt; vagyis, ha ismerni akarjuk a *factum iustum et honestum* idejét, előbb meg kell állapítanunk feljegyeztetésének pontos

¹ Unde refero factum iustum et honestum, quod in terra Ungarica et barbarica vix nomine tenus christianorum principum dominio subdita laudabiliter accidit. Nam cum rex illius terrae anno plusquam praeterito se ad bellum prepararet contra regem Graecorum, ante procinctum cum episcopis illius terrae habuit consilium: qui tamquam viri literati cautissime discutientes causam pugnae, atque inveniendes pactum pacis ex parte Ungarorum primo violatum, recordati sunt prophetiae dicentis: Qui dissolvit pactum, numquid effugiet? Qua prophetia instructi prophetaverunt regem, si pugnaret contra ius pacti et fedus pacis, minime triumphaturum et auxilio Dei cariturum. Quo audito rex, licet immitis et barbarus, tamen procinctum relaxavit et sua ex parte ruptum fedus reparavit. Lib. de lite. III. 463. l.

dátumát, ki kell kutatnunk a 64. zsoltárhoz írt magyarázat keletkezésének idejét.

Erre vonatkozóan annyi az első pillanatra megállapítható, hogy csak III. Eugenius pápasága (1145—1153) lehet. A bevezetésből ugyanis világosan kitetszik, hogy a magyarázat egyenesen e pápa számára készült¹ és Gerhoh különben is többször hivatkozik reá, hogy munkáját személyesen nyújtotta át III. Eugeniusnak.² Bizonyos az is, hogy a terminus a quo csak 1148 lehet, mert az ezen évben tartott rheimsi zsinat határozataira még történik utalás.³ A terminus ad quem ellenben nem szükségképen az 1153. év, mint Pauler III. Eugeniusnak egy 17. Kal. Junii (máj. 16.) Sutriban kelt levele alapján, melyben megköszöni Gerhohnak a küldött könyveket és dicséri buzgalmát a contra pessimis novitates indított harcban, gondolta. Pauler úgy okoskodott, hogy a köszönet csak a 64. zsoltár commentárjára vonatkozhatik és a dátumban említett 17. Kal. Junii-t⁴ — «tekintve a körülményeket» — csak 1153-ra lehet érteni. Csakhogy ez nem áll. Gerhoh a mikor alkalma nyílik rá, sohasem mulasztja el beleszöni előadásába a pápáknak hozzáintézett dicsérő vagy buzdító leveleit; Eugeniusét is többször idézi,⁵ de azt seholsem állítja, hogy a benne említett könyvek a zsoltár-

¹ Lib. de lite III. 439.

² . . . presentata ei per nostram personam predicti psalmi expositione — mondja a 65. zsoltár magyarázatának bevezetésében III. Eugeniusról. Lib. de lite III. 493. Egyik levelében pedig így ír: Feci hoc prout iuvante Deo potui in tractatu 64. psalmi, quem propria manu b. m. papae Eugenio porrexí. Migne 193. k. 570. l.

³ . . . sicut nuper in concilio Remensi papa Eugenius de talibus mandavit. Com. in psalm. 64. Lib. de lite III. 455. . . . qualis in concilio Remensi sermone apostolico per te papa Eugeni nuper est prescriptus. U. o. 457. l. A zsinat idejére nézve l. Jaffé, Reg. Pont. Rom. II.² 52. l.

⁴ Pauler i. m. I.² 493. l. 473. j. 17. Kal. Juliit említ, holott Gerhoh műveiben mindenütt a helyes (l. Jaffé i. m. II.² 34. l. 8922. sz.) 17. Kal. Junii található.

⁵ Lib. de lite III. 396. l. 3. j. szerint hat helyen idézi III. Eugenius levelét.

magyarázatok. Pauler föltevésének első része tehát magától elesik; de nem állhat meg a második sem. A pápa itinerariumából tudjuk, hogy 1153-ban, jul. 8-án bekövetkezett haláláig kizárólag Rómában tartózkodott és épen máj. 16-ról két Rómában keltezett oklevelét is birjuk.¹ Sutriban huzamosabb ideig csak pontificatusa kezdetén 1146 márcz. 25—máj. 23-ig tartózkodott, mikor az örök városban dühöngő anarchia miatt a vidéken volt kénytelen menedéket keresni.² A Gerhohnak szóló levél tehát ebből az időből való és így az általunk keresett időpont meghatározásánál egyáltalában nem jöhet tekintetbe.

1148—1153, ez az az időköz, melyben a 64. zsoltárhoz írt commentár létrejött és a benne felemlített esemény lejátszódt; még mindig túlságosan nagy idő ahhoz, hogy történetünk ismert dátumai közé be tudjuk illeszteni. De ha nagyobb figyelemre méltatjuk Gerhoh adatát, hogy munkáját személyesen adta át III. Eugeniusnak, újabb támaszpontot nyerünk a további kutatáshoz. Mikor fordult meg 1148 után a pápai udvarban, más szóval mikor volt alkalma személyesen érintkezni a pávával? 1149. valószínűleg nem, mert műveiben semmi nyomát nem találjuk; már pedig az ő gyakran megnyilvánuló alanyisága és hiúsága mellett alig tehető fel, hogy ilyen nagyfontosságú körülményről valamilyen formában említést ne tenne, holott sokszor még jelentéktelenebbeket sem hallgat el. 1150. szintén nem lehetett a pápai curiában, mert ekkor a passai püspök ellen Hagenau birtokáért indított per foglalkoztatta.³ Tehát csak 1151-re gondolhatunk. Saját elbeszéléséből tudjuk, hogy ebben az évben Octavianus biboros és pápai követ kíséretében résztvett az augsburgi zsinaton, mely a nős papok ellen hozott határozatokat s utána ugyancsak Octavianusszal Itáliába ment; Eugenius igen kegyesen fogadta és vele tétetett jelentést a zsinat lefolyásáról.⁴ E tények kétségtelenné

¹ Jaffé i. m. II.² 88. l. 9723. és 9724. sz.

² Hergenröther i. m. II.⁴ 445. l. Jaffé i. m. II.² 32—34. ll.

³ Lib. de lite III. 133. l.

⁴ Com. in psalm. 65. Lib. de lite III. 494—496. ll.

teszik, hogy Gerhoh 1148 után csak 1151 vagy legkésőbb 1152 elején járt a pápai udvarban, ekkor nyújtotta át a következőképpen ekkoriban is írta a 64. zsoltárhoz fűzött commentárt.¹

Már most ha tudjuk, hogy a commentár 1151, illetve 1152 elején készült, a benne foglalt *factum iustum et honestum* pedig anno plus quam preterito történt, könnyű kiszámítani, hogy csak 1150-ről, legkorábban 1149 végéről lehet szó. Az érdekes epizódnak ekkor kellett lejátszódnia, történeti magvát tehát történelmünk ezen korbeli eseményei között kell nyomoznunk. Nézzük csak, vajon melyik lehet az és hogyan viszonylik a reichersbergi prépost elbeszéléséhez?

Hogy az elbeszélés hősei II. Géza magyar király (1141—1162) és Komnenos Manuel görög császár (1143—1180), az első pillanatra nyilvánvaló. Ismeretes, hogy II. Géza részben Manuel imperialis törekvései, részben trónkövetelő öcscseinek áskálódása miatt valóban kénytelen volt több ízben hadakozni a görög császárság ellen. Manuel ugyanis a keleti és nyugati császárság egyesítésére, helyesebben a régi római imperium feltámasztására irányuló törekvésében mindenekelőtt a Balkánfélsziget északi felében igyekezett erős állást foglalni, hogy az Itáliával való természetes összeköttetést lehetővé tegye. Ez a törekvése korán összeütközésbe hozta az erőteljes, extensiv politikát folytató és ugyancsak a Balkán felé terjeszkedő magyar királysággal. A két hatalom összetűzésére az első alkalmat a Balkán szívében lakó rácországi szerbek szolgáltatták, a kiket ezidélt igen benső szálak fűztek a magyar államhoz. Nagyzsupánjuk testvére, a hazánk történetében oly nevezetes szerepet vitt Belos bán nagybátyja és gyámja volt Géza

¹ Hogy a commentár átadása tényleg ekkor, III. Eugenius pontificatusának vége felé történt, indirecte bizonyítja Gerhoh panasza is afelett, hogy bár a pápa igen kegyesen fogadta könyvét. . . *effectum nostro affectui desiderabilem non invenimus, quia illi beato viro iam tunc . . . persecutionibus plebis Romanae . . . gravato . . . mors optabilior fuit quam vita.* U. o. 493. l.

királynak és ez a rokoni összeköttetés mintegy természetes szövetségessé tette a magyar és szerb népet. Manuel, ki eredetileg az Adriai-tenger keleti partjait pusztító normannok ellen indult, 1149 őszén váratlanul a birodalma északi széleit pusztító szerbekre vetette magát, hazájokat végigdúlta, csapataikat, «mint az oroszlán a legelésző nyájakat» szétszórta és csak a zord tél beálltával távozott. Céljait azonban nem érte el, a szerbek erejét nem törte meg, mert «azok nagyja, mint afféle pásztornép, a nagyzsupánnal együtt erdőkbe, hegyekbe menekült, a hová Manuel serege nem követhette őket.» A háború Magyarországra egyelőre nem terjedt át.¹

Ennyit tudtunk eddig a magyar-görög villongások kezdetéről. A reichersbergi prépost elbeszélése most új és érdekes adattal gazdagítja tudásunkat. Manuel császár az 1149. év vége felé egy, a magyar állammal szövetséges viszonyban, sőt bizonyos fokig talán hűbéri kapcsolatban levő népet támadott meg, azzal a magyar állammal, melynek politikáját a megtámadott nép egyik kiváló embere irányítja: e körülmények szinte rákényszerítenek arra a feltevésre, hogy a lovagias szellemű, rokonaiért minden áldozatra kész — mutatják orosz hadjáratai — Géza és nagybátyja nem nézték tétlenül a császár szerb háborúját, hanem készültek megtorlására. Szándékuk megvalósításától — Gerhoh elbeszélése itt kapcsolódik eddigi ismereteinkhez — egyedül a püspökök békéltető szava tartotta vissza. Az ismert tények egyértelműleg a mellett bizonyítanak, hogy a 64. zoltár commentárjában megörökített epizód, ha nem is olyan drámai formában, megtörtént és pedig 1149 vége felé. Ezt a tényekből levont következtetést a történeti bizonyosság fokára emelik az orosz évkönyvek, melyek elmondják, hogy II. Géza 1149 őszén azzal válaszolt ipjának, Izjaszláv kijevi nagyfejedelemnek segélykérésére, — «Háborúm van a császárral, ha azonban szabad leszek, magam is elmegyek; különben küldöm seregemet.»² E kellő figyelemre nem méltatott adat nyil-

¹ Pauler i. m. I.² 272. Marczali i. m. 286—7. ll.

² Pauler i. m. I.² 270.

vánvaló teszi, hogy Géza 1149 őszén valóban foglalkozott a görög háború tervével, de később valami okból elállott szándékától, mert az orosz évkönyvek további előadásából kitűnik, hogy még az 1149. évben segítségére ment Izjaszlávnak.¹ Az ok nyilván nem lehet más, mint a mit Gerhoh említ: a püspökök lebeszélése.²

A factum iustum et honestum tehát nem egyszerű erkölcsi tanulságot nyújtó példa, hanem fontos történeti tény, mely szervesen illeszkedik történelmünk ismert menetébe és helyesbítésre csak annyiban szorul, hogy a háborút nem a magyar király, hanem szövetségesei, a szerbek kezdték a birodalom széleinek dülásával. Fontos ez adat, mert bizonyítja, hogy Magyarország és a byzanci birodalom egymáshoz való viszonya már két évvel a háború kitörése előtt annyira rossz volt, hogy az ellenségeskedés megkezdését csak a magyar klérus békéltető fellépése tudta megakadályozni. Másfelől tanulságot tesz II. Géza politikai éleslátásáról: idejekorán felismerte a veszedelmet, mely Manuel nagyravágyó törekvéseiben reá nézve rejtett, nem akarta bevárni, míg az ország biztosságát fenyegeti a kikerülhetetlen háború, hanem maga akarta kezdeni a támadást.

3. Említettük, hogy Gerhoh egyéniségének egyik jellemző vonása a hiúság, a saját személye fontosságának tudata és ebbeli meggyőződésének naiv hangoztatása. Különösen szeret dicsekedni a pápákkal való összeköttetéseiével és a viláért el nem mulasztana egyetlen alkalmat, a mikor módjában van velők eldicsekedni. III. Eugenius pápáért is első sorban azért lelkesedik, mert jóakaróját, törekvéseinek készséges támogatóját, mintegy barátját látja benne, halálát

¹ U. o. 272.

² Pauler i. m. I. 278—9. II. és 493. I. 473. j. III. Eugenius említett levele alapján 1151-re teszi az eseményt. Minthogy azonban az 1146 máj. 16. kelt levél dátumának kitolása 1153-ra teljesen önkényes, természetesen elesik a hozzáfűzött combinatio is. Különben is érthetetlen volna, miért beszélnek a püspökök igazságtalanul megindítandó háborúról, mikor Géza már egy évvel előbb 1150. a Bágyon ispán alatt küldött segélyhad útján de facto résztvett a küzdelemben.

főleg azért fájlalja, mert az utána következő IV. Anastasius (1153—1154) részéről nem tapasztal hasonló jóindulatot és megértést. Annyira fáj neki ez a mellőztetés, hogy egyidőre még tudományos munkásságával is felhagy és csak akkor tér vissza hozzá újra, mikor az 1154. megválasztott IV. Hadrianusban újabb Maecenast sejt. A reménység nagy örömmel tölti el, szinte új embernek érzi magát és fokozott kedvvel lát az abbamaradt munka folytatásához, a zsoldár-értelmezéshez.¹ Az új sorozatot a 65. zsoldáron kezdi. Hogy az új pápa figyelmét minél jobban magára terelje és kegyét minél teljesebb mértékben megnyerje, mindjárt a bevezetésben III. Eugenius pontificatusa alatt elfoglalt bizalmi állására és e pápának tett fontos szolgálataira hivatkozik. Többek között hivatkozik egy követi megbízására is, melynek ugyan sohasem felelt meg, de a mely mégis közelebbről érdekel bennünket. «Mily nyomós volt — úgymond — előtte (III. Eugenius előtt) csekélységünk véleménye, kétségtelenül kiderül abból a tényből, hogy két nagy országba, t. i. Orosz- és Magyarországra minket küldött a hit és az egyházi fegyelem megerősítése céljából követül. De a magyar király (II. Géza) haragja miatt, a kit korábban megdorgáltunk és ezzel magunkra haragítottunk, nem juthattunk el hozzá. Ha nem akartunk e második Heródes vagy Fáraó véres kezeibe jutni, nem vállalkozhattunk a ránk bízott követi tisztre, mert a nevezett király herodesi kegyetlenségét Magyarországra küldött leveleinkkel már előbb felébresztettük.»²

Eddig tart a reichersbergi prépost híradása magyar-

¹ Com. in. ps. 65. Lib. de lite III. 493.

² Quam vero illi fuerit accepta nostrae parvitas persuasio, illud sine dubio erat pro indicio, quod nostrae humilitatis personam postea destinavit pro ecclesiasticae fidei ac disciplinae seminibus mittendis in duo magna regna, Ungarorum videlicet atque Rutenorum, quo tamen venire non potuimus propter offensam regis Ungarici, pridem per nos increpati et ob hoc nobis irati. Illius igitur tamquam alterius Herodis seu Pharaonis devitantes incidere manus cruentas, legationis ministerium nobis iniunctum non potuimus exsequi, eo quod scriptis nostris missis in Ungariam tetigeramus predicti crudelitatem Herodianam. Com. in ps. 65. I. h. 493.

országi követségéről. Adatának főérdekessége abban áll, hogy némi világot vet történelmünknek egy egyébként teljesen ismeretlen mozzanatára. Közkézen forgó forrásaink ugyanis semmit sem tudnak III. Eugeniusnak hazánkhoz való viszonyáról, nem szólnak hozzánk küldött követségéről. Annál sajnálatosabb, hogy Gerhoh rendes szokása ellenére épen e pontnál annyira szűkszavú, hogy megelégszik a puszta tény felemlítésével és nem jelöli meg közelebbről sem a követküldés körülményeit, sem a magyar király állítólagos haragjának igazi okát. Előadásából még az sem tűnik ki minden kétséget kizáróan, hogy létrejött-e tényleg a követség; mindössze annyit említ, hogy a pápa később visszavette tőle a megbízást, de hogy azután másra átruházta-e, arról már hallgat.¹ De még ilyen bizonytalan, általánosságba vesző formában sem minden érték nélkül való tudósítása. Annyit mindenesetre látunk belőle, hogy az egyházi élet tisztaságát annyira szíven viselő Eugenius pápa sok küzdelme közepett sem feledkezett meg hazánkról és másrésztől, hogy a Kálmán halála után bekövetkezett zavaros viszonyok bomlasztólag hatottak a magyar egyház fegyelmére úgy, hogy II. Géza nyugodtabb uralkodása idején javításra, orvoslásra volt szükség.

Ennyit jogunk van Gerhoh elbeszéléséből következtetni, de ennél többet, legalább a dolog lényegét illetőleg, nem is tudhatunk meg belőle. Legfeljebb egyes mellékkörülményeket, mint a tervbe vett követség idejét és Géza király haragjának valószínű okát, világíthatjuk meg jobban a rendelkezésünkre álló adatok kombinálásával. Az időre vonatkozóan szinte feltétlen bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy Gerhoh csak 1152. kaphatta megbízatását, mert említése előtt a 64. zsoltár commentárjának átadásáról, a mi pedig — fentebb láttuk — legkorábban 1151 végén történt és mindjárt utána a pápa haláláról (1153 júl. 8.) s vele

¹ Sic dilato et ablato legationis ministerio in personam nostram per Eugenium papam destinato ille beata morte obiit. Com. in 65. I. h. 493.

reményei szertefoszlásáról beszél. A király haragjának, helyesebben a haragra alkalmat adó szemrehányásnak okát megsejteni lehet a 39. zsoltárhoz írt commentár egy futólagos megjegyzéséből, mely nevezetes annyiban is, hogy újabb adalékot szolgáltat a magyar-osztrák határon teljesen sohasem szünetelő villongások történetéhez. Ismeretes, hogy Jasomirgott Henrik osztrák herceg emberei 1146. a trónkövetelő Borisz biztatására megszállták a határszéli Pozsonyt, de II. Géza azonnal nagy haddal ment rajtok, kiverte őket az országból, majd beütött Ausztriába, a Duna mindkét partján fekvő tartományokat végigdúlta és végül a lajtamenti csatában olyannyira megverte a nagyszámban összegyűlt németeket, hogy a krónikás szerint egyideig «még a határszéleken lakó magyar parasztokon sem mertek semmi sérelmet vagy bármiféle bántást elkövetni.»¹ Hanem, úgy látszik, a magyarok annál jobban kihasználták győzelmüket, annál bátrabban pusztítottak. A 39. zsoltár commentárjának említett helye legalább keservesen panaszkodik, hogy a magyarok csehekkel és pogányokkal vegyest már a lajtamenti csatát követő 1147. évben kegyetlen dúlást vittek végbe a reichersbergi kolostor vidékén.² A följegyzés hangja és a jelentőség, melyet az író a tizedrangú epizódnak tulajdonít, valószínűvé tesz a feltevést, hogy a temperamentumos reichersbergi prépostot e beütés alkalmával szenvedett érzékeny anyagi károsodás indította szemrehányó levele megírására; mindenesetre benne kereshetjük II. Géza iránt tanusított elfogultságának, sőt gyűlöletének forrását.

¹ Pauler i. m. I.^o 260. s. kk. II.

² Anno preterito ab incarnatione Domini MCXLVII ploratus et ululatus multus auditus est in terra nostra, paganis cum Boemis et Ungaris tirannizantibus et christianos captivantibus ac mulieres eorum crudeliter ac turpiter vexantibus. Lib. de lite III. 437. Hogy e tudósítás nem az 1146-iki hadjáratra, hanem egy eddig ismeretlen beütésre vonatkozik, kitűnik abból a határozottságból, melylyel az író a munkája megjelenését megelőző 1147. évre teszi, továbbá, hogy előtte az 1147. megindult második keresztes hadjáratról beszél és végül, hogy a magyarok szövetségében cseheket is említ, holott II. Wladislaw cseh herceg 1146. Borisz pártján állott.

Bármiként áll különben a dolog, annyi bizonyos, hogy Gerhol tervezett, de létre nem jött követsége egy adattal gazdagabbá tette egyháztörténetünket és egy szállal erősebbé a köteléket, mely hazánkat a szentszékhez fűzte.

4. Még egy jelentősebb hazai vonatkozást találunk Gerhol munkáiban. A «De investigatione Antichristi» címűben van ez is, de sajnos, annyira homályos és annyira magánviseli az író subjectív felfogásának bélyegét, hogy alig lehet belőle valami történeti positívumot kihámozni. Pedig igen érdekes tárgyra, Magyarországnak a III. Sándor idejében beállott egyházszakadással szemben elfoglalt álláspontjára vonatkozik. A nevezett munka 68. fejezetében ugyanis ezt olvassuk: — «A magyar királyság is azok részén van, a kik még nem foglaltak állást az egyik vagy másik pápa mellett, mivel királyuk (II. Géza) halála után, a ki elismerte Sándort, azzal, hogy a követei által megerősített érseket visszautasították, elszakadtak Sándortól. Minthogy most új királyuk van, mondják, új dolgokon törik fejüket, melyekről még nem lehet tudni, hová czéloznak. Abból azonban, hogy az új király rokonságban van a görög császárral és más előkelő görög urakkal, gyanítani lehet, hogy a mint a görögök saját állításuk szerint a rómaiak kapzsisága miatt elszakadtak, azonképen a magyarok is kezdenek elpártolni.»¹

A mi e tudósítás olvasásánál először feltűnik, az író jólértesültsége bizonyos mellékkörülményekre nézve. Tudja, hogy II. Géza némi habozás után határozottan III. Sándor mellett nyilatkozott; tudja azt is, hogy a bitorló IV. István

¹ Siquidem et Ungaricum regnum in ea parte est hominum, qui nondum hunc vel illum receperunt, quia mortuo rege suo, qui susceperat Alexandrum, per hoc ab ipso Alexandro recesserunt, quod archiepiscopum per eius legatos firmatum reprobaverunt, etiam rege novo ibi creato nova molimina dicuntur mihi pari, que quorsum tendant, adhuc ignoratur. Attamen, quia rex ille novus per uxorem Grecam Greco imperatori aliisque Grecis principibus affinitate iunctus est, hoc suspicandum relinquitur, quod sicut Greci a Romanis propter avariciam, ut dicunt, alienaverunt, sic et Ungari se incipiunt alienare. Lib. de lite III. 385.

felesége révén rokonságban volt Manuel császárral. A mellékes dolgokban való eme meglepő tájékozottság mellett szól, hogy magában az elbeszélés magvában is valamelyes történeti igazságnak kell lappangani, már akár tényleges, akár csak az író meggyőződésében élő subjectiv igazságnak. Semmiesetre sem volna helyes, ha minden további vizsgálat nélkül napirendre térnénk felette.

Gerhoh attól tart, hogy a magyar egyház egyetemleg elszakad Rómától és a király görög házassága révén a keleti egyházhoz csatlakozik, — ez előadásának lényege. Mivel azonban történelmünkben az ilyen irányú törekvéseknek semmi nyoma sincs, a mi pedig teljesen hihetetlen volna, ha az elszakadási szándék tényleg felmerül: fel kell tennünk, hogy Gerhoh hamis világitásban látta vagy elhamarkodva ítélte meg a tényeket és a pillanatnyi kedvezőtlen helyzetből nagyon messzevágó következtetéseket vont. Vagyis nem úgy ítélte meg a magyarországi egyházi viszonyokat, a hogyan tényleg voltak, hanem a hogyan a távolból és hiányos értesülései alapján látta. Tudta, hallotta, hogy a III. Sándort elismerő magyar király meghalt, az utána következő pedig a görög császár feltétlen híve, hallott arról is, hogy a koronázás körül összeütközés támadt a király és az esztergomi érsek között és talán tudomással birt ama tagadhatatlan hódításról, melyet a keleti vallás épen Manuel háborúi következtében az ország déli részein tett és azonnal készen volt az ítélkezéssel: a király és alattvalói csekély töredékének érzületét azonosította az egész nemzetével. Elbeszélése tehát nem egy valóban fenforgott történelmi helyzetre vonatkozik, hanem csak, bár jóhiszeműen, de elhamarkodva kimondott egyéni véleményt fejez ki. Minthogy azonban Gerhoh ép ezidőtájt gyakran érintkezett a római curiával és sokszoros összeköttetésben állott vezető embeveivel,¹ véleménye nem pusztán egyéni vélemény, hanem egyúttal a római körök felfogásának tolmácsolása. És ez kölcsönöz neki értéket: mutatja, hogy nyugaton IV. István

¹ Sackur i. h. 134.

görög szellemű uralkodása idején, ha csak időlegesen is, számoltak a magyar egyház elszakadásának lehetőségével.

Az elbeszélésben rejlő történeti mag kihámozása és jelentőségének kiemelése után még mindig megoldásra vár egy nehéz kérdés: az elszakadási szándék állítólagos oka. Ki az a pápai követek által megerősített érsek, a kit őseink visszautasítottak? A kérdés annál fogasabb, mivel forrásaink semmi útmutatást nem nyújtanak. De ha figyelembe vesszük a fentebb mondottakat és történelmünknek ezen körből ismert részleteit, csaknem minden tévedést kizáró biztossággal megadhatjuk a feltett kérdésre a választ. A szóbanforgó érsek nem lehet más, mint Lukács esztergomi érsek! Miért? Mert róla feltétlen bizonyossággal tudjuk, — és egyedül ő róla a korabeli magyar fenhatóság alatt álló érsekekről — hogy megerősítését III. Sándor pápától követték, Julián prænestei püspök és Péter diákonbitoros útján nyerte.¹ Tudjuk továbbá, hogy őt a magyarok — ha t. i. Gerhoh álláspontjára helyezkedünk és a királyt meg pártját azonosítjuk a nemzettel — tényleg visszautasították. Hiszen köztudomásuak küzdelmei és szenvedései a trónbitorló II. László és IV. István alatt; ismeretes, hogy meggyőződéséhez való hajthatatlan ragaszkodása ismételten a börtönbe juttatta. Gerhoh ismerte, ismernie kellett Lukács viszontagságait, mert igen jó viszonyban volt Eberhard salzburgi érsekkel, III. Sándor egyik legrendíthetlenebb hívével, az *Investigatio Antichristi* második kidolgozását is neki ajánlotta,² a ki meg viszont a magyar érsekkel állott benső barátságban és meghitt levelezésben.³ Ez a körülmény egyúttal kezünkbe adja az első olvasásra oly hihetetlenül hangzó híradás keletkezésének kulcsát. Gerhoh, mint különben kortársai és maga a pápa is⁴ Lukácsban látta a magyar

¹ Pauler i. m. II.² 294, 496. I. 492. j.

² Lib. de lite III. 134—5 és 304. II.

³ Balics: A róm. kath. egyház tört. Magyarországon II. k. I. r. 133. s. kk. II.

⁴ Jaffé i. m. II.² 169. I. 10869. sz.

egyházias érzületű párt éltető lelkét. Mikor tehát Eberhard útján értesült elfogatásáról, általában befolyásának elvesztéséről és a görögszellemű király trónralépéséről, esetleg a keleti vallás némi előnyomulásáról, ezt az általános elszakadás kezdetének tekintette ő is és tekintették tájékozatlan kortársai is. A következmények ráczáfoltak elhamarkott ítéletökre. A magyar nemzet már sokkal jobban beleilleszkedett a nyugati világba, semhogy elszakadt volna tőle és átvette volna egy iránta ellenséges politikai hatalom valóságát.

Szeged.

BALANYI GYÖRGY.

ÁRPÁDKORI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÜNK LEGKRITIKUSABB KÉRDÉSEI.

III.

1. *Szolgáknak nevezték-e a szabadokat is?*

A XI. századi törvények a néposztályok három főcsoportját különböztetik meg: az *ordo clericalis*, a *liber* és a *seruus* osztályokat, vagyis a diáki rendet, a szabadokat és a szolgákat.

Ama törvények t. i. az első rendezett államélet megalapításában legelőször az élet- és vagyonbiztosságot s az új vallás, a tevékenység biztosságát igyekeztek megteremteni szigorú büntetésekkel. Szent István király törvénye kivált az emberölés eseteit részletezi s kevésbé a lopását, Szent László viszont főképen a lopás különböző fokainak előbb rettentő szigorú, majd enyhülő megtorlására fordította gondját. Különösen a lopás, a vagyonbiztosság hiánya volt az, a melyet minden társadalmi osztálylyal szemben üldözni kellett a vallási forradalom és az első trónviszályok korában (1045—1075) megingott közbiztonság helyreállítása érdekében.

Szent István törvényeiben az emberölés és lopás esetei a következők (II.):

Kadrántás öléssel, csonkítással, muló sebbel, seb nélkül (46—49. Adm. cod. I. 16),

ha *szabad* öl meg szabadot vagy szolgát, ha *szolga* öl meg szabadot vagy szolgát (16, 13, 36, 37),

feleséggyilkos ha ispán, ha miles vagy jómódú, ha közönséges (14);

más házára törő ha ispán, ha miles, ha közönséges (33);

tolvaj ha férjes nő, *ha szolga, ha szabad, ha udvarnok* (31, 39—41, 55).

Szent László király főembereinek Pannonia Szent-hegyén 1078 körül hozott statarialis törvényében a lopások esetei — nagyobb esetekben akasztással (II.):

lúd, tyúk, gyümölcs értékének a tolvaja, *ha szabad, ha szolga, ha diák* (6, 13),
 tyúknál nagyobb érték tolvaja, akár *ha főember* (rokona) *is, ha szolga, ha diák* (1, 2, 13),
 tíz dénárnál kevesebb érték tolvaja, *ha szabad, ha szolga* (14),
 tíz dénárnyi érték tolvaja, *ha szabad* (14),
 tettenért tolvaj, *ha szabad, ha szolga, ha szökevény szolga* (12, 14).

Szent László 1085 körül hozott törvényében a lopás esetei — nagyobb esetekben a szabad ember szolgálóval való eladásával (III.):

hat dénárnyi érték tolvaja, *ha szolga* (8),
 tíz dénárnál kisebb érték tolvaja, *ha szabad* (8),
 tíz dénárnyi érték tolvaja, *ha szabad* (8),
 tolvaj, *ha férjes, ha özvegy nő; ha leány* (6, 7),
 tolvaj, ki templomba menekülve ártatlanságát hangoztatja, *ha szabad, ha szolga* (17),
 fogott tolvaj, ki templomba menekült, *ha szabad, ha szolga* (4, 5),
 nem fogott tolvaj, ki egyházba menekült, *ha szabad, ha szolga* (5).

Szent Lászlónak, illetőleg főembereinek statarialis törvénye (II) az összes néposztályokra gondolt, még a diáki rendre, sőt a főemberekre is. Ez a törvény, nevezetesen a II. 1—2. és 13. § törvénycikkelyek, *a legclassikusabb hely* annak a megállapítására, hogy melyek voltak Magyarország XI. századi társadalmi osztályainak a fő kategóriái. A többi cikkelyekben csak a szabad és szolga szerepel, ama nevezetes II. 13-ban hozzájuk járul a *clericus* is, a II. 1-ben pedig a szabad név kiterjed a *főemberek* (optimates, primates, principes) osztályára.

A *szabados* osztály a Szent István II. 55. törvényében említett udvarnokkal szerepel, olyképen, hogy az udvarnok mint tolvaj a szabadok törvénye szerint ítéltesék meg,

vagyis lopása első esetén adassék el (Sz. István II. 41), és csak azután, lopása második, harmadik, negyedik esetében vonatkozzék reá a tolvaj szolga első, második, harmadik lopásának a büntetése (39, 40). Ellenben mint tanu, az udvarnok szolgálzámba ment, mert az 55. törvénycikkely azt rendelte, hogy «tanuskodása a szabadok közt — szabad tanuk közt — ne fogadtassék el».

A Váradi Regestrum 1221. évi adatai közt olvassuk a következő eseteket. A biharvármegyei Fancsal falu *királyi udvarnokai* megtámadták Nána ispán fia Gérös birtokának néhány emberét azzal a följelentéssel, hogy ezek az ő szolga-társaik, «eorum essent *conservi*». Ők pedig azt mondták, hogy szabadok, «se esse *liberos*», s ezt uruk is tanusította. Ugyanígy Erőd falu királyi udvarnokai is megtámadták Ahilles ispán fia Aladár birtokának két emberét azzal, hogy ezek az ő udvarnoktársaik, «eorum essent *coudornici*». A megtámadtak itt is azt felelték, hogy ők szabadok, «se esse *liberos*».¹ Idetartozik szorosán az egy évvel későbbi clericus-szabadságlevélnek már idézett adata is, a mely szerint «nullus nostrorum (sc. regis) *udornicorum*, sive civilium, sive cuiuscunque *servitutis iugo subditorum* ad tonsuram clericalem ab aliquo prelato admittatur».²

Ezen adatokból világosan következik, hogy a királyi udvarnokok, kik a királyi udvar szabadosai, a tárnokok, pohárnokok, asztalnokok, lovászok, stb. közt első helyen állottak, azért főtisztjuk maga a nádorispán volt,³ s kik lopás esetén a szabadok törvénye alá estek, még a XIII. században sem tartoztak a szabadok osztályaihoz. Mikor följelentenek egyeseket, s azt mondják, hogy udvarnokok, azok ezt azzal az állítással tagadják, hogy ők szabadok. Udvarnok és szabad tehát ellentétes fogalom, s ugyan-

¹ Karácsonyi—Borovszky: Regestrum Varadiense. 100., 103. sz. 260, 261. l. Az udvarnokok kötelességeit, hivatkozással a királyi udvarnokok hasonlóságára l. Erdélyi: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. 26—32. l. 1907. Sz. István-Társ.

² Endlicher, Monumenta Arpadiana 418. l.

³ Sz. László III. 3. t.-cz.

akkor egyik udvarnok a másik udvarnoknak szolgatársa (conservus). Ez a szolgálóosztály azonban a szabadosok közt az első helyen áll. Tehát a szabados a szolgák tágabb köréhez tartozik.

A királyi várnépek közt legmagasabban állanak a *váarak jobbágypai*, köztük elsősorban a vár alispánja, hadnagya, őrnagya vagy várnagya, börtönnagya, száznagyai, másodsorban, tágabb értelemben ezeknek a rokonsága. A magasabb jobbágypai állásokra korán beállnak közéjük szabadok, sőt esetleg nemesek is. De a jobbágypok tisztí szolgája általában nem szabad, hanem -- ép úgy mint az udvarnok -- szabados és mint ilyen magasabb csoportját teszi a szolgáknak. Egy ízben Szolnok vár jobbágypai megtámadtak valakit azzal a följelentéssel, hogy velök osztályos, «eorum esset contribulis et castris Zounuc ioubagio», és szintén Szolnok várnak a jobbágypa. Az illető azonban ezt tagadta s azt felelte, hogy ő nem jobbágyp, hanem teljesen szabad ember, egy olasz vendégnek a fia. Aztán a följelentők is igazat adtak neki (1213).¹

A *civisek* sem voltak szabadok mindaddig, míg tömegesen nem álltak közéjük szabadok és vendégek, s ezek meg nem nyerték a királyi városi autonómiát várfallal kerített községük, vagyis városuk összes civisei számára. Borsod vár csokvai és ómányi egy-egy civise, falusi polgára, ugyanazon vár jobbágypaitól (tisztjeitől) segítve 1221-ben megtámadott néhány mocsolyási, pelgi és tornovai lakost azzal a följelentéssel, hogy ezek is az ő civistársaik (impetierunt pro concivibus suis). Ezek azt felelték, hogy ők nem civisek, hanem szabadok, cseh vendégeknek a fiai. S mikor szabadságukért a simonfalvi Roska és a mocsolyási Nyög jótállottak, a főntemlített váriak (castrenses) ezeket is civistársaiknak mondták (suos esse concives).² Sikerült-e bebizonysítaniok, vagy nem, az más kérdés; de a váradi káptalan hiteles jegyzőkönyvének ezen adataiból világosan

¹ Registr. Varad. 253. sz. Kar. Bor. kiad. 165. l.

² Registr. Varad. 367. sz. 272. l.

kitetszik, hogy a civisek, Borsod vár falusi polgárai, az aranybulla kelte előtti évben még nem voltak szabad emberek, hanem szolgák, nem szoros értelemben vett szolgák, azaz rabszolgák, hanem a szolgák szabadabb neméből valók, vagyis szabadosok.

Mikor a Borsa nembeli Herczegnek felesége, Benedikta asszony Agna nevű vásárolt szolganőjét odaadta az ugrai egyháznak, Bihar vármegyében, úgy rendelkezett (1235), hogy Agna minden hónapban adjon azon egyház Szűz Mária-oltárára egy könyöknyi gyertyát élete végéig. Ezen szolganő egyik fiát Herczegné asszony *torló-dúsnokká* (dusnicum exequialem) tette, hogy évenként Szent Mihály ünnepén tartasson az ugrai egyházban tort kétéves tinóval, kalácsokkal («panibus», scilicet albis, tortis) és öt veder (fél akó) sörrel — t. i. az ő lelkéért. A másik fiút pedig *harangozóul* (campanarium) adta az ugrai egyháznak úgy, hogy mindkettő *a megszabott szolgálatokban nemzedékről nemzedékre maradjon meg.*

Ez egyik jellemző példája a szolgaszabadítás egyszerű, közönséges nemének, a szabadossá tevésnek. Hiteles hely előtt megy végbe a szabadítás, formászerűen. Már Szent István törvényében is van ilyenről szó.¹ Ott még a király és főemberei előtt történik a szabadítás; de ha valaki családjá tagjai előtt kifejezte szolgaszabadító szándékát, s a halál meggátolta őt a hiteles végrendekezésben, akkor özvegyének és fiának joguk volt ama szabadságot tanúsítani s a férj lelke üdvösségeért tetszés szerint tort rendelni (agapen facere), a felszabadítottat torlóvá tenni. Ép így lehetett a szolgálóállapotot bármely foglalkozásbeli szűkebb, enyhébb szolgálatra, átváltoztatni: vitéz, tárnok, szekeres, udvarnok, szántó, szőlőműves, halászó, lovasz, gulyás, kánász, juhász, szakács, sütő, szűcs, tímár, ötvös, üstös, kovács, ács, esztergályos, (kő)műves, stb. szolgálatra, melynek köteles napjai egy évben talán egy hónapot tesznek. Szolgaságuk már nem függ az időszerinti úr tetszésétől, hanem

¹ II. 17, 38, Adm. cod. I. 21.

a fölszabadító úr rendelkezésétől s az ebből eredő, emberemlékezet óta ismert szokástól, illetőleg az írott végrendelettelől, szabadító levéltől. Csak abban marad meg a szolgáltság, hogy a megszabott enyhébb szolgálat nemzedékről nemzedékre átszáll. A szabadosnak van háza, a melyhez részt kap az úr falujának földjeiből. Ennek terméséből megszabott részt ad az úrnak, a többire nézve szabad. Ez a szabadosnak a szabadsága. A helyhez, úrhoz, bizonyos szolgálathoz való kötöttsége pedig az ő szolgáltsága.

Hogy az egész szabados társadalom fölött áttekintést nyerhessünk s a sokfelől összeszedetetett társadalmi osztálynevek közt a valóságnak megfelelő viszonyt megállapíthassuk, erre kitünő szolgálatot tesz annak a megismerése, hogy minő társadalmi osztályok minő viszonyban és arányban éltek együtt valamelyik jól rendezett nagy uradalom falvaiban és birtokain. A tatárjárás előtti Magyarországon legjobban ismert példák a pannonhalmi és a tihanyi apátság népeinek fejlődése és állapota a tihanyi 1055. és 1211., s a pannonhalmi 1087, 1237 körüli, épen másfélszáz évnyi időközben végzett, ránk maradt nagy úrbéri összeírások alapján. A pannonhalmi 1237 körül kelt nagy Albós-féle összeírás valamennyi közt a legtartalmasabb, s ennek anyagát könnyű kiegészíteni a pannonhalmi apátság népeinek 1226. és 1233. évi úrbéri pereit, szabályzatai alapján. Az Albós-féle adatok pontos és megközelítő számadatainak összegezéséből megtudjuk, hogy a pannonhalmi uradalom népei a Vág, Dráva, a tolnai-bodrogi Duna és a csanádi Tisza közt fekvő nagy, legjobban művelt, fejlett területen körülbelül 2700 házban laktak csaknem száz faluban, épen tíz vármegyében.¹

¹ Pozsony, Komárom, Győr, Sopron, Veszprém, Zala, Somogy, Tolna, Bodrog, Csanád vármegyékben. Pannonh. Rendtörténet. I. 570—574. l. Újabb, pontosabb megfigyeléseink némi eltérésekre vezettek. Ebben ne keressen senki egyidejű belső ellenmondást, hanem természetes fejlődést, az eredmények fokozatos tökéletesítését. Eltérések esetén az utolsó álláspont a legjobb, s az előző eltérések ehhez képest értelmezendők. Ez mindenütt így van, ez a természetes hermeneutikai és kritikai elv.

Az uradalom népei közt elsők, legmagasabban állnak a jobbágyok. Ezek kétfélek: szabadok és szabadosok. A *szabad jobbágyok* is kétfélek: a saját öröklött, szabad földjükön lakó szabad jobbágyok, kik lovas vitézi és követségi szolgálatukon kívül, mit önként vállaltak el a tisztségek elnyerése reményében, egyébbel nem tartoznak; másodsor azon szabad jobbágyok, kik az apátság földjén laknak, ennek használatáért felerészben földbért fizetnek (tributum),¹ a másik feléért pedig jobbágyi, lovas vitézi és követi szolgálatot teljesítenek. *Saját földjükön* lakó szabad jobbágyok a Pannonhalma szomszédságában élő héceziek, kilencz házban, «az udvarispánok neméből, mert ilyenekké is kell lenniök, ha jók és hűségesek». Ugyancsak a saját földjükön élnek, tehát földbért nem fizetnek s a jobbágyi szolgálaton kívül egyébbel nem tartoznak, sőt a jobbágyi lovassági szolgálatot is a monostor költségén teljesítik, vagyis hadjáratukon és követségi útjukon lovukkal együtt a monostortól kapnak ellátást, mint szabad jobbágyok, Cséb udvarispán és rokonai Rovazdon tizenhárom házban, az alapiak három, az asszonyfa(lv)iak három házban. A saját földjükön élő apátsági szabad jobbágyok tehát összesen 41 háznépet tesznek. Földbért fizető szabad jobbágyok az újlakiak két, a némaiak és palotaiak három-három házban, összesen tehát 8 házban, *az apátság területén*. A monostor többi lovas jobbágya, körülbelül 450 háznép, mind *szabados jobbágy*, kik természetesen az apátság földjén élnek.

A szabados jobbágyokkal együtt az apátság urbéres népei, kiket az 1226. évi nádori udvarnoksabályzat és az 1237. évi összeírás többször «*populi servitiales*», «szolganépek» közös névvel említ, összesen mintegy 2650 házat töltenek be, közel harminczféle külön osztálynévvel, legtöbbszörre foglalkozásuk, köteles szolgálatuk megjelölésével

¹ In predio Nema hec sunt nomina *iobagionum*... Et isti sunt *liberi, solventes tributa*. U. o. 782. l. Tributum rendesen a vám, a termény vagy áru egy része. Itt a szabadok dénáraival azonos földbért jelenti.

elnevezve. Ezek már mind szabadosok s nevük régiebb. Vannak azonban köztük úgynevezett «libertinus»-ok és «servus»-ok, a kiknek neve nem fejezi ki köteles szolgálataikat. Az egész rendszernek legalsó fokán álló, egyenesen «servus»-nak nevezett szolgák, mint eléggé megállapítható, azok voltak, a kiket a monostor csak nemrégén kapott vagy vásárolt. Leginkább ilyenek a szőlőműves szolgák. «vinitores isti sunt veri serui,» s ilyen lakik Nyúlon 8 házban, Alsokon 57 házban: «vinitores omnes sunt serui empticii et donati».¹

Az igazi szolgaságnak, a rabszolgaságnak eredeti állapota az, hogy ura tetszésétől függ a lakása, ellátása és munkájának neme, ideje. Ebből a rabszolgaságból a pannonhalmi apátság «igazi szolgálai», «vásárolt és adományul nyert szolgálai» csak annyit tudnak, hogy kötelezve vannak a szabados osztályok közös szolgálataira (az apát és kíséretének megvendéglése egyszer egy évben az illető faluval közösen, ünnepi ajándékok Szent Márton napjára, borfuvarozás Somogyból és Zalából s apát vagy szerzeteseinek útján, házankint háromnapos szénatakarítás); ezenfelül az alsóki és örkényi 83 szőlőműves szolga végzi az apátság közeli szőleiben szükséges munkát, mint más szőlőműves szabadosok, szolgák; végül igazi szolga-voltukból kifolyólag fölváltva egész télen hordják hátukon a fát az apáti házba vagy udvarba (mint a fűtők).² A nyúli nyolcz «igazi szolgálánál» nincs semmi különös szolgálat megjelölve. Valószínűleg ők is művelik a monostor szőlőit, mint a szántó szolgák a saját házukhoz tartozó földeken kívül művelik az uraság elkülönített szántóföldjeit a közelségben. Említve van két mancipium a balatonparti, somogyi Gamáson és Csopakon.³ *Vinitor seruus* összesen volt 176,⁴ *arator servus* 59, kik között az elcsényi — tolnai őcsényi — húsz szolga szán-

¹ U. o. 774., 775. l.

² U. o. 200. l.

³ U. o. 785. l.

⁴ Écsen 10, Pázmánon 30, Nyúlon 8, Alsokon 57, Ságón 20, Percsén 13, Örkényen 28, Rádon 10 ház.

tásra és halászásra köteles,¹ *oduornicus servus* 17,² gyzsnóóv (guznoov), *subulcus servus* a somogy-zseliczi erdő-ségben 300, nem jelzett foglalkozású *servus*³ és *mancipium* 61 háznép.

Kifejezetten servus vagy mancipium volna tehát — ide számítva a szőlőműves, szántó, udvarnok és gyzsnóóv szolgálkat is — az 1237-iki Albős-féle pannonhalmi összeírásban 613 háznép. Ha a szabad jobbágyok után ezeket a kifejezetten szolgálknak nevezett háznépeket is levonjuk az apátsági háznépek összes számából, akkor a szabadok és szolgálk közt marad középcsoportnak 2037 házban lakó, közel harmincznevű *szabados* osztály, a melyhez képest a 49 szabad jobbágy háznép, kik önként állottak az apátság szolgálatába tisztségek reményében, vagy mint fél földbért fizető szabad telepesek, vajmi kevés.

A föntebbiekben már eléggé kiérezhettük, hogy a kifejezetten «servus»-nak mondott háznépek közül a legtöbb lényegesen nem különbözik az ugyanoly nevű szabadosoktól. A hecsei és karalkai «oduornicus servus» nevű háznépekről egyenesen ki van mondva, hogy szolgálatuk ugyanaz, mint a nyalkai (himodi) udvarnokoké.⁴ Ám ha az apátság gyakorlatilag nem tett is nagy különbséget szabados és igazi szolgálk közt, a jogi elvek és formák világában megvolt köztük a különbség. Mint láttuk, formaszzerű eljárás kellett ahhoz, hogy a szolgálk fölszabadított lehessen, *libertus*, kit a magyar nép «ühögy»-nek nevezett.⁵ Egy ily fölszabadítottat, kit ura végrendeletileg dúsnokká tett, urának halála után ennek rokona lefoglalt, s nem engedte, hogy a dúsnok torló kötelességét teljesítse. Ekkor a fölszabadítónak leányai föl-

¹ Ságón 12, Perecsén 7, Láziban 3, Varsányban 5. Füzegytőn 7, Szántón 5, Elcsényen 20 ház.

² Hecsen Győrnél 8, Karalkán 9 ház.

³ Sáron 7, Kajáron a Balatonfőnél 4, Ásványtőn 15, Némán 2, Sebősön 3, Salán (Diáki területén) 6, Kőröshegyen 8, Zsidajon 3, Fejéregyházon 1, Kutason 10 ház.

⁴ U. o. 778., 781. l.

⁵ 1136 körül. U. o. 595. l.

jelentést tettek ellene a váradi prépostnál. A prépost megbízta poroszlójául azon Szent György-egyháznak a papját, a melyhez a dúsnok rendelve volt, a dúsnokot visszahelyezte elhalt urától megállapított szolgálatába s meghagyta, hogy a dúsnok ura rokonát, Kozmát otthagya, válaszszon magának lakóhelyet a Szent György-kápolna (egyház) mesterének, papjának tetszése szerint. Kozma pedig adjon neki egy tinót, négy juhót és nyolcz kepe gabonát (búzát), hogy így megkezdve a gazdálkodást, legyen miből tort ülnie.¹ A gazdálkodáshoz szükséges első fölszerelést a fölszabadító szokta megadni. Ez esetben a fölszabadító magtalanul elhalt és örököse, rokona nem akart tudni a dúsnokságról, de az egyházi híró rászorította őt a végrendelet megtartására.

A libertus származéka a *libertinus*.² A pannonhalmi apátságnak kétezer házat meghaladó szabadosai közt, kiknek osztályai köteles szolgálatuk szerint vannak elnevezve, van 88 háznép, mely egyszerűen «libertinus» nevet visel.³ Kötelességeik összevetéséből kitűnik, hogy ezek nem egyebek, mint szabados jobbágyok, kik részt vesznek az összes szabadosok közös terheiben (apátvendégelés, ünnepi ajándékok, borszállítás, szénatakarítás) és fizetnek urbért, tributumot, pl. az elbői és nyárágyi libertinusok házankint adnak évente félfertót (1 s márka = 1 pénza = 6 nehezék = 30 dénár = 550 mai fillér), a palotaiak pedig a közeli salaiak módjára kétannyit. Ezt az urbért nevezhették a «denarii liberorum» módjára «denarii libertinorum»-nak a XIII. században.

A szökött libertinust nyomozták s ha megtalálták, a bíró poroszlója visszaadta jogos tulajdonosának,⁴ a ki libertinusát eladhatta, a mint pl. Absalon fia János is eladta egy szökevény libertinusát hét pénzéért (pro marca, uncia minus).⁵

¹ 1234. Registr. Varad. 132. sz. 302—303. l.

² Vegyesen is előfordul a libertus és libertinus pl. egy 1210. évi végrendeletben. Pannonh. Rendtört. I. 618. l.

³ Percsén 17, Elbőn 35, Palotán 8, Nyárágyon 22, Balatonfő-Kajáron 5, Fejéregyházon 1 ház.

⁴ Registr. Varad. 352. sz. 293. l. 1229.

⁵ U. o. 354. sz. 294. l. 1229.

A libertinust újra föl kellett szabadítani, hogy teljesen *szabad* lehessen és *bárhova költözhessen* (manumisit libertinum suum cum filiis, ut ubicunque vellent, manendi fas haberent).¹ Még a XIII. század végén is úgy volt, hogy például egy fejevári ispán szolgáját fölvette libertinusai közé azzal a kötelezettséggel, hogy vele és fiaival hadjáratba menjen a királyi seregben. Mással nem tartoznak hadba menni (az uraság tisztségével sem). Ha szegénységük miatt nem mehetnének hadba, adjanak uruknak egy unciát (pénzát). Sőt teljesen megválthatják magukat, teljesen szabaddá lehetnek és bárhova szabadon, akadály nélkül mehetnek, ha a libertinusok szokása szerint személyenkint fizetnek egy márkát.²

Itt is kitűnik a hadiszolgálatból, hogy a libertinus megfelel a szabados lovas jobbágnak, a minőt nagy számban emleget a pannonhalmi összeírás a tatárjárás előtt. Megfelel az erdőőr vagy *erdőőv* és a *börtön* vagy hirnök nevű osztálynak is, sőt egy gazdag világi úr összes szabados népeinek. Erről tanuskodik a Csák nembeli Miklós ispán 1237-ik évi végrendelete, melyben minden birtokát és összes népeit, t. i. négy *börtönét* (*preco*), hat erdőőret (*custos silve*) 142 libertinussal együtt elosztotta négy kb. egyenlő részre s az összegezéseknél mindez neki libertinus.³

A libertinusnak tágabb értelemben vett szolgálta voltát a főt elsorolt adatok eléggé megvilágították. De ki kell emelnem valamennyinél jobban egy adatot, mely nyilvánvalóan beszél. Szerafin fia András királyi udvarbíró és pozsonyi ispán kihallgatja 1239-ben Póka diáknak és rokonainak, balatonfő-kajári lakósoknak a panaszát a pannonhalmi apát ellen, hogy ez a jog ellenére őket a libertinusok szolgaságába akarja hajtani, «*contra ius in libertinorum vellet redigere servitudinem*». Ám az apáttól bemutatott oklevél

¹ U. o. 135. sz. 304. l. 1234.

² 1292. Hazai Okmt. IV. 80—82. l.

³ Wenzel VII. 41—43. l. 2 erdőőr és 33 libertinus összegezve 35 libertinus; 34 libertinus és 1 *preco* összegezve szintén 35 libertinus.

nyilván igazolta, hogy Póka diák és rokonai bizony a libertinusok szolgátságának jogosan vannak alávetve «*libertinorum servitio merito subjacere*». Noha egy korábbi nádori ítélet vádaskodásuk esetére kimondotta rájuk a teljes szolgátság büntetését, «*in servitutum redigendi fuissent penitus*», mégis a királyi udvarbíró kegyelemből úgy ítélte, hogy a libertinus szolgátságnak legyenek alávetve, a mi szokás szerint nemzedékről-nemzedékre öröklődik, «*libertinorum servitio perenniter subiacendos*»; s ha e libertinus szolgátság gyakorlását a legközelebbi pünkösdig meg nem kezdenék, akkor a servusok igája és szolgátsága alá hajtassanak, «*in servorum iugum et servitutum . . . merito redigentur*».¹ Ez az ítélettelvil világos különbséget tesz a szabadosok (libertini) és a szolgák (servi) szolgátsága közt, de mindkettőt szolgátságnak mondja, az utóbbiakét teljes szolgátságnak.

Póka diák azt vitatta, hogy ő és rokonai *szabadok* s önként csatlakoztak öten ötven hold *földjükkel* az apátságához. De Csekvend úrnő végrendeletéből kitűnt, hogy szabadosokként adta őket amaz úrnő a monostornak. Vissza kellett tehát térniök a *libertinusságba*, a melyet a nádor szabadságnak is mond (ut servitiis et libertate . . . fierent obnoxii), az országbíró pedig szolgátságnak, mert máskülönben teljes szolgátsággal büntetik őket. Itt tehát a szabad állapottal szemben a szabados szolgátság és a teljes szolgátság áll szemben. Vagyis a libertinus és igazi szolgát a tágabb értelemben vett «szolga» név fűzi össze. (V. ö. Tagányi ellenkező következtetéseit: szolgarendü, *tehát* nem szabados . . . , *tehát eo ipso* . . . nem lehettek már szabadosok. Tört. Szemle 1914, 437., 447. l.).

2. Mi a szolgátság és szabadság igazi jegye?

Nézzük meg a szolgátság kezdetét, tartamát és megszűnését.

Szabad emberből úgy lesz rabszolga, hogy a szabad ember *elveszti szabad mozgását*, foglyul esik akár harcban, akár büntényeért, másnak a tulajdonává lesz s e tulaj-

¹ Pannonh. Rendtört. I. 769—770. l.

donosnak hatalmába és *birtokára kerül*. A fölszabadított szolgából úgy lesz szabados, hogy a tulajdonos birtokából kap házhelyet és ehhez tartozó földeket használatra bizonyos állandó kötelezettségekkel és *helyhezkööttséggel*.

A szolgáltság tartama alatt a rabszolga ura tetszése szerint kénytelen szolgálni, mert ura rendelkezik a szolga teljes munkaerejével, családi viszonyaival, gyermekeivel, sőt nem keresztény felfogás szerint még életével is. Hogy hol lakjon, hol dolgozzék, ezt urának változó tetszése, szeszélye, akarata határozza meg. Természetesen a már egyszer fölépített szolgálthoz némi állandóságot adott a szolga lakásának, így már a *rabszolga* is rendes viszonyok közt *helyhezköötötté vált*. A szabados fölszabadító urának akarata szerint köteles teljesíteni időszerinti ura iránt azt a szolgálatot, a melynek neme rendszeren a szabados osztály nevében nyer állandó kifejezést, tartalmát pedig kezdetben az élőszó, ritkán az írás, majd a szokás, a hagyományos köztudat s valamely általános elv, a XIII. század elején támadt szabadságmozgalmaktól kezdve külön urbéri megállapítások, összeírások, szerződések határozták meg. Hosszú idők fejlődésében *változik a tulajdonos* — úr vagy intézmény — ki ad, vesz, cserél, elveszit, foglal, adományul kap szabadosoktól lakott birtokokat; észrevétlenül vagy tudatosan *megváltoztatják a kötelezettségeket is; de a szabadosok helyhezkööttsége állandó jellegű*, szinte magától értetődő, ezt a változások normális viszonyok közt nem érintik, csak az erőszak vagy szükség forgatja föl, olykor, rendkívüli esetekben.

Legnyilvánvalóbbá válik a szolgáltság igazi kritériuma a *szolgáltság teljes megszűnésekor*. Mikor a rabszolgát vagy a szabadost teljesen fölszabadítják, akkor e fölszabadítással együtt rendszeren hangsúlyozzák, hogy tetszése szerint *maradhat vagy mehet akárhova*.

Maga a *köteles szolgálat* a név látszata ellenére még *nem adja meg a szolgáltság lényeges jegyét*, mert a szolgálat származhatik szabad szerződésből és állandósulhat, öröklődhetik apáról-fiúra, nemzedékről-nemzedékre a nélkül, hogy a későbbi nemzedékek új meg új szabad szerződést

kötnének. Az ilyen önként vállalt szolgálat is függhet az úr változó tetszésétől, s a régi, hagyományos megállapításoktól; lehet e szolgálat nagyon terhes és az úr nagyon szeszélyes, zsarnok: mégis *szabad marad a szolgálattelvő, ha jogszerűen fölbonthatja szolgálati viszonyát. De ezt a szakítást nem teheti meg addig, míg azt a földet, a melyen lakik és gazdálkodik, s a mely neki csak használatra van átengedve, de urának a tulajdonát teszi, el nem hagyja. Szabadságát csak az elköltözéssel állíthatja helyre.*

Ezért lényeges jegye a szabad állapotnak a *szabad költözés joga*, s a szolgaságnak, a szabados állapotnak is, a *helyhezkötöttség*.

A XI. században classikus meghatározást kapunk a szolgaságról az I. esztergomi zsinat többször említett 65-ik határozatában (Endlichernél), mely szerint «*servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest*, vel quemlibet de civili populo» diákká tenni, tanítani ura tudta és kifejezett akarata nélkül nem szabad. Itt meg van különböztetve az igazi szolgálta (servus), a szabados szolgálta (serviens) és a szabados várkatona (civilis) alulról fölfelé menő rangsorban. Mind a háromra illik az a meghatározás, hogy ura akarata nélkül tőle el nem idegeníthető, a mit már Sz. István törvénye (II. 6.) úgy fejezett ki, hogy az ő szolgálai és vitézei *elmozdíthatlan* tulajdonát teszik (immobile). Az elmozdíthatlanság már helyi vonatkozást fejez ki, még pedig *helyhezkötöttséget*. Ennek a megsértése a XI. században a szolgálta és vitéz szökése s a szökevény szolgálta és vitéz befogadása, mi nem egyéb, mint a helyhezkötöttség jogtalan megváltoztatása. Ennek jogi orvoslásával foglalkozik sok XI. századi törvény: hogy nem szabad a vitézt elcsábítani urától (Sz. István II. 21.), hogy nem szabad bántani a szökött vitéz és szolgálta jogos keresőit (23. Sz. László III. 29.), hogy vissza kell adni a szökött szolgálta, várórt és ühőgyöt (Sz. L. III. 2., 20), hogy senki se fogadja be másnak a szolgálta (21), senki se tartson szökevény várórt vagy szolgálta királyi engedély nélkül (Kálmán I. 39., 42.). Egy esetet látunk e törvényekben arra,

hogy a király áthelyezhet várkatonát hadiszolgálat érdekében egyik vártól a másikhoz, vagy egyik tiszt parancsa alól a másiké alá, de csakis hadiczélra, máskülönben föl-éled a régi helyhezköttöttség (Kálm. I. 38.).

Valamint a szolgáltság igazi jegye a helyhez-, röghöz-köttöttség — «glebæ adstrictus», mondta később a populus Werböczianus — úgy a szabadság igazi jegye a szabad költözés joga. A teljes szabadításról szóló oklevelek rendszeresen ezt hangoztatják: libertate donamus, ut . . . *ubicunque* vel *cuicunque* voluerint, liberaliter serviant (1146), libertatem habent *eundi, quo volunt* (1153),¹ a servili condicione . . . in libertatem . . . ut *quocunque* vellent, ire possent (1208),² cuilibet libero homini aliunde venienti . . . nullus eum impedire aut res eius detinere presumat, dummodo de recessione eius nullum domino preiudicium inferatur; *sicut autem liber intravit, ita, quando voluerit, liber discedat* (1211),³ perpetuam sibi contulit libertatem, tali videlicet tenore, ut *ubicunque* voluerit, liberam habeat *manendi* facultatem (1219),⁴ libertinum cum duobus filiis liberavit ita, ut *quocunque* vellent ire, haberent facultatem (1232),⁵ titulo perpetue libertatis, *ubicunque* et apud quoscunque commorandi (1284).⁶ Ezt a szabadon költözőköt szabad állapotot nevezték örökös szabadságnak, teljes szabadságnak (omnino liber), tiszta szabadságnak (pura libertas), arany és föltétlen szabadságnak (aurea et absoluta libertas).⁷

Tagányi előítéletnek mondja azt, hogy «a szabad ember szabadságának *egyedüli (?) kellékét és bizonyítékát* a szabad költözésben» találom.⁸ Sajátságos, hogy állításaimat Tagányi rendszeresen eltorzítja s aztán megostromolja.

¹ Pannonh. Rendtört. I. 598., 602. l.

² Haz. Okmt. VI. 8. l.

³ Wenzel XI. 111—112. l.

⁴ U. o. VI. 403. l.

⁵ U. o. 502. l.

⁶ Haz. Okmt. VI. 302. l.

⁷ U. o. 3., 10., 50. stb. l.

⁸ Tört. Szemle 1914, 450. l.

«Az első állami egyenes adó elmélete» cz. munkámban (33. l.) azt mondom a szabad bérlő állapotáról: «*Lényeges ismertető jegye a szabad költözés: szabadon jön, szabadon távozhatik.*» Eszem ágában sincs azt vélni, hogy ez az «egyedüli kellék és bizonyíték». Ezt a rámfogott «előítélet»-et hibáztatja, mert *a szabad költözés joga*, melyet «oly könnyű volt kijátszani . . . *midőn mindenki valami hatalmasabbnak védelme alá sietett . . . gazdaságilag legtöbbször a tönkremenéssel volt azonos*». Hibáztatja azt is, hogy viszont a szolgaság jegyét a földhöz, helyhezköttöttségben látom, holott szerinte «a kik valamely *személyhez vagy intézményhez kötötték le magukat (!)* s visszakövetelhetők is voltak (!) . . . az ilyenek szintén szabadok lehettek, gyakran *sokkalta szabadabbak* a más földjére letelepült s legott (utódaikra nézve pedig még fokozottabb mértékben) földesuri hatalom alá kerülő szabadoknál vagy vendégeknél. Nem tudja — már mint én — hogy az efféle . . . szolgálati viszonyok *mennyire tipikus termékei a középkor hűbéries szellemének*, melyeket tehát csak ebből a szempontból lehet helyesen megítélni.¹

Előttem a törvények és okleveles adatok irányadók arra nézve, hogy mit tartottak nálunk a törvényhozók, birtokosok, alsóbb társadalmi osztályok és oklevélírók az első keresztény századokban a szolgaság és az arany, tiszta, teljes szabadság, igazi lényeges jegyének. Ezek a törvények és oklevelek mindenesetre *normalis viszonyokat, s a hagyományos elveket* vették alapul. Ezek pozitív történeti források és adatok. Tagányi pedig az Árpádkor végén beállott *feudalis, ököljogi korszak visszaéléseitől előidézett állapotot* dobja oda ellenvetésül, hogy teljesen összezavarja történeti s jogi fogalmainkat, hogy teljességgel ne tudjunk felelni arra a kérdésre, ki tehát a szabad és ki a szolga. Persze, hogy zsarnok, rabló előtt nincs különbség, valamint nincs előtte vagyonjog sem. A történelemben szükséges ezeknek a tetteiről és hatásairól is tudomást vennünk, de

¹ U. o. 450—451. l.

kedvökért csak nem mondhatunk le annak a meghatározásáról, hogy a királyok első két századában, sőt a társadalom legnagyobb részére nézve a harmadikban is milyen volt a vagyonjog és mi volt a szabad és szolga lényeges ismertető s megkülönböztető jegye? Újra meg újra kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy Tagányi — sajnos — a későbbi feudális korszak állapotaiból meríti ellenvetéseit annak a meglazítására, a mit mi elsősorban a Kálmánkori szabadokról mondtunk, de a mi — mint a föntebbi oklevéldézetek mutatják — az egész Árpádkoron át igazolható, sőt igazolható a feudális Anjou- és Zsigmondkoron át a Széchenyi-korszakig, a jobbágyság végleges felszabadításáig is rendes, normalis időkben és emlékekben. Mert közvetve már Nagy Lajos 1351. évi törvényének 18-ik cikkelye, egyenesen pedig Zsigmond királynak 1397-ik évi temesvári országgyűlése a szabad költözés jogát kiterjesztette az összes nem nemesekre, kik nagyrészt a földhöz kötött szabados úrbéreseknek voltak az ivadékai, s a kik a költözés jogával, a melyet a megyei hatóság is köteles volt védeni a hatalmaskodók ellen, mindnyájan szabad bérlőkké lettek. Örökbérlők lettek, mert az úr nem kergette el őket soha jogosan, míg törvényes tartozásukat teljesítették; de egyszersmind szabad bérlők, mert két heti felmondással s tartozásuk kiegyenlítése után szabadon átmehettek egyik földesúrtól a másikhoz, és ha a régi úr nem akarta átengedni, akkor az új földesúr a megyei hatóság, szolgabíró támogatásával átvitte.¹ Ezt azt állapotot megszakította a föllázadt parasztok költöző jogát törölő 1514. évi törvény néhány évtizedre, aztán megint helyreállt a szabad költözés joga, mit a nemesek a török időkben úgy sem tudtak megakadályozni.

Még a feudalismus sem hiúsította meg állapotszerűen, állandóbb jelleggel a szabadok költöző jogát, hanem inkább végkép megszüntette a szolgaságot s vele a röghöz-kötött állapotot. Az elköltözéssel olykor nagy anyagi károsodás is járt, de rendesen a szabad ember mégis ahhoz a földes-

¹ Magy. Tört. Tár. III. 1857. 236. 1.

úrhoz költözött, a ki jobban megvédte és a kinél nagyobb gazdasági előnyöket talált. Hiszen Nagy Lajosnak 1351. 6. törvényczikkelye épen azért követeli meg egyformán a jobbágyok termése kilenczedik tizedrészének szigorú beszedését, hogy a földesurak kedvezményekkel el ne vonják egymástól a jobbágyokat, kik már szabadon költözhetnek a rossz bánásmód elől egyik úrtól a másikhoz.

3. *Helyes-e a félszabad elnevezés?*

Tagányi védelmébe veszi hűségese fegyvertársának, sugalmazott előcsatázójának az elméletét, a melyben a «szabadnak nevezett *félszabad szolganép*» előttem chimæranak, belső ellenmondást tartalmazó elnevezésnek, fából való vas-karikának tünt föl. Ezen elmélet szerint a honfoglaló magyaroaktól itt talált és hódolásra kényszerített népek, bolgárok, szlávok stb. ivadékaik voltak azok, kiket okleveleink szolganépek «populi servitiales» neve alatt említenek, kiket a magyarok köztörvényeik ótalma alá helyeztek «liber» néven, de voltaképen csak «félszabadokká» tettek, s ezért ama szolganépek «türelmi adót» fizettek, t. i. azt, a mit a törvények, jobban mondva a XIII. századi kiváltságlevelek «szabadok dénárjai»-nak neveztek. Ez az elmélet tehát föltételezi, hogy a honfoglaláskori *hódolt népek*, a XI. századi törvényeinkben emlegetett *liberek* (a szolgákon kívül álló összes szabadok!) és az 1226., 1237-ik évi pannonhalmi stb. levelekben szabados-szolga osztályok közös neveként emlegetett *populi servitiales* teljesen azonosak. Ezeknek az egymástól távol álló, ellenkező jelentésű neveknek az át-hidalásához kellett még a «*félszabad*» elnevezés is.

De mikor Tagányi ezt a Hóman-féle elméletet a chimæraság vádja ellen ótalmába veszi,¹ egyszersmind lényegesen átalakítja. A populi servitialest teljesen eltünteti és csak azt kívánja, «hogy a XI. századi szabad embert (liber) *félszabadnak mondhassuk, megkülönböztetésül a valódi teljesen szabadoktól*, mert, mellesleg legyen mondva, a német társadalomtörténet legújabb kutatói (Heck, Keutgen,

¹ Tört. Szemle 1914. 450. 1.

Wittich, Caro) még a szabadost, *a libertinust is libernek nevezett félszabadok közé sorozzák*, a kik természetesen sokféle alosztályra, fokozatra tagozódtak. Sőt a félszabad kifejezést — úgymond Tagányi — még Erdélyinek is kellene használnia, mert hiszen a *seniort, a nobilist ő is kénytelen megkülönböztetni a libertől, a ki*, még szerinte is, *adózik*, sőt (Századok 1913., 283.) még ingyen munkával *robotol* is.)

Hát igaz, hogy én megkülönböztetem a nagybirtokú seniort s a legalább középbirtokú nemest a kisbirtokos vagy bérlő szabad embertől, de azért tudom, hogy XI. századi törvényeink a szabad elnevezésen még a princepsét, optimatát, a főembert, főurat is értik (Sz. László II. 1., 2., 13.), tehát a *liber* szónak *kétféle jelentését* kell megkülönböztetnem, a szűkebbet, mely a *közönséges, szegény szabadot* jelenti (liber, vulgaris, pauper, plebeus), ki vagy a maga kis birtokán él vagy a más földjét használja mint jobbágy (tiszt), mint katona, mint bérlő; s a tágabb jelentését, melyben a szabad név kiterjed a közönséges szabad fölött álló társadalmi osztályokra, *nemesre, ispáni rendre s a főurakra is*.

Az kétségtelen, hogy azt a libert, a ki lehet nemes, ispán, főúr, nem mondhatjuk félszabadnak. De nem mondhatjuk félszabadnak a közönséges szabadot sem, mert ő is élvezi a «tisztá, teljes, arany szabadságot, szabadon jön-megy» és keresi boldogulását vagy otthon, vagy bárhol tettségese és a kínálkozó előnyök szerint. Azt mondják: *félszabad az, ki személyére szabad, de vagyoniilag nem*. E szerint a Kálmánkori szabad telepes bérlő félszabad volna, mert személyére szabad, de a föld, melyen él, másé. Ám a félszabad szót emlékeink az Árpádkorban nem ismerik, csak a liber szót, a melyet mi magyarul egész helyesen szabadnak mondunk. Minek keressünk, költsünk új neveket, mikor a történeti nevek teljesen megfelelők? S ha már épen meg akarjuk különböztetni a közönséges szabadot a szabadok magasabb osztályaitól, akkor nevezzük *közszabadnak*, a mi tökéletesen megfelel a liber, vulgaris, pauper, plebeus történeti neveknek a XI. századi törvényekben, s analog az általános elfogadott «köz-nemes» kifejezéssel.

Ha elfogadnók azt, hogy félszabad, ki személyére szabad, de vagyoniilag nem, mert más földjének, házának stb. a bérlője, akkor ez azt jelentené, hogy modern korunkban a legtöbb nagyvárosi ember, még méltóságos urak is, nem teljes jogú, szabad polgárok, hanem félszabadok. Akkor Tagányi és Hóman is csak félszabad emberek és Budapesten csak a háziurak volnának szabadok.

Ha a külföldi tudósok a libertinus osztályokat félszabadoknak nevezik, megtehetik, de én nem látom be, miért kellene a történeti kifejezésektől eltérni. A külföldiek teljes joggal használhatják korhű elnevezésül a halbfrei szót, ha emlékeikben akár ez a német kifejezés, akár a semiliber előfordul, máskülönben nem. A mi emlékeinkben ily kifejezés nincs, sőt — mint láttuk — nálunk a conditionalis vagy libertinus osztályok a szolganépek, szolgák általános neve alatt szerepelnek, s úgy ezen conditionariusokat vagy libertinusokat, mint az «igazi szolgák» szűkebb körét a helyhez-kötöttség jegye valóban élesen megkülönböztette a szabadon jövő-menő szabadoktól. A félszabad kifejezés mesterkéltén megszépíti, szabadnak tünteti föl azoknak a néposztályát, a kiket saját koruk szolgáknak tekintett és nevezett (odornici servi, libertinorum servitudo stb.).

E magasabb szolgálóosztályokra van nekünk egész jó történeti közös elnevezésünk: a *szabados* (libertinus), és földesurához való viszonyában az «*úrbéres*» (conditionalis, később urbarialis), mely utóbbi azonban szabadon költöző szabad bérlőt is jelentett.

4. *Szabad-e a vulgaris, pauper, plebeus?*

«Magyarország társadalma a XI. századi törvényeinkben» című munkám a vulgaris, pauper, plebeus közembereket a szabadok közt említi (57. l.) s ugyanott helyeztem el őket az adóelméletről és a Békefi-Emlékkönyvről írt dolgozataim néposztály-rendszerében is (38. l. Tört. Szemle 1913, 329. l.). Tagányi ezt helyteleníti, mert — mint mondja — «legrégebbi törvényeink szerint a *legcsekélyebb vérdíjat, illetőleg birságot fizették*, már pedig az egyes társadalmi osztályok rendi állása, rangja legvilágosabban éper e vérdíjakban és

birságokban s azok arányában jut kifejezésre, nálunk is csak úgy, mint Európaszerte mindenütt.» (U. o. 1914, 451. l.).

A megokolás kifogástalan. Magam is ezt az elvet valom már hét évvel ezelőtt megjelent föntebbi munkámban (Magy. orsz. társ.) s alkalmazom több helyen. Ám a helyes következtetés ama megokolásból egészen más, mint a mit Tagányi akar. Az ő következtetése az, hogy, mivel a vulgaris, pauper, plebeus osztály a legcsekélyebb vérdíjat és birságot fizette, azért ezt a néposztályt nem lehet a szabadok társaságában szerepeltetni. Az én következtetésem pedig az, hogy a legcsekélyebb vérdíj, birság *a szabadok legalsó osztályára, a szegény közsabadokra* vonatkozott.

Lássuk az adatokat a közelebről időrendben :

Feleséggyilkos ispán 50, vitéz, jómódú 10, vulgaris 5 tinót fizet (Sz. Istv. II. 14).

Esküszegő gazdag 50, vulgaris 5 tinót fizet (15).

Szolgaszabadító gazdag 55, szegény 12 tinót fizet (Adm. cod. I. 21).

Leányrabló vitéz 10, szegény, vulgaris 5 tinót fizet (Sz. Istv. II. 25).

Házratörő ispán 100, vitéz 10, vulgaris 5 tinót fizet (33).

Rokonfogta tolvaj, nemes, börtönnel, vulgaris eladással (Sz. László II. 9).

Szőkevény befogadója, ispán 55, minister 25, plebeus 5 pénzt fizet (III. 21).

Házasságtörő nő, nemes, elválasztassék, plebea adassék el (I. zsinat 52).

Menyasszonyrabló, nemes, engesztelést fizet, s ha nem tud fizetni, adassék el (52).

A föntebbi adatok gondos egybevetéséből láthatjuk, hogy a vulgaris vagy plebeus oly szegény közember, a ki nem ispán, nem vitéz, nem nemes, nem gazdag, a ki nem tud oly nagy engesztelődíjat fizetni, mint a nemes.

De nem szolga, mert *a feleséggyilkos vulgaris vérdíjul öt tinót fizet* (Sz. Istv. II. 14), holott a szolga ugyanazon törvény szerint nem fizet vérdíjat, ha szabad embert vagy szolgát öl, s érette sem fizetnek vérdíjat, ha szabad ember vagy szolga őt megöli. Csak szabad ember fizet vérdíjat, 110 arany pénzt a szándékos gyilkosságért és 12 arany pénzt a véletlen emberölésért. Szabad ember megöléséért

a szolga nem tud fizetni, legfőlebb ha a gazdája fizeti meg nagyon kedves szolgája megmentésére a megölt szabad ember roppant vérdíját, a 110 pénzát, mely ugyanannyi tinó értékének felel meg (u. o. 16, 37). Szolga meggyilkolásáért nem jár vérdíj, csak a megölt szolga értékének megtérítése vagy legalább félkárpótlás (u. o. 13, 36). A tolvaj szolgát is gazdája menti, ha ad érte kártérítést (Sz. László III. 5, 8). Bizonyára így értendő Szent István II. 39., 40. törvénye a tolvaj szolga orrának és fülének váltságáért fizetendő ötöt tinóról.

Nem szolga a vulgaris azért sem, mert ha lopását *rokonai* nem titkolják el, hanem letartóztatják őt e miatt és kiszolgáltatják a bírónak, ezzel *megmentik őt az akasztófától* és csupán az lesz a tolvaj vulgaris büntetése, hogy külföldre eladják szolgának (Sz. László II. 9). Ha itt szolgáról volna szó, akkor nem a rokonai mentenék, hanem a gazdája, kinek ugyanazon törvény azt parancsolja, hogy lopásban bűnösnek talált szolgáját ne vonakodjék kiszolgáltatni a bírónak orra levágása végett (u. o. 10). Mert a szolgának, kit tolvajnak találtak, hacsak menedékhelyre nem futott, első ízben az orrát vágják le (u. o. 2). Mindjárt első lopásáért, ha csak egy tyúk áránál volt is nagyobb a lopott tárgy értéke, csak a szabad embert akasztották fel. Ettől mentették meg rokonai a vulgarist följelentésökkel, a ki tehát nem szolga volt, hanem szabad ember.

A szolgát azért nem akasztották fel mindjárt, hanem csak orrát vágják le, mert így gazdája kevésbé károsodott, inkább csak a tolvaj szolga lakolt meg az elcsúfítással. A szolgát akkor szokták eladni, ha másnak kárt okozott és gazdája nem akarta vagy nem tudta a kárt megtéríteni. Így eladták a szolgát, a ki más gazda szolgájának vagy szolgálójának a halálát okozta, s a gyilkos szolga árának felét átadták gazdájának, másik felét pedig a megölt szolga vagy szolgáló urának némi kárpótlásul (Sz. Istv. II. 26, 36). Eladták a szolgát akkor is, ha gazdája tudtán kívül valamelyik nemes embereivel együtt rátört más nemesnek a házára. Ez esetben a szolga árának felét az a nemes kapta,

a kinek házára törtek, másik felét pedig visszakapta a szolga ura (Sz. László II. 11). Ellenben a vulgaris, *ha más vulgaris házacskájára tört, öt tinót fizetett* (Sz. Istv. II. 33).

Valamint a rokonaitól kiszolgáltatott tolvaj vulgaris, kit kegyelemből aztán külföldre adtak el a bírák, hogy a rokonokat is megkíméljék rokonuk szolgaságának a szegénétől: úgy *a házasságtörő plebeius nő s a menyasszonyrabló plebeius férfi* is, kiket szabadság reménye nélkül vagyis örökös szolgaságra adtak el, nem lehettek szolgák, még gazdasági hasznot hajtó, munkás szabadosok sem, mert eladásuk büntelen urukat sujtotta volna, ki még árukat, sőt áruk felét sem kapta volna vissza. Legalább a törvény ilyesmit nem említ. Aztán menyasszonyrabló szolga is alig képzelhető el, mikor a szolga nősülése csak ura engedélyével történhetett (Kálm. I. 41).

Gazdasági hasznot nem hajtó, csupán fegyveres. *katonai szolgálatra köteles szabadosokat* már könnyebben lehetett sujtani vétségökért rabszolgaságra való eladással és ingó vagyonuk lefoglalásával a földesúr kára nélkül, pl. a centuriot vagy ministert és a milest, határórt (Sz. László II. 17, III. 15, 21) ha a csempészésben vagy a jókszedés meghíúsításában bűnrészesek és az 55 tinó birságot nem tudják kifizetni.

Szolga, szabados életéért vérdíj nem járt, legalább a törvény ily vérdíjat nem állapít meg, csak kárpótlást, legalább felerészben. Szolga még öt tinót sem igen fizethetett, még kevésbé száztízét, hacsak ura meg nem mentette a rengeteg vérdíj kifizetésével. Szolgát, munkás szabadost nem adtak el a büntelen gazda teljes kárára. Szolga mint menyasszonyrabló, ura tudta nélkül el nem képzelhető a XI. században.

Mivel pedig a vulgaris, plebeius, pauper vérdíjat fizetett feleségeért, mivel rokonai megmenthették őt a szabadok akasztófájától, mivel szabadok módjára rátört más vulgaris házacskájára és birságot fizetett, mivel menyasszonyrablásáról és eladásáról szóltak a törvények: ezért *a vulgaris, pauper, plebeius* csak szegény, kisbirtokos szabad ember lehetett, egy szóval *közember, közszabad*.

5. *Melyek a szabadok osztályai a XI. században?*

A szabadok *legalsó osztályához* azok a *közszabadok*, liberek tartoztak, a kikről Szent László I. 27., 30. törvénye szól. E szerint voltak Magyarországon már 1092 előtt oly szabad emberek, szegényebb *magyarok*, kik püspökökhöz, apátokhoz, ispánokhoz szegődtek, s a kikkel tetszésük — uruk és a szabadok tetszése, megegyezése — szerint kellett bánni, épségben tartva szabadságukat (szabad költözésüket).

Voltak olyan szabadok, kik *szolgából* lettek teljesen szabaddá, mikor úgy szabadították fel őket, hogy szabadon mehessenek bárhová, bárkihez. Szabadokká lettek a szolgából lett diák fiai is.

Magyar szabadokká lettek idővel, egy-két nemzedék alatt a szórványosan érkezett és letelepült *vendégek*, jövevények, kik magyar uraknál, ispánoknál, főpapoknál találtak akár udvari szolgálatot, akár falvaikban magyar szabadokkal vegyesen gazdálkodásra alkalmas földet. Befogadásukat már Szent István ajánlotta fiához intézett Intelmeiben (I. 6). A külföldről jött vendéget pedig törvényében (II. 22) arra figyelmeztette, hogy a ki őt jóakarattal fogadja és tisztes ellátását megadja «secundum propositum», az előre megállapított szerződés szerint, az ne hagyja el táplálóját és ne költözzön más úrhoz. Szent László (I. 18) megint a vendégdiákat inti, hogy ha e hazába jöve, valamely püspökhöz vagy ispánhoz szegődött és ura őt jól ellátja, s a megegyezés szerint, «secundum quod cum eo convenit» bánik vele, a vendégdiák mégis el akarná őt hagyni, addig el ne költözzék, míg királyi kihallgatáson ki nem fejtette a rajta esett jogtalanságot.

A tömegesen együtt érkező s nagyobb területen zárt tömegben letelepedő hospesek természetesen megőrizni iparkodtak ősi nyelvüket és szokásaikat, s idegenek maradtak. De a szórványosan jövő és megtelepedő idegenek, kik a szabadság teljes birtokában költöztek egyik helyről a másikra, míg szabad birtokot nem szereztek, rövid idő múlva semmiben sem különböztek a szabad magyaroktól, még a *nemességben* és a *főuraságban* sem, mert magyarok

és jövevények egyaránt szerezhettek magas állásokat és gazdagságot. Már Szent István Intelmeinek a vendégekről szóló fejezetében találunk vonatkozást arra, hogy minő viszonyban látja ő a jövevényt és a nemest. A nobilis legelőször nem úgy jelentkezik, mint a magyar nemzetségek tagja. A jövevények befogadását Szent István azzal ajánlja, hogy Rómát is ez tette nagygyá. «Honnan lett nagygyá a római birodalom? Róma szolga lett volna, ha Aeneas szabaddá nem teszi. Sok nemes és bölcs tódult oda különböző tájakról.» A nobilis szót Szent István hitelesen csak ezen egy helyen használja, s a Magyarországra jövő idegeneket azon nemesekhez és bölcssekhez hasonlítja, a kik Rómát nagygyá tették. Tehát a nemességet sem tagadja meg tőlük. Tisztsegeket is juttatott nekik, az udvari deákságtól, káplánságtól kezdve a legfőbb ispánságokig, a princeps nevű főtiszt állásokig, a hivatali főnemességig, főúrságig.

Szent István Intelmeinek kormányelveinek 4-ik fejezetében a Corpus Juris ezen társadalmi osztályokat sorolja fel rang szerint: principes, barones, milites, nobiles. A legrégibb és legjobb kézirat, a XV. századi Turóczy-codex azonban nem említi a barones és nobiles szót. A baro szó csak a XIII. században lett divatos Magyarországon. A nobilis szót a Szent István-kori németországi oklevelek nagyon jól ismerik, de Szent István mindössze egyszer említi, mint imént láttuk, Róma jövevényeire vonatkozóan és célzással a Magyarországra jövő idegeenekre. Hitelesen tehát a *principes, comites, milites* társadalmi osztályok azok, a kiket Szent István a királyság ékességének, védőinek és gyarapítóinak tart. A szent király inti fiát, hogy ezek az ő atyái és testvérei, *közülök senkit se hajtson szolgaságba s ne is nevezzen szolgának*. Vitézkedjenek s ne szolgáljanak. *Minden ember egy állapotú* (!). Ez a figyelmeztetés úgy tűnik föl, mintha a szolgák iránt tanusítandó kiméletet akarná ajánlani a szent király, hogy a trón örököse, a keresztény erények hőse ne éreztesse szolgáljaival, hogy szolgák. És itt méltán gondolunk Szent István II. 50. törvényére, a mely azt mondja, hogy «ha a *szolgák*

valamelyikét királyi udvarbirtok vagy vár élére állítják (Turóczy-codex szerint: *curti regali vel civitati proficitur*), az ő tanúságát *az ispánok közt* fogadják el». A «*si quis servorum*» s nem a «*si quis seniorum*» olvasás a helyes e törvényben, mert ez utóbbinak nincs értelme, nincs szükség külön törvényre azért, hogy ispánná lett senior tanúskodását az ispánok közt elfogadják, hisz ez magától értetődő; ellenben igen is kellett törvény arra, hogy szolgából lett birtok- vagy várispán tanúságát az ispánok közt egyenlőrangúnak ismerjék el. Az udvarnok tanúságát nem fogadták el a szabadoké közt, ellenben a szolgából lett ispánét elfogadták az ispánoké közt.

A magyar társadalom kialakulásának legkezdetén tehát alig kételkedhetünk azon, hogy a magyar fejedelem ügyes, megbízható szolgálóból, szabadosaiból is nevezett ki birtokai, várai élére tiszteket, ispánokat, de biztosította számukra a szabad, nemes ispánokkal való egyenlőrangúságot, legfőleg abban tartotta fenn korábbi szolgaságuk jogi hatását, hogy az ispánságtól való megfosztás után nem bocsájtotta el szabadon, nem ismerte el önálló szabad úrnak, hanem lefokozhatta alsóbb szabadosi szolgálatra. Ám ez rendkívül ritka eset lett volna, ha egyáltalán előfordult. A rendes fejlődés az volt, hogy a szolga vagy nem szolga eredetű ispánok és főtisztek valóban *a legmagasabb szabad osztályt* tették s később bizonyára csakis szabad és nemes családok sarjai emelkedtek föl az ispáni és princepsi főuraságra, mely a főpapokkal együtt a királyi curiában mint legfőbb törvényhozó és törvénykező tanács is működött, tehát valószínűs *hivatali főrendiséget* alkotott.¹ A Pannónia Szent-hegyén összegyűlt optimaták vagy princepszek tolvajirtó törvényük egész szigorát először önmagukra mondják ki ugyanúgy, mint a többi szabadokra (Szent László II. 1., 13.).

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

¹ Tört. Szemle 1913, 330—350. I. seniores, principes, primates, optimates, Sz. Istv. II. 7, Sz. László III. 1, 15. I. prolog. Kálm. I. prolog.; király kísérei a hadjáraton, Sz. László III. 10.

NYUGATI PÉNZNEMEK HAZÁNKBAN A XIII. SZÁZADBAN.

I. A fristicusok.

A XIII. század pénzügyi tekintetben hazánk történetének legszomorúbb korszakai közé tartozik. Az ország királyával együtt szegény. Veretlen ezüst, mely ebben a korban még a legáltalánosabb s legkedveltebb csereeszköz volt, alig van az országban, a magyar dénárok rosszak s azokat is egyre jobban kiszorítják a külföldi országokból bevándorló idegen dénárfajok. Ha megnézhetnők egy 13. századbeli zsidó vagy izmaelita kereskedő kincseit, olyanét, kinek üzletköre, összeköttetései nem szorítkoztak egy pár község határára, hanem messze terjedtek az ország határáig, vagy azon túl is, akkor alkothatnánk csak magunknak igazi képet arról a rikító tarkaságról, a mely 13. századbeli pénzvizonyainkban uralkodott, s a mely azokat mindenekfelett jellegzetessé tette. Ha valami, ez mutatná meg egyszersmind azt is, hány szomszédos országgal mily szoros érintkezésben állott akkor hazánk, s ha térképet akarnánk rajzolni arról, mely külföldi területek művelődése hatott legjobban a 13. sz.-beli Magyarország szellemi és anyagi viszonyaira, ennél a feladtnál bizony az azon korbéli pénzvizonyaink vizsgálatát aligha mellőzhetnők.

Ez a befolyás nemcsak királyaink rokoni összeköttetéseknek, háborúinak, vagy a külfölddel való élénk árúforgalomnak volt természetes következménye, hanem — hogy úgy mondjam — szükségképeni alakulata és fejleménye volt azoknak a szegényes állapotoknak is, melyek, mint minden egyéb téren, a pénzgazdaság terén is oly éles válaszfalat húztak az akkori Magyarország és a környező országok legtöbbje közt. Magyarországra nézve elmondhatjuk, hogy

itt igazán az összes körülfekvő, culturában magasabb színvonalon álló országok pénzeit egyformán befogadták és nagyon megbecsülték. Voltak itt lengyel, cseh, osztrák, olasz és görög pénznemek, ha nem is mindenütt, legalább az országoknak az illető államokhoz vagy tartományokhoz közelebb fekvő részeiben. Az egyes idegen pénznemek által befolyásolt területeket azonban nagyon nehéz volna Magyarországon pontosan elhatárolni. Megnehezíti ezt a fenmaradt documentumoknak csekély száma s legfőképp ezeknek csekély használhatósága. Értem itt természetesen elsősorban az okleveleket, melyekből a pénznemek elterjedésére nézve tényleg igen nehéz volna csak megközelítő pontossággal is térképet szerkeszteni. Az oklevél megadja ugyan legtöbbször a pénzügylet, csere, elzálogolás, adás-vevés megkötésének helyét, — megjelöli ezt néha két adattal is; egyrészt az oklevelet kiállító hiteles hely vagy más jogi személy megnevezésével, másrészt a felek lakhelyének megjelölésével, de vajon elegendő-e ez ahhoz, hogy belőlük a pénznemek forgalmi területére nézve biztos következtetéseket vonhassunk, — kimondhatjuk-e ezek alapján, hogy ennek meg ennek a pénznemnek ez és ez a város vagy vidék volt legtávolabbi határa, s azon túl az illető pénznem soha forgalomban nem volt? Bizonyára nem. S itt, sajnos, a leletek sem lehetnek segítségünkre. Ki tudná például az összes esetekben minden kétséget kizáró módon bebizonyítani, hogy a talált pénznem az illető területen valaha tényleg forgalomban volt, s nem a későbbi idők viharai sodorták-e arra a helyre, a hol a mai kutató reábukkan. Mindezek a segédeszközök tehát legfeljebb csak támogathatják a megállapítható valószínűségeket, de ily irányú kutatás önálló és független alapjait nem tekinthetők.

Ha tehát ezek után a friesachi pénz hazánkban való elterjedésének korát és határait kutatni megkísértjük, előre tisztában lehetünk azzal, hogy az imént vázolt nehézségeknél fogva itt sem érhetünk el exact eredményeket. Kronologia dolgában például csak egy jellemzőényt lehet általánosságban megállapítani. S ez az, hogy a friesachi pénz

forgalmának igazi virágkora nálunk a 13. század első felére esik. Ha nemtekintjük is ama fontos és pozitív bizonyítékokat, hogy okleveles adatainknak, melyek friesachiakról tesznek említést, körülbelül $\frac{3}{4}$ része a század első feléből való, állításunk igazolására még mindig elég támpontot nyújt hazánk ezen kori politikai története. Tudjuk ugyanis, hogy a század első évtizedeit nálunk jórészt II. Endre uralkodása tölti be, azé a II. Endréé, kinek emlékét idegen feleségének, Gertrudnak s Gertrud német híveinek túlságos kegyelése tette hosszú időre gyűlöletessé. A patriarchális Árpádkorban egy királyi házasság nagyobb következzésekkel járt, mint manapság. Nemcsak a két fejedelmi ház egyesülését jelentette, hanem alattvalóik közeledését is, mely mind a két állam sorsára néha nagy átalakító hatást gyakorolt. Hogy minő végzetes befolyással volt II. Endre házassága hazánk politikai és gazdasági viszonyaira, hogy mily fontos nemzeti ügyggyé vált a németiség befolyásának megtörése, az a történelemből eléggé ismeretes. Nagy következzesei voltak azonban a merániak uralmának hazánk pénzviszonyait illetőleg is. Gertrud és kísérete, valamint az egyre jobban sokasodó német bevándorlók német pénzt is hoztak magukkal, melynek a nyugati részeken, hol a német bevándorlók és kereskedők útja áthaladt, egyre nagyobb és erősebb cursusa lett. Ez volt az okleveleinkben sokat emlegetett friesachi pénz, melynek elterjedését különben a király és az ország szegénysége is nagyon elősegítette. Endre úgy tekinti, mint törvényes magyar pénzt; maga is fizet vele, sőt még privilegiumokban, alapító oklevelekben is akárhányszor ebben a pénznemben köti ki a maga vagy mások által teljesítendő fizetésekét.¹ A német befolyást véres tettek és törvényes intézkezések — mint tudjuk — idővel némileg korlátozták, de a friesachi pénz, melynek elterjedése e német befolyásnak

¹ 1211-ből a topuskai apátság szabadságlevele (Wenzel XI. 111. Tkalčič: Mon. Ep. Zagr. I. 26.) — 1213-ból II. Endre adománylevele a topuskai apát számára (Wenzel XI. 117. és Tkalčič: Mon. Ep. Zagr. I. 28.) — 1233-ból II. Endre sóadománya a tihanyi monostor részére (F. C. D. III. 2. 354.) Lásd továbbá II. Endrének a bors-

volt egyik következménye, nálunk a század közepéig zavartalan forgalomnak örvendett. Úgy látszik, az általános szegénység és pénzhány, mely Endre uralkodásának második főjellemzője, nem engedték meg, hogy a nemzeti visszahatás a német pénzt is bojkottal sújtsa. Csak a tatárok fosztogatása vetett véget bizonyára a friesachi pénz magyarországi forgalmának s nyitott utat egyszersmind egy másik pénznem, a bécsi pénz elterjedésének, mely, mint írott emlékeink és történelmünk tanusítják, a század második felében már egyedül dominál a magyarországi forgalomban, háttérbe szorítván úgy a magyar dénárokat, mint a friesachiakat.

Mindezekből látjuk, hogy — ha kerek számokat keresünk, a friesachi pénz hazánkat érdeklő története elég helyesen szorítható az 1200—1250. évek közé. Az az egynéhány szórványos adat, melyeknek kora e félszázad kereteibe nem illeszthető, mint a kezdet és a vég legszélső pontjai, ily hozzátévelegesen megállapításnál figyelembe alig vehetők.

A dolog természetéből folyik, hogy a friesachi dénárok elsősorban a nyugati részeken, jelesen Dunántúl és a Dráva Száva közén voltak elterjedve, hol a közvetlen érintkezés következtében előnyomulásuk állandó lehetett. Minthogy azonban — a mint említettem — ez a pénznem az államfő részéről is sanctióra és alkalmazásra talált, a király és hivatalnokai révén könnyen eljuthatott néha oly vidékekre is, melyek Ausztriától távol esvén, a pénz valódi hazájával, a német tartományokkal érintkezésben nem állottak. Ez a közvetett úton való és a kereskedelem segítségét nélkülöző előnyomulás azonban természetesen csak sporadikusan, itt-ott ismertethette meg a középső vagy keleti részekkel a friesachi dénárokat. A terjedés természetes módja, az ország keleti és nyugati részei közötti forgalom a közlekedés nehézségei miatt még csaknem teljesen hiányzott, ezt pedig

monostori (F. C. D. III. 2. 359.), heiligenkreutzi (Wenzel I. 303.) és pannonhalmi (Wenzel VI. 521 és U. o. XI. 269.) apátságok részére adott privilegiumait s végül a beregi egyesség szövegét (Kat. Hist. Crit. V. 649. és F. C. D. III. 2. 321.)

sem a hadak járása, sem más egyéb nem pótolhatta. Nincs kizárva pl., hogy a beregi egyességben lévő meghatározás szerint a király az alföldi vagy keleti részekén is néhol friesachi dénárokkal fizetett az egyházaknak a beváltott sóért, de nagyon valószínű, hogy ezek az egyházak — ha így történt is a dolog — addig csak hírből ismerték a kedvelt nyugati ezüstpénzt, s abból nagyobb mennyiséget később is alig szerezhettek. Boleszláv váci püspök végrendeletében is, melyet 1214-ben II. Endre megerősített, előfordul egy hely, mely szerint a püspök a leleszi conventnek adott sok birtok egyikét annak idején Hunto Comestól 83 márkán, 17 nehezéken s 2 friesachin vásárolta,¹ de szerintem ez a példa is inkább a mi állításunk mellett bizonyít. Mert könnyű átlátni, mily megbecsültnek és ritkának kellett lennie még a 13. sz. elején hazánk belső területein a friesachi dénároknak akkor, ha az oklevélben még azt is szükségesnek tartották feljegyezni, hogy egy ilyen nagy pénzösszegekben, 83 márkában 2 friesachi dénár is akadt. Különben is e dénárokról hazánkban csak III. Béla óta (először a 12. sz. utolsó évtizedében) történik említés² semmiképp sem képzelhető tehát, hogy egy két évtized alatt — bármily kedvező körülmények között is — hazánkban mélyebben elterjedhettek volna.

A mi a friesachi dénárok hazai lelőhelyeit illeti, ezek sok esetben ráczáfolni látszanak okoskodásunkra. A legutóbbi évek alatt ugyanis — Erdélyt kivéve — az országnak csaknem minden részében kerültek elő a föld alól friesachi leletek, a Felvidéken és az Alföldön ép úgy, mint a Dunántúl és a nyugati részekén.³ Ha tehát a lelőhelyek földrajzi eloszlása a hajdani forgalmi terület meghatározására nézve ép oly

¹ F. C. D. VII. 5. 208. — Katona Hist. Crit. V. 184.

² Schoenwisner Not. Hung. Rei Num. 163. 1.

³ Leggazdagabbak voltak az újabb leletek közül a korponai 236, az egervári (Vasm.) 298, a domaföldi (Vasm.) 426, léhi (Abaujm.) 266, bácsalmási 96, balmazujvárosi (Hajdum.) 170, és az abapusztai (Szabolcsm.) több ezer drb. friesachi vagy túlnyomóan friesachi dénárral.

fontos és döntő kritérium lenne, mint az okleveles feljegyzések, nagyon nehéz dolog volna az eredményeket egymással csak nagyjából is összeegyeztetni. A leletek azonban ebben a kérdésben, — mint már kifejtettem — bizonyítékul nem igen vehetők, s ezért, ha már választani kell, inkább higyjünk az oklevelek feljegyzéseinek, melyekben a középkor műveltségi viszonyainak és intézményeinek egyik legtisztább tükrét bírjuk, mint a leleteknek, melyek pontos kronologia megállapítására a legkevésbé alkalmasak.

Ezek előre bocsátása után rá kell térnünk most már a legfontosabb kérdés tisztázására, hogy t. i. mit értünk voltaképen friesachi dénáron, s mily ezüstpénzt akarnak megjelölni az okleveleinkben gyakran előjövő «*frisatici*» v. «*frixatici*» szavak. Ezeknek a szavaknak az értelmezése nálunk igazán érdekes fejlődést mutat. Voltak iróink, a kik még azzal sem voltak tisztában, hogy itt tulajdonképen pénzről, dénárokról van szó, s pl. Koller a «*frisaticus*» szót a «*frisingá*»-val azonosította,¹ mely tudvalevőleg malaczadót jelent² s a német oklevelekben ilyen és más hasonló alakban (*frisingus*,³ *frischingus*,⁴ *frissingus*⁵, stb.) elég gyakran előfordúl, a mi okleveleinkben azonban nem található. Mindenesetre mulatságos tévedés, melyet azóta már Schoennis és Rupp is helyreigazítottak, de a név értelmezésére nézve tovább is maradtak fenn eltérések. Míg ugyanis Schoennis a *frisaticus*okat Friesach-ban, a salzburgi érsekek diöcesisében vert dénároknak tartja,⁶ addig Rupp a «*frisaticus*»-szót «*friauli*»-val fordítja s a *frisaticus*t az aquileiai patriarchák által Friaulban veretett ezüstpénznek

¹ Hist. Episc. Quinqueecl. I. 296. l.

² «*Erant igitur Frisingae non porcelli, sed porcellis maiores, nondum tamen iusti incrementi, unde pro ætatis et incrementi modo varii erant pretii.*» (Du Cange).

³ Cod. Dipl. Austriaco-Frisingensis III. Band, 184. l. (Fontes Rer. Austr. 36. köt.)

⁴ U. o. 207. l.

⁵ U. o. 230. l.

⁶ Not. Hung. Rei Num. 164—165. l.

értelmezi.¹ Természetesen Schoennis jár legközelebb az igazsághoz, de az ő véleménye sem fogadható el teljesen. A «*frisaticus*» szó sokkal tágabb értelemben veendő és sokkal általánosabbnak tekintendő, mint ahogy azt Schoennis feltogta. Ennek megértéséhez azonban egy kis történeti visszapillantásra, az osztrák tartományok hajdani pénzverési viszonyainak rövid áttekintésére van szükség.

Az osztrák tartományok területi és birtokviszonyai a XIII. sz.-ban — tudjuk — lényegesen különböztek a mai állapotoktól. A mai örökös tartományok névleg már majd mind fennállottak ugyan, de lényegesen különböző területi és kormányzati viszonyok között. Legfelül, a Duna két partján a még egységes osztrák hercegség terült el, mely az utolsó Babenbergekké alatt, ép a XIII. sz. elején nagy hatalomra emelkedett. Alatta Stiria hercegség, körülbelül mai terjedelmében a felső Mura és Rába völgyét foglalta el, melyet már 1186-ban Babenbergi V. Lipót Ausztriával egyesített. Ezután délen Krajna következett, nagyjából szintén mai határai között. Régebben külön örgrófok állottak az élén, 1093 óta azonban az aquileiai patriarcha fennhatósága alá tartozott. Stájerország, Krajna és az aquileiai patriarchatus között terült el Karinthia, mely, mint külön hercegség, a XIII. sz. elején fontos szerepet játszott e tartományok között. Salzburg egyházi terület volt, a salzburgi érsek fennhatósága alatt. Tirolban a tiroli grófok, vagy, a mint 1181 óta magukat nevezték, a meráni hercegek és a trienti püspökök között oszlott meg a terület és a hatalom. A többi osztrák tartományok egykorú állapota bennünket ezúttal nem érdekel. Fontos azonban, hogy eme tartományok közé egész sereg kisebb-nagyobb egyházi birtok volt beékelve, melyek császári donatiók által kivétlenül a tartományi hűbérurak fennhatósága alól, egyes érdemekben gazdag püspökségeknek adományoztattak. A legnevezetesebb egyházi hűbérurak, kik e részeken a 13. sz. folyamán nagyobb területek urai voltak, tartományok szerint a következők:

¹ *Numi Hungariæ hactenus cogniti.* 153. l.

Ausztriában a freisingi püspöknek voltak nagyszámú birtokai. Enzersdorf és Waidhofen központokkal. Stájerországban Grobming és Landsberg környékét a salzburgi érsek tartotta birtokában. Tirolban a Pusztervölgyben több helység környékével együtt a brixeni püspökséghez tartozott, s — végül — Karinthiában egész sora volt a különböző egyházi territoriumoknak. II. Henrik kedvencz alapítása, a bambergi püspökség volt itt a legfőbb egyházi birtokos. Fenhatósága alatt állt Villach s vele a Dráva völgyének egy jó nagy része; északon Griffen és Wolfsberg, továbbá több apró terület Krajna határán. A salzburgi püspök kezében volt Friesach, Gurk, Sachsenburg vidéke s még egypár kisebb terület közel a tiroli határhoz. Krajna nyugati részein ismét a brixeni és freisingi püspököknek voltak nagyobb birtokaik. — Ezek csak a nagyobb egyházi territoriumok, — a kisebbeknek száma, területe, története ma már szinte kikutathatatlan. Mindegyik bizonyos mértékig a kor eseményeitől, a király és a püspökök viszonyától s más efféle körülményektől függött, melyek e tartományok térképén néha rövid idő alatt is nagy változásokat hoztak létre.

Ez a szakadozottság, a kormányzatnak ez a sokfélesége a pénzviszonyok alakulására is, — könnyen belátható módon — nagy hatást gyakorolt. A pénzverési jog, — tudjuk — a német birodalomban minden nagy hűbérúrnak egyik legfőbb szabadsága és jövedelmi forrása volt, melyet minden valamire való egyházi és világi fejedelem iparkodott magának megszerezni, s ha már megvolt, a szomszéd hűbérurak hasonló jogaival, vagy az alattvalók visszaéléseivel szemben épen megőrizni. Ebben a versenyben az osztrák tartományok egykori hűbérurái sem maradtak hátra. Előbb vagy utóbb majdnem valamennyien pénzverési kiváltságra tettek szert, s mivel ennek folytán e kis területen aránylag nagyon sok pénzverőhely volt egyidejűleg működésben, a nagy concurrentia miatt kénytelenek voltak a hűbérurak minden lehető eszközt felhasználni pénzverő hivatalaik jókarban tartására és abból eredő jövedelmeik biztosítására. Hogy csak a legfőbbeket említsem, Bécs-

ben, Bécsujhelyben, Ennsben az osztrák hercegek pénzverdéi működtek. Ők verették Grazban Stiria részére a grazi dénárokat is (denarii Gracenses). A salzburgi érsek Salzburgban a salzburgi dénárokat (denarii salzburgenses), Karinthiában, Friesachban a friesachi dénárokat (denarii frisacenses) verette, — a karinthiai herceg pénzverői működtek St. Veit-ban és Völkermarktban, — a bambergi püspök pénzverő műhelye virágzott Villachban, Griffenben, a görzi grófoké Ober-Vellachban stb. Tirolban természetesen a tiroli grófoknak és a trienti püspöknek volt pénzverő joga. Mindazon pénzfajok, melyek e pénzverő műhelyekből kikerültek, legtöbbször csak azon a területen bírtak forgalommal, mely a pénzverőhely urának közvetlen fenhatósága alá tartozott. A szomszéd tartományokban nem igen hódíthattak teret, — a mint már kifejtettem, — azon egyszerű oknál fogva, mert minden hűbérúr saját érdekében szigorúan örködött azon, hogy idegen pénz alattvalói között el ne terjedhessen, s jövedelmeiben meg ne károsítsa. A bécsi fillérek megmaradtak az osztrák hercegség területén, legfeljebb felső Stiria és Passau felé tettek némi előhaladást, a salzburgiak a salzburgi érsek alattvalói között, a friesachiak Karinthiában, s a gráziak Stájerországban, bár e két utóbbi pénznem között tartalom és érték dolgában alig volt valami különbség.¹

Magyarországra nézve a helyzet egészen más volt. Árpádházi királyaink — bár nekik is be kellett látniok, mily veszélylyel állanak szemben — a körülmények kényszerítő súlya alatt semmi komolyabb ellenintézkedést nem tettek a nyugati ezüstpénz benyomulásának megakadályozására. A német pénz szabadon tódult be. A magyar kereskedő szívesen elfogadott minden ezüstpénzt, mely a hazainál finomabb volt, válogatás nélkül vette el a friesachi, salzburgi, grazi, bécsi dénárokat, talán még szívesebben, mint a

¹ S. Steinherz: Die Einhebung des Lyoner Zehnten in Erzbisthum Salzburg (1282—85). — Mittheil. d. Inst. für oesterr. Geschichtsf. XIV. Band.

veretlen ezüstöt, melynek finom tartalmában Magyarországon ily időkben szintén keveset bízhatott. Hogy az invasió az említett pénznemeket illetőleg mily erős és rohamos lehetett, arról a hazánk területén napfényre került leletek nyújthatnak némi fogalmat. Bécsi, karinthiai, salzburgi, stájerországi veretek egyik-másik leletünkben roppant nagy számban fordulnak elő; itt-ott regensburgi, sőt aquileiai pénzeket is találnak, mely utóbbiak, talán kitünő tulajdonságaiknál fogva Krajna területén és a szomszédos tartományok legtöbbszörében is forgalomban voltak, s bizonyára e részek közvetítésével, kerülő úton jutottak el hazánk területére.

Már most ezek után feltenni, hogy a magyar oklevelekben előforduló «*frisaticus*» vagy «*frixaticus*» szó mindig kizárólag csak a salzburgi érsek által Friesachban veretett ezüst dénárokat akarja jelenteni, mégis bajos dolog. Schoenvisner is megemlíti ugyan, hogy a salzburgi érsekék friesachi pénzeit igen sok egyházi és világi fejedelem utánozta,¹ de már arról, hogy valaha ezek az utánzatok is forgalomban lettek volna Magyarországon, egy szóval sem tesz említést. Pedig — azt hiszem — a helyzet egészen világos és nagyobb fejtőrésre nem adhat okot. A mint a leletek mutatják, — igenis kétségtelen, hogy ezen utánzatok a valódi friesachiakkal egyidejűleg nálunk többé-kevésbé szintén forgalomban voltak.² Ha pedig így áll a dolog, lehetetlen elhinnünk, hogy helylyelközzel a valódi friesachiakkal együtt, azokkal vegyesen fel nem használtattak volna fizetésekre oly esetekben is, mikor az oklevél csak «*frisaticus*»-okban meghatározott összegekről tesz említést.

Hogy miért nem tesznek a magyar oklevelek pontos megkülönböztetést e sok dénárfaj között, s miért nem részletezik jobban az ilyen vegyes pénznemben kiállított összeget, ennek több oka lehet. Első és legtermészetesebb

¹ I. m. 165. l.

² Az abapusztaí és korponai leletek különösen nagy gazdagságot mutatnak a friesachi typushoz tartozó, de más pénzverőműhelyekből kikerült dénárokból.

magyarázata az, hogy e nyugati vendég-dénáraink, melyek nagyrészt a friesachi típusnak voltak utánzatai, külsőleg-belsőleg oly nagy hasonlóságot mutattak, hogy az összegek részletezésének, a dénárok származási helyének különbözősége alapján valóban nem lett volna semmi értelme. De meg nem is kell a XIII. századi magyar közemberről, vagy az oklevelet kiállító káptalan tagjairól olyan szakértelmet vagy tapasztalatot feltételeznünk, hogy a német dénárok minden fajtát pontosan meg tudták volna egymástól különböztetni. Igaz ugyan, hogy a friesachi típusú dénárokon elég gyakori a körirat, mely vagy a pénzverőhelynek, vagy birtokosának nevét jelöli, de mit értett ez ákon-bákon betűkhöz a magyar ember, ki tudta ezt elolvasni?! Legfeljebb az írástudó papi emberek, de a nagy sokféleségben tájékozódni ezekre nézve is nehéz feladat lehetett. Nézték tehát az ábrát, a veretképet, — és a mi a fő — a belső tulajdonokat, s minthogy ezek az összes fajoknál meglehetősen nagy hasonlóságot mutattak, e jellemző hasonlóságok alapján általánosították a «frisaticus» elnevezést s alkalmazták oly dénárookra is, melyek a friesachi pénzverde dénárjaihoz hasonlítottak ugyan, de más egyéb közülük azokhoz nem lehetett.

A magyar oklevelek különben elég nagy gazdagságot mutatnak a friesachi dénárookra vonatkozó elnevezésekben. Leggyakoribb a «frisaticus» elnevezés, de ezen kívül előfordúlnak még XIII. századi okleveleinkben ennek «frixaticus»,¹ «frisatricus»,² és «frisiacus»³ alakjai is, míg német oklevelekben csaknem mindenütt a «denarii frisacenses»⁴ vagy «Friesacher phenning»⁵ elnevezésekkel találkozunk. A «frisitaticus»⁶ és «frixaticus» nevek,⁷ melyek a heiligenkreuzi

¹ Wenzel I. 303. l. — XI. 259. l. — VI. 521. l.

² Wenzel XI. 244. l. — Tkalčić Mon. Ep. Zagr. I. 73. l.

³ F. C. D. VII. 2. 189. l.

⁴ Cod. Dipl. Austr.-Fris. I. 264. l.

⁵ Urkb. des Ben. Stiftes St. Paul, 193. l.

⁶ Urkb. des Cist.-Stiftes Heiligenkreuz 296. l.

⁷ Urk. des Cist.-Stiftes Heiligenkreuz 83. l.

apátság oklevéltárában előfordúlnak voltaképp szintén a magyar kancellária szótárából valók, mert az oklevelek, melyekben előjönnek, II. Endre magyar királytól származnak, s így lényegileg magyar okleveleknek is tekintendők.¹

Ha czélom volna a friesachi pénzről teljes monographiát írni, vagyis felölelni mindazt, a mit e pénzről jelenleg tudni lehet, most természetesen a külső tulajdonok ismeretése volna soron. E helyen azonban — nézetem szerint — felesleges a leíró részre is kiterjeszkedni. Mindazok, kik a pénztörténet iránt érdeklődéssel viseltetnek, és értekezésemet olvasni fogják, gyakorlatból vagy olvasmányaik révén ugyis ismerik mindazt, a mit itt e tárgyról elmondanom, illetve összefoglalnom kellene. Ismerik a friesachi és a többi, hozzá hasonló típusú pénzek legközönségesebb méreteit, alakját, veretképeit, technikai kiállítását, ismerik azon kifejezéseket és jelzéseket is, melyekkel a leíró éremtan ezek magyarázatánál közönségesen élni szokott.

Újat akarván nyújtani, feladatomból itt inkább a tárgyalta pénz nemek belső, értékbeli tulajdonságainak vizsgálatát tekintem, mint olyan themát, melylyel nálunk idáig csak kevesen foglalkoztak, s melynek kutatásában én is csak az első próbálkozók egyike akarok lenni.

A feladat — mint az olvasó jól tudja — elég nehéz. Történelmi feljegyzések, melyekre számításainkat alapíthatjuk, csak nagyon gyér számban maradtak fenn; a leletek anyagán végzett mérések és chemiai vizsgálatok pedig csak megközelítő eredményekre vezethetnek.

A mi pl. a történelmi feljegyzéseket illeti, hazai okleveleink a frisaticusok értékelésére és cursusára vonatkozólag csak olyan általános meghatározásokat tartalmaznak, mint a mily általános értelmű maga a «frisaticus» elnevezés. Minthogy az oklevelek más terminust, mint a tág fogalomkörrel bíró «frisaticus» szó, nem ismernek, világos, hogy Magyar-

¹ Magyar oklevéltáraink bizonyos eltérésekkel közlik is mind a kettőt (F. C. D. III. 2. 358. — Wenzel I. 303.) de Fejér a «frisaticus» helyett «frisaticus»-t közöl.

országban a friesachi typushoz tartozó egyes dénárfajok között fizetéseknel különbséget nem tettek. Egyiket olyan értékűnek vették, mint a másikat, a salzburgi dénárnak ép oly finomságot imputáltak, mint a friesachinak, grazinak stb. — a mely föltevés, ha szigorúan nem is felelt meg a valóságnak, — mint látni fogjuk — mégsem volt annyira hibás, hogy kisebb vagy közepes nagyságú összegeknél a keverés aránya számottevő differentiákat eredményezhetett volna. A magyar ember úgy sem volt hozzászokva még a biztos értékű pénzhez, — neki elég volt, ha körülbelül annyit kapott földjéért, vagy marhájáért, a mennyit akart, s ha nagyon félt a károsodástól, akkor is többet ért vele, ha a rendesnél magasabb árt kívánt portékájáért, mint, ha a vevő pénzének csak nagyjából ismert finomságához tartotta magát. Az a stereotyp kifejezés, mely a frisaticusok értékére vonatkozólag a XIII. századi magyar, (különösen királyi) oklevelekben előfordul, rendszeren így hangzik: «Argentum . . . in bonis Frisaticis, vel in argento, cuius decima pars comburetur.»¹ Látjuk tehát, hogy a frisaticusokat Magyarországon olyan veretlen ezüsttel tartották egyenértékűnek, melynek finomtartalma a «cuius decima pars comburetur» kifejezés helyes értelme szerint arányszámokban $\frac{9}{10}$ rész, azaz $14\frac{2}{5}$ lat volt.² Mindenesetre elég magas értékelés, olyan, a melyet a magyar dénárookra, sajnos, — ebben a században alig alkalmazhattak. A magyar dénárok a század második felében is, (mint ezt V. Istvának egy 1271-i okleveléből,³ és az 1298-i törvények 37. articulusából⁴ látjuk) csak ötödpróbás ezüstből (quintæ combustionis) készültek, melyből egy márka tehát mind-

¹ Azon helyekre, ahol ez a kifejezés előfordul, fentebb már hivatkoztam (229. l.)

² Belházy: A régi magyar pénzverési súlymértékek. 22. l.

³ Volumus etiam monetam quintæ esse combustionis». Katona Hist. Crit. VI. 578. l.

⁴ »Statuimus etiam, ut per totum Regnum una Regalis et celebris sit Moneta quinquialitate combustum ad duos Annos.» — Kovachich Supl. ad Vest. Com. I. 132. l.

össze $12\frac{4}{5}$ lat színezüstöt tartalmazott. Csak III. Endre alatt vehető észre állandó javulás a magyar pénzverés terén. Utolsó Árpád-házi királyunk törvényben tett ígéretet, hogy 10-ed próbás ezüsből fogja veretni dénárait,¹ s ezt az ígéretét — mint fenmaradt dénárainak vegyi vizsgálata mutatja, — úgy látszik — be is váltotta.

Van aztán egy másik értékmeghatározás is, mely a frisaticusokat illetőleg Magyarországon — úgy látszik — szintén elég közismert lehetett, s a melynek emléke az esztergomi káptalan adójövedelmeinek szabályozásáról szóló két oklevélben, a 13. sz. végéről jutott reánk.² E szerint 5 frisaticus egyenlőnek vétetett egy pondussal, mert amint az oklevelek rendelkezése szól, a káptalan minden mázsa viasz után 20 frisaticust, vagy 4 pondust kapott.³ Csak az a kár, hogy itt meg az ezüst nemét nem jelöli meg az oklevél, bár kétséget alig szenvedhet, hogy a friesachi pénz értéke itt a veretlen színezüst értékével van egybevetve. E mellett tanuskodik egy egyszerű próbaszámítás is, mely ha a legáltalánosabb középértékeket vesszük alapúl, igen valószínű, s az előző meghatározáshoz

¹ «In reliquis vero Annis ex argento decimæ combustionis confecta per omnes Regni Civitates et villas fora continen. valorem certum currere debeat (1298. tv. 37 §.) Kovachichnak ezekhez a törvénycikkekhez adott magyarázatai a «combustio»t illetőleg természetesen helytelenek. Szerinte a harmadfokú ezüst (tertiæ combustionis) finomabb volna az ötödfokúnál (quintæ combustionis), a mi tévedés, mert a mint Finály (Erd. Múz. Évk. IV. 540.) és Belházy már kimutatták, (i. m. 22. o.) a »quintæ» alatt nem öt rész, hanem $1\frac{1}{5}$ rész nemtelen fém értendő, a mi a tűzpróba alkalmával kiég (innen: «combustio»), s így ép fordítva, mint ahogy Kovachich értelmezi, mennél magasabb a «combustio» száma, annál finomabb az ezüst s viszont mennél kisebb a szám, annál rosszabb ötvényt jelent.

² Az egyik 1288-ból: F. C. D. VII. 2. 232—235. l. — A másik 1295-ből Engel: Gesch. des Ung. Reichs I. 501—504 l. — és F. C. D. VII. 2. 188—191. l.

³ «Item de una Mása Cere, que continet ducentas viginti marcas in pondere viginti frisatici dantur, sive quatuor pondera.» F. C. D. VII. 2. 191., és 235. l. — és Engel i. m. 503. l.

nagyon hasonló eredményre vezet. Ismeretes ugyanis, hogy a ma felszínre kerülő friesachi dénárok teljes súlya középszámokban nagyrészt 1·10—1·18 gr.-ot mutat.¹ Belházy becses számításai nyomán tudjuk azt is, hogy a pondus budai márka súlyban 5·1163 grammot jelent.² Vegyük most a friesachi dénár teljes súlyát 1·13 vagy 1·14 grammnak, s meglátjuk, hogy ez a teljes súly, arányba állítva a pondus $\frac{1}{5}$ részének megfelelő 1·0232 gr. finomtartalommal, majdnem pontosan tized fokú ötvényt jelöl, csak úgy, mint az imént tárgyalt oklevél-kifejezés. Természetes, hogy az ilyen próbaszámítás csak a valószínűséget növeli, s a tény megállapításához még édes kevés, de többet az ilyen homályos adatokból ki nem is hozhatunk. A teljes dénársúly szélső értékei mellett például — könnyen érthető módon — az 1·0232 gr. finomtartalom nem fog $\frac{1}{10}$ próbás ezüstöt adni, de tapogató, valószínűséget kereső számításainknál a szélső értékeket joggal mellőzhetjük, s valószínűségnek azt is elfogadhatjuk, a mire a középmenyiségek felhasználásával jutunk, különösen akkor, ha ezt a valószínűséget már előzőleg más oldalról is támogatva látjuk.

Mindamellett, ha ezen eredmények alapján valószínűnek tartjuk is, hogy az egykorú uralkodó felfogás a friesachi dénárokat tényleg tized fokúaknak tekintette, nem szabad kizártnak tartanunk, hogy ez a közbecslés koronkint és vidékenkint többszörös változásnak lehetett alávetve. A középkor ércpénzeinek mindenütt azonos és közös sorsát a Magyarországon forgalomban volt friesachi pénz sem kerülhette ki, s jó hírére vagy kelendőségére különböző időkben nagyon sokféle körülmény lehetett befolyással. Csak-

¹ Újabb leleteink egyik legnagyobbikánál, az abapusztainál valamivel magasabbak a dénárok teljes súlyának középszámjai, mert vannak a leletben példányok, melyeknek teljes súlya az 1·40—1·43 gr.-ot is eléri, de ilyen kivételek a mérések nagy számán nyugvó eredményeket nem érinthetik.

² I. m. 21. o. Minthogy a szóbanforgó oklevelek az esztergomi káptalan ügyeire vonatkoznak, másra, mint esztergomi, azaz budai súlyra — azt hiszem — nem is gondolhatunk.

hogy erről az értékingadozásról épen írott emlékeink fogyatékoságánál fogva csak nagyon homályos képet alkothatunk. Külföldi német forrásokban találunk több feljegyzést, melyből a német tartományok friesachi pénzeinek értékváltozásait megállapíthatjuk, de a magyarországi frisaticusok monographiája — érték vizsgálat szempontjából talán mindörökre hiányos marad.

Mert még az is, a mit honi forrásainkból a friesachiak vásárló képességére nézve megállapíthatunk, nagyon kevés ahhoz, hogy belőle e pénznem belső értékére biztos következtetést vonhatnánk. Csak a sónak az ára, váltságdíjak, nyestadó és más egyéb szolgálmányok értéke van itt-ott frisaticusokban kifejezve, míg a legfőbb, a minek alapján az összehasonlítás a legkönnyebb volna, t. i. a földbirtok értékelése friesachiakban úgyszólván teljesen hiányzik. Ha van is szó birtokvételeiről, hiányzik a birtok nagyságának, méreteinek megjelölése, a nélkül pedig az egész adat semmit sem ér. Itt legfeljebb a nyestadó helyett friesachiakban fizetett váltságpénz összege enged némi hozzávetést, mert egypár helyen a marturina helyett beszedett adó összege más pénzben is meg van állapítva. II. Endre például 1211-ben a topuskai apátságnak adományozott nyestadó-jövedelmet ezüstpénzben fizetett járandóságra változtatja, s értékét telkenkint 24 friesachi dénárban állapítja meg.¹ Béla ifjabb király ellenben az 1224. évben a goriczai jobbágyok területén lakó vendégekkel 10 dénárt fizettet nyestadó czimén,² s végül II. Endre hét év múlva a második aranybullában, mint tudjuk, a nyestadót 4 nehezék ezüsttel rendeli megváltani.³

Van tehát háromféle értékelése is a marturinának, csak

¹ «Pro marturinīs unaqueque mansio viginti quatuor frisaticos solvere tenetur annuatim.» Wenzel XI. 111. l.

² «. . . decem denarios debent persolvere annuatim pro marturinīs . . .» F. C. D. VII. 5. 233. l.

³ «Art. 33. Item pro singulis Marturinīs quatuor pondera persolvantur . . .» F. C. D. III. 2. 260. l. — Kovachich Vest. Com. 119. l.

az a kérdés, összehasonlíthatók-e ezek, — ugyanolyan abszolút értéket akar-e megjelölni mind a három kifejezés? Alig hihető! Még a 4 pondus a 24 friesachival csak elképzelhető valahogyan egyenértékűnek, bár az általános becsléstől ez az arány is különbözik, de hogy a tiz hazai vagy báni dénár valaha 24 friesachival ért volna fel, ezt feltételezni majdnem lehetetlenség. Igaz ugyan, hogy a báni dénárok (denarii banales) jóval különbek voltak a magyar dénároknál, s minthogy belőlük 5—6 pensat, azaz 200—240 darabot számítottak egy ezüstmárkára¹, a friesachiakat is jól megközelítették, de a 10 banalis akkor sem vehető egynek 24 friesachival. Nagyon valószínű tehát, hogy maga a nyestadó is, melynek megváltásáról e három oklevélben szó van, mind a három esetben különböző nagyságú lehetett. Meglehet az is, hogy Béla a nyestadó egy részét a mondott vendégeknek elengedte, s így a 10 dénár a rendes nyestadónak csak valamely hányadát volt hivatva pótolni.

Ennyi az egész, a mi forrásainkból a friesachi pénz magyarországi múltját illetőleg kideríthető. A semminél több, de jóval kevesebb annál, a mivel beérhetnénk. Mindenütt csak sejtés, valószínűség; a döntő documentumok a legfőbb kérdésekben hiányzanak. Arról például, hogy a frisaticusok egyes külön csoportjai belső tulajdonságaikat illetőleg mily eltéréseket mutatnak, hogy volt-e valami okszerű alapja a magyar számítási módnak, mely az összes csoportokat belső érték szempontjából egyneműeknek vette, erről honi kútfőkből megállapítani semmit sem sikerült.

Ha most a külföldi forrásokat nézzük, melyek e fontos kérdések egynemelyikére világot vethetnek, ezek között igen érdekes és becses az a két lajstrom, mely az ú. n. lyoni tizednek a salzburgi érsekség területén 1282—84 között eszközölt beszédéséről ad kimutatást s melyet Steinherz értékes bevezetéssel és magyarázatokkal a «Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung» 14. kötetében 1893-ban tett közzé. A lyoni tized egyike volt

¹ Blagay cs. okl. 23. l. — Wenzel IX. 192. l.

azon adóknak, melyekkel a pápák egyházi célok, különösen a szentföldi hadjáratok érdekében e század folyamán oly gyakran molestálták az egyházi rendet. A második lyoni zsinaton, 1274-ben X. Gergely pápa sürgetésére hozták azt a határozatot, mely szerint a papság hat éven át (1275—80) évi jövedelmeinek $\frac{1}{10}$ -ét a pápai adószedőknek köteles beszolgáltatni, hogy abból a Szentföld keresztyéneinek megsegítésére indítandó legközelebbi hadjárat költségei fedezhetőek legyenek. A cél szép volt, a gyűjtés meg is indult, de mivel az erélyes X. Gergely már 1276 elején meghalt, s követői a begyűlt összegeket a hadjárat előkészítése helyett saját céljaikra fordították, a német papság, megbotránkozva a visszaélésen, megtagadta a tized további fizetését s a pápai adószedők minden erőszakoskodásának ellenállott. 35 évig tartott, míg a 6 évi tized nagy nehezen összegyűlt, de 1310-ben a keresztes háborúk megújítására gondolni többé már nem lehetett. Az egész összeg a pápai kincstárt gazdagította, de ilyenmő adók elvállalására rábírnai többé a papságot sem lehetett.

A salzburgi érsek hagyományos pártállásához hiven távol tartotta ugyan magát e kérdésben is a német papság oppositíójától, s suffraganeusait a közbeeső idő alatt is tőle telhetőleg rászoritotta a kötelező tized megfizetésére, mindamelltt a Rudolf és Ottokár között folyó küzdelem idején, melyben a salzburgi érsek birtokai is sokat szenvedtek, a tized beszedése nála is nagyon lassan haladt előre. Csak a béke helyreállítása után, 1282-ben indult meg a salzburgi érsek diöcesisében is a rendszeres tizedgyűjtés, mikor annak vezetését a pápa megbízásából Aliron velencei kanonok vette át. Az a két lajstrom, melyről előbb szóltam, az ő működésével áll kapcsolatban. Az egyik a vatikáni levéltárban maradt meg, s Aliron számadását tartalmazza, melyet megbízatása leteltével az általa beszolgáltatott summához csatolt, s a pápai kancelláriának bemutatott. A másik a bécsi állami levéltárban van meg eredetiben s tartalma szerint nyugtatóvány, melyben Aliron a salzburgi tized egy részét 1283 elején a subcollectoroktól átveszi s a

begyűlt összegnek általa történt átvizsgálását elismeri. A két oklevél csak úgy hemzseg a különböző dénárfajok nevének sokaságától. Ezeknél gazdagabb forrást az összehasonlításra, az egyes dénárfajok egykorú értékarányának megállapítására igazán nem is kívánhatunk.

Már Steinherz is megkísérlette, hogy a két oklevél adatai alapján az előforduló pénzfajok abszolút és egymáshoz viszonyított értékét megállapítsa, s ezzel az én munkámat kétségkívül nagyon meg is könnyítette, de számításainak átvizsgálása azért nem lesz felesleges. A hol lehet, iparkodni fogok azokat megtoldani, vagy helyesbíteni, s a nyert eredményeket azzal, a mi a magyar forrásokból volt megállapítható, egybevetni.

Átvizsgálva a két számadás egyes tételeit, mindenképp kitűnik, hogy a friesachi és grazi dénárokat a tizedszedők majdnem teljesen egyenértékűeknek tekintették. Gyakran szerepelnek a kimutatásban olyan összegek, melyeknek anyaga keverten grazi és friesachi dénárokból áll, a miből látszik, hogy a két dénárfajt mérésnél különválogatni nem minden esetben tartották szükségesnek. A másik dolog, a mi szintén szembe tűnik, hogy par excellence karinthiai dénárok seholsem említettek.

Igaz, hogy a herczegség a század végén sok hányattatáson ment keresztül s ez a herczegi pénzverő műhelyekre is káros hatással lehetett, de az oklevelekből láthatjuk, hogy a karinthiai herczeg dénárait a század első felében sem jelölték meg soha külön névvel. Ebből két dolog sejthető. Először az, hogy a herczeg és a salzburgi érsek pénzverői teljesen azonos pénzláb szerint verték a dénárokat, vagyis ötvözés dolgában a herczeg dénárjai és a friesachiak között semmi különbség sem volt, a mi a külön névvel való megjelölést szükségessé tette volna. Másodszor az, hogy a friesachi pénzverőhely mellett a külön herczegi pénzverők forgalma mégis elenyészően csekély lehetett, mert máskülönben erős concurrentia mellett aligha történhetett volna meg, hogy az egyik pénzverőhely neve a többi felett ennyire uralkodóvá váljék, s még emléküket is teljesen elhomályo-

sítsa. A század végén, midőn ez a két számadás készült, Karinthiában a friesachi pénzverő úgyszólván versenytárs nélkül állott. Igaz ugyan, hogy Ottokár a salzburgi érsek iránti bosszúból 1275-ben Friesachra is rettentő csapást mért, de ez a jóhírű pénzverőhely sorsán nem sokat változtatott. A műhely hamarosan újra benépesült, s míg a hercegi pénzverés hanyatlása tovább tartott, a friesachi dénárok egész Karinthia területén uralkodókká lettek.

Mindazáltal azt sem szabad hinnünk, hogy e megpróbáltatások a friesachi pénzverő működésén semmi komolyabb nyomot nem hagytak. Ha az Aliron-féle két lajstrom alapján megkísértljük az akkortájt forgalomban levő friesachiak értékének és abszolút súlyának kiszámítását, s az eredményeket összevetjük azon mértékszámokkal, melyeket korábbi időkből származó leletek leméréseivel kaptunk, rögtön látni fogjuk, mily messze állott az új friesachi pénz attól, melyet egykor II. Eberhard veretett. Az abszolút súly jóval kisebbnek, a finomtartalom is valamivel ingadozóbbnak látszik, mint a század első felében vert dénárokon. Úgy látszik, Ottokár pusztítása az érsek pénzügyi helyzetét ropantul megingatta, s ha a friesachi pénzverő működésében nem is állott be szünet, a régi pénzláb szerint dolgozni többé nem lehetett. Az Ottokár által elvitt ezüstkészletet Frigyes érsek csak lassan pótolhatta, s addig kénytelen volt megelégedni kisebb dénárokkal, melyek a friesachi pénz jó hírét egy ideig meglehetősen alászállították. Sajnos tehát, az igazi jó friesachi pénz súlyviszonyaira nézve az Aliron-féle lajstromok sem adnak felvilágosítást, s így, minthogy más hasonló számadások az igazi jó korból nem állanak rendelkezésünkre, be kell érünk egy későbbi, rossz viszonyok közt készült dénársoport vizsgálatával, melyből azonban szintén meríthetünk tanulságokat, s némi következtetéseket vonhatunk belőle azokra az állapotokra, mikor a friesachi pénzverő a század első felében virágkorát élte.

A friesachi dénárok teljes súlyának megállapításához az Aliron-féle lajstromokban három helyen találunk adatokat. Vegyük rendre valamennyit.

A második lajstrom egyik tétele szerint 46 márka friesachi dénárookban 12 dénár híján annyi, mint $15\frac{3}{4}$ márka ezüst bécsi súly szerint.¹ A számítási márkára (Zahlmark), — mint tudjuk — 160 dénár esett, s így, ha a bécsi márka súlyát Muffat eredményei szerint 280·006 gr.-nak vesszük, e tételből kitűnik, hogy a friesachi dénár átlag súlya csak
$$\frac{(16 \times 280\cdot006) - 70\cdot001^2}{(46 \times 160) - 12} = 0\cdot6001 \text{ gr volt, a mi a leletekben}$$

előkerülő legkisebb dénárak átlagsúlyánál is jóval kevesebb.

A másik két adat valamivel kedvezőbb eredményekre vezet. Az egyik ezek közül azt mondja, hogy 525·5 márka, 13 solidus és 22 dénár friesachi pénzben annyi, mint 282 márka és 1 lat salzburgi súly szerint.³ Itt először is az előforduló mértékegységek fogalmával kell tisztába jönnünk. A solidus itáliai beosztás szerint a font (libra) 20-ad része, bajor rendszer szerint pedig annak 8-ad része volt, s mint-hogy a font megfelelt 240 dénárnak, a solidus az első esetben 12, a második esetben pedig 30 dénárt jelentett. Aliron számadásai az itáliai beosztást követik, s így itt a solidus 12 dénárnak értelmezendő. A salzburgi márka súlyát, ugyancsak az Aliron-féle lajstromok alapján, Steinherz állapította meg, s azt elfogadható középszámítással 256·03 gr-nak találta.⁴ Ezeket tudva, az utóbbi tételből kapjuk, hogy a friesachi dénár átlagsúlya
$$\frac{(282 \times 256\cdot03) + 16^5}{(525\cdot5 \times 160) + (13 \times 12) + 22} = 0\cdot857 \text{ gram.}^6$$

¹ «... solventibus... denariorum Frisacensium marcas quadraginta sex in numero minus denariis XII. et fuerunt in pondere marce sedecim minus 1 fertone ad pondus Wiennense». — Steinherz i. m. 76. l.

² A fertó bécsi súly szerint $= \frac{280\cdot006}{4} = 70\cdot001 \text{ gr.}$

³ «Summa Frisacensium: DXXV. marce et dimidia et solidi XIII. et denarii XXII. (que faciunt ad pondus Salzburgense marcas CCLXXXII et lotonem 1)» Steinherz i. m. 73. l.

⁴ l. m. 17—18. l. Jegyzet.

⁵ A lat súlya salzburgi mérték szerint $= \frac{256\cdot03}{16} = 16 \text{ gr.}$

⁶ Steinherz eredménye, a 0·854 gr. nyilván hibás.

Legjobb eredményre vezet a következő adat: 442 márka, 42 dénár friesachi pénzben annyi, mint 241 márka és 2 lat ezüst bécsi súly szerint.¹ Egy dénárra esik tehát
$$\frac{(241 \times 280 \cdot 006) + 35^2}{(442 \times 160) + 42} = 0 \cdot 954 \text{ gr.}$$

Ennyi adat szól a friesachi denárok súlyáról. A friesachi és grazi denárokból kifejezett vegyes összegek itt-ott szintén alkalmasak az átlagos dénársúly kikeresésére. 194 font friesachi és grazi pénz például egyenlőnek mondatik bécsi súlyban 114 márka és 4 uncia ezüsttel.³ Egy dénár súlya tehát
$$\frac{(114 \times 280 \cdot 006) + 140 \cdot 003^4}{194 \times 240} = 0 \cdot 688 \text{ gr.}$$
 A grazi denárok súlyának külön értékelése csak egyszer fordul elő. Es pedig ily alakban: 92 márka és 4 dénár grazi pénzben felér 50·5 salzburgi ezüst márkával.⁵ Ebből egy dénárra jut
$$\frac{50 \cdot 5 \times 256 \cdot 03}{(92 \times 160) + 4} = 0 \cdot 878 \text{ gr.}$$
 Ha ezeket az eredményeket most összegezzük, látjuk, hogy a friesachi denárok teljes súlyának középértékszámai ezen adatok szerint feltűnően alacsonyak, s emellett elég nagy ingadozást is mutatnak. A közepsúly legalsó értéke 0·6001 gr, a legfelső 0·954 gr, a különbség a kettő között 0·35 gr, a mi tekintve azt, hogy mindenütt középszámításról van szó, igen nagy differentia.

¹ «Summa denariorum Frisacensium: marce CCCXLII et denarii XLII, que faciunt argenti ad pondus Wiennense marcas CCXLI et lotones II.» Steinherz i. m. 71. l.

² A bécsi lat súlya = $\frac{280 \cdot 006}{16} = 17 \cdot 5 \text{ gr}$; — 2 lat = 35 gr.

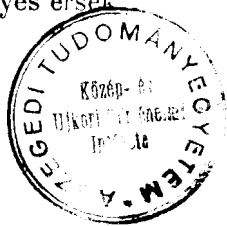
³ «... scilicet CXLII et LII libre Frisacensium et Gracensium, que fuerunt in pondere CXIII et uncie III...» — Steinherz i. m. 80. l. — A «CXIII», mint a szövegből kitűnik, bécsi márkát jelent.

⁴ A 4 uncia bécsi súly szerint $\frac{(280 \cdot 006)}{8} \times 4 = 140 \cdot 003 \text{ gr.}$

⁵ «Grecensium XCII. marce et denarii IIII (que faciunt argenti marcas L et dimidiám)» — Steinherz i. m. 73. l. — Hogy az ezüstmárka salzburgi súlyának értelmezendő, kiténik a szomszédos tétel szövegéből.

A grazi pénz, a mint az az egyetlen adatból megállapítható, a friesachihoz képest még elég nagy lehetett. Átlagsúlya (0.878 gr) mindjárt a friesachiaknál talált legmagasabb átlagsúly (0.954 gr) után következik, míg a friesachi és grazi pénzből álló keverék dénárainak középsúlya (0.688 gr) ismét a friesachiak minimális középsúlyához áll legközelebb. Hogy ez a két utóbbi eredmény némiképp ellentmondani látszik egymásnak, azon megütközni nem lehet. Elvégre a friesachi és grazi dénárak számarányát a szóban forgó két összegnél nem ismerjük s ép ezért nem lehetetlen, hogy a dénársúly középértékének leszorulását ép az apró friesachi dénárak túlsúlya okozta. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy azok a dénárak, melyeket a lajstrom friesachiaknak nevez, nem is valók mind a salzburgi érsek friesachi műhelyéből. Steinherz szerint ebben az időben 5—6 más hűbérúr pénze is friesachi néven szerepelt a forgalomban, s ezek valószínűleg sokkal apróbbak voltak, mint az igazi friesachi dénárak. Lehet, hogy maguk a grazi dénárak is olykor kisebb középértéket adtak, mint a minő a fenti adatból volt megállapítható, stb., — szóval a látszólagos aránytalanság minden erőltetett hypothesis nélkül is könnyen megmagyarázható.

Ha e számítás útján nyert eredményeket a leletek anyagán megejtett mérések eredményeivel összehasonlítjuk, — mint már említettem — szembeszökően nagy különbségekre akadunk. Az abapusztai leletben például körülbelül a legkisebbek középsúlya felel meg azon mértékszámoknak, melyeket a friesachi dénárak középsúlyára nézve az Aliron-féle lajstromokból számítás útján megállapítottunk. A kis dénároknak négy csoportján végeztem mérlegeléseket, s a középsúly értékére nézve mind a négy csoportnál meglepő közelséget találtam: 0.790 gr. volt a legalsó, 0.810 gr. a legfelső határ, a mely értékek — mint látjuk — a tizedlajstromokból megállapított középszámok sorában körülbelül középen foglalhatnának helyet. Ebből némi következtetést vonhatunk a dénárak súlyában II. Eberhard óta beállt hanyatlás nagyságára is. Megfontolva azt, hogy Frigyes érsek

alatt a közép nagyságú dénárok súlya egyezett meg körülbelül a II. Eberhard-féle legkisebb dénárok súlyával, nagyon valószínűnek látszik, hogy a három species mindegyike Frigyes alatt egy teljes fokkal szállott alább. Frigyes nagy dénárjai egyenlők lehettek a régi középsúlyuakkal, közép-nagy dénárjai a régi legkisebbekkel, s kis dénárjai, ha ugyan voltak, egy új minimális súly szerint készülhettek, mely a régebbi időben a friesachi pénzverőben egészen ismeretlen lehetett. (Ez azonban csak hypothesis. A valóság az e korból származó gazdagabb leletek átvizsgálásával volna elérhető.) Steinherz említi, hogy Frigyes érsek 1286-ban meg is egyezett Meinhard karinthiai herczeggel abban, hogy egy bécsi márka ezüsből ezentúl 340—344 dénárt fognak verni, s minthogy e megállapodás értelmében az új dénárok teljes súlyának körülbelül 0·823 gr.-nak kellett lennie, látjuk, hogy előbbi feltevésünk, azzal is, amit a történet mond, elég jól megegyezik.

A lajstromok a friesachi dénárok finomsúlyának megállapításához is szolgáltatnak adatokat. Többször említik, hogy egy-egy nagyobb összeg beolvasztás után mennyi tiszta ezüstöt adott, úgyhogy ezek alapján az egyes dénár-fajok ötvényének minősége elég jól megállapítható. A friesachiakra nézve például az első lajstrom egyik tételében azt találjuk, hogy 184¹/₂ márka friesachi pénzben egyértékűnek találtatott 90 salzburgi súlyú színezüst márkával;¹ tehát — amint látszik — [egy dénár színezüst tartalma $\frac{90 \times 256 \cdot 03}{184 \cdot 5 \times 160} = 0 \cdot 780$ gr. volt. Minthogy azonban az itt szóban forgó dénárok teljes súlyának mértékszámát nem ismerjük, az ötvény finomsága percentszámokban ki nem fejezhető. Vannak azonban pontosabb adatok is, melyek egyenesen a beolvasztásnál kiváló idegen anyag mennyiségét

¹ «... assignavit dominus Helvvicus ex parte domini archiepiscopi... in argento sub pondere Salzburgensi marcas XC. computatas pro denariorum Frisacensium marcis CLXXXIII et dimidia». Steinherz i. m. 61. l.

határozzák meg. Ilyet találunk például az első lajstromban is, mely szerint $8\frac{6}{16}$ márka friesachi dénárban 14 lat, azaz $14\frac{1}{16}$ márka volt az idegen tartalom.¹ Ebből az arányt felállítva² kapjuk, hogy itt a denárok átlagos finomtartalma $\frac{896}{1000}$ volt, a mi csak valamivel rosszabb a decima combustionál. Az ötvény tehát, melyből ez a dénársoport készült, $14\frac{1}{8}$ lat színezüstöt, s $1\frac{2}{3}$ lat idegen anyagot tartalmazott, mert az arány szerint: $896 : 1000 = 14 : 336 : 16$.

A többi adat — sajnos — már mind kevert, azaz friesachiakból és graziakból álló összegekre vonatkozik. Ugyancsak az első lajstrom szerint például 45 márka friesachi és grazi dénárból a kiolvasztásnál $4\frac{3}{4}$ márka idegen anyag vált ki,³ finomtartalomnak tehát maradt $40\frac{1}{4}$ márka. Ezrelékben ez $\frac{894}{1000}$ finomságot ad,⁴ vagyis az ötvény minősége az előbbivel csaknem teljesen megegyezik.

A második lajstromban ezt az arányt találjuk: egy bécsi finom ezüstmárka megfelel friesachi és grazi pénzben 36 solidusnak és két dénárnak,⁵ a miből következik, hogy egy dénár finomtartalma $\frac{280 \cdot 006}{(36 \times 12) + 2} = 0 \cdot 645$ gr. Mivel előbb láttuk, hogy ugyanez a lajstrom a friesachi és grazi dénárok közös súlyát $0 \cdot 688$ gr.-ra teszi, e számok arányából kijön, hogy az ötvény pontosan 15 lat ezüstöt és 1 lat rezet tartalmazott.⁶ Legmagasabb finomtartalmat ad az a kimutató, mely szerint 10 márka és 11·5 lat friesachi és grazi

¹ «In denariis Frisacensibus argenti marce VIII et lotones VI, quibus reductis ad purum deficiunt lotones XIII.» — Steinherz i. m. 71. l.

² $7\frac{8}{16} : 8\frac{6}{16} = 0 \cdot 896$.

³ «Item ponderatorum denariorum Grecensium et Frisacensium marce XLV, quibus reductis ad purum deficiunt marce V, minus I fertone». — Steinherz i. m. 66. l.

⁴ $40 \cdot 25 : 45 = 0 \cdot 894$.

⁵ «Item Frisacensium et Gracensium veterum libras quadringentas sexaginta octo et soldos XVII. et computata fuit quelibet marca argenti ad dictum pondus pro XXXVI. soldis et denariis II». — Steinherz : i. m. 82. l.

⁶ $0 \cdot 688 : 0 \cdot 645 = 16 : 15$.

dénárban, melyet salzburgi súly szerint mértek, beolvasztás után 9 márka, 2·5 uncia tiszta ezüst maradt bécsi súly szerint.¹ Complikálttá teszi itt a számítást a kétféle súly egymásmellé állítása, de az arányszámok így is könnyen megtalálhatók. A teljes súly a salzburgi márka ismert mérték-száma szerint $10^{11.5/16} \times 256.03$ gr. lesz, a finomtartalom pedig, minthogy az bécsi súlyban van adva, $9^5/16 \times 280.006$ gr. Ennek a két szorzatnak arányából, a számításokat végrehajtva kiderül, hogy a dénárok átlagos finomsága $950/1000$,² vagyis oly ötvényből valók, melyben a színezüst $15^1/5$ lat, az idegen rész pedig csak $4/5$ lat.³

Látjuk tehát, hogy belső érték tekintetében is elég nagy a friesachiak közt az ingadozás. $894/1000$ az alsó, $950/1000$ a felső határérték, tehát vannak a decima combustiónál rosszabb ötvények is, de vannak olyanok is, melyek a «se-decima» finomságát is túlhaladják, a mi mind a sokféle dénárfaj egybevegyülésének, összemérésének eredménye. A valódi friesachiak és a valódi graziak értékének megismeréséhez tehát ezek a számítások sem vezettek sokkal közelebb. Egy azonban mégis kiderült. S ez az, hogy a friesachi pénz értékében nagy változás a 13. század végén sem történt, körülbelül megőrizte régi finomságát, a «decima combustio»-t, s csak az abszolút súly lett kevesebb, a mi bizonyára a pénzverőhely ezüstkészletének megfogyatkozásában leli magyarázatát.

A salzburgi dénárokról az Aliron-féle lajstromokból kevesebbet lehet megállapítani. A teljes súly meghatározá-

¹ «Item Frisacensium denariorum et Gracensium novem marcas et II. lottones et dimidium ad Salzburgense pondus et dempti fuerunt de qualibet marca ut fieret purum argentum duo lottones, item I marcam et lottones VIII. corundem denariorum que ad purum argentum reducte sunt VIII marce et uncie II et dimidia puri argenti ad pondus Viennense.» — Steinherz i. m. 83. l.

² $10^{11.5/16} \times 256.03 = 2744$.

$9^5/16 \times 280.006 = 2607.5$.

$2607.5 : 2744 = 0.950$.

³ $2744 : 2607.5 = 16 : 15.20$.

sához csak egyetlen egy adatot szolgáltatnak, mely szerint 77½ font salzburgi pénz 19 dénár híján annyi, mint 38 márka és 3 ferto salzburgi súlyban.¹ Itt tehát olyan dénárokkal van dolgunk, melyeknek súlya $\frac{38 \cdot 75 \times 256 \cdot 03}{(77 \cdot 5 \times 240) - 19} = 0 \cdot 533$

gr. Amint látjuk, elég kicsiny súly, a friesachiak középsúlyánál is jóval kevesebb. A talált érték, ha középszámot jelent, itt sem felel meg annak, a mit a leletek anyagán megállapíthatunk. A salzburgi fillérek is jóval nagyobbak lehettek a század első felében, mint Frigyes alatt. Az abapuzstai leletben például, mely jórészt II. Eberhard korából származó salzburgi dénárokat tartalmaz, a legkisebbeknek középsúlya is 0·837 gr. és 0·740 gr. között változik, míg a négy legkönnyebb darabnak a súlya egyenkint 0·75 gr., 0·55 gr., 0·51 gr. és 0·47 gr. volt megtisztítva. Tehát itt a legkisebbek középsúlya is jóval felülmúlja azt az értéket, a mit számítás útján a Frigyes korabeli dénárok középsúlyára nézve megállapítottunk. Ebből pedig könnyen elképzelhető, mennyivel nagyobb lesz még a különbség akkor, ha a számolás útján kapott eredményt a leletben előforduló kis és nagy dénárok közös súlyával hasonlítjuk össze! Ez a súly meghaladja a 0·944, sőt 0·968 gr-ot, a mi a friesachiaknál számítással nyert középsúlyok legmagasabbikának felelne meg.

A salzburgi dénárok belső finomsága is — úgy látszik — Frigyes korában valamivel rosszabb lehetett a friesachiakénál. Erősen kitűnik ez mindjárt a lajstromban található következő meghatározásból: 59 solidus salzburgi pénzben egy dénár híjával annyit ér, mint egy finom bécsi ezüstmárka.² A belső finomság tehát $\frac{280 \cdot 006}{(59 \times 12) - 1} = 0 \cdot 396$ gr.,

¹ «Summa Salzburgensium LXXVII et media minus denariis XIX que faciunt argenti marcas XXXVIII fertones III. Salzburgensiss». — Steinherz i. m. 72. l. — A «libre» szó ugyan hiányzik a szövegből, de az előző tétel analogiájára könnyen pótolható.

² «... inprimis... Salzburgensium veterum libras sexcentas quadraginta septem minus III soldis et computata fuit marca ponderis Wiennensis in argento pro LVIII soldis dicte monete minus uno denario...» — Steinherz i. m. 82. l.

vagy arányszámokban $743/1000$. Ilyen rossz ötvénnyel a friesachiaknál nem találkoztunk. A salzburgi dénárokat ezen adat szerint oly márkából verték, melyben csak 11.89 lat tiszta ezüst volt, a mi a quinta combustionál is jóval rosszabb ötvény. Ha így állana a dolog, be kellene látnunk, hogy a magyar ember a salzburgi dénárokat nagyon túlbecsülte akkor, mikor azokat a 10-ed fokú friesachiakkal egyértékűeknek fogadta el. De elképzelhető-e, hogy az ezüstpénz valódi értékét ebben a korban még ily rosszúl ismerték volna, s másrészt lehetséges-e, hogy az érsek saját székhelyén ugyanabban az időben ennyivel rosszabb pénzt veretett, mint Karinthiában, a hol a friesachi pénzverő egész ezüstkészlete nemrég Ottokár dulásának esett áldozatul. Alig hiszem, — s van egy adat a második Aliron-féle lajstromban, mely ezt a kétségemet támogatni látszik. Ez a hely szóról-szóra így hangzik: «Item quinquaginta octo marcas et dimidium argenti camorati ponderis Pataviensis, que empte fuerunt pro centum tredecim libris Salzburgensium denariorum, que marce reducte ad purum argentum remanserunt quinquaginta sex marce et V lottones computando marcam quamlibet puri pro duobus libris et XVI denariis Salzburgensibus».¹ A számvetésben azonban itt hiba van, s így, hogy az adat felhasználható legyen, előbb a hibát kell lehetőleg belőle kiküszöbölnünk. Ha ugyanis egy kissé utána számítunk, azonnal rájövünk, hogy a finom ezüstmárkának a szövegben jelzett értékelése mellett (2 font és 16 denár salzburgi pénzben) 56 marka és öt lat tiszta ezüst ára 113 font salzburgi dénár² semmikép sem lehetett. Hiba van tehát vagy a vételár összegében (113 font) vagy a finom marka értékelésében. (2 font 16 $\frac{1}{2}$ dénár.) Steinherz az utóbbit tartja valószínűnek.³ Számítsunk tehát az ő feltevése szerint. Ebben az esetben az ezüst márkáért adott salzburgi pénz summája nem 2 font 16 dénár lesz, hanem

¹ Steinherz i. m. 85. l.

² $56\frac{5}{16} \times 2^{16}/240 = 116$.

³ Steinherz i. m. 45. l.

$\frac{113}{56\frac{5}{16}} = 2^{\frac{6}{901}}$ font, azaz 2 font 16 denár. A passauai márkáért tehát, melynek súlyát Steinherz 237·5236 gr-nak veszi,¹ s mely itt tiszta ezüstöt jelent, a cserénél 481·6 salzburgi dénárt adtak, a miből kitűnik, hogy a salzburgi dénár átlagos finomságát $\frac{237\cdot5236}{481\cdot6}$, azaz 0·493 gr.-ra becsülték. Ez

pedig, ha az előbb talált teljes súlynál (0·533 gr.) megmaradunk, oly ötvényt jelent, melyben $14\frac{4}{5}$ lat a tiszta ezüst, tehát már a 16-od fokú ezüsthöz áll közel. Lám, ezt teljesen a Steinherz adatai és hypothesisei alapján számítottam, s a finomtartalom dolgában mégis roppantúl eltérő eredményt találtam attól, a mit ő egy adatból megállapított. Igaz ugyan, hogy itt csak vételről, cseréről van szó, nem pontos vegyi összehasonlításról, s így a nyert eredményt teljesen megbízhatónak tekinteni nem lehet, de az is bizonyos, hogy itt a Steinherztől megállapított érték (0·396 gr.) még kevésbé állná meg helyét, mert világos, hogy 237 gr. színezüstért senkisésem fogadhatott el oly összeget, melynek színezüsttartalma $481\cdot6 \times 0\cdot396$, azaz mindössze 190·7 gr. volt.

El kell ismerni azonban, hogy a $14\frac{4}{5}$ lat finomság meg viszont túlsoknak látszik. S ezért én a szóban forgó adatnál nem is annyira a 2 font 16 denár, mint inkább a teljes vételár pontosságára gyanakszom. Utóvégre a két lajstromban másutt is van íráshiba elég, s néhol ép' a főösszegekben lehet észrevenni tévedést. Miért ne lehetne itt is a nagyobb számokban keresni a hibát, ha másképp elfogadható eredményhez nem juthatunk? Ha ezen az alapon végezzük el a számításokat s a 2 font 16 denár összeget helyesnek fogadjuk el, az eredmények a következőkép fognak alakulni: Először is a dénár átlagos finomtartalmának mértékszámául jóval kisebb mennyiséget $\frac{237\cdot5236}{496} = 0\cdot480$ -at kapunk, a miből aztán, ha a 0·533 gr. teljes súlyt ismét megtartjuk, kiderül, hogy az előbbinél jóval kisebb, körül-

¹ I. m. 18. l.

belül $14\frac{2}{5}$ latos, azaz 10-ed fokú ötvénnyel van dolgunk, mely a friesachiaknál is a legáltalánosabb. Nem mondom, hogy ez az eredmény feltétlenül helyes, s a salzburgi dénárrok ötvözése 10-ed fokunál rosszabb nem lehetett, de annyi az egymástól távol álló két eredményből mégis valószínűnek látszik, hogy a helyes érték valahol e két határ között keresendő, s hogy a salzburgi ötvényt a friesachitól annyira távolállónak, oly rosszsnak, mint az első eredmény mutatja, feltételeznünk nem szabad.

Hátra van még, hogy bemutassam az Aliron-féle lajstromokból azon adatokat, melyekből az aqueiai dénárrok súlyát és finomságát lehet meghatározni.

Az egyik helyen, ahol az érsek által fizetett összeg zárszámadás alakjában összegezve van, ez a tétel jön elő: «Summa denariorum Aquilegensium C et II et dimidia et due libre XLII. denarii (que faciunt argenti LXXII et dimidiam)».¹ Az ezüstöt, mint ez a számadás több tételéből és a végösszegeből kitűnik, salzburgi súly szerint kell számítanunk, tehát számokban kifejezve a meghatározás ezt az egyenletet adja:

$$(102.5 \times 160) + (2 \times 240) + 42 = (72.5 \times 256.03).$$

$$\text{Ebből most már a dénár súlya} = \frac{72.5 \times 256.03}{(102.5 \times 160) + (2 \times 240) + 42} =$$

1.0969 gr. A második adat, melyből a teljes súly kiszámítható, ezt mondja: «Summa Aquilegensium: marce CLI et denarii LXI, que faciunt argenti marcas C.»² A dénárrok összege azonban itten, amint erre Steinherz is felhívta a figyelmet, téves. A 151 márka 16 dénár ugyanis egy korábban³ előjövő, fontokban adott összeg átszámítása akar lenni, de az átszámítás hibás. Az eredeti összeg 101.5 font, 19 dénár, ami márkában 152 márka 21 dénár, tehát ép' 128 dénárral több, mint amennyit a szöveg mutat. Hogy az

¹ Steinherz i. m. 73. l.

² Steinherz i. m. 72. l.

³ «Summa Aquilegensium: libre C et I et media minus denariis XVIII.» Steinherz i. m. 70. l.

ezüst bécsi márkában van számítva, az már a szöveg-
ből könnyen kivehető, s így a dénár súlyául kapunk
 $\frac{280\cdot006 \times 100}{(152 \times 160) + 21} = 1\cdot1503$ grammot, vagyis jóval többet,
mint ami az első tételnél kijött.

A belső érték meghatározására ez az adat szolgál: 1
bécsi finom ezüstmárka egyértékű 27 solidussal és egy dé-
nárral aquileiai pénzben.¹ Az aquileiai pénz tartalmaz tehát
 $\frac{280\cdot006}{(27 \times 12) + 1} = 0\cdot861$ gr. tiszta ezüstöt, ami a teljes súly
előbb megállapított mértékszámával összevetve 11·97, illetve
12·55 lat finomságot ad. Ez a finomság a tertia és quinta
combustio közé esik, s megfelelne körülbelül a quarta com-
bustionak, ha ilyen volna, de ez az arány az ötvényeknél
sehol szokásban nem volt.

S ép ezért ez az eredmény sem tekinthető teljesen kifo-
gástalannak. Két dolog van különösen, a mi a kétkedést és
bizalmatlanságot ezen számítás helyességével szemben iga-
zolni látszik.

Az egyik ellenérvet mindjárt Steinherz szavaiban talál-
lom, a ki az aquileiai denárok finomtartalmára vonatkozó
számításaihoz e szavakat fűzi: «Unsere Pfenninge dürf-
ten zum grössten Theile aus der Zeit des Patriarchen Rai-
mund della Torre stammen, da dieser 1274, 1278, 1281,
(und das letztmal 1287) die Münze änderte, und jede Münz-
änderung die Einziehung der älteren cursirenden Pfenninge
zur Folge hatte. Nach den Untersuchungen Luschins haben
die Pfenninge des Patriarchen Raimund ein Durchschnitts-
Rauhgewicht von 0·96 Gramm, und ein Feingewicht von
0·787 Gramm, damit stimmen die Resultate der Forschun-
gen Puschi's im wesentlichen überein; er gibt als Rauh-

¹ »Item Aquilegiensium veterum libras trecentas quadraginta
novem et soldos XIII et denarios X (que sunt in puro argento
marce CCLVIII et uncie II et sexta ad pondus Viennense ad ratio-
nem XXVII soldorum et I denarii pro qualibet marca)». Steinherz
i. m. 82. l.

gewicht des \mathfrak{S} ¹ 0·90—1·35 Gramm, und als Feingehalt $\frac{820}{1000}$ an.»² Az utóbbi eredmények lényegökben tényleg megegyeznek ugyan egymással, de nem egyeznek meg a mi számításunkkal. A Luschin által talált finomság $13\frac{1}{5}$ latos, a Puschi eredménye pedig $13\frac{1}{10}$ latos ötvénynek felel meg, vagyis jóval finomabbnak, mint a milyenre a mi számításaink vezettek.

A másik adat, mely kétségünket megerősíti, ép az Aliron-féle lajstromok egyikében található, ott, ahol az összegyűlt tized egy részének 1283-ban történt átvételéről van szó. A felnyitott zsákok egyikén, a kérdéses szövegrész szerint ez volt a felirat: «in isto sacco sunt Aquilegiensium denariorum libre XXXVIII preter LXXXVII denarios, qui veniunt pro argenti marcis XXXV preter 1 fertonem ponderis Wiennensis ita quod una libra et XX denarii pro marca argenti computantur.»³ Itt csak az a baj, hogy nem színözüstről van szó, a finomsága pedig nincsen külön megjelölve. De azért ellenőrző próbaszámításra ez az adat is alkalmas. Tegyük fel, hogy a szóbanforgó ezüst 15 lat finomságú (ami Steinherz feltevéseinek és e téren végzett kutatásainak is eléggé megfelelő)⁴ s meglátjuk, hogy e legalább is valószínű feltevés mellett egészen másnak fogjuk találni az aquileiai dénárak finomságát. Minthogy a 15 latos bécsi márka tiszta ezüsttartalma 262·506 gr, a meghatározásban szavakban kifejtett egyenlet ilyen alakot ölt: 262·506 gr. = 260 dénárral, a miből egy dénár színezüst tartalma 1·009 gr. volna. Ez pedig az 1·1503 gr. teljessúlyhoz viszonyítva körülbelül 14 lat finomságot ad, ami, mint látjuk, körülbelül ép annyival áll felette a Luschin és Puschi eredményeinek, mint amennyire első számításunk eredményei azoktól elmaradnak. Vegyük az ezüstöt tizedfinomságúnak, vagyis $14\frac{2}{5}$ latosnak, a mely finomság a kereskedelmi ezüstről a

¹ « \mathfrak{S} » = a dénár conventionalis jelzése, mint a « β » a solidusra, a « \mathfrak{A} » a tontra stb.

² Steinherz i. m. 35—36. l.

³ Steinherz i. m. 65. l.

⁴ U. o. 43. l.

középkorban szintén elég gyakori volt, akkor 1·1503 gramm teljessúly mellett az aquileiai dénár fiomságát 13·47 latosnak, egy másik, Steinherztől is ajánlott középdénársúly — 1·1236 gr. — mellett pedig 13·8 latosnak találjuk. Lehetne még több próbaszámítást is eszközölni a felhozott adat alapján, de a valószínűséghez ez is elég, a pontos meghatározásról meg az adatok hiányos voltánál fogva úgyléleke eleve le kellett mondanunk. Ami valószínűség pedig e számításokból előtűnik, az nem több, mint, hogy a helyes érték itt is alkalmasint a két határmennyiség között, körülbelül a Luschiné eredményei, vagy a lizedfinomságú ezüsttel végzett legutóbbi számításaink eredményei felé keresendő, s ha már választani kell, részünkről az aquileiai ötvényt inkább tartjuk 8-ad, mint 5-öd fokúnak, bár a teljes bizonyosság itt is csak pontos és kiterjedt vegyi vizsgálat útján volna megállapítható.

Összefoglalva az eredményeket, látjuk, hogy a csoportonkint megállapított finomtartalmak középértéke elég jól megfelel még a 13. század végén is annak a becslésnek, mely Magyarországon a «frisaticusok»-at illetőleg a század első felében szokásban volt. A valódi friesachiak és graziak átlagos finomsága még Frigyes korában is tizedfokúnak tekinthető, a salzburgiak és aquileiak pedig, ha rosszabb minőségűek voltak is, kisebb számuknál fogva sohasem ronthattak annyit a «frisaticus»-ok átlagos fémértékén, hogy az «argentum decimac combustionis»-sal, a tizedfokú kereskedelmi ezüsttel való összehasonlítás nagyon helytelen és hamis lett volna. Mennyivel biztosabb és helyesebb lehetett ez az egybevetés a század első felében, mikor a «frisaticus» név még nagyrészt a II. Eberhard kitűnő friesachi és salzburgi pénzeit jelentette!

Felmerülhet még az a kérdés, hogy, ha ily nagy szerepre voltak hivatva a friesachi dénárok hazánk területén, nem volt-e valami hatásuk a magyar pénzverés fejlődésére is, nem találunk-e az azon korbéli magyar dénárok külsején és technikáján oly motivumokat, melyek a friesachi minták utánzásainak volnának tekinthetők? A kérdést Rupp,

Réthy és Végh Ödön kutatásai már rég eldöntötték ugyan, de a friesachiakról írván, talán nem lesz értelem nélkül való munka, ha az e téren történt eddigi kutatások eredményeit is itt röviden összefoglalom.

Igenis, a hasonlóság megvan, sőt nagyon feltűnő a 13. sz. elejéről való egyes éremcsoportjaink és a friesachi veretek között. Különösen II. Endre dénárai mutatják a friesachi típus erős befolyását. Az aquileiai és friesachi dénárokon gyakran előjövő oszlopos, tornyos, templomszerű építmények, s az ezekkel együtt található csillag, hold, kereszt, golyó s más hasonló tért-kitöltő ábrázolatok II. Endre dénárainak igen nagy részén érvényesülnek. A nagyság, a dénárok és obulusok közötti különbség körülbelül szintén megfelel a friesachi dénárok specieseinek, csak a formák nem olyan változatosak, mint emezeknél. A négyszögalakú dénárok ugyanis nálunk nem tekinthetők eredetieknek, csak csonkítás, körülnyírás által lettek olyanokká, míg ez a forma a nagyobb friesachi dénárokon — mint tudjuk — mindvégig elég közönséges. Az utánzatok száma és minősége is arra vall, hogy a friesachi dénárok igazi virágkora nálunk a 13. század első 4—5 évtizede lehetett. Igen valószínű, hogy II. Endre pénzverőmestereket is kért Karinthiából, a mi még jobban megkönnyítette a friesachi minták elterjedését. IV. Béla alatt már kevesbül a friesachi utánzatok száma, a régi típust lassankint részint nemzeti jellegű, részint görög és bécsi motívumok szorítják ki, míg III. Endre korában a friesachi hatás már csaknem teljesen elenyészik.

LÁSZLÓ JÓZSEF.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

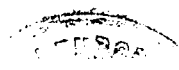
IV. Béla állítólagos sicíliai királysága.

Az újabbkori német történetírók között, kik Magyarország történetével az Árpádok korában foglalkoztak, *Lorenz Otokár* a legkiválóbbak egyike: «Deutsche Geschichte im XIII. und XIV. Jahrhunderte» című munkájában,¹ a német birodalom és a magyar nemzet összeköttetéseit, a források önálló, beható tanulmányozása alapján, bővebben, mint bármelyik elődje, tárgyalja. Azonban a genialis író az ő felfogásában. ítéletében és következtetéseiben kivételes merészség jellemzi, mely Pauler Gyulát arra készítette, hogy «A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt» című alapvető munkájában több helyen jelezze Lorenz tévedéseit. Ezeknek egyike vagy elkerülte figyelmét, vagy pedig nem tartotta szükségesnek, hogy arra utaljon. Pedig az, mivel egy nagyjelentőségű combinatio szolgál alapul, kiválóan érdekes.

Lorenz előadván, hogy a babenbergi uralkodóház kihalta után (1246) IV. Incze pápa IV. Béla királynak Ausztria és Stíria birtokbavételére irányuló törekvéseit kezdetben fölkarolta, de csakhamar elejtette, a következő meglepő felfedezéssel áll elő:

«Man war in Rom nicht verlegen Ersatz für die vergeblich erregten Hoffnungen anzubieten. Auf nichts Geringeres als auf einige der schönsten Besitzungen der Staufer im Königreich Sicilien wurde jetzt die ungarische Dynastie hingewiesen. Doch sollte sich das königliche Haus entschädigen und durch dieses Mittel sollte es zugleich in die längst gewünschte Action gegen die Staufer getrieben werden. Mit aller diplomatischen Förmlichkeit hat Innocenz IV. dem Sohne König Belas in Sicilien, das wie es in dem Schreiben heisst eines Königs ermangelt, nicht unbedeutende Leben übertragen wollen — und das ist gewiss einer der interessantesten Schachzüge des Papstes in diesen ver-

¹ I. kötete 1864, a II. 1866 jelent meg Bécsben.

wickelten Kämpfen gewesen. Wäre dieser Plan ausgeführt worden, so hätte der Papst damit das sicherste Mittel gefunden, um den Schauplatz des Hauptkampfes der Hohenstaufen aus Italien nach den Donauländern zu verlegen.»¹

Ez elbeszélés forrásául Theiner által közzétett pápai levél idéz.

Élénk kíváncsisággal kerestem fel ezen iratot, mely hivatva volt, Lorenz véleménye szerint, a magyar királyi ház előtt világtörténelmi jelentőségű új tevékenységi tért nyitni meg.

Azonban az 1251 február 25-ikén kelt pápai levélnek már czímezése meggyőzött arról, hogy az nem a magyar királyi háznak szól.

«Nobili viro Stephano nato clare memorie regis Ungarie»² tehát egy elhunyt magyar király István nevű fiához van intézve. A levél szövege pedig nem a pápa ajánlatát tartalmazza, hanem hozzájárulását a magyar királyfi által a sicíliai királyság területén fekvő uradalmakra támasztott örökösödési jogigényekhez.

Nem merülhet föl kétség az iránt, hogy ez a királyfi azonos István herczeggel, II. Endre és Beatrix herczegnő fiával, ki atyja halála után olasz földön született, ott töltötte életét és III. Endre atyja lett.

Igy tehát az elmésen kigondolt föltevés összeomlik; romjainban óvatosságra intve a történetíró.

FRANKÓI VILMOS.

Az orosz-román érintkezés történetéből.³

Oroszország protectori szerepe a gör. keleti vallású népekkel szemben sokkal régibb, mint a hogy gondolnók; nagyhatalmi állásra jutása előtt már sűrűn érintkezik a közös vallás czímén a balkáni népekkel, s a magyar közönség előtt jórészt új az az adathalmaz, melyet a nagyszebeni tudós fiatal tanár Moszkvában

¹ I. m. II. 106.

² Monumenta Hungariorum sacram spectantia. I. B. 208.

³ *Dr. Silviu Dragomir: Contributii privitoare la relatiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII.* (Bucuresti. 1912. a Román Akadémia kiadv.), és *Relatiile bisericeşti ale Românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII.* (Nagyszében, 1914.)

gyűjtött, s e kötetekben részint mint oklevéltárat, részint mint feldolgozást közread.

A görög, szerb és bolgár papok már a XV. századtól nagyban járnak segélyért Moszkvába, az oláh fejedelemségek küldöttei, jóllehet földrajzilag közelebb estek az oroszhoz, mégis csak a XVII. században kezdtek odakapni. Szerző abban keresi ennek okát, hogy a fejedelemségek nem voltak politikai összeköttetésben az orosz udvarral, s a bőkezűen dotált egyházak nem szorultak idegen segélyre, míg a török pusztítások e helyzetet meg nem változtatták. A legrégebb adat az orosz-oláh érintkezésre a XVI. század második feléből való, midőn Vaszilievics Iván czár két kolostort alapít Moldvában. Aztán nem találunk megint 1613-ig semmi érintkezést, ettől kezdve szakadatlan sorban járnak az oláh főpapok és szerzetesek is Moszkvába.

Pedig az odajárás elég körülményes volt: csak Putivlia (Путівля) városon keresztül léphettek be az orosz birodalomba azok a keleti papok, kik a czárhoz akartak jutni kihallgatásra; itt jelentkezni kellett a vajdánál, ez részletesen kihallgatta az illetőt: kicsoda? hová való? milyen országokon és városokon át jött? mért megy Moszkvába? miféle ereklyét hoz magával? van-e politikai tartalmú levele a patriarchától vagy másoktól? A kihallgatás eredményét a vajda rögtön jelentette a czárnak; a míg megjött az engedély, hogy mehet-e az illető Moszkvába, addig az orosz állam költségén élt Putivliában. Ha kedvező válasz jött, akkor a vajda állami szekeren kíséreléssel küldte az illetőt Moszkvába; megérkezve jelentkeznie kellett a «követek hivatalá»-ban, a hol ugyanúgy kihallgatták, mint Putivliában. Előadásukat jegyzőkönyvre vették, s elhelyezték a külügyminisztérium levéltárában az ajánló levelekkel s az ügyben végzett levelezésekkel együtt.

Ezeket a népek szerint rendezett actákat nézte át a szerző más levéltári anyaggal együtt, s közöl 56 levelet és 3 facsimilét belőlük, az előbbieket eredetiben és oláh fordításban.

Az így Moszkvába érkezett segélykérőt rendszeren a szerb, esetleg más kolostorba internálták, s a czár külön engedélye nélkül addig senkivel sem érintkezhetett, míg audientían nem volt. A czári audientia az illető rangja szerinti czeremóniákkal járt; a fogadás után meghívta a czár asztalához, vagy lakására küldött ételt neki; ettől kezdve szabadon járhatott-kelhetett, míg a búcsú-audientia után el nem utazott. Ekkor pénzsegélyt, illetőleg aján-

dékot kapott rangja szerint a czártól: metropolitának rendszeren 300 rubel járt, kíséretének 200. (A rubel értéke akkor 12—17-szerese volt a mainak.)

Nem mindenkit engedtek Moszkvába, csak a kinek valamely egyházfőtől vagy világi nagy úrtól ajánló levele volt. A görögök majdnem mindig eljutottak, a szerbeket azonban sokszor nem fogadta a czár, sőt 1636-ban a putivliai vajdának elrendelte, hogy a szerb barátokat Putivliából küldjék haza valami kis ajándékkal, 1696-ban pedig utasította őket, hogy a szerb és oláh szerzeteseket fordítsák vissza a határról, ha csak különös ajánló levelök nincs.

Az első oláh segélykérő, kinek actája megmaradt, Jeremiás metropolita, különben eredetileg makedon-görög, kit Bethlen Gábor munkácsi és mármarosai püspökké nevezett ki; 1621-ben járt Moszkvában, de többé nem tért vissza Magyarországra; írásai közt két magyar igazolvány is volt.

1628-ban járt az első erdélyi küldöttség Oroszországban: három barát a prizlopi zárdából; volt két egyházi ajánló levelök, de nem volt bennök kitéve sem a czárnak, sem az orosz patriarchának neve; azzal védekeztek, hogy náluk senki sem tudja ezek nevét, mert még senki sem járt Oroszországban. Harmadik írásuk a «magyar király» magyar nyelvű ajánló levele, de ezt senki sem tudta elolvasni. Nem is engedték őket Moszkvába, hanem a czár adatott nekik 15 rubel ajándékot. Különben azért mentek, mert tartozik a zárda néhány magyar úrnak már 30 esztendeje 1000 arannyal, azt akarják megfizetni, s új zárdát építeni.

1629-ben a «szerbországi» borosjenei zárda héttagú küldöttsége próbált szerencsét Longin metropolita vezetése alatt, ki öt évvel ezelőtt mint beocsini archimandrita már járt a czárnál. Most nem fogadta a czár őket sem, hanem 41 rubel ajándékkal hazaküldette Putivliából.

1645-ben Jorest volt erdélyi püspök, mint moldvai kiküldött járt a czárnál, a ki az erdélyi luteránusok erőszakoskodásait panaszolta el, különösen a Rákóczi fejedelem «nagy papját» (valószínűleg Csulai, s luteránusokat tévesen írtak reformátusok helyett).

1651-ben Sofronius, a hodosbodrogi zárdában lakó lippai metropolita is «Szerbország»-nak mondja hazáját, ez egy csomó egyházi könyvet kér és kap; 1662-ben Teodosius verseczi metropolita azonban beismeri, hogy magyarországi.

Külön fejezet foglalkozik azokkal a moldvai követekkel, kik nem pénzt, hanem templomi festőket kérnek a czártól, s pénzen vesznek szentképeket is.

A zárdák magánvállalkozásai után már a fejedelmek hivatalos követei jönnek, kik előbb — Lupu vajda alatt — csak a czár barátságát kérik, de már 1654-ben István György moldvai vajda hűséget ígér Mihajlovics Elek czárnak, ki őt és országát uralma alá fogadja, s 1656-ban ez 10 pontú feltétel mellett formális hűségesküt is tesz a czárnak, a trónörökösnek és nagyherczegnek. A hosszú hűségeskü szövegét is közli Dragomir. A vajda azonban már a rákövetkező évben panaszkodik, hogy a czár őt csak «üres biztatásokkal táplálja».

Nagyon kegyesen fogadta a czár Brankovics Száva erdélyi püspököt 1668-ban, s azt a jogot adta neki, hogy minden hetedik évben elmehetnek ő vagy utódai adományért Moszkvába; e ritka jogot — öt évi időközre biztosítva — még csak két oláh zárdá kapta meg később: a kosuleai és galatai.

Dosoftciu moldvai metropolita életére vonatkozólag sok új adatot talált a szerző és sok eddigi téves adatot helyreigazított; kiderítette, hogy Thessaliai Simon fordítását Strijben való hontalansága alatt végezte, s nem Moszkvában, hová soha el nem jutott, nemhogy ott halt volna meg, mint a hogy orosz írók állítják.

1688-ban Csernovics Arzén, a szerb patriarcha is követet küld Moszkvába; levelében panaszkodik, hogy a török uralom jobb, mint a német, mert az legalább vallásukat nem bántja; a czár segítségét kéri a «pápisták» ellen, de azért mégis felcserélte a török uralmat a némettel. Érdekes alak követe, Ézsaiás archimandrita, egy görög ember, a ki Kantakuzén Serbán vajda megbízásából is járt az orosz udvarnál; 1691-ben Brassóban a bécsi kormány letartóztatta, s csak két évi fogság után szabadíthatta ki az orosz követ. Ekkor még elment egyszer Moszkvába, honnan hazatérve uniált és debreczeni pap és vikárius lett; 1701-ben a bikszádi kolostorban rablók ölték meg.

Ezidőtájtban kezdtek a brassaiaiak is Oroszországba járni: 1690/1-ben Oprea pap, 1694-ben Ciprián, 1697-ben Hoban Vazul járt Moszkvában, ez utóbbi szláv nyelvű szertartáskönyveket is kért, mert ezeknek nagyon híjával vannak. Hogy a nagyszebeniek is ott járhattak, a bécsi orosz követ közbelépéséből sejtjük, ki engedélyt kért, hogy Nagyszeben belvárosában építhessenek hitsorsosai templomot.

A sok fejedelemségi kalugyer mellett egy apáczaküldöttséget is találunk, erdélyieknek mondják magukat, kiknek «Filofteia» nevű zárdáját a németek elpusztították.

A sok pénzsegély és még több ígélet nem maradt nyomtalan, az oláhság megszokta, hogy Oroszországtól várja a jobb jövőt: «a megváltás és segítség a törökök és katolikusok ellen csak Moszkvából jöhet», írja Teodosius, a bukaresti metropolita 1700-ban.

A Dragomir második könyve tulajdonképen csak egy része a tervezett munkának: az 1743—1761. évi időközt öleli fel, midőn már nem kisebb-nagyobb pénzsegélyvel kötelezi le az orosz hozzá folyamodó erdélyi hitsorsosait, hanem a bécsi udvarnál tesz állandóan diplomatiiai lépéseket érdekükben. Az egyházi unió nem sikerült ügy, a mint létrehozói tervezték, a népet az erőszak sem tudta megtartani «egyesült»-nek. Brassó, Fogaras, Szelistye követei sűrűn járnak Bécsbe és Szentpétervárra, keleti vallásuk szabad gyakorlatát és a balázsfalvi gör. kath. helyett külön keleti püspököt kérve; kívülről is nagy izgatás folyik. Havasel és a magyarországi privilegizált szerbek ügynökei biztatják az erdélyi elégtelen faj-, illetőleg hitrokonokat, míg fegyveres lázadásba nem sodorják őket. A brassai Eustatios esperes 13,000 frtot hoz Oroszországból templomépítésre, balomiri Pap Miklós görög katolikus vikárius is otthagyja az új hitet, s kiszökve megjárja Oroszországot, s aztán közel az erdélyi határhoz az árgyesi zárda élére kerül; a szelistyeszéki küldöttséget Bécsben elfogják és Kufsteinban hálnak meg mindhárman. Pár év mulva Nikodém fogarasvidéki kalugyer és János pap Ecsellőről eljutnak Szentpétervárra és Erzsébet czárnő közbelépését megnyerik az orthodoxok vallásszabadsága ügyének, ki Keyserlinget, bécsi követét utasítja is ilyen irányban. A kivándorolt szerbektől alapított oroszországi «Újszerbiá»-ba kezdik az erdélyi gör. keletieket orosz ügynökök csalogatni, mire a bécsi kormány lép közbe az orosz udvarnál.

Szerző a karlóczai és moszkvai lévéltárak szorgalmas bűvárlása alapján adja elő az eseményeket, az igazságot keresi, de a rajz mégsem egészen igaz; előadása tárgyilagos, de az olvasó az igaz adatokból a vázolt kor hű képét mégsem kapja. Nem azért üldözték őseit, mert oláhok és keleti vallásúak voltak, hanem mert nem voltak katolikusok; a Mária Terézia korabeli kath. visszahatás a protestáns magyart, sőt németet is üldözte,

s ezek épenúgy a hitrokon porosz udvartól vártak segítséget, mint a keletiek az oroszról. Így egy felekezet sérelmeinek kiszakított tárgyalásával akármilyen igazat mond is, de a nyert kép nem lesz igaz.

Első könyvében még meglátja a protestánsokat, mert akkor azok az elnyomók, de a XVIII. században már társak a szenvedésben, tehát meg sem említi őket. Amott Brankovics Száváról azt írja, hogy «lebírta egy fanatikus kálvinista fejedelem vak dühe» (41. lap); Apafi Mihályról sok mindent lehet mondani, csak épen azt nem, hogy fanatikus volt, s egyébként is Brankovics Szávát már Barcsai Ákos fejedelem is megfosztotta püspöki széktől. Ez is fanatikus volt? A politika okozta vesztlét e mozgalmas életű papnak, nem a hit.

Szerző alapos tudású, komoly készültségű történész, kitől még igen sokat várhatunk; magyar, német, latin, orosz, román és szerb forrásokból dolgozik, kritikával. Ezek egyháztörténelmi dolgozatok, s ilyenekben a legobjectivebb ember sem tud egészen kívül állni az eseményeken, gör. kath. ember bizonyosan máskép tárgyalta volna ezt a kérdést, ha szintén igazat írta is; azt mindenesetre felhozná, hogy a nagy üldözések után nálunk sokkal népesebb a gör. keleti egyház, mint a gör. kath. Az Oroszország hatalma alá került 12 millió hívővel bíró gör. katolikus egyház azonban nem egészen egy század alatt megszűnt, eltűnt.

GAGYI JENŐ.

IRODALOM.

A magyar politika-tudomány. Irta Pasteiner Iván. Különlenyomat a Bud. Szemle 1914. évi 353. és 354. sz.-ből. 36 l.

Sokan bizonyos elfogultsággal nézik azokat a tanulmányokat, a melyek valamely ismeretkőr irodalomtörténetével foglalkoznak. Az irodalom történetében nem látnak mást, mint neveknek, címeknek és évszámoknak a felsorolását. És ha valóban így van nem egyszer, vajon nem kérdezhetik-e némi jogosultsággal: ugyan mi szüksége van a tudománynak ilyen dolgozatokra, a melyek új ismeretekkel nem gyarapítják tudásunkat, az illető tudományt előbbre nem viszik? Valóban az olyan irodalomtörténeti dolgozat, a mely csak az adatok száraz felsorolásában merül ki, aligha sorozható a tudományos irodalom nyereségeihez. Ha az irodalomtörténeti kutatás, a mint megengedjük, igen sokszor pusztá adatösszeállítás, akkor igazuk van azoknak, a kik azt tartják, hogy üdvösebb a befektetett munkát, új eredmények elérésére fordítani, mintsem meddő visszaemlékezésekre pazarolni.

Az irodalomtörténet igazi jelentőségét azonban minden elfogultsággal szemben meg tudjuk állapítani, ha abból indulunk ki, hogy a tudománynak is megvan a maga külön élete. Nem a nevek, címek és évszámok feltüntetése a lényeg, hanem a neveknek, címeknek és évszámoknak egymásbakapcsolódása, szoros összefüggése. Az ismeretek nem úgy halmozódnak egymásra, mint egy árúraktár cikkei, hanem minden új ismeret a már megszerzetekhez fűződve a régivel együtt él, az ismeretek minden egyes része szerves kapcsolatban áll az egészszel. Nem is tudnók megérteni a tudomány előbbrehaladását, ha nem ezt a felfogást tételezzük fel. Ahhoz, hogy valamely ismeretkőr megalkuljon, nem elég egy kutató lángész teremtő ereje sem, hanem igenis kell a kutatók egész serege, nagynevű és névtelen munkások sok-sok nemzedékének szellemi energiája.

Ezért mondhatjuk, hogy a tudomány fejlődik és csak akkor

mondhatjuk, hogy fejlődik, ha így van. Ahhoz, hogy valamely ismeretkör virágzásnak induljon, elengedhetlenül szükséges az irodalmi munkások egymásra következő sorozatában a benső összefüggés. Ott nem lehet igazi tudományos irodalmi élet, a hol minden író újból — úgyszólván a semmiből — akarja megteremteni azt a tudományt, a melynek művelői voltak már előtte is. Valóságos Penelope munka volna ez, ha egyáltalán lehetséges volna. Ámde az, a ki mindent önmagából vél meríteni, csak magát csalja meg, mert nincs ugrás a tudomány életében sem.

Ezért az az irodalomtörténet, a mely az ismeretkör belső fejlődését világítja meg, kimutatja a munkások eszméinek kapcsolatát, irányait, egymásra következősét új tanulságokat teremt. Nem a pusztá kegyelet érzése kívánja az elődök nyomdokainak kipuhatólását, hanem a tudományos működés természetete. Minden jó irodalomtörténeti kutatás előbbre segíti a tudományos munkálkodást, mert a tudományos élet folytonosságát biztosítja.

A magyar tudományos élet többszörösen is érzi az irodalomtörténeti összefoglalások szükségét. A legtöbbször idegenbe, a nyugatra vezetnek az első szálak és a hazai talajban való meggyökerezés, a külön lét jelenségei igen tanulságosak.

A magyar politika tudományának kezdetei is a XVIII. század végén a külföldre vezetnek vissza. Az állami élet jelenségeinek vizsgálata Mária Terézia tanügyi reformjaival kapcsolatban indul meg. A természeti közjognak és a politico-camarai tudományoknak tanítása Martini és Sonnenfels tankönyvei nyomán indult meg. Természetes, hogy az első magyar politikai irodalom, sőt a későbbi is sokáig ezeknek az íróknak befolyása alatt volt. Különösen áll ez az egész ismeretkör alapfelfogására nézve. A tudománynak a hasznosság szempontjából való értékelése idézte elő, hogy az állanra vonatkozó vizsgálódások nem a jelenségek felett uralkodó törvényszerűségek, hanem az eszélyességi gyakorlati szabályok megállapítására törekedtek.

Pasteiner Iván irodalomtörténeti kutatásai a most előrebocsátottak pontos megállapításával kezdődnek. Már itt észlelhető, hogy a kutató nemcsak az adatok lelkiismeretes összeállítására törekszik, hanem az egész irodalmi anyagban való elmélyedés után magas és egységes szempontok szerint tárgyalja a magyar fejlődés megindulását. A tanulmány kezdetén érezzük, hogy

nem bibliographiával van dolgunk, hanem eszmék összefüggő történetével. Érdekes a Wolf-féle természetjog, Mária Terézia és II. József tanügyi kormányzati elvei és a Sonnenfels, Martini tanításai közötti eszmei szoros egyöntetőség kimutatása. Az első magyar írók hűségesen követik az uralkodó irányt, így Rosos, Brézanóczy, Szibenliszt, Banó és Ujfalusy. Kant befolyása alatt a protestáns akadémiákon tanítók irodalmi munkássága jelent, bár elszigetelten és ezért hatás nélkül némileg szabadabb és fejlettebb irányt.

Pasteiner irodalomtörténeti módszerének jellemzésére szolgálhat, milyen meggyőzően mutatja ki a francia forradalom után bekövetkezett reactio és a rendszeres állami vizsgáldások stagnálása közt az összefüggést és különösen a nálunk uralkodó rendi állam visszahatását a politikai eszmék fejlődésére. A 30-as évek nagy eszmei megújódása megtermi gyümölcseit a politikai tudomány terén is. Ekkor fejt ki kanti alapon Virozsil Antal természeti közjogát. Szerződési államfelfogása régi közjogi tudományunk elve lett és szerephez jutott a 67-iki kiegyezést megelőző vitákban is. Virozsil készíti elő a talajt Karvasy fellépéséhez, a ki politikai tudományunk megalapítója.

Pasteiner szabatosan és mégis tömören jellemzi Karvasy felfogását, a mely a politikában a gyakorlati államélet eszélyességi tanát látja. Itt sem feledkezik meg tényleges politikai viszonyaink és az elmélet közti okozati összefüggés feltüntetéséről. Karvasy követői (Szeremlei, Kautz, Pisztóry, Szilágyi Dezső) is beható ismertetésben részesülnek. Mindegyik gondolkodó nemcsak az eszmék közössége, hanem egyéni jellegzetessége szempontjából is méltánylást nyer. Nagyon érdekesen domborítja ki Pasteiner az állam organikus természetének felismerését, mint legújabb irodalmi fejlődésünk uralkodó és központi eszméjét. A hegeli bölcsészet hatása alatt a magyar tudományban is kivált az államnak, mint ethikai organismusnak a felfogása és ezen a közös nagy tételen építik fel Kerkápoly, Kunez és Concha politikai rendszereiket.

A magyar politika-tudománya most már virágzási szakához ért el, midőn a kialakult külön rendszerek egész szellemi fegyverzetükben állanak előttünk. Igaza van Pasteinernek, midőn Concha Győző politikai rendszerében látja a magyar politika-tudomány teljes kifejtését és betetőzését. Valóban ő az, a ki az elődök munkásságát méltányolva, a tudomány magyar fejlődésének irá-

nyában, az egész világ politika irodalmának tökéletes ismeretével hozzáfoghatott saját rendszerének felépítéséhez. Pasteiner Concha rendszerét híven ismerteti, és mindenki, a ki olvassa az alap-
tételék szorosan egybefonódó láncolatát, érezheti az egész rendszer hatalmas arányait, egyéni sajátosságait és a jelenkor irodalmában magas állását.

Concha megmutatta, hogyan lehet az egyetemes nagy szempontokat összhangba hozni a nemzetiekkel, hogyan lehet az egész irodalom felhasználása mellett megőrizni a hazai irodalom igazi értékes eredményeit. A nagy philosophiai szellemi áramlatok befolyása nem semmisítette meg a tudós egyéniségét, csak gazdagabbá tette. Sem egy Hegel, sem egy Stein Lőrincz nem állították meg eszméit saját fejlődésük útján. Rendszere sem lett lezárt és így fejlődésre nem képes egészszé, a melyben csak el lehet merülni: a jeles tanítványok egész serege bizonyítja a mester eszméinek megtermékenyítő erejét. A magyar politikai élet a mely egész társadalmi életünk központja ma is és így a nemzet legjobb erőit természetszerűleg lekötve tartja, kell, hogy ha valahol, úgy itt érezze az elmélet gazdagító és finomító befolyását.

Pasteiner dolgozatának befejező szavai nem pusztá phrasisok, midőn rámutat kutatásainak eredményeképen a magyar politikatudomány fejlődésének emelkedő útjára, a melyet megvilágítani nem egy részletében sikerült.

ILLÉS JÓZSEF.

Antike Schlachtfelder in Italien und Afrika. Mit Unterstützung der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Herausgegeben von J. Kromayer und G. Veith. Erste Abtheilung: Italien von J. Kromayer. Mit 10 lithogr. Karten u. 35 Abbildungen im Text. XV. 494. Füzve 20 Mrk. Zweite Abtheilung: Afrika von G. Veith. Mit 10 lithogr. Karten, 23 Abbildungen im Text und dem Registern für das ganze Werk. XII, 495—935.

Füzve 15 M. Weidmannische Buchhandlung in Berlin, 1913.

A czímben foglalt munka folytatása annak a vállalatnak, melynek első kötete¹ a görög csatákat írja le harcztereikkel

¹ Antike Schlachtfelder in Griechenland, Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte von Joh. Kromayer. Erster Bd. Mit 6 lithogr. Karten und Tafeln in Lichtdruck. Gr. 8. X, 352. 1902. Füzve 12 Mk.

Epaminondastól a római hódításig, másodika Kynoskephalától Pharsalosig¹ terjed.

A legutóbb megjelent harmadik kötet Hamilcar Barcas és Hannibal pun háborúit s Julius Cæsar polgárháborúját tartalmazza. Kromayer tanár a hadtörténelem terén elismert tekintélyként működő Veith századossal 1907/8-ban Itálián keresztül Afrikáig az összes csatamezőket beutazták. Veith százados különösen a stratégiai mozzanatokot figyelte meg s fényképfelvételeivel s tereprajzaival világítja meg a csatameneteket. Az ókori írók közül csupán Polybios és Julius Cæsar adatait igazolják ezek a felvételek; míg Livius és a görög írók feljegyzései önkényes elbeszéléseknek bizonyultak. Veith kapitány hadászati kritikáját Itália területén a kormány megbízásából kísérelőkül szegődött Pittaluga V. vezérkari őrnagy, s Afrikában Blondant H. kapitány segített elő, ilyenformán valóságos szaktanácskozások eredményeit tartalmazzák ezek a kötetek.

A kik az ókor eme nagyjelentőségű hadászati eseményeiről behatóbb tájékozódást keresnek, azok nagy haszonnal forgathatják a rajzmellékletekkel is sokat magyarázó köteteket. Egyébként a tartalom változatosságát az egyes címekből is megítélheti mindenki. Az Itáliát tartalmazó kötet ezekről szól:

I. Hamilcar Barcas Siciliában, 1. Heirkele, 2. Eryx.

II. A második pun háború Cannæig. 1. Trebia, 2. Átkelés az Appennineken, 3. Trasimenus és Plestia, 4. Callicula, 5. Gerunium, 6. Cannæ.

III. A második pun háború Cannæ után. 1. Tifata és Beneventum 216—212 Kr. e., 2. Grumentum 207 Kr. e., 3. Metaurus.

Az afrikai csatákat ezek a fejezetek tárgyalják. Az afrikai harcstér: IV. A lybiai zsoldos hadjárat. V. A második pun háború folytatása Afrikában és pedig: 1. Utica, 2. Narragura. VI. A harmadik pun háború. VII. Cæsar polgárháborúja és pedig:

A) A Curio afrikai expedíciója Kr. e. 49-ben Utica és Bagradas. 1. Az események lefolyása és localizálása. 2. A hadjárat összefüggő ismertetése.

¹ Antike Schlachtf. in Griechenland II. Bd. Die hellenistisch-römische Periode: von Kynoskephalæ bis Pharsalos. Mit 12 lithogr. Karten, 11 Beikarten, 2 Skizzen im Text und einer Tafel in Lichtdruck. Gr. 8. XII. u. 452. 1907. Fűzve 18 Mk.

B) Cæsar afrikai hadjárata Kr. e. 47/46-ban, 1. Ruspina, 2. Uzitia, 3. Aaggar, 4. Thapsus, 5. A hadjárat rendszeres áttekintése.

Mellékletek : I. A hadsereg állománya. II. A bellum Africænum szerzőjének : Julius Cæsarnak jellemzése.

A kötetek használatát kitűnő tárgymutató könnyíti meg.

Úgy a tanítás emberei, mint az ókori történetírás munkásai értékes és további eszmélkedésre serkentő segédkönyvet nyernék a két kiváló szerzőtől s valóban kívánatos volna, hogy Pannonia megvitatása és a két dák háború szintén ilyen hivatott feldolgozókra találjanak.

TÉGLÁS GÁBOR.

Dr. Josef Zavadil: Velehrady, Děvin a Nitra. (Velehrad, Dévény és Nyitra. Adalék a nagy-morva birodalom fővárosa helyének megállapításához. Kremsier, 1912. 8°. 110 l.)

Egy régi vitás kérdés megoldását kísérli meg a Magyarországon sokat utazott szerző. Még eddig az egész probléma egyes, részben hamis, XIII. századbeli oklevelek magyarázata és a körül a kérdés körül forgott, hogy a Morvaországban a Magyar-Hradisch kerületben fekvő Velehrad egyenes összeköttetésben áll-e a Rastislav egykori Velehrad-jával, addig Zavadil kimutatja az eddigi egész kutatás meddőségét és e tért elhagyva, az egész kérdést új alapra fekteti. Nem a mai Morvaország volt szerinte a nagy-morva birodalom középpontja, hanem ennek csak északnyugati része; nem Morvaországban, hanem a Duna, a Nyugat és Kelet ezen összekötő útjai mellett vívta Rastislav és Szva-topluk nagy harczeit a frankokkal.

Magyar földre mutatott Červenka J. L. régész is (Děvin a Velehrad. Kremsier, 1902); Dudek is e nézetet vallotta egykor, míg Brandl el nem térítette tőle; a hogy a magyarság sok jeles fiát elküldte az Ural melléki őshaza keresésére, úgy kell itt is a localpatriotismusnak visszavonulni a tárgyilagos, széleskörű történelmi nyomozás elől. Éles kritikai elmével kutatja és tolmácsolja a szerző a 855., 864., 869. és 871-es fuldai évkönyvek szövegét és Pertz magyarázatát helyesbítve Dévényre mutat, hol — habár nem régész-szakember — nyugodt, biztos szemmel rekonstruál egy középkori vár romjaiból és régi erődítmények maradványaiból sánczokat, falakat, felvonóhidat, várkaput és vár-

udvart s Dévényben és Dévény körül egész rendszerét mutatja be a természetes és mesterséges védelmi műveknek, mint Rastislav várát. E mellett a kérdésbe vágó irodalmat sem hagyja figyelmen kívül.

Hasonló helyrajzi bonczolásban részesíti a szerző a régi Nyitrát is.

Zavadil világosan és megnyerő logikával írt értekezése, melynek megállapításait elsőrangú régészek is méltánnyalással fogadták, hat fejezetre oszlik: az elsőben a tárgyalt kérdés eddigi történeti eredményeit foglalja össze s a különféle feljegyzéseket és a szájhagyományt taglalja; a II., III., IV. fejezet Dévényt mutatja be helyrajzi, régészeti és hadtörténeti nézőpontból; az V. fejezet Nyitrát, mint Szvatopluk székvárosát, a VI. a morvaországi Velehradot, mint a nagy-morva birodalom valószínű szellemi központját. (Figyelemreméltó e munka ismertetése is dr. Wagner L.-től a «Pressburger Zeitung» 1913 január 23—24. számaiban.)

Bécs.

IVANIC JÓZSEF.

Thallóczy-Jireček-Šufflay: Albán Oklevéltár. (Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Collegerunt et digesserunt dr. Ludovicus de Thallóczy, dr. Constantinus Jireček et dr. Emilianus de Šufflay. Volumen I. annos 344—1343 tabularumque geographicam continens, Vindobonae 1913. Typis Adolphi Holzhausen in 4°).

Soha könyv az actualitásra nagyobb igényt nem tarthatott, mint ez. Hónapokon át egész Európa szeme a Balkánon s különösen ennek a kelet európai háromszögnek nyugati oldalán függött; az Albánia-név az emberek millióit lázas izgalomban tartotta s még a történettudománnyal egyáltalában nem foglalkozók is nagy hiányát és szükségét érezték a vélemények zürzavarában egy olyan könyvnek, mely tárgyilagos kritikával szóljon ez eddig csak földrajzi fogalomként ismert ország történetéről.

Számtalan közlemény jelent ugyan meg Albániáról és az albánokról, útirajzok, monographiák, nyelvtudományi értekezések, rövid történelmi vázlatok a legkülönbözőbb nézőpontból, politikai tanulmányok is, azonban Albániának kimerítő oknyomozó története nem található köztük. Ilyennek nem tekinthető persze ez az Oklevéltár sem, de legalább rendszeres gyűjteményét adja az

Albánia középkori történetére — a XIV. század negyedik évtizedéig — vonatkozó összes feltalálható okleveles anyagnak.

Földrajzi helyzete miatt Albánia már legrégebbi időben a népek küzdőtere volt, különösen azzá lett a nagy népvándorlás korában. Az ó-illyr eredetű albánság Croja körül megmaradt ősi földjén s a népvándorlás hullámainak elsímulása után innen kezdett terjeszkedni, különösen a középkor második felében.

Albánia, mint a keletrómai császárság tartománya, csakhamar Eris almája lett a birodalom és az előtörő bolgárok és szerbek közt. A XI. és XII. században a normannok is beállnak küzdőfélnek, be-bechapva ide is, miután már a görögöket déli Itáliából kiszorították. A konstantinápolyi latin császárság felállítására után Velence, a középkor legnagyobb tengeri hatalma, igyekszik hatalmába keríteni az albán partot; kísérlete egyelőre nem volt eredményes az epirusi görög despoták ellenállása miatt, ellenben a latin császárság bukása után a nápolyi Anjouknak sikerült ott egy királyságot alapítani.

Az albán part csak a XIV. század vége felé jut velencei uralom alá, az ország belseje azonban a Nemanjákat uralja ezután is. (Croja elfoglalása 1343-ban történt.)

Ezek a politikai változások, továbbá a Ragusa és az említett birtokos-hatalmak közt birtoklásuk idejében létrejött kereskedelmi összeköttetések, valamint a római és görög egyháznak a középkori Albánia területén való feltékenykedő versengése tükröződnek vissza az I. kötet 835 részint teljes szövegben, részint kivonatban közlött okleveléből.

Ebből az okleveles anyagból azonban alig néhány magánoklevél készült albán földön, valamint ebből a korból nem is maradt semmi okleveles anyag Albániában. Nem játszván önálló szerepet az ország, a talált anyag is inkább csak különböző hatalmaknak az Adria partján való barátságos vagy ellenséges érintkezéseinek visszfénye. Ha írtak is e korban valamit Albániában, az az idők folyamán, a kőbe vésett feliratokat kivéve, talán még nyomtalanabban eltűnt, mint a Balkánfélsziget más részén.

Abból az elvből indulva ki, hogy a lehető teljesség kedvéért mindent hozni kell, a mi csak valamelyes összeköttetésben áll Albániával, e forrásműben vannak: zsinati végzések, patriarchai rendeletek, pápai bullák, görög császárok és balkáni dynastiák diplomái és levelei, a két Szicília és Nápoly királyainak rendeletei, törvények, törvéynovellák, közjegyzői iratok, magánlevelek,

Velence, Ragusa és Cattaro tanácsainak határozatai, követeknek adott utasítások és ezek jelentései, valamint történelmi művekben megjelent köfeliratokként megmaradt oklevelek. Legtöbb anyagot szolgáltatott a vatikáni, nápolyi, velencei és raguzai levéltár, legtöbb kiadatlan anyag a nápolyiból került.

A modern történetbúvárlat csúcspontján álló mű szerkesztői teljes tudományos apparatussal dolgoztak; bizonyítja ezt a szigorú forráselemzés, a sok reconstructio, a hamisításoknak nagy elme-éllel való kiderítése és a keltezések megállapítása. Emeli a mű becsét az egyes oklevelekhez csatolt sok magyarázó jegyzet, mely gondos vizsgálat és az e tárgyat érintő irodalom felhasználásával készült. Albánia helyzete hozta magával, hogy ezen több évi munka folyamán a classikus irodalmon kívül Európa majdnem minden nyelvén írt munkát is tekintetbe kellett venni. Bizonyítja ez is azt a nagy fáradságot, a mivel a szerzők dolgoztak.

Az előszó rövid néprajzi áttekintést nyújt a középkori Albániáról és ismertetést a közlött anyag lelőhelyeiről, gyűjtéséről, meg a munkánál követett módszerről. Ezt követi a bibliographia és az időrendi tartalomjegyzék. Az oklevelek után igen gondosan készített név- és tárgymutató következik szótárral és befejezi a kötetet a középkori Albánia térkép vázolata.

Az országnak 1479-ben török uralom alá kerülteig terjedő, négy kötetre tervezett mű további részei is valószínűleg mihamar megjelennek még pedig a szerzőktől kilátásba helyezett terv szerint a II. kötet 1344-től 1421-ig terjed, midőn a legtöbb albán kikötő Velence uralma alá került, a III. és IV. a további kor anyagát tartalmazza, különösen Kastrióta György harczát a török ellen. A további három kötetben remélhetőleg a többi dalmát levéltárt is, főleg a zárai közjegyzőit és a régi raguzait is figyelembe veszik.

A megjelent első kötet technikai kivitele az előnyösen ismert Holzhausen Adolf-féle bécsi nyomdát dicséri; a különböző nyomdai betűalakok és zárójelek megválasztása a hasonló műveknél használatos külső elrendezés szerint történt, de a helylyel való takarékoskodás céljából a jegyzeteknél használt betűalak választását az olvasók szeme aligha köszöni meg.

Bécs.

IVANIČ JÓZSEF.

Fináczy Ernő: A középkori nevelés története. Budapest, 1914. 8° VIII+334 l.

A neveléstörténet a műveltség történetének egyik legfontosabb ága. Szellemi műveltség és nevelés ok és okozati összefüggésben állanak egymással. Minden kor műveltsége megalkotta a neki megfelelő nevelést, minden kor nevelése befolyással volt a kor műveltségére. Valamely kor neveléséből azon kor vezető eszméjére következtethetünk, viszont a vezető eszme, a kor emberi ideálja szabja meg a nevelés irányát. Ha valamely kor műveltségét meg akarjuk érteni, ismernünk kell nevelését. A neveléstörténet tárgyalásánál keresni kell egy-egy kor nevelésének kapcsolatát a műveltséggel, az étellel. Jelen könyvben is az érdekel bennünket, történészeket elsősorban, minő kapcsolatban állott a középkor nevelése a középkor eszméivel és ételével, keresi és megtalálja-e a szerző a kapcsolatot? A középkor eszméit, életét csak magukból az egykorú forrásokból ismerhetjük meg, melyek közvetlenségükkel, ha a bennük foglalt események nem is felelnek meg mindig a történeti hűségnek, írójuk lelki világát, az ő és kortársai eszméit tükröztetik vissza. A közvetlen forrásokból merít-e az új könyv, ez a történésznek második kérdése. A középkornak is voltak nagy gondolkozói, kik a nevelésről véleményüket, ha nem is rendszeresen, írásba foglalták. Az elbeszélő források és ez utóbbi iratok a középkori neveléstörténet igazi forrásai.

A szerző feladata nem volt könnyű. Az említett szempontokat követni és a mellett oly munkát alkotni, «mely az egész nemzeti culturának s ne csak a szaktudománynak váljék javára», (V. l.) nem csekély feladat. A munka nem egy helyén érezzük, mennyire kellett szerzőnek önmagával, tárgya szeretetével küzdenie, hogy a szaktudóst háttérbe szorítsa és inkább a szélesebb rétegekhez, mint a szaktudósokhoz szóljon.

A kiindulópont a kereszténység, a keresztény középkor eszméje, mely az evangelium tanításán alapul és ellentétben áll a classikus kor eszméjével. A keresztény nevelésnek a kereszténység legfőbb célját kellett követnie, a mely transcendentális. Minden jelentéktelen, ami csak földi és világi, igazán fontos feladata csak egy van az embernek: örök üdvösségén munkálkodni. A földi élet csak előkészület: a nevelésnek is a túlvilági életre kell előkészíteni.

A második és harmadik fejezetben, melyeket történelmi szempontból az ötödiken kívül a munka legbecsesebb részeinek tartok, a főkérdés, hogy a classikus műveltség és a keresztény világnézet minő viszonyba kerültek egymással, hogyan gondolkodtak az utóbbi főképviselői és kifejlesztői, az egyházatyák a classikus genius alkotásairól, vett-e át általuk a keresztény műveltség valamit a régi műveltségből, az új nevelés a régi nevelésből. Szerzőt nemcsak a classikus műveltség rajongó szeretete, mely minden sorából kiérzik, hanem a helyes történelmi belátás is arra az egész munkán végighúzódo nézetre vezetik, hogy a műveltségi erők ép oly kevésbé veszhetnek el a történelmi fejlődésben, mint az anyagiak, a természetiek. Nem találunk egyetlen fejezetet sem a könyvben, melyben arról volna szó, hogy valamely korszak nevelése teljesen újat kezdett és nem csak tovább épített.

A görög egyházatyák gondolkozását a classikus műveltségről oly elevenen jellemzi, a mint csak azok munkáinak legbehatóbb ismerete alapján lehetséges. Már csak praktikus szempontok miatt sem lehetett elválasztani az alexandriai katecheta iskolában a szentírás-magyarozatot a régi műveltség megszerzésétől. A legfőbb ütközőpontnak a vallás és a pogány philosophia közt kellett lenni (28. l.). A görög egyházatyák a classikus műveltségen nőttek föl, átment az a vérükbe: nem tagadhatták meg a philosophiát sem. Szerintük a puszta hit nem elégséges, tudatosítani kell azt, a mi csak a tudomány és a philosophia útján lehetséges, erre csak művelt és fegyvelmezett elme képes. Művelté meg csak a classikus irodalom teheti elménket, melynek szelleme azonban pogány. Ki kell tehát szemelni azt belőle, a mi a keresztény morálnak megfelel. (39—40. ll.)

A latin egyházatyákról szólva, szembeszáll az uralkodó nézettel: «Míg a görögök rokonszenvesen és engesztelő czélzattal ítélik meg az antik műveltséget, addig a latinok mereven elutasító vagy legalább is idegenkedő magatartást tanusítanak minden iránt, a mi classikus irodalom, tudomány, philosophia és művészet. Ez az általánosítás hibás, mert a latin apologetikus irodalom képviselői közt a fennforgó kérdésben lényeges különbségek állapíthatók meg, az írók egyénisége és munkásságuk időpontja szerint; sőt bizonyos fejlődést mutathatunk ki a II. századtól az V. század végéig terjedő nagy korszakban.» Szerző a bizonyítékokkal sem marad adós. A művelődés problémáját veszi

vizsgálat alá az egyes egyházatyák műveiben és az eredmény neki ad igazat. Az abszolút tagadó álláspont Arnobiusnál és Lactantiusnál, Minutius Felixnél, sőt Tertullianusnál sem található meg. E tanulságos fejtegetésekre megint csak a források alapos ismerete és megértése képesíti a szerzőt. Különösen Szent Ágostonnal foglalkozik behatóan, kinek életét is ismerteti, mint a mely pszichologiai és pædagogiai szempontból ugyancsak tanulságos. Érdekes, a mit a szerző kimutat (75. l.), hogy Sz. Agoston *De ordine* című művében már Marcianus Capella előtt megállapította a hét szabad művészetet és valamennyit az észszerűség követelményeinek tekintette és a szentírás tudományába beilleszteni tudta.

A mint a keresztény világnézet, úgy a népvándorlás sem semmisíthette meg a classikus műveltséget. A műveltség fonala nem szakadt meg; voltak területek, melyek kevesebbet szenvedtek a barbárok pusztításaitól. másutt meg maguk a barbárok iparkodtak a római intézményekhez és műveltséghez símulni, mint pl. a keleti gótok Italiában. (94. l.) A közvetítésben a keresztény egyháznak volt nagy része. Isidorus a toledói birodalomban, Martianus Capella Afrikában, Boethius Italiában voltak a középkori művelődés úttörői. A legnagyobb szellem köztük az utóbbi, az ő hatása alatt állott Cassiodorus, ki Szent Benedek regulája szerint alapított vivariumi kolostorában a műveltség oly melegágyát teremtette meg, melynek palántái lassanként egész Európa földjébe elültetve erősödtek, virultak.

A VI. század első és a VII. második fele volt a műveltség hanyatlásának a kora. Itt is megállapította Fináczy, hogy az olasz földön a műveltség ezen száz esztendő alatt sem szűnt meg (113. l.). A fellendülés az angol szigetország felől indult meg, hol nagy hírű iskolák keletkeztek a kolostorok mellett s a hol Beda Venerabilis működött, kinek tankönyvei az egész középkori oktatásra nagy hatással voltak.

Bámulatosan kiterjedt forrástanulmányok alapján különösen a Karolingok kulturtevékenységével foglalkozik behatóan, neveléstörténetből valóban műveltségtörténetté válik a könyv. Az eddig mondottak alapján csak természetes, ha szerző azon nézethez csatlakozik, mely a Nagy Károly alatti kulturai fejlődést nem csupán Nagy Károly személyes művének tartja. Nagy Károly csak befejezője volt annak, a mi már elődjei alatt megkezdődött, a mire őt főképp Alcuin nagy hatású működése tette képessé.

A IX. és X. század fejlesztették ki a kolostori művelődést, melynek élénk rajzát adja Fináczy (160—164. l.).

A 7. fejezet az egyházi, a 8. a világi nevelés menetével ismerteti meg bennünket. Mindabból, a mit a hét szabad művészetéről mond, igen sokat tanulhatunk és sok hibás fogalmunkat tisztázhatjuk. Ha a középkor nevelését ily behatóan megismerjük, csak akkor fogjuk igazán megérteni a középkori krónikások gondolatvilágát.

A 9. és 10. fejezetekben a scholasticismusról és az egyetemekről szól, az utóbbiban főleg Deniflere támaszkodva. Az utolsó fejezetben a nőnevelés rajzát találjuk.

Fináczy könyvéből mindenképen sokat tanulhat az is, ki csupán a történész szemével olvassa azt el. Az egész könyvben mindenütt a művelődés problémája a vezető kérdés. Szerző a forrásokat bámulatos pontossággal használta, a Monumenta Germaniæ kiadásait és Migne Patrologiáját nem dolgozta fel még magyar történelmi munka szerzője oly alaposan, mint Fináczy. Néha szinte túlzásba viszi az eredeti forrásokra való hivatkozást (126. l., 1. jegyz.). Emelik a munka becsét azon szemelvények, melyeket Fináczy igazán szép fordításokban állításai illusztrálása végett, a forrásokból közöl. Ezekből sok középkori műveltség-részletet, a középkori gondolkodás számos jellemző vonását ismerjük meg. Végül meg kell még említenünk, hogy a munka tendentiosus, a szó nemesebb értelmében, a classikus műveltségnek, irodalomnak több helyen apologiája. Szinte jól esik, mikor szerzőből ki-kitör a classikusok iránti szeretet, melynek minden művelt embert magával kell ragadnia (55., 81. ll. + 49. l.).

Fináczy könyvét mindenkinek el kell olvasni, ki a középkori történetet szereti. Meg vagyunk győződve, hogy szerzőjének hazánk határain túl is csak becsületet szerezne, ha e ritka tudós alaposággal és szorgalommal megírt könyv a külföld előtt is a kellő átalakítással ismeretessé válnék.

Bécs.

ECKHART FERENCZ.

Dr. Bašagić Safvet bég : Bosnyákok és hercegóczok az izlám irodalmában. (Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj knj žeonosti. Sarajevo 1912. 4° 184 lap).

Tudvalevő, hogy a bosnyák nemesség országuk török kézre kerülté után nagy éleslátással magának kiváltságos állást, az országnak bizonyos autonómiát tudott biztosítani. Azon kiváltságok közül, melyeket az izlam hithez való önkéntes csatlakozásuk jutalmául kaptak, különösen az volt fontos a jövőt illetőleg, hogy az új hívők gyermekeiket Konstantinápolyban, az udvar közelében taníttathatták és ezzel megszerezték nekik azt a lehetőséget, hogy az állami élet legfőbb vezető állásaiba emelkedhessenek. Így igen sok bosnyák jutott különböző közigazgatási tisztségbe szűkebb hazáján kívül is; soraikból néhány nágyvezér és több híres hadvezér is került ki.

Az izlám ez új hivei így belépvén a keleti culturába, valódi szellemi újjászületésen mentek át s a mohamedán világot a török, arab és perzsa nyelv és irodalom neves buváraival és kiváló írőkkel ajándékozták meg. S ha ezek a hazájukbeli nagy közönség előtt megértésre jórészt nem találtak is, azért annyi hatást mégis gyakoroltak, hogy ezen jelenség figyelembevétele nélkül Bosznia művelődéstörténete hézagos volna.

Nem régiben egy zágrábi tanár¹ foglalkozott Bosznia és Hercegovina szláv irodalmi életének történeti áttekintésével. Ez az irodalom — a mohamedán népdalok leszámításával — a ráják irodalmának története, vagyis a nyugati hatás alatt álló katholicus s az előbb stagnáló, később Oroszországtól befolyásolt orthodox lakosságé. A mohamedánok irodalmi tevékenységének tárgyalása e mű keretén kívül esett; Bosznia művelődéstörténetének e hézagát tölti ki ez a most tárgyalt mű, a bosnyák politikai életben is ismert Bašagić bég nagy szorgalommal és lelkesedéssel megírt könyve.

A bosnyák szerző — jórészt Konstantinápolyban végezvén iskoláit, teljesen otthon érzi magát a keleti műveltségben. A török

¹ Dr. Dragutin *Prohaska*: Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Hercegovina von den Anfängen im XI. bis zur Nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert. (Zagreb. 1911. Verlag Mrko Breyer. VIII+202 lap).

uralom fénykora volt a bosnyák-hercegócz muzulmánok szellemi föllendülésének is csúcspontja; ezek az izlámra térésük második évtizedétől kezdve már mint jogászok, theológusok, történészek, de különösen mint költők bámulatos eszmegazdagságot mutatnak.

Bašagić négy korszakot különböztet meg ebben a szellemi áramlatban.

Az első korszak 1550-ig tart és a sort Mahmud basa († 1592), irodalmi nevén Adni, nyitja meg, a ki költő, államférfi és hadvezér egy személyben: ifjabb kortársai Abdulkerim és Ajas, a commentátorok.

A Sokolović Mehmed basa féle ifjabb nemzedéknek az volt a terve, hogy minél több bosnyák készüljön állami szolgálatra, hogy így befolyásukat Konstantinápolyban növeljék és hatalmukat otthon megtartsák. Így aztán a második korszak — 1550—1650 — Boszniára és Hercegovinára nézve a legnagyobb culturmunka arája s a hivatali méltóságok viselőinek, a tudósoknak és költőknek száma a két tartományban folyton nő.

Többnyire szarejevóiak és mosztáriak ezek, köztük *Semszuddin* Achmed, konstantinápolyi tanító és arab stylist († 1574), aztán *Szudi*, a perzsa classikusok népszerű commentátora († 1593), *Alidede*, a történetíró (meghalt 1598-ban Szigetvárnál) továbbá Bajazid aga fia *Dervis* basa, — udvari hivatalnok, majd boszniai helytartó, a ki Magyarországon is hadakozott, — lendületes perzsa költeményeiért a szerző a legjelesebb mozlím költők közé sorolja. Haszán *Kafi* el Akhisszari († 1616) sok műve közül legfőbb az, melyben a birodalom hanyatlásának okait vázolja.

Nerkeszi a Perzsiában már a X. század óta népszerű és onnan az egész mohamedán világba elterjedt marineszk-stylust virágoztatta fel; jelszava volt: «Nem a hivatal teszi az embert nagygyá, hanem az ember a hivatalt». Több más közt még megemlítjük *Abdullah el Bosznevit* (= a bosnyák, † 1663) és a Magyarországon Pécsen 1570 táján született és ugyancsak ott működő Alajbegović Ibrahim basa († 1650), írói nevén *Pečevi* (= a pécsi). Előbbi mystikus, a «Fusus» commentátora, utóbbi az ozmán birodalom rendszeres történetét írta meg Szolimántól IV. Murad uralkodásának végéig; (1520—1640) munkája a nyelvezet egyszerűségével és felfogása tárgyilagosságával tűnik ki.

A harmadik korszak (1650—1750) már az izlám irodalmának

hanyatlása: sok író termelt, de kevés köztük a figyelemreméltó. A sok bosnyák közt kimagaslik *Szabit* († 1712), a legeredetibb török költő. Míg ugyanis minden nagyobb török költő, köztük a bosnyákok is, ihletet és példát a perzsa Parnassuson kerestek, addig már Dervis basánál és Nerkeszinél, de különösen Szabitnál a délszláv népköltészet erős hatását látjuk. Ebben a tekintetben Szabit a török költészetet új irányba terelte; nagy eredetiségre vall az is, hogy az arab és perzsa szóvirágok helyett egyszerű, közismert török szókat használ verseiben. Legjobb művét, a «Zafername» epost (II. Szulejman és Gorai Szelim krimi khán) a cselekvénynek valósággal elragadó szépsége jellemzi.

1750 óta — ez évvel kezdi Bašagić a negyedik korszakot — megszűnik a bosnyákok missiója a keleti irodalom terén. Ez az idő a határon támadt nyugtalanságok, a montenegrói és osztrák beütések elleni fegyveres védekezéseknek kora, midőn a bosnyákok a birodalom szolgálatában Szerbiában, Krimben és Perzsiában is hadakoztak; belviszályok és pusztító pestis-járvány tetőzték a zavart. Ezen kor legkiválóbb írói *II. Feuzi* Blagajból, a «Bulbulistan» költője és *Herzékli Hikmet Ali* (Rizvanbegović-Stočević Arif bég, † 1903) költő és bölcselő, a konstantinápolyi főtörvényszék volt tanácsosa).

Bašagić értekezése a teljességre nem tart igényt, habár egészben több mint 90 író felsorol és többé-kevésbé részletesen jellemez. Célja az volt, hogy áttekintést nyújtson a boszniai és hercegovinai mohamedán művelt világ culturumkájáról és további kutatásokra ösztönözzön.

Magángyűjteményekből, saját birtokában levő kéziratokból a bécsi udvari könyvtár kéziratgyűjteményéből, a «Salname» bosnyák naptár 1891. és 1892. évfolyamából, továbbá a török és másnyelvű irodalomban nyomtatásban megjelent — különösen biographikus, — könyvekből merített. Az anthologia-alakban készült tanulmányt horvát nyelven, (kivonatokkal az eredetiből) állandóan fokozódó érdeklődéssel olvassuk; a nem irodalomtörténész olvasóban is egész sereg termékeny gondolatot kelt.

Függelékül rövid névmutató és szótár van a műhöz csatolva.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

F. Graebner, *Völkerkunde und Geschichte* (Preussische Jahrbücher, 1911., Bd. 146, 83.). A modern ethnologia, mely az ú. n. nem történeti népek művelődésének kialakulását kutatja, újabb irányában mindinkább történetivé lesz, a mennyiben t. i. az egyes folyamat megállapítására, nem pedig tipikus törvényszerűségek fölállítására törekszik. Szakít azzal a régebbi föltevés-sel, mintha a művelődés mindenütt lényegében egyforma utat követne. A vad népek műveltségének rokonvonásait kutatva, sikerül azokat kevesebb számú, egymást folyton keresztező nagyobb kulturkörre, sőt végeredményben talán két ősnép culturájára visszavezetni, melyek közül egyikre az atyajog, másikra az anyajog uralma jellemző. Ilyenformán a mai ethnologia tulajdonképen nem egyéb, mint az európa-előázsiai kulturkörön kivüleső népek története, illetve művelődéstörténete.

W. Wagner «*Die Produktionsform als geschichtlicher Faktor*» czímen (Archiv f. system. Philosophie, 1911, 111.) a marxi történetfilosóphiáról szól. A rövid és néhány odavetett általánosságnál semmi egyebet nem mondó czikk kissé különösen hat a jónevű folyóiratban.

H. Delbrück, *Geist und Masse in der Geschichte*. (Preuss. Jahrbücher, 1912, Bd. 147, 191.) A császár születésnapján tartott ünnepi beszédnek főleg első részlete, mely a hadtörténet körében mozog, a *szellem* fogalmát a szokottnál kissé tágabb értelemben, a tömegeket átható s őket erejük kifejtésére képesítő szervezet jelentésében használja. De e magasabb értelmezéshez porosz írónak talán különös joga van. A hadsereg organizációján kívül a vallási és irodalmi életből vett példákkal is jellemzi D. a tömegszervezettség történeti fontosságát.

H. Hantich: *François Palacky* (Revue des deux Mondes, 1912, 922.). Alkalmi megemlékezés P. prágai szobrának leleplezé-

sével kapcsolatban. Elsősorban a cseh történetíró nemzeti agitációját méltatja.

Elisabeth v. Moeller, Friedrich der Grosse als Geschichtsschreiber des Siebenjährigen Krieges (Deutsche Rundschau, 1912, 268 l.). Az «Histoire de la Guerre de Sept ans» Nagy Frigyes többi műveihez képest némileg mostoha sorsban részesült. Nemcsak az utókor méltatta kevesebb figyelemre, de szerzője sem ért rá átjavítani. Adathibái ellenére azonban teljesen eléri főcéljait, hogy t. i. önigazolásul szolgáljon Európa előtt, másfelől pedig világos képet nyújtson a hét esztendő mindenkori politikai és katonai constellációjáról. Ezenfelül becses felvilágosítással szolgál Nagy Frigyes élet- és világfelfogásának ismeretéhez.

MADZSAR IMRE.

Könyvek. *Franke Georgius: Questiones Agathianæ.* (Breslauer philologische Abhandlungen. 47. sz.) Breslau, 1914. 2, 86 l. — *Müller Karl Alexander von: Riezler-Festschrift. Beiträge zur bayerischen Geschichte.* Gotha, 1913. 416 l. — *Salvatorelli Luigi: Saggi di storia e politica religiosa.* Città di Castello, 1914. VIII, 278 l. — *Eliott S. S. A history of Cambridge, Massachusetts (1630—1913).* Cambridge Ma. 1914. IX, 308. l. — *Morel-Fatio Alfred: Historiographie de Charles-Quint. I. partie.* Paris, 1913. 368 l. — *Micheliis Enrico de: Il problema delle scienze storiche.* Torino, 1915. IX, 390 l. — *Bellemo Vincenzo: Questioni di storia veneziane.* Venezia, 1913. 254 l. G. P.

Ókor.

F. X. Kugler (Der Ursprung der Zahlensymbole 15 = imnu «rechts und 150 = sumalu «links» in pythagoreischer Beleuchtung. Klio, 1911. évf. 481—496. l.) igen érdekesen magyarázza azt, hogy miért jelölték a babyloniaiak a jobboldalt a 15-ös, a baloldalt a 150-es számjeggyel. A babyloni nyelvben ugyanis a jobb egyszersmind a kedvezőt, a bal a kedvezőtlent is jelentette, miként a magyarban is a jobb a jóból származik, a bal pedig rossz jelentésben is használtatik, pl. a balsors szóban. Már pedig Kugler megállapítja, hogy a babyloniaiak a 15-ös számot szerencsésnek, a 150-est szerencsétlennek tekintették. Ennek megállapítására a pythagoreusok tana révén jut. A pythagoreusok ugyanis a legtökéletesebb számnak a 10-et tartották, a 10-es

számnak «*δύναμις*»-ét pedig a 4-es számban látták, mert az első 4 számjegyek összege 10-et ad. A 15 pedig Kugler szerint nem egyéb, mint a 120-nak *δύναμις*-e; a 120 pedig az istenek szónak ideagrammája. Ezért tekintették a babyloniaiak a 15-ös számot szerencsésnek. Vajon a 4-es számnak a babyloniaiaknál is olyan jelentősége volt, mint a pythagoreusoknál, azt nem tudjuk, ámde a babyloniaiak is fontos számnak tartották a négy világtáj miatt. Már pedig ha a természetes számsorban a négyet és annak többszöröseit kihagyva, az egytől kezdődőleg így egymásután következő 15 számjegyet, tehát a 19-ig összeadunk, 150-et kapunk eredményül. A 150-es szám tehát oly összeadásból keletkezik, a melyből a szerencsés szám és annak többszörösei hiányoznak. Ezért tekintették a 150-es számot szerencsétlenség jelölésére alkalmasnak. Ebből azt következteti Kugler, hogy Pythagoras és tanítványai a babyloniai astrologiából indultak ki, vagy legalább azt felhasználták és így a pythagoreusok tana a babyloni astrologiára is némi világot vetet.

Dickins G. (The true cause of the Peloponnesian war. The Classical Quarterly. 1911. évf. 238—248. l.) a peloponnesosi háború okát illetőleg védelmébe veszi Thukydides előadását Cornford és Grundy támadásaival szemben. Igaza van abban, hogy Grundy túloz, mikor azt állítja, hogy Spártát tulajdonképen csak Korinthos kényszerítette a háborúra. Spártát nem volt szükség a háborúra kényszeríteni és Korinthosnak erre módja sem volt. Helyesen jegyzi meg azt is, hogy a peloponnesosi államoknak nem kellett attól tartaniok, hogy Athén blokád által őket kiéhezteti. Mindamelletts kétségtelen, hogy a Korinthos és Athén közti kereskedelmi érdekellentétnek a peloponnesosi háború felidézésében sokkal nagyobb szerepe volt, mint azt Thukydides előadása alapján gondolni kellene. Athén iparának fellendülése, vagyis már Solon kora óta, a mint arról az agyagedényleletek tanuskodnak, mindenképen azon volt, hogy iparcikkeinek Dél-italiában és Sicilián is piacot nyisson. A perzsa háborúk lezajlása után, erőben és hatalomban gyarapodva, újult erővel vetette magát az ottani térfoglalásra. Thurioi alapítása, a beavatkozás a korkyrai viszályba, a siciliai expeditio eléggé mutatják, hogy ez a törekvés mennyire czéltudatos és intenzív volt. E törekvés közben pedig Athén csakugyan elsősorban Korinthossal találta magát szemben. A korinthosiaiak elég későn ismerték fel a veszélyt és miként én erre az Egyet. Phil. Közlöny 1907. évf. 581.

l.-ján figyelmeztetem, Herodotos korában eleget bántódtak azon, hogy Athén törekvésének már kezdettől fogva nem vetettek gátat. Az is igaz, hogy Athénnek, a mióta lakossága nagyon megszapordott és ipara fellendült, nagy nyers terménybevételre volt szüksége. A modern történetírók csak abban hibáznak, midőn kizárólag ilyen gazdasági érdekelletére vezetik vissza az összeütközést Athén és Spárta között. Az igazság a középen van. Athénnek szüksége volt és elég erőt is érzett a terjeszkedésre. Ez a terjeszkedés ébresztette fel Korinthosnak és Spártának féltékenységet és ez vezetett a háborúra.

M. O. B. Caspari (The Etruscans and the Sicilian expedition of 414—413 b. C. The Classical Quarterly. 1911. évf. 413—415. l.). Thukydidesnek és Diodorosnak adatait az etrusk, illetőleg campaniai csapatokról, a melyek a Syrakusait ostromló athéni seregben harczoltak, annak a feltevésnek segítségével igyekszik összeegyeztetni, hogy a csapatok vezetői, a kikkel az athéniak leginkább érintkeztek, etrusk hódítók voltak, ellenben a legénység zöme campaniai benszülöttekből állt.

J. Mac Innes (The Athenian Cavalry in the Peloponnesian war and at Amphipolis. The Classical Review. 1911. évf. 193—195 l.). Azt vizsgálja, hogy miért alkalmaztak az athéniak a siciliai expedícióban és azután a peloponnesosi háborúban Attikán kívül csak jelentéktelen mértékben lovasságot. Arra az eredményre jut, hogy ennek oka az a bizalmatlanság volt, a melyet a lovasság szereplése Amphipolisnál az athéni demosban keltett, mikor az aristokratikus érzésű *ἰππεῖς* elégületlen és megvető magatartásukkal Kleont az ütközetbe belesodorták és az ütközet folyamán tanusított gyávaságukkal vesztét okozták.

Lehmann Konrad (Die Schlacht am Granikos. Klio, 1911. évf. 230—244 l.) megállapítja, hogy Arrianos előadása a granikosi csatáról teljes képtelenség és a csata lefolyásáról helyes fogalmat csak Diodoros XVII. könyvének 19. fejezete és a 21. fejezet utolsó harmada alapján nyerünk.

William Scott Ferguson (The laws of Demetrius of Phalerum and their guardians. Klio, 1911. évf. 265—276. l.) azokról az intézkedésekről szól, a melyeket Demetrios Theophrastos szellemében a birtokokra adott zálogkölcsonöknek, a birtokeladásnak és vételnek és a végrendeletek végrehajtásának biztosítása végett életbe léptetett. Aztán a *νομοφύλακες* intézményének eredetét kutatja. Azt hiszi, hogy ez a hét tagból álló testület már

Demetrios előtt is megvolt, szoros összefüggésben állt az areopaggal és a νομοφυλακείον őrizetével volt megbízva, a mely alatt a πρυτανείον-nak az a része értendő, a hol a νόμοι voltak elhelyezve. Demetriosig csak a törvények őrzése volt feladatuk. Demetrios őket azzal bízta meg, hogy a hatóságokat a törvények megtartására szorítsák. Demetrios uralmával együtt 307-ben az ő működésük is megszűnt.

Tenney Frank (On Rome's conquest of Sabinum, Picenum and Etruria. Klio, 1911. évf. 367—381. l.) a rómaiaknak a legyőzött itáliai népekkel szemben elkövetett eljárását vizsgálja. Kifejti, hogy mikor a rómaiak 290-ben a sabinokat legyőzték, őket nem irtották ki, hanem nekik valamennyiöknek a suffragium nélküli polgárjogot, 268-ban pedig a suffragiumot is megadták és tőlük csak jelentéktelen területeket vettek el. Szintúgy téves az az állítás, hogy mikor a rómaiak 268-ban Picenumot elfoglalták, a terület legnagyobb részét ager publicussá tették. A tévedés oka Flaminius agrár törvénye címének hibás értelmezése. Az ebben a törvényben megnevezett ager Picenus ugyanis Polybios szerint gall területen volt és valószínűleg csak onnan kapta nevét, hogy rajta valamikor ősi időben picentinek laktak. A picentinek, ép úgy mint a sabinok nagyjából meghagyattak földjük birtokában és a római polgárok közé felvették. A mi az etruskokat illeti, a szerző azt igyekszik bizonyítani, hogy ők nem kaptak római polgárjogot, hanem csak socii lettek. Ha némelyek ezzel szemben arra hivatkoznak, a mit Livius Cn. Fulviusnak Tarquiniibe való száműzetéséről mond, Frank épen ebben látja annak bizonyítékát, hogy Tarquinii nem volt római terület. Kezdetben eléggé kedvező feltételek mellett egyezkedtek, azonban később a rómaiak velük szemben mindig kiméletlenebbek lettek, a mi abban leli magyarázatát, hogy őket nem rokon népnek, hanem barbaroknak tekintették.

Philipp János (Wie hat Hannibal die Elefanten über die Rhone gesetzt? Klio, 1911. évf. 343—354. l.) nagyon érdekesen magyarázza azt, hogy miképen szállította át Hannibal az elefántokat dereglyéken a Rhone folyón és ennek kapcsán kimutatja, hogy Polybios és Livius az erre vonatkozó adatokat eredetileg ugyanabból a forrásból vették, a melynek helyes leírását azonban félreértették.

Swoboda Henrik (Studien zu den griechischen Bünden. Klio. 1911. évf. 450—463. l.) Az aitolok szövetségének történe-

tére és szervezetére vonatkozólag közöl érdekes és fontos megállapításokat. Egy a Maiandros melletti Magnesiából származó felirat nyomán azt következteti, hogy 206/5-ben sem Phokis, sem Thessalia nem tartozott a szövetséghez. Phokis csak 205-ben lépett be; Thessaliának azt a részét pedig, a mely a szövetséghez tartozott, az aitolok már valószínűleg a hannibali háború idejében veszítették el. Míg az achaiai szövetségben a háború és béke felett a rendes gyűlés, vagyis a synodos, nem dönthetett, hanem csak rendkívüli gyűlés, synkletos: addig az aitoli szövetségben mindkettő határozhatott. Míg ugyanis az achaioknál a szövetséghez tartozó polgárok közvetlenül csak a rendkívüli gyűléseken vettek részt, az aitoloknál a rendeseken ép úgy, mint a rendkívülieken. Az aitoloknál a rendes gyűlések elé a javaslatokat, probuleumakat, a szövetségtanács, synedrion, terjesztette, a rendkívüli gyűlések elé ellenben a tanácsnak egy bizottságát alkotó apokletek. Az apokletek élén állt és határozatukat a gyűlések elé terjesztette a strategos. Azonban, amikor háborúról vagy békéről volt szó, a strategos sem az apokletek határozatát nem terjeszthette elő, sem más indítványt nem tehetett.

Kahrstedt Ulrik (Zum Ausbruche des dritten römisch-makedonischen Krieges. Klio. 1911. évf. 415—430. l.) a római és közönséges naptár közti eltérés alapján kimutatja, hogy Livius elbeszélésének forrásai között kronologiai tekintetben eltérés nincsen, az elbeszélés azonban hamis adatokat is tartalmaz, a melyek arra szolgáltak, hogy Rómának Perseussal szemben követett önző magatartását mentegessék. A senatus többsége Perseus ellen a háborút már 172 nyarán határozta el, még mielőtt az ellene felhozott panaszok igazságáról meggyőződött volna; e határozatot azonban eltitkolta. Ha Perseus akkor, még mielőtt a rómaiak a háborúra elkészültek, támadott volna, az események másképen alakulnak. Csakhogy Marcius Philippus olyan ügyesen ámitotta Perseust, hogy ez előbb követség útján még egyszer a rómaiak kiengesztelését kísérelte meg. Mikor ez a követség 171 márcz. 1. körül Rómában megjelent, a mozgósítás már be volt fejezve, úgy hogy az elutasítás csak üres formalitás lett és Róma a háborút haladéktalanul megindíthatta.

M. O. B. Caspari (On the Iuratio Italiae of 32 b. C. The Classical Quarterly. 1911. évf. 230—235. l.) Mommsennel szemben Ferreróval együtt azt tartja, hogy Augustus nem hazudik, midőn a Monumentum Ancyranumban magáról azt mondja:

«Iuravit in mea uerba tota Italia sponte sua et me belli quo uici ad Actium ducem depoposcit.» Ferrerovál szemben azonban azt vitalja, hogy ez a iuratio még 32 januárjában, nemsokára a híres senatusi ülés után történt.

Hohl Ernő (Vopiscus und die Biographie des Kaisers Tacitus). Klio. 1911. évf. 178—229. és 284—324. l.) valószínűvé teszi, hogy a Scriptorum historiae Augustae gyűjteményben egyesített életrajzok Theodosios korában szeszített hamisítványok és hogy a hamisító Vopiscus volt.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. *Laum, Bernhard*: Stiftungen in der griechischen und römischen Antike. Két kötet Leipzig és Berlin, 1914. X, 255; VII, 224 l. — *Lanzani Carolina*: Mario e Silla: storia della democrazia romana negli anni 87—82. a. Chr. Catania, 1915. X, 384. l.

G. P.

Középkor a XIII. század végéig.

A Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXIV. (1913) 315—325. ll. *Margarete Merores* «Zur Frage der scriniarii sanctæ Romane ecclesiæ» czímmel azon eredményeket adja, melyekhez a scriniarii s. R. e. helyzetére és hatáskörére vonatkozólag jutott a XI. század második felére és a XII. századra, a s. Maria in Via Lata Tabulariuma okleveleinek vizsgálata közben. P. Kehr idevágó munkájához (Scrinium und Palatium) csatlakozva elég tiszta képet ad a criniarii kettős foglalkozásáról, mint curiai és mint városi irnokokról.

Paul Schubert «Die Reichshofämter und ihre Inhaber bis um die Wande des XII. Jahrhunderts» című terjedelmes értekezésében (Mitteilungen d. J. f. ö. G. XXXIV. 1913, 427—501. Bl.) négy udvari tisztség, a főpohárnok, kamarás, lovászmester és asztalnok germán eredetét bizonyítja s végigkíséri történetüket az államalakító törzsek, langobardok, nyugati gothokon át a merovingok, karolingok, szász, száli és Hohenstauf uralkodók során IV. Henrikig. Ficker idevágó munkája (Die Reichshofbeamten der staufischen Periode. Wien, 1862) óta nagy idő mult el s Schubert a hivatalviselők pontos összeállításával nagy munkát végzett, bár következtetései nem mindig kifogástalanok.

Minden uralkodó idejére felsorolja a négy udvari hivatal viselőit. Ezek a fejlődés kezdőpontján alacsony rangban vannak, az utolsó merovingi és karolingi uralkodók alatt is nagy tekintélyre emelkednek, viselőik az előkelő nemesség soraiból kerülnek ki. Helyzetük azután rosszabodik, végül megállapodik oly módon, hogy az állásokat a kiválóbb ministerialis családok tagjai töltik be. Névsoruk meglehetősen teljes és világos; sokkal kevésbé vagyunk tájékozva hatáskörük és kötelességeik felől. Címük a XI. sz. óta megközelítőleg állandó, jól felismerhető. Szolgálataik fejében néhányan, így a híres asztalnok, Anweileri Markward, a szabadok közé emelkednek. Néhány birodalmi ministerialis családban az egyes hivatalok mintegy öröklőökké válnak, mint a Rothenburgoknál az asztalnoki, a Pappenheimeknél a lovászmesteri, a Schipfeknél a pohárnoki állás, jogról azonban e téren ebben a periodusban még nem lehet szó. Alan-tas hivatalnokaik mindenestre nagyobb számban voltak, ezekről azonban nem tudunk sokat, nem is igen játszanak szerepet.

Hermann Kalbfuss «*Die staufischen Kaiserwahlen und ihre Vorgeschichte*» cz. cikkében (Mitteilungen d. I. ö. G. f. XXXIV. 1913. 502—521. ll.) H. Bloch könyvével (Die staufischen Kaiserwahlen und die Entstehung des Kurfürstentums, Leipzig u Berlin, 1911) szemben némileg ellentétes eredményekre jut. IV. Henrik-től a Hohenstaufok kihalásáig nyomon követi a császár, illetve királyválasztásokat, úgy látja, hogy a kettő között nem létezik az az éles különbség, a mit Bloch feltételezett. Másrészt nagyon érdekesen mutatja ki a pápai udvar, illetve a kánoni jog hatását a jogi fogalmak s a titulatura kialakulására.

Friedrich Baethgen a *Mitteilungen des Instituts f. ö. Geschichtsforschung* XXXIV. (1913.) 209—217. ll. Haucknak azon véleményével (Berichte der sächs. Gesellschaft d. Wiss. 1904) polemizál, hogy a sváb Fülöp excommunicatiójára vonatkozólag a curia által terjesztett hírek részint hamisak, részint kérdésesek, «*Die Exkommunikation Philipps von Schwaben*» cz. czik.-ben arra az álláspontra helyezkedik, Fülöp excommunicatiója tényleg megtörtént, valószínűleg 1198 húsvétján, de nem nominatív, hanem oly formában, hogy III. Coelestin azokat excommunicálta, akik az egyházi államba betörték s ezek közt első-sorban Fülöpre kell gondolnunk. Ezt akarta felhasználni ellene III. Incze, ezért említi ezt többször, az excommunicatióknak ezen

formája azonban jogilag nem tette lehetetlenné Fülöpnek német királylyá választását.

A *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* XXXIV. (1913) 653—656. ll. *Alfred Hessel* «*Urkunden des XIII. Jahrhunderts aus dem Strassburger Dominikanerarchiv*» czímmel a strassburgi dominikánusok egykori levéltárából, mely most a Szent Tamás prépostság levéltárával egyesítve a strassburgi városi levéltárban van, több érdekes oklevél regestáját közli, melyek a IX. Gergely pápa vonatkozó decretumának következményei gyanánt a németországi eretneküldözést világítják meg, továbbá János, tusculumi cardinálislegatus protestációját ugyanazon levéltárból szószerint azon méltatlan támadásra vonatkozólag, melynek a legatus és kísérete 1287-ben Cambraiban ki volt téve.

Aloys Schulte «*Zur Geschichte des hohen Adels*» czímmel felel a *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* XXXIV. (1913) k.-nek 43—81. ll. von Dungen bírálatára, melyet ezen folyóirat XXXII. kötetébe írt Schultének «*Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter*» czímű munkájáról. Különösen három pontban igazolja a maga álláspontját v. Dungenrel szemben. 1. Bizonyítja, hogy helyesebb volt a Freiherr kifejezés használata, mint a Dungenről ajánlott dynastáé. 2. Megvilágítja, hogyan jutottak fel ministerialis, előkelő családok a magas nemesség soraiba. 3. Egy példán főként (Schaffhausen környéke) példát ad arra, körülbelül milyen a statistikája azon nemes családoknak, melyek a magas nemességhez tartoztak. Végül néhány általánosabb kérdést érint röviden. — A cikk folyamán felel még Forst néhány megjegyzésére is.

PATEK FERENCZ.

A történetírók 1913. évi bécsi gyűlésén tartott előadását teszi közzé *Hans Hirsch* a *Mitteilungen des Instituts für öster. Geschichtsforschung* 1914. é. 60. sz. lapjain *Kaiserurkunde und Kaisergeschichte* czímen. Mint a *Monumenta Germaniæ historica* okleveles osztályának munkatársa, Hirsch kitűnően ismeri a Hohenstaufok kancelláriai viszonyait. Ebben a dolgozatában példát nyújt arra, hogy a diplomatikus munkája mennyire szorosan kapcsolódik fontos alkotmánytörténeti kérdések megoldásához s a kettő egymás nélkül jórészt eredmény-

telen. Kiindulva a bambergi Udalrich-féle formulagyűjteménynek a császári kancelláriában való használatából, mit Erben állapított meg először, az írásösszehasonlítás eredményei alapján vizsgálja a würzburgi notariusok szerepet III. Konrád és I. Frigyes okleveleinek kiállításában. A würzburgi notariusoknak a császári kancelláriában alkalmazását összeköttetésbe hozza a würzburgi püspöknek a hercegi címre emelt és 1168-ban elismert igényeivel s ezen kancelláriai alkalmazottak által a hercegi cím érdekében elkövetett oklevélhamisítókka. Erről a würzburgi hercegi cím tartalmának és jelentőségének vizsgálatára tér, a mi ismét az osztrák hercegség számára 1156 szept. 7-én adott ú. n. Privilegium minushoz vezet, (l. W. Erben, Das Privilegium Friedrich I. für das Herzogtum Österreich, 1902.), mely az osztrák markot tette hercegséggé. Így a német alkotmánytörténetnek egyik legfontosabb kérdéséhez, a territorialis hatalom kifejlődéséhez jutunk s a würzburgi notariusok szereplése a territorialis hatalom elnyerése érdekében kifejtett machinatiókat érdekesen világítja meg. Viszont a német oklevéltanra nézve érthetővé válik a würzburgi származású notariusoknak a császári kancelláriában ép ekkoriban feltünése.

SZENTPÉTERI IMRE.

Könyvek. *Ruhe*, Walther: Die magdeburgisch—brandenburgischen Lehensbeziehungen im Mittelalter. (Forschungen zur thüringisch—sächsischen Geschichte, 6. füzet) Halle, 1914. XII, 83. l. — *Geyer*, Johannes: Papst Klemens III. (Jenaer historische Arbeiten, 7. füzet.) Bonn, 1914. XVI, 68. l.

Cs. P.

Középkor a XIII. századtól az újkorig.

A Carmen de statu curiae Romanæ cím alatt ismeretes költemény szerzőjét eddig az angol származású Ganfridus de Vin Salvo-ban vélték megtalálni, a ki 1200 körül élt. Legújabbán H. Grauert (*Magister Heinrich der Poet in Würzburg und die römische Kirche. München, 1912.*) kimutatta, hogy a költemény szerzőjét Henrik mester a würzburgi neumünsterstift tagja, a ki 1261 és 1265-ben írta azt a Ganfridusnak tulajdonított költeményt, a mely a pápai udvar életét és az ottani viszonyokat sok humorral ismerteti. Grauert ezen munkájához nyújt szövegkritikai adalékokat Paul Lehmann: Zur Disputatio Ganfredi et

Aprilis de statu curiae Romanæ értekezésében (Histor. Viertelsjahrschrift, 1914. 86—94. ll.), a melyek ugyan nem bírnak nagyobb jelentőséggel szövegkritika tekintetében, de bizonyóságot tesznek arról, hogy a költemény Németországban nagy elterjedésnek örvendett.

A. Eitel, *Zur Kritik der Approbationsverhandlungen Papst Bonifaz IX. mit König Ruprecht von der Pfalz* (Histor. Jahrbuch, 1914. 59—85. ll.) egy általa felfedezett tractatusnak kapcsán a Ruprecht római király elismertetése körül folyt tárgyalásokról szól. E tárgyalások részleteikben már ismeretesek. Weizsäcker a Deutsche Reichstagsakten IV. kötetében összehordta az erre vonatkozó anyagot, foglalkoztak a kérdéssel többben, újabban Max Jansen is, úgy hogy e kérdés meglehetősen tisztázva van. Eitel a cuesi könyvtárban két tractatust talált, melyek a nagy egyházszakadás kérdését tárgyalják. Szerzőjük Gerhardus Hoengen, a kinek neve a schisma tractatus irodalmában eddig majdnem ismeretlen volt. Ezek között az egyik a Sante, Sante quid me persequeris? tractatus kitér a Ruprecht elismertetése körül folyt tárgyalásokra is. A tractatus 1407—1408 körül íródott, az elismertetésre vonatkozó új analysiséből kitűnik, hogy Hoengen a pápa és Ruprecht között folyó tárgyalások menetéről és azok történelmi hollétéről csak gyér ismeretekkel bírt és még később sem szerzett magának azokról biztos tudomást. Valószínűleg valamelyik rajnamenti kis városkában írta tractatusát, a melyben a pápák egyikét sem ismeri el. Eitel kiállításba helyezi, hogy Hoengen személyéről, valamint az ő tollából származó két tractatusról egy külön munkában részletesebben fog foglalkozni.

A *birodalmi reform kérdését az 1485—1495 közti* években teszi kutató tanulmány tárgyává Fritz Hartung (Historische Viertelsjahrschrift, 1913. 24—53. és 181—209. ll.) Értekezése két részre oszlik, az elsőben a birodalom reformjára vonatkozó törekvéseket ismerteti az 1485—1493 közti években, a mely törekvések előzményeit képezik az 1495. évi wormsí birodalmi gyűlésnek, a második részben magát a birodalmi gyűlést ismerteti. A közelebbi okot a tanulmány megírására R. Smerd munkája adta (*Das Reichskammergericht I.* Weimar, 1911.) a melyben az 1495. évi reformtörvények jelentőségét kétségbevonta. Fejtegetéseinek eredménye az, hogy a birodalmi reformnak két nagy ellensége volt, a király és a territoriumok, ezeken megtört a birodalmi re-

orm, mint egész nem tudta céljait elérni, sem a rendek particularismusát nem tudta visszazorítani, sem a királyságot marandóan a birodalomnak alárendelni.

Jüterbock Jakab erfurti karthausi szerzetesnek *Quodlibetum fallaciarum humanarum* cz. tractatusát ismerteti röviden dr. Fritz Schillmann *Neue Beiträge zu Jakob von Jüterbock* cz. tanulmányában (Zeitschrift für Kirchengeschichte 1914. 64—76. ll.). Jüterbock a karthausi rendnek kiváló tagja volt, theologiai tartalmú munkái nagy elterjedésnek örvendtek, ő maga széles látókörrrel bírt, a ki az emberi élet különböző megnyilatkozásait nagyon jól ismerte. Az itt ismertetett tractatus a berlini kir. könyvtárban őriztetik és valószínűleg a tractatus eredeti autograph kézírata. A tractatust 1458-ban fejezte be szerzője, a ki benne theologiai szempontok szerint készült erkölcsi tükröt akart adni. Meg akarja mutatni, hogy a világi egyéneknek, főleg a kereskedőknek, egyes írásai a keresztény erkölcsi felfogással mennyiben állanak ellentétben. Szerzője az embereket helyesen ítéli meg és gyöngéik tekintetében szerzetesnél meglepő tájékozottságot árul el.

ÁLDÁSY ANTAL.

Könyvek. *Venturi A.* : Storia dell'arte italiana. VII. La pittura del quattrocento. P. III. Milano, 1914, XLII, 1175. l. — *Stenzel Karl*, Die Politik der Stadt Strassburg am Ausgange des Mittelalters. (Beiträge zur Landes- und Volkskunde v. Elsass-Lothringen. 49. köt.) Strassburg, 1915. XXXII, 256. l. —

G. P.

Reformatio és ellenreformatio.

A. Renaudet: *Érasme, sa vie et son oeuvre jusqu'en 1517.* (*Revue Historique*, 1912—1913. évf.) Levelei alapján rajzolja meg életét és méltatja munkásságát.

Karl Zeumer 1910-ben megjelent művében «Über den Reichstitel Heiliges römisches Reich deutscher Nation» azon véleményének adott kifejezést, hogy itt a birodalomnak csak német része van különösen kiemelve. *L. Bittner* V. Károlynak a bécsi állami levéltárban talált levelét közli a *Mitt. des Inst. f. öst. Geschichtsforschung* 1913 3. füzetében, a mely elmondja, hogy «quia Cameracenses (Cambrai) germanico ideomate non

utantur, dubitare forsan a quibusdam posse an Cameracum et Cameracensium inter Germanici imperii status et ordines recenserī debeant», s megállapítja, hogy bár francziául beszélnek «sub S. R. Imperio Germanicæ nationis esse et censerī».

I. Ferencz francia király haláláról eddig nem sok részletet tudtunk; *R. Doucet* a *Revue Historique* 1913. évfolyamában ez eseményeknek érdekes és részletes leírását közli, a melynek Pierre du Chastel, mâconi püspök és a király felolvasója a szerzője, a kimellette volt utolsó napjaiban.

Soha sem fogadtak még talán nagyobb lelkesedéssel fejedelmet a trónon, mint Tudor Máriát, s ő iparkodott is kilasználni ezt, hogy célját megvalósíthassa: a katolicizmus visszaállítását országában. De nehéz volt a helyzete, mert ellenfelei igyekeztek felhasználni ellene vallásos buzgóságát, másrészt pedig jól tudta, hogy a koronát épp úgy köszönheti az új, mint a régi hit híveinek. II. Henrik örömmel ígérte meg támogatását, de politikai szempontok vezették ebben, mert, mint a királynő titkos ellensége, az ebből származható zavaros helyzetet akarta csak felhasználni. A császár és követei politikai szempontokból mérsekletet tanácsoltak neki s helyesen. Az időpont nem volt rossz terveire, teljes és tartós katolikus restaurációra; a vagyonos osztály s a polgárság ragaszkodott ugyan ahhoz az uralomhoz, melynek gazdagságát köszönhette s nem szívesen gondolt volna a zsákmányolt javak visszaadására s a nemességben nyúltak legmélyebbre az új hit gyökerei, de a nép, a mely évek óta a legellentétebb hitvallások közt hánykódott ide-oda, vallási tekintetben birkatürelmű lett s csak a pápaság iránt érzett gyűlöletet s kicsinylést. Könnyebb volt tehát Máriának visszaállítani a vallást, mint visszavezetni népét a Róma iránt való engedelmessegre. A császár tanácsai jóknak bizonyultak, a ki még arra is figyelmeztette, hogy vallás tekintetében ne tegyen semmi nagyobb változtatást a parlament nélkül. Így elérte azután, hogy 1553 végén vissza volt állítva a kath. vallás az egész országban. Anglia nem tagadta meg hivatalosan a schismát, de nem is volt többé protestáns. (*G. Contant: Le commencement de la restauration catholique en Angleterre par Marie Tudor. (1553.)* *Revue Historique*, 1913. I.)

HOLUB JÓZSEF.

J. Müller, Reichstädtische Politik in den letzten Zeiten der Union (Mitt. d. Inst. für öst. Gesch. XXXIII., 1912) tanulmány érdekesen és részletesen foglalkozik a német protestáns uniónak a cseh felkeléssel való viszonyával. Müller a norimbergi városi tanács jegyzőkönyvei és a városi levéltárnak eddig még fel nem használt történelmi anyaga felkarolásával kutatja a német városoknak, különösen pedig Norimbergnek közbenjárását és részvételét az uniónak a cseh felkeléshez való viszonyában. Bizonyítja, hogy a frank városok, elsősorban Norimberg, jobb indulattal voltak a csehek iránt, mint a svábok; ez nemcsak abban nyilvánkozott, hogy észrevették a közös veszedelem nagyságát, de nagyobb áldozatokat is hoztak a közös ügy érdekében. Mátyás császár halála után a cseh rendek kérelmére úgy a katonai, mint a pénzbeli segítség érdekében a norimbergi tanács így határozott: «Weil es bei dem böhmischen Aufstand ja um die Religion zu tun und also ratione gravaminum causa cum omnibus Evangelicis communicirt, auch der Kaiser nunmehr tot ist, so sind die Böhmen nicht gar hilflos zu lassen, sondern ihnen nach Vermögen mit Sperrung der Pässe beizustehen, auch, wo man es erschwingen könnte, ihnen mit einer oder zwei Tonnen Goldes zu helfen.» Ebben a szellemben és értelemben a város csakugyan nagy segítségére volt a cseheknek. Általában a frank városok nemcsak kitartottak a szövetségesek és egyhitűek mellett, hanem tehetségükhöz képest szembeszálltak az unió többi tagjainak határozatlanságával és önző takarékoskodásával. Müller véleménye: «Es hätte unter den Unionsfürsten nur eines durch Geist und Tatkraft hervorragenden Mannes bedurft, um Städte von solch opferwilliger Gesinnung, wie sie Nürnberg in jenen entscheidungsvollen Jahren bewies, zu den höchsten Leistungen im Kampf gegen die katholischen Reaktionsbestrebungen fortzureissen.» (Čas. Čes. His. 1913, 133. old.)

GERŐ JÁNOS.

Könyvek. *Wertenbaker, T. J.: Virginia unter the Stuarts. 1607—1688.* New-York, 1914. 2., 149. l. — *Antonio di Castellamare, Fra: Storia dei frati minori cappuccini della provincia di Palermo. I. köt., 1533—1574.* Roma, 1914, 275 l.

G. P.

Uj kor a harminczéves háborútól, 1789-ig.

A cseh Akadémia I. osztályának értekezéseiben (Rozpravy) *Krejčík* Ad. L. értekezik *Pešina* T. J. «*Mars Moravicus*»-ának II. részéről: *Prolegomena k vydání II. dílu T. J. Pešinceva díla «Mars Moravicus»* (1913, 5. sz., 68. l.) címen. A szerző először beszámol a *Pešina* művének kiadásához végzett előtanulmányokról. Részletesen ismerteti az olvasóval *Pešina* művének összes forrásait, közli *Dobner*nek a munka megjelenése körül kifejtett nagy buzgalmát, valamint *Pešinának* *Dobnertől* megírt, de kéziratban maradt életrajzát is kritika tárgyává teszi. Majd felteszi a következő kérdést: Volt-e *Pešina* Morvaország tartományi történetírója? Fejtegetése azzal végződik, hogy *Pešina* ilyen címet a morva tartományi gyűléstől nem kapott. Erre részletesen beszámol a morva történetíró hagyatékáról, mely könyvekből és kéziratokból áll; ezek között vannak régi nyomtatványok és régi kéziratok is. Bizonyítja, hogy a «*Mars Moravicus*» II. része 1663—5-ben készült. A mű I. részét, mely I. Ferdinánd koráról szól, források alapján, lelkiismeretesen leszállítja a maga értékre. A mű eme része — eltekintve néhány jelentéktelen politikai és Morvaország genealogiai vonatkozásaitól — semmi olyat nem tartalmaz, a mit a történetírók más forrásokból meg nem tudhatnának. Nem más ez tehát, mint néhány jól ismert minta compilációja; sajnos, hogy a compiláció úgy tárgyi, mint alaki szempontból nem megbízható, azért a munka I. része I. Ferdinánd korának tanulmányozásánál a történelmi hűség szempontjából csak óvatossággal használható. *Krejčík* «*Prolegomena*»-it folytatja és *Pešina* művére a megbízhatatlanság bélyegét az 1564—1632 közötti események megírására is rásüti. (Čes. Čas. Hist. 1913, 512—513.)

GERÓ JÁNOS.

J. Frollo a *Revista Catolică* 1914. IV. sz.-ban *Saint-Simon* herceg emlékiratait ismerteti; a 20 kötetre terjedő kézirat 1691-ben kezdődik, midőn a 17 éves herceget bemutatják XIV. Lajos királyi udvaránál, hol rögtön hadi szolgálatba is lép és résztvesz *Namur* ostrománál s tart 1723-ig, midőn főpártfogójának, az *orleansi* hercegnek halála után elhagyja az udvart.

GAGYI JENŐ.

A Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 1912. évi harmadik számában (X. kötet 4. füzet 491—505. lap) S. von Brakel: *Neuere Literatur über den Ursprung der Aktiengesellschaften* című értekezésében XVI., XVII. és XVIII. századbéli holland, francia, angol és német részvénytársaságokról szóló újabb munkák vizsgálata során arra a következtetésre jut, hogy azt a feltevést, mely szerint a részvénytársaság a hajóstársaságokból keletkezett, egészen föl kell adni s valószínűbbé lett az, hogy a részvénytársaság a nyílt kereskedelmi társulattól fejlődött ki.

A Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 1912. évi második számában (X. kötet 3. füzet 384—410. lap) Hubert Van Houtte: *La législation annonaire des Pays-Bas à la fin de «l'Ancien Régime et la disette de 1789 en France»* II., befejező részében szembeszáll avval a nézettel, a mely szerint az 1789-iki éhínség Franciaországban csak látszólagos lett volna. Felsorolja az inség okait: Anglia, Poroszország meg az Osztrák-Belgium nem engedték meg a gabonakivítelt; az orosz-svéd háború miatt a halti tartományok nem küldhettek külföldre gabonát; Hollandia pedig speculált a rossz termésre és az inségre. Franciaországban 1787-ben is, 1788-ban is rossz volt a termés. Mindezekhez járult az 1788/89. évi rendkívül szigorú tél. Részletesen ismerteti Van Houtt azokat a rendeleteket, melyeket II. József és kormányzói — noha a kereskedelmi szabadság hívei voltak — kénytelenek voltak kibocsátani a gabonakivitel megakadályozására, ha saját országukat meg akarták az éhínségtől menteni s a francia kormánynak többszöri kísérletét, melylyel e rendelkezések megmásítását igyekezett elérni.

A Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 1912. évi első számában (X. kötet 1. és 2. füzet) Letaconnoux: *«La Commission de la vie économique de la Révolution française et son oeuvre»* című cikkében ismerteti a nevezett bizottság összeállítását, történetét és munkáját. Fejtegetései végeztével arra az eredményre jut, hogy a kiadványokban nem minden egyformán jó; némely kérdéssel nagyon is gyorsan végeznek; a füzetek első kiadónak módszere változó, nem is tartják meg mindig a bizottság tagjainak utasítását, a kiadott anyag 1788-czal kezdődik, s az így megállapított határ túlságosan mesterséges, de nem lehet tagadni e collectiv mű rendkívüli bőségét;

a ráfordított nagy munkát s azt, hogy a mű legnagyobb része figyelemreméltó.

Pozsony.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

Az ancien rögimenek egyik gyűlöletes, sőt talán leggyűlöletesebb intézményével, a lettre de cachet néven ismeretes titkos elfogatási parancsokkal foglalkozik P. Gaffarel a *Revue historique* 1914. évfolyamában (116. köt. 1. skk.) *Les lettres de cachet en Provence dans les dernières années de l'ancien régime* című dolgozatában. A Dél-Franciaország területén kibocsátott elfogatási parancsok hosszú sorozatát ismerteti, melyekből kiténik, hogy az útból-eltevésnek ezt a módszerét nemcsak magasabb állású egyének, hanem egyszerű halászemberek ellen is alkalmazták. A börtönök közül, melyekbe a lettre de cachet-k áldozatait dugták, Dél-Franciaországban a marseillei öbölben levő If-kastély volt a leghirhedtebb, de volt még sok más is. Eleintén inkább csak államellenes vétkekben adtak ki ilyen elfogatási parancsleveleket, utóbb azonban a magánérdekből, családi ügyekben kibocsájtott parancsok száma lett túlnyomó. Bár az intézmény maga gyűlöletes, bizonyos esetekben mégis menthető volt. Kicsapongó, tékozló fiúk megfélemezésével s hasonló esetekben a társadalomnak tett szolgálatot a lettre de cachet, mint ezt a Gaffarel által bőségesen felhozott példák mutatják. De természetes, hogy számtalan visszaélés történt ezzel a veszedelmes fegyverrel, s ezért kárhoztatták az egész intézményt. Mikor miniszterré lett, ezért akarta Malesherbes is a lettre de cachet-k rendszerét akként szabályozni és enyhíteni, hogy minden kerületben bizottságot szervezzenek, melynek feladata az elfogatási parancsok felülvizsgálata és ellenőrzése. Ez mindenestre csökkentette volna az intézmény veszedelmes és erkölcstelen voltát, gyökeresen segíteni azonban csak a rendszer eltörlésével lehetett. 1790-ben ez végre be is következik. Jellemző azonban, hogy az eltörlés után sokan sajnálták ezt az intézményt és visszaállítását követelték.

Könyvek: *Khevenhüller-Metsch*, Joh. Jos. Fürst; Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch 1472—76. V. köt. 1756—57. Wien és Leipzig 1914. III., 464 l. — *Jefferson* Thomas: Autobiography, 1743—1790. New-York, 1914. 42, 162. l.

G. P.

Legújabb kor:

L'histoire secrète du comité de salut public czímen A. Mathiez a *Revue des questions historiques* 1914. évf. 35. sk. I. azokkal a titkos jelentésekkel foglalkozik, melyeket lord Grenville, Anglia külügyminisztere kapott 1793—94-ben kémjétől, a jóléti bizottság állítólagos titkárától. E jelentéseket a Historical manuscripts commission közölte. Általában apokrypheknek s hitelt nem érdemlőknek tartják ezeket a jelentéseket, csak G. Bord vette őket védelmébe *Autour du Temple* czímű művében. Mathiez más forrásokkal, így Las Cazas spanyol velencei követnek leveleivel való egybevetésből azt következteti, hogy nem szabad e jelentéseket csak úgy egyszerűen egészen elvetni, hanem a részletekben kell szavahihetőségüket ellenőrizni. A közjóléti bizottság igazi történetét úgy sem lehet nyilvános actákból megírni, hanem csak ilyen, sokszor gyanús hitelességű forrásokból, melyek azonban a sok valótlanság mellett figyelemre-méltó adatokat is tartalmazhatnak.

Pflugk-Hartung a *Historisches Jahrbuch* 1914. évf. 356. sk. II. gr. Waldburg-Truchsess porosz katonai meghatalmazottának a bajor főhadiszállásról 1814—15-ben küldött jelentéseit közli, pótlékuul ugyanezen folyóirat 1911. évfolyamában közöltekhez. E jelentések a Napoleon elleni harcokra vonatkozó adatokat tartalmaznak, főkép az ötödik hadsereg parancsnokának, Wrede grófnak működéséről. Különösen érdekes a francziáknak a bajor, württembergi, badeni és hesseni katonákhoz intézett kiáltványa, melyet Pfl.—H. mellékletül közöl, s a melyben a francziák a délnémeteknek szemére lobbantva, hogy eddig mellettük harcoltak s most Napoleon ellen fordulnak, felszólítják őket a csatlakozásra.

Hesselbarth a *Historische Vierteljahrschrift* 1914. évf. 229. sk. I. *Die Urheberschaft der Übereinkunft von Gastein* czímen a schleswig-holsteini kérdésben 1865 aug. 14-én Ausztria és

Poroszország közt létrejött megállapodás keletkezését vizsgálja. Ez a megállapodás annyiban volt váratlan, hogy mindkét fél engedett addig elfoglalt merev álláspontjából. Eddigelé általában elfogadták Sybelnek azt a megállapítását (*Gründung des deutschen Reiches*), hogy a gasteini megegyezés alap gondolata Schleswig és Holsteinnak Ausztria és Poroszország közt való felosztására vonatkozólag gróf Blome, müncheni osztrák követtől származott s ezt Bismarck az utolsó pillanatban fogadta el. A francia kormány által *Origines diplomatiques de la guerre de 1870—71.* címen közölt actákból Hesselbarth megállapítja, hogy a terv nem véletlenül, az utolsó pillanatban merült fel Blome ötlete alapján, hanem a szerzőség Bismarcké. Bismarck nem akarta magát előtérbe állítani, nehogy bizalmatlanságot keltsen a felosztási terv iránt, mely «aranyhíd volt az ellenfél számára, de aranyhíd különösen Poroszország számára, mely így vágyainak végczéljához háború nélkül is nagyon közel jutott.» Ezért mondhatta Bismarck Eulenburghoz intézett sürgönyében, hogy bizonyára nagyon fognak csodálkozni azon, hogy ő (Bismarck) nagyon meg van elégedve a megoldással.

(sz.)

A Revista Catolică 1912 I. számában *Vladimir I. Ghika* : «Sultanul Abdul-Medjid și domni români la Silistria» címen Blaremburg Moret Waldemár ezredes naplójából közli azon találkozás leírását, mely 1835-ben történt a szultán és az oláh fejedelmek közt Szilisztriában. Abdul Medzsid birodalma Dunamenti részét beutazta és ez alkalommal hűbéres fejedelmek : a havaseli Sturdza Mihály és a moldvai Ghika Sándor — különben egymásnak halálos ellenségei — üdvözlésére Szilisztriába siettek. A szultán az alkalmat a két ellenség kibékítésére használta fel ; a naplóró ezredes különben Ghika fejedelem sógora volt.

N. D. Popescu : *Literatura istorică a răsboiului ruso-românoturc din 1877—78* címen az orosz-oláh-török háború történetének földolgozásait állítja össze nyelvek szerint kritikai jegyzetek kíséretében. Az agg szerző maga is részt vett a Romániára rákényszerített háborúban, melyben a kis országnak kellett megmentenie a nagy orosz birodalmat a török fegyverektől. Hálából az orosz elrabolta tőle Bessarábiát ; e tényt elfelejti a szerző megemlíteni, ellenben kiemeli, hogy «rágalmazzanak a magyarok

minket, a mennyire tetszik, csak tölgy lesz a tölgyből és vitéz születik a vitéztől.»

(GAGYI JENŐ.)

Könyvek: *Hofmann*, Hermann: Fürst Bismarck 1890—98. III. kötet. Berlin és Leipzig 1914. VIII. 196 l. — *Matthias*, Adolf: Bismarck. Sein Leben und sein Werk. München, 1915. IX. 468 l. — *Schulz* Hugo: Der deutsch—französische Krieg 1870—71. Berlin, 1914. 319 l. — *Straganz* Max, *Fischer* P. és *Felsen* W. Illustrierte Weltgeschichte. IV. köt. Geschichte der neuesten Zeit. Wien, 1914. VIII. 763 l. — *Ulmann*, Heinrich: Geschichte der Befreiungs-Kriege. I. kötet. München, 1914 V. 477 l. — *Sowers*, Don C.: The financial history of New-York State, from 1789 to 1912. (Columbia University studies in political science.) New-York, 1914. 346 l. — *Rachfahl* F.: Kaiser und Reich 1888—1913 Berlin. 1915. VIII. 351 l. — *Goltz*, Colmar Freiherr v. d.: Kriegsgeschichte Deutschlands im XIX. Jahrhundert. II. rész. Berlin, 1914. XXXI. 655 l. — *Maltzahn* Curt Frhr. v.: Der Seekrieg zwischen Russland und Japan 1904 bis 1905. III. köt. Berlin, 1914. IX. 262 l. — *Capasso* Gaetano: Dandolo, Morosini, Manara e il primo battaglione dei bersaglieri lombardi nel 1848—49. Milano, 1914. 295 l. — *Casoni* G. B.: La guerra italo-turco 1911—12. Firenze, 1914. XI. 275 l.

G. F.

Az 1914-ben kitört világháború. *Buchner*, Eberhard: Kriegsdokumente. Der Weltkrieg 1914 in der Darstellung der Zeitgenössischen Presse I. köt. Die Vorgeschichte. München, 1914. VIII. 362 l. — *Depeschen* des Weltkrieges 1914. Eine Geschichte des Weltkrieges in den markanten officiellen Telegrammen. Straubing, 1914. Eddig 1—5 füzet, 1—120 l. — *Gerling*, Reinhard: Russische Grausamkeit in Kriegführung, Sitten-, Familien- und Rechtsleben. Oranienburg, 1914. 80 l. — *Der Völkerkrieg*. Chronik der Ereignisse seit 1. 7. 1914. Stuttgart, 1914—15. Füzetekben. — *Spies* Heinrich: Deutschlands Feind! England und die Vorgeschichte des Weltkriegs. Berlin, 1915. III. 103 l. — *Ankwand* Oskar. Der Krieg in Wort und Bild. Berlin, 1914. Füzetekben à 20 l. — *Helmolt*, Hans: Die geheime Vorgeschichte des Weltkrieges. Leipzig, 1914. 317 l. — *Gray* Ezio

Maria: *Il Belgio sotto la spada tedesca*. Firenze, 1914 210 l. — *La guerra delle nazioni nel 1914*. Milano, 1914. Füzetekben à 32 l. — *La guerra Europea*. Milano, 1914. Füzetekben à 16 l. — *Le panorama de la guerre*. Paris, 1914. Heti füzetek à 24 l. — *Wallace Edgar. The war of the nations*. London, 1914. Heti füzetek à 20 l. G. P.

Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban.

Izsakov Vasziljevics Miklós emlékiratai. (III.)

Első ízben voltam szemtől szemben emberekkel, kik a lázadás zászlaját tüzték ki s a kiknek sikerült a lázadást szabályos hadviselés formájába öltöztetni. Néhány előkelő családbeli fiatal tiszt Klapka mellett a segédtiszt szerepét töltötte be. Emlékszem gróf Károlyira. Élményei elbeszélésével mulattatott bennünket, míg a haditanács a másik szobában összeült. Kis idő múlva kijött Esterházy s én a többiektől félrevonulva, beszélgetésbe bocsátkoztam vele. Így szólt hozzám: «Miért tett tönkre az Önök oly hatalmas és nagylelkű császára mindnyájunkat és Magyarországot? Azt hiszi tán ő, hogy oly könnyű és lehetséges nekünk újra meghódolni Ausztria előtt, Bécs előtt, az előtt a camarilla előtt, a melynek senki sem hisz egy fikarczynit, a melyet mindenki megvet, a melyben még árnyéka sincs az igazságnak, csak csupa hazugság és elnyomatási vágy. Nekünk szükségünk van erős és kemény kormányra, ettől nem zárkozunk el, de nem osztrák uralomra. Legyen akár autokrata uralkodó, mint az Önöké, adják akár Konstantin nagyherceget, vagy Leuchtenberg herceget, csak ne legyen benne sok német vér.» Én az uralkodó néhány szavának elmondásával válaszoltam erre neki, melyekből az tűnt ki, hogy ő szilárdan el van tökélve nem avatkozni a belügyekbe s mihelyt nem lesz szükség a mi fegyvereink segítségére, seregét visszaviszi Oroszországba. Az erőd föltétlen átadása ne ejtse őket tévedésbe a tekintetben, mintha a mi uralkodónk országuknak, vagy az osztrák birodalomnak egy részére aspirációkat táplálna a jövőben. Mindent becsületesen és a maga teljességében fogunk az osztrák császárnak átszolgáltatni.

Ezalatt Alcaini és a magyarok közt közömbös dolgokról folyt a társalgás. Végre Klapka kijött a haditanácsból és előadta annak a határozatát, hogy küldeni fognak biztosokat, a kik talál-

kozva Görgeyvel, a helyszínén szerezenek tudomást a dolgok állásáról. Az erőd átadására tett ajánlatunk visszaérkezésükig el nem fogadható, a föltétel nélkül való átadásról pedig szó sem lehet. «Hogy kívánhatják Önök, — mondá Klapka — hogy egy elsőrangú erőd, mint a milyen Komárom, mely 30,000 főnyi győztes sereggel, 600 ágyúval s egy évre való élelmiszerral rendelkezik, föltétel nélkül adja meg magát? Valószínűleg tudják Önök, hogy milyen Komárom környékének a klímája, különösen ősszel meg tavasszal: az emberek pusztulnak a láztól, az ostromlóknak nem lesz sem lakása, sem hajléka, ide kell szállítani az ostromszereket, az osztrákoknak pedig semmijök sem kész s télig nem is lesz kész, kénytelenek lesznek körülvenni a várat és megosztani a sereget a Duna és ágai között, a sereg télen a jégzajlás miatt minden összeköttetés nélkül marad s még a vidéket is féken kell tartania, a katonaság szükségét fog látni mindenben s a körülzárolás gyöngé lesz, mi pedig majd fölhasználjuk középponti helyzetünket s mivel a városban jobban óvhatjuk seregünket, alkalomadtán ki-kitörünk majd és támadni fogunk.» Mindezek az argumentumok igazak voltak, czáfolni nehéz volt őket, de felelni kellett okvetlenül rájuk. «Gondolja meg — szólta én — hogy nekünk nem kell előbb elhagynunk Magyarországot, míg a nyugalom teljesen helyre nem állt. Az önök megbízottai minden valószínűség szerint azzal a hírral fognak visszajönni, hogy az alsó Tiszánál és Erdélyben minden be van fejezve. Az orosz és osztrák seregek szabadok lesznek, fölkészülnek Komárom megszállására s elegendő számmal lesznek arra, hogy bizonyos szélességben téli szállásokban elhelyezkedjenek, magok közt és az erőd közt pedig néptelen vagy elpusztított övet hagynak. A betegség Önöket és minket egyformán fog érni, a betegségekre való hajlam s a városi zsúfoltság epidemiát okozhatnak, a raktárak hiánya nagy hátrányára lesz az élelmezésnek, a marhát kozákjaink nem fogják kiengedni a legelőre. Végre a helyőrség harczy kedve — a nehéz helyzetből való kijutás reménye nélkül — sokáig nem tartható fenn a jelenlegi magas fokon s a helyőrség maga fogja Önt kényszeríteni a megadásra. S ha ez a keserű pillanat beáll, akkor a veszteségeket túrt ellenséget, az Önök bíráit kérlelhetlennek fogják tapasztalni. A bosszú vérre fog szomjazni a még néhány hónapig tartó hasztalan vérontásért, melynek se célja, se haszna az Önök ügye érdekében nincsen. Használja fel Ön most ezt a pillanatot,

a mikor az osztrák kormány hozzáférhető más érzelmekhez is, mint a szigorúsághoz, tekintve azt a váratlan sikert, mely ennek a siralmas harcnak véget vetett, használja fel Ön azt a körülményt, hogy ennek a sikernek részese Miklós czár. Ön ismeri az ő jellemét, mely telve van igazi nagylelkűséggel.»

A fegyverszünet és demarcationális vonalnak aprólékos megbeszélésével és tárgyalásával eltelt az idő körülbelül félnyolczig. Majdnem mindenkivel külön is tárgyaltam, legalább azokkal, a kik többé-kevésbé beszéltek francziául, ezek aztán tolmácsolták szavaimat azok előtt is, a kik nem értették. A német nyelv nem tudása bosszantóan kellemetlen volt. A magyarok igyekeztek Alcainitól elválasztani és érdeklődést keltetni bennem az ő helyzetők iránt. Valóban én és Alcaini nem egyet jelentettünk az ő szemükben. Az orosz sereg a magyar seregben csak ellenfelet és semmi egyebet nem látott. még pedig nyílt jelleménél, vitéségénél és bajtársi szelleménél fogva, melylyel a mi katonáinkkal érintkezett, csak rokonszenves ellenfelet. A háború célja előttünk idegen volt. Szövetségeseink, az osztrákok, nekünk ellenszenvesek voltak. A magyarok tudták ezt, de viszont nem fogták fel azt a tiszta önzetlenséget, melylyel uralkodónk az osztrákoknak a segítségére ment. Úgy gondolták, hogy nem lesz kedve elutasítani magától azt a gazdag országot, mely az ő kezében van s melynek lakói hívják őt. Teljesen szem elől tévesztették a monarchikus felfogás lehetőségét, mely a mi uralkodónk cselekedeteiben a fő mozgató erő volt. Reám, mint ezen remények képviselőjére és közvetítőjére tekintettek. Alcaini egész más volt. Ő lázadóknak tekintette a magyarokat és képviselte előttük a törvényes kormányt, melyet ezek elutasítottak és megvetettek. Azonkívül személyesen is kellemetlen volt nekik, mert még a háború előtt, mikor a győri helyőrségben szolgált, minden módon kínozta a magyarokat és börtönnel sujtotta. Három nap előtt az ő ezrede fedezte az ágyútransportot s felszerelését, mely Komárom ellen indult. Klapka kirontott az erődből, a fedezetet szétverte, két bataliont elfogott és 30 ágyút zsákmányul ejtett. Értendő, hogy közeledés egyik részről sem volt lehetséges. Őt néhányan tőlem bizonyos távolságban szóval tartották. Az öreg talián gyanakodni kezdett rám, hogy én Klapkát rá akarom venni, hogy ő is, mint Görgey az orosz s nem az osztrák seregnek adja meg magát; sértette az, hogy a magyarok irántam olyan előzékenyek.

Nyolcz órákor kocsira ültünk, melybe két szürke volt fogva

s Klapka törzskari főnökének és más fiatal tisztek kíséretében Ácsra indultunk Gyulay táborába. Szemünket nem kellett bekötni, koromsötét éjszaka volt. A mint a hadititkok mellett elhaladtunk, egy-egy füttyentéssel adtak jelt, melyre a mi kísérőink közül válaszolt az egyik. Észre lehetett venni, hogy szigorúan őrködnek, mi azonban nem láttunk semmit, se nem hallottunk s az első őrtüzeket az osztrák előőrsöknél vettük észre. A katonai rendről való kellemes benyomásaimat közöltem a magyar tisztekkel, a mi jól esett nekik, egyébként csak általános hadi kérdéseket érintő dolgokról folytattam társalgást.

Mikor Ácson Gyulayhoz mentünk, a nagyteremben az egész törzskar vacsoránál ült. Gyulay a maga szobájában volt. Alcaini előre ment őt értesíteni. A magyarok belépésekor a tisztek fölálltak az asztal mellől, sokan személyesen ösmerték őket az előbbi szolgálatból, egynéhányan odamentek hozzájuk. A szobába vezetett magyarok átadták szóval Klapka válaszát. A beszélgetés nem tartott sokáig. Ők távoztak. Azután nekem volt vele hosszabb beszélgetésem. Elmondtam apróra komáromi tárgyalásaimat, nem titkolva el, hogy milyen különbséget tettek a magyarok köztem és Alcaini közt, megmagyaráztam e viselkedés természetes eredetét, mely szerepünk különböző karakterében és ama reménységben gyökerezett, melyet hihetőleg Miklós czárhoz fűztek, de a melyből én őket mindjárt kiábrándítani kötelességemnek tartottam, mert én szigorúan uralkodom utasításaihoz alkalmazkodtam, ezeket pedig már hallotta tőlem Gyulay. Beszélgetésünk eredménye az volt, hogy Gyulay hitt ugyan Miklós czárnak teljes önzetlenségében, de gondolta, hogy én nem álltam távol attól a gondolattól, hogy Klapkát rávegyem az oroszok előtt való fegyverletételre. Amellett tudta, hogy a mi hadseregünkben a sympathia a magyarok s nem az osztrákok részén van, mégis az ő természetes kedvességével a hozzám való udvariasságában elment odáig, hogy az erőd átadását akár egy orosz generális kezébe is hasznosabbnak ítélte az ostromnál.

Másnap reggel elbúcsúztam Gyulaytól. Később egyszer, a 60-as években találkoztam még vele Péterváron a hadgyakorlatokra meghívottak társaságában s igyekeztem hozzá kellemesnek lenni, bár Ausztria a boldogult Miklós czárral szemben követett magatartásával a krimi hadjárat idején kimutatta foga fehérét s azóta elég sok szomorú emlék halmozódott fel nálunk.

Én Alcainival Komáromba mentem a fegyverszünet részle-

teinek megbeszélése s a demarcationális vonal megállapítása végett, onnan pedig egyenesen Grabbe különítményéhez kellett utaznom.

Gróf Gyulay némely útmutatást adott a Klapkával való tárgyalásra. A magyar előőrsöknél Klapka ordonánczai vártak bennünket két igen szép kocsival, melyekbe magas szürkék voltak fogva, magyar szerszámban. Én Károlyi gróf mellett ültem, ő maga hajtotta a lovakat. Beszélgetésünkben Károlyi grófnak a háború előtti dolgairól folyt a szó. Kék huszáruniformisban volt. «Un joli uniforme que le votre, mr. le comte»,¹ mondtam én. «Oh, oui, c'est Nicolas hussards»,² válaszolta ő. «Je suis enchanté de pouvoir donner de ses nouvelles à son chef titulaire»,³ mondtam nevetve, Károlyi pedig komolyan válaszolt: «Oui, un excellent regiment, mais pourtant deux escadrons ont trahi notre cause et sont restés chez les autrichiens.»⁴ Elmesélte, hogyan lepte meg őt, mivel akkor épen beteg volt, a mi muzulmán ezredünk, hogyan ebédelt naponkint Bebutov herczeggel, az ezred parancsnokával a casinóban s az nem tudta, hogy ő a magyar hadsereghez tartozik, mert senki sem árulta el, spion köztük nem volt. Károlyi kiváló familiának a sarja, atyja nagy hazafi s már régóta fogságban volt. (?) A mint az erőd előtti tábor felé közeledtünk, hogy felmentsem Károlyit kellemetlen kötelessége alól magam ajánlkoztam, hogy bekötöm a szemem. Ő azt mondta, hogy még várhatok egy keveset. Megeredt az eső, a kocsí födelét fölhúzták s én bekötött szemmel folytattam a társalgást, míg észrevétlenül a téren meg nem álltunk. Nagy néptömeg, katona és polgár állt ott. A tárgyalás folyamán gyakran az ablakhoz léptem. Az ablakok alacsonyak voltak; az ablakok előtt nagy néptömeg, mind csupa szépség; micsoda arcok, micsoda szál legények! Huszár-egyenruhájuk egészen a mi II. Sándor korabeli egyenruhánkhoz volt hasonló, a mely nagyon illett a szakállukhoz és energikus arczvonásaikhoz. Valahányszor az ablakhoz léptem, sohasem láttam sem ellenszenves tekintetet, sem nevet-

¹ Szép uniformisa van, gróf úr.

² Igen, ez a Miklós-huszároké.

³ Boldog vagyok, hogy önökről hírt vihetek az ezred tulajdonosának.

⁴ Kitűnő ezred, de mégis két escadron elárulta ügyünket s az osztrákoknál maradt.

séges vagy illetlen mozdulatot. Csodáltam, hogy ezekben a paraszt emberekben mennyi természetes illem, nyugodtság és komolyság van. Jókora csoport vette körül a fogatomat s beszélgetett a tisztí szolgámmal, egy kurlandi némettel, a ki egy kissé talán félelemből, de sokkal inkább tudatlanságból óriási számokat vett oda nekik a mi hadseregünkről, kivált a tüzérséget s a lovassságot hihetetlenül nagyította.

Mikor a házba bementünk, már mint régi ismerőst, nagyon figyelmesen fogadtak. Hozzáláttunk a demarcationális vonal megállapításához, a vita szokásos, katonai természetű volt. Klapka az erőd zónájába akart sorozni egy falut, mely Esterházyé volt. Ennek az volt az oka, mert Esterházy ott akart megpihenni. Alcaini nem egyezett bele. Nekem sikerült elsimitani a dolgot, mert a vitának tulajdonkép nem volt komoly alapja, de Alcainival a tárgyalás — az ő tudatlansága miatt — ingerültebbé lett s Esterházy volt az első, a ki megfontolatlan szavakra ragadtatta magát. Mikor Alcaini a többi közt így szólt: «Mi van itt osztani való, hiszen önök a mi barátaink, ugyanazon uralkodó alattvalói.» «Barátai az osztrákoknak — hangzott minden oldalról lenéző fölkiáltással — soha! Önök, kik szerencsétlenekké tették országunkat és nemzetünket, megaláztak bennünket, leigáztak, sanyargattak és elvették szabadságunkat, Önök a mi barátaink!?»

A tiltakozó szavak mind sűrűbben röpködtek Alcaini felé. Már nem tudta ezt tovább tűrni s kijelentette, hogy nem tárgyalhat tovább és eltávozik. Én nem válhattam el tőle ilyen helyzetben s a körülállók előtt kijelentettem, hogy sajnálom, de kénytelen vagyok a tárgyalást a ránk ruházott megbízás alapján a társam ellen intézett tapintatlan kifakadások miatt abban hagyni. Klapka mindjárt kivezette Esterházyt egy másik szobába és menetegetőzött miatta, megmagyarázta, hogy egy idő óta egészen beteg, a szerencsétlenség annyira feldúlta idegeit, hogy alig tudják társalgását a maguk körében elviselni. Mindenkit megnyugtattott, néhányat kihívott a másik szobába, mi azután szerencsésen megállapítottuk a demarcationális vonalat és a megegyezést két példányban aláírtuk.

Esterházy és Batthyány félrehívtak: «Nagyon szeretnők, ha Ön velünk ebédelne, elfogadja-e meghívásunkat?» «Nem tehetek semmit társam nélkül. Ha őt is meghívják, én a magam részéről nagyon szívesen ülök asztalukhoz, de csak azon

föltétellel, hogy az ebéd ideje alatt nem lesz szó politikáról.» «Meghívjuk őt is, ha már másképp nem lehet és a másik föltételt is elfogadjuk.» Én szóltam Alcaininak, a talián nem utasította el az ebédet s néhány szobán át az ebédlőbe mentünk. Én Klapka és Esterházy közt ültem, Alcainit két szomszédja foglalta le, nyilván azzal a szándékkal, hogy tőlünk elvonják figyelmét. Az asztalnál körülbelül 15-en voltunk; betett ablakdeszkák mellett, kandellaberekben égő gyertyák, a vázákban fölhalmozott gyümölcsök, a kitünő magyar bor kristály-üvegekben s a kedélyes társalgás egészen elfeledtették velünk, hogy mi egy ellenséges erődben olyan házigazdák vendégei vagyunk, a kiket ebben a pillanatban Bécsben talán az akasztófára szántak.

Klapka a beszélgetés folyamán igyekezett tőlem megtudni, hogy mi történhetik Görgeyvel, nem kerül-e Pétervárra. Én ezt lehetségesnek mondtam. Ez a gondolat tetszett neki magának is, kérdezősködött Pétervár felől, a czárról, a czári családról, el nem engedve soha a címet: S. M. Nicolas, S. A. le G. D. Constantin. Az utóbbi nyilván nagyon népszerű volt náluk. A háberú sikere, állításuk szerint, a míg mi nem jöttünk, az ő részükön volt. Már majdnem azon a ponton voltak, hogy az egész osztrák hadsereget fogságba ejtik, mert a jobbik fele Olaszországban volt elfoglalva, nekik pedig nagyobbára újonczokkal volt dolguk s verték is őket mindig mindenfelé, a mi igaz is volt. «Még egy héttel ezelőtt is — beszélte Klapka — szétvertem őket és 30 ágyújokat elvettem; most megint közel vannak, én megint ki fogok törni s az eredmény ugyanaz lesz. Kétségtelen, hogy tönkreverem őket, hitvány sereg ez, vezetői pedig nem helyükön valók. Mikor az orosz sereg bevonult Magyarországra, mi mindjárt láttuk, hogy a háborút folytatnunk lehetetlen s el vagyunk veszve. Miklós czár tönkretett bennünket és miért? Talán Ön hisz Ausztria hálájában? Önök megmentették a teljes pusztulástól s ők majd megfizetnek érte, higgye meg, mi ismerjük őket s nem tudunk hinni egy szavuknak sem... Mi akkor, mikor Görgey itt volt, ki akartunk vonulni az én helyőrségemmel az erődből, a Balaton vidékén elsáncolni magunkat, fel akartuk lázítani Olaszországban levő jobb ezredeinket, azok kétségtelenül hozzánk pártoltak volna s akkor be akartunk törni megerősített posztionkból Olaszországba s szétverve az osztrákokat, kiknek nincs lovasságuk, onnan kötöttük volna meg a békét az oroszokkal, az osztrákokról egy szót sem szólva. Az az általános meggyőződés,

hogy az Önök bevonulásával Magyarországra a háború részünkről befejeződött, sok viszállyra adott okot a kormány és Görgey között. Ezen egyenetlenkedések és Önök nélkül az osztrákok elvesztek volna.»

A társalgás gyakran közönséges fecsegéssé vált, meglátszott, hogy Klapka nem mondott el mindent, remélte, hogy megtudhatja, milyen részvétellel kíséri Miklós czár az ő helyzetüket és mivel feszélyezte idegenek jelenléte, Esterházyval együtt meg-
«érdezte tőlem, nem maradhatnék-e velök Alcaini elutazása után egy néhány perczre, hogy őszintén beszélhessünk. Én ezt lehetségesnek mondtam, de tudomására kell hoznom Alcaininak is. Szivart és kávét hoztak, fölkeltünk az asztaltól. Alcaini kezdett készülődni. Én szóltam neki a dologról s megigérttem, hogy mindent közölni fogok Gyulayval, ha ebben a beszélgetésben valami fontos és érdekes lesz. Alcaini eltávozása után föllélegzetek. Én háttal álltam a kályhának, Klapka a divánon ült, Esterházy föl és alá sétált, Batthyány az ablakpárkányon ült. «Halgasson meg, — szólt Klapka — Ön látja az osztrákokkal való viszonyunkat; erős a gyűlölet mindazért, a mit ellenünk vétettek, egy szavukat sem hisszük el. Föltétlen megadás! Hogy lehetséges ez? Vallja meg Ön is. Elsőrangú erőd, 30,000 ember, szétverem őket még holnap, vagy a mikor akarja; egész évre van élelmem s 600 ágyúra hadiszerem. Csak ostromoljanak. Talán még nincs minden veszve. Nem hiszünk nekik és nem akarunk velök tárgyalni és semmiféle békét kötni. Mondja meg Ön, mit várhatunk Miklós czártól?» Én ismételve tegnapi érveimet, ezt mondtam: «Gondoljon arra, hogy most a nehéz háború befejezése mindenkint jó hangulattal tölt el, bizzék Miklós czár szavaiban, melyeket harag és bosszú nélkül mondott: Legokosabb lesz Komáromra nézve mindjárt meghódolni és reményét uralkodójába vetni.» Hosszas makaeszkodás után, uraim, megjön a pillanat, a siralmas és kényszerű meghódolás pillanata. Az osztrák sereg természetesen most még nem kész az erőd ostromára, de lehet-e remélni, hogy a kormány sokáig békében hagyja az engedetlenkedők fészket a birodalom szívében. Az Ön helyőrsége látva azt, hogy a háború mindenütt be van fejezve s a kik hazatértek bünbocsánattal, békében élnek otthon, nem állja ki sokáig a kísértést s Önt kikerülhetlenül cserbenhagyja; akkor az átadás meg fog történni a győző haragjának és bosszújának minden következményével. Ön saját magát s embereit is, a kik Önre bíztak

magukat. romlásba fogja dönteni. Én ösmerem Miklós czárt, azért nem akarom s nem tehetem, hogy Ont tévedésbe ejtsem akár egy meggondolatlan szóval is, mely esetleg nem teljesülő reménységre adhatna okot. En nem nyujthatok arra reményt, hogy Miklós czár oltalma alá fogja Önt venni, de ha ő az osztrák császárhoz küldte fiát és meghagyta nekem, hogy ezt Önnek mondjam meg, akkor hajlandó vagyok azt hinni, hogy nem azért küldte őt, hogy az Ön multjáért a bosszú művét szolgálja. Gondolja meg és ítéljen. Ha majd az Önök helyzetét tisztázzák a visszatért biztosok és ha tárgyalni óhajt az orosz hadakkal, Grabbe tábornok itt lesz a közelükben. Őszintén óhajtom, hogy az Úristen szerencsés gondolatot sugalljon Önnek.»

Ezután megöleltük egymást, ők kikísértek engem; a téren a nép és a katonák hajadonfővel látva előljáróikat, levették sapkájukat. Ott még egyszer elbúcsúztunk egymástól. Én a Komáromhoz eső első állomásig rendelkezésemre bocsátott hintóba ültem, gróf Károlyi és a fiatal ordonánczok lóháton kísérték az előőrsökön túl. Megálltam, hogy elbúcsúzzam tőlük s megkérdeztem, nem óhajtának-e valami üzenetet küldeni rokonaikhoz: «Ha meglátja szegény atyámat, — szólt Károlyi — a ki most fogságban van, de lehet, nemsokára kiszabadul. mondja meg neki, hogy életben vagyok és a haza ügyéhez hű maradtam.»

A fiatal őrmester, a kit Klapka kísérőműl rendelt, míg Grabbe különítményét elérem, szundikált, tisztiszolgám, Grigor, a hosszú szakállakon és széles kardokon mélázott. Aprószemű eső kopogott a kocsi fedelén, a lovak szaporán ügettek, én pedig elmélkedtem a legutóbbi jelenetekről, melyeknek tanuja voltam.

Másnap megérkeztem Grabbéhoz, elmondtam neki mindent apróra, attólfogva, a hogy őt elhagytam, átadtam neki az uralkodó parancsát, melynek értelmében ő Komárom alá vonult nyolcz versznyi távolságra. A haditudomány összes szabályait figyelembe véve, állottunk fel, de csekély számunknál fogva — bizonyára — nem tudtuk volna Klapkát megakadályozni abban, hogy a hol akarja, átlörje vonalunkat. Klapka még Komáromban beszélt nekem olyan apróságokat Grabbe különítményéről, mintha maga látta volna azt s nem is csoda, olyan vidéken, a hol csupa háborúért lelkesedő lakosság volt, csak nekünk nem voltak kémeink és besúgóink.

Az osztrák kormány nem gondolt Komárom ostromára és Klapka is azon volt, hogy minél kedvezőbb föltételeket eszközöljön ki hadai számára s azok teljesítésére garantiákat kapjon. Volt oka a bizalmatlanságra: az osztrákok rútul visszaéltek a bizalommal, mikor azok közül, a kik Görgevyvel megadták magukat, öt tábornokot¹ fölakasztottak. Haynau tábornoszernagyot, a ki ezt a büntetést végrehajtotta, kegyetlensége miatt saját serege sem állhatta ki és mondják, mikor Angliában utazott s ott felismerték, egyszerűen elpáholták.

Nálunk az uralkodótól kezdve mindenki megbotránkozott ezen a büntetésen. Egész hónapon át vesztegeltünk Komárom alatt. Egy kisebb faluban egyhangúan folyt az élet. Grabbénál ebédeltünk, a ki olthatlan szenvedélyvel mesélte ismételve előbbi működésének nem közönséges epizódjait. Velem lakott Bibikov Dimitrij, a kivel együtt szolgáltam a kaukázusi vezérkarban s a ki könyv nélkül tudta Grabbe meséit. Nem egyszer, mikor ebédre ment, ráterelte a már előre megállapított elbeszélésre a szót s ez rendesen sikerült neki. Az osztrákok közül velünk voltak: báró Gablenz, előbb vezérkari főnök Schlick tábornoknál, később az 1864-iki holsteini háborúban hadvezér, okos és kellemes ember, kár, hogy életét öngyilkossággal fejezte be, valószínűleg anyagi zavarai miatt; azután a fiatal Miltitz báró, vértess, igen kedves ember. Grabbe az ő kedvükért francziául mesélt, azok pedig a szemükkel integettek egymásnak.

Említésreméltó az ő s a mi fölszerelésünk a hadjárat alkalmával: náluk szokatlanul kevés podgyász, paplan helyett egy plaid és néhány hátasló; nálunk egy szekér, telve minden lehető holmival, egy hátasló, az is többnyire kehes. Egy alkalommal meglátogatott bennünket Mária Lujzának, Napoleon második feleségének, a későbbi Neipperg grófnének a fia, Montenuovo gróf. A fiatal gróf egy huszárezred parancsnoka volt s mikor Olaszországban állomásozott, a nyergen kívül más közlekedési eszközt nem ismert.

Néha kilovagoltunk vadászatra, vagy egyszerűen sétalovaglás kedvéért. Grabbe kedvelte ezt. Kirándultunk valamelyik birtokosától elhagyott curiához; mindig szíves fogadtatásban, pompás gyümölcsben s jó magyar borban volt részünk. Otthon rosszul étkeztünk s hihetetlen rossz bort ittunk.

¹ Rosszul tudja számukat.

Végre Komáromban a dolgok befejezésükhöz közeledtek. Klapkának sikerült kitűnő feltételeket kieszközölni övéi számára. Fölszabadultunk, a csapatok visszatértek Oroszországba, mi pedig Pesten át Bécsbe mentünk. Az úton Nemours herczeggel találkoztunk, a ki csupa kíváncsiságból barangolt azon a vidéken. Egy éve mult, hogy az orleansi ház tagjai magánemberökké lettek, de mindenütt nagy tisztelettel fogadták őket. Érdeklődéssel néztünk a magas, szőke herczegre, a kinek Grabbe sok mindent akart elmesélni, a mi a szívét nyomta, de a mi egy külföldinek teljesen érdektelen volt.

Pest meglepett nagyszerű hídjával, nagyvárosi élénkségével, szép üzleteivel és vendéglőivel. A népe nagyon szép; kivált az asszonyok. Minden nagyszerűnek látszott nekünk néhány hónapnyi tábori barangolás után. Bécsben nem sokáig időztünk, de a muzeumok és látnivalók hajszolása kellemetlenségbe sodort. Jelentkeztünk a császárnál, első főhadsegéde, Grüne gróf, a császár dolgozószobájába vezetett bennünket. A fiatal uralkodó néhány kedveskedő szót intézett hozzánk s még aznap ebédre voltunk híva az udvarhoz. Bármennyire is igyekeztem Bibikovval együtt, hogy az ebédre idejekorán megjőjjünk, a kocsisunk utálatos lassúsággal vitt bennünket Schönbrunnba s siettető nógatásunkra nem is hederített. A mint megérkezünk, az összes ajtók föltárulnak előttünk, végre az utolsó is, a mely mögött szorongva vártuk, hogy meglátjuk a vendégei közé jött uralkodót; az ajtó föltárult s előttünk 30 ember már az asztalnál ült. Ha előre tudjuk ezt, természetesen nem mentünk volna be, de az osztrákok udvariassága nem engedte meg, hogy erről szóljanak nekünk. Megvallom, kínos pillanat volt. Nem veszem észre, merre ül az uralkodó, hogy köszönténem; látom, hogy közvetlen az ajtó mellett van egy üres szék, a mellett ül valaki, karcú termetű ember, fehér uniformisban, szakasztott olyan, a minőnek reggel láttuk a császárt. Nem merek leülni egy sorba a császárral. Végre észreveszem, hogy az asztalnál ülők közül intget valaki a fejével. A császár volt, a ki megszánt bennünket zavarunkban. Leülök az üres székre, szerencsére szomszédom, gróf Gyulay segített a mentegetőzésben. Kellemetlen érzés volt, az osztrákok azt fogják rólunk gondolni, hogy nem tudjuk az illemszabályokat. Pedig esze ágában sem volt senkinek a negligálás, vagy figyelmességüknek kisebbitése. Rám nézve annál kellemetlenebb a dolog, mert Gyulay valószínű-

leg beszélt a császárnak a magyarok iránt Komáromban tanusított állítólagos sympathiámról. Maga a császár nem volt népszerű; óriási nehézségekkel kellett küzdenie; még fiatal és tapasztalatlan volt, az államügyek pedig nagy zavarba merültek. Néhány éven át Schwarzenberg erélyes és ügyes keze vezette Ausztriát, de ő hirtelen meghalt. Az ő jóslata, hogy Ausztria ámulatba fogja ejteni a világot Oroszország iránt tanusított hálátlanságával, beteljesedett 1854-ben.

Egynéhánynyal az osztrákok közül később találkoztam Pétervártt. Gyulay már megöregedve, de bajusz helyett ugyanazokkal a fölfelé álló tükkel, volt a hadgyakorlatokon. Hess tábornagy, a legkiválóbb osztrák stratega és Clam-Gallas gróf megfordultak Pétervártt, a hol ünnepelték őket. A császár, úgy látszik, első ízben 1874-ben volt már teljes férfikorában, miután sok mindenben szerencsésen átesett, nem tekintve Szadovát. Kíséretében volt Andrassy külügyminiszter, a ki 1849-ben a bitófára ítélték közt szerepelt. A mi osztrák követünk ez időben Langenau volt, a czár egyik hadsegéde a magyar hadjárat alkalmával, a ki ott féllábát vesztette el.

SZKUNZEVICS KORNÉL.

M. Auner: Ungarn (1910/1), a Jahresberichte der Geschichtswissenschaft, XXXV. Jahrgang, 1912, Berlin 1914, III., 288—351. lapján.

Nagy érdeklődéssel és talán nemcsak én, de mások is, egy kis szorongással vártuk a *Jahresberichte* legújabb kötetének megjelenését. Megszoktuk már, hogy a berlini történelmi társulat hatalmas kiadványában a magyar történetírást rendkívül részletes, pontos adatokon nyugvó, külsőleg, tömegével is imponáló jelentése képviselje. Mikor, pár éve, a magyar referensnek, Mangold Lajosnak halála híre jött, mi, a kik nem ismertük őt személyesen, elsősorban is aggódva gondoltunk arra, vajon ki fogja munkáját folytatni, vajon nem veszjük-e el a *Jahresberichte* köteteiben s ezzel a történettudomány művelésére képes nemzetek sorában azt a helyet, melyet Mangoldnak hangyaszorgalmú és következetes munkája szerzett meg. A tudományművelés technikájában még nem jutottunk annyira, hogy a természet kemény parancsszavára elköltöző senior-munkások mellé még idejében állítanánk fiatal erőket, a kik az előd kezéből kihullt

tollal a régi szellemben folytatnák a munkát. A mi történetirodalmunkban el sem lehet képzelni egy olyan munkát, mint a Jahresberichte, vagy a Monumenta Germaniae, vagy a császárok regestái gyűjteménye, a melyeket évtizedeken át új és új generációk készítenek a régi szellemben, az ősoktól kijelölt, s legfőlebb a haladó kor eszközeivel kijavított úton. A mi későn bontakozó, sok bajjal küzdő történetírásunkban, eddig legalább, mindenki csak a maga erejében bízott, a mit maga el tudott végezni, az elkészült. Senki sem bízhatta magát arra a mélabús és mégis végtelenül megnyugtató gondolatra, hogy a mit szögfürtös fővel kezd az ember, ezüstösen lesz kénytelen átadni a következő munkásgenerációnak, a barnahajú fiataloknak. Az egy-két, nagytekintélyű elődtől átvett és folytatott munka, a mi nálunk mégis akad, a legritkább esetben igazában folytatás, rendesen az előd themájától teljesen eltérő, a folytatónak új, független gondolatát realizáló irodalmi alkotás.

Kezdetleges viszonyok, melyek azonban kis és eddig rövid életű közösségben mégis annyira természetesek, hogy fel sem tűnnek annak, aki a közösségben él. Mangold munkájának folytatása azonban — mindezen meggondolások ellenére is — nagy aggodalmat keltett azokban, a kik adnak arra valamit, hogy a külföld, s főként a német tudományosság előtt ne valljunk szégyent ép olyan téren, a hol eddig tisztességgel megálltuk a sarat. Ettől az aggodalomtól megszabadított bennünket a kezünkben lévő jelentés fiatal szerzője, Auner Mihály, a ki Mangold örökét átvette és a Jahresberichte régi szellemében, a többi jelentés közé minden tekintetben méltóan beilleszkedve folytatta és folytatja az előd munkáját. Hogy ezért milyen köszönettel tartozik neki a magyar történetírás, az az előbbiekből kiderül.

A Jahresberichte jelentése tudtommal jelenleg az egyetlen, a mely a nyugati tudománynak a magyar történetírásról lehetőleg részletes és systematikus képet nyújt. Az Aunertől most nyújtott kép, el kell ismernünk, valóban monumentális: két év termeléséből nem kevesebb 1507 tudományos írásmunkát tud felsorolni. Részletességben és szorgalomban csak a vállalat német referensei vetekedhetnek Aunerrel. A munkák mellett lehetőleg felsorolja az ismertetéseket is, a miben eddig szokásos gyakorlatot követ. A traditió túlmege azonban, mikor a bírálatok tartalmát átveszi a jelentés szövegébe, s a magyar és külföldi bírálatok szembeállítását arra használja fel, hogy a nem ritkán hibás

idegen felfogást kijavítsa. Így pl. Lüttichnek a vezérek korabeli magyar kalandozásokról szóló munkájánál részletesen elmondja Domanovszky kifogásait, melyeket, ha a német tudós, a kit egyszer érdekelni fog a kérdés, Kaindlnak dicsérő bírálatával összevet, rögtön fel fogja ismerni a Kaindl-féle bírálatok avatatlan-ságát és tárgyismerete hiányait. A németek olvasni szokták az írásokat s Aunernek discret és loyális, de mégis erélyes megjegyzései lassankint bizonyára elősegítik a német tudóskörökben annak felismerését, hogy az ő magyar specialistáik sem tudományban, sem objectivitásban nem állanak azon a fokon, — tisztelet a kivételnek — a melyen a régebbiek, köztük elsősorban Huber, voltak.

A Jahresberichte forgatói jól tudják, hogy a bibliographia épen nem az a műfaj, a mely a szerzőnek szárnyait megkötné és a gondolatok, ítéletek, sőt szenvedélyek kifejezésében is akadályozná. Bármily száraznak is látszik a füzetek és könyvcímek összeállítása, az író egyénisége mégis megjelenik. Auner ebben a tekintetben nem kis írói készséggel használta ki a műfaj nyújtotta előnyöket. Egész csomó, igen okos és bátor megjegyzést rejtett el a könyvcímek közé. Néha feltetszik belőlük a szerző nyíltzemű fiatalsága, mely azt hiszi, hogy a bölcs és a színvonalat emelni kívánó megjegyzések valóban hatékonyak is lehetnek. Csak azt kívánjuk neki, hogy sokáig távol maradjon tőle a csúnya desillusio. Ilyen követelmények pl., hogy a XVI. és XVII. század magyar cultúrtörténete számára már elérkezett egy synthetikus feldolgozás szükségessége és ezért csak sajnálatos, ha ilyen nagy themákkal kezdők foglalkoznak. Hasonlóképen fiatalos bátorsággal panaszkodik a sok hiábavaló, töredékes, szempontnélküli adatpublicatiók felett, valamint a középkori okleveleknek alkalmi, belső okoktól nem támogatott editiója miatt, a mi csak az anyag áttekinthetőségét nehezíti. Régi bajok, melyek kezdetben, a történetírás gyermekkorában nem is voltak bajok, de most annál súlyosabban nehezednek a mi átmeneti korunkra.

Még megemlíjtük, hogy a szerző, a kinek a magyar történetírás ezt a mostani jelentést s reméljük, évek hosszú során át a Jahresberichte hasonló jelentéseit köszöni, nem magyar, hanem erdélyi szász hazánkfia, így még egygyel több okunk van arra, hogy a Jahresberichte idej kötetét különös örömmel üdvözljük.

KÜLÖNFÉLÉK.

Réthy László.†

(1851—1914.)

A magyar történeti, ethnographiai és numismatikai tudomány egyik elfaradt munkása, *Réthy László* hajtotta fejét örök nyugalomra 1914 nov. 24-én Aradon. Nevét széles körben ismeretessé tette irodalmi működése.

Réthy László 1851 nov. 21-én született Szarvason. Egyetemi tanulmányait Pesten és Bécsben végezte. mint Toldy Ferencz, Rómer Floris, Lubrich Ágoston, Horváth Cyrill, Kerékgyártó Árpád, Salamon Ferencz, Budenz József, Müller Fridrich, Karabaček, Miklosich, Eitelberger tanítványa. 1880-ban magyar numismatikából, heraldikából és ősrégészetből tett doctorátust. 1881-ben a m. n. múzeum érem- és régiségtárába jutott, honnét 1914 augusztusában mint igazgató-őr ment nyugalomba.

Sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki. Eleinte vidéki hírlapoknál dolgozott. Azután önálló nagyobb műveket és tudományos értekezéseket írt. Mikor élete végén ezekbe is belefáradt, a költészet muzsájának szolgálatába szegődött.

Történeti művei közül nevezetesebbek: *Anconymus az erdélyi oláhokról*, Bpest, 1880., *Az oláh nyelv és nemzet megalkakulása*, Bpest, 1887, 2. kiad. Nagybecskerek, 1890., *Oláh eredetűek-e a Hunyadiak*, Turul, 1884., *A románismus Illyricumban*, székf. ért. 1896. — Egy évig szerkesztette az «*Ethnographia*» cz. folyóiratot, melybe több néprajzi tárgyú cikket írt. pl. *A sárjczsi hunnok*, *A székely név*, *A székelyek s a magyar honfoglalás*, *Egy magyar mohamedán Stambulban*, *Magyarországi spanyol telepek*, *A panyókás viselet eredete*, *A tót név jelentése* (mind az Ethn. 1890. évf.). — *Numismatikai* munkáinak koronája a *Corpus Nummorum Hungariae* I—II. köt. Bpest, 1899. és 1907., mely a magyar pénzverés történetére — a Habsburg-kort megelőzőleg — az érmészettel foglalkozók bibliája. E tárgykörben fontos dolgozatai még: *A magyar pénzverés iz-*

maeliták és Besarábia, Arad, 1880., *Die ungarischen Münzen des Fürstlich Montenuovo'schen Münzcabinet's* . . ., Frankfurt a. M. 1886., *Redwitz Miklós szörényi bán érmei*, Arch. Ért. 1891.

Réthy László műveit jellemzi a szigorú tudományos kritika, a nemzeti múltunk iránti szeretettel párosult tárgyilagosság, a tiszta és világos előadás, a szép s akárhányszor költőivé emelkedő nyelvezet.

Érdemei méltatásául 1892-ben a M. Tud. Akadémia is tagjai sorába választotta. Ezenkívül választmányi tagja volt az orsz. régészeti és embertani-, a magy. történelmi-, a magy. néprajz-tiszteletbeli tagja és elnöke a magy. numismatikai társulatnak.

Mint ember a szeretet, az igénytelenségig menő egyszerűség megtestesülése volt, ki méltán dicsekedhetett azzal, hogy Magyarország szellemi aristokráciájában igen számos barátja volt.

Nyugodjék békében!

HARSÁNYI PÁL.

Gerecze Péter. †

(1856—1914.)

A pécsi székesegyháznak a múlt század nyolczvanas éveiben folytatott helyreállítása ihlette meg a pécsi főreáliskola fiatal tanárát és indította a kiváló műemlék maradványainak, multjának tanulmányozására. A székesegyházról 1893-ban kiadott nagyobb művén kívül az Archaeologiai Értesítőben és Archaeologiai Közleményekben a tanulmányok egész sorát tette közzé a helyreállítás közben napfényre került szobrászati töredékekről, a melyek egybegyűjtése, első osztályozása legmaradandóbb érdemeinek egyike. Az az akribia, combináló, reconstruáló hajlam, a mely e tanulmányaiban jelentkezik, munkásságának állandó jellemző vonása akkor is, midőn — miután 1894-ben Pécsről Budapestre került — Árpádkori egyéb emlékek felkutatásával foglalkozott. Szinte szenvedélyvel űzte ezeket a kutatásokat és ásóját csudálatos szerencse kísérte. Aracsi és somogyvári fölfedezései például, majd legutóbb a pilisszentkereszti cisztercita kolostor romjainak feltárása, melyet a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából megkezdett, de be nem fejezhetett, valamint a tőköli őskori urnatemető kiasása, rendkívül fontos anyaggal gyarapították a tudományt.

Egyes emlékekre és kisebb emlékcsoportokra vonatkozó tanulmányokon kívül összefoglaló munkásságra is volt Gereczének kedve és alkalmja. A millenium megünneplésére a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet által hirdetett pályázat díját elnyerte az Árpádkori építőművészetünk történetéről írt nagy munkájával, a mely azonban nyomtatásban nem jelent meg. Az ezredéves kiállításon Gerecze rendezte a szobrászati emlékeket és adta ki azok ismertetését, a mely valósággal a magyarországi — kivált középkori — szobrászat történetének első kísérlete.

Széleskörű anyaggyűjtését, a mely valóban maradandó értékű, a művészeti emlékeinkre vonatkozó irodalom összegyűjtése egészítette ki. Így keletkeztek csudálatraméltó szorgalommal, szívós-sággal készített igen terjedelmes jegyzékei, a melyek a Műemlékek Országos Bizottsága kiadványainak I. és II. kötetében jelentek meg 1905—1906-ban: Magyarország műemlékeinek helyrajzi jegyzéke és bibliographiája; Magyarország régi falképeinek helyrajzi jegyzéke és bibliographiája; A Műemlékek Országos Bizottsága rajz- és fényképtárának leírása. Mindezek a lajstromok ma munkálkodásunk nélkülözhetetlen segédeszközei.

Gerecze temperamentuma és szellemi dispositiója, elméleti képzettsége és munkásságának módja nem volt olyan, hogy azok alapján azokat a tudományos nagy kérdéseket, a melyeket középkori művészetünk története fölvet, megoldásra vihette volna. Inkább széleskörű, mint intensív tevékenysége azonban bő anyagot nyújtott a további tanulmányoknak és nagy mértékben előmozdította azt, hogy korábbi kutatóink eredményeit és elméleteit biztosabb alapon fölülvizsgálni és módosítani lehessen.

ÉBER LÁSZLÓ.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3. füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentum cseremiszt fordításából I. —	1.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvten	10.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	1.—
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) kiadta Dézsi Lajos	2.—
Finály Henrik. A beszterzei szöszedet. Latin-magyar nyelvmemlék a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövegeteket készített hozzá	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közéleteszi Gulyás Károly	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhizmus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyományá	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében	1.—
Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről	—40
Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halasz Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
-- Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvten. Rövid karesuandói lapp szó-jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Ertsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész — 60. II. rész	—80
Komjáthy B. Epistola Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1553.	6.—
Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kuun Géza: Ismereteink Tibetről	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhizmus hatása az iszlámra	—80
3. szám. Thury József. A középszászi török nyelv ismertetései	—80
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta)	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro editit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-meczenzefi német nyelvjárás hangtana	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás	—90
3. Gréb Gyula: A zsepesi felföldi német nyelvjárása	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz :	
A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lány aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lány aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közreboocsította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás terképevel)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590 ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmásal	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzékek s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításuk. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéli és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításuk. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításuk. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek, Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, falálós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításuk. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összehasonlítta, a Csenez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma codex. — Birk-codex. — Piry-húrtya.	6.—
Pesti Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaboratio grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondatnana	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. Ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap. „	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap. „	20.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

KÖZÉP ÉS ÚJKORI
TORTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L 434

KI a 15

VII/227 434/1929
15

n.

1915.

3. füzet.

TORTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1915

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők
(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lr
<i>Láng Margit</i> : A római nő jogi és társadalmi helyzete az ókorban ...	32
<i>Erdélyi László</i> : Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (IV.) ...	3f
<i>László József</i> : Nyugati pénznemek hazánkban a XIII. században (II.)	3f
<i>Lupaş János</i> : Bariţiu György, az erdélyi román hírlapirodalom megalapítója ...	3f
<i>Gróf Andrássy Gyula</i> : Báró Eötvös József és a német szövetség politikája ...	4f

Kisebb közlemények.

<i>Heinlein István</i> : Pöhlmann Róbert ...	4
<i>Weber Artur</i> : Adalékok gróf Széchenyi István életéhez ...	4

Irodalom.

<i>Krisztics Sándor</i> : Nemzet és állam a keletkezés, a fejlődés, viszony szempontjaiból. Ism. <i>Nagy Miklós</i> ...	4
<i>Steinhoffer Károly</i> : A könyv története. Ism. <i>Gulyás Pál</i> ...	4
<i>Wirth A.</i> : Geschichte der Türken. Ism. <i>Vasadi Balogh György</i> ...	4
<i>Éble Gábor</i> : A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltűntetésével. Ism. <i>Madtzar Imre</i> ...	4
<i>Scherer Ferencz</i> : Komnénos Manuel bizánczi császár világruralmi törekvései. Ism. <i>Miskolczi Gyula</i> ...	4
<i>Bédier Joseph</i> : Les légendes épiques. Ism. <i>Birkás Géza</i> ...	4
<i>Löhr</i> : Methodisch-kritische Beiträge zur Geschichte der Sittlichkeit des Klerus. Ism. <i>Kiss Albin</i> ...	4
<i>Berzeviczy Albert</i> : Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Ism. <i>Ortvay Tivadar</i> ...	4

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irta: <i>Madtzar Imre</i>
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>
<i>Középkor a XIII. század végéig</i> . Irták: <i>Patek Ferencz</i> és <i>Szentpétery Imre</i>
<i>Középkor a XIII. századtól az ujkorig</i> . Irta: <i>Áldásy Antal</i>	...
<i>Reformatio és ellenreformatio</i> . Irta: <i>Holub József</i>
<i>Ujkor a harminczéves háborútól 1789-ig</i> . Irták: <i>Patek Ferencz</i> és <i>Pivány Jenő</i>
<i>Legujabb kor</i> . Irták: <i>Gagyi Jenő</i> és —sz.
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Irták: <i>Auner Mihály</i> és <i>Gagyi Jenő</i>
<i>Könyvek</i> . Irta: <i>Gulyás Pál</i> ... 455, 457, 458, 460, 462, 464, 467,	...

Különlélek.

<i>Ujhelyi Péter</i> : Rónai Horváth Jenő †
<i>Gagyi Jenő</i> : Bunyitay Vince †
—én: <i>Nagy Géza</i> †
<i>Wertheimer Ede</i> : Heigel Károly Tivadar †

11/224

A RÓMAI NŐ JOGI ÉS TÁRSADALMI HELYZETE AZ ÓKORBAN.

I.

A görög és római nép alaptermészete, történeti fejlődése, erkölcsi és jogi felfogása, a közös eredet ellenére, lényegében annyira különbözik egymástól, hogy ez a különbség, mely a történeti fejlődés folyamán egyre nagyobb lesz, szükségképen egészen más társadalmi jelenségeket hoz létre. Ennek következtében egészen más a nő jogi és társadalmi helyzete a rómaiaknál, mint a görögöknél; mások a külső és belső körülmények; más a keret és mások maguk az emberek.

A munkás, komoly, szívós, céltudatos római ember fejlett jogérzéke egy hatalmas, erős jogszervezetet épít fel, mely bölcs megfontoláson és az állam érdekeinek helyes felismerésén alapul. Jogfelfogásában elsősorban nem az emberi belátás és méltányosság uralkodik, hanem mindenha kizárólag az állam érdeke. Az emberi igazságérzet és erkölcsi érzék az idők folyamán módosulhat; ilyen ingatag alapon egy hatalmas állam jogszervezete nem épülhet fel; ennek süketnek és vaknak kell lennie mindennel szemben, a mi nem az állam érdeke. A törvény szövegének is olyanoknak kell lennie, hogy a többféle értelmezés vagy alkalmazás lehetőségét is kizárja. A milyen merev, conservatív a törvény szelleme, annyira megkötött, formákhoz ragaszkodó a törvény szövege. A jogi szervezet olyan egyenletesen érzéketlenül működik, mint egy gépezet. A joggyakorlatban nem a törvény szellemét tartják szem előtt — hiszen az örök időkre úgy is meg van állapítva — hanem csakis külső formákhoz, a szöveg szó szerinti alkalmazásához ragaszkodnak; mivel abban fejeződik ki a törvény eredeti intentiója.

Történeti Szemle. IV.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Közép- és Újkori Történelmi Intézetnek Kinyomtatva	
Lejt. napló: _____	Lsz.: VI.
Dr. csoport: _____	5. szám.

21

Méltányosság és abszolút igazságérzet a törvény megalkotásánál csak másodlagos szempont, alkalmazásánál egyáltalában nem szerepel; a törvényhozásban elsősorban az állam érdeke, végrehajtásában a pusztá formalismus érvényesül. Jogi és erkölcsi felfogás ebben a tekintetben egymástól élesen különválnak. Az erkölcsi felfogásban a legrégibb időktől fogva méltányosság és okos belátás nyilvánul meg. Az írott törvények mellett az ősi szokásokon alapuló eljárás is lényeges alkotó része a jogi életnek. Ezekben az ősi szokásokban megnyilvánuló erkölcsi felfogás veti meg a római család és társadalom alapjait. Jogi és erkölcsi felfogás ritkán jutnak egymással ellenmondásba, ellenkezőleg kiegészítik egymást. De ha mégis összeütköznek, akkor a jogi felfogás bizonyul a hatalmasabbnak: az állam érdeke előtt a család és egyén érdekének háttérbe kell szorulnia.

A nők helyzetét államban és társadalomban szintén az a két tényező szabja meg, melyek az egész római állami és társadalmi szervezet kialakulását szabályozzák. A mikor a hellenistikus szellem behatolásával a két fontos tényező jelentősége módosul, egymáshoz való viszonya eltolódik és ennek következtében az állami és társadalmi élet átalakul, akkor változik meg a nők helyzete is a megváltozott államban és társadalomban. A római nő nem él ugyanis olyan elszigetelt életet, mint a görög vagy keleti nő és a körülötte folyó élet eseményei és változásai közvetlenebbül érintik. Az az ellenmondás, mely néha az állam érdekeit képviselő törvény és az emberi méltányosságot kifejező közfelfogás közt mutatkozik, a nők helyzetének kialakulásánál tán kissé élesebben nyilvánul, mint más téren; egyébként azonban ugyanazok a factorok működnek közre itt is és ugyanazon szempontok merülnek fel, mint az általános történeti fejlődésben.

II.

A római törvény az állam érdekében a nőt a «*cum feminis nulla comitorum communicatio est*» szövegű tétellel a politikai életből teljesen kitiltja. Mivel a római polgár

jogait a gyűlésekben gyakorolhatja, ez a kijelentés a politikai szereplésnek még lehetőségét is kizárja; nem úgy, mint a liberális szellemű Görögországban, melynek törvénye a nőknek a polgárjogot legalább hallgatólagosan engedélyezi, ha tényleg nem is gyakorolhatják.

A valóságban azonban a római nők — a történelem tanúbizonysága szerint — minden időben nagy befolyást gyakoroltak az államügyekre, kizárólag azon tekintély erejénél fogva, melyben családjuk, a társadalom, a közfelfogás részécsitette őket. Hogy a politikai szereplés jogát és lehetőségét a törvény csakis az állam érdekében, nem pedig lekicsinylésből vonja meg tőlük, arra is szolgáltat sok példát a római történet. A mondák korától kezdve a kiváló nők egész sorozata ismeretes, kik néha passive hallgatag befolyással, gyakrabban active, okos tanácscsal vagy bátor elhatározással, férjeik vagy egyéb összeköttetések révén, többé-kevésbé nyíltan vagy elismerve irányították válságos időkben az események menetét. Érdekes jelenség, hogy ezek a kimagasló nők egyúttal úgy élnek a római köztudatban, mint az erényes (*domiſeda, lanifica, pudica*) római háziasszonyok mintaképei. Ezeket a tulajdonságokat tehát nem tartották az igazi nőiességgel ellenkezőknek.

A köztársasági kor vége felé, részben a nagy politikai és társadalmi felfordulás következtében, részben hellenisztikus hatás alatt egyes kiváló nők politikai szereplése egyre nyilvánosabb és formálisan is határozottabban kiemelkedő. Jellemző azonban, hogy ez mindvégig csak egyes kiváló asszonyokra szorítkozik és az asszonyok általánosságban ki vannak zárva az államéletből. Az első nő, ki férjével az imperatori hatalomban osztozik, Fulvia, Antonius férfias lelkű hitvese; képe férjé mellett szerepel a pénzeken; fegyveres díszben jelenik meg a katonák előtt; napi-parancsot oszt ki és *allocutio*-t tart. Julius Caesar felesége, Calpurnia, ellenkezőleg egészen háttérbe szorul hatalmas férje előtt. Augustus felesége, az okos, erélyes Livia, férjének és később fiának uralkodása alatt, kiváló tulajdonságai-
val nagy befolyásra tesz szert és sok nyilvános elismerés-

ben részesül. Bölcs önmérséklete, finom tapintata, asszonyi hiúságtól és érzékenykedéstől mentessége az uralomra kiválóan qualificalja. A tribunusi sérthetlenség, az első császárok hatalmának alapja, ő reá is kiterjed; nyilvános épületek nevét viselik; férje végrendeletileg az Augusta nevet engedélyezi neki és Claudius császár az istenek közé emeli.

Livia hatalmas egyénisége egy új női typust mutat a világnak és utána a nagyratörő nők egész sorozata következik, kik azonban lelki qualitásban nem érnek fel hozzá, de a nekik kedvezőbb viszonyok közt külsőleg jobban érvényesülnek. Augustusnak minden törekvése ellenére, hogy a régi római erkölcsöket és viszonyokat helyreállítsa, új politikai és társadalmi alapon új államszervezet létesül. Ez az új államforma, mely kezdetben a régi rendhez való visszatérést színeli, formailag dyarchikus jellemű, később azonban egyre határozottabban és nyittabban monarchikus lesz és a nagyravágyó egyéni törekvéseknek kiválóan kedvez. A nép akarata a tribunusi hatalom révén beleolvad a népképviseléssel felruházott császár akaratába s a senatus, ez az árnyékszerű társuralkodó, egyre jelentéktelenebb politikai tényezővé száll alá. És mindezek ellenére a régi római közjogi felfogás erejénél fogva, még ilyen gyökeresen megváltozott világrendben sem jutnak a római császárnék olyan formalisan elismert hatalomhoz, mint a hellenistikus Kelet királyi asszonyai, hanem inkább csak férjeik vagy más férfi rokonuk révén uralkodnak. A férfias jellemű rómainak szemében közjogilag lehetetlen, hogy egy asszony nyíltan magához ragadja az uralmat. Ez még a legnagyobb asszonynak, a fiatalabbik Agrippinának, Nero anyjának sem sikerült, noha külsőleg Liviánál is jobban érvényesül. A császárok ugyan sok nyilvános kitüntetésben részesítik asszonyaikat, a senatus sem fukarkodik, hogy ilyen módon kedvükben járjon: czimeket adományoznak nekik, a Vesta szűzeknél is nagyobb külső tekintélyük van, audienttiákat tartanak; azonban az uralkodókat megillető igazi nagy kitüntetésekben, mint pl. a cultus és a pénzverés joga, Rómá-

ban nincs részük. csakis a hellenistikus Keleten, hol más felfogás uralkodik és hol a római közszellem sem ütközhetik meg rajta. A keleti provinciák a császárnékat még életükben a consecratio-ban részesítik, míg Rómában csak haláluk után érik meg azt a kitüntetést és cultusuk rendszerint nem él túl egy generatiót; csak Liviának, mint a monarchia megalapítója feleségének, cultusa marad meg a késő császárkorig. Hogy a keleti provinciák cultusában a császárnék milyen helyet foglalnak el, avval az idegen szokások iránt elnéző és közömbös római mit sem törődik. A pénzverés joga sem illeti meg elvileg a császárnét. A császári birodalmi pénzekben a császárnék képe és neve csak elvétve szerepel; a legtöbb e fajta pénz jobbára csak emlékérem vagy senatusi veret, mely a senatus udvariasságát és előzékenységét bizonyítja. Keleten azonban ezen a téren is nagyobb szabadság uralkodik és a helyi forgalomra szánt pénzekben a császárnék gyakrabban fordulnak elő. Keleten még a helytartók feleségei is igényelik gyakran a férjük hivatalával járó kitüntetéseket és jogokat; az államügyeket vezetik, katonai parádékat és gyakorlatokat rendeznek; udvart tartanak és kegyenczeik révén valósággal uralkodnak.

Csakis a császárkor vége felé, az ős római szellem teljes elenyészésével nyer az asszonyi uralom a központban is hivatalosan elismerést. A mi a római császárnék legkiválóbbjainak, a férfiás jellemű Liviának és a nagyratörő Agrippinának nem sikerült, azt megadja a hellenistikus szellemtől áthatott Byzanc: Justinianus császár regens társának, Theodorának az alattvalók épen úgy hűségesküt fogadnak, mint a császárnak. Rómában ez lehetetlenség. A római szellem utolsó lehelletéig tiltakozik az asszony politikai uralma ellen. Egyes kiváló asszonyoknak a hatalma és befolyása is csak a háttérben marad; a külső elismerés mindig csak mint udvariassági tény szerepel. Az asszonyok általában pedig minden közjogi ténykedésből ki vannak rekesztve. A római conservatív közfelfogás valóságos chinai-falként áll az ambitiosus egyéni törekvések előtt.

III.

A régi római magánjog a nőt könnyelműsége, gyenge akaratereje és a nemével járó gyengesége és járatlansága miatt szabad rendelkezésében egész életére nagyon megkötöti. Ez a pszichológiai indokolás alig egyeztethető össze azon megbecsüléssel, melyben a római nőt a patriarchalis időktől kezdve családjá és a társadalom részesíti és az okot inkább valamelyes fontos és komoly családi érdeken kell keresni, melynek az okos és komoly római ember egyéni érzelmeit és felfogását mindenha alárendeli. A magánjogi fejlődés iránya szintén ráczáfol erre az indoklásra, mivel ez határozottan a nő felszabeditása felé irányul.

A családban a *patria potestas* fiú- és leánygyermek fölött egyenlő hatalommal uralkodik. A gyermekeknek — nemi különbség nélkül — egyenlők a kötelességeik, de egyenlők a jogaik is: a törvény szabadelvűsége fiú- és leánygyermeknek egyenlő jogokat biztosít. A különbség köztük csak az, hogy a fiú, ha felszabadul az atyai hatalom alól, önálló polgár lesz, kit a törvényes kereten belül semmi sem köt meg, csakis saját akarata és belátása; a leány pedig az atyai kéztől férje kezébe (*manus*) megy át, vagy a rokoni gyámság (*tutela*) alá kerül. Az életét szabályozó hatalmak működését ellenőrzi ugyan az állam részéről a censor erkölcsi tekintélye, a család részéről a rokonok tanácsa; de mindegyik csak a zsarnoki túlkapásokat szabályozza; egyébként szabad kezet hagy nekik. Épen azért, mikor a régi erkölcsök lazultával a családi törvényszék és *censura* erejét veszti s a családi vonzalom egyidejűleg ellanyhul, az atyai hatalom olyan nagyra nő, hogy az állam beavatkozását vonja maga után.

Ez a régi jogállapot ez által az idők folyamán nagy változáson megy át. Nem valamely hirtelen támadt reformmozgalom, a nők vagy férfiak részéről, nem valamely külső esemény hozza ezt a változást létre, hanem egy lassú, tolytonos fejlődési processus eredménye, mely az egész államszervezet fejlődésével kapcsolatosan halad. A kiinduló pont

a surlódás az állami és családi hatalom érdekei közt, mely a fejlettebb államszervezetben egyre erősebb lesz. Mindinkább megnyilvánul az államnak az a törekvése, hogy a rokoni közösség jogkörét szabályozza és hatalmának egy részét magához ragadja. Ennek a sok százados küzdelemnek az az eredménye, hogy a nő «inter duos litigantes» alárendelt helyzetéből egyre jobban felszabadul és végre a férfiakéval csaknem egyenlő magánjogi helyzetbe jut; s míg a régi időkben mint leány az apai hatalom alatt, mint férjes nő a férji *manus* alatt, mint özvegy a rokoni *tutela* alatt él, később csaknem teljes jogi rendelkezésű és felelőségű egyén lesz.

A római nő fölött uralkodó hatalmak közül a *patria potestas* és *manus* főleg személye fölött rendelkezik, a *tutela* a vagyona fölött. A nő személyi szabadságának korlátozásán az első rést a szabadabb házasságkötési mód üti. A nő a házasság révén nem kerül teljesen férjének kezébe; jogilag továbbra is saját családjában, atyjának vagy gyámjának hatalmában marad. A férj hatalma nemcsak a nő személyes szabadságát nem korlátozhatja, hanem a hozományon kívül a nő vagyonával sem rendelkezhetik. A nő férjével szemben tehát sokkal függetlenebb helyzetben van; az atyai vagy gyámi hatalom pedig a távolból inkább támasznak, mint igának bizonyul; az apa halála után pedig — a mi a természet rendje szerint a férj halálánál előbb szokott bekövetkezni — a férjes nő rokoni *tutela* beleavatkozása nélkül teljesen függetlenül rendelkezik vagyona fölött. A nőnek nagyobb személyes szabadsága később abban is megnyilvánul, hogy míg a régi, vallásos formulákhoz kötött házasság elvileg felbonthatatlan, melyet csak bizonyos súlyos esetekben a férj bonthat fel, addig az a szabadabb formájú házasság az apának, későbbi időkben a nőnek kezdeményezésére is felbontható.

A férji és apai hatalom jogkörének összeütközése az új házassági törvény alapján, a nőnek nagy, csaknem teljes személyes szabadságot juttat. A harmadik nagy hatalom, a rokoni *tutela*, mely az előtt vagyona fölött rendelkezett,

az állam beavatkozása miatt vesztí el eredeti jelentőségét. A szigorú rokon gyámságot a végrendeletileg kinevezett gyám helyettesíti, kinek akarata hajlítható, meg is vásárolható, úgy hogy nem mindig a gyámok uralkodnak az asszonyok fölött, hanem gyakran az asszonyok a gyámok fölött. A gyámi intézmény lassacskán nevetséges formássággá sülyed és a császárkorban el is enyészik. Különösen fontos Claudius császár rendelete, melyben a nagykorú nőkre vonathozólag a rokon gyámságot teljesen megszünteti. A császárkor legvégén pedig már odáig érlelődik a dolog, hogy az anya is lehet gyermekének törvényes gyámja. Még a női hozomány természete is megváltozik és a férj, ki még a szabadabb formájú házasságban is rendelkezhetett nejének hozományával, később csak haszonélvezője lesz.

A császárnék természetesen magánjogilag is kedvezőbb helyzetben voltak a többi asszonyoknál és a kezükben összegyülemlett nagy vagyon is növelte hatalmukat.

IV.

A római nő családi és társadalmi helyzetének minéműségére nézve nagyon jellemző az a tény, hogy ha egyes nagyratörő asszonyok iparkodnak is teljes erejükkel, hogy a maguk számára hatalmat, befolyást és kitüntetésekert szerezzenek, a nők jogi helyzetének kedvezőbb kialakulásához soha, sem külön, sem együttesen nem járulnak hozzá. A nők közjogi helyzete — mint láttuk — elvben változatlan marad; magánjogi emancipatiójuk pedig nem saját törekvéseiknek eredménye, hanem a római magánjog általános fejlődésének tendenciájával parallel, avval szerves kapcsolatban megy végbe.

Ez a sajátságos közömbösség jogi helyzetükkel szemben a nők részéről bizonyos nyugodt elégedettséget tetelez fel, melynek okai a római család és társadalom viszonyai-ban rejlenek. A családi élet és társadalom a nőt semmiképen el nem nyomja, ellenkezőleg mindenképen támogatja,

védi és megbecsüli. A férj rendszerint nem szerelemből választja nejét, de hozzá mégis a közös családi érdekeken és a ház méltóságán alapuló, erős solidaris érzés fűzi. A nőt sem fűzi férjéhez valami heves érzelem, a római ember méltósága gyengéd érzelmi nyilvánulást gyengeségnek hajlandó minősíteni; de azért a római asszony nem egy megunt lény, ki miután a család fenmaradásáról gondoskodott, teljesen feleslegessé válik, úgy mint a művelt Athenben, hanem saját házában számottevő tényező. A római férfit is nagyon lekötik a közügyek, melyekből a nő a törvények értelmében ki van zárva; műveltsége is csekélyebb férjénél;¹ de az a tevékeny, hasznos, munkás élet, melyet családjá körében folytat és a nyílt társas érintkezés, melynek révén a férfiak gondolatvilágával is megismerkedhetik, sokkal jobban kedvez szellemi képességei kifejlődésének, mint a görög asszony sivár, egyoldalú élete; látóköre szélesedik, önérzete kifejlődik és az egyszerű, csekély tudású, visszavonult fiatal római leányból többnyire okos, értelmes, gondolkodó matrona lesz, kinek tanácsát férje érdemesnek tartja meghallgatni. A nő szabadságát a társas érintkezésben csak a szokás szentesítette illedelem, saját tapintata és férjének óhaja korlátozza. A nők nyilvános ünnepeken, előadásokon, lakomákon résztvehetnek; az utczán — illendő kísérettel — szabadon járhatnak-kelhetnek; vallásos és hazafias czélokra gyűléseket tarthatnak, állandó testületeket alapíthatnak.

* * *

Ez a nagy szabadság, tán épen mivel annyi kedvező alkalom kínálkozik rá, nem indítja az asszonyokat arra, hogy saját érdekükben actiókat indítsanak meg. A római történelem csak egyetlen esetet jegyez fel, a mikor a nők nagyszabású mozgalmat indítanak meg, akkor is csak egy idejét multa és rájuk nézve sérelmes törvény megszüntetése érdekében. Ez a mozgalom külsőleg bármennyire

¹ A leányok tudvalóvóleg csak elemi oktatásban részesültek.

hasonlít is valamely modern suffragett mozgalomhoz, még sincs semmi jelentősége és elszigetelt jelenség marad. A púnháborúk okozta inség idején ugyanis a közjólét érdekében szigorú törvényt hoztak a női fényűzés ellen. A nagy inség igazolta törvény, melyben annak idején a nők is megnyugodtak, húsz évvel később, mikor Róma ismét viruló jólétnek indult, elvesztette eredeti jelentőségét és a nők értelmetlen zsarnokságnak érezték, hogy az általános jólétben egyedül nekik ne legyen részük és örökre lemondjanak minden megszokott kényelemről és fényűzésről. A fellázadt asszonyok teljes erejükkel agitáltak a törvény visszavonása mellett. Kivonulnak házaikból, gyűléseket tartanak, ellepik tömegesen a forumot és a forumhoz vezető utakat. A szigorú erkölcsbíró, az öregebb Cato elszörnyedve látja, hogy a római matronák lázongnak, korteskednek; idegen férfiaknak útját állják, hogy őket ügyüknek megnyerjék. A gyűlésben hevesen kikel ellenük; esztelen, féktelen teremtéseknek nevezi őket, kikre veszedelem volna hallgatni, mert végromlásba döntenék a várost. Az ősi erkölcsök pusztulását látja ebben a jelenségben, a férfi nem tud saját házában sem rendet tartani; szégyen az egész nemzetre, hogy a római nő, római polgár hitvese, a mit saját férjénél nem tud kivinni, idegen férfi révén akarja elérni. Nem áttallanak a nyilvánosság elé lépni, hogy kicsinyes hiúságukért harcoljanak, nem mint hajdan, mikor a haza érdekében, nagy és nemes czélokért lelkesedtek. Az asszonyok szószólója, L. Valerius, egészen más világitásban látja a dolgot. Kiemeli az asszonyok belátását, hogy az inség idején, mikor indokolt volt az intézkedés, nem zúgolódtak ellene. Jogos és méltányos tehát, hogy most, mikor már ilyen áldozatra semmi szükség, ismét megadassék az, a mi őket múltán megilleti. Oktalan hatalmaskodás volna a gyengébbektől nagyobb önmegtagadást követelni, mint az erősebbektől és a kiknek úgy is kevesebbjük van, azt a keveset is megvonni tőlük. A női hiúsággal szembeállítja a férfiak hiúságát, melynek kielégítésére sokkal több az alkalom, nem kell tehát a nőktől sem sajnálni az ő ártatlan hiúságuk ki-

elégítését, mely más téren, mint díszes öltözködésben és megjelenésben, úgy sem nyilvánulhat meg. Nem lázongók az asszonyok, nem újítást, hanem a régi rendhez visszatérést akarják. Az idejét multa törvény fentartását büntetésnek érzik és méltóságukban vannak megsértve, ennek orvoslását keresik csupán. Valerius véleménye csakugyan győzött is és az asszonyok, Cato sötét jóslásaira ráczáfolva, nem kaptak diadalukon vérszemet, hanem szépen megnyugodtak, nem veszélyeztették többé soha a város nyugalmát;¹ és méltóságukon nem esett csorba.

Az a nyugodt közöny, mely a római nő viselkedését saját jogi helyzetével szemben jellemzi, az elégedettség

¹ Hogy Görögországban lehettek feministikus törekvések, annak visszénye a vígjátékirók és philosophusok műveiben látható, de hogy milyen méreteket ölthetett ez a mozgalom, az sem a vígjátékirók torzításából, sem a philosophusok theoretikus fejtegetéseiből nem állapítható meg. Kétségtelen, hogy a vígjátékirók burlesque tréfáinak komoly háttére is lehetett; különben a nevetségessé tételnek nem volna sem éle, sem értelme és a philosophusok fejtegetéseinek is bizonynyal van valamilyen actualis tendenciája. Aristophanes vígjátékai-ban valóságos szervezett női mozgalmakat látunk: ott van a bájos, elmés, ügyes Lysistrata, a ki az asszonyok specialis érdekeit nem egyoldalulag fogja fel, hanem a szűk kis athéni állam keretén túlterjedő, panhellen érdekekkel szervesen kapcsolatosnak tekinti; ő a született pártvezér, nagy szervező tehetség, erélyes, elszánt és mérsékelt. Másik feminista vígjátékának hősnője, Praxagora és hívei nem specialis érdekekért, hanem politikai jogokért küzdenek és a hatalmat akarják magukhoz ragadni. Praxagora szintén okos, elszánt nő, ha nem is olyan kedves, mint Lysistrata; híveik azonban (azaz az asszonyok többsége) minden alkalommal kicsinyeseknek, megbízhatatlanoknak, pártoskodóknak bizonyulnak. A közvélemény nyilvánul meg bizonyára a philosophusok elmefuttatásában is. Platon, mint idealista, a szélsőséges iránynak, Xenophon a józan, gyakorlati gondolkodásnak a képviselője. Ezek az eszmék nem bújhattak ki egyszerre a földből, hanem lassan fejlődtek és érlelődtek. Tanu erre a nőgyűlölőnek kihíresztelt Euripides, ki a női lélek küzdelmei felé tereli a figyelmet és a két nem egymáshoz való viszonyából keletkező erkölcsi conflictusokat bonczolja. Mindegyik felfogás más-más oldalról mutatja be ennek a forrongó kornak a küzdelmeit.

kivül nyilván még abban az erős, solidaris érzésben gyökerezik, mely őt is családjá révén az államhoz fűzi. Bármennyire szűk térre szorul is az ő jogköre, nem tekintheti magát az állam kitagadott gyermekének, mely neki védelmet, támaszt nyújt, melyben ő nyugodt, elégedett életet élhet, közbecsülésben részesül és melynek nagyságára, dicsőségére büszke. Róma dicsőségében neki is van része és annak a nagyságnak, dicsőségnek szívesen alárendeli saját érdekeit; saját méltósága ellen vétene, ha az államrend ellen fellázadna.

A római nő méltósága, az ő legerősebb erkölcsi támasza, mélyen a közfelfogásban gyökerezik. Az ő méltóságán csakis az erkölcsi felfogás megváltoztával eshetik csorba. A hellenistikus szellem behatolása, mely a családot és társadalmat átalakítja, hozza létre az ő helyzetében ezt a változást. A régi szabadság, melynek egykor bizalom és megbecsülés volt az alapja, megmarad, de régi létalapja meginog és az újabb szokások feltüntével nem szab neki határt a hagyománynak és család érdekeinek tiszteletben tartása. A törvény több jogot, a társadalom nagyobb szabadságot ad a nőnek; a családi kötelek meglazulnak; a nő nagyon is magára marad, lelki egyensúlyát elveszti. A nagyobb műveltség sem nyújt neki mindig megfelelő ellenértéket azért, a mit elvesztett. A nyugodt, önérzetes, céltudatos, magába vonuló római matrona typusa nem vész ki ugyan egészen, de egyre gyérebbé válik. Helyébe egy új női typus lép elő térbe, mely a hellenistikus világban ismeretes ugyan, de a római szellemtől merőben idegen: az ingatag, szeszélyes, felületes, gyakran könnyelmű, néha tudákos és mindig hiú, feltűnni vágyó divathölgy typusa.

A történet és az irodalom sok kiváló nő emlékét őrizte meg a császárkorból, kik az újabb műveltséggel a régi erényeket egyesítik és a maguk vagy családjuk javára értékesítik: kiváló fiakat nevelnek, vagy szellemi téren tűnnek ki. Nagy lehetett azoknak a nőknek is a száma, kik a nehezebb társadalmi viszonyok között is családjukban a régi módon, csendes tevékenységben élték le életüket. Tagad-

hatatlan azonban, hogy a nők erkölcsi színvonala általában süllyed; de ez a jelenség észlelhető az egész társadalmon és államéletén is.

A római nő élete lényegében abban különbözik a görög nőétől, hogy nem egy mesterségesen körülhatárolt, szűk kis világban él, hanem kiveszi a részét a körülötte folyó életből. Ha a törvények, az állam érdekében, jogkörét szűkre szabják is, mégis van hatalma, befolyása az események menetére. Az állam megvédi, a társadalom megbecsüli; a családnak pedig hasznos, tevékeny, számottevő tagja. A nagy közösséghez őt is szoros érdekközösség fűzi: hazájának dicsősége az ő dicsősége; a római polgár méltóságából reá is sugárzik fény. Az ő érdekei az állam, társadalom és család érdekeivel szervesen kapcsolatosak; emelkedésük és hanyatlásuk egymással szorosan egybefügg. A nő megbecsülése a római szellemnek épen olyan sajátja, mint nagy államszervezőképessége. A római, a míg igazi férfias szellemét megőrzi, mindig megbecsüli a maga asszonyát.

Bibliographia :

Baumgarten, Poland, Wagner : Die hellenistisch-römische Kultur, Leipzig, 1913.

Marquardt-Mau : Das Privatleben d. Römer.

Niese : Staat u. Gesellschaft d. Römer. Leipzig, Teubner, 1910.

Sandels : Die Stellung d. kaiserlichen Frauen aus dem Julisch-Claudischen Hause. Darmstadt, 1912.

Teuffer : Zur Geschichte der Frauenemanzipation im alten Rom, Leipzig, Teubner, 1913.

H. Willrich : Livia, Leipzig, Teubner, 1911.

LÁNG MARGIT.

ÁRPÁDKORI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÜNK LEGKRITIKUSABB KÉRDÉSEI.

IV.

6. Mik a nemesek a tatárjárás koráig?

A «nobilis» név a tatárjárás koráig a vagyonosabb szabadokat jelenti föl egészen a legmagasabb rangúakig, még ezeket sem véve ki, sőt kiválólág az *előkelőkre* alkalmazva.

Szent István e szót csak egyszer használja, akkor is azon jövevényekre vonatkozóan, kik Rómát mint szabad menedékhelyet nagygyá tették. Máskülönbem sem Szent István, sem Kálmán törvényeiben nem fordul elő a nobilis név. De közben többször megjelenik ez Szent László törvényeiben és az 1083 körül kelt I. esztergomi zsinat határozataiban.

Mikor Szent László III. 2. törvénye azt akarja mondani, hogy a király követe mindenkinek hirdesse ki a szökevények visszaadásáról szóló parancsot, ezt így fejezi ki: «*tam nobilibus, quam ignobilibus, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus*». Ebből következik, hogy a nobilis név a legmagasabb rangúakra is kiterjedt, s az ispáni rendet is magában foglalta. Szent Lászlónak egy másik törvényében (I. 41) «*si quis nobilium vel comitum*» kezdetű rendelkezés van azon eredetibb szöveg szerint, a melyet a Turóczy-codex őrzött meg. Ispáni rangú, vagy legalább is vagyonosabb, nagy cselédségnek parancsoló uraságot jelent a nobilis név abban a törvényben, mely a nobilist poroszlójáról szól (III. 12). Egyéb törvények a nobilist egyszerűen a vulgarissal, plebeussal, pauperrel, a közszabaddal állítják szembe, a miből következik, hogy *a ki a szabadok közt nem vulgaris, nem plebeus,*

az fölfelé mind nobilis. A tolvajt rokonai megmenthetik az akasztástól, ha ők maguk elfogják és kiszolgáltatják a bírónak: ez esetben a tolvajt, ha vulgaris, külföldre eladják, ha pedig nobilis, csupán tömlöczbe zárják (II. 9). Ha valamelyik nemes mást ivásra erőltetett, vagy maga erőltetve lerészegedett, negyven napig kellett böjtölnie, vezekelnie; ha pedig részeges maradt, kiközösítették a hívek közül (I. zsinat 48). Itt a nobilis nincs szembeállítva más világi osztálylyal, csupán pap, esperes van előtte említve hasonló helyzetben. Ellenben a plebeus ellentétéként szerepel a nobilis, mikor ugyanazon zsinatban a férjét hűtlenül elhagyó vagy házasságtörő nő s a jegyes-, a leányrabló férfi esetéről van szó (52). Ezen esetekben a más jegyesét vagy általában leányt rabló nemes megfizeti a nagy engesztelődíjat és vezekel, a ki pedig az engesztelődíjat nem képes megfizetni — ez a plebeus? — azt megnyírt fejjel eladják. A házasságtörő nő, ha nemes, a házasság reménye nélkül vezekelt; ha plebeus, a szabadság reménye nélkül eladták. Hogy pedig a nobilisok a szabadok osztályaihoz tartoznak, azt talán bizonyítani sem szükséges, de hivatkozhatunk Sz. László II. 11. törvényére, mely büntetést szab arra a nobilisra, a ki más nemes házában hatalmaskodik, «más szabadok»-kal (*alii vero, qui cum eo erant liberi*).

A nemességnek alsó fokát jelzi az a XII. századi adat, a mely szerint egy veszprémi várjobbágy magát végrendelet-féle intézkedésében szerényen «Üesprementis ioubagio *non ignobilis*»-nak mondja,¹ a mi azt mutatja, hogy a várak tisztjei közt már nemesek is akadtak. De a nem épen gyakori nobilis czím a XII. században mintha egyenesen az ország főembereit, a *főurakat* illetné meg, mert a hiteles oklevelekben így vonatkozásokkal fordul elő:

1146: *obtinatum, episcoporum et comitum, aliorumque nobilium, quorum nomina subscripta sunt ... Scripta ... sunt hec presentibus nobillimis regni testibus, quorum hec sunt nomina: ... archiepiscopus ... episcopus ...*

¹ Pannonh. Rendtört. I. 595. l. 1125 körül.

- episcopus . . . comes palatinus et ban . . . comes . . . comes . . . magister ducis Ladizlai: de centurionibus vicinis Ceh, Henricus, Cherbela.¹
- 1152 : coram omnium *nobilium* (!) consentientibus, scilicet . . . archiepiscopo . . . bano . . . comite . . . curiali comite sic ordinavi.²
- 1156 k. : *nobilissimus* rex Geysa presencia *nobilium* suorum, scilicet . . . bani . . . comitis . . . comitis . . . comitis per notarium.³
- 1165 k. : rex in presencia suorum *nobilium* . . . bani . . . curialis comitis . . . comitis . . . comitis . . . comitis . . . comitis.⁴

A nobilis szó főntebbi használatával egyértékű czimek a következők:

- 1137 : assignatis testibus veritatis nostris *principibus*, quorum . . . nomina . . . archiepiscopus . . . episcopus . . . palatinus comes . . . comes *alique quamplures ministri* (= iobagiones) *nostris*.⁵
- 1146 : huius regni *primates*.⁶
- 1146 : existente . . . comite palatino, curiali comite . . . sub testimonio *procerum*, quorum nomina . . . comes, magister Ladislai ducis, comes . . . comes . . . blastus regis, capellanus regis . . . notarius regis Barnabas, huius cartule scriptor et sigillator.⁷
- 1157 : archiepiscopus . . . banus et comes palatinus . . . comes . . . curialis comes regis *et alii primates regni*.⁸
- 1172 : eiusque (regis) *primatibus* in presentia eiusdem regis existentibus, videlicet archiepiscopo . . . episcopo . . . palatino comite . . . curiali comite . . . comite . . . comite . . . comite predicti *regis ioubagio*.⁹
- 1180 k. : comites isti . . . (novem), Thomas filius Zah *et alii quamplures ministeriales regis* viciniores et remoti.¹⁰

¹ Pannonh. Rendtört. I. 598. l.

² U. o. 601. l.

³ Wenzel VI. 91. l.

⁴ U. o. 105. l.

⁵ Pannonh. Rendtört. I. 596. l.

⁶ U. o. 597. l.

⁷ U. o. 599. l.

⁸ U. o. 603. l.

⁹ U. o. 604—605.

¹⁰ U. o. 605. l.

A főtebbi adatokból, a melyek az előforduló XII. századi esetek javát és nagy részét tüntetik föl, levonhatjuk azt az inductiót, hogy a nobilis név e században az előkelők, főemberek czíme, közéjük számítva még a főpapokat is. Nobilisnak, egy esetben nobillimusnak czímezik az érsekeket, püspököket, a nádorispánt, a királyi udvarispánt, a tótországi bánt s a várispánokat. Ezeket a nemes főembereket másképen optimata, princeps, primas, minister regis, tehát a király jobbágya czímmel is illetik. Egyszer előfordul a proceres, körülbelül szintén az előkelők, nobiles jelentésben.

A XIII. század közepe tájáig, főleg a tatárjárásig gyűjtött adatokból azt látjuk, hogy a nemes czím még mindig nagyon előkelő, ámbár kezd szélesebb körre kiterjedni és lejjebb szállni;¹ s hogy az aranybulla korában leggyakoribb a főurak közös nevéül a jobbágy név, a *király jobbágyai* (ioubagiones regis).² Legritkább a régi *principes* név.³ Elég ritka a *mágnás* czím (1217, 1225, 1228, 1234, 1238, stb.) s mellette új czímként tűnik föl II. András keresztes hadjárata, a külföldi bárókkal való hosszas együttlét óta a *báró* szó (1217; 1222, 1223, 1226, 1228; 1232, 1234; 1240, stb.). Ez akkor jelentkezik először, mikor András király a johanniták egyik Tripolis-vidéki vára részére Syriában száz marka évi járadékot adományoz a szalacsi sójövedelemből.⁴

A baro czímet korábbi keltezéssel tartalmazó magyar királyi *oklevelek erős kritikára szorulnak*. Ilyen az 1191. évi keltezéssel kiadott *pécsi székesegyházi szabadságlevél*, mely ezen egyház népeinek szabadságait és terheit szabá-

¹ 1201: a nullo principum vel nobilium regni (Endlicher, Mon. 400. l.), 1217: inter ceteros nobiles et primates regni (Wenz. VI. 383). 1225: aliis magnatibus et nobilioribus nostris (u. o. I. 209), 1233: iobagiones nostros . . . et multis aliis regni nobilibus presentibus (u. o. 307).

² 1200, 1211; 1222, 1223, 1226, 1227; 1233, 1234, 1237, 1239; 1240, stb.

³ 1229? 1230, 1234, stb.

⁴ Wenzel I. 140. l. baronum nostrorum consilio, v. ö. u. o. XI. 541. l. consensu magnatum regni nostri.

lyozza.¹ Ez az oklevél nagyon becses társadalomtörténeti forrás, de a keltezés semmi esetre sem III. Béla korába való, hanem legkorábban 1233-ra, a mikor Jakab palestrinai bíbornok-püspök, pápai követ Magyarországon járt, mert a pécsi oklevél azt mondja: «nobis una cum domino et sanctissimo patre nostro cardinale Prenestino». A benne előforduló társadalomtörténeti nevek legkritikusabbjai (nobilis iobagio ecclesie, condicionalis, collecta vel talia, nostris baronibus, serviens regius, perpetuitates!, regnicoli et magnates nostri) mind olyanok, a melyek a XIII. századnál nem régiebbek. Különösen a II. András-kori Béla-féle örökségvisszafoglaló oklevelek hozták divatba 1228-tól kezdve a perpetuitates kifejezést. — Szent Ferencz rendje Magyarországon a XIII. század huszas éveiben kezdett terjedni. Ezen rend egyik magyarországi főnöke, kiírva: «Ego frater Jacobus, servus et minister fratrum minorum in Hungaria», hitelesített egy eléje tett, állítólag 1195. évi keltezésű oklevelet,² a melyben elég kései hangzású ez a formula: «Nos vero piis petitionibus ipsorum condescendentes, litteras nostras presentes sigilli nostri munimine roborantes», mely talán még nem illik III. Béla okleveleibe. Különben is ez a *bors-monostori* levél nem a legmegbízhatóbb társaságból való.³ Ebben is megvan a baro cím. Megvan továbbá két oly oklevélben, a melyek 1201., 1202. évi keltezéssel az *esztergomi* káptalan javára szólnak és eredetijök is megvan ugyanott. Az előbbiben kései kifejezések: «incliti regis ... dedimus, donavimus et contulimus, perpetuo et irrevocabiliter possidendum, tenendum et habendum ... iudicatu ... gaudeant», az utóbbiban: «ratam habemus atque firmam et perpetuo confirmamus ... dedimus, donavimus et contulimus perhempniter possidendum cum pleno dominio tenendum et habendum.»⁴

¹ Endlicher, Monum. Arpadiana 392—398. l.

² Fejér Cod. Dipl. II. 300, 301. l. és VII.V. 137., 138. l.

³ V. ö. Az első áll. egyenes adó elmélete 22—23. l. Századok 1913, 470. l.

⁴ Knauz, Monum. Eccl. Strigon. I. 162, 163. l.

7. Mik a jobbágyok, várjobbágyok?

A tihanyi 1055. évi hiteles alapítólevél «*equites XX*» jelzéssel említ oly lovasokat, a milyenek a pannonhalmi 1087 körüli összeírásban, «*CXXXI mansiones ministrorum ad omnia genera operum debite, preter vineas et arathra*», s az 1090 körüli tihanyi oklevélben «*suus minister*» (sc. *abbatis*) alakban vannak megnevezve. A későbbi fejlődés ezeket a lovasokat, ministereket az illető apátságok *jobbágyai* névén ismeri, mint lovas vitézeket, kikből tisztek = jobbágyok lettek, ha arravalók voltak. Ilyen tisztként szerepel az apát ministere már az 1090. év körüli tihanyi oklevélben, mely azt mondja, hogy a halfogásnál legyen jelen a tihanyi apát vagy az ő ministere.¹

Királyi minister is van említve az 1055. évi tihanyi alapítólevélben, legutolsó helyen a tanúk közt: «*Signum Celu minister*». Királyi ministerről szól Szent László III. 21. törvénye 1085 táján eképen: «Megtiltjuk, hogy senki se fogadja be másnak a szolgáját vagy lábas jószágát (*servum alterius vel lixas*).² A ki befogadta, ha ispán, akkor adja vissza kétszeresen 55 pénzával, ha *minister*, adja vissza kétszeresen 25 pénzával, ha plebeus, adja vissza kétszeresen 5 pénzával.»

A másutt előforduló büntetések összevetésével megállapíthatjuk, hogy a comes 100, 55, 50, a minister 25, a vitéz 10, a szegény plebeus vagy vulgaris, közsabad 5 tinóval vagy pénzával szerepel a rangsorban. *A minister tehát rangban az ispán és a vitéz közt foglal helyet.*

Hasonlítsuk össze továbbá Kálmán I. törvényéből a következő czikkelyeket:

7. Ha két ispán vizálykodik valamely ügyben: a *zsinaton* tárgyalják.

¹ Pannonh. Rendtört. X. 496. l. A halfogás és adomány helye Aranyos, Bodrogvár vidékén, a mohácsi szigettől délkeletre.

² A *lixas* jelentése kiténik ezen felsorolásból: «*omnia bona sua dividantur in tria, scilicet vinee, terre, lixe, servi*». Az összes vagyon felsorolásában a lixe csak a lábas jószágot jelentheti.

9. *A király vagy herczeg nagyobb ministerei és káplánjai,* kiknek személyéhez nem volna méltó megjelenni az alsóbbrendű bíró előtt: szintén a *zsinaton* ítéltesse meg.
13. Ha ispánnal ispán viszálykodik, vagy a saját népe: vagy a *zsinati bíróság,* vagy a *szomszéd ispán* döntse el peröket.
11. *Ha a király és herczeg nagyobb ministerei* egymásközt vagy nagyobbakkal viszálykodnak és a bírónál megvetően nem jelennek meg: *a megyés ispán* döntse el pereiket *bírájukkal* együtt.
12. *A herczeg ministerei,* kik *királyi megyében* vannak, és a *király ministerei,* kik *herczegi megyében* vannak: az *ispán és bíró előtt,* — a *kisebbek* pedig *a bíró előtt* pereljenek.
38. Ha a király esetleg valamely ispánnak vagy *ministernek* civist küldött: ez csupán hadjáratra menjen, máskülönbön térjen vissza ahhoz a néphez, a honnan kiment.

A fentebbi párhuzamos helyekből, a melyek azonos esetekben eltérőleg intézkednek, azt kell következtetnünk, hogy Albrik, az esztergomi érseknek külföldről bejött s magyarul még nem tökéletesen beszélő diákja, legalább két különböző törvényhozás eredményét szerkesztette össze egy decretumba.

Következtetnünk kell azt is, hogy a királyi *kisebb ministerek a királybíróval* (iudex regius) voltak körülbelül *egy rangban,* a *nagyobb ministerek* pedig már lealázónak tartották a kisebbrangú bíró előtt való megjelenést, azért tehát vagy a *zsinati bíróság,* t. i. a püspök és egyházmegyéjébeni ispánok, vagy — a másik rendelkezés szerint — *megyés ispánjuk* és illetékes *bírájuk* előtt tartoztak perelni, rangban tehát *a megyés ispánok és a királybírák közt* foglaltak helyet.

Abból pedig, hogy a 38. cikkely szerint a király *civist csakis katonai szolgálatra* enged át ispánnak vagy *ministernek,* következik, hogy a *minister katonai tisztséget* tölt be. A miles és ispán közt katonai tisztséget viselnek a *centurio és decurio,* száznagy és tíznagy. Száznagy a nagyobb *minister* vagyis *főtiszt,* tíznagy a *kisebb minister,* az *altiszt.*¹

¹ Sz. László III. 15. törv. szerint a (jókszedést gátló) törvénysező *centurio* tisztségét veszi és fizet 55 pénzát, a III. 21. törv.

A királyi ministerek rangja a XII. században jelentékenyen emelkedett, mert egy társaságban említik őket a főpapokkal és főurakkal, sőt a főurakat is a király minisztereinek, jobbágyainak nevezik. Ismeretesek már ezek az adatok: 1137: assignatis testibus veritatis, nostris principibus, quorum . . . nomina . . . archiepiscopus . . . episcopus . . . palatinus comes . . . comes *aliique quamplures ministri nostri*;¹ 1180 k.: *comites isti . . . (novem), Thomas filius Zah et alii quamplures ministeriales regis viciniores et remoti.*² A XIII. században meg sűrűn váltakoznak a király jobbágyai, a minő a nádor, a kancellár, kir. udvarispán, bán stb. a princeps, primas, 1217-től kezdve a báró és mágnás című főurakkal.

Az ország főtisztjeit tehát a király jobbágyainak hívták. Ép így a megyék tisztjeit, tisztí osztályát a várispán alatt a vár jobbágyainak nevezték. Az egyházi és magánuradalmak népei közt a lovas, katonai osztályt, a melyből tiszteket szoktak kinevezni, szintén jobbágyoknak mondták. A legkorábbi adat jobbágy névvel Pannonhalma okleveleiben a következő: «*coram iobagionibus, qui interfuerunt, quorum hec sunt nomina: Johannes comes, Cib tunc temporis factus comes curialis, comes Uuosos, prestaldus Alexius filius Gude (1201).*»³ A pannonhalmi egyház jobbágyai tehát: két ispán, Cséb udvarispán, ki a szomszéd Ravazdon tizenharmadmagával, mind szabad ember, önként beállt az apátság szolgálatába, ép úgy, mint a héczei szabad jobbágyok, «*az udvarispánok neméből*», kiknek udvarispánokká kellett lenniök, ha jók és hívek voltak. Az egyház jobbágyaihoz számították az egyház vagy az apát po-

szerint pedig a *minister*, ki befogadja más szolgáját, csak 25 pénzát fizet. Nehogy ebből valaki azt következtesse, hogy tehát a centurio mégsem minister, azt figyelmeztetjük, hogy a törvényszegő *miles* büntetése is sokkal súlyosabb, 55 pénza, mint ugyanazé más esetekben, a mikor 10 pénzát vagy tinót fizet.

¹ Pannonh. Rendtört. I. 596. l.

² U. o. 605. l.

³ U. o. 615. l.

roszlóját is. Ezek tehát tiszti rangban állottak. Természetesen a valóságos tisztek rokonai nem lehettek mind tisztekké, mégis a *tiszti vagy jobbágyi osztály* tagjaiul szerepeltek.

A király jobbágyai, a vár jobbágyai, az egyház jobbágyai stb. egészen megfelelő kifejezések. A veszprémi vár jobbágyai közt Acsa már 1125 körül «non ignobilis»-nak, más szóval nemesnek mondja magát, végrendeletszerű adománylevélben, bizonyára nem kérkedésből. Tehát akadtak a várjobbágyok közt elég korán már nemes származásúak is. A pannonhalmi egyház szabados jobbágyai közé meg már 1201 előtt beállott egy csomó szabad ember

A várak jobbágyai, mint néposztály, egészen véve szintén *szabadosok* voltak, nem szabadok, még kevésbé nemesek. Ezzel szemben hiábavaló minden disputa.¹ A legnyilvánvalóbb bizonyosság itt a Várad Regestrum következő adata: Szolnok vár öt jobbágya megtámadta a Gyió faluból való Angyelist. Dörsi fiát, Márton és Mika rokonát, azt mondván, hogy az az ő osztályosuk (eorum esset contribulis) és Szolnok várnak a jobbágya. Az pedig vitatta, hogy *ő olasz vendégnek a fia és teljesen szabad* (absolute liberum). A szolnoki udvarispán, Paul (Poul), urának Smaragd ispánnak a parancsára tárgyalta az ügyet és a hábodi György poroszlóval elküldte Angyelist a maga igazolása végett (ad praudam; pravda tótul igazság) Váradra, a hol Angyelos már készült vinni a tüzes vasat, mikor egy szántói ember jelent meg azzal az üzenettel, hogy a szolnoki vár jobbágyai lemondanak a tüzesvasitéletről s elismerik, hogy *Angyelist igaztalanul támadták meg a jobbágyságban való részességgel* (de coniobagionatu iniuste impetiissent). Ez történt 1213-ban.² Két év múlva az előbbi poroszló, hábodi György, megjelent a maga poroszlójával, Kőböcsivel Váradon s azt mondta a káptalannak, hogy *ő perelt Angyelos szolnoki udvarispán előtt gyiói Samuval egy szol-*

¹ V. ö. Tagányi, Tört. Szemle 1914, 438., 447—450. l.

² Regestr. Varad. 253. sz. 165. l.

gájának erőszakos elvitele miatt; aztán megjelent ugyanott Samu is, kijelentve, hogy nem fogadta el az ítéletet, mert más volt a bíró és másé volt a poroszló.¹ Ez a két oklevél-kivonat nagyon érdekesen és világosan bizonyítja, hogy a várjobbágyok állapota általában nem szabad, hanem csak szolgai szabados állapot volt. Angyelosra nézve vádként hangzott, hogy ő várjobbágy s ezen vád ellen azzal védekezett, hogy ő nem jobbágy, hanem szabad ember. Miután igazat adtak neki, nemsokára önként beállt a szolnoki vár jobbágyai közé, mert ime két év múlva már ő a szolnoki vár udvarispánja.

Hogy a «jobbágyok» név *elsősorban magukat a tényleges tiszteket* jelenti és csak másodsorban a tisztek rokonait, a tiszti osztályt, erre nézve a következő adatokat terjesztem elő:

- 1214 : *ioubagiones de Zobozlo*, scilicet Igeben dux exercitus, Bede, Bela, Vodosa, Isaac centuriones, item Cicolou varnagio et Peter archipreco impetierunt Cotlobam et Cepanum de violenta occupatione terre castri.²
- 1214 : *coadiuvantibus castris Bichoriensis ioubagionibus*, scilicet Luca principe exercitus, Forcasio filio Symond, Vros filio Sicou, Bibo filio Pasche et Tegek centurionibus, Petro quoque maiore preconum.³
- 1221 : *coadiuvantibus eiusdem castris (Bichoriensis) ioubagionibus*, scilicet Luca principe exercitus, Tegeegu, Paulo et aliis.⁴
- 1220 : *ioubagiones de Zemlun*, scilicet Scema hodunagio, Mocud centurio, Degus et Chepanus prefectus castris.⁵
- 1230 : Hec sunt nomina *iobagionum castris (Borsod)* : Martinus maior exercitus, Isep maior castris, Michael maior preconum, Theodorus, Dedus, Gregorius, Vduorus, Nicolaus et ceteri.⁶

¹ U. o. 136. sz. 202. l.

² Registr. Varad. 329. sz. 190. l.

³ U. o. 323. sz. 187. l.

⁴ U. o. 368. sz. 273. l.

⁵ U. o. 24. sz. 256. l.

⁶ Hazai Okmt. VII. 18. l.

1268: presentibus *iobagionibus castri (Zaladiensis)*: Blasio comite, Gothardo mayore speculatorum, Martino fratre corundem, Oliverio mayore exercitus.¹

Az elsorolt esetekben *jobbágyok* neve alatt emlitenek egyszer egy *ispánt*, ki helyettese vagy udvarispánja a báni méltóságában másutt is elfoglalt zalai várispánnak (1268); említik minden alkalommal a vár *hadnagyát* (hodunogio, 1220; dux exercitus, 1214, princeps exercitus, 1214, 1221, maior exercitus 1230, 1268), a várnak négy-öt *száznagyát* (centuriones 1214, 1214), a kiknek állását a jobbágy néven kívül egyébbel nem is jelzik, noha pl. Tegyek a bihari jobbágyok közt valószínűleg ugyanaz, a ki hét évvel előbb száznagy (1214, 1221); említik továbbá a *várnagyot* (varnogio 1214, prefectus castri 1220, maior castri 1230), vagy az *őrnagyot* (maior speculatorum 1268) és végül a *börtönnyagyot* (archipreco 1214, maior preconum 1214, 1230), sőt a *bilotust* is, tehát bilochus, billogos királybíró (1238: Loudan et Gregorium bilotum, iobagiones castri).²

Az olykor említett *primipilus* tisztség a vár hadnagyanak felelt meg (1218, 1231).³ Ez a Komárom és Szatmár vármegyékben említett várjobbágyi tisztség egészen az újkorig megmaradt a keleti székelyeknél, Erdélyben.

A vár földjeit, népeit illető peres vagy üzleti ügyekben a jobbágyok rendszeren mint *jogfelek*, a vár ispánjának vagy udvarispánjának bírótársai s a vár jogainak *védői*, *tanúi* szerepelnek. Mint ilyenek felsőbb jóváhagyás mellett a vár egyes földrészeinek *eladóiként* is előfordulnak az oklevelekben, pl. 1220 k.: «abbas . . . emisset terram a iobagionibus castri Simigiensis». ⁴ *Bírótársakként* vannak említve pl. ezen adatokban: 1236: hospites a iudicio comitum de Zounuk et iobagionum castri sint exempti,⁵ 1240: ne curialis comes suum servientem agentem iudicare presumat, sed

¹ Wenzel VIII. 208. l.

² Wenzel VII. 57. l.

³ U. o. VI. 397., XI. 231. l.

⁴ U. o. I. 167. l.

⁵ U. o. XI. 286. l.

comiti conservet iudicandum, et comes non iudicet eos, nisi in presencia yobagionum castri.¹

A *Szent István király jobbágysai*, vagy *jobbágyainak fiai* szabadoknak hitték magukat, ennél fogva azt tartották, hogy a király sem az ő embereiket, sem földjeiket nem adományozhatta el másnak;² sőt a soproni vár jobbágyai is azt vallották, hogy várjuk jobbágyainak a fiaik földjüket szabadon és minden tiltakozás nélkül eladhatják, vagyis, hogy az ő földjük szabad föld, az ő tulajdon öröklött földjük (1227).³ Aztán más várjobbágyról is olvassuk, hogy eladta az ő tulajdon öröklött földjét (1232: quidam ex iobagionibus castri Borsiensis vendidit terram suam hereditariam... cum assensu omnium iobagionum castri), másfél ekényi területet, tehát valami száznyolcvan holdat, összes jobbágytársainak hozzájárulásával.⁴ Hogy a János hadnagy neméből való zalavári jobbágyok szintén eladták öröklött földjüket Hahót ispánnak, ebben sem az eladás ténye, sem a «de genere» nem bizonyítja e várjobbágyok nemességét, sőt még szabad voltát sem, hanem csak azt, hogy némely jobbágyok az aranybulla szabadsága korában már jogot formáltak a használatukban levő, elődeiktől öröklött föld szabad birtoklására és eladására (1239).⁵

A várjobbágyok földjeire nézve az igazi jogi helyzetet IV. Béla 1254. évi oklevele helyezi a kellő világításba. E szerint Buzád ispán fia Lánckeret ispán megvette pénzen a zalai vár három jobbágyától Béla nevű földjüket a Dráva és Mura közt, de a várföldek visszaszedésére kiküldött királyi bírák, István tótországi bán és Pál királyi udvarbíró, zalai ispán, Béla földet visszavették s a jobbágyokat a pénz visszaadására utasították. Ezek azonban a pénzt már nem tudták visszaadni s az egyik eladó jobbágynek Tornova nevű jószágát adták oda Lánckeret ispánnak. Az *el-*

¹ Hazai Okmt. III. 6. 1.

² Wenzel I. 189. 1.

³ Hazai Okmt. I. 8. 1.

⁴ Wenzel VI. 515. 1.

⁵ U. o. VII. 91. 1.

adókként szerepelt jobbágyok aztán a király elé járultak és alázatosan *kérték, hogy adja meg nekik a szabadságot Béla föld eladására*, mely az övék volt s melyből a várnak csekély haszna van, míg Tornova elzálogosításából nekik és a várnak nagy kára lenne. Ilyen megokolás után Béla király megengedte Béla föld eladását.¹

A jobbágyoknak többféle osztályát kell megkülönböztetni.

Már említettük a *király jobbágyait*, kik tulajdonképen főurak, a király főtisztjei.

Voltak minden nagyobb *egyháznak jobbágyai*, lovas vitézi, tiszti osztálya, melynek tagjaiból pl. a tihanyi apátság részére IV. Béla és nádora, látva a tihanyi monostor jobbágyainak «nagy és haszontalan sokaságát», csupán tizenkettőt hagyott meg a régi jobbágyságban és lovas tiztségben, a többit pedig vissza akarta szorítani a conditionarius, úrbéres szabadosok közé. De a jobbágyok kérték a királyt, hogy szégyenszemre ne kényszerítsék őket a köznép conditionarius szolgálataira, hanem hadd róhassák le tartozásukat fizetéssel. A király beleegyezett s elrendelte, hogy házankint fizessenek minden évben félfertót, vagyis hat nehezéket (30 dénárt), felerészben Szent György, másik felében Szent Mihály ünnepére, de megtarthatják a jobbágy nevet és harczosai (exercitiales) legyenek továbbra is a királynak, mint eddig (1267).² De valójában csak a kiváltságos tizenkét lovas jobbágy lett aztán «természetes jobbágy» és «harczos jobbágy», az Anjoukorban pedig «nemes jobbágy» vagy «predialis nemes».³ A veszprémi püspök 1285-ben «harczos jobbágyai» közé veszi fel három vámosi tizedszedőjét,⁴ 1291-ben pedig már «nemes harczos jobbágy»-ai közé veszi fel három köveskáli jobbágyát.⁵

Találunk néhány adatot királyi *udvarnokok jobbá-*

¹ Hazai Okmt. VI. 82. l.

² Pannonh. Rendtört. X. köt. 454., 528. l.

³ U. o. 454., 455. l.

⁴ Hazai Okmt. V. 70. l.

⁵ Zalavm. tört. I. 102. l.

gyairól. A somogyi királyi udvarnokok jobbágyságai két malmot cserélnek el a pannonhalmi apáttal a Zselicz-erdőség északi szélén folyó Kaposon, Dunazarmánál, Zaránynál (1226).¹ Ugyanezen Kapos-melléki udvarnokjobbágyokról, kiknek Ketel faluban voltak udvarnokaik, szó van néhány évvel utóbb is (1231).² Majd a borosdi udvarnokjobbágyok és ispánjuk akarnak visszaperelni udvarnokföldeket (1237).³ Végül van adatunk arról, hogy IV. László király a vépi királyi udvarnokok jobbágyságainak fiaitól származó Rőjtök fiait, Pétert, Miklóst, Andrást és Petrét saját kérésökre az udvarnokok jobbágyságától vitézi érdemeikért egy ekényi földjükkel együtt fölmenti és a királyi serviensek testületébe áthelyezi, hogy a nemesek szabadságával vitézkedjenek a királyi zászló alatt (1283).⁴ Így jutottak e vépi udvarnokjobbágyok, egy család négy fia nemességhez. A jobbágyok eredetileg itt is tiszteket jelentettek, a jobbágyfiak pedig az ő leszármazóikat, kik már maguk nem voltak udvarnoktisztek. Legjellemzőbb valamennyi közt az az adat, mely az *udvarnokok ispánjáról, száznagyairól* (centuriones udvarnicorum) szól. Ezek voltak az udvarnokok jobbágyságai Csallóközben. S a kikre ezek akkor rámondták, hogy udvarnokok, azok azt felelték, hogy nem udvarnokok, hanem szabadok földjükkel együtt (1250).⁵ Az udvarnokok tehát nem szabadok.

Voltak a királynéi *tárnokoknak is jobbágyságai* (iobagiones tavernicorum reginalium, 1275), a miből, miként a «királyi udvarnokok jobbágyságai» kifejezésből is azt kell következtetnünk, hogy általában a királyi és királynéi udvarnokok, tárnokok, asztalnokok, pohárnokok, lovászok tisztjeit jobbágyoknak hívták.⁶

¹ Pannonh. Rendtört. I. 320–321., 677. l.

² Wenzel XI. 226. l.

³ U. o. II. 73. l. Ugyancsak 1237. évbéli adat udvarnokjobbágyokról: Hazai Oktár 5. l.

⁴ Hazai Okmt. VI. 289. l.

⁵ Hazai Oktár 18., 19. l.

⁶ Hazai Okmt. V. 53. l. U. o. iobagionem *armigerorum*. Wenzel VI. 552. l. *agazonum* ac iobagionum ipsorum. 1234.

A várak jobbágyainak osztályozására és állapotukra világot vetnek a következő adatok:

Mikor Vajavoda dobokai ispán a seregén szemlét tartott, az egyik várjobbágy, Erősd, a *természetes jobbágyok* sorában (in ordine ioubagionum naturalium) állott, a kiket *Szent Király jobbágyainak* szoktak nevezni. Erre Ványó és Bacsza a Szent Király jobbágyai közül hozzámentek és kidobták őt a maguk sorából, mivelhogy nem tartozik a Szent Király jobbágyainak rendjéhez és rangjához (de ordine et gradu ioubagionum S. Regis). Ezt megerősítette Keverög hadnagy és Kérő jobbágy (centurio?) is. De mikor Váradra került az ügy, a tüzesvasítéletek helyére, a vádlók beismerték, hogy igaztalanul üzték ki Erősdöt a Szent Király jobbágyainak sorából (1214).¹ Ugyanazon évben említve vannak a *Szent Király jobbágyainak fiai* és az *ispánjuknak szállástadó jobbágyok fiai*, kik két külön Gyán faluban laktak (filii ioubagionum, descensum comiti persolventium) s a kik mellett tanúságot tettek a bihari vár *tisztviselő jobbágyai*, a hadnagy, négy száznagy és a börtönnagy.²

A következő 1215. évben megjelent a váradi káptalan előtt egy bábolnai poroszló, Balacsó, négy falusi emberrel és azt mondta, hogy ezeket néhány más falu lakói (Aba-) Ujvár jobbágyainak, t. i. várnagyának és börtönnagyának támogatásával följelentették, hogy *jobbágyok ugyan, de castrensisekből kivettek* (ioubagiones, sed de castrensibus exempti). Ők pedig *természetes jobbágyoknak* mondták magukat, kiket t. i. *Szent Király szabadjainak* neveznek. Az ujvári ispánnak hevesi udvarispánja Váradra küldte a megtámadottakat, a hol ellenfeleik nem jelentek meg s így ezek a pert elvesztették.³ Mikor Borsod vár népeinek sokasága és némely jobbágyai bepanaszolták András király előtt ispánjukat, Demetert, hogy igazságtalan hirságokat és nem

¹ Registr. Varad. 304. sz. 181., 182. l.

² U. o. 323. sz. 187. l.

³ U. o. 174. sz. 194. l. és hasonló eset 183. sz. 197. l.

köteles tartozásokat követel, az ispán e vádakát tagadta, sőt hozzátette, hogy azok neki sok kárt és jogtalanságot okoztak s ezt az összes többi jobbágyok, úgy a kivettek, mint a Szent Király szabadjai, és negyvenen a castrensisek közül megerősítik (1222).¹

Szent István Király jobbágyainak fiairól azt tartották az aranybulla korában, hogy földjüket és embereiket a király nem adományozhatja el (1222).² Ezeket nevezték a *Szent Király régi és igazi jobbágyainak* (antiqui et veri iobagiones S. Regis, 1240).³

Nagy világhosságot vet a várjobbágyok állapotára egy 1241. évi oklevél. Kevéssel a tatárok betörése előtt, február 27-én IV. Béla király oklevele elmondja, hogy Trencsén vár jobbágyai hárman — bizonyára száznagyok — négy számári lakóst perbe vontak azzal az állítással, hogy az illetők a várnak *szállásadó jobbágyai* voltak, «eos fuisse de conditione iobagionum eiusdem castris, qui descensum dantes vulgariter appellantur». Azok pedig azt vitatták, hogy ők *szabad* állapotú emberek, Németszágból letelepült *vendégek*. Miután ez beigazolódott, a király megerősítette a számári vendégeket szabadságukban azon eddigi kötelezettségökkel, hogy a trencsényi várispánnal *minden hat háztól egy jól fegyverzett vitézt* küldjenek a seregbe, egyébbel ne tartozzanak a várispánnak s ha alkalmasak, *a vár tisztsegeit is elnyerhessék*.⁴

Már az eddigi adatokból is megállapíthatjuk, hogy a várjobbágyok részint valóságos katonatisztek, száznagyok, részint ezeknek az ivadécai, rokonai, az ú. n. jobbágyok fiai. Állapotuk szerint szabadosok és szabadok. Szabadosok a régi ministerek, ministerialisok ivadécai. Ezek az ispánt tartoztak szállással és ajándékokkal megvendégelni, ha közejük jött, sőt ha nem jött, az ajándékokat elküldték neki.

¹ U. o. 248. sz. 283. l.

² Wenzel I. 189. l.

³ U. o. II. 101. l.

⁴ Hazai Okmt. VI. 40. l.

Így a megszállás ajándéka évi állandó úrbéri teherre lett a különben csak katonai és követségi lovas szolgálattal tartozó szabados jobbágyokra nézve, a kikből a vár tisztjeit szokták kinevezni. De állottak a szabados várjobbágyok közé jó korán szabad emberek is, kik csupán katonai és követségi lovas szolgálatra vállalkoztak a tiszti állások elnyerése reményében. Ilyen volt a négy számári szabad német vendég is Trencsén vár jobbágyai között. Azok, kik már emberemlékezetet meghaladó idők óta a vár szabad jobbágyai voltak, több helyen Szent István királytól származtatták szabadságukat, mint az aranybulla serviensei és azon időtájban minden szabadságra törekvő néposztály. Azok a régi szabad várjobbágyok fölvtették a «Szent Király szabadjai», «Szent Király jobbágyai», «Szent Király jobbágyainak fiai» neveket. Sőt van rá esetünk, épen megint Trencsénvár megyéjében, hogy e vár szabados embereiből nevezett ki hatot IV. Béla király 1243-ban a Szent Király várjobbágyaivá, mivel már katonai szolgálatot teljesítettek neki s erre a vitézi fegyverzetben való szolgálatra tovább is vállalkoztak.¹ Nem volt ez egyéb, mint szabad servienssé való kinevezés szokatlanabb czímmel. S valamint Szent Király szabadjaivá vagy várjobbágyaivá nevezett ki a király szabados castrensiseket, úgy nevezett ki ezen szabados castrensisekből «kivett jobbágyok»-at is. Így értjük meg az ilyen kifejezéseket: quod essent quidem ioubagiones, sed de castrensibus exempti; illi autem dixerunt naturales ioubagiones esse, qui scilicet liberi S. Regis nuncupantur (1215); ioubagiones tam exempti, quam liberi S. Regis (1222).²

A várjobbágyok serviensségére az első adat 1217-ben kerül elő, a mikor II. András király a Szent Király zala-vári jobbágyaiból négyet *királyi servienssé* tesz.³ Job-

¹ Wenzel VII. 135. l.

² Registr. Varad. 194., 197., 283. l. (Karácsonyi-Borovszky kiad.)

³ Hazai Okmt. VII. 7. l.

bágyok nemessége legelőször a Zala két partján lakó királyi serviensek 1232. évi oklevelében kerül elő.¹ Ugyanez előfordul Pozsony vármegyében is: *nobiles iobagiones castri Poson* (1244).² A *predialis* nemes cím a királyné verőczei birtokán fordul elő legkorábban: *Moyk iobagione prediali domine regine in Vereucha* (1257).³ A legelső nemes királyi serviensek, kiket ismerünk, zalai várjobbágyok voltak (1260).⁴

A *minister* és *ministerialis* név, mely még a XII. században is jobbágyokat jelentett, királyi tiszteket (1137, 1180 k.), a XIII. században vegyesen jelenti a szabadosokat. Ide tartozik már egy 1199. évi adat is, mely a ministerialisokon kétségkívül az előzőleg felsorolt lörentei, káli *torlókat* érti, a kiket Joachim lovag a veszprémi egyháznak adott.⁵ Szabadost jelent, nem jobbágyot, a Váradi Regestrum egyik adata, mely «*ministeriales regis*» néven említi azon királyi szabadosokat, kiknek kötelessége a *pohárnokság* (*bactinia portare*, 1219).⁶ A többi előforduló néhány eset idegenszerűen alkalmazza a *minister*, *ministerialis* kifejezést a magyar *jobbágyok tiszti osztályára*: királyi adószedő tisztekre egy szentgotthardi cistercita monostornak adott kiváltságlevélben (1214),⁷ *királyi* jobbágyokra, kik a szomszédos kapolcsi földeladásnál tanúkként szerepeltek királyi tárnokokkal, hercegi pohárnokokkal és pannonhalmi jobbágyokkal együtt 1214);⁸ végül *egyházi* jobbágyokra, tisztekre, a kik közül a kőrüi monostor ministerialisa Lukács

¹ Wenzel XI. 250. l. Zalavm. tört. II. köt. 644. l.

² Hazai Okltár II. l.

³ Wenzel VII. 467. l. Jobbágy szó nélkül a *predialis* név már tíz évvel előbb is előfordul: 1247 «*nobis servicium facere teneantur, sicut alii nostri prediales.*» U. o. 223. l. (1359. évi átiratból.)

⁴ Zalavm. tört. I. 37. l.

⁵ Hazai Okmt. V. 2. l.

⁶ Registr. Varad. 83. sz. 225. l. *baccinia*, tál, fatál, fapohár, általában faedény, hordó; *bacciniferi* másképen *bucharii*, *pincernarii* = pohárnokok.

⁷ Wenzel VI. 369. l.

⁸ Haz. Okmánytár V. 6. l.

másutt mint a kürüi apát udvarispánja szerepel ;¹ e mellett szó van a váradi és esztergomi egyház ministerialisáról, mint jobbágyról, tisztról (1234).²

A jobbágyokról szóló tárgyalásunk befejezéséül még csak azt jegyezzük meg, hogy a «*harczos jobbágyok*» kiválogatásával, mely Tihany monostora részére az 1267. évi királyi és nádori intézkedéssel történt meg, elkezdődött a *nemes jobbágyok*, majd a *nemes serviensek* és *predialis nemesek*, *királyi köznemesek* kora, a jobbágy név pedig az Anjoukor első felében átszállott az összes szabad és szabados *úrbéresekre*, úgyhogy Nagy Lajos 1351. évi szabadságlevele a termés kilenczedik tizedét már az összes *szántó és szőlős jobbágyoktól* szedeti (ab omnibus aratoribus iobagionibus et vineas habentibus. 6). Mint láttuk, ugyanezek akkor már körülbelül élvezték a szabad költözés jogát is, úgyhogy a jobbágy név jelentése innen kezdve 1848-ig öt évszázadon át lényegesen nem változott.

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

¹ 1220. Registr. Varad. 245. l. s u. o. 1234. 300 l.

² Wenzel VI. 548. XI. 271. l.

NYUGATI PÉNZNEMEK HAZÁNKBAN A XIII. SZÁZADBAN.

II.

II. A bécsi fillérek.

Minden valószínűség arra mutat, hogy az idegen veretű pénzek között, melyek Magyarországon forgalomban voltak, legnagyobb forgalmi területe volt nálunk az ú. n. bécsi filléreknek. E néven itt azokat a pénzdarabokat értjük, melyek az osztrák hercegség megalakulása óta kizárólag az osztrák herceg jogai alapján s annak rendeletére az osztrák hercegség területén verettek s ott a veretlen ezüsttel együtt a mindennapi árú- és ingatlan-forgalom törvényes eszközei gyanánt szerepeltek. Nevük általában «denarii Wiennenses», német oklevelekben «Wiener phenninge», «moneta Wiennensis».

Ennek az éremcsoportnak elterjedését is ép oly nehéz feladat volna pontos határokkal megjelölni, mint más éremcsoportokét. Hiszen — mint említettem — a nehézségek mindenütt azonosak. Hogyha azonban megelégszünk nagy vonásokban adott hozzávetőleges határokkal is, melyek az írott forrásokból és leletekből volnának megállapíthatók, eredményül annyit kimondhatunk, hogy a XIII. században a bécsi fillérek a Dunántúl és Észak-Magyarország nyugati felének kivételével egyebütt még alig voltak ismeretesek hazánkban. Luschin szerint ugyan a XIV. században már Erdélyig terjedt a «denarii lati wiennenses» forgalmi határa, ekkora intenzitása azonban a bécsi filléreknek a XIII. században még nem lehetett. Azon XIII. századbeli oklevelek ugyanis, melyek bécsi fillérek említését, csaknem kivétel nélkül dunántúli hiteles helyek kiadványai s másrészt azon leletek legnagyobb része is, melyek bécsi fillérek tartal-

maznak (a giczi, alsólendvai, szentmihályi stb.) szintén a Dunántúlról került elő. Mind oly adatok, melyek magukban véve döntőknek nem tekinthetők ugyan, de igen alkalmasak arra, hogy legtermészetesebb hypothesiseinket támogassák.

Tekintetbe kell vennünk azonban azt is, hogy e denároknak hazánkban való erősebb elterjedése csak a tatárjárás utáni időktől datálható — s így — nyugat felől jövéen, a század végéig hazánk nyugati felénél tovább a legkedvezőbb körülmények között sem terjedhettek. Benyomulásuk az ekkor Ausztriával folytatott gyakori érintkezésünknek volt természetes következménye. Bélának a tatárjárás után — tudjuk — nyugati szomszédjaival, az osztrák herczeggel és Ottokár cseh királlyal volt gyakori háborús és békés érintkezése. A háborús és békés contactus pedig abban a korban úgyszólván egyaránt kedvező körülménynek volt mondható az érintkező felek pénzeinek kicserélődésére. Háborúban a harczokkal járó rablás, erőszak, fosztogatás, — békés viszonyok közt a kereskedelem és települések mindenkor nagy csomó idegen pénzt hoztak az országba, hol a gyakori pénzhiány és szegénység az idegen pénzt amúgy is nagyon irigyeltté és keresetté tette. Ehhez járult, hogy az ország nyugati részén három egész vármegye hosszú időn át valósággal az osztrák herczegséghez tartozott s így mint osztrák terület, az osztrák herczegi pénzt köteles is volt befogadni. A Béla intézkedésére megindult német település, melynek czélpontjai legfőképen a Dunántúl és Felső-Magyarország városai voltak, csak elősegítette a már megindult folyamatot. Nem is képzelhető, hogy a németségnek az a nagy térfoglalása, mely IV. Béla alatt a tatárjárás után bekövetkezett, az ország pénzügyi viszonyain mélyreható nyomokat ne hagyott volna hátra.

Ha egypár dátum nélküli s ezért kétes korú, hiteles helyi kiadványtól eltekintünk, úgy a legkorábbi írott emlékünknak, mely hazánk területén bécsi denárok forgalmáról tesz említést, a győri káptalannak egy 1264. évi oklevelét kell tekintenünk, mely bizonyos sopronmegyei birtokok elzálogosításáról szól s a melyben a zálogbirtok fejében fize-

tendő összeg már kifejezetten bécsi denárookban van megállapítva.¹ Az előbb említett datálatlan vagy nehezen meghatározható korú oklevelek közül azonban főleg kettőt itt mégsem hagyhatunk figyelmen kívül, melyek éppen a datálás hiánya miatt a győri kiadványnál régebbiek is lehetnek s a melyek, minthogy a bennük előforduló két különböző kifejezéssel — úgy látszik — már szintén bécsi denárookra, osztrák fillérekre céloznak, a nevezett pénznem hazánkban való forgalmának legkorábbi homályos emlékeikül volnának tekinthetők. Csak az a kérdés, hogy tényleg bécsi filléreket akar-e jelenteni az ezen oklevelekben előjövő két sajátos szövegkifejezés? Az egyik ugyanis «denarii australes»-t mond,² a másik «denarii ultra Rabam currentes»-t említ.³ Mind a kettő ritka és szokatlan kitétel s az új pénznem elnevezésének lassú és nehéz megállapodására enged következtetni. Bartal a «denarii australes»-t még nem is bécsi filléreknak, hanem friesachiaknak értelmezi.⁴ E kétséghez járul még a kérdéses oklevelek keltének bizonytalansága,⁵ a mi ezen adatoknak kronológiai kérdésben való használhatóságát majdnem teljesen semmivé teszi s így, bár a két érdekes kifejezés mindenesetre figyelmet érdemel, legelső, kronológiailag is értékes adatunk a bécsi fillérekre nézve tovább is a győri oklevél marad.

Természetes, hogy az itt csupán írásos emlékekből megállapított korhatárok eldöntő fontosságra nem tarthatnak számot. Inkább csak homályos és negatív eredményeket szolgáltatnak. Sokkal többet érne itt maguknak a leletek-

¹ «... anno praesenti Jan et Stephanus filii Farkasiy de Edw quandam terram suam Hereditariam Janoa vocatam et tres partes loci molendini ipsorum... pro decem marcis denariorum viennensium obligassent...» Wenczel VIII. 111. o. — Kubinyi: M. Tört. E. I. 48—49. o.

² F. C. D. III. 1. 367.

³ Wenczel: VIII. 21. o. — Kubinyi: M. Tört. E. I. 167—168. o.

⁴ «Denarius australis frisaticus vel frisonicus. Fej. III. 367.» — Magy. Lat. Szót. 205. o.

⁵ Az oklevélkiadók által meghatározott évszámok (1222, illetve 1250—99, vagy 1260—80) legalább is problematikusak.

nek korát pontosan megállapítani, de ez — sajnos — igen nehéz feladat s igen sok esetben teljesen kivihetetlen.

Ennyit a hécsi fillérek hazánkban való forgalmának időbeli és térbeli határaitól; lássuk most magát e pénznemet, eredete, fejlődése, külső és belső tulajdonságai szempontjából.

A mi az osztrák pénzverés kezdeteit illeti, erre nézve az újabb kutatások, főleg Luschin idevágó munkái nyomán a következő eredmények állapíthatók meg. Az ausztriai pénzverés eredete és fejlődése szoros kapcsolatban áll a bajor pénzverési gyakorlattal. Ez az osztrák hercegség létrejöttének körülményeiből magyarázható. Mint tudjuk, a regensburgi birodalmi gyűlésen, 1156 szeptember 17-én választották el a lényegesen megnövelt Ostmarkot Bajorországtól. Barbarossa Frigyes császár, hogy a sokat czivódó Jasomirgott Henrik igényeit kielégítse s ezáltal a birodalom keleti részében békét teremtsen, Ausztriát örökös hercegség rangjára emelve, azt Henrikre ruházta, kit széleskörű souverain jogokkal tüntetett ki s családja nőgának örökösödését is elismerte. Az osztrák herceg tehát ezzel jogok és hatalom dolgában egyszerre a bajor herceg mellé került s ettől kezdve, mint a birodalom egyik leghatalmasabb fejedelme, mindvégig nagy szerepet játszott a történelemben. Úgy látszik, önálló fejedelmi jogait a pénzverés terén is azonnal érvényesítette, bár el kell ismernünk, hogy a donatióról szóló oklevélben (az ú. n. «privilegium minus»-ban) az adományozott fejedelmi jogok közt a pénzverési jog külön felemlítve nincsen. Nem valószínű azonban, hogy Frigyes az oly nagy hatalomra emelt osztrák herceget e tekintetben Bajorországgal szemben tovább is függő helyzetben akarta volna tartani. A császár nagy súlyt helyezett Henrik herceg teljes kárpótlására s így legalább is nagyon valószínű az a feltevés, hogy a privilegiumban felsorolt fejedelmi jogokkal együtt, mint azoknak természetes járuléka, a hercegség területén való önálló pénzverési jog is, bár hallgatólagosan, Henrik herceg birtokába ment át. Még az a körülmény is, hogy a későbbi korból sem ismer-

rünk okiratot, mely e jog adományozásáról vagy megerősítéséről szólna, csak feltevésünket támogatja. Mert ha valamelyik későbbi német király szükségesnek tartotta volna, hogy az osztrák hercegeket a pénzverésre vonatkozó jogaikban külön megerősítse, ebben implicite bennfoglaltatott volna annak kijelentése is, hogy idáig ezeket a jogokat csak bitorolták s eljárásuk törvényessé csak az 1156-i privilegium tartalmának ilyenmű kibővítésével válhatik. Ezt a pótlást azonban, úgy látszik, sem a császár, sem a hercegek soha nem tartották szükségesnek. Annyi tény, mert pozitív adatok bizonyítják, hogy az osztrák pénzverés, mely már Jasomirgott Henrik alatt túlesett a kezdet nehézségein, utóda, V. Lipót (1177—94) alatt már teljesen kifejlődve jelenik meg, sőt már 1166-ból, tehát Henrik uralkodása idejének kezdetéről maradt ránk írásbeli bizonyíték, mely bécsi denárok forgalmáról tesz említést. Bécsen kívül még Wiener-Neustadt és Enns említettnek az oklevelekben pénzverőhelyek gyanánt (moneta, Prägestätten). Korán tétetik említés a Kremsben¹ működő pénzverő hivatalról is, de ez nem sokkal utóbb, talán éppen akkor, midőn az ennsi pénzverőműhely megkezdte működését, bezárattott s a XIII. században már alig hallunk róla említést.

A pénzverőhelyek s elsősorban a bécsi pénzverőhely berendezéséről egykorú emlékek és oklevelek nyújtanak felvilágosítást. A pénzverőhivatal személyzetét a «Hausgenossen» alkották, kiknek száma Bécsben a XIII. században 48 lehetett, de ez a szám valószínűleg minden hivatalnál az idők folyamán a szükség és körülmények szerint változott. A személyzet élén állott a «Münzmeister»,² «monetarius»,³ «magister monete»,⁴ a mely név különben az egyes hivatalnokokra is alkalmaztatott s ép ezért az egész testü-

¹ Az oklevelek szerint Chrembs.

² «... hern Vlrichen den monsmaster . . .» 1292. — Urkunden zur Geschichte von Österreich, Steiermark, Kärnten, Krain, Görz, Triest, Istrien, Tirol. 253. o. Font. Rer. Austr. II. 1.

³ «... Eckhardus monetarius . . .» 1298. — U. o. 241. o.

⁴ «... Chuno magister monete . . .» 1280. U. o. 204. o.

let neve néha így szerepel: «Münzmeister-Genossenschaft». Figyelembe veendő különben, hogy a pénzverés a XII. század végén az egyes fejedelmek szemében már csak közönséges jövedelmi forrásnak tekintett. Mint regale jog, a pénzverés joga szigorú ellenőrzés alatt állott ugyan, de maguk a fejedelmek a legtöbb helyt nagyon keveset törődtek annak személyes vezetésével. A pénzverés vállalkozók dolga volt, akik a fejedelemmel kötött szerződés alapján, bizonyos előre megállapított ár, vagy a jövedelem egy bizonyos perzentjének beszolgáltatása mellett magukra vállalták a műhely vezetését, a munkásokról való gondoskodást, azoknak fizetését, a szükséges érczek beszerzését, beváltását; szóval a Münzmeister gazdag tőkepénzes lehetett, akire a vállalat finanszírozása s a munkavezetés feladata várt. Legfeljebb annyi felügyeletet gyakoroltak a fejedelmek a műhely működése s a vállalkozó spekulatív fölött, hogy ellenőrző hivatalnokokat küldtek oda, a mi különösen akkor volt szükséges, ha a fejedelem a jövedelem bizonyos hányadában alkudott meg vállalkozóival.

A mi az ausztriai pénz anyagát illeti, az a legelső időben tiszta, vegyítetlen ezüsből készült¹ s minthogy a bécsi márka súlya Muffat megállapítása szerint 280 006 gramm volt, ebből pedig 240 pfenninget vertek, egy pfenning súlya körülbelül $\frac{280\,006}{240} = 1\cdot16$ gramm lehetett. Lehet-e csodálkoznunk tehát a bécsi fillérek nagy kelendőségén Magyarországon, ha e finom veretű pénzekkel az akkori II. Béla-, II. László- és III. István-féle, majdnem tiszta rézből készült magyar denárokat összehasonlítjuk? A bécsi pénzverés még ekkor, a XII. század második felében legelső éveit élte s így a még rendelkezésre álló bőséges ércanyag lehetővé, az új pénzverőműhely jó hírvének biztosítása pedig szükségessé tette a jó pénzek kibocsátását. Míg Magyarországon a pénzverés már másfél százados s elég viszontagságos

¹ Luschin: «Die Wiener Pfenninge». — Numismatische Zeitschrift. 1877. Jahrgang 148. o.

multa tekinthetett vissza, a mely idő épen elég volt ahhoz, hogy a szent István-féle, aránylag szintén finom veretű denárokat a király és az ország gazdasági biztonságának gyakori megingása folytán silány és majdnem értéktelen veretek váltsák fel. Igaz ugyan, hogy III. Béla ismét nagyot lendített a magyar pénzügyi viszonyokon, de a megreformált magyar pénzverés jó hírneve most sem sokáig tartott. II. Endre pénzei ismét majdnem tiszta rézből készültek s így a bécsi denárok benyomulása feltartóztathatatlaná vált a nyugati részeken.

A XIII. század elején azonban már a bécsi fillérek is rosszabb minőségűek. Egy fél század elég volt ahhoz, hogy az eredetileg tiszta bécsi fillérek anyagát és súlyát megromtassa. Ebben az időben — mint Luschin kimutatja¹ — már csak 240 gramm tiszta ezüst esik egy bécsi márkára s így a bécsi fillér 1·16 gramm teljessúly mellett már csak $\frac{240}{240}$, azaz 1 gramm színezüstöt tartalmazott. A pénzverés tehát már szándékosan kevert, de elég magas, körülbelül 13·8 lat finomságú keverékből történhetett.

Ettől kezdve a bécsi fillérek anyagának romlása is állandó előhaladásban van, de degenerációjuk nem történik olyan rohamos léptekben, mint a magyar denároké s ez a magyarázata, hogy folytonosan előnyben lévén a magyar denárok felett, keresettségük a magyar részeken soha meg nem szűnt. A XIII. század második felében az átlag 1·12 gr. nyersúlyú bécsi fillér finom tartalma 0·778 gr.-ra süllyedt alá. A nem nemes, idegen anyag (elsősorban réz) tehát itt már $1·12 - 0·778 = 0·342$ gr.-ot tett a bécsi pénzben, a mi csak valamivel kevesebb a nyersúly egyharmadánál s a színsúly felénél. A 8-adfokú ötvény itt már majdnem harmadfokúvá vált. Ebben a korban a bécsi fillérek már nem voltak ugyan különbek a magyar denároknál, de keresettségüket az egyszer megalapított jó hírnevük ilyen viszonyok közt is biztosíthatta.

¹ Num. Zeitschrift. (Wien.) IX. Jahrg. I. Halbjahr. 147. és köv. o.

A XIII. század végén Habsburg Rudolf trónrajutása a bécsi pénzverés történetében is új kort nyit meg. Rudolf egy ideig az Ottokár pénzeinek mintájára vereti tovább a bécsi filléreket, nemsokára azonban, mihelyt ilyesmire is ideje jutott, egy egészen új jellegű pénzfajt kezdett veretni, melyet főképp Magyarországon «bécsi széles fillérek»-nek szoktak nevezni. A magyar területen ez a pénznem különösen kapós volt s a XIV. században is, dacára Róbert Károly erélyes intézkedéseinek, nagy forgalommal birt. Különösen Pozsony és környéke volt az új pénznemnek Magyarországon legfőbb provinciája s hogy az itteni lakosság mennyire ragaszkodott e bécsi denárokhoz, legjobban mutatja az, hogy maga Róbert Károly is kénytelen volt e várost kivonni az idegen pénzek befogadására vonatkozó általános tilalom alól.¹

Nagyon valószínű, hogy a pozsonyi és vasvári káptalanok okleveleiben szereplő «marca latorum»² vagy «marca latorum denariorum»³ kifejezések alatt is bécsi széles denárookban meghatározott összegeket kell értenünk. Ezt a feltevésünket megerősíti az a megfontolás, hogy egyebütt, más hiteles helyek vagy oklevéladó fórumok kiadványaiban ez az egyszerűsített kifejezés sehol sem fordul elő, csak itt a nyugati határszélen fekvő, fentnevezett két káptalan kiadványaiban, a hol a bécsi széles denárok forgalma a XIII. század utolsó két tizedében már oly általános lehetett, hogy a hosszú «latorum denariorum Wyennensium» kifejezés helyett az egyszerűbb «latorum» már ekkor elegendőnek és félreérthetetlennek látszott.

A széles bécsi dénárok magyarországi kronológiájának megállapításában különben, mint ez a hazai okleveles emlékek átvizsgálásából kitűnik, Luschnak nincs igaza. Őszerinte Magyarországon 1291 óta ismerik és használják a

¹ «Pénzértékviszonyok Pozsonyban 1435—60 közt.» Dr. Kováts Ferencz. — Gazd. tört. Szemle, 1900. VII. évf. 385. o.

² Wenzel V. 90. o.

³ Haz. okmt. VI. 288. o.

«denarii lati Viennenses» elnevezést,¹ holott a türjei convent egy oklevele már 1281-ben él e kifejezéssel² s ezenkívül is még hat helyen találtam említést az 1291. év előtti időkből bécsi széles denárok hazánkban való forgalmáról.

A XIII. század végén forgalomban levő bécsi denárok nyerssúlyát és finomságát meghatározni igen bajos éppen azért, mert a Habsburg-pénzek bevezetése a forgalomba a bécsi pénzverés és pénzforgalom egységét megbontotta, az okleveles adatok pedig, melyek a bécsi denárok súlyviszonyaira vonatkoznak, a régi és az új denárok között nem mindig tesznek különbséget. A magyar oklevelek nomenclaturáján eligazodni pedig különben is nagyon bajos. Luschin megállapítja ugyan, hogy a «denarii veteres» elnevezés alatt a régi és kisebb Ottokár-féle vereteket, a «denarii novi» kitejézés alatt pedig a széles, új Habsburg-vereteket kell értenünk.³ De hogyan kell vajon értelmeznünk akkor ezt a gyakori kifejezést: «latorum denariorum viennensium antiquorum»⁴ s hogyan azokat a helyeket, melyek minden megkülönböztető attributum nélkül tovább is csak az egyszerű «denarii wiennenses» kifejezéssel élnek a pénznem meghatározásánál? S a magyar oklevelekben — sajnos — ép az utóbbi eset a leggyakoribb és legáltalánosabb. Mármost feltenni, hogy a hol csak «denarii wiennenses» van írva, az mindig régebbi, kisebb denárokat akar jelenteni, egy kicsit sok volna, mert az oklevelek szinte egy és ugyanazon időben mind a kettőnél ugyanazt az értékmeghatározást tüntetik fel. Előfordult ugyan a XIV. század elején az is, hogy a két denárfaj belső értéke egymással megegyezett, de ezzel még nem válna feleslegessé biztosan megállapítani minden

¹ «Es sind dies die breiten Wiener Pfenninge, die denarii lati Viennenses, wie sie seit 1291 in Ungarn genannt wurden...» Luschin: Die Wiener Pfenninge. Num. Zeitschrift IX. Jahrg. I. Halbj. 151. o.

² Haz. okmt. VI. 268. o.

³ I. m.: 155. o.

⁴ Kub.: M. T. E. I. 145—46. o. — Wenzel: X. 63. o. — Kub.: M. T. E. I. 149—50. o.

oklevélben a szóbanforgó bécsi fillérek valódi minőségét, annál is inkább, mert ez a találkozás, hogy úgy mondjam, egyenértékűség nem tartott sokáig s a dolog természeténél fogva a széles denárok egy pár évtized múlva ismét túlhaladták értékben az Ottokáriakat. Ez a fejlődés számadatokban a XIII. század végén és a XIV. század elején körülbelül így vázolható:

A XIII. sz. végén a bécsi finom márkából vert kisebb és közép nagyságú fillérek száma 360 és 400 között ingadozott s így a fillérek átlagos szinsúlya $280\cdot006 : 360 = 0\cdot778$ gramm, illetve $280\cdot006 : 400 = 0\cdot700$ gr. lehetett. Ettől fogva azonban, amint a széles Habsburg-denárok egyre nagyobb tért hódítottak s a régibb veretek renovatioja megszűnt, a használat által egyre romló régebbi bécsi fillérek mind többet és többet vesztek értékükből. Előbb 480-at, majd 540-et s utóbb 1330 táján már 600-at számítottak egy bécsi finom márkára, ami azt jelenti, hogy ekkor a fillérek szinsúlya már $0\cdot466$ gr.-ra szállott alá. Ez a fejlődés, vagy helyesebben ez az értékvesztés itt nem érte még végét. Rohamosan haladt tovább, különösen Ausztriában, ahol a széles denárok fellépése óta a régieknek különben is minden létjogosultságuk megszűnt.

Magyarországon egész más sors várt e régi, nagyjából Ottokár-féle bécsi fillérekre. Itt ezek már a megelőző korban annyira tért hódítottak, hogy a széles denárok, bármily gyorsan terjedtek is, nem egy könnyen tudták őket kiszorítani. Különben is mit csinálhatott volna velük a magyar ember, ha már egyszer a kezében voltak? Arra aligha voltak kaphatók a magyar kereskedők, iparosok stb., hogy minden régebbi pénzüket Bécsbe vigyék s ott új pénzre beváltassák. A magyarországi ember nem is sokat törődött a bécsi pénzreformmal. A régi bécsi pénzt ezután is ép úgy elfogadták tőle Magyarországon, mint idáig, a Magyarországon forgalomban levő bécsi pénz cursusát Bécsből nem befolyásolhatták. Ez az oka, hogy Magyarországon a régi bécsi pénzek a Habsburgok reformja után is ép oly vigan circuláltak, mint azelőtt s ha értékük nem is volt

állandó (a mire különben az elmúlt időben is alig volt példa), a széles denárok mellett tovább is nagy szerepet játszottak a hazai forgalomban.

Nézzük most, mit jegyeztek fel e korbeli szerepükről és értékükről a magyar oklevelek.

Egy 1265.-i oklevél (ennél korábbi adatokat okmány-tárainkban nem találtam) már így értékeli a bécsi filléret: «pro qualibet marca decem pensis denariorum Viennensium computatis».¹ Maga ez az adat is elég a bécsi fillérek akkori értékelésének megállapításához, mert szerintem az ennek alapján felállítható egyenletnek összes tényezői megállapíthatók. A pensa, tudjuk, állandóan 40 denárt, 40 darabot jelent² s így a 10 pensa = 400 darab bécsi denár. Sokkal nagyobb baj van azonban a «marca» szóval. Az a kérdés t. i., milyen márkát kell alatta értenünk: bécsi márkára vagy hazai márkára, nyers ezüst (rauhe Mark) vagy finom ezüst márkára (feine Mark) kell-e gondolnunk? Mert hogy ezüst márkáról van szó, ehhez kétség nem férhet. Az arany márka még ekkor sokkal kevesebbet szerepel a magyar oklevelekben, mint később s ha erről van szó, azt az oklevélíró mindig külön megjelöli. Különben is nagyon túl kellene becsülnünk a bécsi filléretet, ha azokból 400-at az aranymárkával egyenértékűnek akarnánk tekinteni. A mi pedig itt a márka nemét illeti, hogy t. i. hazai vagy bécsi márkával van-e dolgunk, arra nézve már Luschin megadta a teljesen elfogadható választ.³ Szemben

¹ F. C. D. VII. 302. — Wenzel III. 123.

² Kropf Lajos: «A magyarországi pápai adószedők számadásai a 13. és 14. sz.-ban.» — Magy. Gazd. tört. Szemle. 1901. évf. (VIII.) 196. o. — Schoenwisner: Not. Hung. Rei Num. 157. o. «Paullo serius tamen pensa Numi idealis instar ad significandam summam, sive numerum 40. denariorum adhiberi coepit.» — Rupp: Numi Hung. Periodus Mixta: «Pensa a pendendo derivata (unde Hungaricum pénz et denarius qua pensae pars, kis pénz, quasi parva pensa) sub initium regni erat = 45 denariis, paulo post 40 denariis aestimata . . .»

³ «Die Wiener Pfenninge.» Num. Zeischr. VIII. Jahrg. I. Halbjahr 296—7. o.

Muffat véleményével kimondja, hogy ilyen helyeken a bécsi márkáról szó sem lehet, mert először is a «ponderis Wienensis» kifejezés, mely minden kétséget eloszlatna, az ilyen helyeken soha elő nem fordul, másrészt pedig alig tehető fel, hogy Magyarországon az ezüstöt bécsi márkasúly szerint mérték volna. Nagyon elfogadható és sikerült magyarázat, a mi még világosabbá válik, ha meggondoljuk, hogy a magyar oklevelek még legtöbbször azt is gondosan megjelölik, ha nem a szokásos budai márkáról, hanem már hazai súlyról, erdélyi, szepesi stb. márkáról van szó. Ezért nem érthető Kropf ingadozása, a ki egy másik hasonló helyhez azt a megjegyzést fűzi, hogy mivel a márka neme határozottan megjelölve nincsen, a bécsi denárok finom ezüst tartalmát meg nem határozhatjuk s legfeljebb találgatásokra vagyunk utalva.¹ Az az oklevélszöveg, melyre ő ezt a megjegyzést teszi, az esztergomi káptalannak egy 1288.-i kiadványában fordul elő és szóról-szóra így hangzik: «dabunt nobis . . . sex pensas denariorum Wyennensium, minus decem denarys, ad presens dimidiam marcam fini argenti et tria pondera facientes».² Alig érthető, miért kellene itt félnünk annak kimondásától, hogy a marca szó itt is a legközségesebb és legelterjedtebb magyar budai márkára vonatkozik. Az oklevél az esztergomi káptalan kiadványa, tehát ott kelt, ahol már a XIII. században nagyforgalmú magyar pénzverőhely működött, vagyis, ahol más súly, mint a «pondus Strigoniense» közönséges és általános nem lehetett. Azt pedig maga Kropf is kijelenti, hogy a pondus Strigoniense valószínűleg ugyanaz volt, mint a budai márka.³ A kételkedésre tehát a márka nemére nézve ezeknél a kifejezéseknél szerintem alig lehet okunk s így bátran feltételezhetjük, hogy a XIII. században Magyar-

¹ I. m.

² Wenzel IX. 485. o.

³ I. m. — Ezen a véleményen van Belházy is (A régi magyar pénzverési súlymértékek, 1889. Különlenyomat a «Bányászati és Kohászati Lapok»-ból), kinek eredményeit én is mindenhol alapul veszem.

országban a 10 pensa bécsi denárt a budai márkával vették egyenértékűnek.

Luschin azonban, ki a széles denárok értékének kiszámításánál a magyar oklevelek eme állandó passusai szerint szintén a budai márkát vette alapul, további vizsgálódásai-
ban aligha jár helyes utakon. Ő ugyanis XIV. századbeli adatok alapján (melyeknek hitelességéhez különben szó sem férhet) azt állítja, hogy itt nem a finom budai márkáról van szó, hanem nyers ezüst márkáról (eine rauhe Ofner Mark), melynek finom tartalma szerinte csak 214·37 gr. volt.¹ Ehhez ő még egy pár grammot hozzáadván azon értékcsökkenés címén, melynek a bécsi idegen pénzek Magyarországon a beváltásnál alá voltak vetve (Wechselverlust), kimondja, hogy a 400 bécsi széles denár 217·782 gramm tiszta ezüsttel vételett egyenértékűnek s így egy széles bécsi fillérnek átlagos finomsúlya akkor $\frac{217\cdot782}{400} = 0\cdot545$ gr. lehetett.

Lehetséges, hogy ez áll a XIV. századbeli viszonyokra s a Schoenwisner adatai nyomán tényleg feltehető, hogy a XIV. században az ilyen egybevetéseknél a 217·782 gramm finomsúlyú budai márkát kell alapul vennünk, de hogy ez a XIII. század végén is így lett volna, az iránt elég kétséget támaszt az esztergomi káptalannak azon oklevele, melyre már fentebb is hivatkoztam.² Ebben az oklevélben a kérdéses passus: «sex pensas denariorum Wyennensium, minus decem denarys, ad presens dimidiam marcam fini argenti et tria pondera facientes...» minden kétséget kizáró módon igazolja, hogy itt nem nyers ezüstről, hanem finom ezüstmárkáról van szó s így a budai márka értékének méréséről, csökkentéséről szó sem lehet. S ha ez így volt 1288-ban, így lehetett az előtte és utána is hosszú időn keresztül s bizonyára nemcsak Esztergomban, hanem min-

¹ «Die Wiener Pfennige.» Num. Zeitschr. VIII. Jahrgang, II. Halbjahr, 297. o.

² Wenzel IX. 485.

denütt, a hol a bécsi fillérek az országban forgalomban voltak. Igaz, hogy ennek igazolására, illetve e feltevésem megerősítésére csak ezt az egy adatot találtam, de ilyen esetekben, azt hiszem, nem kell félni az általánosítástól s egy pontosabb, világosabb adat is elegendő a számos semleges adat értelmének megfejtésére.

Ezekben akartam igazolni magamat, miért fogom én a bécsi fillérek magyarországi értékváltozásainak, hogy úgy mondjam, árfolyamának megállapításánál a budai finom ezüst márkát alapul venni, s miért térek el a Luschin eredményeitől, a ki számításait 14. századbeli adatokra alapította. El fogok térni a gráczi tudós eljárásától annyiban is, hogy én a budai márka súlyát a legújabb kutató, Belházy N. János eredményei szerint fogom alapul venni, nem csupán azért, mert ő foglalkozott legújabban a magyar középkori súlyok kiszámításával, hanem azért is, mert műve,¹ mely az összes eddigi eredmények felhasználásával készült, valóban a legalaposabbnak és legmegbízhatóbbnak látszik. Az ő számításai szerint a budai márka súlya 245·5845 gr. volt,² míg Luschin a problematikus 245·005 gr. méretet választja kiinduló³ pontul.³ Nem tartható helyesnek azok eljárása, a kik a sok különböző s egymástól lényegesen eltérő számítások eredményeit akkép akarják hasznosítani, hogy az azokból megállapítható középárányost veszik valamely súlyegység legvalószínűbb mértékszámának.⁴ Egyszerű ugyan, de éppen nem logikus eljárás. Mert vagy jó az egyik eredmény, s akkor kár azt a többi hibás eredmények kedvéért elrontani, vagy egyik sem jó, s akkor nagyon

¹ Már fentebb is hivatkoztam rá: «A régi magyar pénzverési súlymértékek.» Különlenyomat a «Bányászati és Kohászati Lapok»-ból. 1889.

² I. m. 6. o.

³ I. m. Num. Zeitschr. VIII. Jahrg. 11. Halbjahr. 297. o.

⁴ Így tesz pl. Bohdaneczky a római font, a bécsi márka kiszámításával, s ezen erőszakolt számításai alapján fog hozzá a budai márka értékének kiszámításához is. — «Magyarország pénz- és súlyviszonyai az Anjouk alatt.» 12—15. o.

merész dolog minden control nélkül azt állítani, hogy épen a végértékek középarányosa fogja adni a helyes mennyiséget.

Ezek után visszatérve az imént bemutatott okleveles adatunkhoz, mely a régi bécsi fillérek magyarországi értékelését feltüntető legelső feljegyzésünknek látszik, az ott előforduló kifejezés ilyen matematikai képletbe tömöríthető: 400 régi bécsi denár = 245·5845 gr. finom ezüsttel, a miből kapjuk, hogy a bécsi fillér átlagos finom súlya 1265-ben $\frac{245 \cdot 5845}{400} = 0.614$ gr. lehetett. Az «átlagos» jelzõt

e kifejezéseknél soha elhagynunk nem szabad, mert ismeretes, hogy ebben a korban a fejletlen pénztechnika következtében még maguk az új veretek sem voltak abszolút súly és finomsúly dolgában egymással pontosan megegyezők, s a használat által az egyes darabok közt súlyban és értékben még nagyobb különbségek állottak elő.¹

A szünetnélküli forgalom, a rendszeres megújítás elmaradása, s ezzel szemben az új vereteknek is szakadatlan beözönlése a bécsi fillérek értékét koronkint és a helyi viszonyok szerint nagyon ingadozóvá tette. Ahol jobb és újabb veretek voltak forgalomban, ott a régi becslés fennmaradt, vagy esetleg emelkedett is, de ahol a régi elkopott denárokat csak ritkán váltották fel az újak, a finomabbak, ott jó hírnevük, keresettségük alábbszállt, s többet számítottak belőlük egy ezüst márkára. Ezt a természetszerű hypothesis-t a kevés számú okleveles adatok is eléggé megerősítik.

Négy évvel később, 1269-ben pl. Esztergomban már 9 pensat, tehát 360 darabot számítanak az ezüst márkára,²

¹ Érdekesen mutatja be különösen Luschin egy régi német Münzbuch alapján, hogy milyen felületesen, milyen nagyolva jártak el a régi pénzverdékben az egyes darabok kiállítására körül. — «Zur österreichischen Münzkunde des XIII. und XIV. Jahrhunderts.» 48. o.

² «. . . dictas decem marcas . . . prefato Martino . . . persoluit plenarie coram nobis in denarijs Viennensibus singulas novem pensas pro qualibet marca numerando . . .» Mon. Eccl. Strig. I. 566. o.

amiből kitűnik, hogy az akkor ott forgalomban lévő bécsi filléreknek $\frac{245 \cdot 5845}{360} = 0.682$ gr. átlagos tiszta ezüst tartalmat tulajdonítottak. Oka lehetett ennek, mint említettem, talán az újabb, finomabb vereteknek ez időtájt nagyobb számban való megjelenése. Míg ugyanebben az esztendőben IV. Béla egy oklevele szerint a turóczi prépost még 10 pensat fizet bécsi pénzben egy ezüst márka értéke gyanánt.¹ A turóczi prépost székhelye távolabb esvén az Ausztriával való kereskedés főútvonalaitól, nagyon valószínű, hogy ott egy pár évvel régebbi veretű s így kopottabb, értéktelenebb denárok voltak forgalomban, mint a dunamenti városokban, par excellence Esztergomban, hol az állandó forgalom a bécsi fillérek értékét talán inkább javította, mint csökkentette.

Az 1283—84. években vannak a legkedvezőtlenebb értesüléseink a bécsi fillérek értékeléséről. 1283-ban pl. Veszprémben már 12 pensat számítanak belőlük egy márkára, vagyis a denar átlagos tiszta ezüstsúlyát ott akkor csak $\frac{245 \cdot 5845}{480} = 0.512$ gr.-ra becsülték.² Nagyon természetes azonban, hogy az ilyen értékingadozásokat nem lehet mindig a kérdéses helyek földrajzi fekvéséből, az ausztriai kereskedelem főútvonalaitól, vagy a Béctől való távolságuk arányaiból megmagyarázni. Említettem fentebb, hogy sok egyéb, ma már kétség nélkül ki nem mutatható körülmény is befolyásolhatta a bécsi pénz értékét, a mire vall pl. az is, hogy 1284-ben a kedhelyi, vagy másképp borsmonostori apátság, mely pedig

¹ *Præpositus vero antedictus propter observationem pacis et concordie eisdem Sike, Ernei, Puus et Velpch assumpsit se soluturum quatuordecim marcas in denariis ponderatis, id vero viennensibus, dando decem pensas pro marca . . .*» F. C. D. VII. 5 356—57. o.

² *«Nos Capitulum vesprimiensis ecclesie . . . significamus . . . quod Lodomerius . . . et relicta Dominici fratris eiusdem . . . sunt confessi quamdam vineam . . . uendidisse . . . pro tribus marcis denariorum viennensium duo(de)cim pensas pro marca computando . . .*» Hazai okmt. V. 68. o.

elég közel van már az ausztriai határhoz, egyik oklevélben szintén az előbb jelzett alakban adja a kis bécsi denárok értékének meghatározását: 1 márka = 12 pensa.¹

1288-ban azután végre ráakadunk arra a feljegyzésre, melyre előbb, a márka szó helyes értelmezésének kérdésénél egyszer már hivatkoztam. Ez állapítja meg legkörülményesebben az összes adatok közül a bécsi denárok átlagértékét s ép ezért pontosabb számadáshoz a legjobb alapul kínálkozik: «sex pensas denariorum Wyennensium, minus decem denarys, ad presens dimidiam marcam fini argenti et tria pondera facientes.» Fontosnak tartom itt az előbbiekre vonatkozólag az «ad presens» kifejezést is, ami csak megerősíteni látszik azt a feltevésünket, hogy egy és ugyanazon helyen is, az idők folyamán nagyon sokat változhatott a bécsi pénz értéke.² Ha nem így történt volna, nem lenne szükség az «ad presens» kifejezésre. Az itt adott meghatározás számtani alakja a kifejtettek alapján ez lesz: 230 bécsi denár = $\frac{1}{2}$ márka + 3 pondus. Minthogy a fél márka = 122·7922 gr., a 3 pondus pedig (szintén budai súly szerint) = 15·3489 gr., e két utóbbi eredményt összeadva, kapjuk, hogy 230 bécsi denár = 138·1411 gr. szinezüsttel. Ebből egy bécsi denár finomsúlya = $\frac{138\cdot1411}{230} = 0\cdot600$ gr. A mint látszik

tehát, elég kerek eredményt kapunk, ami viszont azt is sejteti velünk, hogy az oklevélben előforduló meghatározás elég pontos lehet. Ha tényleg 0·600 gr. finomsúlyúnak akarta feltüntetni az oklevél írója a bécsi denárt, arra sikerültebb körülírást alig találhatott volna.

A 10 penzás értékelés mellett, a mely mindamelllett a

¹ «Nos frater G. Abbas Montis Sancte Marie de Kedhely danus pro memoria, quod comes Herbordus . . . dixit se teneri Magistro Osl . . . in XX quinque marcis latorum Wiennensium, vel parvorum, XII pensas pro marca . . .» Wenzel IV. 274. o.

² Hogy a kopás és szándékos csonkítás is mily nagy jelentőségűek voltak itten, mutatják az ilyen kifejezések: «pro ducentis marcis, quæ in Denariis Wiennensibus non rasis fuerunt persolutæ . . .» F. C. D. VII. 2. 89. o. — és Wenzel IX. 314. o.

legáltalánosabb marad úgy a 13. sz.-ban, mint a 14. sz. elején, a régi bécsi fillérek értékének meghatározására a 13. sz. végéről még egy eltérő adatot találtam. — Egy 1299.-i oklevélben ugyanis ez olvasható: «. . . paulus . . . assumpsit soluere . . . quatuordecim marcas . . . partim in estimacione uidelicet duodecim ulnas dorneti pro marca, partim uero in denariis scilicet decem pensas denariorum viennensium minus duobus ponderibus pro marca computando . . .»¹ Ez tehát így adja a bécsi denárok és a magyar márka közt fennálló viszonyt: 400 denár — 2 pondus = 1 budai márka, vagy, ami ugyanaz: 400 denár = 1 budai márka + 2 pondus. Az egyenlet jobb oldalának értékét kiszámítva, kapjuk, hogy 400 bécsi denár = 255·8171 gr. A miből 1 bécsi denár = $\frac{255 \cdot 8171}{400} = 0 \cdot 640$ gr.

Ha mindezeket az eléggé eltérő adatokat egybevetjük, azok után a régi bécsi denárok időnkint változó értékére nézve a következő táblázatot állíthatjuk össze:

Kor:	A bécsi fillérek számának aránya a budai márka, vagy részeinek mértékszámához:	A bécsi fillér, átlagos finom-tartalma:
1265	400 : 245·5845	0·614 gr.
1269	360 : 245·5845	0·682 gr.
1283—84	480 : 245·5845	0·512 gr.
1288	230 : 138·1411	0·600 gr.
1299	400 : 255·8171	0·640 gr.

Mint ez a rövidke táblázat is mutatja, látnivaló tehát, hogy a régi bécsi denárok Magyarországon korántsem mutatnak oly fokozatos és állandó értékvesztést, mint aminőnek Ausztriában az ottani viszonyoknak megfelelőleg alá voltak vetve. Néha nagyot esnek, máskor ismét túlhaladják azt az értéket is, amivel a megelőző korban birtak, míg a legtöbb helyt az egész koron át megőrzik állandó értéküket. Igazi leszorulásuk a 14. század folyamán mehetett

¹ Zichy okmt. I. 95—96. o.

végbe, de abban legfőbb része akkor is Róbert Károly írtó rendeleteinek lehetett.

A széles Habsburg denárok, mint egészen új pénznem, a 13. sz. végén és a 14. sz. elején még semmi értékváltozást nem mutatnak. A Habsburg hercegek nagy gonddal őrködtek új pénzeik kiállítására, kezelése felett, szívükön viselték azoknak jó hírnevét, s így azoknak kelendőségét, keresettségét Róbert Károly gyökeres pénzreformjai ellenére is biztosítani tudták Magyarországon. Hogy e pénznem becse tényleg kevés ingadozásnak lehetett kitéve az első évtizedek alatt, azt abból is gyaníthatjuk, hogy azon kb. 30 okleveles adat közül, melyek a 13. sz. utolsó tizedeiben a széles denárok hazánkban való forgalmáról tanuskodnak, csak két olyan van, mely azoknak a magyar értékegységekhez való viszonyait is feltünteti. Ebből ugyanis arra következtethetünk, hogy ezen új denárok értékelésében és kiállításában hosszabb ideig oly állandóság és következetesség uralkodott, hogy azoknak becsével mindenki tisztában volt, s pontos körülírásra, összehasonlításra minden alkalommal nem is volt szükség. A fentemlített két adat egyike a győri káptalannak egy 1298-iki okleveléből,¹ a másik pedig egy 1284-ben kelt, de ismeretlen hiteles helytől származó oklevélből való,² s mind a kettő a régi bécsi denárok neve mellett is megszokott leggyakoribb körülírást tartalmazza: «decem pensis pro qualibet marca computatis». Ez mutatja, hogy Magyarországon kb. úgy értékelték az új denárokat, mint a régi bécsi denárok javát, s hogy nagy kelendőségüknek okát csak anyaguk változatlanlanságában, jó hírnevük állandóságában kereshetjük. Mert a kereskedelemnek, áruforgalomnak — jól tudjuk — nincs fontosabb érdeke, mint hogy állandó és biztos értékű csereszközökre támaszkodhassék. Állandó értékű pénz hiányában hol az eladó, hol a vevő

¹ F. C. D. VII. 2. 254. o.

² Wenzel IV. 275. — Az oklevél az ilyen kiadványoknál szokásos «Datur pro memoria . . .» szavakkal kezdődik, s így a hiteles hely neve — intitulatio hiányában — meg nem állapítható.

van kitéve veszteségeknek, megrövidülésnek, míg a jó pénz minden ilyennek elejét veszi. A széles denárok minősége csak a 14. sz. közepén, a 40-es években kezd valamelyest romlani, de azon előnyük, mely érték és finomság dolgában őket a magyar denároktól minden időben élesen megkülömböztette, még századokon át biztosította forgalmukat Magyarországon.

Amint e vizsgálódások mutatják, láthatjuk tehát, hogy a 13. sz.-ban még az ilyen aránylag jobbminőségű pénznemek is, mint a bécsi fillérek, darabonkint, egyenkint nagyon csekély értéket képviselnek. Ha a fentebbi táblázatban foglalt értékek középátlóját vesszük s azt az ezüstnek mai árfolyamával¹ egybevetjük, kiderül, hogy egy-egy darab ma alig ér többet 5—6 filléernél. A középkorban ennél nagyobb és jobb pénzeket ezüsből nem igen vertek, aminek okát két körülmény magyarázhatja meg. Először az, hogy a bányai par, bármily fejlett volt is az akkori viszonyokhoz képest, még nem termelt annyi ezüstöt, hogy a bőség a nagyobb pénzdarabok verését is megengedte volna, — másodsor, a mi különben ebből folyik, úgy az ezüstnek, mint az aranyaknak még akkor oly nagy volt az értéke és vásárló képessége, hogy a nagyobb értéket képviselő pénzdarabok verése felesleges is lett volna. Nem volt ingó vagy ingatlan árú, melynek árát ilyen pénzdarabokkal kényelmesen és veszély nélkül ki ne lehetett volna fizetni. Nézzük pl. hogy a földnek mi volt az ára ebben az időben. Pontos meghatározásokat itt ugyan nem adhatunk, mert a földmérés az Árpádok idejében még nagyon kezdetleges eszközökkel s csak hozzávetőleges pontossággal történt, úgy hogy az ide vonatkozó kifejezések valódi értékével sem vagyunk egészen tisztában.² De ha ők megelégedtek ilyen

¹ 1 kg. ezüst 84 korona.

² Ha földbecslésről vagy mérésről van szó, még a 13. sz.-beli okleveleknél is ezen stereotyp kifejezésekkel találkozunk: «prout oculis metiri potuit» (Haz. okmt. VIII. 146. o. — Haz. oklt. 46. o.), vagy «prout visu considerari potest» (Zichy okmt. I. 90. o.), vagy «prout inspectores conicere potuerunt» (Mon. Eccl. Strig. I. 448. o.)

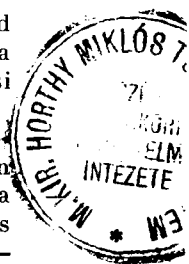
hozzávetőleges meghatározásokkal, mi is beérhetjük azon hozzávetőleges értékelésekkel, melyek az oklevelek adataiból megállapíthatók. Az aratrum, magyarul «ekealj» vagy «eke» pl. elég tekintélyes földtagot jelent,¹ s ha csak 120 holdnak vesszük is, — ma szinte hihetetlennek látszik, hogy a 13. sz. alatt kb. 7 márka volt a legtöbb, a mit széles bécsi denárookban, tehát körülbelül a legjobb ezüstpénzben, érte fizettek.² Ha most kiszámítjuk, mennyi volt a 7 márka bécsi denárnak finom ezüsttartalma s ennek mai értéke, kiderül hogy ennél az elég drága vásárlásnál 1281-ben kb. 14440 K-át fizettek mai értékben egy ekefeldért, vagyis egy — legrosszabb esetben — 100—120 holdas dominiumért. Látjuk tehát, hogy egy ilyen meglehetősen nagy birtokot is mily kevés ezüstpénzzel meg lehetett venni. A 7 márkának megfelelő kb. 2800 pénzdarab, ha átlagos nyersúlyuknak a mérésekből megállapítható 0.730 gr.-ot vesszük, alig tett ki két kilogrammnál nagyobb tömeget,³ s ebből beláthatjuk, hogy a középkori áruforgalom lebonyolítására ez a pénz még csakugyan elég jó és alkalmas lehetett, s az ország

vagy «sicut ex visu oculorum datur considerare . . .» (Wenzel III. 173. o.). Nagyon természetes, hogy az «inspectorok» vagy «estimatorok» bármily gyakorlott szeműek voltak is, különösen nagyobb birtokok megbecslésénél nagy hibákat követhettek el, hol a vevő, hol az eladó kárára.

¹ Pauler szerint aratrumon az Árpádok idejében 100—170 hold nagyságú területet értettek. A mértékszámot a helyi szokások s a föld minősége befolyásolták. A hold (jugerum) 1100—1200 öles kicsi vagy régi magyar holdnak veendő.

² «Idem Laurencius et peregren confessi sunt viva voce ut pro priam porcionem ipsorum in possessione Dobrumt habitam et in Comitatu Zaladiensi circa fluium Morzol existentem ad tria aratra minus XXX. Jugeribus sufficientem vendidissent pro XX. marcis latorum denariorum viennensium . . .» (Haz. okmt. VI. 268. o.) — Az aratrumot közép nagyságúnak, mondjuk 120 holdasnak számítva, a 3 aratrum — 30 jugerum = $2\frac{3}{4}$ aratrum. Ennek ára volt az oklevél szövege szerint 20 márka, tehát egy aratrumra esik $\frac{20}{2\frac{3}{4}}$ = azaz kb. 7 márka széles bécsi denárookban.

³ $0.730 \times 2800 = 2044$.

jobbmódú lakosainak sem volt még nagyobb értékű arany-pénzekre feltétlenül szükségük.

De a felhozott példa jóformán csak a minimumát mutatja a bécsi ezüstpénz értékének. Voltak birtokvásárlások ugyanezen korban, hol egy ekényi földért csak 5, 4, 3, sőt 2·4 márkát fizettek bécsi pénzben.¹ Természetes dolog, hogy itt az ilyen áringadozásokat a föld minősége is nagyon befolyásolhatta, s ezért az egész árfolyamváltozást nem lehet mindig a pénz változó minőségének tulajdonítani; — de a mi a fő, az ezen példákból megállapítható közép-értékek mutatják, hogy a föld akkor még valóban igen olcsó portéka volt a mai viszonyokhoz képest s a nagyobb birtokvételek is bécsi pénzben könnyen és kényelmesen voltak eszközölhetők.

Kisebb területek értékében még nagyobb az ingadozás. A holdak áraiban két, majdnem egykorú pozsonyi oklevél mutatja a végértékeket. 1293-ban a pozsonyi káptalan előtt kötött egyik adásvételi szerződésben 4 márka szeles denárt adnak 8 hold szántóföldért.² míg egy évvel később ugyanaz a káptalan egy oly oklevelet ad ki, melynek tanúsága szerint 100 hold földért a vevő csak 6 márkát fizetett szintén széles denárookban.³ Az előbbi ár tehát a másodiknak több, mint 8-szorosa.

A mi az ingóságokat illeti, ezek közül az oklevelek rendszeren csak egy fajta ingóságnak, — a rabszolgáknak, szolgálóknak értékére nézve tartalmazznak feljegyzéseket. Egy 1290-ből való feljegyzés szerint 3 szolga 9 márka bécsi denárt ért,⁴ vagyis egyet-egyet átlag 3 márkára becsültek.

¹ « . . . terram suam Keer vocatam . . . sufficientem ad usum quinque aratorum . . . cum omnibus pertinentiis . . . vendidissent Comiti Dionysio . . . pro XII. Marcis denariorum Viennensium . . . » F. C. D. VII. 2. 70. o. — Itt egy aratrum ára $\frac{12}{5} = 2\cdot4$ márka.

² « . . . octo iugera terrarum arabilium . . . vendiderunt pro quatuor marcis latorum domino Jacobo . . . » Wenzel V. 90. o.

³ « . . . centum iugera terre arabilis . . . vendidissent . . . pro sex marcis latorum denariorum Wyennensium . . . » Wenzel V. 102.

⁴ « tres servos suos . . . pro nouem marcis denariorum Viennensium . . . confessus est vendidisse . . . » — Haz. okmt. VII. 212. o.

Ugyanezen évben egy másik oklevél tanúsága szerint 1 szolgálért 30 pensat, tehát kb. szintén 3 márkát fizettek bécsi fillérekben.¹ Egy 1300-ból való adatunk pedig 1 szolgát, fiával és leányával együtt mond 3 marka értékűnek széles bécsi denárokból.²

Hogy más egyéb ingóságok csereértékének meghatározása miért szerepel oly ritkán az oklevelekben, az könnyen érthető. Azért t. i., mert a kisebb értékkel bíró ingóságok (pl. házi eszközök, igavonó jószág, szárnyasok, ruhanemű, gazdasági szerszámok stb.) vásárlásáról mindig külön írást, oklevelet kiállítani egyrészt roppant fáradságos és költséges, másrészt felesleges is lett volna. Ép annyit jelentett volna ez, mint ha ma a kereskedővel minden aprólékos napi szükségleteink beszerzésénél hiteles adásvételi szerződést csinálnánk. Tehát egyrészt a szóban forgó érték csekélyisége, másrészt az ingó árú szüntelen forgalma feleslegessé tették a jogi formák, a hitelességet adó külsőségek alkalmazását. Az ilyen aprólékos, vagy legalább is akkor annak tetsző árucikkek értékére nézve legfeljebb csak egyes jogi testületek jegyzőkönyvei, regestrumai szolgálnak felvilágosítással, mint a milyenek pl. a 14. századbéli és későbbi városi számadáskönyvek, de a 13. sz.-ból — sajnos — még ilyenekkel sem rendelkezünk. A bécsi denárok valódi vásárlóképességének bizonyítékai a 13. sz.-ban tehát nagyon hiányosak. Az ingatlanok közül csak a szántóföld az, a melynek bécsi pénzekben való értékeléséről meglehetősen sok emlékünkből maradt, de hol van még ezenkívül az erdők, rétek, szőlők, épületek s az ingóságok rengeteg sok fajtájának értékelése?³ Volna ugyan két eszköz, melyek útján a

¹ Wenzel V. 17. o.

² Mon. Eccl. Strig. II. 488. o.

³ Egyes adatokat szórványosan találtam ugyan a többi ingatlanok némelyikére is, de egy vagy két adatból ilyen esetekben következtetést vonni nem lehet. Pl. 1266-ban 6 telek (mansio) ára 12 marka bécsi denár (Wenzel VIII. 158. o.); 1271-ben 1 hold szőlő és 1 hold föld ára együtt 10 pensa bécsi pénzben (Kub. M. T. E. I. 180. o.); — 1271-ben egy $\frac{1}{3}$ és egy $\frac{1}{4}$ malomrész (pars molendini) 4 márkát ér bécsi denárokból. (Wenzel IV. 174. o.).

bécsi fillérek csereértékét ezekkel szemben is hozzávetőlegesen megállapíthatnók: ilyen volna pl., ha 14. századbeli adatok alapján próbálnánk következtetéseket vonni a 13. századbeli árfolyam-viszonyokra, vagy ha ezen árúknak magyar pénzben s főleg veretlen ezüstben adott gyakori értékeléséből próbálnók megállapítani a bécsi pénz és az ezüst vagy a magyar denárok közt fenálló legplausibilisebb értékviszony alapján a bécsi fillérek vásárlóképességét. Mind a két eljárás azonban előreláthatólag oly problematikus eredményeket adna, hogy az óriási fáradság, mellyel e számítások járnának, nem állna arányban a kihozható csekély értékű tanulságokkal.

Ennyiben akartam a bécsi fillérek egykori értékére, illetve értékelésére vonatkozó kutatásaim eredményeit összefoglalni. Még a tárgyalt pénznem történelmi nomenclatúrájáról és a magyar érmészetre gyakorolt befolyásáról kell egy pár szót szólnom. A külső tulajdonok leírását a dolgozat első felében megjelölt okoknál fogva itt is mellőzöm. Erről a themáról nagy köteteket találhat az olvasó, ezek kivonatolása csak értelem nélküli hosszadalmaskodásra vezetne.

A mi a történelmi elnevezéseket illeti, a bécsi fillérek neveinek megjelölésére hazánkban ez a négy kifejezés volt használatos: 1. az egyszerű «denarii Viennenses», 2. a «denarii lati Viennenses», 3. a «denarii parvi Viennenses»¹ s 4. néha a «denarii mediocres Viennenses».² Hogy ezek az elnevezések mely csoportokra vonatkoztak, azt pontosan megállapítani ma már alig lehetséges. Nagyság szerint — ma, tudjuk — általában két csoportra osztják numismatáink a bécsi dénárokat: a tulajdonképeni dénárok és a felesek (Hälblinge) csoportjára. Az a kérdés már most, hogyan le-

¹ Erre egyébként a XIII. sz. alatt csak egy világos adatot találtam (Wenzel IV. 274. o.). Csak a XIV. sz.-ban szerepel gyakrabban a név az oklevelekben.

² Ez a név meg más kizárólag csak a XIV. sz.-ban jön elő, pl. Róbert Károlynak 1342.-i rendeletében. — Corpus Juris I. 154. o. 13. §.

het e két csoport között a található elnevezéseket megosztani. Valószínű ugyan, hogy a «denarii Viennenses» és a «lati denarii Viennenses» nevekkel megjelölt speciések az első csoportban, a tulajdonképeni dénárok közt keresendők, s az is kétségtelen, hogy a «parvi denarii Viennenses» elnevezés viszont a féldénárokra, Hälblingekre vonatkozik. De hogy a «mediocres» alatt mily csoportot értettek, azt ma pontosan meg nem állapíthatjuk. Természetes dolog, hogy valami, a nagy dénároknál kisebb s a feleséknél nagyobb alakú külön bécsi pénznemet akartak vele megjelölni, de, hogy micsoda méreteket vettek fel ezen csoport határméreteiül, azt legfeljebb csak találgathatjuk, de biztosan meg nem fejthetjük.

Meg kell még emlékezniem végül arról, mily nagy hatással voltak e bécsi dénárok a honi magyar pénzverés fejlődésére.

Már Pósta Béla¹ és Kováts Ferencz² észrevették, hogy a magyar dénárfajok egynémelyike mily feltűnő hasonlóságot mutat a bécsi fillérek egyes csoportjaihoz. Az egyszerű motívum kölcsönzés, rajzátvétel példáit — melyek egyébiránt e korban jóformán mindenütt általánosaknak tekinthetők — már a friesachi dénárok tárgyalásánál is fel kellett említenünk, de az a feltűnő hasonlatosság, illetve az a nehezen észrevehető különbség, mely a bécsi és a magyar dénárok egyes speciésai között megállapítható, egész más magyarázatot kíván, melyhez egy kis történeti áttekintést is szükségesnek tartok.

Ismeretes, hogy a király rossz gazdálkodása, a szüntelen háborúk, az ipar és kereskedelem érdekeinek elhanyagolása következtében Árpád-házi királyaink alatt nem egyszer kimerült az ország anyagi ereje, s a magyar királyság hatalmi súlya e tekintetben komoly veszedelmekben forgott.

¹ «Hazai érmészetünk s a bécsi dénárok». — Archaeol. Ért. 1885. évf. 109—113. o.

² «Pénzértékviszonyok Pozsonyban 1435—60 közt». — Gazd. Tört. Szemle, 1900. VII. 385. o.

Ha egy-egy király erélye és takarékosága néha változtattott is valamit a dolgok e szomorú állapotán, az is csak ideig-óráig tartó fellendülést eredményezett, mely után a legtöbbször még mélyebb süllyedés következett. Előállt tehát már a XI. században az a helyzet, hogy az országban rossz, a szomszéd német tartományokban pedig jó pénz volt forgalomban, s hogy ennek következtében a nyugati, német éremfajok az ország szomszédos részein mind nagyobb és nagyobb teret hódítottak, a magyar ezüstpénnel rovasára. Már Árpád-házi királyaink észrevették a veszélyt, mellyel a külföldi ezüstpénnel forgalma a magyar pénzverést, s ezzel közvetve a király érdekeit fenyegette, s azért néhányan közülök, ha a helyzet olykor tarthatatlanná vált, a magyar pénzverés ügyének megreformálásával igyekeztek az idegen dénárok beözönlésének gátat vetni. Ez azonban, a mint a következők mutatták, nem sokat használt: a magyar dénárok felett a bécsiek, friesachiek stb. finomság dolgában majdnem mindvégig előnyben maradtak, s a német pénzek keresettségé a XII. és XIII. században sem szűnt meg.

Hiszen ép' a XIII. század az, melyben a magyar ezüstpénnel finomsága időnkint oly nagy süllyedést mutat. Talán nem is lesz felesleges, ha az e téren végzett vizsgálódásaim eredményét itt — már csak az összehasonlítás kedvéért is — közre bocsátom. Vizsgálataim alapjául a Nemzeti Múzeum éremgyűjteményének egyes csoportjai szolgáltak, s adataim a megejtett vegyi vizsgálat eredményeihez igazodnak. A mint ezekből kitűnt, legrosszabbak voltak pénzeink e század alatt II. Endre uralkodása idején, mikor a legjobb dénárok 800—850, a legrosszabbak 650—700 ezredrészt színezüstöt tartalmaztak, vagyis, midőn a magyar dénárok átlagos finomsága 750—770 ezredrésznél magasabbra alig emelkedett. Ez pedig még a «quinta combustio» határain is jóval alul marad. IV. Bélának a sok megpróbáltatás és viszontagság ellenére is, mely országát a tatárjárással kapcsolatban érte, — úgy látszik — mégis sikerült nagy erőmegfeszítéssel a pénzverés ügyét rendeznie, legalább erre vall fenmaradt dénárainak finomsága, mely néha a 900

ezredrészt is meghaladja, s általában a «decima combustio» mértékével készült idegen denárfajok finomságának nagyon jól megfelel. V. István és IV. László pénzei ismét egyformán rosszak, de finomság dolgában azért a II. Endre dénárainál mégis jóval magasabban állanak. Átlag 850—860 ezredrész színezüst van bennük, — de, a mi nagyon furcsa világot vet az e korbeli pénzverés viszonyaira — a finomtartalom legszélső értékei roppant nagy különbségeket tüntetnek fel e két király dénárainál. IV. Lászlónak például vannak pénzei, melyek 760, s vannak viszont, melyek 970 ezredrész színezüst tartalommal bírnak. Az átlagos finomság azonban — mint említettem — jóval a «decima combustio» mértékén alul marad. III. Endre dénárjai mondhatók e században a legjobbaknak. Ő már — úgy látszik — tényleg nagy súlyt helyezett arra, hogy a magyar dénárok finomsága iránt minden további kétkedés és bizalmatlanság megszűnjék, vagyis, hogy a dénárok anyaga az egyszer s mindenkorra előírt s már szinte legalisnak elismert arányok szerint vegyítették. Ingadozás még az ő pénzeinek finomságánál is észlelhető ugyan, de ez az ingadozás már nem oly szertelen és szélsőséges, mint elődeinél. 80—100 ezredrésznél nagyobb különbség a legjobb és legrosszabb dénárok finomsága között alig van, s a középérték a «decima combustio»-nál, vagyis 900 ezredrésznél kevesebbre semmi esetre sem tehető.

Mondanom sem kell, hogy ez a javulás és fellendülés az Anjouk idejében csak tovább tarthatott. Ha valaki, Róbert Károly botránkozott meg legmélyebben azon, hogy az ország idegen pénzzel van tele, s a magyar király dénárjaitól, melyek az elmúlt századok alatt úgyszólván hitelüket vesztették, mindenki irtózik. Róbert Károly tehát erősebb rendszabályokhoz nyúlt. 1342-ik évi rendeletével a régebbi magyar veretű és a kisebb bécsi fillérek forgalmát eltiltotta, s az új, megjavított magyar dénárok cursusát kötelezővé tette. De — úgy látszik — Károly sem tartotta még lehetségesnek, hogy az idegen denárokkal a versenyt az egész vonalon felvegye. Kiténik ez abból, hogy a király maga tett

kivételeket ezen terveit illetőleg egyes városokkal, mint pl. Pozsonnyal, mely — úgy látszik — legerősebben ragaszkodott a bécsi ezüstpénzhez, s melynek Károly már 1323-ban megengedte, hogy kénye-kedve szerint bármily pénzzel élhessen.¹ Király ugyan azt hiszi, hogy Pozsony városának ez a különjoga az 1342-i rendelet életbelépésével megszűnt,² de hogy eldöntő és teljesen exclusiv az 1342.-i intézkedés sem lehetett, azt a rendelet 13. pontja mutatja, a hol a legkedveltebb idegen pénznem, a bécsi széles dénár egy szóval sem említetik azon pénznemek között, melyeknek kiirtásához a király feltétlenül ragaszkodik. Nagyon valószínű tehát, hogy a nagyobb bécsi dénárok forgalma a nyugati részeken az Anjouk alatt is fenmaradt; s ha már egyszer túléltek az Anjouk reformjait, még szabadabban circulálhattak ott a XV. század alatt, midőn a bécsi pénz többé oly heves üldözőkre, mint Róbert Károly és Nagy Lajos voltak, nem talált. A pozsonyi polgárokkal a magyar pénzt megkedveltetni nem lehetett soha, s bár 1430-ban a város Zsigmondtól pénzverési kiváltságot nyert, a lakosok tovább is ép oly irtózáttal viseltettek a magyar pénz iránt, — ha Pozsonyban verték is azt — mint azelőtt, s mihelyt lehetett, azt újra bécsivel cserélték fel. Ekkor történhetett Kovács szerint,³ hogy a város — nyilván azért, hogy pénzeit mégis valamikép kelendővé tegye, — megkísérelte azokat a bécsi dénárok külseje szerint kiállítani. Hogy a lakosság megtévesztése volt-e a célja ezzel, vagy csak egyszerűen az, hogy az új helyi veretű pénzt, a kedvelt külső alkalmazásával rokonszenvesebbé tegye, nem tudni. Elég az hozzá, hogy a próbálkozás nem sikerült, a valódi bécsi pénz tovább is kapósabb maradt, mire a város pár év múlva ezzel a kísérletezéssel is felhagyott. Ime tehát egy világos bizonyítéka annak a feltevésnek, a melyre Pósta Bélát 1885-ben a bécsi fillérekhez hasonló magyar veretű

¹ F. C. D. VIII. 2. 474—75. o.

² «Pozsony város joga a középkorban». 216. o.

³ I. m.

pénzek vizsgálata vezette. A feltűnő hasonlóság alapján, melyet egyes magyar dénárfajok és a bécsiek között észrevett, ő is sejti, hogy itt nem csak egyszerű motivum kölcsönzésről van szó, a mi ebben a korban mindenütt gyakori jelenség, hanem a bécsi pénz lehető hű, szándékos utánzásáról, melynek megmagyarázására háromféle hypothesis-sal szolgál: t. i. 1. vagy királyaink verették szándékosan idehaza e hű utánzatokat, hogy velük a valódi bécsi pénzt háttérbe szorítsák, 2. vagy valódi bécsi veretű dénárokat tettek a magyar érmelöhely bélyegének rányomásával magyar denárokká, 3. vagy — a mi szintén nem lehetetlen — királyaink közül egyik-másik az ausztriai herceg beleegyezésével ugyanazon külföldi pénzverő helyen készítette a magyar dénárokat, melyből a bécsi filléreknek egy nagy része is kikerült, vagyis, hogy a magyar pénz gyártását valamelyik ausztriai pénzverőhelyre bizta. A mint látjuk, első feltevése nem áll bizonyítékok nélkül. Pozsonyban tényleg történtek kísérletek arra, hogy a bécsi pénz magyar műhelyben utánóztassék, s valószínűnek látszik, hogy a magyar király másutt, más műhelyekben is tett próbát ezzel a speculatióval, s itt-ott talán nagyobb sikerrel is, mint Pozsonyban; de más igazolást e magyarázat mellett még idáig nem sikerült felkutatni; az utóbbi két hypothesis pedig bizonyítékok hiányában bizonyára még sokáig csak hypothesis marad. Bármint áll is a dolog, — hisz egyik feltevés sem zárja ki a másikat, s lehetséges, hogyha egy időben nem is, de idők folyamán külön-külön mind a három eljárás alkalmazásban volt — el kell ismernünk, hogy a bécsi dénárok megjelenése a magyar pénzverés fejlődésére nagy hatást gyakorolt. Mint az ezüstpénz mintaképe állt a királyok és országlakók előtt, utánzása, megközelítése volt koronkint a magyar pénzverőhelyek ambíciója.

S ha ehhez hozzávesszük még, mily fontos szerepe volt e pénznemnek a hazai kereskedelmi és gazdasági élet viszonyaiban, hogy a biztos és állandó értékű honi pénz hiányát érező lakosságnak koronkint mily megbecsülhetetlen szolgáltatásokat tett, indokolt lehet aggodalmunk, hogy ezt a rejtett, de annál nagyobb jelentőségű szerepkört kellőleg méltatnunk nem sikerült.

LÁSZLÓ JÓZSEF.

BARITIU GYORGY, AZ ERDÉLYI ROMÁN HIRLAPIRODALOM MEGALAPÍTÓJA.¹

I.

Ez értekezés célja egy oly férfi hirlapírói munkásságát ismertetni, a ki több mint félszázadon át az erdélyi románság összes politikai és culturális mozgalmainak ha nem is a lelke, de mindenesetre egyik számottevő, elsőrendű tényezője volt.

Baritiu György munkássága nagyon sokoldalú. A román nemzeti élet minden ágát felkarolta, nemcsak a politikait és irodalmit, hanem az iskolait, egyházit, társadalmi és gazdaságit is, mert ő a nemzetére nézve hasznos foglalkozások egyik neme elől sem zárkózott el, hanem minden téren fontos szerepet töltött be, hol mint vezető s irányító, hol pedig mint buzgó s fáradhatatlan napszámos ama nagy munkálatokban, melyek a hazai románság politikai és culturális előbbrevitelét célozták.

¹ E folyóirat céljai közé felvettük a magyar nemzetiségi mozgalmak történetének ismertetését is. Kezdetül fogva gondot fordítottunk a román történeti irodalom méltatására és most szívesen közlünk egy hazai román tudóstól oly tanulmányt, mely egy nevezetes magyarországi román író politikai és culturális törekvéseit jellemzi. Olvasóink is el fogják ismerni, hogy a tisztelt szerző tárgyilagosságra törekszik. Felfogását nem tehetjük mindenben magunkévá. De mivel a szerző abból a gondolatból indul ki, hogy a hazai románság fejlődése a magyar hazának is javára válik, dolgozatát alkalmasnak találjuk annak a kölcsönös megértésnek előmozdítására, mely útját egyengethetné a magyarok és románok teljes egyetértésének. E nagyon kívánatos czélnek s a magyar tudományának érdekében is szívesen látjuk a tisztelt szerzőt folyóiratunk dolgozóitársai sorában.

Szerk.

De nem lehet itt szándékunk mindezekre kiterjeszkedni s B.-nak összes nemzete s hazája körül szerzett érdemeit méltatni, hanem egyéniségének csupán egyik oldalával kívánunk itt megismerkedni, azzal t. i., mely szorosabb kapcsolatban áll a hazai románság XIX-ik századi irodalmi és politikai fejlődésével. Vizsgálni fogjuk ezuttal B.-nak az erdélyi román hirlapirodalom megalapítása és annak fölvirágoztatása érdekében kifejtett munkásságát, hol a kezdeményezés nehéz szerepére vállalkozva, mint úttörő vonja magára a kutató figyelmét s hol teljes félszázadi hirlapírói pályáján maradandó érdemeket szerzett és elsőrangú helyet vívott ki magának az összes román publicisták sorában.

II.

A román irodalom föllendülésére és az általános román műveltség előbbrevitelére az erdélyi románság két ízben volt döntő hatással.

Először akkor, midőn a reformáció nagy culturtörténeti mozgalmával karöltve járó térítési buzgalom következtében előbb a nagyszebeni és brassai szászok, majd az erdélyi fejedelmek is e vallásos propaganda szolgálatába szegődve, Erdély románnyelvű és a keleti egyházhoz szító lakosságára irányították figyelmöket azon szándékkal, hogy ezt is belevonva a nagy eszmeáramlatba, a reformáció híveinek számát, erejét gyarapítsák Erdélyben. Igaz, hogy azoknak szeme előtt, a kik a térítési munkálaton fáradoztak, nem a román nyelv művelése, nem is a román irodalom föltámasztása lebegett végeczél gyanánt, hanem, úgy a lutheránusok, mint később a kálvinista fejedelmek is, ezt csak alkalmas eszköznek vélték és alárendelték egy magasabb czélnak, mely felé törekedtek: az előbbieket a vallásnak, az utóbbiak a vallásnak és államinak. De abból, a mi náluk alárendelt eszköz gyanánt szerepelt, elsőrendű művelődési problema lett az egész románság előtt és így Erdélyből indult ki azon irodalmi és művelődési áramlat, mely csakhamar átcsapott a román vajdaságokba és százados der-

medtségéből föltámasztotta a román szellemet. A szláv liturgiát, bármint ellenzik a jó orthodox püspökök a román váltja fel és az eddig használatban volt szláv liturgikus könyveket lassanként kiszorítják a román nyelven sűrűn megjelenő nyomtatványok. Az elért eredmény tehát ez volt: a román egyházi irodalom föllendülése. Ezt nemsokára, a XVII. század második felében túlszárnyalta a történeti irodalom, melynek első virágzási kora épen ez időben köszönt be, főleg a nagyműveltségű moldvai krónikások működése következtében.

De a fanarióták befészkelődésével a két román fejedelemség igen szomorú politikai helyzetbe jut. Általános lehangoltság és az anyagi és szellemi élet minden terén hosszú tespedés volt ennek szükségképi következménye. Az irodalomra is rányomta bélyegét a nehéz szenvedések és könyörtelen elnyomatások e sötét kora. A moldvai higgadt, okos, de szókimondó krónikásoknak már nem akadnak követőik, sem képzettség, sem bátorság dolgában. A nemzeti történetírásnak komoly és férfias hangja elnémul; e helyett a zsarnok fejedelmek kegyelemkenyerén élő hízelkedők serege kezdi hallatni ízetlen magasztalásait, melyeket silány prózában vagy gyengén összetákolt verses krónikákban pazarolnak el legtöbb esetben érdemtelen uraik dicsőítésére.

Az egyházi irodalom terén pedig kolostorok magányában folytatják a nagy fordítási munkát, minden feltűnőbb eredmény nélkül.

A XVIII. század vége felé újból észlelhetővé lesz az erdélyi románság kulturális felsőbbisége és ennek üdvös hatása az irodalmi életre.

Ezen körülményt pedig a vallásos unio ténye okozta, mely közelebbi érintkezésbe hozta a románok egy részét Rómával, eredetük bölcsőjével.

Az uniónak számos szomorú következménye volt, a meny nyiben egyházilag kettészakította az erdélyi románokat és a társadalmi élet terén is a megosztás, irigykedés és örökös egyenlenségek magvát hinté el közójök.

De egy jó eredménye tagadhatatlan. A románok kulturális haladásának lett előmozdítója a katolikus propaganda azáltal, hogy számukra is megnyitotta az iskolákat és alkalmat adott nekik arra, hogy kibontakozzanak az előbbi századok homályából és tisztára kifejtsék a bennök lappangó tehetségeket.

Érdekes és a magyar nemzeti fölébredés kezdetéhez hasonló jelenséggel állunk itt szemben!

A miként Mária Terézia germanizáló törekvéseiből, a magyar testőrség intézményéből indult ki a XVIII. században a magyar irodalom és nemzeti élet fölvirágzása, hasonlóképpen a Habsburgok katholizáló törekvésének, a vallásos uniónak szüleménye: a balázsfalvi iskola és az ezzel kapcsolatos irodalmi és nemzeti áramlat, mely az egész románságot faji egységének és összetartozandóságának tudatára hívja és föltámasztja sülyedéséből a román irodalmat, melynek történetében új korszakot nyit meg: *a nemzeti irodalom korszakát*.

Akik a balázsfalvi iskolában tanultak és később, magasabb theologiai kiképeztetés végett Rómába, a *«de propaganda fide»* collegiumba küldettek, onnan nemcsak a vallás dogmaiban való jártassággal fölfegyverkezve tértek vissza, mint a hogy azon hatalmi lényezők várták volna, melyek lehetővé tették nekik az ottani időzést, hanem ezek várakozása ellenére új szellemet is hoztak magukkal; olyant, a mely fölfrissítőleg hatott az egész románság közéletére és a mely — átplántálva a román irodalom talajába, — nemsokára megtermékenyíté azt.

A katolikus propaganda nem találhatott lelkes bajnokaira ezen balázsfalvi theologusokban, kik, épen ellenkezőleg, a nemzeti irány úttörőivé váltak és az által, hogy tanulmányozni kezdték a román nyelvet, az ősök eme drága örökét és vizsgálni kezdték a történelem tényeit: a román irodalomban, a történet-philologiai mozgalomnak megindítói lettek. Erre vonatkozólag helyesen jegyzi meg Jancsó Benedek: «Játéka talán a kulturális fejlődés történetének, de tény, hogy a nemzeti összetartozandóság érzetét a román-

ság két felekezete között épen a szétválást okozó unió által teremtett balázsfalvi iskola hozta létre, még pedig a réginél erősebb és öntudatosabb alakjában.» (Jancsó: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota II. k., 350. lap.)

Nemsokára a balázsfalvi iskolából híres férfiak kerültek ki, olyanok, kik lelkük minden hevével egész életükön át teljes odaadással küzdöttek egy nagy cél eléréseért, mely cél ebben állott: az egész románság értelmi, társadalmi és politikai fölszabadulása.

E férfiak közül való volt Barițiu György is, az erdélyi román politikai hírlapirodalom megalapítója és a történettudomány szorgalmas művelője.

III.

Barițiu 1812-ik évi május hó 24-én született Alsó-Zsukon, Kolozs megyében; ősei armalista nemesek voltak a kővári districtusban, honnan már korábban délre szakadtak. Anyja egy régibb moldvai családnak a sarjadéka volt, a mint maga B. mondja rövid önéletrajzában. Szüleinek családi körülményeiről és magának B.-nak gyermekeveiről nem sokat tudunk. Atyja román lelkész volt (60 esztendeig) előbb a fentemlített községben, a honnan már 1813-ban átköltözött a tordamegyei Közép-Petrid nevű helységbe. A román papi családok egyszerű életmódjához és szűk anyagi körülményeihez mért nevelésben részesült B. is, mely nevelés a vallásosságon alapult. Gyermekeveit szülei házában jámbor és csendes egyhangúságában töltötte, hol csak a biblia és a szertartásos könyvek uralkodtak a lelkek fölött, mert akkortájt még kizárólag ezekből állhatott egy ilyen lelkészház szellemi kincse. B. is ezeket forgatta legelőször, a mi nek aztán egész életén és ténykedésén át meglátszott a nyoma. A biblia vált később műveltségének központjává; maga pedig a szülői ház befolyása alatt lelkes hívő lett és az is maradt mindig. Egy zsoltárkönyv szolgált neki első *abc*-és könyvül, melyből atyja s nagyatyja felügyelete és

oktatása mellett elsajátíthatta a kyrill betűk titkát, mígnem nyolcz éves korában öcsésével együtt Toroczkóra vitték, hogy a magyar és latin nyelvvel is megbarátkozzék. B. nagy kedvet mutatott a tanuláshoz; szorgalma és jó előmenetele által kitűnt már a toroczkói iskolában, a honnan négy esztendő mulva Balázsfalvára, innen pedig 1827-ben a kolozsvári gymnasiumba került, hol fölvétetett a humaniorák első osztályába. Itt is mindvégig a legjobb tanulók sorában találjuk őt. Tanárai is megkedvelték és érdeklődni kezdtek iránta. A philosophiai tanfolyam bevégezése után azt a tanácsot adták neki, hogy maradjon ott, Kolozsvárt és végezze el a jogi tanfolyamot is. De B. ettől elállott. Egyrészt, mivel az akkori viszonyok között, amikor valakinek társadalmi állása és rangja többnyire születésétől és származásától volt függővé téve, egy szegény román papnak a fia vajmi jelentéktelen carrierenek nézhetett elébe, még a jogi tanulmányok bevégezése után is. Másrészt pedig azért, mert álvette magát szülei akaratának és a román lelkészek ama családi traditiójának, hogy az elsőszülött fiú szintén az oltár szolgálatába lépjen és így az apa mintegy örökös jogon reá származtathassa papi officiumát. Sokáig csak az Isten útja volt szabad a falusi lelkész gyermekének, az embereké zárva volt még a legfényesebb talentum előtt is.

Ilyen motivumoktól indítatva a balázsfalvi seminariumba lépett B. nyilván azon szándékkal, hogy majd négy esztendő mulva, a theologiai tanfolyam elvégzése után, valamely küllőmelléki román falú szegényes temploma körül fogja működésének terét megtalálni. Azonban a sors nagyobb és fontosabb hivatást rendelt számára, olyant, amelynek odaadó és lelkiismeretes betöltése által nevét mindenkorra összeforrasztotta az erdélyi románság politikai és tudományos fölocsudásának a korával. B. mihelyt a balázsfalvi seminariumba került mintha érezte volna, milyen komoly és nehéz feladat vár reá, szorgalmasan hozzálátott nemcsak a tanárai által követelt munkához, hanem értelmének és tehetségeinek magánúton való kifejlesztéséhez is. Már korábban megtanult volt latinul, magyarul és németül, most a

francia nyelvvél is kezdett foglalkozni. A theologiai tanulmányok közül különösen a kánonjog és az egyháztörténelem iránt érzett nagyobb vonzódást. Szabad óráiban verseket is kezdett írogatni, melyek azonban soha napvilágra nem kerültek, mint B. fiataalkori szellemi productumai általában. Maga B. jegyezte meg később,¹ hogy mindabból, amit 25 éves koráig írt, semmit sem őrzött meg, mert semmit sem talált érdemesnek a megőrkítésre. A verselgető fiatalok ismeretes hevétől, a föltünési viszketegtől, úgy látszik ment volt, különben ha ezen szeszélyek el is lepték volna ifjú lelkét, sem alkalma, sem módja nem volt rá, hogy ezeket kielégítse, mert egész Erdélyben nem volt akkoriban román hírlap. Így B., csupán belső hajlamainak engedve, dolgozott szépen, csendesén, jól, rosszul, a hogy épen jött; jelentéktelen *praeludiuma volt ez egy nem-sokára bekövetkezendő és két emberöltőn át tartó, szakadatlan munkásságnak.*

De hogy B. azzá lett, aminőnek a következő lapokból fogjuk őt megismerni, abban — természetes hajlamain és öröklött lelki dispositióin kívül — kétségtelenül nagy része volt az ő tanárainak is, még pedig ezek közül különösen kettőnek: Timoteiu Cipariunak és Simeon Barutjiunak. Hogy balázsfalvi tartózkodása volt reá döntő hatással, ezt maga B. is készségesen elismerte és végrendeletének 4-ik pontjában ezt kifejezésre is juttatta olykép, hogy az 50 éves írói jubileuma alkalmával, a budapesti román nők részéről ajándékba kapott aranytollat a balázsfalvi gymnasium múzeumának hagyta örökölni.²

E helyen azt mondja Barutju, hogy Balázsfalván tanult meg románnak lenni és annak maradni. És ezt különösen a két előbb említett tanárnak köszönheté, kik közül az első, Cipariu már 1829-ben román nyelven kezdte előadni a német philosophiát, új látköröket nyitván hallgatói számára, kiknek

¹ *Transilvania cz. folyóirat 1870. 12. sz. két jegyzet. Kivétel mégis két verse, melyet később közzé is tett a brassai irodalmi lapban. (Foaia pentru minte.)*

² V. ö. «*Familia*» irodalmi folyóirat 1893, 18. szám.

legfőbb szellemi táplálékát előbb csak a latin classikusok képezték. 1831-ben pedig kettővel szaporodik a tanárok száma: Marcu Miklóssal (math.-physika) és Bärnufiuval, ki philosophiát és világtörténelmet tanított. Ez utóbbi eleinte latinul tanított, de 1834 óta ő is románul kezdte tartani hatásos előadásait az individuumok és népek természetes jogainak a tudományáról. Előadásaiban gyakran kemény, bár indirect, de meggyőző kritikai szemlét tartott a jogoknak majdnem teljes hiányában sýnylődő erdélyi románoknak politikai, társadalmi és műveltségi állapota fölött.

Ezeknek B. maga is tanártársuk lett. Mert a theologiai tanulmányok bevégezőse után nem küldték őt falusi lelkésznek, hanem ott tartották Balázsfalván és 1835-ben kinevezték gymnasiumi tanárnak, mely hivatalban azonban nem sokáig maradt.

Már a következő évben, 1836-ban, a brassai román kereskedők kérelmét teljesítendő, elhagyta Balázsfalvát és Brassóba költözött, ahol új iskolát nyitottak számára. Ez iskolánál kezdetben csak 12 tanítványa volt, de ez a szám nemsokára 80-ra szaporodott, úgy hogy a kereskedők nemsokára Baritiu mellé egy új tanerőt alkalmaztak, *Mureşan András*t, a később híressé vált román költőt. Ennek segítségével szervezte és vezette Baritiu az új iskolát, melynek szolgálatában nem maradhatott tovább mint 1845-ig, mert gyenge egészségi állapota megakadályozta őt tanári pályájának folytatásában. Különben is Brassóba való jövetele után nemsokára új pálya nyílt meg Baritiu számára: egy nehéz és nagyon kevésé járt út, amelyen előtte egyetlen erdélyi román író és utána is csak kevesen haladhattak annyi dicsőséggel és eredménynyel.

A gondviselés nem úgy akarta, hogy B. hangja valamely küküllőmelléki szegényes templom tömjénfüstjébe vegyüljön, vagy az iskola porába fuladjon. Egy tan- vagy szószék nagyon szűk helyek lettek volna azon szellemi erőnek, mely B. lelkében lakozva, mintegy prædestinálta őt, hogy egy nagyobb és nehezebb hivatásnak szentelje élete munkáját. Nem egy csekély számú egyházközség lelki pász-

tora, sem a physika vagy kereskedelmi tudományok tanára, hanem a nép fölvilágosítója szélesebb körökben, nemzetének a maga korában elsőrangú vezetője: íme ez volt élethivatása Barițiu Györgynek, a kit kortársai később a román publicistika Nestorának neveztek el.

S méltán.

IV.

Az erdélyi román hírlapirodalom terén, bátran mondhatni, hogy Barițiu úttörő munkát végzett: ő adott elfogadható alakot és komoly tartalmat, ő szabta meg irányát a román publicistikának. Román hírlapok Barițiu előtt is voltak Erdélyben, a nélkül azonban, hogy azoknak megjelenése valami nagy és érezhetőbb befolyást gyakorolt volna az erdélyi románság szellemi életére. A román hírlapirodalom zsengei a XVIII. század végére vezethetők vissza, mikor a híres nagyszebeni szemorvos és grammatikus: Müllersheimi Molnár János háromízben kért engedélyt egy román néplap megindítására.¹ Később Karkaleki Zakariás indított meg Budapesten 1829-ben *«Bibliotheca românească»* (Román könyvtár) cím alatt egy folyóiratot, melynek programja, egyebek közt, a történeti ismeretek szükséges voltát hangsúlyozta. Ebből több kötet jelent meg s az akkori román olvasóközönség, úgy látszik, elég nagy érdeklődéssel fogadta, mert megjelenésének második évében, 1830-ban, már 1000 előfizetője volt.² 1837-ben pedig Brassóban *«Foaia Duminecii»* (Vasárnapi ujság) czímen új lap jelent meg Barac János népies irányú román költő szerkesztésében és Orghidan Rudolf brassai kereskedő költségén. A lap jól indult és mindjárt kezdetben bizonyos népszerűségegre tett szert. Az első évnegyedben 800 előfizetője volt, de ez a szám féltendő alatt leapadt 150-re. Ez a körülmény csak úgy magyarázható, hogy a lap tartalma minden érdek nélküli

¹ V. ö. *Jakab Elek*: «Az erdélyi hírlapirodalom története» és *Chendi*: «Inceputurile ziaristicei noastre (1789—1795).

² V. ö. *«Transilvania»* folyóirat 1905, 121. s köv. old.

anyagot szolgáltatott olvasóinak. A kiadó, Orghidan, látva, hogy ezen vállalatából kára lesz, érintkezésbe lépett Gött János brassai nyomdászsal, hogy kísérletet tegyen egy politikai lappal, abban a reményben, hogy a közönség érdeklődése ez iránt nagyobb lesz. Így jelent meg 1837 nyarán «*Foaia de săptămână*» (Hetilap), de ezt a lapot már a második szám megjelenése után betiltották, mivel nem volt engedélyezve az erdélyi kormány részéről. Igaz ugyan, hogy Gött János nyomdásznak már 1834-ben engedélyt adott a kormány politikai lapok kiadására, de csak magyar és német nyelven. Az ő kiadásában jelent meg a «*Siebenbürger Wochenblatt*» kétszer és «*Blätter für Geist, Gemüth und Literatur*» egyszer hetenként.

A «Hetilap» betiltása után, 1837 július 24-én, Baritiu buzdítására, Gött engedélyért folyamodott, hogy román nyelven is kiadhasson politikai lapot. Az engedélyt meg is kapta 1838 elején¹ azon föltétel alatt, hogy a kiadandó lap minden számából egy-egy példányt az erdélyi udvari kancelláriához terjesztszen föl és magát a censura törvényeinek szigorúan alávesse. De Baritiu és Gött, mielőtt a politikai lapra engedélyt kaptak volna, mindjárt a «*Foaia Duminecii*» megszűnése után, 1838 január elején irodalmi lapot indítottak «*Foaia literară*» (Irodalmi lap) czim alatt, melynek félév múlva megváltoztatták a czimét, a német iro-

¹ 1838 márczius 8-án közli az erdélyi kormány, 1893/1838. sz. alatt a Bécsből u. a. év január 13-án kiadott engedélyt következő szöveggel: «Dignata est Sua Majestas Sacratissima virtute altissimæ resolutionis regiæ de dto 13 Januarii a. c. editæ clementer indulgere, ut Joannes Gött ephemerides, ad quas linguis germanica et hungarica edendas facultatem iam obtinuerat, lingua etiam valachica edere possit ea sub conditione, ut unum eorum exemplar semper Cancellariæ Regiæ Transilvânico-Aulicæ exhibeat, semelque censuræ legibus stricte conformet; eo suapte intellecto, quod concessa ephemerides has edendi facultate eidem integrum sit easdem sub præscriptis conditionibus erga defixum pro ephemeridibus portorium medio cursoris postalís ad exterâs oras mittere. J. Comes Kornis. Stephanus Bartha secretarius gub. (V. ö. «*Observatoriul*» 1885. évf. 36. szám.)

dalmi lap nyomán e képen: *«Foaia pentru minte, inimă și literatură»*.

Végül az engedély kézhez vétele után nyomban megjelent (1838 márczius 12-én) a politikai lap első száma is *«Gazeta de Transilvania»* (Erdélyi Hirlap) cím alatt.

Ebben az első számban Barițiu alig talál kellő kifejezést, hogy nagy örömét és mélyen érzett háláját nyilvánítsa az uralkodó iránt azon jóságáért, mellyel az engedélyt román politikai lap szerkesztésére megadta. «Készülj lelkem — így kiált fel B. — összes hálaérzelmeidet a nagyon jóságos uralkodónk és atyánk, I. Ferdinánd eleibe önteni! Oh, de azoknak hömpölygése túlnagy, úgy, hogy félbeszakítja beszédemet és elnyomja szavamat. Tisztelt olvasóim, szeretett románok, íme egy új gondozás, egy különös adomány, egy megbecsülhetetlen jótétemény, egy szülői felügyelet és gondviselés éles szemekkel tekint le reánk és összes szükségleteinkre . . .

«A mi uralkodónk és honfitársaink nem tudom miféle nagyobb jótéteményben részesíthetnének bennünket napjainkban, mint abban, hogy engedély adatik nekünk küzdeni és haladni fölvilágosodásunk felé minden úton, mely más nemzetek előtt is nyitva áll. Mindnyájan tudják és értik, hogy egy *nemzet újjászületése* könnyebb és rövidebb úton *nem képzelhető másképp, mint saját nyelvének és irodalmának fejlesztése és gyarapítása által*. Ezeknek adassék minden akadály nélküli repülés s mi meg leszünk mentve a sötétségtől. *Minden más eszköz bizonytalan és csalékony* . . . Egy idegen nyelv, mint akármelyik mostoha, mindenesetre rosszul fog minket táplálni . . . Egy idegen nem ír román nyelven, annál kevésbé román szellemben; egy idegen, legyen az akár a bölcsek bölcse, a kosmopoliták kosmopolitája, nem ismeri fogyatkozásainkat s ennél fogva nem is tudja előírni a kisegítő eszközöket. Igaz, hogy a románok közt egyrészt a *gallo-*, másrészt a *germano-* és megint másrészt az *ungaro-mania* elvakít és elbolondít sok embert, de ez a nevelésből ered és *múló betegség*; legalább egy emberöltő alatt elmúlik, ha jó preservatívumok

találtnak. Mint értesülünk, a *rusomania* is befészkelődik egyes helyeken, de nincsen sok barátja és gyűlöltebb és haszontalanabb a többinél. Egytől kellene inkább félnünk, még pedig attól, hogy az olvasás iránti hajlam nálunk mostanig nagyon csekély. Ezt tudjuk mindnyájan, okát pedig ismerjük. Csekély számú iskoláink ennek az okai. Tekintsünk körül mindenfelé és meg fogunk győződni arról, hogy iskoláink módszere eddig *in praxi* elő nem mozdította, hanem hátráltatta a szabadabb és magasabb culturát. Az emlékezet túlterhelése, az ifjak értelmi és ítélő képességének elnyomásával, ez iskoláink jellemző vonása. Nem csoda tehát, hogy az ifjú, mihelyt egy osztályból a másikba lép, félredobja könyveit és a drága classicusokat, mert ezekből ő csak a töviseket ismerte, az édességet pedig soha sem érezte; és annak, a ki morális theologiáját a Marosba dobta, van még elég társa más értelemben. Hányan vannak, a kik végig járják az összes iskolákat s nem tudják, hogy vajon léteznek-e még más könyvek is az egyes osztályok számára előírottakon kívül. A classicusokból kellene merítenünk a legértékesebb táplálékot elménk és szívünk részére, de ezeket nem becsüljük eléggé . . . de mégis elérkezett az idő, midőn a nationalistáknak nagy száma forrón érzi és tudja, hogy mire van föltétlen szükségünk . . . Vannak férfaink, amint ezen év kezdete óta meggyőződtem, akik, daczára annak, hogy a legnehezebb hivatalok teendőivel vannak terhelve, mégis találnak időt arra, hogy irodalmi termékekkel is foglalkozzanak. Jól van ez így, uraim, és folytassátok, mert erre buzdító példát találtok a századok férfaiiban. Thukydides, Xenophon, Polybios, Julius Cæsar hadvezérek voltak és írók is egyszersmind. Cicero reggeltől estig a köztársaság ügyeivel volt elfoglalva a forumon és mégis mennyi halhatatlan könyvet hagyott hátra a világnak! Plinius consul volt, Plutarchus tanár. Ha közelebb jövünk, Nagy Frigyes, Poroszország leghíresebb királya, önmaga olvasta alattvalóinak panaszait és mégis maradt ideje, hogy nagyértékű könyveket is írjon. A francia- és németországi tanárok, a legnehezebb tanszékek teendőivel

elfoglalva, halhatatlan classikus művekkel ajándékozzák meg a világot. Valóban úgy látszik, hogy valamely hivatal nehézségei erőt adnak az emberi szellemnek, ellenben a sok pihenés és kényelem semmi esetre sem jó. Ez mint egy állóvíz, elpuhítja és tespedésbe ejti a szellemi erőket. A szegénységet hozhatná föl valaki, mint haladásunk legnagyobb akadályát. Ugy van; de vajon hol található az az ember, ki miután testi szükségleteinek fedezésére tekintélyes összegeket szán, ne tartaná szellemét érdemesnek 2—3 aranyra, melyekből könyveket és más, ismereteinek gazdagítására és pallérozására alkalmas eszközöket vehetne. Mindezek után illő volna, hogy olvasóinkkal közöljük azt a programot, mely szerint fogunk eljárni e hírlap szerkesztésében, de arra mindenki rá fog jönni, a ki tudja, hogy mi ebben a tekintetben kezdők vagyunk hazáinkban és nagyrészt ugyancsak kezdőknek akarunk szellemi táplálékot nyújtani.»

Láthatni ebből, hogy határozott politikai programot nem adott és nem adhatott Barițiu hírlapírói működése kezdetén. De elég nyomatékkal hangsúlyozza a nemzeti nyelv pallérozásának és az irodalom gazdagításának szükségességét, a miből tisztán kiviláglik, hogy szeme előtt lebegett a publicistikának inkább kulturális mint politikai fontossága.

És csakugyan nagy ügyességgel tudta Barițiu szerkeszteni ezt a két lapot, úgy, hogy az ő hírlapírói munkássága nagyban hozzájárult a nemzeti érzület és öntudat fejlesztéséhez nemcsak az erdélyi és magyarországi, hanem a havasalföldi és moldvai románok körében is. E lapok hasábjain találkoztak a románoknak majdnem összes, nagyobb hírnévnek örvendő írói és vállvetve munkálkodtak a nemzeti cultura és nevelés terjesztésén a Kárpátok mindkét lejtőjén lakó románok között. Maga Barițiu írja, hogy «mindazok, kik tollat tudtak forgatni, szívesen léptek érintkezésbe a kis szerkesztőséggel és valamennyinek az vala czélja, hogy az irodalom gyarapítása mellett *politikai nevelést is adjunk egymásnak*, melynek szükséges voltát nagyon éreztük,

különösen mikor egymásközt arra reflectáltunk, hogy *nehéz idők is zúdulhatnak reánk*.¹

Kezdetben sok nehézséggel küzdve és járatlan úton tapogatózva, később mégis sikerült B.-nak határozottabb irányt szabni lapjainak, egyforma előszeretettel karolván fel az összes románok érdekeit és igyekeztvén valamennyiöknek figyelmét a nemzeti érzület és culturegység célja felé terelni.

Bariŷiunak gazdag levelezése, mely a román akadémia levéltárában őriztetik, elég tisztán mutatja, miképen művelte ő mindjárt kezdetben az ujságírást Erdélyben, mindig nemzeti és nevelő irányban, még a legnehezebb és legfenyegetőbb körülmények között is. Az 1848-iki viharos idők kitörése küszöbén báró Apor György egy Bariŷiúval folytatott beszélgetése alkalmával e szavakat intézte hozzá: «... sajnálom, de meg kell hogy mondjam Önnek, hogy épen most várom teljhatalmú brassai főispánná való kinevezésemet és akkor az első ember, a kit föl fogok akasztani, hogy egy példát adjak, ön lesz».

— Komolyan beszél, báró úr? — kérdezte B.

— Nagyon komolyan, uram! — volt a báró felelete.²

De Bariŷiút ilyen komoly fenyegetések sem riasztották vissza feladata teljesítésétől. Mert ő szentül meg volt győződve arról, hogy nehéz munkája által nemcsak nemzetének, hanem hazájának is hasznára fog válni. Azért, mikor Szilágyi Ferencz magyar tanár a kolozsvári «Mult és Jelen» című lapjában cikket írt a «panvalahismusról», melyben mintegy sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy Erdélyben román hirlapok is léteznek, Bariŷiú nem késik megczáfolni e tanár állításait hangsúlyozván azt, hogy nemcsak a románság, hanem közvetve a haza is *nagyon sokat nyer* egy román publicistikából, legyen az akármilyen szerény. Mert ne higgye senki soha, hogy a román, valamint az er-

¹ L. «Gazeta Transilvaniei» 1888 jan. 1-én megjelent jubiláris számát. 4 lap.

² B. *Önéletrajz*. Nagyszeben 1892, 22 lap.

kölcsi, vallásos és intellectuális nevelésben, úgyszintén valamelyes politikai nevelésben lehetne részesíteni más nyelv segítségével, mint kizárólag a saját anyanyelvén es bármely más kísérlet olyan célra azt jelentené, hogy a románokat vissza akarják taszítani azon sötét korba, mikor lelki szemei az ó-szláv nyelv által valának befátyolozva.»¹

A román nép és nyelv jogaiért számos cikkében síkra szállt Barițiu meggyőző érvekkel. Így 1842-ben, mikor az első kísérlet történt arra, hogy a román nyelv fejlődése útjába mesterkéltségek akadályok gördíttessenek, Barițiu azt írja egy cikkében,² hogy a román nyelv antagonistái azon ürügyekkel próbálják indokolni törekvéseiket, hogy a románok a magyar nyelv segítségével haladhassanak 1. műveltségben, 2. közhivatalokban és 3., hogy legyenek jó hazafiak («mintha nem volnának» teszi hozzá B.). Megvizsgálván ezeket az okokat «sine ira et studio», Barițiu a következő két kérdést teszi föl magának: 1. vajon a XIX-ik században és Európa mai politikai állásában kiírható-e és megsemmisíthető-e egy olyan nemzet, mint a román? és 2., ha ez lehetséges volna valamikor, a román nemzet megsemmisítése használna-e valakinek? Ezekre a kérdésekre felelhet bárki — mondja B. — a ki ismeri a románok élet-elemeit, még pedig: 1. tekintélyes számukat; 2. nemzeti életük korát és azt, hogy édes és sokkal könnyebben gyarapítható és művelhető nyelvük van, mint bármely más hasonló rangú és állású népnek, úgyszintén van irodalmuk, mely «fiatal ugyan, de a tökéletesbülés biztos útján halad», 3. a románok nemzetiségének legerősebb védőfala az egyház, az ő keleti vallásuk, amelyet ők csak a nemzeti nyelv segítségével szívhatnak magukba, úgy hogy az, a ki nyelvük ellen küzd, egyszersmind vallásukra is attentál . . .; némely fanatikusokon és örülteken kívül ki merészelné a XIX-ik században ezekre attentálni? 4. végül fölemlíti B.

¹ «Ce este panvalahismul»? «Foaia pentru minte» stb. 1843. év.

² «Românii și Maghiarismul» ibidem 1842. évf. 9—11.

még a szoros érintkezést a 2 fejedelemségbeli románokkal. Az akkori kormányhoz a következő szavakkal fordul: «kérlek, ítéljetek magatok, mit használhatna akár az erkölcsi, akár a physikai kényszer ez egészséges néppel szemben? Látjátok, uraim, a helyett, hogy elundoritanátok és eltávolítanátok a románokat ilyen követelésekkel, sokkal jobban tennétek, ha elfeledve a mult századok borzalmait a testvéri jobbot nyujtanátok és egy olyan barátságot kötnétek, melyre szükségtel van. Mert tudjátok meg, hogy a Duna vagy soha sem lesz a tiétek, vagy csak a moldavo-románokkal barátságban és ez utóbbi esetben megint csak Ausztria segítségével és Európa bátorításával».

E kérdésre gyakran visszatér B. úgy a brassai, mint későbbben ugyancsak általa Nagyszebenben alapított és vezetett «Transilvania» folyóiratban és «Observatoruil» (Figyelő) cz. hirlap hasábjain.

A «Gazetá»-nak 1872-iki első számában ugyanazon meggyőződésének ad kifejezést a következő sorokban: «Magam is látom, hogy majdnem mindennap történnek olyan intézkedések, melyek a román nemzetiség kiirtására céloznak; mindazonáltal, mivel én hiszek, a hogy mindig hittem a román nemzeti elem halhatatlanságában, nem félek, hogy az ilyen intézkedések képesek elfojtani a román nemzetiiséget. De ha mégis lehetséges volna valamikor egy ilyen fajta merénylet, ez csakis német segítséggel volna végrehajtható, de úgy, hogy a románéval egyszerre a magyar nemzetnek is bekövetkezik utolsó órája. Az úr és a szolga közös sírban; olyasvalami még lehetséges volna.»

Mint a fentiekből kitűnik, B.-nak tántoríthatatlan volt a bizalma faja életerejében és minden igyekezete oda irányult, hogy számos olvasója lelkében meggyökereztesse ezt a bizalmat, hogy fölébressze bennök az öntudatot és megtanítsa őket állhatatosan dolgozni és küzdeni egy szebb jövő reményében. Így lett ő nemzetének tanítója és nevelője.

V.

1841-ben családot is alapított B. Brassóban. Nőül vette özv. Belizár Szófia leányát, Máriát. Anyósával kezdetben hadilábon állott; nejét azonban őszintén szerette nemcsak az esküvő előtt, hanem azután is. Ugyancsak 1841-ben bizonyos felekezeti surlódások miatt el akart távozni Brassóból, de barátjának, Maiorescu János, krajovai tanárnak sikerült mégis rábírní, hogy továbbra is ott maradjon és hasznos munkáját folytassa.

Őt esztendő múlva nehezen megbetegedvén, megint az volt a szándéka, hogy elváljon a hirlapírói pályától. Most meg Aron Florian nevű barátja azt írta neki, hogy semmi szín alatt sem kell abbahagyni megkezdett művét, miután a kezdet nagy nehézségein szerencsésen túlesett. Egyebek közt azt írja levelében Aron: «az összes helyesen gondolkozók állítják — s nem tévednek — hogy a te *«Gazetá»*-d nélkül a románok 50 esztendő alatt sem értek volna oda, ahol ma állanak».¹

Ebből és más hasonló kijelentésekből látható, hogy B. nevelői munkáját kortársai kezdték megérteni és megbecsülni.

Nemsokára azonban ez a munka félbeszakad a viharos 1848—49. években, mikor B. kénytelen Erdélyt elhagyni és Havasalföldön keresni menedéket. Csekély vagyona akkor elkallódott, családja nagy inségbe került, felesége 2 gyermekkel minden oltalom nélkül maradt, ő maga pedig az oroszok fogságába került, kik Câmpinából Ploesti-be, innen pedig Czernovitzba hurczolták, a hol végül a híres Hurmuzaki, tekintélyes bukovinai birtokosok közbenjárására szabadlábba helyezték.

A forradalom lezajlása után B. újból visszatért Brassóba és folytatta lapjának szerkesztését, de csak rövid ideig. 1850 febr. 25-én a kormány betiltja lapjait, mivel a szerkesztő *Jancu* jelentését az ő haditetteiről kezdte publicálni

¹ V. ö. *«Neamul Românesc»* cz. folyóirat III. évf. 129. sz.

és azon kormányrendeletnek, hogy ezt a publicatiót beszüntesse, nem akart engedelmeskedni. Saguna András gör. kel. püspök közbenjárására, a lapok újból megjelennek 1850 szeptemberében, de most már nem B. a szerkesztő, hanem a kormány megbízásából, a hajlékonyabb természetű Mureşan Jakab. A «*Gazetá*»-nak címlapjára pedig a kétfejű sast nyomatták, az osztrák uralom diadalmas symbolumát. Ez az átalakulás nem lehetett B. tetszésére. Azért egy későbbi cikkében úgy emlékezik meg az 1850-es években megjelent «*Gazetá*»-ról, mint «Bach hivatalosáról» és «az absolutismus szolgájáról».

Miután a kormány a szerkesztéstől eltiltotta, B. nem szünt meg irodalmi téren működni. 1852—64. években népszerű naptárt adott ki. 1853—55-ben a brassai román gymnasium igazgatójával Muntean Gáborral német-román szótárt szerkesztett, majd egy magyar-román szótárt is kiadott. 1852-ben pedig résztvett egy zernesti román papírgyár megalapításában, mely célra az alapítók megbízásából Ausztriában, Németországban, Belgiumban és Franciaországban nagyobb tanulmányutat tett. Később sok éven keresztül ezen gyár igazgatója volt, mígnem a vállalat az idegen concurrentia következtében fiascoval végződött.

Az alkotmányos mozgalmak és kísérletezések idején (1860—67), sőt a kiegyezés után is fontos szerepe volt B.-nak az erdélyi románok nemzeti politikájában. Lelkesedéssel és gyakori tanácssal járult hozzá az 1861 és 1863-ban Nagyszebenben tartott román nemzeti conferentiák sikeréhez. Az 1863—4-iki Nagyszebenben tartott erdélyi országgyűlésnek és a birodalmi tanácsnak is tagja volt. Mikép értelmezte ő a románok nemzeti politikáját és milyen véleménye volt a különböző erdélyi nemzetiségek közti viszonyról, világosan mutatja azon beszéde, melyet Brassóban tartott 1861 január 20-án, mikor a brassaiak, nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül, nagy ünnepélyt rendeztek tiszteletére. Ekkor egyebek közt ezeket mondta: «A mi a románok és a társnemzetek közti testvériség megszilárdítását illeti, erre vonatkozólag tagadom, az ég és az emberek

színe előtt, hogy valamely gyűlölet léteznék a nemzetek közt. Gyűlölet, ellenszenv és surlódások nincsenek a nemzetek közt, hanem csak koteriák, oligarchiák és kiváltságos osztályok közt. A magyar népnek ugyanaz volt a sorsa, mint a miénk; a székelyek-é hasonlóképen; a szász népnek az ágya sem volt rózsákból terítve. Különböztessünk tehát jól nemzetek és koteriák közt. A nemzetek közt könnyen állítható helyre a testvériség. A román a maga részéről egészséges és romlatlan érdekeitől vezettetve fölírta zászlájára a nemzeti együvé tartozást, az alkotmányos szabadságot az absolutismusból, anarchiából és ochlokrátiából való kiszabadulást, a bárhonnan eredő terrorismusnak a leküzdését és a társnemzetekkel való testvéries közreműködést a haza boldogítására.»

Ezen politikai mozgalmakban és küzdelmekben B. meglehetősen nagy hírnévre és népszerűségre tett szert. A Pesten megjelenő «Vasárnapi Ujság» 1863 július 5-iki száma következőleg méltatja B. vezető szerepét az erdélyi románok közügyeiben: «Az alkotmányos mozgalmak megkezdődésével lépett ismét a nyilvános küzdőterre. (B.) Most a «*Gazeta Transilvaniei*» főmunkatársa és az ő közreműködése teszi e lapot legtekintélyesebbé a román lapok közt; az erdélyi románok minden fölmerülő kérdéskor B. tanácsát kérik el, a gyűléseken utána indulnak. Nemzete bizalmát nagyobb mértékben bírja, mint bárki s széles tudománya, mérséklete és függetlensége által közbecsülést vívott ki saját felei közt. Többször kínálták meg hivatalokkal, sőt Oláhországba is magas állomásokra hívták, de mindaddig visszautasította az ajánlatokat és függetlenségét meg kívánta őrizni.» («Vasárnapi Ujság» X. évf. 27. szám.)

Mint politikus Erdély autonómiájának egyik legállhatatosabb előharcosa volt és ezt a politikai postulatot fölvetette a románok 1881-iki politikai programjába is, miután két évtizeden át küzdött sikertelenül megmentéséért. Ha Erdély autonómiáját nem volt lehetséges megmenteni és ha utóbb a nagyszabados 1863-iki országgyűlésen hozott és a románokra nézve kedvező törvények is hatályon kívül he-

lyeztettek, Barițiu egy időben hajlandó volt elhinni, hogy ez a román politikai vezérek hibájából is történt, mert azok «igen nagy súlyt helyeztek Bécs ígéreteire» és azért sietteték az erdélyi képviselők belépését az 1863-iki bécsi birodalmi tanácsba, holott ő azon a nézeten volt, hogy az erdélyi képviselők ne lépjenek e tanácsba, míg az Erdély autonómiájára és különösen a román nemzet politikai jogainak biztosítására vonatkozó Bécsből tett ígéretek foganatosítást nem nyernek, az erdélyi országgyűlésen be nem cikelyeztetnek, az uralkodó által nem szentesítetnek és eskű által megerősített «inaugurale diplomá»-ba nem foglaltatnak.

Mindazonáltal B. is résztvett a birodalmi tanács ülésein, a hol még inkább meggyőződött arról, hogy Erdély autonómiája nem vala eléggé biztosítva. Az 1865 végére Kolozsvárra összehívott és Erdély autonómiáját eltemetendő országgyűléssel szemben B. a passiv resistentia taktikáját ajánlotta a románoknak, a miként később is ugyanezen eljárást ajánlotta a Budapestre összehívott országgyűléssel szemben is.

A Barițiu által ajánlott politikai passivitásnak sok híve akadt, bár elég tekintélyes volt az aktivisták száma is.

Ezeknek vezére báró Saguna András metropolita, a ki «politikai tehetség volt tetőtől-talpig», a mint Eminescu a híres román költő találóan jellemezte,¹ s belátta, hogy a passivitással semmit sem fognak elérhetni a románok, mert nem áll erejükben megváltoztatni azt a politikai helyzetet, melyet Sadowa és Königrätz idézett elő, úgy az egész monarchiára, de még inkább Erdélyre nézve.

Barițiu hivatkozott a horvátok eljárására, kiknek passiv resistentia útján sikerült bizonyos önkormányzati jogköröt biztosítani maguknak és azt hitte, hogy ilyen eljárással a románok is képesek lettek volna megakadályozni Erdély végleges unióját Magyarországgal. Saguna azonban tisztán látta a helyzetet s tudta, hogy Horvátország példája nem

² «Scrieri politice si literare» I. 196. old.

azonos Erdély sorsával, melynek lakosai 4 külön nemzeti-séghez tartoztak és egymástól annyira elütő politikai és kulturális aspirációkat tápláltak, holott Horvátország szláv lakossága a multban nagyobb mértékben tudta érvényesíteni függetlenségét Magyarországgal szemben, most pedig kellő erővel és súlylyal rendelkezett történeti jogainak megvédelmzésére, mely jogoknak csak ott lehet praktikus politikai értékük, a hol realis erőtenyezőkre támaszkodnak. A románokról pedig tudta, hogy kellő készség és kipróbált politikai szervezkedés hiányában nem lesznek képesek, önmagukra hagyva, a passivitas által és a többi erdélyi nemzetiséggel ellentétben, az ország autonomiáját megmenteni.

«Mint valamennyi tehetséges politikus — jegyzi meg Eminescu ¹ — Saguna pessimista volt és mindig a legrosszabb, nem pedig a legjobb körülményekkel számolt. Máskülönben az ő bizalmatlansága nem annyira küzdőtársainak energiájában, hanem azoknak egészséges és csak valamennyire is realista gondolkozásában az idő folyamán részint igazolást nyert.»

Mindazonáltal a passivista irány kerekedett felül és így a politikai passivitas kötelezőleg kimondatottl 1869-ben és megerősítettet 1881-ben. E politikai iránynak irodalmi emléke a nemzeti conferentia megbizásából B. által 1881-ben szerkesztett *emlékirat*, mely megjelent román, magyar, német és franczia nyelven a román nemzetiségi párt 9 pontból álló programját fejtegetve számos történelmi s politikai érvekre hivatkozva.

Megemlítendő, hogy 1905-ben a román nemzetiségi párt szakított a passivitas politikájával és az activitas terére lépett. De már ezt megelőzőleg a B. által kérlelhetetlen állhatatossággal inaugurált és védelmzett politikai iránynak épen az ő unokája, dr. Vlád Aurél adta meg a kegyelem-döntést 1903-ban, a dobrai kerületben történt föllépésével és képviselővé való megválasztásával.

¹ Eminescu : i. m. 197. old.

VI.

De ha B.-nak a politikai élet terén nem voltak marandó sikerei, annál áldásosabb volt félszázados működése irodalmi és kulturális téren.

Nem hagyható figyelmen kívül a *román cultur-egylet* megalapítása és vezetése körül kifejtett munkássága. Saguna mellett, a kinek energikus közbenjárása a bécsi udvarnál el-távolította az akadályokat ez intézmény létesítése útjából, a tudós Cipariu és a szorgalmas Puscariu János mellett B. volt a legkitartóbb előmozdítója és buzgó vezetője az «*Asociațiunea transilvană*» alapítására és ennek fölvirágoztatására célzó összes munkálatoknak 1861—1893-ig. 28 éven át vezette ezt a culturintézményt, mint első titkára, 5 esztendeig pedig mint elnöke.

Mint az «*Asociațiunea*» első titkára szerkesztette Nagyszébenben 1868-tól fogva a «*Transilvania*» cím alatt megjelenő folyóiratot, majd evvel párhuzamosan az «*Observatoriul*» (*Figyelő*) című politikai lapot is 7 esztendőn át (1878—1885).

Ha 1838 elején a «*Gazeta de Transilvania*» első számában nem adhatott kész programot, most 40 esztendei hirlapírói tevékenység után, gazdag tapasztalatai alapján jól tudta, mire van szüksége azon olvasóközönségnek, melyet nagy részben ő teremtett meg és nevelt nagygyá.

Az «*Observatoriul*» programját a következő öt pontban foglalta össze:

1. Az «*Observatoriul*» politikai, nemzetgazdasági és irodalmi kérdéseket fog tárgyalni. 2. A jogegyenlőségért és egyenjogosításért fog küzdeni bármely körülmények közt, a társadalmi osztályokra, a nemzetiségekre, a felekezetekre és tartományokra való tekintet nélkül, ennél fogva az állam összes polgárainak békés együttélését fogja előmozdítani. 3. A nemzetgazdaság kérdéseit a modern tudományok értelmében és színvonalán fogja tárgyalni. 4. A tanügy és a valódi cultura előmozdítására a nemzet és a haza fiai közt annál nagyobb szorgalommal fog közremunkálni, men-

nél inkább érezhető ennek a hiánya a mi hazánkban általánosan. 5. A napi eseményeket, a lehető legbiztosabb információk alapján fogja följegyezni és objectiv módon fogja értelmezni.» Ezen 5 pont is mutatja B. fölfogását a publicistika föladatairól. A míg kezében tartotta a tollat, mint publicista sohasem szünt meg nevelői hivatást tulajdonítani foglalkozásának. A mikor észrevette, hogy minden fáradsága mellett, még számos fogyatkozást találhatni nemzetében, következőkép vígasztalódott: hogy egy individuumot jól és illendően fölneveljünk, ahhoz 25 esztendő szükséges; hát egy egész nemzetet hány esztendő alatt akartok fölnevelni, hozzáteve még, hogy politikailag is szabaddá kell őt tenni? Nyomatékkal hangsúlyozzuk, hogy ilyen rövid idő alatt egyetlen nép sem haladt oly szépen, mint a román.»¹

A román publicistika most már több húron kezdett pendülni. A rivalitás tünetei is kezdtek mutatkozni, midőn majdnem egyszerre megjelent a nagyszebeni «*Tribuna*» mint napilap és a brassai «*Gazeta*» szintén átalakult napilappá. Ekkor B. figyelmeztette a lapok szerkesztőit és munkatársait, hogy kerüljék a belső viszálykodásokat; mert azok által csak az ellenfélnek okoznak örömet, az olvasóközönséget pedig buzdította, hogy érdeklődjék a román hírlapok iránt és támogassa ezeknek munkásait, kik idejüket, egészségüket és lelki nyugalmukat áldozzák fel és a legnagyobb odaadással védelmezik a román nemzet érdekeit.²

A B. által szerkesztett lapok és folyóiratok tartalmának $\frac{1}{3}$ -a a szerkesztő tollából került ki «jól-rosszul, a mint látszik», jegyzé meg szerényen maga³ B. A cikkek és tanulmányok értéke azonban mutatja, hogy B. 50 esztendei hírlapírói munkásságának eredménye inkább jónak mondható, mint rossznak. Nagyon találó erre vonatkozólag Jorga Miklós tanár jellemzése, a ki B. hírlapírói tevékenységét

¹ «*Observatoriul*» 1884. évf, 1. sz.

² «*Observatoriul*» 1885. évf. 46. sz.

³ L. «*Academia Romana*» cz. füzet, 20. old.

összehasonlítja az egek azon vizével, mely a földbe szivárog, a nélkül, hogy örök folyamokat alkotna, de melyből a zöld bársony vagy halvány arany színű mezőkön gyarapodik a táplálék az emberek ezrei számára, kik gyakran elfelejtik megköszönni ezt a jótéteményt.»¹

Jakab Elek pedig Baritju Györgynek az erdélyi hirlapirodalom terén szerzett érdemeit méltatva, joggal sorozza őt «az erdélyi népek polgári szabadságának és műveltségének igaz barátai, hazánk civilizatorai» közé.²

Szelistye.

LUPAŞ JÁNOS.

¹ «*Sâmânătorul*» folyóirat, III. évfolyam, 19. szám.

² *Jakab Elek*: «*Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig.* Budapest 1882, 86.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A NÉMET SZÖVETSÉG POLITIKÁJA.¹

Engem báró Eötvös Józsefhez nemcsak a kegyeletnek az a köteléke fűz, a mely minden magyar embert e nagy gondolkodóhoz köt, hanem gyermekkori emlékek ereje is.

Jól emlékszem Eötvösre. Gyakran mulatott velünk gyerekekkel, első vizsgámnál jelen volt, szerettük őt nemcsak azért, mert mint annyi jólelkű ember, szívesen enyelgett a fiatalokkal, hanem azért is, mert láttuk és tudtuk, hogy barátság és nagyrabecsülés köteléke fűzi szüleimhez. Nemcsak ministertársa, de barátja is volt Eötvös atyámnak. Emlékszem jól megjelenésére, sápadt arczára és égő, kifejezéses nagy szemére, a mely már bennem fiatalban is a rendkívüli egyéniség benyomását keltette.

Vonzó feladat volna reám Eötvösnek egész egyéniségét ecsetelni, jellemét és életrajzát adni; vonzó feladat lenne, mert Eötvös ritka jelenség a magyar nagy államférfiak körében, egyike a nagy emberek azon típusának, a mely általában, de főleg magyar talajon csak kivételesen mutatkozik. Az elmélet embere volt ő, philosophiai mélységgel rendelkező tudós, a ki azonban a gyakorlati politika terén is vezérszerepet vitt, azon fajtából való, a melyhez Francia-

¹ Ezt a tanulmányt a szerző a magyarországi tanítók Eötvös emlékének szentelt közgyűlésén olvasta fel 1915 február 2-án. A tanulmányt a Pester Lloyd 1915 február 3-iki száma egész terjedelmében közölte. A magyar napilapok is közölték annak nagyobb részét; tudunkkal magyarul nem jelent meg a tanulmány egész terjedelmében. Ha e tekintetben csalódnánk is, szükségesnek tartottuk a teljes közlést egy magyar folyóiratban a szerző egyénisége és a tárgy fontossága miatt.

országban Guizot, Thiers, Angliában Burke tartoztak. Nálunk kivüle legföljebb még Szalayt, Csengerit és Keményt lehetne ebbe a kategóriába sorozni, azonban ezek közül egy sem volt minister, egy sem volt a parlament vezető tagja, azonkivül egy sem oly nemzetközileg elismert tudós egyéniség, mint Eötvös.

Vonzó feladat volna Eötvös életét ecsetelni azért is, mert élete a magyar nemzet legérdekesebb korába esik, mert ő azon egyetlen férfiú, a ki az 1848-iki és 1867-iki ministerium tagja volt és a ki Deák mellett személyében összekapcsolja azt a két nagy történelmi évet, a melyeknek hagyományai a mai napig uralkodnak Magyarországon nyilvános életén.

De nem tartanám helyénvalónak, ha ebbe a feladatba belekezdének, nemcsak azért nem, mert nem áll elég idő rendelkezésemre, hanem azért sem, mert azt tartom, hogy a mikor egy nagy férfit évről-évre ünnepelnek, akkor nem lehet az a cél, hogy minden alkalomkor egész élettörténelmének leírását adják és lényének jellemzését, hanem inkább az, hogy az illető nagy férfit mindig más-más nézőpontból világítsák meg s főleg, hogy keressék példáiban, tanításaiban azt, a mi a jelen kor nagy eseményeire vonatkozik.

Csak így lehet a mult nagy alakjait közelebb hozni a jelen korhoz, közvetlenebbül megértetni, az irántuk való szeretetet fokozni és csak így lehet a bennök rejlő nagy kincset a nemzet előnyére kihasználni, csak így könnyíthetik meg és irányíthatják haláluk után is a következő generációk munkáját.

Most, midőn teljes gondolatunkat és érzelmünket az a titáni harcz köti le, a melyet nemzetünk léteért folytat, azt hiszem, hogy legjobban úgy szolgálom az Eötvös cultust és úgy szolgálom ugyanakkor a mai nap nagy érdekeit is a leghatásosabban, ha Eötvös külpolitikájával foglalkozom s keresem azon nyilatkozatait és tetteit, a melyek a mai küzdelmekkel bizonyos tartalmi vonatkozásban állanak.

Eötvös a magyar nemzeti renaissance egyik kiváló

munkása volt. Akkor élt, mikor a nemzet újra öntudatra ébredt hosszú álmom, hosszú kábultság után. Előtte a magyar nemzeti élet szűk keretek közé szorult, hazánk egy provincia niveaujára. Államférfiai kizárólag a corpus iurist ismerték, annak betüiből kovácsoltak érveket az osztrák centralisatio és alkotmányunk megsemmisítése ellen. Még a hadimesterséget is annyira elhanyagolták, hogy a győri insurrectio Napoleon idejében kudarczot vallott.

Külpolitikával pedig egyáltalában nem foglalkoztak. A savoyai Eugének, Kaunitzok és Metternichek teljesen kiszorították a magyar elemet az állami életnek e nagyfontosságú hatásköréből; Rákóczy óta elődeink teljesen elvesztették azt a megértést és azon érdeklődést, a melyet előbb a nagyvilági események iránt tanusítottak.

Volt valami a szigetlakó szellemi típusából a magyar társadalomban. Ausztria tudatos actiója, Törökországnak teljes passivitása és élettelensége izoláltak bennünket a világi eseményektől; porban és sárban éltük tartalom nélküli mindennapi életünket. A mikor Széchenyi felrázott nagy agitatójával, nemcsak az volt a nemzet feladata, hogy teljesen reformálja belső életét, hanem az is, hogy öntudatára ébredjen külpolitikai helyzetének, hogy állást foglaljon a világon uralkodó nagy erőkkel szemben. Nemcsak Ausztriához, de a külföldhöz való viszonyunkat is újból kellett megállapítani a magyar érdekeknek megfelelően és jelenlegi politikánkra nagy jelentőséggel bir, hogy ezen nagy kor nagy tehetségek vezetése alatt folytatott munkájának külpolitikailag első és talán legfontosabb gondolata a német szövetség volt.

Az 1848-iki Ministerium, a mely a legkevesebb kérdésben értett egyet, a melyben a két nagy antipód, Széchenyi István és Kossuth Lajos foglaltak helyet, ez a ministerium egyhangú akarattal hozta javaslatba azt, hogy a frankfurti német nemzetgyűléshez követet küldjön a németekkel való állandó szövetség és tartós barátság létesítése végett.

Eötvösnek ez irányban való specialis tevékenységéről adataink nincsenek, de mint minister felelős volt azon

actióért és feltehető, hogy teljesen, belsőleg is egyetértett vele. Fel lehet róla tenni, hogy a mennyiben erre szükség volt a ministerium körében, ő volt ennek az eszmének egyik legmelegebb szószólója.

De aligha is volt szükség capacitálásra, mert a német-barátság eszméje a nemzeti lélekből fakadt és az egész társadalmat áthatotta. Nem volt más politikai gondolat, a mely olyan általános és olyan egyhangú tetszésre talált volna. Az alsóházban egyetlen egy szó sem emelkedett ellene; nemcsak a kormány hívei, de az ellenzék is: Irányi, Perczel csatlakoztak a ministerium javaslatához. Irányi kijelentette, hogy eltért ugyan a ministeriumtól az olasz politikára vonatkozólag, de teljesen helyesli a németbarátság gondolatát. Kossuth nagy beszédben mutat rá a németekkel való szövetség szükségére, a melyben támaszt keres az osztrák reactio és slavismus szövetsége ellen. A felsőházban is hasonló fogadtatásra talált a gondolat. Széchenyi és Wesselényi, kik már ritkán értettek egyet e korszakban, szintén a német szövetség mellett nyilatkoztak. Teleky László és Beöthy Ödön is ily értelemben nyilatkoztak. Valóban a legjobb ajánlólevele a magyar-német barátságnak, hogy Kossuth és Széchenyi, Eötvös, Deák, Batthyány, Wesselényi egyértelműleg magukévá tették. Absolut igazság lehet az, a miben ezek a férfiak mind egyetértettek. Igaz, hogy belevegyült e gondolatba akkor valami az akkori helyzetből keletkező speciális tekintet is: a Németországban erősödő alkotmányban kerestünk támaszt a mi alkotmányosságunk számára s a bécsi reactio ellen; de a német faj és magyar faj közötti állandó érdekközösség felismerése is egyik vezérlő motívum volt.

Az új æra kezdetén a felsőház legelső politikai megnyilatkozásában, feliratában kijelenti, hogy: «a mi rendeltetésünk az, hogy a nagy német birodalom népeivel való belső egyetértésben a civilisatio védő falát képezzük». A későbbi minister, Gorove, a németbarátság szükségét azzal indokolja, hogy: «Németország a civilisatio fáklyája a Keleten, mi pedig ezen fáklya vivői leszünk». Véleménye sze-

rint a mi küldetésünk a Kelet felé utalt bennünket és ezen küldetésünket csakis a németekre támaszkodva teljesíthetjük.

Kossuth az osztrák-németekkel is akart szövetségben, a kik nem rokonszenveznek a reactióval és ő is rámutat arra, hogy a magyaroknak és németeknek hivatása a civilisatiót a Keleten oltalmazni. A felsőház a frankfurti szövetség eszméjét azzal az érveléssel üdvözli, hogy nekünk egyesült akarral védenünk kell a civilisatiót.

Atyám diplomatiái jelentéseinek egyikében azt írja, hogy: «Nekünk állandó érdekszövetséget kell keresnünk elsősorban azokkal a népekkel, a melyek a *pragmatica sanctio* alapján a történelem és törvény által velünk össze vannak kötve, azután azokban nemzetiségünk és önállóságunk sértetlen megóvása mellett azzal a néptörzsszel is, a mely a civilisatio bölcsője és a puszkaporban és könyvnyomtatásban a szellem leghatalmasabb fegyvereit számítja fölfödözése közé».

A mint látjuk, a nagy kor ugyanazon nagy gondolattól volt áthatva, a mely a nemzetet vezette, a midőn a Habsburg-házat trónjára ültette.

Sajnos azonban a 48-iki tavaszt nem követte az éltető nyár, a melyben teljes kifejlődést élvezhettek volna a megindult csirák, hanem a rideg, fagyasztó 49-iki tél követte. Magyarország újra, még teljesebben provinciává süllyesztett és sok más szép kezdeményezéssel együtt elhervadt a német szövetség gondolata is.

Azonban nem örökidőkre . . .

A nemzet életereje kipusztíthatatlannak bizonyult. Magyarország ismét visszaszerezte alkotmányát és ezzel azt a jogot, hogy a külpolitikára befolyást gyakoroljon. A nemzetnek újra állást kellett volna foglalnia a világon uralkodó nagy nemzetekkel szemben és a nagy állandó nemzeti érdekek hatása alatt újra a némettel való szövetséget választotta. A nemzet érezte, hogy a vezető fajok közt a német az, a melynek érdekei a legkomolyabban kívánják, hogy a magyar faj erősödjék és a szláv által meg ne semmisíttessék.

A mikor a 67-iki kiegyezés a magyar befolyásnak újra teret nyitott a külpolitika terén, akkor poroszellenes hangulat dominált Bécsben, hisz alig pár hónap választott el a königgrätzi csatától. A Ballplatzon a régi motívumok uralkodtak és Beust külügyminister célja a revanche volt. III. Napoleonnal, Sadowa másik legyőzöttjével együtt Poroszországnak megalázását kívánta előidézni, vissza akarta szerezni azt a positiót, a melyet Ausztria olyan sokáig bírt Németországban és a melyből Bismarck kiszorította.

A mikor azonban a spanyol trón candidatiója miatt a háború váratlanul kitört, nem voltunk teljesen lekötve Napoleon iránt, úgy hogy szerencsére szabadon lehetett a külpolitika irányát megállapítani. A magyar kormány befolyását a semlegesség fentartása mellett vetette latba és állást foglalt Németország megtámadása ellen. Eötvös, mint ennek a cabinetnek tagja, teljes erővel ezen álláspont mellett nyilatkozott.

Az első német győzelmek idejében Eötvös Karlsbadban volt egészségének helyreállítása végett. Onnét írta a levelet, a melyekben nagy jóstehetsége és mély bölcsesége tükröződik és a melyeknek tartalma ma különösen tanulságos reánk nézve.

Valóban meglepő, hogy milyen világosan látott ezen férfiú a jövőbe. Napoleon dicsősége őt nem vakította el; azt írja, hogy már 20 év óta várja azt a percet, mikor a francia hegemoniának össze kell törnie. Legtöbben nálunk és az egész világon a francziák győzelmében bíztak, Eötvös éles szeme azonban felismeri a németben rejlő nagy erőt, a francia regime gyengéit és így ebben is egy véleményen atyámmal el van készülve a németek győzelmére.

Az érdekes leírás, a melyet a német lelkesedésről és egységes szellemről adott, szórul-szora alkalmazható a mai nagy időkre és e nagy nemzet mai magatartására:

«Túlzás nélkül állítható, hogy egész Bajorország lelkesedéssel karolta fel az ügyet, melyért a német seregek küzdenek; s talán készebb nagy áldozatokra, mint 1813-ban — és az bizonyosan még nagyobb mértékben áll déli

Németország többi tartományairól, mert az ellenszenv, mely déli Németországban a poroszok ellen létezett, bizonyosan sehol sem volt nagyobb, mint a bajoroknál . . .

Az eredmény főképp oly kiterjedésben, mint azt látjuk, olyan, mely — minden jó véleményem mellett a németek iránt — még engem is meglepett. De az egyetértés a jelen pillanatban tökéletes és oly hatalmat ad a német nemzetnek, legalább egy időre, melynek ellentállni nem lehet, s melylyel összeütközésbe jönni addig, míg az első lelkesedés tart, még a leghatalmasabb államnak is veszélyes lehetne).

Eötvös pontosan ismerte a második császárság belső gyengéit és már Sedan előtt megjósolja, hogy az a német győzelmek súlya alatt össze fog rogygni és helyet fog adni a köztársaságnak. Másrészt azt is megírja már a versaillesi nagy napok előtt, hogy valószínűleg egy új német császárság fog keletkezni. Ez a tisztánlátás sok évi megfigyelések eredménye. Eötvös már sokkal előbb meg volt győződve a német egység kikerülhetetlenségéről. Már Königgrätz előtt a 60-as évek elején azt írta: «Európa egyensúlya megköveteli, hogy Közép-Európa erősödjék és egyedül Németország hatalma lesz képes arra, hogy a francia túlhatalmat és az orosz nagyravágyást visszaszorítsa». Csak abban nem teljesedett jóslata, hogy a köztársaság Franciaországban tovább tartott, mint ő gondolta és hogy nem hasonlított az 1793-iki köztársasághoz a maga forradalmi propagandájában, de ezen tévedése se bizonyítja, hogy elszámította magát, mert csak az az előre nem látható szerep, a melyet egyes későbbi események és egyes férfiak játszottak, okozta, hogy a fejlődés nem vette teljesen azt az utat, a melyet Eötvös jelzett.

A francia Commune valóban arra a forradalmi socialista propaganda útjára tért, a melytől Eötvös félt, s csak a francia fegyverek és Thiers erélye verte széjjel ezt a communista respublicát, a mely már a forradalmi propaganda fegyvereit készült használatba venni. Egy hajszálon függött csak, hogy igaza legyen abban is, hogy a francia köztársaság csak átmenet leszen, mert már a 70-es években

egyedül csak a francia trónprætendenstől függött, hogy győzelmesen vonuljon be Párisba. Ha gróf Chambord nem ragaszkodik példát ritkító elvhűséggel a régi királyság symbolumához, a fehér zászlóhoz és nem tagadja meg az új győzelmes tricolor elfogadását, akkor ő lett volna a király és valószínű, hogy ez esetben most már egy újabb változásnál és talán már egy újabb köztársaságnál tartanánk.

Megjósolja Eötvös továbbá, hogy a német birodalom nem fogja az egységes állam formáját felvenni, hanem fœderatív jellegre fogja magát elhatározni, a mi tökéletesen beteljesedett. Azt is előre látja, hogy a német közvélemény nyomása alatt sem a porosz király, sem Bismarck nem lesznek elég erők arra, hogy elzárkózzanak Elsas-Lothringia meghódításától, a mi szintén teljességbe ment.

De Eötvös nem szorítkozott jóslásokra, hanem megfigyeléseinek consequentiáit is levonta és kifejtette politikájának alapelveit. Ő nem gyászolja az összeomló francia hegemoniát, mer. azt mondja, hogy legfeljebb egy hatalommal kevesebb lesz, a mely rászéd bennünket. A németek győzelmét nem tekintette bajnak és nem osztotta azok véleményét, a kik azt jósolták, hogy egy év múlva elvesz Tirol, Salzburg és Felső-Ausztria. Ellenkezõleg szerinte Németország legyõzetése lett volna szerencsétlenség. Attól tartott ugyanis, hogy ez esetben a monarchia visszatért volna az 1866 elõtti politikájához és szétforgácsolta volna egész erejét azért, hogy ismét valami szerephez jusson Németországban. Az volt a meggyõzõdése, hogy Németország nem fog hódításokra törekedni, mert a hódításokra utalt Poroszországot a fœderatív és békés német egység fogja fölváltani. Sõt abban is bízott, hogy az új alakulás barátságos lesz irányunkban, mert érdekében lesz, hogy a Duna völgyében egy barátságos állam éljen, mely részben német és semmi esetre sem szláv.

Még álmában is nyugtalanítja az a gondolat, hogy Beust a német sikereket valamiképen korlátozni akarná. Eötvös azt a legnagyobb hibának tartaná. Nekünk nem szabad ellentétbe jutnunk. Inkább barátságukat kell keresnünk, a

mit el is lehet érnünk. Azt mondja, hogy Németországnak szüksége lesz barátokra, mert Franciaország nem fog letenni arról a gondolatról, hogy Elsas-Lothringiát visszahódítsa. Eötvös előre látja, hogy «Németország még engedményekre is kész leend, hogy magának a magyar-osztrák birodalom barátságát megszerezze». Továbbá arra is rámutat Eötvös, hogy bennünket komoly veszély fenyeget a szláv oldalról és megjósolja, hogy jövőnket a német és szláv faj ellentéte fogja irányítani.

De mikor Eötvös azt mondja, hogy az egyetlen valóságos veszély a szlávoktól fenyeget minket, ezzel nem akar minden ízében következetesen antiszláv politikát tanácsolni; ezt ő nem akarhatta, mert nincs magyar államférfi, a kinek nemzetiségi politikája olyan idealista lett volna, és olyan messzemenőleg számított volna az összes nemzetiségek érdekeivel és erős fejlődésének szükségével, mint éppen Eötvös.

Nem jelenti az ő tanácsa és nem jelenti a helyes magyar nemzeti politika a szlávellenességet, hanem csak azt, hogy a mi kérlelhetetlen ellenségünk a pánszláv irány, a mely napjainkban Nagy-Szerbia formájában mutatkozik és tulajdonképen a moskovitismus erejére támaszkodik, a melynek győzelme az egyes nemzeti individualitásokat, a szlávokét is veszélyeztetné és előbb-utóbb a czári absolutismust és a kozákrendszert honosítaná meg és hórvátnak és tótnak ép úgy fenyegetné nemzetiségét, mint fenyegeti a lengyelét.

Ezen iránynyal és azon praetensióval, hogy a panszlavismus joga erősebb a történelmi jognál, a magyar állameszme tökéletes ellentétben áll, de nem ellenkezik a történelmi jog alapján álló szláv elemek jólétével.

Eötvös. tanácsai nem voltak hiábavalók. Atyám azt válaszolta neki, hogy teljesen egyetért vele és e szerint is cselekedett. Az ő befolyásának köszönhető, hogy a Monarchia semmi olyat nem kezdeményezett, a mi Németországgal szemben kihívás lett volna. Azonban atyám Eötvös útmutatásának és kívánságainak más tekintetben is eleget tett. Évek mulva, a mikor Eötvös már nem élt, megkötötte azt

a szövetséget, a mely a mai világhelyzetben uralkodik. Valóban az nemcsak a sors csodálatos játéka, hogy Eötvös a jövő német barátságára vonatkozó tanácsait éppen annak adta, a ki később hivatva lett azokat megvalósítani és a ki később csakugyan kihasználta azt a lehetőséget, a melyet Eötvös előre látott, hanem mindez Eötvös jóstehetségének, éleslátásának következménye, a ki már ama nagyjelentőségű leveleiben írja atyámnak, hogy az ő hivatása lesz, mint hajdanában a napoleoni harcok után Metterraichnek a Monarchia új irányát megadni és új viszonyát a németekhez megszabni.

De most végezni kívánok és összefoglalom az eddigieket.

A mikor Eötvös-ünnepen szólnom kellett s újból Eötvös alakját kellett a magyar közönség elé állítanom, a legczélszerűbbnek tartottam, hogy Eötvösben azokat az eszméket keressem, a melyek a mai helyzetet is megvilágítják. Ezzel kettős czélt kívántam elérni. Először azt, hogy a mai események során igazoljam Eötvöst, másodsor, hogy Eötvös tekintélyének latbavetésével a ma követett politika helyességét bizonyítsam.

A mai események bizonyítják, hogy milyen messzelátó, milyen próféta lélek, milyen nagy államférfi volt Eötvös, s hogy milyen helyes ítélettel ismerte fel a magyar nemzet létérdekeit. Másrészt Eötvös nagy tekintélye és vele együtt a 48-as és 67-es nagy generációk egész tekintélye igazolja jelenlegi politikánkat, természetesen csak nagy vonásaiban, fő céljaiban; minden másért a felelősség kizárólag a jelen koré, kizárólag a jelen kor hatalmasaié.

Rámutattam arra, hogy Eötvös, ha nem is volt létrehozója a német szövetségnek, a mely ma kiállja a tűzpróbát és a melynek megbízhatósága, becsületessége és ereje most beh bizonyult, de ő is egyengette annak útját, azt előre megjósolta és hogy ezen szövetség par excellence magyar gondolat volt. Az 1848-iki év renaissancea vetette föl először ezt az eszmét az akkori ellenzék hozzájárulásával és az akkori hivatalos osztrák körök akarata ellen. 1870-ben is a magyar kormány befolyása az, a mely a közös kormányt visszatar-

totta oly politikától, a mely ezt a szövetséget lehetetlenné tette volna, s ez ismét Tisza Kálmánnak, azon idők legkiválóbb ellenzéki vezérének támogatásával történt. 1879-ben végre egy magyar államférfi az, a ki a szövetségi szerződést megkötöti az ellenzék legkitünőbb vezéreinek utólagos tetszésnyilvánításai, Szilágyi és Apponyi hozzájárulása mellett.

Szavaimat azzal az óhajjal zárom, hogy nagyjaink állásfoglalásából, Eötvös hagyományából, legnagyobb korszakaink tanításaiból azt az erőteljes öntudatot és azt a megnyugvást merítsük, hogy mai nagy harcunkat érdekeink helyes megismerésében és a nagy magyar hagyományok szellemében vívjuk meg.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Pöhlmann Róbert.

Tavaly szept. 27-én halt meg 62 éves korában Pöhlmann Róbert, az ókori történet tanára a müncheni tudomány-egyetemen, a «Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus» nagynevű írója. Alig két hónappal halála előtt történt, hogy hazájának addig egymással szemben állt néprétegei, a gazdagok és a szegények, a polgári társadalom védői és a socialista reformeszmék hívei, a kiknek ellentétét oly mesterien ecsetelte, félretéve osztályérdekből származó czivódásaikat, a császár hívó szavára mint egy ember fegyvert ragadtak a német állam területi épségének, hatalmának meg culturájának védelmére, és példájukat követték a harcban álló többi államok társadalmi osztályai is. Még élte alkonyán megérte, hogy a társadalmi ellentéteknek szétválasztó hatása, a mely ellentéteknek kiegyenlítésétől az emberiség boldogságát várta, mint szappanbuborék eltűnt, de csak azért, hogy eltűnésével az egyes államok határain túlterjedő érzelmi, culturális és érdekkapcsok is megszűnván — Jaurès meggyilkolása a háború estéjén; ugyan ki szólna még ma a világ proletárjainak egyesüléséről? — az emberiség legvéresebb öldöklése keletkezzék. Álma valóra válni látszott. Mit nem adott volna érte, ha nem vált volna valóra soha?

A classikus kor történetének tanulmányozása mutatta neki, hogy minő végzetes következményekkel jár, ha az államhatalmat a maga teljességében a rendelkezésére álló összes hatalmi eszközökkel egyetemben az állampolgárságnak akár egy kisebbsége, akár többsége magához ragadja. Az uralomra került párt vagy társadalmi osztály, legyen az egy kisebbség, vagy a többség, azon van, hogy a kezébe jutott hatalmat igazi, vagy vélt érdekeinek keresztülvitelére minden téren, de első sorban anyagi téren az állampolgárságnak többi részével, előbbi esetben a többséggel, utóbbiban a kisebbséggel szemben, zsarnoki módon kihasználja.

A demokratiának legtisztább formája, az antik tömeguralom, ilyen módon, akárcsak az oligarchia, előbb-utóbb párt- vagy osztályuralommá fajult a szó legrosszabb értelmében.

Az athéni demokratiát dicsőítő Grote-féle történeli felfogással szemben már Schvarcz Gyula emelt óvást. A görögök természettudományi ismereteinek és nézeteinek tanulmányozása figyelmét azokra az üldözökre irányította, a melyek Athénben a természettudósokat és philosophusokat épen a tömeguralom virágzása idejében érték. Így jutott ahhoz, hogy az athéni tömeguralmat mindazokkal a dicsőítő hymnusokkal szemben, a melyeket épen kulturális jelentőségéről zengtek, culturellesnek bélyegezze. A felvilágosodottság akkoriban is csak kevesek sajátja volt. A néptömeg babonás előítéletek felé hajlott és ösztönszerűleg mindazok ellen fordult, a kik műveltségben föléje emelkedvén, ezt vele érezte és a közfelfogással szembe szállni, attól eltérő nézetet vallani és hirdetni merészelték. Így jött létre a többiek között a híres Diopethes-féle psephisma.

Pöhlmann a tömeguralom sociális jelentőségének vizsgálata közben hasonló eredményhez jutott. A kereskedelem föllendülése folytán a kapitalizmus növekedett, a középbirtokos osztály háttérbe szorult és az állampolgárság zömét mindinkább olyanok alkották, a kik, minthogy a kapitalizmus olcsón akart dolgoztatni és a rabszolgaság neki olcsó munkaerőt is bocsátott rendelkezésére, nem tudták, honnan szerezzék betevő falatjukat. Ennek a tömegnek, mikor a hatalom birtokában érezte magát, természetes törekvése volt, hogy hatalmát anyagi téren is kihasználja. Kezdte az állampolgári jogok gyakorlásának díjazásán, folytatta az államjövendelmek felosztásán és később a tehetősebbek magánvagyonának, sőt életének biztonságát mindinkább veszélyeztető törekvéseken. Demosthenes korában már a népbírákat meg kellett eskettetni: «οὐδὲ τῶν χρεῶν τῶν ἰδίων ἀποκοπῆς οὐδὲ γῆς ἀναδασμὸν τῆς Ἀθηναίων οὐδ' οἰκιῶν (ψηφισμαί)»¹ Athén akkora sociális forradalom estéjét érte meg.

Az akkori állapotoknak páratlanul szép rajzát adta Pöhlmann «Isokrates und die Demokratie» című előadásában, a melyet egy évvel halála előtt, 1913-ban tartott a müncheni tudományos Akadémiában. Ez az előadás egyszersmind munkásságának tető-

¹ Ellenben lásd Westerman művét a Timokrates elleni beszédben fenmaradt eskümintáról.

pontját jelenti. Itt bontakozik ki egyéniségének egész sajátossága, tehetségének minden ereje. Ritka tudás ritka előadással párosul benne. Az idézetek, a melyeknek egész tömkelegét alkalmazza, nem egyszerűen állításainak igazolására szolgálnak, hanem magának az előadásnak lényeges részét alkotják. Velők, mint a kortársak saját szavaival, jellemzi a kort, a benne élő embereket és törekvéseiket. Így az akkori társadalmi viszonyoknak olyan szín gazdag, eleven, mesteri rajzát nyerjük, melyhez foghatót keveset találunk a classikus korról szóló történeti irodalomban. Művészi ecsettel vázolja azokat az áldatlan állapotokat, a melyeket a tömeguralom Isokrates és Demosthenes korában szült. A mérsékelt elemek a politikától tartózkodtak. A ki szereplésre vágyott, a tömeg féktelen szenvedélyeinek hizelegni volt kénytelen. A nyugodt hang, a higgadt érvelés, a periklesi fenkölt eszmeiség eltűnt a népek tartott beszédekből és vad szitkozódásnak, meg rágalmazásnak engedett helyet. A vagyonosok elhallgattak és rettegték életük és vagyonuk biztonságáért. Ők készek voltak bármely hatalomnak meghódolni, ha ez őket a proletárok tömegével szemben megvédi. De nemcsak Athénben uralkodtak akkoriiban ilyen állapotok, hanem másutt is Hellasban, miként azt az antik communismusról és socialismusról szóló főművében megírja. Ez a hangulat egyengette nagyban útját a makedon uralomnak. Ezért határozza a korinthosi szövetség: *«ἐπιμελεῖσθαι τοὺς συνεδρευόντας καὶ τοὺς τῆ κοινῆ φυλακῆ τεταγμένους ὅπως ἐν ταῖς κοινονοῦσαις πόλεσι τῆς εἰρήνης μὴ γίνωνται θάνατοι καὶ φυγαὶ παρὰ τοὺς χειμένους ταῖς πόλεσι νόμους, μηδὲ χρημάτων δημεύσεις, μηδὲ γῆς ἀναδασμοί, μηδὲ χρεῶν ἀποκοπαί, μηδὲ δούλων ἀπελευθερώσεις ἐπὶ νεωτερισμῶ.»*

Némi joggal vetette szemére Cauer, hogy a modern és antik osztályharczok közt a hasonlóság mellett a különbségeket nem méltatta kellő figyelemre. Az az elv, a mely a modern socialismusnak erkölcsi alapját képezi, hogy egyedül a munka ad jogot a munka gyümölcseinek élvezésére, az antik sociális törekvésekből, ha az olyan utópiákat, mint Jambuloséit, nem tekintjük, hiányzott. Még Plato ideális állama sem lehetett el rabszolgaság nélkül. Már pedig a tulajdonképeni munka épen a rabszolgák vállaira nehezedett, kiket a tömeg polgártársakul elfogadni nem volt hajlandó. A kézimunkát nem megbecsülendőnek, hanem megszegényítőnek tartották. A proletárok nivelláló törekvése nem oda irányult, hogy a gazdagok is kénytelenek legyenek

dolgozni, hanem oda, hogy ők is munka nélkül minél jobb életmódhoz jussanak. Továbbá a legtöbbet hangoztatott követelés volt: a földnek egyenlő felosztása az állampolgárok között. Már pedig a földfelosztás állandó birtokoegyenlőséget nem teremthetett. A szociális egyenlőséget ez a kor csak a communismus legközvetlenebb formájával tudta megoldani, mint pl. Liparon.

Bár a modern nemzetgazdasági és társadalomtudományi szakirodalom széleskörű felhasználása Pöhlmannt inkább az antik és modern viszonyok közti hasonlóságnak, mint különbségnek észlelésére készíti, a különbségek iránt sem volt érzéketlen. Így a gracchusi mozgalmakról írt tanulmányában Schwartzczal szemben, a ki a többiek között azért veti el az Appianus-féle előadást, mert Appianus szerint Tiberius Sempronius Gracchus előtt szociális reformjainál az a cél lebegett, hogy az állam védképességét növelje, a mi pedig «bei einem sozialen Revolutionär ohne jede historische Analogie sei», helyesen hangoztatja, hogy a modern szocializmus antimilitaris tendenciájából az ókorra semminemű következtetés nem vonható és nagyon ügyesen utal Kleomenesnek és Nabisnak agrárreformjaira, a melyeknek célja épen a védképesség fokozása volt.

Ámde ott is, a hol az antik életre jellemző sajátságokat észreveszi, sőt ezek specifikus okait is felfednie sikerül, nem méltatja őket kellő figyelemre. Így a «Die Überbevölkerung der antiken Grossstädte» című munkájában helyesen ismerte fel, hogy az antik nagyvárosokban, nevezetesen a Rómában uralkodó lakáshiánynak oka első sorban a rossz közlekedési viszonyok voltak, a melyek a peripheriákon lakóknak nagyon megnehezítették a város centrumába jutást, ámde ezt részletkutatások alapján alaposan kifejteni elmulasztotta, sőt mikor később ezt a témát újból fejtegette, («Deutsches Wochenblatt» és «Altertum und Gegenwart») fejtegetéséből épen könyvének ezt a részét, talán a legértékesebbet, egyszerűen kihagyta.

Általában kevesebb érzéke volt a viszonyok történeti fejlődése, mint az állapotok rajza iránt, a melynek igazi mestere. Ez a sajátsága már a témákkal is kapcsolatos, a melyeknek kidolgozására vállalkozott. Kétszer nyerte el a Jablonowski-díjat. Egyszer a már említett munkával az antik városok túlnépességéről, és még azelőtt «Die Wirtschaftspolitik der Florentiner Renaissance und das Princip der Verkehrsfreiheit» című művével. Az ilyenféle munkák inkább indítanak adatgyűjtésre, mint rész-

letkutatók. De ezzel az adatgyűjtéssel is a tudománynak megbecsülhetetlen szolgálatot tett, mert ezek az adatok ilyen szempontból nemcsak hogy kellőképen méltányolva, de még összegyűjtve sem voltak.

Joggal lobbantotta a classica philológiának szemére (Zur Methodik der Geschichte des Altertums), hogy midőn a classicus népek történetét, életét és culturáját még mindig túlnyomóan antiquariusi szempontból nézi és minden áron schematizálni akarja, a társadalmi és sociális élet jelenségei iránt, a melyek sem az állami, sem a magánrégiségekbe nem szoríthatók, nincs kellő érzékkel. Egész sorozatát említi meg a társadalmi cikkeknek, a melyek a Pauly-Wissowa-féle encyklopædiából hiányoznak. Hogy csak egyet említsek, hiányzik a *γῆς ἀναδασμός*; a *χρῆων ἀποκοπή* meg van ugyan említve, de jelentősége egyáltalán nincs méltányolva.

Főművében egyaránt kiterjeszkedik a sociális és communisztikus eszméknek megjelenésére az irodalomban és szereplésükre a valódi életben és történeti fejlődésben. Ámde az előbbit aránytalanul bővebben fejtegeti mint az utóbbit, a mi természetes is, mert ha az utóbbit a maga teljességében megrajzolni kívánta volna, az összes görög államok történetére részletesen ki kellett volna terjeszkednie. A sociális mozgalmaknak történeti fejlődése, eme fejlődésnek kapcsolata az egyes államoknak és az államok összességének általános politikai, culturális és gazdasági fejlődésével, valamint az egyes államoknak és az államok közti viszonyoknak változó történetével csak így lett volna megállapítható. Már pedig épen ez a kapcsolat az, a mi a történést tulajdonképen érdekli. Még az eszméknek fellépése az irodalomban és megjelenése meg hatása a valódi életben sincsen kellőképpen szerves kapcsolatba hozva. Ennek főoka azonban a dolog természetében rejlik. Még a modern elméleti socializmus és gyakorlati alkalmazása között is nagy a különbség. A görög sociális és communistikus teoriák egyszerű utópiák, a melyek alig voltak hatással a valódi életre. Történeti jelentőségük tehát aránylag csekély, mert a fejlődés irányítására nem igen voltak befolyással. Történeti szempontból inkább azért érdekesek, mert a társadalomban valóban élt eszmékből és törekvésekből kiindulva, a kiindulási pontra is fényt vetnek és mert bennök is a görög elmének örökké szép productumait csodálhatjuk.

Ezek közül az utópiák közül a legrészletesebben természet-

sen Platonak ideális államával foglalkozik. Ennek megértéséhez és értékeléséhez is nagyban hozzájárult. Igen érdekesen és eredetien magyarázza például azt, hogy miért foglalkozik Plato a hivatalnokok és harcosok osztályával szemben olyan keveset a polgári osztály életének szabályozásával. Plato felismerte, hogy a polgári élet a maga tarkaságában általános szabályok közé csak nehezen szorítható. Az állam feladata mindenekelőtt, hogy jó uralkodókat adjon a népnek, a kik aztán a népet jól tudják kormányozni. Az ő törekvése tehát oda irányult, hogy megtalálja a módját annak, hogy az uralkodók a legjobbak legyenek. Bár Pöhlmann a megoldást csak utopistikusnak, az emberi természetet figyelembe nem vevőnek találja, mégis rokonszenvez vele, mert azon az alapgondolaton nyugszik, a melyet ő is megvalósítandónak tart, t. i. az államkormányzatnak függetlenítésén az osztályharczoktól.

Ő az állam sociális hivatásának azt tekintette, hogy az egyének és társadalmi osztályok vélt, vagy igazi érdekeinek kiegyenlítése által az összesség érdekeit előmozdítsa. A Plato-féle elméletből átvette, hogy az összesség érdekeit tulajdonképen csak egy a társadalmi osztályoktól független és felettük álló hatalom képviselheti. De a Plato-féle elmélettel szemben azt tartotta, hogy a kormányzás alapját alkotó törvények és határozatok csakis az érdekelték, vagyis az állampolgárok által az osztályérdekek kiegyenlítése révén jöhetnek létre. E két ellentétes elvnek összeegyeztetését látta az alkotmányos monarchiában, a hol a birói és végrehajtói hatalom független, a törvényhozói hatalom meg a különféle érdekek összeegyeztetését teszi lehetővé. Többször tér erre rá főművében és külön értekezésekben. Az egyikben (*Das klassische Altertum in seiner Bedeutung für die politische Erziehung des modernen Staatsbürgers*) a classikus történet tanulmányozásának hasznát egyenesen abban látja, hogy a tanulóval megutáltatja a respublicát és megkedvelteti a monarchikus kormányformát.

Halála idején csakugyan mintha megszűnt volna a társadalmi osztályok czivódása. Csakhogy a társadalmi osztályok helyébe a hatalomért való versengésben az államok léptek. Már pedig a társadalmi osztályok versengése, bármily félelmetes is mégis békés irányba volt terelhető, mert velük szemben állt az összesség érdekeit képviselő államok fegyveres ereje. Az államok versengését békés mederbe kényszeríteni nem lehet. A tár-

sadalmi osztályok érdeke felett áll az egész társadalom érdekeit védő állam érdeke és az államnak van fegyveres ereje, a melylyel az egyes pártokat és osztályokat érdekellentéteiknek békés kiegyenlítésére szoríthatja. Az államok felett áll az emberiség érdeke, de az emberiségnek nincsen ereje a maga érdekének megvédésére. Pedig hát az emberiségnek egyetemes érdeke valamelyest az egyes államoknak érdeke is volna. Csakhogy ez az érdek csupán az érdekeltek belátására van bízva. És lehet-e ma még belátásról szólnunk?

HEINLEIN ISTVÁN.

Adalékok gróf Széchenyi István életéhez.

Két szerény adatot akarok egykorú feljegyzések nyomán felemlíteni abból az időből, a mikor Széchenyi még nem volt a nemzet vezére. Az első a bécsi titkos rendőrségnek egy értesülése 1814-ből, tehát a lipcei csatában való hősies viselkedése utáni időből. A bécsi congressus idején a titkos rendőrség a legéberebb őr- és kémiszolgálatokat végezte az idegen uralkodók, diplomaták és vendégek, sőt még a bécsi államférfiak, élükön Metternich herczeggel, *kihallgatására*. Értesüléseikről a hivatalos kémek, a kik között gróf Mailáth János is szerepel, állandóan jelentést tettek a rendőrség fejének, báró Hagernek. Egy 1814 decz. 22-éről keltezett ilyen jelentést közöl Széchenyiről Fournier kitünő munkája,¹ a mely egy Leurs nevű «confident»-nak az értesítése volt. A jelentés következőképen hangzik: «Graf Széchenyi, Rittmeister bei den Husaren, im vorigen Krieg Galopin bei S. d. dem F. Schwarzenberg, war im Anfang September 1813, erkrankt, zur Herstellung nach Prag gekommen im «rothen Haus» eingekehrt. Er soupirte nach seiner Genesung im Gastzimmer und erzählte eines Tages in meiner Gegenwart den Tischgenossen, meistens Preussen, Österreich schlage sich bloss um das Dasein des Tages, dasselbe würde mit allen Siegen und mit allen Fortschritten gegen das Ausland zu Grunde gehen, indem es mit jedem Tag seiner Auflösung sich nähere und noch

¹ August Fournier, *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress*. Eine Auswahl aus ihren Papieren. Wien-Leipzig 1913. 310—311. II.

vor einem Jahrhundert auseinanderfallen müsse, denn die Bestandtheile Österreichs würden mit jeder Stunde ungleichartiger und entfernten sich mehr und mehr von einander. Diese Äusserung, vermuthlich der Wiederhall der Familiengespräche des Grafen Franz Széchenyi, Vaters des Rittmeisters, ward ohne Nachdenken und ohne bösen Willen, sondern mit der plumpen Unklugheit eines Kalbes hingeworfen, aber von den Preussen mit Bedeutenheit aufgenommen. Dieselbe wurde mit einem Commentar dem Könige¹ vorgelegt. Graf Reichenbach² äusserte mir nun hier, es wäre beschwerlich, ein Endurtheil über mehrere Gegenstände zu fällen, weil die Leute so verschieden in ihren Meinungen wären. Graf Széchenyi,³ mit welchem er über den Zustand von Ungarn und die Ursachen der Unzufriedenheit dieser Nation gesprochen, hätte ihn in Verwirrung gesetzt, indem er ihm versicherte, Ungarn sei nicht missvergnügt, alle die Phrasen, welche man im Ausland so hoch anfahme, und so übel deute, wären leere Formen, die Stände beehrten nicht mehr Cultur, noch mehr Aus- oder Einfuhr als wirklich zugestanden ist. Das Land werde sich nie auflehnen, um diese Güter im grösseren Masse zu erlangen, sondern sich eher dem widersetzen, welcher hier Fortschreiten bewirken wolle. Seine Familie sei reich und gross, weil ihre Unterthanen vom Neuen und Fremden nichts wüssten. Jede Änderung wäre ein Unglück für die Besitzer. Österreich handle aber ganz nach dem Wunsche der Besitzer, welche die Stände des Landes ausmachten.»

A másik adatot, mely egészen más jellegű, Thürheim grófnőnek nem régen megjelent emlékirataiban⁴ találtam. Gróf Széchenyi Pál feleségével, szül. Gillford Karolinnal kapcsolatban említi meg Széchenyi Istvánt az 1818 esztendő folyamán. Karolin grófnő házasságáról szólva, következőképen folytatja: «Nur zu bald zogen die Vernachlässigung ihres Gatten, die Unbedeutendheit seines Verstandes und Charakters, andererseits der Wirbel

¹ A porosz királynak.

² Porosz alezredes. Hardenberg kancellár irodájában volt alkalmazva.

³ Széchenyi a congressus alatt a bajor király mellé volt besorozva.

⁴ Gräfin Lulu Thürheim, *Mein Leben 1788—1819*. Erinnerungen aus Österreichs grosser Welt. München, 1913. II. 272—273.

der Gesellschaft und der Einfluss ihrer Eitelkeit und Eigenliebe die unselige Karoline in eine Kette von gefährlichen Unbesonnenheiten : *Dazu kam noch, dass sie einer leidenschaftlichen Neigung nachgab, die ihr ihr Schwager, Stefan Széchenyi einflösste. Dieser wurde ihr bald darauf untreu, und Karoline nahm, um ihren Kummer und ihre verletzte Eigenliebe vor den Augen der Welt zu verbergen, einen anderen Liebhaber.*¹

WEBER ARTUR.

¹ Thürheim grófnő e feljegyzése és Fournier közleményei nem érdektelenek, de erős kritikára szorulnak. *Szerk.*

IRODALOM.

Krisztics Sándor: Nemzet és állam a keletkezés, a fejlődés, viszony szempontjaiból. Budapest (Grill Károly), 1914. 8°. VIII + 344. l.

A magyar államtudományi irodalom eddigi fejlődésében két korszakra osztható. Az első hozzávetőleg a XVIII. század kilenczvenes éveivel veszi kezdetét és lezárul b. Eötvös Józseffel, kinek «A XIX. század uralkodó eszméi» stb. című műve minden időkre egyike marad a magyar szellem legkiválóbb alkotásainak. A második korszak az utolsó négy évtizedre esik. Megteremtője és napjainkban is feje, éltető lelke Concha Győző. Páratlan ismeretköre, bölcséleti mélysége és hatalmas logikai ereje új irányt, új eszméket hozott a magyar államtudományi irodalomba s a korábbi alkotások gondos föltárásával és kritikai megvilágításával új alapokra helyezte a magyar politikai tudományt.

Az előttünk fekvő mű szorgalmas és tehetséges fiatal szerzője is az ő iskolájából való. Merész kézzel a politika alapelemeinek: a nemzetnek és az államnak problémáját vette alapos tárgyalás alá a keletkezés, a fejlődés és az egymáshoz való viszonyuk szempontjaiból.

Fejtegetéseit annak a kérdésnek fölvetésével kezdi, hogy miért van állam és miért van oly sok állam. Végső elemzésben ez egyúttal az emberiség történetének is alapkérdése. A feleletét azonban nem tartjuk teljesen kielégítőnek. Szerinte ugyanis (l. l.) azért van államra szükség, hogy az egyén külön céljai, érdekei, melyek a társadalomban folytonosan a többi egyén céljával, érdekeivel ütköznek össze, megfelelő összhangba hozassanak, vagyis «a társadalmi élet viszonylatai azok, a melyekből az állami rend általános szükségessége magyarázható». (U. o.) A második kérdésre pedig azt mondja, hogy azért van sok állam, mert «az ember kilép a társadalom szertefolyó, bizonytalan kereteiből, s mint egy-egy szorosabb, az egyes akaratán felülálló közület alanya

jelentkezik, mely közületben az egyéni érdekeknek nincs működési terük . . . Ezen külön önczélú közületek az emberiség tagolt-ságából eredő, a fajok különbségén át népek, nemzetek alakjában jelentkező . . . önálló csoportosulások, melyek külön önczél-jaiknak megfelelően külön állami rend alkotásához szolgálnak alapul s ez által az emberiség annyi államra válását okozzák». (2. l.)

E megokolás szerint tehát akár egy rabszolga-társadalom is állam volna, melyben egy felsőbb erő rendet tart és az állam legtökéletesebb formája az abszolút monarchia volna, a mely kétségkívül sok tekintetben nagyobb rendet tart, mint a demokratikus államok.

Az állam azonban nemcsak a társadalmi rend és összhang megteremtője és fentartója, hanem a szabadságra, egyéniségének érvényesítésére törekvő egyes életének is színtere, mert — a mint Concha mondja — «csak a közben, névszerint az állami közületben élő egyén lehet szabad, csak a szabad egyénekből álló, életét tagjainak közreműködésével folytató közület (állam) mondható annak». (*Politika* 44. l.) Az egyénnek ez a szabadsága pedig csak ott lehet állandó, a hol annak alapja nem az egyéni erő, hanem a hol maga a közület az erős és szabad, még pedig nem egy embernek (autokratának) parancsából, egy osztálynak akaratából, hanem az összes öntudatos egyének hozzájárulásából, vagyis ha — mint a szerző helyesen jegyzi meg — az állam «nem pusztán minden közvetlen alap nélküli hatalmi organisatio, hanem a természetes alapjául szolgáló néptömeg eredeti erejére támaszkodik». (10. l.)

Az egyéneknek ez a szabad és öntudatos hozzájárulása annyi önfeláldozást, mérsékletet, bensőséget kíván, hogy csak szűkebb körben, közös hit, nyelv, mult, szokások, gazdasági viszonyok, egymásrautaltság stb. által összefűzött egyesek között jöhet létre, a kik közös dynastiának, közös intézményeknek egységesítő hatása alatt a történeti fejlődés során annyira összeforrnak, hogy végül legmagasabb fokon a nemzetszemélyiséget alkotják.

E nemzetszemélyiségek éltető ereje ismét csak a szabadság. A nemzeti lét szabadság, állami souverainitás nélkül épűgy veszélyeztetve van, mint az egyesek szabad elhatározási és cselekvési képessége egyéni szabadság nélkül. A mint az egyének alkotják a nemzetet, úgy alkotják a nemzetek az emberiséget. Ezért van tehát sok nemzet és sok állam ; mert valamint egy ember kény-

uralma fenyegeti embertársait, épúgy fenyegeti egy nemzet világ-uralma az emberiség jogait, szabadságát, fejlődési lehetőségeit. Ennyit az első fejezetről.

A második fejezetben a nemzetkeletkezés kérdésével foglalkozik. Az emberiség eredetével kezd, majd «az emberiség tulajdonképeni ősi elemeit, a fajokat» veszi vizsgálat alá. Azután áttér a népek kialakulására, melyek «a történelem kezdetén már mint történetet alkotó alanyok jelentkeznek». (20. l.) «Azon népek» pedig, «melyek államiságra tesznek szert s ezt képesek megtartani . . . az általános emberit szolgálni, . . . azok már nemzeteknek tekintendők». (24. l.) Helyesen érvel ama felfogás ellen, mely a nemzet eredetét kizárólag a nép-, illetve a nemzeti szellemben keresi (Fichte, Alexander Bernát) és e spiritualistikus iránynyal szemben találóan mondja, hogy a közös szellem, a hol megvalósul, «mindenütt tényekben kíván érvényesülni», minők «az államalapítás és az alkotmányi berendezkedés». Tehát nem az állam teremti meg a nemzetet, mint azt Gumpłowitz és a sociologusok vallják, hanem a nemzet teremt magának államot.

Eddig egyetértünk szerzővel. Itt azonban letérve logikus álláspontjáról, megint a népről kezd beszélni. És míg fentebb nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a népek, ha államiságra tesznek szert, nemzeteknek tekintendők, a következőkben lehetők tartja, hogy nép állami egységben éljen, bárha hozzáteszi, hogy ez az államiság még szétfolyó, könnyen változó. (29. l.) Ép ilyen téves az a nyilván Meineckétől (*Weltbürgertum und Nationalstaat*) átvett gondolata, melyben a nemzetek életében megkülönböztet egy korábbi, «öntudatlan, vegetatív, személyiség nélküli» periodust és egy későbbi kort. «melyben a tudatos akarat felébred». (31. l.) Ezt az állítást egyébként pár sorral alább maga is megerősíti, mondván, hogy a nemzeti öntudatlanság korában is «bizonyos szellemileg vezető személyek által a nemzeti gondolat felemelkedik és közös akaratényekben nyilvánítja az összesség egységét». (31. l.)

Nem tudunk egyetérteni szerzővel az államalakulás kezdetéről vallott felfogásában sem. (III. fejezet.) Szerinte «ha a primitív közösségeket fejlődéstörténeti szempontból tekintjük . . . minden uralmi jellegű organisatio, mely felett hatalmasabb nem áll, államnak tekinthető» (35. l.) pl. a rablóbanda is! Ehhez képest megkülönböztet elsődleges (horda), másodlagos (törzs) és harmad-

lagos állami létet (nép), sőt mivel a népi alapon képződött államoktól különállónak veszi a nemzeti alapon felépült államalakulatot, ez már negyedleges állam volna. Szerző itt abba a hibába esett, hogy a társadalmi állapotból az állami lét felé vezető fejlődési fokozatokat, illetve ethnographiai alakulatokat állami jelleggel ruházta fel. Igaz ugyan, hogy a hordai, törzsi, népi állapottal együtt jár bizonyos szervezettség, de ez csak időleges, keretei bizonytalanok, gyöngék, szétfolyók és hiányzik belőlük az öntudatosságnak, az erőnek az a mértéke, mely politikai értelemben vett államot, a nemzeti életnek külső keretét létrehozni és fenntartani képes. Az állandó szervezkedés a könnyebb megélhetést is biztosító, uralomra való törekvéssel kezdődik és csak akkor beszélhetünk államról, ha valamely nép legkiválóbb, leghatalmasabb tagjának vezetése alatt tömörülve, bizonyos földterületet állandó és kizárólagos birtokába vesz, a mivel egyidejűleg a korábban fennállott társadalmi egyformaság, egymásmellettség helyébe physikai alárendeltség és bizonyos erkölcsi elemek is lépnek. Mennyire zavaró és helytelen szerzőnek ez a társadalmi és politikai jelenségeket, alakulatokat összekeverő felosztása, mutatja az a körülmény is, hogy pl. a nemzetiségeket egyik kategóriába se lehet besorozni, miután a nemzetiséget épen az államiság hiánya különbözteti meg a nemzettől, lévén ethnographiai szempontból mindkettő nép.

A negyedik fejezetben az államoknak «népi alapon» való keletkezését tárgyalja, különbséget tévén itt is a népi és nemzeti államalakulások között. Szerinte «a népi lét . . . ép oly realis alapul szolgál az államkeletkezéseknél, mint a nemzet, mert fel sem tételezhető, hogy a történeti államalakulások kezdetén is meglegyenek azon igen finom és complicált, a tudatosság magas fokának megfelelő momentumok, melyek a nemzet jellemzői, annál is inkább, mert ezek csak hosszas történeti fejlődés teremtményeiként jelentkeznek, de mint ilyen a nép még fejlődésre hivatott alap, s csak ha elérte a nemzeti lét fokát, létesül állama is úgy, hogy önczélrt képez, s a szilárd állandóság; az emberiségre nélkülözhetetlen érték tényezőjekép szerepel». (65. l.) Ugyanezen oldalon olvassuk e sorokat: «a népi államok könnyen bomlók, az emberiség minden nagyobb megrázkódtatása, kára nélkül szertefosztlók». Továbbá e sorokat is: «az ókor államai mind népi alapon keletkeztek», bár hozzáteszi, hogy «közülök . . . nem egy magasabb foknak megfelelő nemzeties jellegre is szert

tett». (Ú. o.) Tehát pl. az ókori Athén vagy a római birodalom az emberiség minden nagyobb kára nélkül semmisültek meg, míg a nemzeti alapon fejlődött Szerbia, Montenegró «az emberiségre nélkülözhetetlen érték tényezői» volnának.

Valóságban a történelem külön népi és külön nemzeti alapon létesülő államalakulatokat nem ismer. A fejlődés szigorúan egységes: mihelyt egy nép államot alkot, nemzetté lesz és fordítva, ha egy nemzet elveszti állami önállóságát, népi rangra süllyed vissza. Természetesen más az állam képe alakulásának pillanatában és megint más kifejlett állapotában. Tehát az, hogy az egész népnek nincs még az országlásról tudata, hogy az összesség nem érvényesül, nem lehet kritérium; mert napjaink legműveltebb államaiban is rengeteg ember akad, a kinek az államiságról semminő, vagy téves fogalmai vannak. A lényeg az egységes akarat és a hozzávaló cselekvési képesség, vagyis a megfelelő szervezettség, a mely kezdetben és még később is századokon át egyetlen személy (vezér, fejedelem, uralkodó) physikai, szellemi és erkölcsi hatalmával, fölényével van elválaszthatlan kapcsolatban. Az akaratnak és cselekvésnek ez az egysége a leglényegesebb közös vonása minden állami életnek; az ellenben, hogy a főhatalom theokratikus, patriarchalis, patrimonialis stb. jellegű, avagy a népfenség elvén épül fel, csak a nemzeti élet tényezői: uralkodó, társadalmi rendek, osztályok erőviszonyainak logikus következménye, illetve a tényleges közjogi állapotnak jogi vagy bölcséleti megokolása.

Mindaz tehát, a mit szerző az ókornak «népi alapon» keletkezett, de «nemzeties jellegre szert tett» államairól, valamint «a középkori Európa népi államrendszeré»-ről mond, csak egy-egy részlete az egységes nemzet-, illetve államfejlődésnek. Sajnos, ezt az egységes fejlődésmentet hiába keressük a műben. A mit nyújt, az alig több a világtörténelem jól-rosszul megválasztott eseményeinek mozaikjánál. Ezért nem sikerülhettek e részletek sem kellően. Itt csak kettőt veszünk tüzetesebb vizsgálat alá. Az egyikben a pápaság szereplésével és a keresztes háborúk következményeivel foglalkozik. Szerinte tévednek a történetírók, mikor a keresztes háborúk «sikertelenségét tekintik az egyenlenségek okának, holott valójában a külön népi tudat érvényesülni kezdő, megkülönböztető ereje a főbenjáró ok». (81. l.)

Majd így folytatja: «Miótán az egyház a császárság közvetítésével bár, de majdnem hat századon át mintegy szelidítő javító-

intézetben tudta tartani az emberiséget, megszüntetve, eltávolítva minden népi különbözőséget, s már az universalismusnak legnagyobb triumphusát akarta ülni, midőn a keresztyéniséget az islam ellen küldötte, akkor tör ki az elnyomott lelkekből a különbözőség érzete, s a keresztes hadjáratokból hazatérők már magukkal hozzák minden más népbeliectől való különbözőségük tudatát, a mivel a nationalisáló processusnak első élénk kifejezését adva, annak tovább fejlődését biztosítják. Egy győztes keresztyén egységes emberiség helyett legyőzött francziák, németek, angolok, spanyolok, olaszok jönnek haza; a hitért való harczból a hitben egyesült keresztyének helyett, hitükben megrázott népi tagok, skeptikusok, kételkedők jönnek meg. Így szűnt meg a papocesári törekvés, s alapoztatott meg egyszersmind a külön népiség tudatának terjedése». (U. o.)

Valóságban igaz ugyan, hogy az egyház századokon át nevelte Nyugat-Európa népeit, hitet és culturát vivén közibük; mikor azonban világi hatalomra is törekszik, túllépi hivatásának körét és maga is elvilágiasodik. De míg felsőbbes erkölcsi és culturális erejével a legkülönbözőbb fajokat is könnyen egybe tudta olvasztani egyetlen vallási közösségbe, addig az egységes politikai kereteket már nem volt képes megadni a világállamhoz, mert ehhez hiányzott a világi hatalom megszerzésének és sikeres gyakorlásának képessége. Viszont a császárságból hiányzott az az eszme, az az erkölcsi, szellemi erő, mely Nyugat-Európa népeit egyetlen hatalmi szervezetbe, nyelvi, műveltségi, gazdasági közösségbe összefoglalni képes lett volna.

Másik megjegyzésünk arra a megfigyelésre vonatkozik, mely szerint a népi állam jellemvonása, hogy «a dynastia gondolata van túlsúlyban az állam gondolata felett». (79. l.) Ez észlelete helyes ugyan, de kifogásoljuk, hogy nem igyekszik ennek okát is keresni, holott ez esetleg rávezette volna az állam- és a nemzetfejlődés törvényeinek tisztázására, megállapítására. E törvények szerintünk röviden a következők: A fejlődés csirája mindenütt a fejedelem, illetve a dynastia. Körülötte és általa szerveződik a nép és alkot meghatározott területen államot, melyet a fejedelemtől (a dynastiából) kiinduló integrációs irány politikai, vallási, nyelvi, gazdasági stb. egységbe forraszt. Ez integrációs irányzattal párhuzamosan épen ellenkező, de amatt kiegészítő differentiózó irányzat is működik, mely a hódítással veszi kezdetét, mikor a honfoglaló nép leigazza az őslakókat s a szaba-

dokkal így szembeállítja a leigázottak, a szolgák rendjét. Amazokból idővel kiválik a főrend, mely mellett a nemesség, papság alkotják a második rendet. Emezekből pedig a százados együttélés, egybeolvadás után kiemelkedik lassanként a polgárság, a harmadik rend, mely után végül a parasztok és a munkásság megjelenése a társadalmi osztályok között és idővel a politikai életben is, kapcsolatban a közélet fokozatos demokratizálódásával, betetőzik a fejlődést. Ez volna tehát pár szóban — a kivételek, eltérések figyelmen kívül hagyásával — a nemzetfejlődés folyamata, melyet mindenütt nyomon követ az állam közjogi szervezetének megfelelő módosulása.

Az V. fejezet «az államoknak nemzeti alapon való képződésével és «a nationalismus előretörésével» foglalkozik. E fejtegetései már csak azért sem sikerülhettek, mert a népi és nemzeti államalakulás között felállított mesterkélt különbségtétel arra kényszeríti a szerzőt, hogy részben még egyszer elmondja azt, a mit az előző fejezetben a népi alapon keletkezett államokról már előadott. A kép ilyenformán, a mit az államfejlődésről nyújt, nemcsak az egységnek és az áttekinthetőségnek hiányában szenved, hanem — mint már szóvá tettük — azt a téves hitet kelti, mintha külön népi és külön nemzeti állam volna. Helyesen tehát akkor járt volna el a szerző, ha az ókori államalakulatok ismertetése után áttért volna a politikailag megsemmisült római birodalom két örökösének: a pápaságnak és császárságnak szereplésére, hogy aztán megrajzolja az utóbbiak nevelő hatása alatt kialakult középkori államok fejlődését az angol, illetve a francia forradalomig és innen napjainkig.

Kifogásoljuk továbbá, hogy a nationalismus lényegére nem világít rá közelebbről. Szerintünk azt kellett volna első sorban megállapítania, hogy a nationalismusban a nemzet integrációs törekvései vallási, nyelvi, gazdasági, politikai téren nyilvánulnak meg kifelé idegen államokkal szemben ép úgy, mint befelé saját tagjaival szemben is, még pedig első ízben akkor, mikor a polgárságnak a nemzeti élet tényezői közé való bevonása, újabb elemeket visz a rendiség nyűgeiből kibontakozó államokba. Minél mélyebbre nyúlnak a nemzeti élet gyökerei, minél teljesebben ereszkednek a nemzet összes rétegeibe, annál intenzívebben hat a nemzeti erő ki- és befelé egyaránt. Mindez egyébként önként folyik a nemzetszemélyiség természetéből.

Ennyit a szerző történeti fejtegetéseiről.

A mű második nagyobbik fele az állam keletkezését tárgyzó teoriákkal, a nemzetfogalom fejlődésével és tartalmával, a nemzet és állam egymáshoz való viszonyával, valamint ennek keretében a nemzetiségi kérdéssel foglalkozik. Végül «a nemzet és a társadalomban fellépő általános szellemi irányok» címe alatt a vallás, főleg a katholicismus, a socialismus, a kosmopolitismus és a chauvinismus fogalmát és szerepét ismerteti a nemzethez való viszonyukban. Nagyjában és egészében a Concha *Politiká*-ja nyomán halad. Belőle meríti kiinduló pontjait, érveit és hozzá tér vissza következtetéseiben, eredményeiben is. Együttal azonban mindenütt nagy készütséggel ismerteti és bírálja az újabb irodalmat. Mindezen fejtegetéseivel magunk is egyetértünk s az alapos és szép feldolgozásnyújtotta élvezetünkért őszinte elismeréssel adózunk szerzőnek.

Csupán egyszer zökentünk ki hangulatunkból. A nemzet személyiségének felismeréséről t. i. így nyilatkozik: «... A nemzetnek ezt a személyi létét nem oly egyszerű és könnyű megérteni, mint akár az állam létének egyes jelenségeit, a gazdasági, társadalmi momentumokat, vagy a morálnak egyes parancsait. Hogy hogyan lehetséges az, hogy milliók és milliók, külön létük daczára egy nagy lényben egyesüljenek, továbbá hogy ez a nagy lény teremtő erővel bírjon, tehát mintegy önmagának oka «causa sui» legyen, azt logice igen nehéz megmagyarázni. Nem tudjuk logice bizonyítani, úgy mint a physikai jelenségeket. Ezt csak részben tudjuk intuitiv módon látni, lelki szemeinkkel megkülönböztetni, felfogni, épen úgy, mint az egyes ember személyi és lelki életének is nem vagyunk képesek magyarázatát adni olyan methodus és oly pontosság szerint, mint a physikai, chemiai jelenségek egy-egy fájának. A mit befelé irányuló, introspektiv figyelmezésnek nevezünk, ez közli velünk, mutatja meg nekünk azt, hogy különböző megnyilatkozásai életünknek mind egy forrásból származnak: ugyanezenképen a nemzetek élete is ilyen intuitio, ilyen hypothesis által magyarázható csak meg teljesen. A nemzet személyisége tehát ilyen összbenyomás alapján állítható fel, ezért nevezhető entitásnak». (263. l.)

Kétségkívül a nemzetszemélyiség felszínesen tekintve igen bonyolult jelenség, közelebbről nézve azonban hosszú történeti folyamatnak természetes eredménye. E folyamatban rejlő törvényszerűségek megállapítása, a fejlődés egyes szakaszainak világos feltüntetésével az a kulcs, mely megnyitja előttünk az állam

tudományának, a politikának és a világtörténelemnek legmélyebb problémáit. E törvényszerűségek felismerése nélkül értelmetlenül nézzük, hogyan lesznek és vesznek a nemzetek évezredek óta. Semmiféle intuitív módszer, introspectív figyelmezés, vagy hypothesis nem nyújt ezekre kielégítő feleletet. Ha ellenben a nemzetfejlődésben általunk vallott integrációs és differentiáló irányokat átviszszük a nemzetek összességének, az emberiségnek életére, ott is felismerjük mint differentiáló tendenciát az egyes nemzetek kebelében fellépő nemzetiségi vagy egyéb separatistikus mozgalmakat és mint integrációs irányt a nemzeteknek a viláгурalomra való törekvését. Ez a viláгурalom utáni vágy és igyekezet emelte erkölcsi és culturális erejével és értékével az emberiség élére egykor a görög népet, majd a rómaid, aztán a pápaság és császárság hasonló természetű küzdelmei után a spanyolt, majd a francziát és az angolt. Ez a viláгурalmi törekvés nyilvánul meg — ha az eseményeket és azok okait történeti távlatból nézzük — a ma világháborújában is, melynek természetes eredménye nem lehet más, mint az, hogy a meggyöngült latin fajról a germánra átszállott hegemoniát átvegye az angoltól a német, mint egykor a spanyoltól a francia vette át e dicsőséges, de terhes örökséget. A szláv faj, az orosz viláгурalom ideje azonban még nem jött el. Tömegével ugyan egy új tatárjárás veszedelmét zudíthatja ránk és részben Németországra is, de erkölcsi és culturális fejletlensége megóvják az emberiséget a moszkovizmus rémétől.

Visszatérve még egyszer a szerző művére, ha történelmi alapja nem is sikerült, mind a mellett is a politikai anyag mélyreható, világos elemzéséért és nagy thémájához méltó emelkedett nézőpontjaiért, valamint hangyaszorgalmáért a legteljesebb elismerésünket fejezzük ki és a legszebb reményekkel eltelve nézünk jövőben várható munkássága elé.

NAGY MIKLÓS.

Steinhoffer Károly. A könyv története. I. rész. A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története a legrégebb időktől napjainkig. Budapest, 1915. Lampel R. 8 r. 124, 1 l. (Iparosok olvasótára XXI. évf. 1—3. sz.) 1 kor. 80 fill.

Szerző művét, a mint ez a vállalat címéből, melyben megjelent, kitűnik, az iparosifjuságnak szánta, s tekintve ily irányú irodalmunk nagy szegénységét, vállalkozása igaz elismerést érdemel. Kár, hogy a maga elé tűzött nagy és szép feladatot nem sikerült neki minden tekintetben megfelelő módon megoldani. Szerző úgy látszik azt hiszi, ha a könyvnyomtatókra, könyvkereskedőkre s könyvkiadókra eddig összehordott adatokat jól-rosszul kronologiai sorrendbe állítja s néhány művelődéstörténeti és irodalomtörténeti excursióval összeragasztja, már eleget tett feladatának. Így eshetett meg vele az anyag elrendezésénél az a tapasztalás, «hogy mindezt a kiszabott kis terjedelemben nem lehet úgy feldolgozni, hogy ne veszítsen érdekességéből.» Az igazi eljárás az lett volna, ha kevesebb adattal, de szemléletesebben, a dolgok fejlődését, kulturális és gazdasági kihatását érzékeltető módon adja elő e három ipar- és üzletág történetét. E mellett sok olyan is van a füzetben, a mi pusztán töltelék. Ilyen pl a 69—70. lapon Zechel Gergely ajánlása Pázmány Péterhez. Az eféle helyett helyesebb lett volna egyes jelenségek behatóbb tárgyalása. Így a legújabbkori könyvkereskedelem történetében a «részlet-üzlettel» csupán egyetlen sorban végez, pedig ennek az üzletágnak a meghonosítása, a mely különben nem mint szerző állítja, a Révai, hanem az Aufrecht és Goldschmidt cég «érdeme»,¹ nagy következményekkel volt egész kiadói életünkre s az új vállalatok egész sorának volt a szülőanyja.

Egyes adatainak helyességét nem lehet célunk sorra vizsgálni; ezt különben is igen megnehezíti az a körülmény, hogy szerző csak ritkán idézi forrásait, az esetek legtöbbszörénél beéri az előszó ép oly általános, mint büszkélkedő kijelentésével, hogy saját «közel 800 kötetből álló szakkönyvtára szolgált forrásul». Mely művekből áll e tekintélyes szakkönyvtár, arról nincs tudomásunk, de hogy a nyomdászat őstörténetére vonatkozó legújabb munkák aligha vannak meg benne, az szerző néhány kijelentéséből kétségtelen.

¹ V. ö. Wiesner J. cikkét az Österr. Buchhändlerkorrespondenz 1910. évi ünnepi számában.

Igy igen egyoldalú irodalmi ismeretekre vall az az állítása, hogy «ma már általánosan el van ismerve, hogy a könyvnyomtatást Gutenberg János találta fel». Igaz, hogy a Gutenberg mellett fölmerült személyek jórésze végleg kiküszöböltetett a lehetséges feltalálók sorából, de a haarlemi Coster Jansszoon Lőrincz hívei még erősen tartják magukat. Csak nemrégiben, 1912-ben, Hessels jeles angol bibliografus egész könyvet szentelt a kérdésnek, melyet Gutenbergre negatív eredménnyel igyekszik megoldani s okfejtésének hatása alatt maga Zedler, Németország-
nak Schwenke mellett jelenleg élő legkiválóbb incunabulistája is kénytelen annyit megengedni, hogy a mozgó betűk alkalmazásának gondolata aligha Gutenberg fejéből pattant ki, de viszont ő hozzá fűződik a betűk öntésére használt kézi mű feltalálása, ekként a mozgóbetűkkel való nyomtatás egyik legfontosabb technikai berendezése. Az egyedüli korrekt álláspont az, a melyet a British Museum incunabulum-katalogusának szerzői képviselnek, hogy t. i. ma már alig lehet eldönteni, ki és hol találta fel a könyvnyomtatást, bizonyos csak az, hogy Németországban, itt is Mainz városában vált a nyomtatott könyv az írott könyv vetélytársává s hogy innen kelt diadalmas európai útjára.

Már 1886 óta meghaladott álláspontot képvisel szerző azon állítása, mintha Milanóban Lavagna Fülöp honosította volna meg a könyvnyomtatást. Motta okmányok alapján mutatta ki, hogy Lavagnáról nem lehet szó s hogy az első milanói nyomdász Antonio Zarotto. Hihetőleg sajtóhiba az első londoni nyomda mellett az évszám : 1471 e. h. 1477 s egészen bizonyosan az a velencei első könyvnyomtató melletti : 1369. Nem sajtóhiba, ellenben tarthatatlan állítás, hogy Krakkóban «e század végén, 1491-ben állítottatott fel az első nyomda». Krakkóban már 1474-ben nyomtattak könyvet s a Turrecremata : Explanatio in Psalterium nyomtatóját újabban Collijn Isaak a nürnbergi Hochfelderrel azonosította.

Gondatlanságból eredő ellentmondást találunk a 16. és 22. lapon : amott azt állítja Telegdiről, hogy művei mind Bécsben nyomtattak, míg emitt bőven szól Telegdi alapításáról, a nagyszombati nyomdáról. Néha a pusztá föltevéseket mint való tényeket állítja be, így a mikor azt állítja, hogy Dévai Biró Mátyás *Orthographia Ungarica*-ja az ujszigeti nyomdából került ki, vagy a mikor Töltési István komáromi nyomdájának alapítási évét 1686-ra teszi. Az egyptologia mai állása mellett már nem igen emlegetjük II. Rhamses Oszimenduász néven, azon az állí-

táson pedig, hogy az ókori könyv «tekercsalakú volt s így könyv helyett inkább kéziratnak nevezhető», csak mosolyognunk lehet

E kisebb botlások, melyek komoly tudományos igényekkel föllépő munkánál súlyosabban esnének latba, népszerűsítő könyvnél kevesebb aggodalmat keltenek s csak azért foglalkoztunk velük, hogy óvatosságra intsük azokat, a kik a szerző által egybehordott adathalmazt esetleg további kutatásaikhoz szeretnék fölhasználni.

GULYÁS PÁL.

Geschichte der Türken von Dr. A. Wirth. 1912. Franckh'sche Verlagshandlung Stuttgart.

A világtörténelem nagy tanulságokat rejt magában, melyeket azonban felhasználni, értékesíteni vajmi ritkán szoktak a nemzetek, az államférfiak. Mulasztások, könnyelműségek, visszélések boszúlatlanul nem maradnak! Az óvilágnak világbirodalmi az ókortól napjainkig mind ezt az igazságot bizonyítják. Sehol sem uralkodik annyira a logikai törvényszerűség, mint a nemzetek életében. Az «okozat» el nem maradhat, ha maga az «ok» már jelen való. Az ok és okozat közötti kapcsolat hozzá magával, hogy évtizedek, esetleg századok mulasztását márhólnapra helyrehozni, kipótolni nem lehet. A meg vagy meg nem tett cselekedetek következménye megjelen.

Napjaink története ismét fényes bizonyosság e mellett! A hatalmas lendülettel rövid idő alatt hatalmának delelő pontjára jutott Törökbirodalom agóniáját századok semmivétele előzte meg. A keleti tunyaság, a mohamedán fatalismus egyesült a corruptióval, hogy ólomsúlylyal nehezédjék eme jobb sorsot érdemlő nép fölé. A gyászos végzet ott lebegett felette lecsapásra készen, csak a benne levő őserő, őstehetség s az európai nagyhatalmak egymás iránti féltékenysége adott napokat napjaihoz s halasztotta évről-évre a végső katastróphát. Azonban még így is számolni kellett erejével, mert vallása, az Allah akaratába vetett mély-séges hite, a «kismet»-nek való feltétlen megadása számottevő ellenféllé tette a török katonát. De elkövetkezett az idő, «a régi szokások feledékenységre mentek, új erkölcsök csúsztak a mohamedánok közzé, mint a csörgőkigyó csúszik a rózsás kertbe!» A természeténél, vallásánál fogva absolut, katonai uralomra termett törökséget alkotmányossá tették! A krimi hadjárat után

kezdődik ez a modernisáló irányzat, melyet Wirth igen szépen jellemez: «Die Einflüsse des Okzidents wurden immer stärker, der orientalische Kern dagegen, die «Raison d'être» jenes von Mohamedanern beherrschten Reiches» wurde immer schwächer. Die Türkei ruht eben auf ganz anderer Grundlage, als christliche Staaten. Daher musste eine Umänderung dieser Grundlage wenn sie auch mit noch so schönen Namen, als da sind Reformen, neuzeitlicher Geist, Modernisierung, umkleidet wurde, ohne weiteres das Staatsgebäude gefährlich erschüttern». Úgy látszik ezzel az egyszerű igazsággal nem voltak tisztában az ifjú törökök, a kik nagy, lelkesedett ambícióval, de annál kevesebb politikai érettséggel az államrendszert megváltoztatták, a mohamedánizmusba vetett ősi, fanatikus hitet megingatták, a sereget és annak szellemét a keresztyének bevonásával megrontották, a százados hagyományokat felforgatták s így a nagy leszámolásra, a végső küzdelemre, mely pedig nyilvánvalóan, fenyegetően előtte állott, gyengébbé, erőtlenné tették Törökországot. Igazán szomorú a sorsuk! Jóakarattal eltelve, elkésve, de mégis korán jöttek! Ime a «kismet», a fatum! Talán megmentői lehettek volna a moslim világnak, ha egy évszázaddal előbb jönnek vagy ha be tudják várni, hogy a régi alapokon nyugvó Törökbirodalom birkózzék meg Olaszországgal s a rokon népeiket felszabadító szerepben nagy étküvé, elvakítottá vált Balkán államokkal! Talán minden corruptió dacára győzött volna a török katona, a ki ma is olyan, mint őse volt a délszibériai steppéken: «Hitze, wie Kälte können die abgehärteten Türkvölker gleich gut ertragen! . . . Die Rasse ist bedürfnislos, mit schlichter Kost und luftigem Zeltlager zufrieden. . . Jeder sieht den anderen als seinen Bruder an!» Igénytelen, kevéssel beérő, egymáshoz ragaszkodó, türelmes ma is a török katona, csak a hite, a lelkesedése, szóval a lelke veszett el! Hadi kiképzés nélkül, hitbeli meggyőződés, nemzeti lelkesedés nélkül, fel nem robbanó gránátokkal győzni nem lehet. Wirth szerint: «Der Hauptfehler der Jungtürken war und ist ihr Chauvinismus». Nem megmentői, de siettetői lettek európai Törökország felbomlásának!

A világtörténelmi események 1898 óta nyugat felé irányították a népek figyelmét, csak az utolsó években terelődött a figyelem ismét Kelet nagy kérdései felé. «Am stärksten aber greift die Umgestaltung der Türkei in unsere eigene Geschichte ein . . .» mondja Wirth munkájának bevezetésében. És tényleg

ma mindenki ismerni akarja Törökország sorsát, történetét. Ennek az általános óhajnak a kielégítése a célja Wirth ezen művének, mely rövid összefoglalásban adja a haladó világbirodalom fényben, gyászban, dicsőségben, győzelemben, vereségben oly gazdag élete folyását! Nem eredetiségével, nem az új adatokkal akar hatni, hanem inkább szellemes, plastikus, rövid jellemrajzaival! Elethűen domborodik ki e rajzokból a törökség jelleme, állampolitikája, katonai genieje! Igazában — különösen a krimi hadjárat előtti korban — csak a mélységeket és magasságokat veszi észre! Kimagasló győzelmek, századokra érezhető vereségek kötik le figyelmét! A közbeeső úton, az előkészítő eseményeken átsiklik! Csak a határvöknél áll meg. Fejezeteinek czíme eléggé illusztrálja módszerét: «Geschichtlicher Überblick bis zur Gegenwart», «Die Stammesart der Türkei», «Festsetzung in Nord- und Klein-Asien und Europa», «Der Sieg über Kaiser Siegmund», «Die Schlacht bei Angora», «Der Fall Konstantinopels», «Die Osmanen im Zenith» stb. Bővebben foglalkozik a krimiai háborút követő időszakkal, az utolsó század mélyreható eseményeivel. Politikai, gazdasági kérdéseket alaposan tárgyal s plastikusan állítja elénk a mai — jobban mondva a tegnapi — Törökországot az ő tarka népességével, társadalmával! Utolsó fejezete Tripolis. A Balkán-államok támadásáról nem beszélhet, mert a munka 1912 május havában már be volt fejezve.

A munkán — mint derült nyári égen a báránnyfelhő — átvonul szerzőnek meleg rokonérzése a szerencsétlen, jobb sorsot érdemlő török nép iránt, a nélkül azonban, hogy ez objectivitását a legcsekélyebb mértékben is csökkentené! Olyanféle az érzés, mely végigvonul rajta, melyet az olvasóba is átplántál, mint mikor egy romladozó székesegyház előtt megállunk. Megragad bennünket még pusztulásában a szépség, az erő, s akaratlanul jó ajkunkra a sóhaj: «Kár volt érte!» A törökség hibái mellett is fényes erények állanak! A kiváló katonák, politikusok mellett ott vannak a tudósok, költők s ha zöldeltek a babérborostyán koszorúk a harci mezőkön, «nicht minder blühten Kunst und Wissenschaft!»

«Der heutigen Türkei geht es nicht gut. Sechs Grosswesire, acht Scheiche ül-Izlam in vier Jahren! Dazu Feinde von allen Seiten, ein Krieg in Afrika, und Losreissungsversuche an der ganzen Peripherie», szól a zárósóban Wirth, de azt reméli, hogy

gazdasági téren s vele együtt hatalmi téren is «ohne Zweifel ein Umschwung zum Besseren eingetreten ist!» Reméljük, hogy nem tévedett.

Szeged.

VASADI BALOGH GYÖRGY.

Éble Gábor, A nagykárolyi gróf Károlyi-család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. Budapest. 1913.

A gróf Károlyiak történetének szorgalmas bűvára egy újabb érdemes munkával gazdagította családtörténeti irodalmunkat. Az előkelő izléssel kiállított könyvnek főrészét — mint a tartalomjegyzék is kiemeli — az a hat leszármazási tábla alkotja, melyek közül a III—VI. számúak a család nőtagjait s ezeknek ivadékait tüntetik fel. A tulajdonképeni családfát, a férfiág leszármazását az I. és II. táblázat nyújtja, melyeket a Károlyiak legkimagaslóbb történeti alakjának, a szatmári pacificatornak neve határol el egymástól. Főérdemük e táblázatoknak, hogy az eddig ismeretes, a gróf Károlyi-család Oklevéltárának II. kötetében közölt családfánál¹ nemcsak sokkal teljesebbek, a mennyiben több mint százal több tagot sorolnak fel, de a leszármazási vonalat több pontban helyesbítik is. Új és érdekes kísérlet a nőági leszármazás összeállítása.

A műnek e genealogiai gerinczét egy irodalmi rész és egy képsorozat egészítik ki. Utóbbi 47 tökéletes technikával készült, részint színes, részint egyszínű arczképben a család elhunyt tagjait mutatja be. Megnyitja a sorozatot báró Károlyi László, az ellenreformáció korában Szatmár vár kapitánya és Szatmármegye főispánja, a kinek húsz gyermeke közül az egyikből lett Rákóczi tábornoka és a szatmári béke megkötője. Az irodalmi rész több kisebb-nagyobb családtörténeti tárgyú tanulmány foglalata. A bevezető sorok után röviden összefoglalja szerzőnk a Kaplony nemzetség eredetéről és őstörténetéről való eddigi ismereteinket. Néhány újabb észrevétel kíséretében értekezik a nemzetségi címerről és a bárói és grófi cím történetéről. Érdekes képet rajzol az 1482-ben keletkezett nagykárolyi várkastély multjáról, vizontagságos napjairól és ünnepeiről. A család ősi temetkezési

¹ Waltherr L. jegyzetei alapján összeállította Géresi Kálmán, i. m. XXXVII. 1.

helyei gyanánt a kaplonyi és főthi sírboltokat mutatja be, végül az Okleveles függelékben a bárói és grófi diploma, továbbá II. Mátyásnak báró Károlyi Mihály házasságára vonatkozó ujabban talált intézkedésének szövegét közli.

A családi levéltár hatalmas anyagán kívül szerzőnk az újabb történeli irodalom termékeit, mint Karácsonyi, Takáts, Ilóman stb. műveit is forgatta és felhasználta. Még mindig készpénznek veszi azonban (4. l.), a mit Jákó fia András comes állítólagos fel ségsértéséről beszél egy 1278-ból keltezett, de kétségkívül hamis oklevél, mint ezt legutoljára Karácsonyi is elmondotta.¹ Ugyancsak Karácsonyi figyelmeztetett arra, hogy az első Károlyi nagy- atyjának, Ördög Simonnak neve már a váradi registrum 102. sz. feljegyzésében is előfordul s ez utóbbinak évét előbb 1219-re, később pedig 1221-re tette.² E kétféle meghatározás itt-ott zavart okozott. Szerzőnk is a 12. lapon egymás után idézi a két év- számot, mintha két különálló adatról lenne szó, az I. sz. táblán pedig Ördög Simon neve mellé az 1219-es évszámot jegyezte. A vadai birtokpernek a váradi registrumban olvasható följegyzé- séből egyébiránt az is kitűnik, hogy Ördög Simon elődei itteni birtokaikat részint királyi adomány, részint vétel útján szerezték. Igaz ugyan, hogy a Kaplony nemzetség egy másik ágának is voltak itt örökölt birtokai, melyek 1288-ban vétel útján Simon comes fiainak tulajdonába jutottak,³ mindazonáltal mégis kér- déses, hogy teljes joggal szerepel-e a 4. oldalon Vada a Károlyiak elsőfoglalási jószágainak sorában. Hogy Fény szintén nem ősfoglalású birtokuk, mint eddig tudtuk,⁴ azt egy eddig kiadatlan oklevél alapján legközelebb fogom igazolni.

Megjegyzem még, hogy a váradi registrumbeli említett eset- nek a 12. lapon idézett *latin* szövegében néhány nem lényeg- telen szó kimaradt (*attineret* után) s hogy a Károlyiak család- nevének megfejtésére ma jobb magyarázataink vannak, mint az,

¹ A magyar nemzetségek története. Budapest, 1901. II. k. 299. V. ö. Pauler, Magyar nemzet története. II. 766., Szabó K., Kún László. 5. l.

² I. m. 294. l. és Karácsonyi—Borovszky, Registrum Varadi- nense. 1903. p. 261.

³ Gróf Károlyi Oklevéltár. I. 18.

⁴ A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtok- lási története. Budapest, 1911. I. k. 15. l.

hogy a Nagykároly környékén nagy számban tenyésztett karvalyoktól ered. Mint a *Kaplyon* (= tigris, párducz), úgy a *Károly* (Karuly) név is, mely mint személy- és helynév másutt is gyakori, közvetve vagy közvetlenül totemistikus eredetre vezetendő vissza.¹

MADZSAR IMRE.

Komnénos Manuel bizanczi császár (1143—1180.) világoralmi törekvései. Bölcsészettudományi értekezés. Írta Scherer Ferencz. Dobay János könyvnyomdája. Gyula, 1911. 8-r. 150 l.

Komnenos Mánuel bizanczi császár világoralmi törekvéseiről szándékozik írni a szerző, de tulajdonképpen annak egész életrajzát feldolgozza. Rövid általános bevezetés után, melyben magát a császárt és a Komnenosok addigi politikájának irányát pár szóval jellemzi, áttér Joannes halálának és Manuel uralkodásának előadására, szeldsuk háborúira és első házassága történeti és politikai hátterének megrajzolására. Aránylag igen bőven foglalkozik a második kereszties hadjárat leírásával (21—47. l.), s innen datálja a fordulatot a császár politikájában, szerinte ekkor szakít elődei-nek irányával s kezd világoralmi álmainak realizálására törekedni. Kronologikus sorrendben folynak le előttünk az események: a korfui hadjárat, Barbarossa Frigyes és Manuel viszálya, Palaiologos és Dukas itáliai hadjárata, a pápa szereplése, a hatvanas évek kevésbé energikus, de még mindig genialisan vezetett politikai küzdelmei. Azután külön fejezetben foglalkozik a szerző Manuel magyar politikájával, valamint Velenczéhez való viszonyával. Az utolsó fejezetet a világoralmi politika csődje, a myriokephaloni csata és következményeinek leírása tölti ki. A függelékben az irodalmat állítja össze a szerző.

Szerencsétlenebb tárgyválasztást doktorátusi értekezés számára el sem tudok képzelni, mint ha valaki «Komnenos Manuel világoralmi törekvései»-nek megírásába fog bele. Manuel történetét megírni — azt mondhatjuk — jóformán lehetetlen. Az ő politikája távolról sem annyira önálló, hogy mint külön, individualis egészszel foglalkozhassunk vele. A mire ő törekszik, az két emberöltő álma, a mit elér, az két nagy ős genialis politi-

¹ Gombocz Z., Árpádkori török személyneveink. (Magyar Nyelv, 1914. 299. és 300.)

kájának és törhetetlen küzdelmének gyümölcse, kik realisabb politikusok voltak utódjuknál, s tudták, hogy mely irányban kell a birodalmat erősíteni, hogy aztán teljes súlylyal felléphessenek a nyugati politikában. Bámuljuk Manuel normann politikájának ügyességét, de tudnunk kell, hogy Joannes, sőt Alexios már ugyanazon módon törekedtek paralsálni a fenyegető hatalmat; német politikája atyjáénaK ügyetlen folytatása, keleten pedig Alexios az alapvető, s Joannes művén fia inkább ront mint javít. Maguk a világuralmi törekvések élnek már Alexios lelkében; hogy sem ő alatta, sem fia uralkodása alatt nem érvényesülnek, az csak a viszonyok helyesebb felismerésének következménye. Egyszóval akár nagy egészében vegyük Manuel politikáját, akár részleteiben, annak helyes megértése nem képzelhető el atyja és nagyatyja történetének tökéletes ismerete nélkül. Ezt a tényt fel kellett volna ismernie a szerzőnek, s nem szabad lett volna kiragadni egy dynastia összefüggő történetének középső szakát, mely sem idő-, sem térbelileg az előbbieK nélkül meg nem érthető.

A másik kifogásom a tárgyválasztás ellen, annak nehézsége. Kevés uralkodó van a világtörténetben, kinek politikáját olyan nehéz lenne rekonstruálni és megérteni, mint épen Manuelét. Hiszen ő érdekkörébe vonta nemcsak a szomszéd államokat, hanem csaknem az összes többé-kevésbbé szerepet játszó népeket a francziáktól az oroszokig, a denismendita fejedelmektől a magyar trónkövetelőKig, mindenütt más-más kártyával kellett játszania egy egységes játék érdekében, melyre a maga és állama hatalmát, sőt egész existenciáját is feltette. Ha valaki rekonstruálni akarja ezt a képet, minden egyes érdekelt nemzet irodalmát, kútfőket és feldolgozásokat egyaránt ismernie kell, s nagyon mélyen el kell merülnie a szövevényes politikai állapotok tanulmányozásába, a mi sokkal nagyobb routinet kíván, mint a milyennel a szerző rendelkezik.

Ezekre a hiányokra vezethető vissza a szerző legtöbb tévedése. Manuel minden törekvésének gerinczét a normann politikája alkotja. Ebben az irányban jobban el kellett volna merülnie tanulmányokba a szerzőnek s megismerkednie a legújabb művekkel; ez esetben sokkal jobban megértette volna Manuel és Konrád, illetve Barbarossa Frigyes viszonyát. Így igazán csodálkozom azon az állításon, hogy Mánuel világuralmi törekvéseit a második kereszties hadjárattól számíthatjuk. Konrád 1152-ig élt, alatta a

két birodalom nagyon jó viszonyban volt egymással, a byzanci császárnak eszébe sem juthattak ilyen törekvések. Csak a nyugati császárság és a pápaság érdekeinek összeütközése Barbarossa Frigyes alatt adhatott impulzust a két császárság egyesítésének gondolatára a pápa beleegyezésével.

Hiányosnak tartom Manuel magyar politikájának tárgyalását is, azt hiszem, hogy ennek tüzetes vizsgálata a császár orosz és szerb politikájáétól nem különíthető el, s ezekről jóformán semmit sem ír Scherer. Sokkal jobban érezzük azonban a keleti állapot, a keleti politika ismeretének teljes hiányát. Végre is a byzanci birodalom súlypontja keleten volt, hogy ez mennyire igaz, azt a jövő eseményei megmutatták. A szerző nem ismer egyetlen arab vagy szír krónikát sem, s a byzanci kútfők elégtelen és zavaros tudósításain nem igen tud eligazodni. Így Rajmund antiochiai fejedelem látogatását Konstantinápolyban 1144-re teszi Kinnamos és valószínűleg Kugler után, jöllehet ez egy évvel később történt; pedig ez a dátum nagyon fontos a szeldsuk hadjáratok kronológiájának szempontjából. Manuel két hadjáratáról olvasunk (10—11. l.) 1145- és 1146-ban, jöllehet csak egy volt, 1146-ban. A szerző szeldsuk sebéről szól, melyeket Byzancz kihevert, holott még 1162-ben is lealázó módon kellett Manuelnek biztosítania Kilids Arszlán nyugtonmaradtát, s Odo de Diogilo igen élénken írja le a törökkel határos vidék pusztulását. Nagyon érdekes és fontos lett volna pár szóval jellemezni az örmény állam-alakulást, Thoros szerepét, de a szerző nem ismeri Michael Syriust, Bar Hebraeust stb., kik sok felvilágosítással szolgáltak volna neki. Végül egy szóval sem értesülünk az ikoniumi szultán és a denismendita fejedelmek viszonyáról, jöllehet ennek Mánuel egész keleti politikájára és fgy közvetve a nyugatira is döntő befolyása volt.

A mi Scherer forráskritikai módszerét illeti, bizonyos éles szeműséggel kezeli a kútfőket, ha itt-ott el is néz egyes dolgokat. Szerinte 1145-ben nem jött létre szövetség a byzanzi és a német birodalom között, jöllehet ez Konrád levelének egész tónusából kivehető.

Kár, hogy a szerző nem tartózkodik a nagyon súlyos kifejezések használatától, melyeknek egész tartalmával aligha van tisztában. Így a bevezetésben a következőket írja: I. Frigyes és Manuel viláгурalmi törekvéseinek a «korszellemen meg kellett törnie», mert «épen a régi birodalom törzsén, Itáliában olyan politikai fejlődés volt kialakulóban, mely nem ismerhette el a

korlátlan császárságot.» Ha ez igaz lenne, Manuel kudarcának pszichológiai okát tárná fel pár szóban Scherer. Azonban az Itáliában végbemenő változás korántsem volt olyan mereven anti-absolutistikus, sőt, épen ellenkezőleg, kedvezett a hasonló törekvéseknek. II. Frigyes államára kellett volna gondolnia a szerzőnek, s arra, hogy ez a rendszer egész Itáliára kiterjeszthető lett volna a pápával való antagonizmus nélkül.

Iparkodjék a szerző máskor egy kissé magyarosabban írni, mert stílusa így igazán nem kellemes. Hogy csak egy-két példát hozzak fel: «Jól egyeztethetjük Kinnamossal Nikétaszt, ki szerint Konrád kényszerítve lett átkelni . . .» (30. l.) « . . . s. i. t. Hasonlóképpen boszantó a számtalan, néha nagyon is értelemzavaró sajtóhiba. Pl. «világirodalom» világbirodalom helyett (3. l.), 1155 van 1145 helyett (10. l.), Sulzbach Gertrud (:) Sulzbachi Berta helyett (u. o.) stb. A görög nevek átírása lehetetlenül naiv, az idézés nem mindenütt elég pontos (pl. Kinnamosz 21). Végül nagyon ajánlatos lett volna legalább is a közönségesebb görög tulajdonneveknek a mai névvel való helyettesítése, s nem szabad lett volna «barbár betörésről» írni kun betörés helyett (50. l.), s nem szabad lett volna ilyen topographiai neveket meghagyni, mint a Naiszosz, Branitzoba, Múszia stb.

Bécs.

MISKOLCZI GYULA.

Bédier Joseph : Les légendes épiques, Recherches sur la formation des chansons de geste, 4 kötet, Paris, Champion, 1908-1913.

A középkori francia nemzeti hősköltészet eredetének és kialakulásának kérdése több mint száz év óta foglalkoztatja a philologusokat. A mult század második felében legfontosabbak voltak e téren Gaston Paris és Pio Rajna kutatásai, melyek után szinte kétségtelennek látszott, hogy a chanson de geste-ek régi, elveszett hőskölteményeken alapulnak s így lényegükben germán eredetűek. Ez az elmélet, mely voltaképpen nem egyéb, mint a Lachmann-Wolf-Grimm-féle elméletnek a francia epikára való alkalmazása, Európa-szerte igen kedvező fogadtatásra talált s a legujabb időkig megdönthetetlennek tetszett.

Bédier négykötetes művében sikra száll e régi elmélet ellen és a francia hősi eposz keletkezését egészen másképpen magyarázza. Szerinte a chanson de geste-ek nem régi, feledésbe merült költemények utóhajtásai, továbbfejlődései, hanem XI. XII. XIII.

századi költők többé-kevésbé individualis alkotásai, melyeket e korszak művelődési és társadalmi életével kapcsolatban kell vizsgálni. Létrehozta őket az a hatalmas lovagi és vallási felbuzdulás, mely a Spanyolországba és a Szentföldre vezetett keresztes hadjáratoknak is forrása volt, e költészet tehát nem germán, hanem teljesen francia eredetű költészet.

E merész feltevés bizonyítására Bédier sorba veszi mindama hőskölteményeket, melyeknek némi történeti alapja van. Az első kötetben a Vilmos-mondákat, a másodikban a Girard de Rousillonról, Ogierről, Raoul de Cambrairól szóló mondákat tárgyalja, a harmadikban több kisebb monda mellett a Roland-monda eredetét fejtegeti s ezzel kapcsolatban áttekintést ad az összes eddigi elméletekről, a negyedik kötetben végül Gormond és Iseimbard s Renaud de Montauban kerül sorra. Ez utolsó kötetben azután összegezi az eredményeket, egy rövid, de igen érdekes fejezetben érinti a germán eredet kérdését, egy másikban pedig vázolja Nagy Károly történeti és költői alakjának fejlődését a IX. századtól a XIII-ig. Azokra a chanson de geste-ekre tehát, melyekben csupa költött személyek fordulnak elő s melyeknek cselekvénye teljesen a költők képzeletében született meg, Bédier nem terjeszkedik ki. Kimutatja, hogy az ófrancia hősmondákban több mint ötven történeti személyről esik ugyan szó, de azért tulajdonképpen igen kevés történeti alappal bírnak. A mi kevés történeti elem van bennük, azt Bédier szerint az énekmondók nem régi énekekből merítették, se nem szájhagyományból, hanem a régi krónikákat s az egyes egyházak és kolostorok történetét ismerő papoktól kapták. Ezért, miként a középkori francia drámának, úgy a legrégebb, legszebb és legfontosabb hősmondáknak is bizonyos tekintetben az egyház volt a bölcsője.

A középkori francia énekmondók szoros viszonyban voltak a papsággal. Több mint ötven olyan templomról van tudomásunk, melyekben a középkorban francia epikai hősök holttestét vagy ereklyéit őrizték és melyek rájuk vonatkozó legendákat tartottak fenn, azaz Nagy Károly, Roland, Orangei Vilmos, Renaud de Montauban stb. nemcsak mondahősök voltak, hanem egyúttal szentek is. Ezért a középkori francia papok, kik különben a «sátán szolgálainak» tartott joculatoroknak nagy ellenségei voltak, a hősmonda-költőkkel kivételt tettek, megbecsülték s támogatták őket is, épúgy mint a szentek élettörténetét francia nyelven dicsőítő énekmondókat. Több epikai hős dicséretét a hősköltemé-

nyekkel párhuzamosan, gyakran belőlük merítve latin nyelvű munkák is zengik s nevükre, tetteikre egyházi oklevelekben történik hivatkozás. Mindeme nyomok azonban kivétel nélkül a XI. század után következő időből, s nem az előző századokból valók.

Különösen érdekes e hősmondáknak a középkori zarándokutakhoz és búcsújáró helyekhez való viszonya. A XI. XII. és XIII. század Franciaországban és Európa-szerte mindenütt a búcsújárások virágkora volt. A francziák Jeruzsálemen és Rómán kívül különösen Saint-Denisbe, Aachenbe, Saint-Gillesbe, Vézelaybe s főkép a galicziai Compostelába jártak. E szent helyek voltak Bédier szerint a legszebb és legrégebb francia hősmondák bölcsői, ezért vannak tele e zarándokhelyekre s a hozzájuk vezető utakra vonatkozó czélzásokkal, ezért ismerik költőik olyan pontosan a Rómába és Compostelába vivő utakat, míg Spanyol-, illetve Olaszországnak többi része terra incognita előttük. E búcsújáró helyekhez vezető utak különböző állomásain adták elő a hősmondákat a jongleurök, kiket munkájukban készséggel támogattott a papság. A papok ugyanis minden eszközt felhasználtak arra, hogy a zarándokokat magukhoz vonzzák, mert ez nagy erkölcsi s anyagi előnyökkel járt rájuk nézve. Bédier idevonatkozó adatai s érvei olyan bőségesek és olyan meggyőzők, hogy lehetetlen e zarándokutaknak a francia epikával való kapcsolatát tagadnunk és általuk érdekes bepillantást nyerünk a középkor egész szellemi életébe, melynek minden ágában rátalálunk az egyház befolyására.

A papok tehát irányították a költőket, témákat, tanácsokat és felvilágosításokat adtak nekik, munkatársaiknak tekintették őket. Ezzel azonban szerepük ki is van merítve. Az énekmondók ugyanis jobbára tudatlan világi emberek voltak s még tudatlanabb polgárokat, lovagokat, kereskedőket, zarándokokat kellett mulattatniok, azok igényeihez alkalmazkodniok. Ezért nem szabad túlozni az egyházi befolyás jelentőségét, mely tulajdonképen csupán néhány névre és néhány történeti adatra szorítkozik.

Mindeme fejtegetésekből az is következik, hogy a francia epika nem germán eredetű. Vannak ugyan témák, alakok, motívumok dolgában némi egyezések közte és a germán hősköltészet közt, ezek azonban az újabb folklóre-kutatások szerint csupa nemzetközi epikai elemek, melyek többé-kevésbbé minden nép hősköltészetében feltalálhatók. A francia epikának a germánból való származtatása Bédier szerint épen olyan alaptalan eljárás,

mint midőn Benfey és az «indianisták» minden mesét Indiából származtattak.

Bédier munkája előreláthatólag élénk visszhangot fog kelteni, sőt már keltett is, a romanisták körében, különösen sok ellenmondásra akad majd német tudósok körében a francia epika germán eredetének kétségbevonása miatt. A németek ugyanis a francia hősmondákat, főképp a Nagy Károly mondákat többé-kevésbé magukénak, a germán szellem termékeinek szokták tekinteni és nehéz lesz nekik e kedves előítélettel szakítani.

Első kötetének előszavában a szerző nagy elismeréssel és hálával szól Becker Fülöp Ágost, bécsi egyetemi tanárról, a ki már ő előtte több ízben erélyesen állást foglalt a Gaston Paris-féle cantilena-elmélet ellen. «Avant moi», írja Bédier, «sinon le premier, du moins plus énergiquement que personne, il a fait brèche dans le *burg* romantique des systèmes que je combats à mon tour... ses travaux ont précédé les miens de dix ans et j'en ai largement profité.»

BIRKÁS GÉZA.

Löhr: Methodisch-kritische Beiträge zur Geschichte der Sittlichkeit des Klerus, besonders der Erzdiözese Köln, am Ausgang des Mittelalters. Münster i. W. Aschendorff, 1910.

Mióta Janssen Geschichte des deutschen Volkes cz. műve közkézen forog, eleven érdeklődés mutatkozik Németországban a késői középkor történelmének tanulmányozása iránt. Janssennek a reformatio okait érdeklő fejtegetései nem voltak összhangban a hagyományos felfogással, a minek folytán üdvös eszmesurlódás indult meg a katolikus és protestáns történetírók között. Egy igen kényes ütközőpont az irodalmi harcban: a papság erkölcsi állapota közvetlen a reformatio előtt. A protestánsok felfogása e téren erősen pessimistikus jellegű. Úgy ők az ő sötétebb, mint a katolikusok az ő derültebb színezetű álláspontjukat új történeti anyag felkutatásával törekszenek igazolni. Méltányolható ez a versengés a történelmi horizont tágulása, de egyúttal a módszertani eljárás kritikája szempontjából is, a mennyiben a kutatók világosan látják, hogy a közöttük fenforgó ellentéteknek számos esetben a fogyatékos történelmi autopsia a forrása.

Löhr munkája főleg az utóbbi szempontból kíván a kérdés tisztázásához hozzájárulni.

A tételét illető forrásokat két csoportba osztja; az egyikbe tartoznak az elbeszélő művek, a másikba ama történelmi emlékek, a melyek bizonyos hivatalos ügymenet lefolytatásáról adnak számot, mint pl. a jegyzőkönyvek, a canonica visitatiók, a behajtott büntetéspénzekekről szóló számlák, stb. A mennyiben az elbeszélő jellegű források majdnem óhatatlanul alanyi színezetűek, a második csoportba sorolt hivatalos feljegyzések s ezek között is elsősorban a *büntetéspénzek számlái* tekinthetők a legtöbb tárgyilagossággal rendelkező történelmi forrásoknak.

Vizsgálódásainak nyers anyagát a xanteni archidiaconatus eddig ismeretlen büntetéspénz-számlái képezik. Emez, az erkölcsi állapot jellemzése szempontjából értékelhető, negatív forrásművek száma meghaladja a negyedszázat s szerencsésen eloszlódnak a XV. sz. majdnem minden évtizedére.

A számlák tanúsága szerint a pecsétörtől, mint az egyházi büntető hatalom hivatalos képviselőjétől, elmarasztalt laikusok száma jóval kisebb a papokénál.

Ennek az a magyarázata, hogy a laikusok vétségeinek elbírálása az esperesek és plébánosok kiküldött bíróságainak hatáskörébe tartozott. A pecsétörök a fennálló gyakorlat szerint csak abban az esetben szoktak közbelépni, ha a kiküldött bíróságok fegyelmező eljárása hatástalan maradt. Egyébként sok helyütt a világi hatóság is meg szokta torolni az erkölcsi kihágásokat. Másképp állott a dolog a papokat illetőleg. Itt nagy a valószínűség, hogy rendezett egyházkormányzat mellett a papoknak egyetlen súlyosabb bűnc sem maradt büntetés nélkül. Velük szemben az esperesek — az atyai megintést leszámítva — büntetőjoggal nem rendelkeznek s szabályzatuk arra kötelezte őket, hogy a felderülő fegyelmi ügyekről hivatalos jelentést tegyenek a pecsétörnek. Helytelen dolog tehát a laikusok és papok büntetéseinek aránytalanságát az utóbbiak rovására értelmezni, mint pl. Tschackert, Hashagen, stb. cselekszik.

A jelen kérdéssel kapcsolatos, téves következtetéseknek helyesbítése után megállapítja a szerző, hogy a xanteni számlákon szereplő klerikusok száma a XV. században 1496-ig egyetlen egyszer haladja meg a hatot. A ballépések száma pedig a pontos feljegyzések szempontjából legkevésbé gyanus 12 esztendőben 5·08 átlagot tesz ki. Miközben a vétkes papok százalék számának megállapítása kedvéért a xanteni klerus teljes személyzetének kinyomozására fordítja figyelmét, Tschackert egyik művével

polemizálva érdekes pillantást vet az egyházi administratio hivatalos közegeire, olyan címeket és állásokat sorolva fel, a melyek manapság ismeretlenek. Ennek alapján kimutatja, hogy a xanteni archidiakonatus 148 községében 600 körül ingadozott a lelkészek száma. Így tehát a kérdéses területen a papság $\frac{5}{8}$ %-át sújtotta büntetés a XV. században.

Ezzel az eredménnyel szép harmoniában mutatkoznak azon egykorú jelentések, a melyek a rajnai püspökségek papjainak erkölcsi életéről diesérettel emlékeznek meg. Szerzőik között Luther a koronatanú, a ki szerint a papság többsége erényes életet folytat.

A munka utolsó részében Löhr azon alapokokat vizsgálja, a melyek a XVI. század általánosan elismert nagy erkölcsi sülyedését előidéztek. Denifle és Janssen ez érdemben Luther elméleti tételeit teszik felelősekké, főleg azokat, a melyek a házasságra vonatkoznak — eltörölve annak szentségi jellegét. Itt Hashagennek három vádpontját veszi bonczkés alá, a melyek szerinte az erkölcsi hanyatlás kútforrásai voltak, t. i. hogy az egyház a defectus natalium alól sűrűen osztogatta a felmentést; hogy a «hivatalos egyházi tantételeknek» a nők iránt tanúsított nagy ellenszenv az ellenkező végletbe sodorta az emberiséget; végül hogy az egyház az erkölcsi vétségeket aránytalanul csekély büntetéspénzzel róttá meg.

Löhr az első vádat illetőleg Sauerland kimutatásaira hivatkozik, a melyek tanúsága szerint a 14. században — közelebbi statistika nem állván rendelkezésre — 60 év leforgása alatt három papi gyermek kapott dispensatiót a kölni egyházmegyében. Így hát a defectus natalium alól adott felmentés kivételes jelenségnek tetszik; messzemenő következtetéseknek talapzatul nem szolgálhat.

Az a bizonyos «Weiberfeindlichkeit» a «hivatalos egyház» tantételének nem tekinthető. A szónokokat az érzékiség ellen folytatott küzdelemben a hev sokszor elragadta s túlzásokba vitte. Érthető ez főleg abban az időben, a mikor a kor egyik égető sebé a papok sűrűen előforduló concubinátusa volt. A hivatalos egyháznak a nőnemről s a házasságról emelkedett fogalmai vannak, de az ide vonatkozó értesítéseket, a melyek a vádaknak a tárgyi igazság szempontjából kívánatos ellensúlyozására szolgálának, mérsékeltebb buzgalommal szokták nyilvántartani.

A mi a büntetéspénzeket illeti, ezek kiszabása a pecsétör

hatáskörébe tartozott. A megállapított összegek nagysága egyöntetű s hivatalos egyházi taksának semmiesetre se tekinthető. Azt a vádat, hogy az egyház a nemi kihágásokat «hihetetlenül kicsiny», az egyházi rendeletek megvetőit «hihetetlenül nagy» büntetésekkel sújtotta, nyilván megczáfolják a niederrheini provincia idevonatkozó adatai. Ezekből kiderül, hogy a legegyszerűbb nemi ballépés körülbelül 5% évi jövedelmétől fosztotta meg a vétkes papot; a minősített érzéki bűn pedig jóformán a kenyeret vette ki a szájából.

Ez az értekezés, a mely a Reformatiionsgeschichtliche Studien und Texte sorozat 17. számát alkotja, a maga módszertani s kritikai elveivel tanulságos fényt derít a reformatio történetének egy fontos részletkérdésére. Tanulmányozása felébreszti bennünk azt a meggyőződést, hogy ama régi idők értékelésében még mindig eleven s friss szenvedélyek akadályozzák a tiszta látást s a közkeletű hagyományok a tárgyi igazság szempontjából higgadt s beható revisióra szorulnak.

KISS ALBIN.

Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. A M. Tud. Akadémia történelmi Bizottságának megbízásából. Dr. Gerevich Tibor és dr. Jakubovich Emil közreműködésével közli Berzeviczy Albert. Budapest, 1914. I—LXVII+1—544 l. (Magyar Történelmi Emlékek I. oszt. Okmánytárak XXXIX. köt.) Ára 15 korona.

Berzeviczy Albert, a M. Tud. Akadémia nagymunkásságú elnöke azon széles körben feltűnést keltett, most már francia és spanyol kiadásban is megjelent, legközelebb olasz nyelven is megjelenő művét, melylyel még 1908-ban gazdagította magyar történelmi irodalmunkat,¹ mult évben egy újabb nagyjelentőségű művel egészítette ki: *a fent említett okirat-kötettel*. Eredetileg ez okiratokat, vagy legalább is azok nagyrészét Beatrix életrajzával együtt, annak függelékeként szándékozott volt kiadni, de az említett könyv nagy terjedelme s a közlést megérdemlő okiratok

¹ *Beatrix királyné (1457—1508)*. Történelmi élet- és korrajz. Magy. Tört. Társulat kiadása. (Magy. Tört. Életrajzok XXIV. évfolyam.) Budapest, 1908.

nagy mennyisége azt neki lehetetlenné tették. Annál készségesebben felelt meg az Akadémia Történelmi Bizottsága megbízásának s adta ki most külön kötetül az egész okirat-anyagot.

E műhöz a szétszórt anyagot hazai és külföldi, főleg olasz földön levő levéltárakból gyűjtötte egybe, nevezetesen hazánkban: a Magyar Országos, a Magyar Nemzeti Múzeum, a pozsonyi, a bártfai, az eperjesi, a selmeczbányai, a körmöczbányai, a kassai városi levéltárakból, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Perényi- és báró Jeszenák-féle családi levéltárakból, a gróf Erdődy-család galgóczi s az esztergomi káptalan házi levéltáraiból; Ausztriában a bécsi cs. és kir. udv. és állami, a bécsi egyetemi s a bécsi városi levéltárakból, a gróf Czernin-család neuhauseni levéltárából; Belgiumban a brüsszeli állami és országos levéltárakból; Németországban a boroszlói állami s a drezdai állami főlevéltárakból; Franciaországban a párisi Bibliothéque Nationale levéltárából, Olaszországban pedig a velencei állami és a Sz. Márk-féle könyvtárakból, a modenai állami, a firenzei Medici-féle, a mantovai állami Gonzaga-féle, a nápolyi Bibliotheca Nazionale-féle levéltárakból. Összegyűjtött összesen 333 oklevelet, melyek az 1463—1508-iki évek időtartamára vonatkoznak. Külön függelék-kép közli azonkívül a mantovai Gonzaga-levéltárakból Beatrix királyné életére vonatkozó okmányok fontosabb részleteit az 1474—1508. évekből, összesen 42 darabot. Az összes okiratok tartalma követi jelentések, követi utasítások, családi jelentések és levelezések, melyek nagyérdekű világot vetnek az akkori kor viszonyaira és eseményeire s felette tájékoztatóak is úgy a hazai, mint a hazánkkal összefüggő nemzetközi ügyek megismerésére. A közölt okiratok latin, német, de túlnyomólag olasz nyelvűek s használhatóságukat az teszi könnyebbé, illetve hasznosabbá, hogy rövidítéseikben feloldva s titkos jegyeikben megfejtve olvashatja az olvasó. A mellett vonal alatti jegyzetekben bőséges magyarázatok, megfejtések, helyreigazítások, datumjavítások, hely- és zemélynévhelyesbítések által válnak könnyebben és biztosabban felhasználhatókká. Zárjel közé tett írásjelekkel figyelmeztet kétes értelmű, különös formájú vagy helyesírási szavakra. Míg a közlési hűség és pontosság kedvéért a tulajdon- és a földrajzi neveket a szövegben pontosan az eredeti szerint közli, addig regestában, jegyzetben s indexben helyesbítve adja azokat. A németnyelvű okiratok átiratában a Stieve-féle helyeseknek ismert s újabb okiratközlésekben alkalmazásba jutott elveket követi. Az okiratok

közlésében el van továbbá hagyva mindaz, a mi Beatrix királynővel s a magyarországi viszonyokkal szoros összefüggésben nincsen, mégis eltekintve a kihagyásoktól és kivonatolásoktól. a testes kötet egészben összefüggő egészet képez s oly sok irányban tájékoztatja a búvárkodó olvasót, hogy közlőjét méltán megilleti a teljes elismerés és méltánylás a történetírók és történetkedvelők részéről. Az okiratkötet kiadása, mint az előző szövegkötet hitelesítő és kiegészítő tartozéka történetirodalmunk kiváló hézagpótló nyeresége. Hisz nemzeti történetünknek egyik legjelentősebb s legragyogóbb szakaszát épp a nagy Mátyás király kora teszi s így minden adat, mely e dicső s a külföld eseményalakulásaira is annyira kiható történet megismerésére alkalmas, hálaára kötelez mindnyájunkat. A Mátyás király oldalán állott s a közügyekre nem közönséges asszonyi módra befolyt külföldi hitves életviszonyainak, valamint úgy házi, mint családi, országos és nemzetközi szereplésének megismerése egyik főérdekű s mondhatni követelő nemzeti igényünk, mert lett legyen bárminő is az aragoniai olasz nő gyöngesége, nagyravágyása, vadállati szenvedelme vagy akár bűne, azt mégis életíratának olvasója nem veheti tagadásba, hogy voltak erényszámba jövő s méltánylásra számítható kiváló jótulajdonságai is s már egymaga az a tény, hogy egyik legnagyobb nemzeti királyunk neje volt, biztosítja számára minden gáncs daczára is az elismerő és részvevő közérdeklődést. Ha az okiratban most közzétett irományok, illetve azok kivonatolásai Beatrix életrajzát több évvel későbbben követik a publicatióban, mégis hangsúlyozandó részünkről, hogy az Életrajzban közölt tényeket ezek nem változtatják meg lényegükben, csakis *kiegészítik* öröndetes módon azt a képet, melyet magunknak a nagy fényben úszott s végül tragikusan elbukott, siralmas hajótörést szenvedett fejedelmi nőről megalkottunk.

ORTVAY TIVADAR.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

M. Ritter folytatja a történetírás fejlődését tárgyaló nagyszabású tanulmányát (*Studien über die Entw. d. Geschichtswissenschaft*, Hist. Zeitschrift. 13. Bd, 2. H.) E cikkben a humanizmus, reformáció és ellenreformáció nagy történetírói közül a következők kerülnek sorra: Machiavelli, Sleidan, de Thou, Clarendon, Guicciardini, Richelieu, Chemnitz és Pufendorf.

H. Dreyhaus «*Niebuhr auf der Flucht der preussischen Behörden 1806/07*» címen (Hist. Zeitschrift, 14. Bd, 1. H.) N. életének legválságosabb éveit világítja meg. Rajongása Nagy Frigyes alkotása iránt és saját becsvágya vezetik N.-t Berlinbe porosz állami szolgálatba pár nappal a jénai csata előtt. Végig szenved a nagy menekülést s egy ideig határozott szándéka elhagyni a sülyedő hajót. A királyi kegy sugarai azonban visszatartják és sorsát Poroszországhoz csatolják.

Max Lenz, *Rankes biographische Kunst und die Aufgaben des Biographen* (Preuss. Jahrbücher. 149. 385.). R. tulajdonképpen nem írt életrajzokat. Czím szerint ilyeneknek nevezhető műveiben az egyéniség a maga színeivel többé-kevésbé beleolvad a köztörténetbe. Még Wallensteinja is saját szavai szerint történelemmé kiszélesedő életrajz. Nem mintha hiányzott volna nála a vágy, vagy a tehetség az egyéni lélek titkaiba való elmélyedéshez. Főleg fiatalabb éveiben észlelhetjük e hajlandóságot. De minél inkább azt a czélt tűzi maga elé, hogy a világtörténelem «mesé»-jének fővonalait megrajzolja, annál inkább a nagy történeti összefüggések magaslatáról nézi az egyént s annál inkább lesznek nagyvonásuakká jellemzései. Az igazi életrajzíró nem is nélkülözheti ezt az álláspontot, mert egyedül ez mondhatja meg kit és mit érdemes leírnia. A biographusban mindig egy historikusnak kell rejtőznie, mint a hogy R. jellemképeinek is e történeti levegőbe való behelyezés adja meg az igazi életet és művészi értéket.

Herm. U. Kantorowicz (Volksgeist und historische Rechtsschule, Hist. Zeitschrift. 12. Bd, 2. H.) kritikai és kiegészítő megjegyzéseket fűz ahhoz a legújabb irodalomhoz, mely a népszellem fogalmának genesisét és fejlődését kutatja. Keresi ennek nyomait a felvilágosodás és romantika fő képviselőinél, majd tárgyalja azon szerepet, melyet e fogalom Montesquieu és Herder történetbölcseletében, Humboldt Vilmos és Grimm Jakab nyelvészeti, Schelling és Hegel metaphysikai rendszereiben játszik.

MADZSAR IMRE.

Könyvek. *Musatti*, Eugenio: Storia di Venezia. Nuova edizione. I—II. köt. Milano, 1914—15. 458, 489 l. — *Ferorelli* Nicola: Gli Ebrei nell'Italia meridionale, dall'età romana al secolo, XVIII. Torino, 1915. XXII, 261 l. — *Wilcken*, Ulrich: Über Werden und Vergehen der Universalreiche. Bonn, 1915. 38 l. — *Kottke* H.: Geschichte der Juden. Frankfurt a/M., 1915. IX, 457 l.

G. P.

Ókor.

Báró Bissing Frigyes Vilmos: Ägyptische Weisheit und griechische Wissenschaft (Neue Jahrbücher f. d. Klass. Altertum Gesch. u. d. Literatur. 1912. évf. 81—97. l.) cz. értekezésében azt állítja, hogy a régibb források a javított naptár kivételével semminemű értékes tudományos felfedezést vagy elméletet sem vezetnek vissza Egyiptomra, hogy az egyiptomi tudományosság, miként általában a keleti, tulajdonképen csak anyagot szolgáltatott a görög tudománynak.

Laqueur Richárd szerint *Ephoros* (Hermes, 1911. évf. 161—206, 321—354 l.) 30 könyvre osztott nagy munkájában a történetet nem annalistikusan adta elő, hanem tárgyak szerint csoportosítva. Így a 27-ik könyvben Fülöp hatalmának megerősödését a Balkán-félszigetnek középső és északi részeiben adta elő Perinthos ostromáig 340-ben, a 28-ikban és 29-ikben a sicíliai eseményeket, a 30-ikban pedig, a melyet már csak fia, Demophilos, dolgozott és adott ki, a szent háború történetét 357-től 346-ig. Ez a csoportosítás összefüggött a munkának morális és pädagogiai tendenciájával. Összefüggő történeteket azért adott, hogy az e történetekből levonható erkölcsi tanul-

ságok, a melyekről az egyes könyvekhez írt *προοίμιον*-okban megemlékezett, jobban kitűnjenek. Ebben a tekintetben is mesterének, Isokratesnek, befolyása alatt állt, a ki beszédjeibe terjedelmes történeti excursusokat szőtt bele, a melyeket elméleti tételének igazolására használt fel. Ephorosnak egy-egy könyve is tulajdonképen ilyen historiai *ἐπιδείξεις*, csakhogy míg Isokrates az eseményeket inkább ismereteseznek tétélezi fel és az eseményekből levonandó tanulságokra helyezi a fősúlyt, addig Ephoros, mint historikus, az eseményeknek objectiv elbeszélésével akarja a *προοίμιον*-okban megnevezett tanulságokat megvilágítani. A tanulságok általánosabbak is és csak arra vonatkoznak, hogy a ki jót tesz, dicsőséget szerez magának, míg vele szemben a gonosz embert büntetés és gáncs éri. Munkája tulajdonképen ezt az erkölcsi tételt megvilágító történeti monographiák sorozata. Mint ilyen némileg mintául szolgálhatott a Sallustius-féle történeti monographiáknak, a melyek azonban nem annyira erkölcsi, mint inkább politikai tendentia szolgálatában álltak. Ezzel szemben az oxyrhynchosi historikus annalistikus módon adja elő a történetet és már csak ezért sem lehet Ephoros.

Adcock F. E. (The Source of the Solonian chapters of the Athenaion Politeia. Klio. 1912. évf. 1—16 l.) azt a véleményét fejezi ki, hogy Plutarchosnak és a Kenyon-féle Athenaion Politeia-nak Solonra vonatkozólag közös forrása Androtionnak atthisa.

Holleaux Móríczy Ardys et Mithridates című cikkében (Hermes. 1912. évf. 481—491. l.) azt bizonyítja, hogy Nagy Antiochosnak ilyen nevű fiai nem voltak. Ott, a hol Livius róluk, mint Antiochos fiairól szól, az «et» vagy «que» kötőszócska maradt ki. Ardys, Antiochosnak máshonnan is ismert hadvezére, nem volt a királynak rokona; Mithridates pedig Polybios szerint unokaöccse volt.

Filow B. (Die Teilung des Aurelianischen Dakiens. Klio. 1912. évf. 234—239. l.) egy a bolgár főváros környékén Bov nevű falu közelében talált feliratot közöl, a mely arra vall, hogy már Aurelianus két dák provinciát szervezett: Dacia ripensist és Dacia mediterraneat. A Dardania provinciát Filow szerint csak Diocletianus szervezte.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. *Pianza*, Giovanni: Materiali per la etnologia Antica toscano—laziale. I. köt. Milano, 1915. 4-r. XXXI, 492 l. — *Varere*, Prospero: Ricerche di storia militare dell'antichità. I. rész. Palermo, 1914. 164 l. — *Blume* Erich: Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge aus römischer Kaiserzeit. II. kötet. Würzburg, 1915. XIII, 212 l. — *Hall E. H.*: Excavation in eastern Crete. Philadelphia, 1914. 185 l.

G. P.

Középkor a XIII. század végéig.

A *Neues Archiv* 38. köt. 2. füz. 527. és következő lapjain Harry *Bresslau* Nagy Károlynak egy keltezetlen hamis oklevelét közli Tomaso Diplovataccio humanistának a velencei Marcianában levő kéziratából. Az oklevél a torcelloi püspökség felsorolt birtokainak a császár által való megerősítéséről szól. Bár az oklevél kétségtelenül hamis, mégis beces. mert Bresslau megállapítja, hogy a hamisító Nagy Károlynak egy, valószínűleg 803-ban kelt oklevelét használta mintául. Elég határozottan megállapíthatók a hamisítványnak azok a részei, melyek ebből a hiteles oklevélből származnak. Minthogy pedig a 803-iki oklevélnek ekként visszaállítható részei I. Frigyesnek 1177 augusztus 3-án ugyancsak a torcelloi püspökség részére adott oklevelének egyik passusát világosabbá teszik és annak helyesebb értelmezését segítik elő (a velencei és a longobard-italiai területnek állítólag Nagy Károly alatt történt elhatárolásáról van szó), a hamis oklevélnek pozitív történeti értéke is van.

SZENTPÉTERY IMRE.

«*Zwei gefälschte karolingische Gerichtsurkunden*» címmel *M. Stimming* a *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* XXXV, 1914. évfolyam 495—501. lapjain két karolingi oklevélről számol be, melyeket másolatban I. K. Dahl, mainzi historikus hagyatékában talált. Egyik 816-ból, másik 869-ből van keltezve. Mindkettő F. D. Bodmann, ismert oklevélhamisító másolatában jutott Dahlhoz. Kimutatja, hogy mindkét oklevél hamis és pedig Bodman itt is szokott módszerét követve, valódi okleveleket vett keretül s ezek szövegébe szúrta be az általa költött részeket.

Carl Schambach «*Beiträge zu den Regesten Christians*

von Mainz» című cikkében (Mitteilungen des Instituts für österreichische Gesichtsforschung XXXV, 1914. 502—509.) első-sorban Barbarossa Frigyesnek egy, a maastrichti S. Servæus prépostság számára kiállított oklevelével foglalkozik, a melyet Fiekerrel ellentétben 1167 első két hónapjára tesz. Ezenkívül még két más, Christián érsekkel vonatkozásban levő oklevél datumát javítja ki.

PATEK FERENCZ.

A *Neues Archiv* 38. köt. 2. füz. 559. és k. lapjain F. Güterbock I. Frigyesnek két oklevelét tárgyalja. Az egyiket, mely 1174-ben kelt, Haller «Die Marbacher Annalen» című művében XIII. századi hamisítványnak nyilvánította. Güterbock palaeographiai bizonyítékok alapján védelmébe veszi az oklevelet, kimutatva, hogy az oklevél írása teljesen megfelel a XII. század írásjellegének, de — mint Scheffer-Boichorst véli — talán nem a császári kancelláriából került ki, hanem — mint az a magyar gyakorlatban is szokásos volt — maga az adományos állította vagy állíttatta ki. A másik oklevél, ugyancsak Neuburg részére, 1165-ben kelt. Stumpf ezt kétségtelenül hitelesnek tartotta, csupán a datum van szerinte rasurára írva. H. Block és az előbb említett Haller az oklevél hitelességét teljes egészében kétségbevonják. Az oklevélnek Güterbock kívánságára reagens szerekkel történt vizsgálata arra a meglepő eredményre vezetett, hogy nemcsak a datum, hanem az oklevél többi része is rasura nyomait mutatja és valószínűleg az egész oklevelet I. Frigyesnek eredeti, pecsétjében is hiteles oklevelének hártájára írták, melyről előzőleg az írást eltüntették. Az eredmény érdekes, de a magunk részéről csodálkozunk azon, hogy az oklevélnek a veszedelmes reagentiával való kezelésére a darmstadti levéltár megadta az engedélyt. Az oklevélnek esetleges tönkretétele olyan kockázat, a melyért nehéz a teelölösséget elvállalni.

SZENTPÉTERY IMRE.

Könyvek. *Caetani*, Leone: Annali dell' Islam. VII. köt. (A Hedsra 24—32 évei.) Milano, 1914. 4-r. IV, 600 l. — *Forst-Battaglia* Ottó: Vom Herrenstande. II. füzet. Leipzig, 1915. 130 l. — *Twetsch* Ernst: Augustin, die christliche Antike und das Mittelalter. München, 1915. XII, 173 l.

G. P.

Középkor a XIII. századtól az újkorig.

Genuai levéltárakból közöl néhány oklevelet Theodor Hirschfeld *Róma városa és a pápaság történetéhez a XIII. században* (Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. XVII. köt.). Az oklevelek az 1258—1289 közti évekből valók és részben Genuának politikai és egyházi összeköttetéseire a curiával, részben kereskedelmi viszonyaira Rómával vetnek világot. Az oklevelek közül közelebbről érdekelheti hazai történettudományunkat a IV. számú, Johannes de Ungaria, Ottobuvni bibornok senesalljának 1266 február 18-án Genuában kelt végrendelete, a ki világi ember volt és a kinek Pál clericusát is megismerjük az okleveléből.

A pápai kancellária által kiállított transsumtiók a diplomatika legritkább darabjai közé tartoznak. Ilyenek csak csekély számban maradtak reánk. A legrégebb ilyen transsumtum IV. Sándor pápa első évébe esik. A transsumált oklevelek a sicíliai királyságra vonatkoznak és a hohemburgi örgrófok részére adattak ki IV. Incze és IV. Sándor által. Összesen tíz oklevél transsumálásáról van szó, melyek eredetei Londonban a Public Record Officeban őriztetnek. Diplomatikai szempontból P. M. Baumgarten méltatta e transsumtumokat: *Die transsumierende Tätigkeiten der apostolischen Kanzlei* értekezésében (Römische Quartalschrift. 1915. évf. I. füzet), a melyek szövege Rymer munkája alapján ismeretes. Arra a kérdésre, hogy kinek rendeltére, illetve megkeresésére készültek ez átiratok, Baumgarten azon nézetének ad kifejezést, hogy a pápa egyenes utasítására végezte a kancellária ezt a mindenképen szokatlan munkát.

Manfréd történetéhez közöl adalékokat Robert Davidsohn, Florencz nagyérdemű történetírója a Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken XVII. kötetében. Közleményei három pontra vetnek világot, ú. m. a király adminisztrációjára a toscanai részeken, a hol Lucca és Arezzo álltak legtovább ellen a királynak, de végül ők is kénytelenek voltak behódolni. A birodalom jogainak gyakorlása Manfréd által a komunitások rovására ment, a mi alkalmasnak mutatkozott későbbi conflictusok felidézésére. Részletesebben szól Baldus sienai jegyzőnek a IV. Orbán és a sicíliai király között folyó tárgyalásokra világot vető jelentéséről, a melyet F. Schneider 1263-ban keltnek mond és ebből a föltevésből kiindulva (*Manfreds Versöhnungs-*

politik, ugyanazon folyóirat XV. kötetében) azt következteti, hogy Manfréd háromnegyed évvel az Orbánnal folytatott tárgyalások megszakítása után azokat újból fölvetette. Davidsohn, a ki ez oklevelet 1262-re tette, hosszas fejtegetésben kel nézete védelmére és döntő bizonyítékkal hozza fel azt, hogy az oklevél keltezési helyéül — a mely el volt mosódva — reagentiák alkalmazása mellett, minden kétséget kizárólag Montefiascone állapítható meg. Minthogy pedig Montefiasconében Orbán pápa 1262 július—októberében tartózkodott, megdől Schneidernek úgy kor-meghatározása, mind pedig minden ehhez fűzött combinatiója. Foglalkozik Manfrédnak azon tervével, hogy családi összeköttetésbe lépjen Anjou Károlylyal, azonban arra, hogy Manfréd gyermekei közül melyikre vonatkozott e házassági terv, Davidsohn fejtegetései sem vetnek világot.

Karl Dieterle egy nagyobb tanulmányt kezd meg a Römische Quartalschrift, 1915. évi I. füzetében a nápolyi királyságnak és a nagy olasz városi communitásoknak viszonyáról a konstanzi zsinathoz. (*Die Stellung Neapels und der grossen italienischen Kommunen zum Konstanzer Konzil.*) E kérdéssel régebben már Erler is foglalkozott a Raumer-féle Historisches Taschenbuch 1889. évfolyamában, a hol Florencznek és Nápolynak viszonyát a schizmához világította meg. Dieterle értekezéséről befejezte után mondhatunk csak összefoglaló ítéletet, a most megjelent első részben nagy vonásokban igyekszik összefoglalni azokat a különböző szempontokat, melyek Nápolynak és a nagy olasz communitásoknak így Florencznek és Velenczének magatartását az egyházszakadás kérdésében irányították. Velenczénél a konstanzi zsinattal szemben követett politikáját illetőleg kereskedelmi szempontok is közrejátszottak. Az a része tanulmányának, a melyben Nápoly viszonyát a konstanzi zsinathoz kezdi tárgyalni, eddig kiadatlan anyagra is támaszkodik, a melyet tanára, H. Finke, bocsátott rendelkezésére. Tanulmányára, ha be lesz fejezve, még vissza fogunk térni.

ÁLDÁSY ANTAL.

Könyvek. *Pastorello*, Ester: Il copialettere marciano della cancellaria carrerese (1402—3). Venezia, 1915. 4-r. XXIII, 490 l. — *Anderloni*, E. és *Lazzati*, A.: Statuti dei laghi di Como, di Lugano del sec. XIV. II. köt. Roma, 1915. 368 l. — *Monticolo* G. és *Besta* E.: I capitolari delle arti veneziane . . . dalle origini al 1330. III. köt. Roma, 1914. XIII, 416 l. G. P.

Reformatió és ellenreformatió.

1535—36-ban járta be másodszer Jacques Cartier a Szent Lőrincz-folyam vidékét s mint gyarmatosításra igen alkalmas területet festette azt le. De ép ez az időpont nem volt alkalmas tervei keresztülvitelére. Később azonban a király mindent megtett támogatására s 1538 után meg is kezdték az előkészületeket. Ezek a készülődések azonban Spanyolországban nagy nyugtalan-ságot keltettek s miután V. Károly tiltakozása I. Ferencznél nem járt eredménnyel, az erélyes visszautasítás csak növelte az aggodalmat. Kémekeket küldtek mindenfelé, a kiknek jelentést kellett tenni tapasztalataikról. Ilyen jelentést talált a bécsi állami levéltárban R. Hápke s közölte a *Hansische Geschichtsblätter* 1911. évfolyamában. (*Der erste Kolonisationsversuch in Kanada.* 1541—43.) Mivel ez a San-Maloban 1541 áprilisában kelt jelentés sok eddig ismeretlent tartalmaz, Ch. de La Roncière újra le-nyomatta a *Bibliothèque de l'École des Chartes* 1912. évfolyamában s alapos bevezetéssel látta el, a melyben elmondja Cartier harmadik útjának előzményeit s röviden vázolja e sikertelen út lefolyását és végét. (*Notre première tentative de colonisation au Canada.*) (E cikkkel kapcsolatban említjük meg H. P. Biggar munkáját, mely Cartier elődeinek Cabot stb. északamerikai útjairól szól: *The precursors of Jaques Cartier (1497—1534).* A *Collection of documents relating to the early history of the Dominion of Canada.* Ottawa, 1911.)

V.—L. Bourilly: *Les diplomates de François I. Antonio Rincon et la politique orientale de François I. 1522—1541.* (*Revue Historique* 1913.) Rincon az első és sokáig a legfőbb agense volt I. Ferencz keleti politikájának; szerző azt tűzte ki célul, hogy e neves diplomata alakját jobban megvilágítsa. Számos magyar vonatkozása van tanulmányának s így közelről érdeklí a magyar történetírást is, annyiival is inkább, mert sok kiadatlan francia forrást is felhasznál.

Érdekes, hogy Normandia, a mely mindig mint a hagyományokhoz erősen ragaszkodó, újításoktól húzódozó vidék volt ismeretes, oly nagy buzgalommal karolta fel a reformatiót. H. Perroux a *Revue Historique* 1913. évfolyamában megjelent tanulmányában azzal a kérdéssel foglalkozik, milyen szerepe volt ebben a cœni egyetemnek. Az egyetemek ugyanis nagy szerepet játszottak koruk szellemi mozgalmában, át voltak hatva a huma-

nismus eszméitől s így érthető, hogy hamar magukba fogadták s terjesztették a reformáció tanait. Ezt tette a cæni egyetem is. Perrout alaposan foglalkozván tanáraival, munkásságukkal és hallgatóival, megállapította, hogy 1560—68 táján már teljesen áthatotta az egyetemet a calvinismus s nagy részben protestans volt már. (*La réforme en Normandie et les debuts de la réforme à l'université de Caen.*)

A *Századok* 1914. évi 1. füzetében dr. Dézsi Lajos Wathay Ferencznek (szül. 1568). a katona költőnek életét és verseit ismerteti, a ki sok harc után 1602-ben török fogságba kerülvén, a konstantinápolyi Fekete-toronyban rajzolgatással és lantja pengetésével igyekezett feledtetni nehéz rabsága keserű kinjait. Megírta az atyja s az ő élete történetét s két históriás énekben kora nevezetesebb magyar-török csatáit és várostromait, melyekben neki is szerepe volt.

Ed. Rott: Richelieu et l'annexion projetée de Genève. (Revue Historique. 1913.) A XVI. század második felében Genf függetlensége állandóan foglalkoztatta a Louvre diplomatiáját. Richelieu fellépte kritikus időpont volt a genfiekre nézve; s hogy az ő tervei, a melyek megsemmisítését célozták, nem sikerültek, azt a hatalmak közti surlódásoknak, a svéd győzelmeknek s Gusztáv Adolf hallgatolagos protectiójának köszönhetette a kis köztársaság.

HOLUB JÓZSEF.

Könyvek. *Cianci*, Sanseverino Ruggiero di: Matteo Cristiano, governatore generale delle armi della repubblica di Napoli (1747—48). Napoli, 1914. 110 l. 8 mell. — *Newton A. P.:* The colonizing activities of the English Puritans, the last phase of the Elizabethan struggle with Spain. New-Haven, 1914. XI, 344 l.

G. P.

Újkor a harminczéves háborútól 1789-ig.

A *Historisches Jahrbuch* 35. Bd, (1914) 3. H. 543—590. és 4. H. 753—780. ll. «*Zur bayerischen Geschichte unter Ferdinand und Max Emanuel*» czímmel ír hosszabb cikket *Dürrwächter*. Eredetileg referatumnak készült a Riezler-féle *Geschichte Bayerns* 7. és 8. kötetéről, de különböző levéltári leletek révén, a melyeknek legérdekesebb 14 darabját szerző függelék-

ben közli, érdekes áttekintéssé vált a két fejedelem korszaka felett. Azt a nagy különbséget, a mely Ferdinand Maria és Max Emanuel uralkodása között észlelhető, az író három tényező egymásmellé állításával igyekszik magyarázni. Ezek: a fejedelmek egyénisége, a bajor nép, az ország érdekei. A két fejedelem teljesen ellentétes egyéniség; Ferdinand Maria békeszerető, a vég-sőkig óvatos, vallásos ember, igen nagy befolyást enged tanácsosainak, a kik közül egyik-másik — pl. Öxel — nem méltó bizalmára. A még fia nincs, minden nagyobb vállalkozástól tartózkodik, így semmi módon sem akarja jelölteni magát az 1657-iki császárválasztáson. Miksa Emanuel impulsív természet, tanácsosai háttérbe szorulnak mellette, hajlik a végletekre, a mi gyors csatlakozásából is kitűnik először a császári, majd a francia párt-hoz. Családjára, nemzetére igen büszke. Érdekesen mutatja ki aztán a szerző, milyen volt akkoriban a bajor nép gondolkozása s hogyan viselkedett a politikai eseményekkel szemben. Végül az ország érdekeit tárgyaló rész rövid; itt érdekesen jellemzi a sváb és frank kerületek helyzetét. Meg kell említenünk, hogy a cikk közöl vagy idéz oly népekeket is, a melyek vonatkozásban vannak a török háborúk azon mozzanataival, melyekben Miksa Emánuel is részt vett. (Bécs, Buda, Mohács.)

Karl Kovač a *Mitteilungen* d. I. f. ö. G. XXXIV, 1915. 125—134. ll. «*Die diplomatische Geheimschrift der Republik Ragusa*» cím alatt a ragusai köztársaság diplomatái által a XVII—XVIII. században használt titkos írásokkal foglalkozik. Ehhez az anyagot a ragusai levéltárban levő chiffrek, a hozzájuk készült kulcsok adták. Az első chiffreben frott darab a portai követek jelentése 1613-ból. Ezután, különösen a század második felétől számuk gyorsan nő. A titkos írásokban használt rendszerek olasz, nevezetesen velencei hatást mutatnak, a mi természetes, miután a diplomatiái titkos írásnak ott volt a hazája s az érintkezés Itáliával élénk. Különböző használatban volt rendszert jellemez; ezek általában egyszerűbbek, mint az itáliai udvaroknál használatosak. Sajátságuk, hogy elég gyakran görög és különösen szláv betűket is alkalmaznak bennük, bár a köztársaság diplomatiái nyelve az olasz.

PATEK FERENCZ.

A Jamaica Slave Plantation. By Ulrich B. Phillips.
(*The American Historical Review*, April, 1914. Pp. 543—558.)

A XVIII. században a jamaicai czukorültetvényesek óriási hasznáról mesés történetek keringtek. Szerző egy árverésen birtokába jutott a *Worthy Park* nevű ültetvény 1792—1796. évi könyveinek és számadásainak, a melyeket az ültetvény igazgatója, Price Rose, vezetett. Megvannak az évi leltárak, a szerezsen rabszolgák és igásállatok nyilvántartása, adójegyzékek, fizetési lajstromok, a beruházásokra, fölszerelésekre, termésre vonatkozó számadások stb. Ez adatokat szerző, a ki jól ismeri Jamaica történetét, ügyesen és érdekesen dolgozza föl, új világot vetve az ültetvények kezelésére.

Philadelphia.

PIVÁNY JENŐ.

Könyvek. *Baur, Josef: Philipp v. Sötern und seine Politik während des 30jährigen Krieges. II. köt. Speyer, 1914. 58. 447 l.*

G. P.

Legújabb kor.

A *Historische Zeitschrift* 13. kötetének I. füzetében, mely ünnepi füzetként jelent meg Moriz Ritter 50 éves doctori jubiläum alkalmából, *Adalbert Wahl* a 129. és k. II. «Montesquieu als Vorläufer von Aktion und Reaktion» czímen azt az ellentmondást vizsgálja, mely Montesquieu műveiben a forradalom szellemével való egyezés és az azzal való ellenkezés tekintetében megállapítható. Montesquieut úgy ismerjük, mint a forradalmat előkészítő felvilágosultság egyik harcosát. A *Lettres persanes*, az *Esprit des Lois* és a *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* a szabadság eszméjét hirdető művek gyanánt ismeretesek. Alapgondolatuk valóban ez. De behatóbb vizsgálat e művekben sok olyan nyilatkozatot talál, mely sehogy sem egyeztethető össze az 1789-iki forradalmi felfogással. Így az államok természetének különfélesége, melyet Montesquieu sokszor kiemel, a conservatív történeti felfogással egyező; a forradalmárok által oly sötetnek festett középkorról való felfogása is egészen más Montesquieunek. A nemességet az államban egyenesen szükségesnek tartja, a háború szükséges voltáról való felfogása pedig már a Voltaire ellenmondását is kihívta. Ezzel a kettős felfogással Montesquieu egyrészt a forradalom előidézője, de másrészt a reakciónak is előkészítője lett. Voltairen kívül Condorcet és Helvetius is észrevette, hogy Mon-

tesquieu felfogása nem egészen egyezik a forradalom tanaival, minthogy a forradalmi felfogás szerint csak egyféle jó törvény, jó állam stb. van, mely minden körülmények közt beválik, míg Montesquieu szerint a maga helyén a rossz törvény is megállhat.

U. o. a 161. és k. II. W. *Busch* «Württemberg und Bayern in den Einheitsverhandlungen 1870.» czímű tanulmányában az egységes Németbirodalom megalakulásának végső phasisát, a versaillesi tárgyalásokat világítja meg. Ezek a tárgyalások szeptembertől decemberig folytak. Különösebb nehézséget csak Württemberg és Bajorország okozott, a többi állammal nem volt baj. Főkép Bajorország akarta különállását mindenáron biztosítani valamilyen formában. Bajorország, melyet e tárgyalásokban ministerei, Bray és Lutz, sajátságos módon nem egészen egy úton haladva képviseltek, a tárgyalásokban mindvégig megtartotta a tekintélyének megfelelő vezető állását. Busch különös súlyt vet a zárkózott és olykor a viszonyok új alakulatáról tudomást sem szerző Bray minister szerepének megvilágítására.

Danton életének utolsó évét, az 1793. év márcz. 8. és 1794. ápr. 5. közt lefolyt drámát írja le Louis *Madelein* a *Revue des deux Mondes* 1914. évi márcz. 1., márcz. 15. és ápr. 1-iki füzetében egy nagyon élénken megírt hosszabb tanulmányban. Az ismert adatok mellett újakat is dolgoz fel és Danton bukásának történetét érdekesen világítja meg. Kár, hogy forrásairól nem ad számot. — Danton, pár heti távollét után, márcz. 8-án a legkritikusabb időben lépett föl a conventben, mikor a szövetségeseknek az előző évinél veszedelmesebb támadása fenyegette a köztársaságot. Az 1792-iki védelem szervezője egymásután tartja márczius folyamán azt a nagyhatású, szilaj 11 beszédet, melyekben a maga lelkének féktelenségét a nemzetre is át tudta származtatni. Danton ekkor állt befolyásának tetőfokán és Madelein méltán nevezi a közjóléti bizottságot ebben az időben «comité Danton»-nak. De a vezetés nagyon hamar kisiklott az ő kezéből és júliusban a comité Danton már comité Robespierre-ré változik. Ennek főkép a Danton mérsékeltebb fölfogása volt az oka, melyet a külfölddel való teljes szakítás kerülése tekintetében és a királyné ügyében tanúsított. Hozzájárult ehhez az is, hogy éppen akkor kezd kevesebb figyelmet fordítani a közügyekre, a mikor vezető szerepe a legnagyobb erőkifejtést kívánta volna tőle. Ebben valószínűleg ekkori, második nősülése is közrejá-

szott. Bukása mégis szinte érthetetlenül gyorsan következett be. Madelein két dologban keresi a magyarázatot: Danton az ellenségei ellen való védekezésben nem volt elég erélyes, utóbb pedig nagyon is az ellenforradalmár szerepét vállalta. A comitéből való kiválása után hónapokra visszavonult arcisi magányába, mialatt ellenfelei az időt jól felhasználták. Visszatérte után többé már nem tudta állását megszilárdítani, mikor pedig Robespierrenek sikerült Fabret, Desmoulinst és a többieket egyaránt compromittálni, Danton magára maradt. Fogságba vetésének előzményeit, perének tárgyalását, a kivégzést Madelein igen érdekesen adja elő. Jellemző, hogy az esküdtek a szabálytalanul lefolyt tárgyalás végén ugyancsak ingadoztak és végül is annak felvetésével hatottak rájuk, hogy hiszen arról van szó, ki hasznosabb a köztársaságnak: Danton vagy Robespierre? Ez a kérdés fejezi ki Danton tragédiájának lényegét.

—42.

A *Revista Catolică* 1914. 1. számában A. Durcovici a dobрудzsai Tulcea város róm. kath. egyházának történetét vázolja (*Istoricul parohiei catolice din Tulcea*). Dobrudzsa akkor még Törökországhoz tartozott; a kath. egyház 1845-ben alakult s hiveit az előző évben Oroszországból odavándorolt 45 sváb család tagjai alkották; egyházilag az akkori Oláhország «nikápolyi püspök» címet viselő administratora alá tartoztak, ki lengyel, bolgár, olasz missionariusokat küldözött hozzájuk. Az első években a pap a római Propaganda és a bécsi udvar szerény adományából élt, 1848-ban ez is elmaradt. Hogy templomot építhessenek — toronnyal és haranggal — évekig kérelmezik Konstantinápolyban, végre az egész kath. Európában könyöradományokat gyűjtve, megépíthetik.

Az első összeírás szerint 1851-ben a katolikusok száma 187 lélek, ebből 120 német, 20 dalmát-olasz, 12 magyar, 15 örmény, 20 lengyel.

Ugyanezen folyóirat 3. számában J. Bălan a bukaresti róm. kath. érseki megye új sematizmusát ismerteti. A latin nyelvű vaskos kötetben C. Auner a romániai róm. kath. egyház történetét írta meg; a bukaresti érseki megye a régi Havasel fejedelemség és Dobrudzsa területére terjed ki; e területen három püspökség is volt hajdan (Milkó, Szörény és Argyes), de az újkorban már csak címük maradt meg magyar, néha lengyel kano-

nokok számára. Állandó püspöke ennek az egyházmegyének csak a XVIII. század vége óta van, elébb a szófiai püspökség alá tartozott. azután a nikápolyi cz. püspök adminisztrálta Krajováról. 1792-ben teszi át Dovanlia székhelyét Bukarestbe a francziskánus rendházba. («Bărăția», a magyar «barát» szóból.) Utódai azóta mind itt székelnek s 1883-ig a nikápolyi püspöki címet viselik, ekkor kapja meg Pavlival egy egyházmegye az érsekségre emelést.

A lelkészek eleinte kizárólag ferenczesek, Hornstein püspök betelepíti a piaristákat, újabban világi papokat is képeznek. Az angol kisasszonyok és sioniak nevelőintézeteiben s a többi iskolában együttvéve 6151 növendék tanul s ebből nem romániai állampolgár gyermeke 4700, róm. kath. vallású 2947. A hivek száma az egész egyházmegyében kb. 52,000.

Ugyanezen folyóirat 2. számában V. J. Ghica «*Varietăți istorice*» cz. közli apjának Ghika János herczegnek 1849-ben tett moldovai utazásáról irt naplóféle leírását. A fiatal herczeg egész Bădeckerszerű útikönyvet ír, kiterjeszkedik a moldvai községek egész történetére, hosszasan foglalkozik a «hajdukkal», a mi a korabeli betyárromantika szempontjából nagyon érthető.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. Mellini Vincenzo: L'isola d'Elba durante il governo di Napoleone I. Firenze, 1914. XVI, 373 l. — Boselli, Olinto: Linee fondamentali della storia della questione d'Oriente Savona, 1915. 139 l. — Gonnì Giuseppe: La campagna adriatica del 1848—49 e la famiglia Mameli. Firenze, 1915. 108 l. — Volpe M. o. J.: I gesuiti del Napoletano. 1814—1914. 2 köt. Napoli 1914—15. XVIII, 305; XV, 417 l. — Geyer Curt: Politische Parteien und Verfassungskämpfe in Sachsen von der Märzrevolution bis zum Ausbruch des Maiaufstandes 1848—49. Leipzig, 1914. 211 l. — Liman, Paul: Bismarck in Geschichte, Karikatur und Anekdote. Stuttgart, 1915. XI, 300 l. — Ebbinghaus Therese: Napoleon, England und die Presse. München, 1914. XV, 211 l. — Schillmann, Fritz: Otto v. Bismarck. Leipzig, 1915, VIII, 368 l. — Spahn, Martin: Bismarck. Gladbach, 1915. 275 l. — Kühn, Joachim: Wie Lüttich dem Reiche verloren ging. Berlin, 1915. 103 l. — Thiele, Rudolf: Otto v. Bismarck. Gütersloh, 1915. III, 241 l. — Mc. Clure W. K.: Italy in North-Africa, an account of

the Tripolisenterprise. Philadelphia, 1914. ? l. — *Rönsch*, Reinhold: Belle—Alliance. Leipzig, 1914. VII, 104 l.

G. P.

Az 1914-ben kitört világháború. *Fraccaroli*, Arnaldo: La presa di Leopoli (Lemberg) e la guerra austro—russa in Galizia. Milano, 1914. 292 l. — *Macchia*, A.: La conquista del Belgio. Napoli, 1914. 226 l. — *Müller* Rudolf: Drei Wochen russischer Gouverneur. Gumbinnen, 1915. 62 l. — *Arnim* Albr.: Die Welt in Flammen. Berlin, 1915. Füzetekben. — *Brandstaedter*, O. M.: Der Weltkrieg 1914—15. Stuttgart, 1915. Füzetekben. — *Frobenius* Hermann: Der erste Weltkrieg. Hannover, 1915. Füzetekben. — *Hemberger* Andreas: Der europäische Krieg. Wien, 1915. Füzetekben. — *Kirchsen* F. M.: Völkerringen. Aar, 1915. Füzetekben. — *Malkowsky* Emil Ferd.: Der Weltkrieg. Reutlingen, 1915. Füzetekben. — *Voskamp* C. J.: Aus dem belagerten Tsingtau Tagebuchblätter. Berlin, 1915. 140 l. — *Gottberg*, Otto v.: Als Adjutant durch Frankreich und Belgien. Berlin, 1915. 130 l. — *Köbner*, Gertrud: Drei Monate Kriegsgefangen. Erlebnisse einer Deutschen in Frankreich. Berlin, 1915. 214 l. — *Heubner* Heinrich: Unter Emmich vor Lüttich. Unter Kluck vor Paris. Schwerin, 1915. 184 l. — *Kalan* von Hofe: Unsere Flotte im Weltkrieg. Berlin, 1915. VI, 118 l. — *Strantz*, Viktor: Die Eroberung Belgiens. Minden, 1914. 160 l.

G. P.

Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban.

E. Fischer *Korrespondenzblatt 1914*. («*Die Thraako-Illyrier und die Arimier*») Wirth és Densusanu, valamint számos — részint azonban modern — helységnév alapján be akarja bizonyítani, hogy az illyrek és tharakok a satem csoporthoz tartozó indogermánok, kik a többi törzsnél korábban kerültek délfelé és a balkáni Alpésekben annál szilárdabban befészkeltek magukat.

Korrespondenzblatt 1914. 3. Huss R. az *erdélyi német nyelvátlasz*a vonatkozó önálló munkálatairól ad számot, melyeket kérdőívek és phonographikus felvételek segítségével végzett. Kiindult a Wenker-féle Sprachatlasban alkalmazott módszerből. Ezzel szemben a szerkesztőség azt vitatja, hogy az erdélyi nyelvátlasz számára sokkal pontosabb fonetikai felvételekre volna szükség, mint a milyenek Wenker-módszerével keresztülvihetők, minthogy a szászok már a bevándorlás alkalmával Erdélyben

erősen összekeveredtek. Huss feleletei erre megjelentek a Korrespondenzblatt 1914, 56—59. és 101—102.

A Korrespondenzblatt d. V. f. siebenb. Landeskunde 1914. 1. és 2. füzetében Scheiner több rajnavidéki nyelvkuató (Engelmann, Maurmann, Müller, Nörrenberg, Ramisch) nézetét egymással szembeállítja, hogy ily módon az úgynevezett rajnai hangsúly lényegét jobban kiemelje és e hangsúlyt az erdélyi szászokéval tökéletesebben hasonlíthassa össze. Ez alkalommal általános hangsúlyproblémákról, pl. a szó- és mondathangsúly viszonyáról (Verhältnis zwischen Wort- und Satzaccent) is nyilatkozik. A cikk ugyanezen szerző *«Siebenbürgischer Tonfall»* és *«Die Schenker Herrenmundart»* (Archiv 34., 381—407.; 36., 269—308.) című értekezéseivel a Verein für siebenb. Landeskunde által kiadandó erdélyi szász nyelvatlas előtanulmányait foglalja magában és kizárólag önálló megfigyelések útján szerzett anyagra támaszkodik.

Az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 39. köt. I. füzetében Jickeli O. Fr. *«Der Handel der Siebenbürger Sachsen»* című értekezésében az erdélyi szászok kereskedelmének történetét egészen a legújabb korig vázolja. Ez értekezés az irodalom gondos feldolgozása, valamint az egyes kérdések részletes tárgyalása miatt kétségtelen haladást jelent az eddigi felfogással szemben. A középkorra nézve azonban szerző ki nem elégitő forráskutatásai következtében elhibázott teoriákat állít fel (v. ö. Száz. 1913, 608—13.).

Igen jelentékeny (u. o. II. fuzet). Kimakowicz *«Studien zur Baugeschichte der evang. Pfarrkirche in Hermannstadt»* című tanulmánya, mely részben kapcsolatos a szerzőnek négy évvel ezelőtt (Archiv 37., 241—70.) közölt *«Alt Hermannstadt»* című tanulmányával és különös figyelmet érdemel módszere miatt. K. lemondván a stíluskritikai különböztető jelekről, melyek a legjobb esetben is csak relativ időszámítást tesznek lehetővé és figyelmét kizárólag az egyes építési korszakokban alkalmazott technikai eljárásra fordítván, sokkal exactabb eredményekre jut, mint az eddigi építészettörténeti kutatás. Ehhez járul még a fennmaradt kőmívesjelek (melyek 9 táblán közöltnak) tervszerű tanulmánya. Ez által a szerző fejtegetései az építés egyes phasisairól biztos alapot nyernek és értékes útmutatásokat kapunk a munkások származása helyére nézve. K.-nak munkája a jövőben a hasonló kutatásoknak mintájául szolgálhat.

Auner (Korrespondenzblatt 1914. 4/5. fuzet) élesen támadja *Roth V. művészettörténeti munkásságát* és különösen az

«Entwicklungsgeschichte des Abendmahlskelches in Siebenbürgen» című értekezését. A cikk második részében szerző e kelyhek fejlődését a XIII. századtól a XVIII. századig igyekszik feltüntetni.

Korrespondenzblatt 1914. 6/7. Roth részletesen felel Auner támadásaira és ez alkalommal az erdélyi művészettörténelem több általános jelentőségű problémáival foglalkozik. Auner felelete eddig még nem jelent meg.

Korrespondenzblatt 1914. 7/8. Teutsch *II. Ulászló és I. Miksa* 1491. évi szerződéséről szóló fejtegetéseiben amaz eredményre jut, hogy a szerződés az országgyűlés és az egyes rendek által 1491—1493 jogérvényesen elfogadtatott.

Auner, Korrespondenzblatt 1914. rámutat a *mai nagyszebeni czimer* legrégebb ismert alakjára 1494-ből.

Roth V. (u. o.) figyelmeztet a XVI. század elején említett *Vincentius nagyszebeni festőre* kitől a zsidvei (most tatár-lakai), a nagydisznói (most részben Nagyszebenben levő) és a muzsnai (most nagysinki) oltár származik.

Teutsch Frigyes a Korrespondenzblatt 1914-ben a *nagyszebeni 1545. évi hansgráfról* értekezik, ki felügyel a Nagyszebenben járó görög és oláh kereskedők áruira és a kinek hatásköre a középkori német kútfőkben előforduló hansgrafféhoz hasonlít.

Schuller R. (Archiv 39., 1.) *Pomarius Keresztély beszercei humanista* életrajzát közli, kimutatván befolyását az erdélyi reformatio fejlődésére. Fontos szerzőnek az a kimutatása, hogy az erdélyi lutheránus egyházközösségről csakis 1572 óta lehet szó. Azon állításával szemben azonban, hogy a reformatio előtti időszakban még házas szász lelkészek akadtak, kiknek házassága egyházi védelemben részesült, ki kell emelnünk, hogy az 1413. évi döntő oklevél (Urkundenbuch III. 585.) nem a vidombáki plébános feleségéről szól és hogy a többi felhozott adatokból állításának éppen az ellenkezője tűnik ki.

Pokoly József a Korrespondenzblatt 1914. az erdélyi reformatio történetéhez fontos adalékot szolgáltat, kimutatván, hogy *Schesacus Keresztély* az Urkundenbuch z. Gesch. d. evang. Landeskirche in Siebenbürgen-ben közzétett hírneves beszédjét 1585 május 8-án a berethalmi zsinaton tartotta.

Teutsch (u. o.) *Heltai Gáspár* szász eredetét bizonyító négy adatot hoz fel.

Az Archiv 39. kötetének II. füzeté az elhunyt Müller H. «*Zur Geschichte des Repser Stuhls*» című monographiájának

utolsó részét (v. ö. még Archiv 36., 311—98.; 37., 112—203., 271—472., 599—674) tartalmazza, mely számos, különösen a XVII. és XVIII. század művelődéstörténetére vonatkozó értékes adatot szolgáltat. Szerző az egyes fejezetekben a kereskedelemmel, iparral (szücsök!), mezőgazdasággal, közegészségügygel, a lakosság erkölcsével és szokásaival foglalkozik. Az első számú függelékben életrajzi adatokat közöl a kőhalmi királybirákról a XVII. század kezdetétől fogva, a második számú függelék pedig a kőhalmi szék tisztviselőinek jegyzékét adja.

Farisch, Korrespondenzblatt 1914. arra figyelmeztet, hogy *1685-ben tyroli és salzburgi emigránsok* kerültek Erdélybe.

Reissenberger a Korrespondenzblatt 1913. két XVIII. századbeli okirat alapján, melyek a stájer országos levéltárból származnak, adalékot nyújt az Erdélybe került osztrák transmigránsok történetéhez és ezzel kapcsolatban a transmigratio történetének legfontosabb kútfontjait jellemzi.

Csaki R. a Korrespondenzblatt 1914. Schubart költeményeinek («Gedichte aus dem Kerker») egyik 1816-ban Beszterczen megjelent kiadását egy a zürichi 1785. évi kiadástól eltérő kéziratra vezeti vissza.

Az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 39. kötetének első füzetében Teutsch Frigyes emlékbeszédet közöl *Albrich Károly nagyszebeni főgymnasiumi igazgatóról* (1836—1911), melyben egyéniségének főbb vonásait, valamint a nevelésügy és közélet terén szerzett érdemeit ismerteti. Albrich munkái közül kiemelendők: Nagyszeben lakossága 1657-ben (Archiv 17., 256—290.) és a nagyszebeni gymnasium története (szebeni program 1896; v. ö. Korrespondenzblatt des V. f. siebenb. Landeskunde 19., 126.).

Nagyszeben.

AUNER MIHÁLY.

A *Transilvania* 1911. I. számában *Borgovan* Vazul közli az 1710-ben Besztercze-vidéken alakult *Nagyilva*, a III. számban *Popoviciu* I. a biharmegyei Segyiste község (legrégibb okleveles emlék 1503-ból) monographiáját. Mindkét dolgozat inkább néprajz nézőpontból figyelemreméltó.

A *Transilvania* 1911. I—III. számában *Ghibu* Onisifor (Contribuții la istoria școalelor noastre) az apahidai, magyarkályáni, mócsi, rogoseli, bajáni, asszonyvásári és hátsági görög keleti elemi iskolák történetét írta meg; a nagyszebeni főgymnasiumba tartozó ezen iskolák mind XIX. századi alapítások, mint a görög keleti oláh iskolák általában.

A **Națiunea** 1911. 2—6. számában *I. Paptól* «Episcopul Leményi» czímen érdekes kortörténeti tanulmány jelent meg erről a magyarbarát oláh főpapról, kit az osztrák kormány főpásztori székétől később meg is fosztott. Leményi. ellene szegülvén az ébredő oláh nemzetiségi mozgalmaknak, azok képviselői: néhány balázsfalvi tanár, élükön Barnutiu Simonnal, a balázsfalvi kiáltvány szerzőjével — kit a hazai oláhság épen a napokban kezd nemzeti hősként ünnepelni — állandóan támadtak, úgy hogy a főkormányzók segélyét volt kénytelen fellázadt papjaival szemben igénybe venni. Leményi a magyar liturgiát is be akarta hozni egyházába s papnövéndékeivel magyar nyelvű műkedvelő színelőadásokat rendeztetett. Erdély uniójának is nagy híve volt.

A *Transilvania* 1911. II. szám Sterca-Sulutz József 1901-ben kelt önéletrajzát közli. Becses kortörténeti adalék a szabadságharcz előtti korból s a hazai oláhság culturtörekvéseire.

A *Transilvania* 1911. IV. száma ünnepi kötet a «Román irodalmi és népművelési egyesület» félszázados jubileumára. Az egyesület történetét Lupás János dr. ismerteti (*Infiiintarea «Asociațiunii» și conducătorii ei*). A nagyszebeni híres szemorvos, Molnár János, tervezett már ilyen társaságot 1795-ben, de nem sikerült megalapítania, épúgy 1852-ben sem, a mikor 2500 frtot összeadtak erre a célra, 1859-ben Aradon megjelent egy oláhnyelvű almanach, melynek kritizálásával kapcsolatban újra felmerült az irodalmi társaság alapításának eszméje, melynek megvalósításáért a nagybefolyású Saguna érsek lépett sikra. 1861-ben a kormány megerősítette az alapszabályokat, s a társulat megalakulhatott Saguna elnöklete alatt, tiszteleti tagul választva két magyart (gróf Csáky G. és Kecskeméthy Aurél) s a bécsi Tkalaczt is, a többi tag mind oláh volt.

E folyóirat 1912. I—II. számában jelent meg *Gagyí Jenő* összeállításában az 1909—1911. évi román történetirodalom repertoriuma (*Bibliografia istorică românească pe anii 1909—1911*), ugyancsak tőle a III—IV. számban a *Documente istorice* rovatban a Havasellel való összeköttetésre vonatkozó két oklevél — 1394. és 1395. évből — a gróf Bethlen család levéltárából, *A. Cioban*-tól pedig Pataki János fogarasi püspök egy magyar levele 1726-ból mindenféle magyarázó jegyzet és czím nélkül: tartalma érdekes világot vet az egyház akkori állapotára.

GAGYI JENŐ.

KÜLÖNFÉLÉK.

Rónai Horváth Jenő. †

1852—1915.

A magyar hadi történetírás egyik legbuzgóbb és legérdeme-
sebb munkása, a magyar *katonai* irodalom megteremtője: Rónai
Horváth Jenő altábornagy, a Magyar Tudományos Akadémia
tiszteleti tagja és hadtörténelmi bizottságának elnöke márczius
3-án elhunyt.

Néhány hónappal ezelőtt hős magyar katonák élén a kárpáti
csataterre vonult, hogy hazánk szent határának, a fenyőtarajos
kárpáti hegygerincnek védelmében megszerezze a legszebb ko-
szorut, a mit katonának megszerezni lehet.

Nagy szellemi képességeinek teljességében, de megtört test
tel állt katonái élére. Jól tudta, hogy testének nyugalomra,
pihenésre van szüksége, de lelke harcra és diadalra vágyott.

Azt hitte, hogy azzal a mérhetetlen erkölcsi erővel, a mi az
ő lelkében élt, leküzdheti majd a testi bajokat.

Sajnos, csalódott!

A mai háború rettenetes viszontagságait és nélkülözéseit
csakugyan nem bírta el a beteg test. A bölcs hadvezér, ki ha
türtőztetni tudta volna hazafiui lelke nemes vágyakozásait, való-
színűleg még hosszabb ideig köztünk maradhatott volna: alig
egy hónapi háboruskodás után testében egészen elernyedve tért
vissza családjához s a vitézek mezején szerzett betegségéből fel
nem épült többé, hanem hősi halált halt. Márczius 5-én nagy
katonai pompával temettük el. Ravatalánál a Magyar Tudományos
Akadémia nevében Ilosvay Lajos államtitkár mondott gyönyörű
bucsuztató beszédet.

* * *

Rónai Horváth Jenő 1852 december 30-án Drégelypalánkán
született. Katonai pályafutását a Ludovica Académia hajdani
tisztképző tanfolyamán kezdte meg, melynek elvégzése után 1876-
ban honvédhadnagy lett. Majd a honvéd felsőbb tiszti tanfolyam-
ban és a bécsi hadi (vezérkari) iskolában folytatta és fejezte be

katonai iskoláztatását. Összes iskoláit jeles eredménnyel, társai közül messzire kiválva végezte el s ezzel a vezérkari minősültséget szerezte meg. További pályafutását csakugyan mindig vezérkari alkalmazásokban tette meg.

1882-től 1885-ig a honvédelmi miniszterium akkori XXI. ügyosztályában (mai XI. osztály) a tisztképzési ügyeknek volt előadója. Ezután hat éven át a Ludovica Académián mint a harcászat és hadtörténelem tanára, majd 1894-től néhány évig a honvédtörzstiszti tanfolyamon, mint a harcászat tanára működött. Tanárkodásának befejezése után hosszabb ideig a budapesti első honvédtáborvezetőnek volt parancsnoka, majd rövid időközökben a kolozsvári 75-ik, pécsi 82-ik és nagyszombati 76-ik honvédgyalogdandár felett parancsnokolt. Katonai béke-pályafutását mint honvédkerületi parancsnok fejezte be. A kassai 3-ik honvédkerület éléről vonult nyugalomba.

Néhány évi pihenés után — a haza veszedelemben forogván — önként ajánlotta fel szolgálatait s a hadvezetőség kész örömmel bízta az ő kipróbált vezetésére egyik vitéz honvéd hadosztály parancsnokságát. E hadosztály élén dicsőségteljesen küzdött az orosz ellen. Rövid működésével a hadi-ékitményt szerezte meg a Lipót-rend lovagkeresztjéhez.

* * *

Irodalmi tevékenységét 1876-ban kezdte meg az akkori egyetlen magyar katonai folyóiratban. A Ludovica Academia Közlönyében írta kitünő értekezéseit. Ezekkel a rövid dolgozatokkal szerzett érdemeinél fogva a honvédelmi miniszter a Ludovica Academia számára több tankönyvet íratott az akkor még fiatal századossal. *«Az egyetemes hadtörténelem vázlat»*, *«A harcászat kézikönyve»* és *«Az újkori hadviselés történelme»* voltak ezek a tankönyvek. Világos nyelvezet, gyönyörű magyarság és a legkomolyabb tudományosság jellemzik Horváth Jenő ezen írásait. Nagy tehetségével még a tanterv szűk keretei közé szorított tankönyvekbe is bele tudta vinni egyéniségét. Egészen új csapásokon járt. Ez az oka annak, hogy az örökös változásoknak kitett katonai tudományok az ő tankönyveit még a mai napig sem haladták túl.

Tudományos érdemei nem sokára nagy körben ismertek lettek. 1886-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagjai közé választotta s egyúttal a hadtudományi bizottság előadójául is meghívta őt. Ezen minőségben adta ki a Magyar Katonai

Evkönyvet és indította meg a Hadtörténelmi Közleményeket, melynek tíz évfolyamát szerkesztette nagy hozzáértéssel. Majd az Akadémia megbízásából Zrinyi Miklósnak a költőnek és hadvezérnek Rónai Horváth Jenő katonai és írói ideáljának hadtudományi munkáit a milleniumi nemzeti ünnep alkalmából pedig a *Magyar hadi krónika* két vastos kötetét adta ki.

Ezekkel a munkáival a legnagyobb hálára kötelezte a hadtörténelemmel foglalkozó utódokat.

Legjobban jellemzi pedig Rónai Horváth Jenő nagy tudományos érdemeit az, hogy midőn a Magyar Tudományos Akadémia 1910-ben a hadtörténelmi bizottságot újonnan szervezte, ez a bizottság, a mely egyúttal Magyarország legilletékesebb történettudósainak társasága is: őt választotta elnökének s hogy az Akadémia is tiszteleti tagjai sorába emelte egyetlen katonai tudósát.

Nemcsak tudós volt azonban Horváth Jenő, hanem egyúttal Magyarország és Ausztria legelső katonai szónoka is. A leggyöngyözőbbben folyt az ő ajkairól a zengzetes magyar nyelv gyönyörű muzsikája. Hangja lágyan fülbemésző, érvelése vaslogikájú, beszéde a legnagyobb mértékben lelkesítő volt. Egy-egy rögtönzött szónoklata végig foglalkoztatta a monarchia egész sajtóját. Tanári előadásait a hallgatók még másfél évtizeddel később is gyönyörrel emlegették.

És chauvin magyar volt Rónai Horvát Jenő a szó legtágabb értelmében. Rajta ugyan nem fogott a magasabb katonai nevelés germanizáló hatása. Az idegennyelvű iskolákban ugyan épen olyan messze kivált társai közül, mint itthon, s a német és francia nyelvet szónokilag is tökéletesen beszélte, az idegenekkel való érintkezés, az idegennyelvű iskolák levegője azonban nemhogy tompította volna, hanem a legnagyobb mértékben fokozta magyarságát. Ez a lángoló magyar érzés legfőbb ismertető vonása volt Rónai Horváth Jenő jellemének.

UJHELYI PÉTER.

Bunyitay Vincze. †

1837—1915.

Megint egy a jelesek közül, kinek csak neve maradt meg, mert maga állított magának emlékkövet munkáival. 1837 január 11-én született Sátoraljaújhelyen, 1860-ban pappá szentelték; Nagyváradon volt segédlelkész, azután Szentjobbon, majd Bél-

fenyéren ; történeti adatok gyűjtésével 35 éves korában kezdett foglalkozni, s püspöke, hogy helyzetét könnyítse, kinevezte püspöki könyvtárnoknak. Ettől kezdve a hazai és külföldi levéltárakban búvárkodott, nőtt írói és társadalmi tekintélye, pápai prelátus, kanonok lett, s halálos ágyán még megérte a püspöki kitüntetéset.

Hosszú, de csendes, harmonikus életet élt. Kezdte gyermekfővel versíráson, folytatta ifjan elbeszélésekkel, s mint meglett ember állt a történettudomány zászlaja alá, hogy végig kitaratson mellette. Első történeti műve már mély nyomokat hagyott : *Ismeretlen apátságok* (Esztergom), ezt követte az *Egyedi apátság, Nagycsárd története* («Az osztrák-magyar monarchia írásban és képbén» vállalatban), főműve a háromkötetes *Nagycsárdi egyházmegye története*, ugyancsak e körből való az az akadémia tört. értekezései közt megjelent *Biharvármegye oláhjai s a vallásunio*, míg akadémiai székfoglalója (*A gyulafehérvári székesegyház, Egy magyar humanista*) a művészet és irodalomtörténet körébe vág, római kutatásai alapján egy új magyar humanista — Jászai János — nevével ajándékozta meg irodalmunk történetét. Alapos művészettörténeti tudást mutat a *Szilágymegye középkori műemlékei* című könyve.

Azután újabb nagyarányú műbe kezd. Szerkesztőtársa lesz a Magyar egyháztörténelmi emlékek című vállalatnak, melyhez Budapest, keleti Magyarország és Bécs levéltáraiból gyűjtötte az anyagot ; átvizsgálta a budapesti akadémiai, egyetemi, muzeumi és országos levéltár, az erdélyi muzeum, a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár gyűjteményeit, a brassai, csik-somlyai, sárospataki, bártfai, eperjesi, kassai, lőcsei, szepesi káptalani, nyitrai, pozsonyi, esztergomi és a bécsi házi, udvari és titkos levéltárat, s bár a III. kötet megjelenése után kivált a szerkesztőbizottságból, gyűjtését az azóta megjelent két újabb kötet is bőven közli.

Midőn magas életkora miatt az írói toll kihullt munkás kezéből, szíve még dolgozik a magyar történelemtudományért : vagyona jelentékeny részét különböző egyesületek útján a magyar történelemtudománynak hagyja.

Legyen áldott emléke!

GAGYI JENŐ.

Nagy Géza. †

1855—1915.

A magyar történettudomány egyik jelesét veszette, midőn Nagy Géza, a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának igazgató-őre és a M. Tud. Akadémia tagja ez év elején, munkás élete 60-ik évében elköltözött az élők sorából. Gárdonyban, Fehér vármegyében született. Írói pályáját Erdélyben a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum szolgálatában kezdte meg. Első nagyobb műve a múzeum Értesítőjében és külön kötetben 1883-ban jelent meg «Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez» czímen. Ugyanekkor foglalkozott a magyarok eredetének kérdésével is. Őstörténeti kutatásaiban Szabó Károly és Hunfalvy Pál voltak mesterei. Az elsőtől a magyarságra vonatkozó kútfők tüzetes ismeretét, az utóbbtól az ethnographiai szempontok érvényesítését már a kezdet kezdetén elsajátította. Ez volt a titka annak, hogy a tanítványt nem a mesterek tudományos eredményei, hanem a velük összefüggő történelmi előzmények érdekelték. Nem a magyar honfoglalás történetét, nem az elfoglalt ország és meghódított népek történetét kívánta a mesterek nyomán tökéletesebbé tenni, hanem hozzáfogott a honfoglaló magyarság őstörténetének feltáráshoz. Ez az ifjúkori programm foglalta le aztán egész munkás életét. A tervezett mű nem készült el; de a mi azóta e téren létrejött, abban — ha nem is közvetlenül, hanem közvetve, vagy valami vonatkozásban — Nagy Géza tudományának mindig része volt. Midőn vidékről 1889-ben a székesfővárosba visszakerült, a Magyar Néprajzi Társaság éppen megalakulóban volt. Hunfalvy Pál lett az elnök s vele az összehasonlító nyelvészet és nyelvtörténet nyomban elfoglalta helyét az őstörténelmi kutatások szolgálatában álló ethnographiában. Nagy Géza az őstörténelmi kútfőkben és a rokon népek demographiájában való eligazodást képviselte a megalakult új tudományos testületben.

A következő évtizedek folyamán tudományosan determinálta, rendezte és külön osztálylyá fejlesztette a Magyar Nemzeti Múzeum hadtörténeti emlékeit; régészeti ismereteinek segítségével felkutatta és hatalmas monographiában feldolgozta a magyar viseletek történetét; nagy tanulmányokat írt az Árpádok genealogiájának tisztázására, a régi magyar személynevekről és több régészeti leletről; befejezte és kiadta Könyöki József vár-történeti művét: — ismereteinek rendkívüli méreteit és sokféle ágazó kutatásainak tervszerűségét mégis azokból az elszórva megjelent

apróbb tanulmányokból ismerhetjük meg, a melyekben a magyarság őstörténetének egy-egy értékes adalékát megvilágította, vagy a melyekben a szkitha, hun, avar, székely és magyar történeti és faji kapcsolat egy-egy szálát szemeink előtt kibogozta. Mikor ilyen szórványos adalékokkal a turáni vagy ural-altáji népcsalád nagy rokoni kapcsolatának keretében a magyar faj keletkezésének és kialakulásának történeti távlatát az ó-kori szkithákig mélyítette, e végeken tüzetes tanulmányozáshoz látott és akadémiai székfoglalójául már embertani, nyelvtörténeti, régészeti és néprajzi alapon tudta bizonyítani azt, hogy a szkithák a turáni népcsaládba tartoztak. A maga szempontjából ugyanígy kellett volna kidolgozni a hunavar történelem fajtörténeti részét, valamint a székelyek eredetének kérdését is, és csak ezek után következhetett volna a pályája elején már megígért — magyar őstörténelem.

A kik Nagy Géza tudományos törekvéseinek céljaitudatosságát nem ismerték, előtanulmányainak szórványosságát és egyenetlenségét könnyen félreérthették. Ugyanígy félreértették azok is, a kik őstörténelmi téren vakmerőnek tartották. Pedig az, a mi az ő eseteiben merészségnek tetszik, részben már az őstörténelmi kutatás lényegéhez tartozik. A hogy a régész egy cserép hajlasi ívéből a bögrét, a palaeontologus pár csontból vagy kővéletdarabból az őállatot megrekonstruálja, az őstörténelem kutatója is csak pár jól, vagy rosszul megértett adalékra van utalva. A vádul emelhető vakmerőség csak olyan tájékozatlan vállalkozók fogyatékosága lehetne, a kik e téren nem érnék be egy hosszú munkás élet szórványos és egyenetlen eredményeivel, hanem termelnének, mint a hogy termelnek is, egész tárgyukat felölelő, egyenletes férczelményeket.

Nagy Géza egész életét a magyar faj és a turáni népcsalád legrégebb történeteinek felkutatására szentelte. Előmunkálatai igazolják, hogy e téren uttörő volt. Követői számos következtetését és megállapítását megváltoztathatják, de el nem mellőzhetik. Irányító és eszméltető munkássága ezért hagy maradandó nyomot a magyar őstörténelmi kutatások terén.

—ÉN.

Heigel Károly Tivadar. †

Heigel Károly Tivadarban (született Münchenben 1842 aug. 23. † ugyanott 1915 márczius 23.) a német történetírás egyik legelőkelőbb és legkedveltebb munkását vesztette el. Nem azok közé a kutatók közé tartozott, kik elzárkóznak a külvilágtól és

legkiválóbb feladatukat a levéltárakban elrejtett kincsek kiásásában látják. Neki az okirat csak eszköz volt czéljához, emléke az egykori életnek, Taine szava szerint csak arra való, hogy a már «elhamvadt érzést életre keltse». Ily felfogással az a vágy ösztönözte, hogy a gyűjtött anyagot művészileg alakítsa és ez által mély hatást tegyen közönségére. Hiszen művészek családjából származott és művészek vére folyt ereiben. A mit Cornelius Károly Adolfról mondott, hogy őt az olasz nyelvszokás szerint figlio del arte-nek nevezhetjük, az reá is illett, mert ő színésznek fia volt. Apja, Ágoston, az udvari színház kitünő művésze és főrendezője volt, testvére Károly szindarabokat írt és kitünt, mint regényíró. Ő maga, mikor a gymnasiumot elvégezte, a festői pályára készült. Ezért bemutatta első kísérleteit Schwindnek. A mester megnézte a képeket és a maga ládájából néhány festéket és ecsetet ajánlott fel Heigelnek, mert így szólt, «hogy mindezért pénzt is költsön, annyit az ön festészete nem ér meg».

A mester jó tanácsa kedvezően hatott; Heigel 1861-ben jogásznak iratkozott be a müncheni egyetemen. Már egy év mulva a történeti előadások hallgatására jelentkezett. A történetet akkor Giesebrecht és Cornelius tanították Münchenben. A fiatal tanuló, ki a szülői házban jobb napokat látott, a szegénységgel küzdelemben fejezte be tanulmányait. Első munkájával, mely a bajor herczegségről szólt Oroszlán Henrik és Wittelsbachi Ottó korában (1867-ben jelent meg) pályadíjat nyert és a doctori címet szerezte meg summa cum laude. Rögtön alkalmazták a müncheni állami levéltárban és ennek kötelékében maradt 17 éven át. 1879-ben kinevezték a műegyetemen a műveltségtörténet és kereskedelmi jog rendkívüli tanáranak, 1883-ban ugyanott rendes tanár lett. 1885-ben Heigel lett utódja Giesebrechtnek az egyetem történeti tanszékén és a történeti seminarium igazgatásában. E hivatalában maradt 1913-ig, a mikor visszalépett. Treitschke halála után hívták Heigelt Berlinbe, 1898-ban pedig Bécsbe, de sehová sem ment, hű maradt szülővárosához. 1901-ben titkos tanácsos lett, excellentiás czímmel, 1904-ben Döllinger, Pettenkofer és Zeller helyét foglalta el, a bajor tudományos akadémia elnöki székén.

Sokoldalú ismeretek és a történeti események átértése jellemzik azt a művét, a mely a Zwiedinek—Südenhorsttól szerkesztett «Bibliothek deutscher Geschichte» című gyűjteményben jelent meg. (*Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Auflösung des alten Reiches*. I. Bd. 1786—1792, II. Band 1792—1806.). 1899—1911. Heigel előadásában

főleg a birodalmi történet szempontját emelte ki; ezt előzői kevés figyelemben részesítették. A könyv, melyhez a szerző új forrásokat is használt, igen vonzó olvasmány. Szerzője méltányos II. József iránt is, a mi bajor embernek nehezebbre eshetett, mivel hazáját a császár annectálni akarta. De bármennyire törekszik Heigel a tárgyilagosságra — és ez jellemző vonása — mégis azon a nézeten volt, hogy a történetíró ne igyekezzék teljesen elrejtetni egyéniségét. «Lelkiismeretét» — így nyilatkozott egyszer — «nem fojthatja el és ne is fojtsa el. Mindig cum studio és néha cum ira fog írni». De még sem élt Heigel azzal a joggal, melyet az idézett szavakban a történetíró számára követelt. Inkább azt mondhatjuk, hogy nagy szeretettel mélyedt a történeti élet jelenségeibe. Tanuskodnak erről történeti munkái, melyekben leginkább szűkebb hazája multjával foglalkozik. Ide tartoznak egyebek közt: Ludwig I. König von Bayern 1872. — Der oesterreichische Erbfolgestreit und die Kaiserwahl Karl VII. 1877. — Das Tagebuch Kaiser Karl VII. 1883. — Quellen und Abhandlungen zur neueren Geschichte Bayerns. 2. Bände, 1884. und 1890. — Széles körökben ismeretes Heigel, mint essayíró. Kedve és tehetsége is volt arra, hogy az önálló kutatások alapján szerkesztett nagyobb munkák mellett, vizsgálódásai eredményeit kisebb dolgozatokban közölje azokkal, a kiknek nincs elég idejük arra, hogy nagyobb compositiókba mélyedjenek. «Rajta voltam» — így szólt — hogy a tényeket könnyed formában tegyem közzé. Ez a vallomás nem a tudós, hanem csak a pedans előtt lehet gyanus. Bármily komolyan vegye a történetkutató hivatását, az *elbeszélés művészetét* is meg kell tanulnia». Egy «valódi és becsületes essayíró» hírnevét akarta megszerezni és ez sikerült is neki. Kilencz kötetben adta ki essayi gyűjteményét, melyet a közönség szívesen olvasott. Színekben gazdag gyűjtemény ez, mely igen sokféle eseményt és egyént foglal magába. Itt találjuk Nagy Péter, I. Lipót, a münsteri és osnabrücker szigorú diplomaták, II. József, Égalité Fülöp, Savoyai Jenő, Mária Terézia, Voltaire, Metternich, Napoleon, Taine, Giesebrecht, Treitschke stb. jellemrajzait. Heigel szerint bármennyire különböznek ez egyéniségek, egyeznek abban, hogy jellemzik a társadalmat, a melyből származnak. Ezt akarta kimutatni a művelt közönség előtt arcképcsarnokában. Ugyane közönségnek írta: «Die Zeit der nationalen Einigung 1815—1871» című művét. (Az Ullstein világtörténet 6. kötete.)

WERTHEIMER EDE.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3. füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat.	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szörend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremisiz fordításából	1.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	10.—
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) kiadta Dézsi Lajos	2.—
Fínay Henrik. A besztercei szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból.	
— Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szömutatókat — készített hozzá	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szó-jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulások a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Ertsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szörendi tanulmányok I. rész —60, II. rész	—80
Komjáthy B. Epistola Pauli lingua Hungarica donatæ. Krakó 1533.	6.—
Körösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kuun Géza: Ismereteink Tibetről	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra	—80
3. szám. Thury József. A középázsiai török nyelv ismertetései	—80
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta)	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzokról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instructit	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbázi német nyelvjárás	—90
3. Gréb Gyula: A szeptesi felföld német nyelvjárása	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz :	
A niezkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás terképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szeneci-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmásal	9.—
Munkácsi Bernát. Arja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medvénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medvetünnepi színjátékok, állatnének, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészetét hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közéleteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Érdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pesti Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaboratio grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Sigmund. A jelzők mondattana	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ara	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. Ara	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap. t	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap. t	20.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*

L 121

v. b. 126.

VIII/224

m.

1915.

4. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1915

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők
(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Erdélyi László</i> : Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (V.)	481
<i>Thallóczy Lajos</i> : Bosznia, mint Mátyás király foglalmánya	515
<i>Wertheimer Ede</i> : Uj Adatok A Magyar Ó-Conservativok Történetéhez (I)	545
 Kisebb közlemények.	
<i>Márki Sándor</i> : Chartresi Fulcher	575
<i>Weber Arthur</i> : Kuruczgunyoló német költemény 1705-ből	582
 Irodalom.	
<i>Eckhart Franz</i> : Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	586
<i>Friedrich Baethgen</i> : Die Regentschaft Papst Innozenz III. im Königreich Sicilien. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	590
<i>Zanoni Luigi</i> : Gli Umiliati nei loro rapporti con l'eresia, l'industria della lana ed i Comuni nei secoli XII e XIII. — <i>Pierron, Dr. theol. Joh.</i> 'Bapt. : Die katholischen Armen. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Bettelorden mit Berücksichtigung der Humiliaten und der wiedervereinigten Lombarden. Ism. <i>Balanyi György</i>	593
The Cambridge Modern History. Planned by the late Lord Acton, edited by A. W. Word, G. W. Prothero, Stanley Leathes. Ism. <i>Horváth Jenő</i>	605
 Folyóiratok és könyvek.	
<i>Elmélet</i> . Irták: <i>Madzsar Imre</i> és <i>Pivány Jenő</i>	611
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	612
<i>Középkor</i> . Irták <i>Aldásy Antal</i> , <i>Gagyi Jenő</i> és <i>Patek Ferencz</i>	617
<i>Újkor</i> . Irták: <i>h. Holub József</i> , <i>Gagyi Jenő</i> és <i>Pivány Jenő</i>	622
<i>Émilie Laloy</i> . Les plans de Catherine II pour la conquête de Constantinople. Ism. <i>Karl Lajos</i>	626
<i>Dr. Moldován Gergely</i> : Az orosz kéz Romániában. Ism. <i>Gagyi Jenő</i>	630
<i>Könyvek</i> . Irta: <i>Gulyás Pál</i>	612, 616, 620, 622, 624, 626, 631
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Irta: <i>Gagyi Jenő</i>	633
 Különfélék.	
<i>Auner Mihály</i> : <i>Lamprecht Károly (1856—1915)</i>	638
Sajtóhiba az 1915. juniusi füzetben	640

ÁRPÁDKORI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÜNK LEGKRITIKUSABB KÉRDÉSEI.

V.

8. Mit jelent a miles?

A mileseket Szent István király Intelmei úgy említik, mint a princepsok és ispánok után következő erősségeit a királyságnak, mint a gyöngék ótalmazóit, az ellenség kiverőit s a határok növelőit. *A király örököse ne tekintse őket szolgálóinak*, hanem testvéreinek, harczosainak, *mert minden ember egy állapotú* (Sz. Istv. I. 4. tcz.). Noha azonban a szent király itt a krisztusi, keresztény felfogás igazi magaslátára emelkedett, *vagyonjogi tekintetben a milesek mégis a királyi méltóság egyéb javai és szolgálói közé tartoznak*, a kikiről a király ép úgy teljes joggal rendelkezik, mint más a maga tulajdonáról, akiket tehát senki el nem mozdíthat, el nem idegeníthet — természetesen tulajdonosuk akarata nélkül (II. 6. tcz.). Ugyanezt a jogot kimondja minden birto-
kosra nézve eképen:

«*Minden seniornak vagyis úrnak legyen saját vitéze, s más ezt ne beszélje rá, hogy hagyja oda korábbi urát és menjen ő hozzá, mert ebből per támad. Ha valakinek milese vagy szolgálója máshoz szökött, akkor az urától a szökevény miles vagy szolgáló visszavezetésére küldött követet senki meg ne verje, mert különben tíz tinót fizet. Ha urát a szolgáló vagy ispánját a vitéz megölte, akkor a gyilkost egyházi kiközösítés sujtsa épúgy, mint azt, ki királya vagy uralma ellen összeesküdött, vagy a tudott összeesküvőt fel nem jelentette.*»¹

¹ Szent István II. 21, 23, 50—51. tcz. a két legrégebb codex, a XII. századi Admonti- és a XV. századi Túróczy-codex szerint. Závodszy Levente: A Sz. Istv., Sz. László és Kálmán korabeli tör-

A föntebbi öt adat a milest mindig a szolga mellé helyezi, vele egy sorsban részesíti; hangoztatja, hogy ő is ember, de azért a királynak vagy valamelyik úrnak a vagyonához tartozik, urától más el nem idegenítheti, szökésében be nem fogadhatja, s ura visszakövetelheti. Mindez a vonás a milesnek szolgai helyzetére vall; egyebekben pedig a milesnek bizonyos szabadságait, szabados állapotát látjuk, következtetjük, mely elég nagy vagyonhoz is juthat. Szent István több törvénye föltételezi, hogy a miles *tíz tinót* vagy pénzát fizet büntetésül, vérdíjúl, ha feleségét megölte, ha hamis fölebbezésével ispánját igazságtalannak akarta feltüntetni, ha leányt rabolt, ha más vitéz házára tört s ott hatalmaskodott. A miles egy sorban van a *vagyonos* emberrel — miles vel vir alicuius ubertatis — feleséggyilkosság esetén; míg a közönséges, szegény ember, vulgaris, pauper, hasonló vétségek miatt félannyi tinót fizet.¹ A milesnek *curtis*-a van, vagyis udvarháza, amelyhez a nyugati országokban egész uradalom szokott tartozni (si miles curtim alterius invaserit militis).² A miles szabadságai közé tartozik az, hogy ispánja ítéletét megfölebbezheti a királyhoz, s hogy ha az ispán elvett tőle valamit, kétszeresen tartozik neki visszatéríteni.³ Aztán még két esetben van szó Szent István törvényeiben miles-ről: egyik a hatalmaskodás azon esete, amikor a vitéz szabad embert rabszolgává tesz; a másik pedig az (egyháznak?) ígért adomány megtagadása valótlán ok miatt.⁴

Szent István törvényeiben a miles összesen tizenkétszer

vények és zsinati határozatok forrásai. Sz. Istv. Társ. kiad. 1904. 155—156. l. jegyz.

¹ Sz. Istv. II. 14, 20, 25, 33. tcz.

² U. o. 33. tcz. A nyomtatott Corpus Juris Hung. kiadásához használt kézirat a legrégebb codexben, az Admontiban levő «curtis»-t «curiá»-ra változtatta és megtoldotta «turis»-szal, toronnyal, aminőt nálunk a tatárjárás után, az Anjoukor elején építgettek a nemesek birtokaikon a maguk és családjuk védelmére hirtelen támadások, portyázások ellen. Endlicher: Monum. Arpad. 618. l. Pannonh. Rendtört. X. köt. 34, 47, 257—262, 602—609 l.

³ Szent Istv. II. 43, 44. tcz.

⁴ U. o. 20, 45. tcz.

fordul elő, Szent László törvényeiben négyszer, Kálmánnál háromszor. Sőt Szent László törvényeiben két helyen a miles szó valószínűleg az Árpádkor végéről való betoldás a következő szövegekben: *si quis nobilium vel militum alterius domum nobilis invaserit . . . ; si quis nobilium seu militum aut comitum in curiam causa litium veniens . . . non steterit . . .* (II. 11, I. 41). Az utóbbi helyen az eredetit legtöbbször híven másoló Turóczy-codexből csakugyan hiányzik a «*seu militum*», valamint hiányzik a Corpus Juris Hungarici elveszett XIII. századi kéziratának több más betoldása is. Egyébként tagadhatlan, hogy a Szent Lászlókoriban miles már közel állott az akkori *nemeshez*, a vagyonos, jómódú birtokoshoz. Az egyik törvény pl. fölteszi azt a lehetőséget, hogy a vitéz ötvenöt tinót vagy pénzát fizet büntetésül a jókszedő törvény meghíúsításáért, a törvényszegésért (III. 15). Még az ispán sem fizet többet, ha vitézeivel megakadályozza az elveszett, ellopott jószág nyomozását (II. 5).

Kálmán törvénye vértés és vértezetlen vitézt különböztet meg (*loricatum, militem absque lorica*, I. 40). A könnyű lovas mellett van tehát pánczélos vitéz is a magyar király seregében. Kálmán király megkívánja, hogy az ispánok, ha falvaikban szabadjaiktól lovakat kaphatnak és legalább száz pénzát szedhetnek össze (375 szabad telekről), akkor egy páncélost, ha pedig legalább negyven pénzát szednek be, akkor egy könnyű vitézt vezessenek a királyhoz. Nem jelent-e a pánczélos vitéz külföldről befogadott *lovagot*, a kit pénzszukében bizonyára nem zsoldon, hanem nagyobb hűbérbirtokon tartottak? Lehetett az ily vértés lovas csakhamar szabad magyar is.

A Kálmánkoriban miles épúgy, mint az ispán, megtette olykor azt, hogy egyháznak nyújtott adománya címén¹ vagy csupa hatalmaskodásból beleavatkozott valamelyik egyháznak a dolgába, papkinevezésbe, stb. Tehát mintegy *kegyúrként* akart viselkedni. Kálmán király törvénye egyszerűen megtiltja, hogy egy ispán vagy vitéz se merjen hatalmat bitorolni egyházban, mert ez csak a püspököt illeti meg.²

¹ V. ö. Sz. Istv. II. 45. tcz.

² Kálm. I. 65. tcz.

Még egy érdekes vonatkozás van Kálmán I. törvényének Alberik vendégdiáktól megírt előszavában a milesről. Ez azt mondja, hogy mikor Kálmán király látta, miképen hatalmasodtak el az ő idejéig a *civilis háborúk* s bomlottak föl jórészt az ősi hagyományok, miképen gyöngült el az ország törvénye és süllyedt le a királyi curia tisztessége, attól félve, hogy a *miles*, ki nem szokta meg a békét, hanem otthonos a harciasságban, menthetlenül *vendége* lesz a gonoszságnak: azért összehívták az ország főembereit, egész tanácsa megkérdezésével a szentemlékü István király törvényének szövegét átvizsgálta és nem csökkentette, hanem gyarapította, továbbépítette. Ebből az látszik, hogy a Szent István-féle törvény revisiojának egyik főoka a milesosztály, mely csupa harciasságból könnyen csatlakozik abhoz, ki belső háborút kezd, könnyen lesz «a gonoszságnak vendége». Ez czélzás a vendég milesekre, a jövevény pánczélos vendégekre, kik Szent István óta minden magyar belső háborúban megjelennek és szolgálataikért itt nagy birtokadományokban részesülnek. Épen e téren legnevezetesebb a Szent István-féle törvény Kálmánkori revisioja: t. i. a Szent István utáni kir. adományok átváltoztatása hűberré, hogy a király jobban biztosítsa a maga részére a vendég lovagok hűségét. Az ispánok szabados vitézeit Kálmán törvénye rendesen már *civis* néven emlegeti.

Mindenesetre nagy különbség van Szent István és Kálmán király milesei közt, kiket amott a szökevény szolgálkkal együtt nyomoznak, urukhoz jogosan visszavisznek, emitt pedig már kegyúri hatalmaskodástól tiltanak el s a fellengző stülizálás a pártütő harciasság és a pánczélos vendéglovagok typusaként szerepeltet.

Németországban a szolgálendű, szabados *ministerialisok* azóta, hogy Madarász I. Henrik német király és szász herceg a lovas magyarok ellen lovas hadiszolgálatra képezte ki őket, jelentőségben, szabadságokban emelkedtek, mert kötelességeiket pontosan szabályozták s ezeken túl az úr nem érezte velök eredeti szolgavoltukat, ők ellenben megvagyonosodtak és a szabad hűbéresekkal egy színvonalra

jutottak, össze is keveredtek. Ezek a lovas, pánczélos ministerialisok vették föl a *miles* nevet, melyet Itáliában nemcsak a hűbéres valvassorok, hanem az urak, a seniorok, signorek s a kapitányok is szívesen viseltek. Ily módon a szabados, ministerialis eredetű miles osztály néhány nemzedék alatt vagyonos, tekintélyes *lovagsággá* fejlődött. Lovag milest kell látnunk abban is, kinek II. Henrik német király, Szent Istvánunk kortársa, száz telekre elegendő erdőterületet adományozott.¹ Természetes, hogy ez a fejlődés annál nagyobb arányokat öltött, mennél inkább közeledett a keresztes hadjáratok és a szélső feudalismus korához.

Nálunk a miles osztály nem magyar eredetű. A honfoglaló magyarság készen találta itt a várakat s a bennök és curtisokban szolgáló ministerialisokat. Egy század alatt a magyar fejedelem várainak őrei és a magyar seniorok, urak fegyveres szolgálói is fölvtették a miles nevet, később pedig keveredtek közéjük pánczélos lovag milesek, kik többnyire külföldről, nyugatról jöttek be. *A miles osztály* tehát *fejlődése két fokon*, a szabados és lovagi fokon, egyformán *idegen eredetű*. Maga a szabad magyarság kezdetben sem a szabados, sem a lovag milesek közt nem találhatott magának megfelelő helyet, míg csak egyesek elszegényedése, vagy épen szolgaságbajutása, s némely gazdagoknak az idegen lovagokkal való összebarátkozása a keveredést lehetővé nem tette már a XI. században.

Ezt pedig azért kell hangsúlyoznunk, mert historikusainknál már szinte axiómává lett az a tétel, hogy a *miles, vitéz csak szabad magyar lehetett*,² holott Szent István és utódainak XI. századi törvényeiben a miles legtöbbször mint a királyi vagyonhoz tartozó, királyi ispántól függő, vagy seniortól el nem idegeníthető, velök fegyveres szolgálati, sőt szolgálai viszonyban álló osztály szerepel, a mi nem a szabad magyarra, hanem az elmagyarosodott, de frank,

¹ Mon Germ. Dipl. III. 2, 15, 203, stb. 1. (1002, 1007). Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. II. 1908. 397—398. 1. stb.

² Hóman a Békefi-Emlékkönyv 73. 1. Tagányi a Tört. Szemle 1913. 518; 1914. 451. 1.

német, szlapon, morva eredetű ministerialis miles osztályra illik, a milyen Németországban is volt.

9. *Mi a civis és civilis?*

A *civis classicus* jelentése szerint oly szabad ember, ki a római közélet rendes jogaiiban részes, *civitas* pedig az ily szabad embereknek és jogaiknak összessége, közössége, községe, elsősorban maga Róma városa, mely egyszersmind állam, s ez állam tágabb területén a fővároshoz hasonló szervezetű községek. A középkor közepén a *civitas* egészen mást jelent: védőkerítést, várfalat, várat. A benczések pusztahelyeken építették monostoraikat, mert szabályozott közös életök a magános remeteéletet akarta tökéletesebbé tenni. Ha tehát azt olvassuk egy 950-iki oklevélben, hogy az utrechti püspökség egyik birtokán, Tiala nevű helyen, monostort építettek «cum nova atque lapidea civitate», akkor itt a *civitas* nem jelenthet új kővárost sok iparos és kereskedőnéppel, hanem csak új kőkerítést, várfalat.¹

Ugyanily jelentése van a *civitas*nak nálunk is a XI—XII. századi emlékekben. Ezt a megállapítást Tagányi is helyesli és elfogadta.² De lényeges eltérése van a *civis és civilis* jelentésére nézve. Szerinte a civisek szabad vitézek, kiktől meg kell különböztetni a rabszolga-eredetű civiliseket. vagyis a *civis* nevű «várjobbágyok»-nak alárendelt várszolgákat.³ Szerintem a középkori vár nevéből, a *civitas*-ból származtatott *civis* név várórt, várőrző milest jelent, a ki szolgarendű, szabados, a *civilis* pedig nem egyéb, mint a *civis*nek melléknévi alakja, jelentése annyi mint várőri, várőrhöz tartozó, várőrrel rokon, várőr. Vannak t. i. tényleges várőrök, s vannak e várőröknek különféle nemű és korú rokonai, a kik a *civilis* népből valók, de nem mind valószínű civisek. A *civilis* név általánosabb, tágabbkörű, a *civis* szűkebb jelentésű, ám azért akárhányszor fölcserélve is használják őket, mert beszélhetnek *civis* nőről, *civis* gyermekről

¹ Mon. Germ. Dipl. I. 206. l. Erdélyi L. : Magyarország. társadalma XI. századi törvényeiben. 71, 72. l.

² Magyar Nyelv 1908. l.

³ Tört. Szemle 1913, 517, stb. 1914, 435, 450. l.

ép úgy, mint civilis katonáról. Ez mindenesetre sajátyszerű, majdnem ellenmondónak látszó szókapcsolat, mert a civis és civilis később mindinkább a békés lakosság neve lett, ellentétben a katonai osztállyal; de a középkor derekán, 1000 körül a civitasnak «vár» jelentéséből kifolyólag a civis, civilis a legigazibb katonai osztálynak, a várőröknek a neve, beleértve az osztályba a várőrök családját, az öregeket, nőket és gyermekeket is, s a viszony civis és civilis közt ugyanaz — ezt már ismételten hangsúlyoztam — mint a minister és ministerialis, servus és servicialis, magyarul jobbágy és jobbágyi, szolga és szolgálai stb. közt. Nem a civis előjárója a civilisnek, hanem a minister regis; a királyi várjobbágy osztályából kap tiszteket a civis vagy civilis osztály, a melyek kezdetben egyeredetűek a ministerekkel, valamennyien ministerialis szolgák voltak, s csak idővel váltak szét a ministerialis tiszti «jobbágyi» családok a köz-várőrök, civisek civilis osztályától.

A civis, civilis név középkori fogalmában *két* lényegesen különböző *fejlődésfokot* ismerünk Magyarországon: a falusi és a városi civis korát. Az első fokon a civis szolgarendű *szabados várőrt* jelent, ki falun gazdálkodik családjával s évente többször hetet szolgál a várban vagy részt vesz a vár zászlóaljával hadjáraton vagy e helyett az ispántól küldve követségbe megy, vagy lovat ad ily követnek s a vár megyéjén átutazó királyi menetnek, stb. A másik fokon a civis *szabad városi polgárt* jelent, ki szabadon telepedett le a régi várőr civisek mellé a vár aljába vagy falujába, melyet szintén körülvettek várfallal s így várossá tettek; ki e város területén földmivelést, ipart vagy kereskedést, rendesen tehát békés foglalkozást űz, s a régi katonai szolgálathoz csak annyit teljesít, a mennyi a város falainak védelméből s megszabott hadjáratok kötelezettségéből egy-egy városi polgárra esik.

A fejlődés amaz első foka körülbelül a *tatárjárás* koráig tart, a mikor IV. Béla király a várfalak hasznosságát látva a tatárokkal szemben, városi szabadságok, autonomia s vásárok, vámmentességek adományozásával is előmozdította

a várfalak építését és szabad telepésekkel való benépesítését. Régebben a szabadok és szabad vendégek letelepedése civisek közé nem szokatlan ugyan, s még a várőri szolgálat is összefűzhetette őket, de a libert és hospes lényegesen megkülönböztette a civistől a költözködés szabadsága s a telek haszonélvezetéért fizetett «szabadok dénárjai» nevű földbér.

Hogy a civitas Magyarországon is várat jelentett a XI. században, ennek legérthetőbb bizonyossága Kálmán király I. 28. és 37. törvénye, melyben a Turóczy codex szerint az eredeti szöveg «*comes civitatis*», «*civitatis mega*» névvel jelezte a várispánt, vármegyét; később azonban, mikor a civitas már várispántól vármegyétől független várost jelentett, az eredeti kifejezéseket a törvénytámasztók «*comes comitatus*» és «*comitis mega*»-ra változtatták.

Láttuk, hogy a civitasok ispánjainak *mílesek* voltak alárendelve elidegeníthetlenül. Szent István törvényeiben tizenkét, Szent Lászlónál két-három, Kálmánnál csak három adat szól róluk míles néven, s e név idő folytán nemcsak megritkul, hanem jelentésében is mindinkább elváltozik és lovagot kezd jelenteni. Helyette ugyanazon várőrző vitézi osztály nevéként gyakoribbá lesz a *civis* név. Szent István törvényében ez még csak egyszer van említve, mikor a törvény (II. 7.) azt parancsolja, hogy a vasárnap dolgozó embertől vegyék el ökrét vagy lovát, s az ökröt, melylyel a lovat is ki lehet cserélni, egyék meg a *civisek*. Szent László III. törvénye szerint (1. 2.) azokat, kik minden civitasban, várban száznagyok és tíznagyok alatt szolgálnak, magyarul *örök*-nek nevezik, s a kik ez örök vagy *civisek* közül I. András király és Béla herceg ideje s a Sarkas bíró összeírása óta máshoz kerültek, azokat a legközelebbi Nagyboldogasszonykor Fejérvárott a királynak vissza kell adni.

Legtöbbször szól a civisekről Kálmán I. törvénye. A 39-ik cikkelyben megtiltja, hogy senki se tartson magánál szökött *civist* — a Turóczy codex szerint *civilist* — királyi engedély nélkül, mint a hogy másnak szökött szolgáját sem szabad befogadni (42). Ez lényegben ugyanaz a rendelkezés,

amelyet egy századdal előbb Szent István hangoztatott a miles elidegeníthetlenségéről és valami másfél évtizeddel előbb Szent László is kiadott a szökött *civisek* és szolgák visszaadásáról, s a melyet 1083 körül az I. esztergomi zsinat 65. cikkelye úgy fejez ki, hogy *civilis* népből valót, valamint szolgát és szabadost ura akarata nélkül nem szabad diákká s így szabaddá tenni, urától elidegeníteni.

A civisnek nem igazi rabszolga, hanem szabados állapotát mutatja Kálmán I. 38. törvénye, a mely szerint, ha a király esetleg *civist* enged át, küld valamelyik ispánnak vagy jobbnagyoknak (ministro), akkor a civis csupán hadjáratra menjen, csupán hadi szolgálatra legyen köteles, máskülönben pedig, ha t. i. a katonai szolgálaton kívül egyébre is akarnák szorítani, akkor térjen vissza azon néphez, a melyből kiment (a civisekhez). A katonai szolgálatot a törvény «*expeditio*»-val fejezi ki, ami szorosán véve hadjáratot jelent miként ezt másutt is világosan látjuk.¹

Kálmán I. 35. törvénye szerint a *civisek földjének használatáért* a vendég telepes leszolgálhatja a nyolcz dénárnyi földbér felét azzal, ha megteszi a *civilisek expeditióját*. Mivel az előzőleg említettük 38. tetz. szerint az *expeditio a civisek egyedüli köteles szolgálata*, ebből következik, hogy a civisek és civilisek ugyanazon várőrző katonai osztályt tették, s nem mondhatjuk azt Tagányival, hogy a civisek szabad vitézek, várjobbágyok, a civilisek pedig az ő alattvalóik, várszolgák, kik csupán mellékszolgálatokat végeznek a hadjáraton vagy a vár körül. A mi következtetésünk szerint civis és civilis fölcserélhető nevek, ellenben Tagányi a saját értelmezése miatt a civist kénytelen civilisre változtatni ott is, ahol a Turóczy-codexben szintén civis van (Sz. László III. 2. Kálm. I. 38). S valamint az I. 35-ben a civisek földjére befogadott hospesekről van szó, kik rendszeren nyolcz dénár földbért fizetnek a civiseknek földjük használatáért, ha csak ennek felét le nem szol-

¹ Szent László III. 10. tetz. Si rex *in expeditioe* fuerit . . . sed postquam rex et primates redibunt . . . item si quis in expeditioe furtum fecerit . . .

gálják a civilis hadi szolgálattal: azon módon az I. 45-ben *civisek földjére* befogadott más *szabad* telepesekről van szó, kik szintén nyolcz dénárt fizetnek földbérül a szolgálatot teljesítő *hetes civiliseknek* vagy civiseknek a királyi földesúr jövedelemszedői részére.

A XI. századi törvények adatai a fentebbiekben elég világosan megmondják, hogy *a civis nem szabad katonai osztály* s hogy a *civilis ugyanaz*, mint a civis, tehát szintén várőr vagy várőri osztályhoz tartozó. Ezt mind megerősítik a tájárjárás és városi szabad civisség előtti adatok még az aranybulla korában is, de sehol sem oly világosan, meggyőzően mint a Várad Regestrumban, ahol azt is sok adattal látjuk kifejezve, hogy a *civis és castrensis* egyjelentésű, mert a *castrensis és civilis szintén egybevág*.

Lássuk az adatokat.

Kolozs várnak Ágad nevű száznagyságából való *castrensisek*, Csanád, Várdó, Apa és mások, *támogatva ugyanazon vár jobbágyaitól*, t. i. Egebény hadnagytól, Izsák száznagytól, Béda várnagytól, Bélától és Vadasától, megtámadták Nyikos fia Nyikos jobbágyait, Védát és atyafiát Hiszét azt mondván róluk, hogy az ő *civistársaik* (conciues). Ezek pedig azt mondták, hogy *ők teljesen szabadok, nem civistársak*. S mikor ezt készek voltak a váradai káptalan előtt istenitélettel is igazolni, akkor a vádlók nevében Béla, Vadasa és Várdó elismerték, hogy Nyikos jobbágyai nem az ő civistársaik, s igaztalanul támadták volt őket (1213).¹

A bihari vár összes *kornyosti castrensisei* Mika bihari ispán előtt *civistársaiknak* nyilvánították Csab falu lakóit; ezek pedig azt mondták, hogy *ők származásuk szerint Szent Király szabadjainak* nevezett jobbágyok s ezt máskor is igazolták Szikula bihari udvarispán előtt a csápori száznagyság összes castrensiseivel szemben és a *kornyosti civisek* nem merték őket meghazudtolni (1213).²

A karasznávrémegeyi bánfalvi castrensisek szintén civis-

¹ Karácsonyi-Borovszky: Registr. Varad. 254. sz. 166. l.

² U. o. 147. sz. 172, 173. l.

társaiknak mondtak négy embert, kik azonban magukat *rutén származású szabadoknak* vallották s ezt egy rutén, Barnabás jobbágya, tüzes vasat hordva igazolta (1214).¹ *Német származású szabadnak* mondta magát és ezzel czáfolta civis voltát a szalacsi Pál fia Pósa, mikor a szolnokvármegyei csögi castrensisek őt civistársuknak nyilvánították (1215).²

Még jobb egy 1221. évi adat. Borsod várnak *két civise* Csokova és Ómány faluból, *támogatva ugyanazon vár jobbágyaitól*, megtámadták Mocsolyás, Pelg és Torna némely lakosait azzal, hogy ezek az ő civistársaik. Ezek pedig azt mondták, hogy *ők nem civisek, hanem szabadok, cseh vendégek fiai*. Mikor pedig a simonfalvai Roska és mocsolyai Nyög pártjukat fogták, *a főntemlített castrensisek* (t. i. a két civis) őket is civistársaiknak nyilvánították. András királytól küldött bírák, Tamás püspök, Pósa bán és Simon ispán Gutman poroszlóval elküldték a védőket Váradra, hogy tüzes vassal igazolják a maguk és védettjeik szabad voltát. Odaérkezve a védők elvégezték a háromnapos börtönt, mikor a vádlók lemondtak az (isten)ítéletről s kijelentették, hogy összes ellenfeleiket igaztalanul támadták a civisséggel.³

Ugyanazon évben András király elrendelte, hogy *a szét-szóródott castrensiseket össze kell szedni* és természetesen visszavinni a vár szolgálatára. A bihariak, t. i. a bihari vár castrensisei, jobbágyaikkal együtt megtámadtak néhány apátii lakost azzal, hogy *bihari civisek*. A tordai apát és kegyura azonban bebizonyították, hogy ezek az emberek az ő egyházuk elválaszthatlan jobbágyai.⁴

A főt elsorolt adatokból bőségesen kiviláglik, hogy a civist és castrensiszt az aranybulla korában teljesen egyjelentésű neveknek tekintik, hogy a civist megkülönböztetik a várjobbágyoktól, s hogy a civis vagy castrensis nem sza-

¹ U. o. 300. sz. 180. l.

² U. o. 276. sz. 199. l.

³ U. o. 367. sz. 272. l.

⁴ U. o. 366. sz. 272. l.

bad ember, mert a civisség czáfolatául elegendő igazolni azt, hogy az illető szabad ember, s mert az elszóródott megszökött civiseket vagy castrensiseket II. András király ép úgy visszaköveteli és visszatelepítetteti, mint a XI. századi királyok, Szent István, Szent László és Kálmán.

Hogy a civilis egyjelentésű a castrensissel, eziránt Tagányinál sincs kétség.¹ Mivel tehát civis = castrensis és civilis = castrensis, ebből következik, hogy *civis = civilis*. Ezen kifejezéseket váltogatva használják az oklevelek a tatárjárás előtt, még pedig leggyakrabban a castrensiset, elég gyakran a civilist, legritkábban a civist, úgy hogy e részben a Várad Regestrum fönt elmondott adatai megbecsülhetetlen ritkaságok a közel négyszáz darab oklevél-regesta közt két-három évtizeden belül.

Ugyanott olvassuk, hogy Sempte vár jobbágysai ispánjukkal együtt megtámadták a királyné mamonyai (malonyai) tárnok-jobbágyait s azt mondták róluk, hogy ezek tulajdonképen Sempte vár *civisei*. De aztán meggondolták a dolgot, kitértek a tüzes vas ítélete elől s megvallották, hogy hamisan támadták meg az illető tárnok-jobbágyokat a *civilis állapottal* (falso de civili conditione impetiisse).²

Bolondos vár leginyéri *civisei* 1229-ben szintén megtámadták a Szent Király jobbágyainak falujokban lakó fiait azzal, hogy *ezek az ő civistársaik s hasonló szolgálatnak vagyis a castrensisek kötelességének vannak alávetve*. Azok pedig kijelentették, hogy ők a Szent Király jobbágyainak fiai s ezt Bolondos vár jobbágyai is megerősítették, t. i. Máta hadnagy tizenegy száznagygyal és mások. Márton ispán még ezzel sem elégedett meg, hanem elküldte Növetlen nevű alsoki poroszlójával a vádlókat Váradra tüzesvaspróhára. Ott a vádlók meggondolták a dolgot s beismerték, hogy hamisan támadták a Szent Király jobbágyainak fiait a *civilis szolgálattal*.³

¹ Tört. Szemle 1913, 522. l.

² Karácsonyi-Borovszky: Regestr. Varad. 363. sz. 270. l. (1221).

³ U. o. 360. sz. 297. l.

Ezen világos adatok daczára, a melyekben *civis=civilis=castrensis*, mind egyjelentésűek, fogalmainkat legjobban zavarhatja az a változás, mely a XI. és a XII. század közt észrevétlenül, de egész természetesen végbement. Azok a *falusi civisek*, kiknek Kálmán I. 36. törvénye szerint egyetlen szolgálati kötelessége a katonáskodás: a hadjárat — *«solus in expeditionem pergat»*, mondja a Turóczy-codex helyesebb szövege a *civis*ről — a XIII. század elején már különféle szolgálattal tartoznak a vár részére, csak katonáskodásukról nem igen olvasunk. Ez természetes azért, mert a falvakban elszórtan élő családos katonák, kivált egy-két évtizedes békeidőben, könnyen elszoknak a katonáskodástól és szegénységük, *dísztelen, hiányos fegyverzetük s katonai gyakorlatlanságuk* miatt csakhamar alkalmatlanoknak tűnnek föl uraik, ispánjaik előtt a hadjáratokra. Azért helyökbe időnkint új meg új *hivatásos katonákat, mileseket*, vértés lovasokat kell fogadni akár zsolddal, akár hűbérbirtokkal. A régi katonacsaládok pedig több nemzedék után már inkább békés polgári munkával szolgálják várukat, várispánjukat s kezök munkájának gyümölcseivel vagy pénzzel váltják meg a katonai szolgálatot.¹

A *civilis* és *castrensis* nép, mely tehát eredetileg *civis* nevet viselt. sőt a Várad Regestrum s némely más oklevelek adatai szerint még a tatárjárás előtti évtizedekben is *civis* voltának élénk tudatában volt, olykor határozottan békés foglalkozást jelző névvel jelenik meg.

Az átvizsgáltuk sok oklevél közt legelőször 1201-ben találjuk nyomát annak, hogy egykori várörök ivadéakai *ácsmesterséget* űznek (*carpentarii civiles*) a Dráva vidékén, a

¹ «Si etiam *paupertate prepediti exercituare non possent, dominis eorum unciam dare pro expensa tenerentur»* = mondja egy későbbi, 1292. évi oklevél, figyelembe véve a mindenkori tapasztalatot, hogy *a katonává tett szabados család idővel elszegényedve, alkalmatlanná válik a saját költségén való katonáskodására*. A hadmentességi illeték ez esetben 1 uncia ezüst = 1 pensa = fél fertő = $\frac{1}{8}$ márká = $\frac{44 \text{ kor.}}{8}$ = 5·50 kor. Hazai Okmánytár IV. 81. l.

somogyi várispán földjénél.¹ Majd azt találjuk, hogy Galgócz vár civilisei Imre királytól az esztergomi érseknek ajándékozva, néhány évvel utóbb önként *pohárnokok*, vagyis pincérek, bodnárok lesznek az érsek csémi pinczénél, «de voluntate propria tempore nostro pincernarie servitutis officio se obligaverunt» (1209). Ime, itt positiv adatunk van az átalakulás idejére és mikéntjére!²

Majdnem egy nemzedék korával később látjuk, hogy Győr vár castrensisei közt vannak *szőlőművesek* (vinitores). A szőlőművelés jól összefért a vár őrizetével, ha az egykori civisek vagy civilisek várőri hetes szolgálatukat elvégezve hazamentek közeli falujukba s ott a kitűnő Sokoróhegy keleti, délkeleti lejtőin szőlőt is műveltek családjukkal egyéb falusi gazdálkodás mellett. Hogy várőrök voltak, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy míg 1240-ben, épen a tatárjárás előtti évben, szabadságlevelöket vagy úrbéres viszonyuk szabadabb, szabados rendezését meg nem kapták, addig *száznagyaik voltak* Győr vár nyulí, écsi, sági és tarjáni szőlőműveseinek ép úgy, «*mint a többi castrensiseknek.*»³

A várak népei közt szó van halászokról, kapusokról, igriczekről és szücsökről is, de már többnyire a tatárjárás után, a várőr-rendszer feloszlásának világos jeleivel. Legrégibbek a várak halászhai (1190 k., 1232), de épen ezeknél nem olvassuk a «castrensis» nevet, hanem csak a «*piscatores castris*» kifejezést határleírásokban.⁴ Hasonlóan fordul elő a «Kapusd, villa *portariorum* nostrorum castris Posoniensis» és «Igrech villa *ioculatorum* eiusdem castris nostri» (1244).⁵ Egy későbbi oklevélből azonban kitűnik, hogy a

¹ Wenzel, I. 237. l.

² Knauz. Monum. Strig. I. 194. l.

³ Haz. Okmt. III. 5. «*vinitores castris...centurionem* nec habeant, sicut ceteri *castrenses* habere consueverunt».

⁴ Wenz. XI. 62. l. III. Béla király levelének töredéke egy 1394. évi oklevélben. — U. o. VI. 505. l.

⁵ Hazai Oklevéltár II. l. *porcariorum* helyes olvasása: *portariorum*, a minek megfelelője magyarul a *kapus*, mint ez a kapusok falujának nevéből, a Kapusd-ból is kitűnik.

pozsonyi vár igricezi szintén «*castrensis*» néven szerepelnek Karcsa faluban (1253).¹ Mivel Kapusd és Igricz falut a kapus és igricz foglalkozású castrensisekről nevezték el, ebből következtethetjük, hogy a Kálmán király I. 38. törvénye szerint csupán katonai szolgálattal tartozó civisek ivadékai már jóval a tatárjárás előtt megoszoltak s némelyek a várban kapus, mások a kedvderítő, mulattató igricz foglalkozással szolgáltak. Végül, jó későn akadunk a castrensisek közt *szűcs*ökre (castrenses pelliparii, 1259),² és *bakó*okra vagy hírnökökre (precones castri 1250).³

Hogy általában elparasztosodtak a falusi várőrök, ennek jeléül, kifejezéskéül tekinthetjük azt, hogy a budai sziget Szent Mihály egyházának adományozott castrensiseket a kir. adománylevél *rusticus*-oknak mondja (1225).⁴ Miután a tulajdonképeni katonáskodás céljaira e falusi paraszt civis-ivadékok a drága vértézet nélkül kevésbé látszottak alkalmasoknak, azért a király a castrensiseket immár könnyen eladományozza s csupán egyeseket léptet elő igazi vitézekké szabad serviens, később nemes serviens címmel. Az eladományozottak közé kell soroznunk azon castrensiseket is, a kiket II. András király áthelyezett a királyi *udvarnokok* közé (1232),⁵ tehát a várispán hatósága alól átutalt a nádor hatósága alá, hogy a többi udvarnokok terhét megosztva rajtuk segítsenek a királyi udvar élelmezésében. Méginkább eladományozással függ össze a castrensisek névváltozása akkor, mikor IV. Béla király a szekszárdi apátság Csert(ö) nevű bakóját vagy hírnökét, ki hűségesen elkísérte őt hercegkorában németországi száműzetésébe, rokonaival együtt ugyanazon apátság szabad jobbágyává tette, hogy pánczélosan járjon a király hadjáratára és az apát követségére; s miután az apátság így szabados bakóinak szolgálatát elvesztette volna, a király kárpótlásul ugyanannyi

¹ Wenz. II. 242. l.

² U. o. XI. 461. l.

³ Haz. Okmt. VI. 106. l.

⁴ Wenz. XI. 179. l.

⁵ U. o. 241. l.

háznépet adományozott az apátságnak Fejérvár castrensiséből *lovas börtön vagy hírnök* szolgálatra (in officium preconum equitum), mint a hány háznép Cserttel együtt felszabadult. Ez a felszabadítás tökéletesen olyan, mint a milyen szokott lenni a szabad serviens kinevezése. Az új szabad jobbágyok még szabad földet is kapnak (1239).¹ Egy nemzedékkal később példát találunk arra, miképen történt egyes vitéz castrensisek megnemesítése, *nemes servienssé* való kinevezése. V. István király 1271-ben három zalai castrensis testvért fényes tetteikért az országos nemes serviensek sorába emel egész Gyerse (Gelse) nevű földjükkel együtt.² Hasonlóképen Pozsony vár három castrensisét, kik más-más faluból valók és Gyüge fia János ispánnak voltak a serviensei vagyis vitézei, s mint ilyenek, különösen Pozsony várnak Henrik-bán fia Miklós nádortól való visszaszerzésében tűntek ki, IV. László király rokonaikkal, tizennyolczadmagukkal kivette korábbi (szabados) állapotukból, a pozsonyi várispán hatósága alól, földjeikkel együtt s az ország azon nemesei közé sorozta, kik a királyi zászló alatt vitézkednek (1287).³

Befejezésül vessünk egy pillantást a feloszlóban levő civis, civilis vagy castrensis, tehát a régi várőri osztály *szolgálmányaira*, hogy lássuk, mennyi maradt meg az eredeti katonai kötelezettségekből a tatárjárás koráig. Sajnos, e szolgálmányokról vajmi kevés adat maradt reánk, mert az egész régi katonai osztály bomladozóban volt, a mikor az írásbeliség lendülni kezd Magyarországon II. András és IV. Béla idejében. Megjegyzendő, hogy Rogerius hiteles emlékirata szerint a tatárjárás Béla király volt az, a kire a nemesek az írásbeliség behozatala miatt megharagudtak, s a későbbi krónikák bizonyosan tévednek, mikor ezt az újítást III. Bélának tulajdonítják. Oklevelek természetesen voltak már korábban is, de aránylag csekély számmal, s

¹ Wenzel VII. 67—69. 1.

² Haz. Okmt. VI. 180 1.

³ U. o. II. 19. 1.

való igaz, hogy az oklevelek számának szembetűnő emelkedése az aranybulla korában indul meg, a mikor az írásbeliség elvét Béla ifjabb király rákényszeríti a magyarságra a királyi örökségek több évtizeden át folyó keresésével s az oly adományok visszaszedésével, a melyeket birtokosaik nem tudtak kellőképen tanúkkal, különösen pedig írásokkal igazolni.

A civilisek szolgálmányairól Imre királynak a zágrábi püspökség birtokaira vonatkozó 1201-ik évi oklevelében mellékesen megtudunk annyit, hogy *nyesteket és sertéseket* szoktak tőlük szedni a király részére s ezen királyi jövedelmekből a zágrábi püspök egyházmegyéje egész területén megkapta a tizedeket.¹ A másik adat szintén Dráván túl lakó civilisekről vagy castrensisekről szól. Szolgálmányait II. András király oklevele (1213) azon alkalommal foglalja írásba, a mikor a gorai ispánságot odaadta a topliczai cistercitáknak, de hangoztatja, hogy ez adománynyal a régi szolgálmányok nem változnak. E szerint a vendégek és castrensisek minden háztól fizetnek évenként *nyesteket* úgy, a hogy a királynak szokták fizetni, t. i. 24 freisachi dénárt,² továbbá egy köből *búzát* s egy köből *zabot* Szent Mihály és mindszent ünnepe között, köblét négy ököllel mérve; fizetnek a nyestszedőknek is minden háztól két pogácsát, egy köből zabot és egy tyúkot, s mindezt *elszállítják* saját szekerekön a topliczai egyházhoz. Maguk a castrensisek évenként, a hányszor szükséges, tartoznak az állatok részére *istállókat készíteni és kijavítani* a saját költségükön. Úgy a castrensisek, mint a többi népek is, mindenkor megadják a monostornak azon *sertéseket*, a melyek a király jogához szoktak tartozni. A castrensiseknek összes szolgálmányait el akarták itt sorolni, s legfőlebb azt hagyták ki, hogy egy két évvel korábbi összeírás szerint a *száznagyok alattvalóikkal* együtt részt vesznek a *kaszálásban, gyűjtésben*

¹ Wenzel I. 238. l. «de portis» helyett «de porcis» a helyes olvasás.

² U. o. XI. 111. l.

és betakarításban, s megadják a topliczai egyháznak is évente azt, a mi a *herczegnek vagy ispánnak* járt, t. i. négy ökröt, harmincz tyúkot, négy ludat, háromszáz kenyereket, harmincz vödör bort s negyven köből zabot, úgyszintén az *udvarispán részére* egy köből búzalisztet, egy köből kölest, egy köből mézet, egy ökröt, egy ludat, tizenöt tyúkot, egy juhot, tizenöt vödör bort és harmincz köből zabot. Egy helyen vannak emberek, kik tartoznak az uraság ügyeiben (*követségbe*) *menni* oda, a hova az udvarispán parancsolja.²

Mindeme szolgálmányok a következőkben foglalhatók össze: 1. vám (tributum) vagy tized a királyi erdők használatáért az ott fogott nyestekből és makkon hizlalt sertésekből; 2. csekély vám a földnek búza- és zabterméséből; 3. a földesúrnak, tiszljeinek és a nyestszedőknek megvendégelése megszállásuk alkalmával; 4. a vámok és ajándékok elszállítása, s némi közmunka istállóépítéskor és szénabetakarításkor. Hasonló szolgálmányokat látunk a pannonhalmi monostor lovas vitézeinél, kik magukat ministereknek, lovas jobbagyoknak nevezték. Ezek fizették a szabadok tizedeit, noha maguk szabadosok voltak, fizettek tehát tizedet termésökből, állataik szaporulatából; évenként elküldték szállásajándékukat az uraságnak, résztvettek három napon a szénatakarításban, fuvaroztak bort, lovon kísérték útra, hadba az urat vagy tisztjét, lovon jártak követségbe; őrizték az úr lakását, mint vitézek, s követ, épületfát hordtak építkezéskor.³

Ezen adatok összevetése immár meggyőzhet mindenkit arról, hogy a civilis vagy castrensis osztályban csakugyan a XI. századi vitézi várőr, civis osztálynak az ivadékait kell látnunk még mindig szabados állapotban a XIII. században is. Ezeknél a katonáskodás már csak az úti kíséret és követjárás alakjában maradt meg. Hogy az igazi katonáskodástól

¹ U. o. XI. 116—118. l.

² U. o. 111. l.

³ Pannonh. Rendtört. I. 202., 772. l. (1237.)

mily távol állottak az elparasztosodott ivadékok, mutatja a következő eset. Borsod vár civilisei közül három ómi ember támogatva a vár jobbágyaitól vagyis tisztjeitől (hodnog, centurio, *urbis prefectus* = várnagy!) megtámadta Csikircset és rokonait azzal, hogy osztályosaik, tehát szintén *civilisek*; ezek pedig *tagadták*, s azt állították, hogy *ők a király vitézeinek lovas nemzetségéből valók* (de genere equestri scilicet militum regis). A borsodi vár civilisei és jobbágyai kitértek a tüzesvasítélet elől s visszaadták Csikircséknek két ekényi ómi földjüket,¹ a mi körülbelül 240 hold földet jelentett. Az igazi vitéz, miles, már vértessé volt, s hozzá képest a régi módi könnyű lovas, a civilis, castrensis, már nem ment vitéz-számba. Legfőlebb egyesek katonáskodtak közülök, mint a várispán serviensei, szabad csatlósai. Ha ezek vitézségükkel kitűntek, uruk ajánlatára megkaphatták a szabad királyi serviensséget vagyoni jogi szabadsággal, szabad földdel, a várispán hatósága alól való mentességgel.

E serviens csatlósokon kívül a várispán megyei zászlóaljában a várjobbágyok tiszti osztálya, t. i. a tisztek és rokonságuk teszik a katonaságot vagy kizárólagosan, vagy túlnyomóan. Annyi bizonyos, hogy voltak vármegyei csapatok s ezek katonai szellemének, készenlétének és gyakorlásának biztosítására a várispánok időnkint *seregszemlét* tartottak.² A castrensisek hadkötelezettségének egyik utolsó nyoma Rogerius adata, a mely szerint IV. Béla király a tatárveszedelem hírére *hadba szólította úgy a nemeseket, mint a királyi servienseket és a castrensiseket*.³

10. *Inek-e vagy örök?*

Szent László II. törvénye bevezető sorai szerint «*temporibus piissimi Ladislai regis*», a kegyes László király idejében keletkezett, még pedig *két külön törvényhozással*,

¹ Karácsonyi—Borovszky: Regestrum Varad. 79. sz. 224. l. (1219.)

² U. o. 304. sz. 181. l. «cum Voiouoda comes de Doboka *pervideret exercitum suum*, quidam ex ioubagionibus . . . stetit in ordine ioubagionum naturalium . . . » 1214.

³ M. Florianus, Fontes Domestici, IV. Rogerius. c. 14.

ámbar csak tizenhatsz czikkelyből áll. A két külön törvényhozást abból következtetjük, hogy a legnagyobb büntetést, az akasztást, egyszer a tyúk áránál nagyobb,¹ másszor a legalább tíz dénárnyi érték tolvajára mondja ki,² ez utóbbi érték pedig már a tinó árának egy harmadát jelenti.

Szent László uralkodása 1077-ben kezdődik. Alatta az első törvényhozás az uralkodás kezdetén, az első vagy második évben történt és ez épen a tolvajok kiirtását vette czélba. Magyarország összes főemberei megesküdték, hogy nem túrnak maguk közt tolvajt, s nem kímélik, nem rejtik el még rokonukat sem az *akasztás* elől, *ha egy tyúknál nagyobb értéket lopott*. Ez a törvény kiterjedt minden szabadra, még a diáki, egyházi rendre is. Az első irtó föllépés és hatás után néhány évvel, 1080 körül, már kissé enyhíteni lehetett a tolvajirtó törvény szigorát. Ekkor mondták ki az *akasztást a legalább tíz dénár érték tolvajára*.

Szent László III. törvénye még enyhébb, mert a *tíz dénár érték tolvaját* már nem akasztatja fel, hanem *rabszolgául adatja el*. Az életét legalább megkíméli. Ez a törvény okvetlenül Szent László II. törvénye után keletkezett, mert a főembereknek itt említett esküjére mindjárt az első czikkelyben hivatkozik. Ugyanezen czikkely elrendeli, hogy a király követe *minden civitasban* vagyis várban *vallassa ki* az esetleg köztük lappangó tolvajokra nézve először az *őrök száznagyait és tiznagyait, azután magukat az őröket*, s a gyanusakat próbálja ki tüzesvasitélettel.

A III. törvény második czikkelye a *szőkevény szolgák és szabadosok visszaadását* rendeli el I. András király és Béla herczeg idejéig visszahatólag. A szőkevényeket azok, kik befogadták őket, tartoznak Nagyboldogasszonykor, a fejevári egyház fönnepén (aug. 15.), mikor a királyi udvar ott ünnepel, a királynak visszaadni, vagy a rájuk való jogot igazolni.

Ugyanazon törvény huszadik czikkelye a szőkevények

¹ Sz. László II. 1., 13.

² U. o. 14.

visszaadásának határidejét, mivel a sokaság miatt a visszaadás és igazolás egy nap alatt nem mehetett végbe, kiterjesztette a Nagyboldogasszony ünnep nyolczadába eső Szent István-ünnepig. Ezt az ünnepet csak 1083-ban rendelhették el István magyar király szenttéavatásakor. A róla szóló törvény tehát második cikkelyében keletkezhetett 1081–1082-ben is, de a 20. cikkelye csak 1083-ban vagy néhány évvel ezután jöhetett létre.¹

Valamint már Szent István kimondotta, hogy a király és az urak tulajdonjoga *vitézök és szolgáljuk* fölött megingathatlan és hogy a máshoz szökött *vitéz vagy szolgálja* visszavezetésére küldött követet tíz tinó fizetésének terhe alatt tilos bántalmazni (II. 6., 21., 23.): ép így Szent László szigorú büntetés terhe alatt megtiltotta más szolgáljának vagy marhájának a befogadását és tíz pénzárt érő tíz tinó bírsággal sújtotta azt, ki a szökevény szolgálja vagy elveszett jószág keresőjét akadályozza (II. 21., 29.). S valamint a Szent László III. 15. törvényében ötvenöt pénzával sújtott törvénysértőkön, a jókszedőkről szóló két cikkely után, bizonyára a jókszedés akadályozói értendők: ép úgy ötvenöt pénza bírsággal sújtja Kálmán törvénye azt, a ki szökevényt tart magánál, *szolgát vagy civist* (=civilist) királyi engedély nélkül (I. 39., 42.).

A fentebbi párhuzamos helyek — kiegészítve még az I. esztergomi zsinat 65-ik cikkelyével, mely ötven pénzával sújtja azt, ki másnak *szolgáját, serviensét* (=szabados) és *civilisét* diákkáavatással fölszabadítja s urától elidegeníti — tökéletes összhangban vannak Szent László III. 2.

¹ Marczali Henrik a Szent László-féle III. törvényre nézve még mindig ragaszkodik a Bűdinger nyomán felvett Salamon-kori, 1064 körüli keltezéshez. Budapesti Szemle 1914. II. 9. I. Sz. László III. 8. tcz.-ben a «*secundum S. Stephani decreta*» szövegre hivatkozni nem lehet, mert ezt a Turóczy-codex őrizte meg helyesebben «*sancta decreta*» alakban. Itt nem Sz. István törvényére van utalás, hanem Sz. László II. 14. törvénycikkelyére. A *sancta* talán későbbi betoldás. Ellenben hivatkozhatunk a Sz. László III. 17. tcz.-re, hol ez van: «*lege Beati Stephani discutantur*».

törvényének rendelkezésével, mely szerint a szökevény *szolgákat, civiseket* vagyis magyarul öröket és *űhűgyöket* (wzbeq = wcheg = liberti) vagyis szabadosokat kétszeres visszaadás és ötvenöt pénza büntetésének terhe alatt vissza kell adni záros határidő alatt jogos tulajdonosuknak.

A latin szöveg kritikus része így szól:

«apud quemcunque 1. *aliqui*
 civium vel illorum,
 qui dicuntur ewrek
 (IC ewnek, TC liberi);
 2. *vel servi*

detinentur:

. . . regi presententur.»

Az előrebocsájtott föltételes mellékmondatnak itt két alanya van: 1. *aliqui* . . . 2. *vel servi*. A mi közbeesik, az az *aliqui* jelzője diákul és magyarul. Ellenben a magyar nevet (ewrek v. ewnek) miért jeleznék utólag latinul (vel *servi*)? Nem természetesebb-e, hogy a *civium* jelentését adják meg a magyarok számára magyarul, mint az, hogy az akkor általánosan ismert magyar szót határozzák meg latinul? Ez utóbbi esetben a fõntebbi szövegrész így alakult volna:

«apud quemcunque *aliqui* 1. *civium*
 2. *vel illorum,*
 qui dicuntur ewnek,
 vel (=id est) servorum (!)

detinentur:

. . . regi presententur.»

Más szóval: Tagányi értelmezése még grammatikailag is erőszakot követne el az eredeti szövegen oly esetenül, oly nehézkesen, hogy ennél sokkal egyszerűbb lett volna az alanynak ilyen alakítása: *aliqui, 1. civium, 2. vel servorum, qui dicuntur ewnek*. De hát a törvényhozók nem a *servit*, hanem a *civest* akarták megmagyarázni, magyarul is megnevezni, s ennek a *civesnek* volt a magyar neve *ewrek* vagyis *örök*.

Szent László III. 2. törvénycikkelyében Tagányi értel-

mezése nemcsak grammatikai felforgatást okozna, hanem a *civis*nek sem találhat helyet. Mert a *civis*, Tagányi szerint, szabad ember, a kinek a szökéséről és visszaköveteléséről csak akkor lehetne szó, ha lopása miatt elfogták. A XI. századi törvények máskülönben csak szolgák és szolgarendű szabadosok szökéséről és jogos visszaköveteléséről beszélnek.

A mi értelmezésünk és adataink szerint a szolgák, szabadosok, civisek elidegeníthetlensége és jogos visszakövetelése tökéletes összhangban van a XI. században többször megismétlődő törvényekkel. Ez az értelmezés nem szorul semmiféle grammatikai erőszakra. Nem kénytelen szavakat kidobni vagy átalakítani, pl. a *civist*. Azt meg már részletesen láttuk,¹ hogy a Szent László III. törvényét tartalmazó codexek eltérő olvasásai nemcsak a történeti kritikán átszűrve, hanem egyszerű számarányukkal is mintegy megszavaztatva, legalább ötszörös szótöbbséggel a mellett döntenek, hogy a III. törvény 2. cikkelyében nem *ewnek* vagy *inek*=servi volt az igazi eredeti kifejezés, hanem az *ewrek* vagy *örök*, a civisek magyar neve, úgy a hogy a Corpus Juris Hungarici nyomtatott kiadásában nagyon helyesen reánk maradt.

11. *Volt-e bérlő osztály Magyarországon a XI. században?*

Hogy ezt a kérdést fel kell vetni, ennek fő oka az, hogy a történetírók nem tesznek különbséget *kisbérlők* és *nagybérlők* közt, s e megkülönböztetés nélkül hangoztatják, hogy a bérlet-rendszer Nyugateurópa fejlettebb országaiban is csak a XII. században kezdődik, nálunk pedig csak a XIII. század vége felé.² A bérlet-rendszeren t. i. könnyen észrevehetően a nagy bérleteket értik, a melyek tőkékkel dolgoznak s a melyek a városi élet felvirágozásával felhalmozódott eme tőkéket a vidéken kert-, szőlő-, nagy föld-, erdő- és bányaműveléssel akarják kamatoztatni, a mit a földesurak is magukra nézve előnyösebbnek tartanak.

¹ L. Tört. Szemle, 1914. 531., 532. l.

² Tagányi: Tört. Szemle 1914, 442—443. l.

De nem lehet gondosabb megfigyeléssel kétségbevonni, hogy a kisbérletek rendszere a középkorban sokkal régiebb, sőt hogy úgy a kisbérlet, mint a nagybérlet már az ókorban is meg volt. Gondoljunk csak a római köztársaság agrarius törvényeire, melyek az ager publicusból a patriciusok és optimaták, lovagok nagybérletei mellett a plebeiusoknak, proletároknak s kiszolgált katonáknak, veteránusoknak is igyekeztek részt juttatni kis bérletek alakjában. E kedvezményes bérletek adtak módot szegény, de szabad római polgárok kitelepítésére, kik mint *colonusok* szabad bérlői lettek a római provinciákban lefoglalt római állami földeknek, az ager publicusnak, s fizették az alattvalók adójától, tributumától különböző földbért, a *censust*. A császárkor már kevésbé tett különbséget a szabad polgárokból és római polgárrá tett provinciális cohorsbeliekből telepített colonusok s a libertinus földművesek vagy provinciális alattvalók közt. Egyaránt súlyos adókkal terhelték s elnyomták, röghöz kötötték őket.

Konstantinápoly Isauri-dynastiája (717—802) a birodalom egyes részeinek egyenletesebb betelepítése s föllendítése céljából megszüntette, eltiltotta az *örökbérletet*, a földhöz kötött úrbéres állapotot s megadta a *szabad költözés* jogát. A paraszt szabadon elköltözhetett, ha a földesúrral szemben való földhér stb. tartozásainak eleget tett; viszont a földesúr is visszavehette földjét, ha bérlőjét kártalanította a hátrahagyott javításokért, gyümölcsöző befektetésekért s épületanyagért, mit magával nem vihetett. Ha a paraszt földesura részéről előlegeket, tőkéket vett igénybe pl. szőlőtelepítésnél, akkor az Isauriak megengedték a *feles bérletet*, máskülönben a földesúrnak meg kellett elégednie a *termés tizedével*. A ki többet követelt, azt átkozottnak mondták.¹

Nyugaton a Meroving frank hódítás folytán a római castellumok területe, mint állami föld, mely egyszersmind a népvándorlás betörései miatt lakatlanná lett, a király

¹ Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. I. 1907. 422., 423. l.

tulajdonába jutott. A castellumok királyi *curtis*okká (cohortis).¹ udvarokká, uradalmi megerősített központokká lettek a volt római határszéleken. A belső germán területeken a szabad germánok határközösségekben éltek, hol az egyeseknek csak haszonélvezeti joguk volt, rendelkező joguk pedig csak közösségben a rokonokkal, határosokkal. A kik pusztaságba, lakatlan területre telepedtek, azok királyi engedélyt kérnek. A római jog szerint tized járt a kincstárnak az *irtásföldről* (*decimæ novalium*), a germán királyok pedig a műveletlen földről legelő vagy irtásbért kezdtek szedni azoktól, kik ott letelepedve, a földet használták. Nagy Károly a *curtis*-uradalmak rendszerére alapította egész államszervezetét, ennek kellett szolgáltatnia az államélethez szükséges jövedelmeket és katonaságot. Így tarthatta el világi és egyházi tisztviselőit. Az uradalmak jövedelmeit a *curtis*okhoz tartozó *szolga- és szabad bérlő telkek* szolgáltatták. A dolog természete szerint az úr rendelkezett a rabszolga egész munkájával. De miután már a rómaiak megelégedtek a munka vagy termelés egy részével, ez hatással volt a germánokra is. A munkaidő felét követelték a szolgától, három napot egy héten s e mellett más kis szolgáltatásokat: sört, malacgot, kenyeret, csibét, tojást. Az úrbéres szabadokat *colonus*oknak nevezték, kiknek maguknak is lehettek rabszolgáik és allodjaik, tulajdon földjeik, a melyek szabadok voltak minden úrbéri teheről. Már az alamann törvény szól az úrbéres szabadokról: «*Liberi autem ecclesiastici, quos colonos vocant, sicut et coloni regis . . .*» (23. l.). Új irtások kezdeményezői leginkább a monostorok és más uradalmak, ritkán a szabad határközösségek. Ez utóbbiakban a telkek felosztása mozgékonyabbá tette a vagyont, mely aztán egyre

¹ Dr. Karl Lajos francia hangtani alapon jut arra a következtetésre, hogy a frank latin *curtis* (spanyolban *cortez*) legjobban a *cohortis*ből eredhetett. Ezt a magam részéről történetileg azzal tudom támogatni, hogy a *curtis* = *cohortis* nagyon illik a *castellum*okra, mert ezekben táborozott a közeli nagy *castrum* legiójához tartozó valamelyik provinciális *auxiliaris cohors* (kb. 600 vitéz). V. ö. a középkori latinság nagy glossariumait, Du Cange stb.

egyenlőtlenebbé lett. A frank monostori uradalmak közül legismertebb a st.-germaini monostor huszonnégy curtisból álló gazdasága. A hozzájuk tartozó telkek közt $\frac{4}{5}$ a *szabad bérlőtelkek száma*, 1430 telek, egyenkint harmincz hold földdel, hospeseké 75 telek, liteké vagy szabadosoké 25 és rabszolgáké 191 kisebb telek, húsz hold földdel. Az augsburgi püspöknek kétannyi szabad telke volt, mint szolgálattelke. Egy kis monostor birtokában a kétféle telkek száma körülbelül egyenlő. A szolgák és ministerialisok ¹ házi üzemenben tartották az uradalom mezei és ipari termelését. Ezeken kívül voltak a telkes szolgák, szabadosok, hospesek és szabadok, kik *kétféle szolgálattal* tartoztak: kézi és fogatos munkával (manoperæ, carroperæ). Némely telkek a szolgálatok mindkét nemével tartoztak, mások csak az egyikkel vagy a másikkal (mansii operarii, mansii carroperarii). A fogatos munkával tartozó telkek rendszeren *hadiszolgálományokra* is kötelesek, azért nagyobbak és több tekintetben szabad telkeként tűnnek föl. Egy fogatos napot három kézimunkanappal vettek egyenlőnek. A nem szabadok idejük felét, heti három napot tartoztak urok szolgálatában eltölteni (triduana servitia). A szabad bérlőtelkek csak egy-két hetet szolgáltak egész éven át, sőt e munka helyett elegendő volt némi *készpénzfizetés*. Épen a készpénzfizetés vagy a megfelelő terményadás tette a bérlő és úrbéres telkeket értékesekké. Az úrbéresnek megmaradt legalább a fele termése, s a mit a szolgálattelke urának beszolgáltattott, az átlag évi két solidusra tehető, mai pénzben mintegy 65 koronára. ² A munkák és szolgáltatások együttes értékét kétszer-három-

¹ Nagy Károly «De villis» című rendelete szerint «unusquisque iudex (sc. villicus) in suo ministerio bonos habeat artifices idest fabros ferrarios et aurifices vel argentarios, sutores, tornatores, carpentarios, scutarios, piscatores, aucipites . . . pistores . . . retiatores . . . necnon et reliquos ministeriales, quos ad numerandum longum est (c. 45.).

² 15 vödör sör (= 15 frank dénár), 1 sertés (4 ℔), 2 tyúk (1 ℔), 30 tojás (1 ℔) és kenyér (1 ℔) = 24 dénár × 1·5 gr ezüst × 18 fillér = 6·48 korona, mely vevőértéke szerint akkor tízannyit ért mint ma, tehát 65 koronának felelt meg.

szor annyira számíthatjuk. Lamprecht számítása szerint a telek-jövedelem 800, 1100, 1200 és 1250 táján sorban 9·5, 7·5, 4·2, 2·4 %-ot tesz, tehát folytonos esést mutat. Azért már a XII. században kezdenek felhagyni az úrbéres gazdálkodással s áttérnek a tőkével dolgozó *nagybérlet-rendszerre*, mely legalább 6·2%-ot nyújtott.¹ A colonusok nem ritkán ott-hagyták telküket és valamelyik uraság szolgálatába állottak, mint *hübéresek*. Az is gyakori, hogy a colonusok örök-tulajdonuknak nézték a használatukban levő földet, s elidegenítették, a mi ellen már Kopasz Károly rendeletet adott ki az egyházi és királyi birtokok megóvására. A hübéres viszony nem rontotta le a libernek, volt colonusnak szabad állapotát, kivált mióta előkelő udvari tiszték is viselték a *minister*, ministerialis nevet. Szabadokhoz számítandók a *censualisok* is, kik mások földjének használatáért csekély földbért, censust fizettek.²

Már Nagy Károly alatt megkezdődött, de utódai alatt alábbhagyott, s az Ottók alatt új erőre kapott a németek terjeszkedése kelet felé. A telepítésben legbuzgóbbak a bremeni érsek és magdeburgi püspök északon, s a salzburgi érsek, passauai püspök délkeleten. Ez utóbbi kettő Nagy Károlytól kapott birtokokat Pannoniában az avarok legyőzése után, de térítő, telepítő és gazdasági tevékenységök itt a magyarok honfoglalásával megakadt. A lechfeldi csata (955) után újra megkezdődött a kivándorlás az Ostmarkba, Karinthiába, Krajnába. A település általában igen kedvező feltételek mellett történt: a telepések *mentesek a katonai szolgálattól* és csupán csekély földbért, censust tartoztak fizetni a földesúrnak. Pl. még jóval később is a bremeni érsek *egy dénárt* fizettetett évente *egy telekért a termés és állatszaporulat egyházi tizedén felül*.³ Az ily colonusok

¹ Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben. I. 620. l. (1886.)

² Grupp id. m. I. 74., 199—208. I. II. 1908. 117—131. l.

³ U. o. II. 369. l. Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. II. (1891) 5—13. l. Ugyanitt közölve van a bremeni 1106. évi telepítő bérszerződés, melynek kezdőszava: «*Pactionem quamdam, quam . . . Hollandi nobiscum pepigerunt . . .*» őse a német *Pacht* szónak, ez pedig egyenesen *bérletet, haszonbért* jelent.

valóságos bérlők: szabadon jöttek, szabadon el is távozhattak, ha eleget tettek bérleti kötelezettségöknek, s a földesúr szintén elküldhette őket, ha nem feleltek meg bértartozásuknak. Csakhogy e colonusok kisbérlők, szabad úrbéreseknek is nevezhetők s meg kell őket különböztetni a tőkés nagybérlőktől, kik akkor lépnek föl, a mikor már nemcsak végbement a vidéki népesség mozgékonyabb elemeinek betelepédése a városokba, hanem megfordítva a város gazdasági élete kezdett visszaáramlani a vidékre pénzgazdaságból eredő bérletek alakjában. Ez az, a mi Németországban a XII. században, nálunk csak a XIII. század vége felé kezd jelentkezni.¹

Ezen adatok nem annyira külföldi analógiák, mint inkább egyszerű előzményei annak, a mi nálunk is bekövetkezett. Szent István király idejében a német *colonisatio Magyarországra* is áttolódott, legalább szórványosan, aztán sűrűbben, majd tömegesen a XII. és XIII. században (századok). Szent István és Szent László törvényei többször szólnak a vendégek, jövevények befogadásáról s a velök való jó bánásmódról. A hospesek példáját aztán követték a belföldi szegényebb szabadok is a más földjére való letelepedésben.

Főntebb láttuk, hogy a bremeni érsek *tizedeket* kívánt a telepesektől. Szent László I. 27., 30. törvénye is megszabja, hogy az apátok szabadjaiktól tizedeket adjanak a püspököknek s hogy a püspökök tizedeket szedjenek a szabadoktól. Mi szükség volt ezt a szabadokra külön kimondani? Hiszen Szent István már rég kimondotta, hogy a kinek Isten tized adott egy évben, a tizediket adja Istennek (II. 52.). Szent László részletesen is kifejtette a tizedelés szabályait és meghatározta, hogy a külön gazdálkodó fiú és szolga is tartozik terméséből tizedet adni, s általában mindenki, a kinek van évi termése és állatszaporulata. (I. 40.)

¹ Grupp id. m. IV. 1914., 270. l. «Umgekehrt erfolgte eine Rückströmung von Bürgern und Kapitalien auf das Land um so mehr, als der Erwerb städtischer Güter und Bodens ungemein erschwert war.» Jahrbücher f. Nationalökonomie. 1906. (86) 728.

A szabadok tizedeinek külön elrendelése bizonyára azon okból történt, a mi később is többször szembetűnik okleveleinkben, hogy a tizedfizetés legkönnyebben ott maradt el, a hol új telepítés és termés jött létre azelőtt nem művelt, tehát tizedelés alá nem esett területen.

Azt is láttuk föntebb, hogy a colonusok Németország szélein kedvezésképen mentesek voltak a hadiszolgálattól és csupán csekély censust fizettek a földesúrnak. Ilyenek lehettek nálunk azok a *régi colonusok*, a kiket a magyarok elűztek telepeikről, de Kálmán I. 19. törvénye visszabocsájtott. Csak az akkor még elég szegény egyházak és monostorok nem voltak kötelesek a régi colonusokat visszafogadni. Valószínűleg azért, mert földbérük nagyon alacsony volt s kevés jövedelmet adtak. Aztán jelentkeztek már új telepesek nagyobb számmal. szabadok, vendégek, kik nyolcz dénárt fizettek egy telekért, egy háznak megfelelő föld használatért, talán 27—30 holdért.

Kálmán királynak összesen hat törvénycikkelye szól a *szabadok dénárairól* (I. 35., 40., 45., 79—81.).¹

E törvénycikkelyek bevezetése a 45. t.-cz.-ben van meg s úgy szól, hogy *ezentúl ne minden szabadtól szedjenek nyolcz dénárt*. Hogyan értendő ez? Úgy-e, a hogyan értelmezni szokták, hogy t. i. minden szabadtól szedtek eddig nyolcz dénárt, de Kálmán ezt most a szabadok egy részére nézve megszünteti? Eddig tehát, mivel a vérdíjakról és tolvajokról szóló törvények liber-en még az urat, seniort és nemest is értik, ezek is fizették a nyolcz dénárt? Épen nem. Itt a liber szónak nem a legtágabb, hanem a legszűkebb jelentése szerepel, ugyanaz, a mely Szent László 1092. évi (I.) 27., 30. törvénycikkelyeiben is egyedül helyes, hogy t. i. *liberi a szabad telepesek*, kik apátok, püspökök, ispánok falvaiban házhelyet kaptak, új irtásokat műveltek, s udvari vagy várbeli szolgálatot is vállaltak. Kálmán dénártörvényeinek bevezetése tehát azt akarja mondani, hogy ne

¹ Erdélyi: Az első állami egyenes adó elmélete. 30—37. l. Tört. Szemle 1914, 206—207. l. Ez utóbbi helyen csak a civisekre, civilisekre vonatkozó szövegrészek kerültek szóba.

minden szabad telepestől szedjék egyformán az egy telekre eső nyolcz dénárnyi földbért, hanem némelyektől csak félannyit szedjenek.

Csupán felényi földbért, négy dénárt tartoznak fizetni azok a szabadok és vendégek, kik katonai vagy ezzel egyértékű királyi szolgálatot teljesítenek (civilium expeditionem faciat; regi equos, currus servitia stipendiaria suppeditabant), vagy a földesurak földjén munkát végeznek (in terris laborant aliorum).¹ Ellenben a többi szabad és vendégtelopesek, kik sem katonai szolgálatot, sem úrdolgát nem teljesítenek, hanem csak maguknak dolgoznak, azoktól a *nyolcz dénárt* szolgáltatassák be az illető vár és száznagyság jövedelemszedőinek.²

Kik szolgáltatassák be? Az egyik törvényczikkely ezt is meghatározza: ha maguk a civisek fogadták be a szabad telepest falujokba, akkor ennek a földbérét, a nyolcz dénárt, a *hetes civilisektől* vegyék át a dénárszedők. Hetesek azok, a kikre a civis vagy civilis faluban a köteles szolgálat sora az illető héten reáesett. Hetenkint váltakoztak a civisek a vár őrzésében, katonai szolgálatában, s talán hetenkint föl-váltva szolgálták falujokat is a száznagyi kerület, járás központján levő száznagygyal szemben. Ezek a hetesek adták át tehát a *száznagynak vagy megbizottjának* a szabadok dénárjait, a melyekről Esztergomban Szent Mihály-napig száznagyságonkint kellett leszámolni a királyi udvarban.³

A «*si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus*» értelmezésénél újolag hangsúlyozni kell, hogy a *civis* nem szabad ember, hanem szabados. A szabados tágabb értelemben szintén szolgál, s mint szolgál nem tehet senkit sem *liberré* a szó teljes értelmében. Szükséges tehát, hogy itt

¹ Kálm. I. 35: iuxta medietatem substantie; 45b: *IV denarios persolvant*; 80: *pro libertate tantum denarios dent, non etiam pro opere*.

² U. o. I. 35: VIII denarios solvat; 45a: *de civilibus hebdomadariis VIII denarios precipimus colligi, inter quos scilicet quis liber non a rege, sed ab ipsis [TC ipsius] civibus*; 81: *tam pro opere, quam pro libertate denarii accipiuntur*.

³ U. o. I. 45a, 79.

a libert megint abban a szűkebb jelentésében vegyük, a melyben vennünk kell Szent László I, 27., 30. törvényének értelmezésénél, a hol a liber «szabad telepes»-t jelent vagy röviden «telepített»-et. Így már egész egyszerű a fentebbi kritikus szövegrész fordítása ekképen: «ha valaki nem a királytól, hanem maguktól a civisektől telepített». Ily értelmezés mellett az a kritikus szövegrész még kiegészítésre sem szorul, legfőlebb az «est»-et kell pótolnunk gondolatban (van letelepítve).

Így már könnyű eligazodnunk ott is, a hol Tagányi «kegyelemdőfést» keres.¹

Vannak t. i. magától a királytól telepítettek. Ezeknek telepei a királyi szabad falvak, a melyeket a királynak valamely lakatlan területén, erdejében tisztára szabad telepek alapítottak és laktak irtásföldön.² Vannak továbbá a várispáni álláshoz tartozó falvakban ispántól telepített szabadok.³ Vannak a várőrök falvaiban maguktól e civisektől telepítettek.⁴ Végül vannak földesurak földjein is telepek.⁵

A király szabadjairól, telepeseiről azt mondja Kálmán törvénye, hogy négy dénárt fizessenek azok a szabadok, kik a határukon átutazó királynak lovakat, szállító szekereket és zsoldos szolgálatokat szoktak nyújtani. Az első telepek közé utóbb ismét telepédtek új szabadok. Ezek is vagy résztvesznek az őket befogadó szabad falu terheiben, tehát a király részére teljesítendő szolgálatokban, vagy pedig távoznok kell. Ezt az egész egyszerű és természetes helyzetet Tagányi «ultramodern képtelenség»-gé torzította, mintha itt a civis falu szabadjainak szabadjairól, tehát «főbérlek albérleiről» volna szó, holott a törvény a királyi szabad falu régibb és újabb telepeseiről rendelkezik, hogy egyenlően osztozzanak a terhekben.

¹ Tört. Szemle 1914, 440. l.

² Kálm. I. 45b: «si autem liberi, qui regi...» és «similiter et liberi, qui cum eis cohabitare consenserint».

³ U. o. 40: «comites, si proprios in villis suis liberos habuerint...»

⁴ U. o. 45a.

⁵ U. o. 80: qui in terris laborant aliorum.

Második csoportba tartoznak az *ispánok szabadjai*, kik az ispáni falvakban telepedtek le, a melyek t. i. az ispáni tisztség ellátására szolgáltak a vár birtokai közül, megkülönböztetve a várőrök ellátására rendelt falvaktól. Itt tehát nem az ispán családi birtokairól van szó. Minthogy az ispáni falvak szabadjai is tulajdonképen királyi földet tettek művelhetővé, igen természetes, hogy az új telepítésekben valami hasznot ő is akart látni országa, uralma javára. Azért rendelte Kálmán, hogy ha az ispán a maga falvaiban 100 pénzát (100×30 dénár = 3000 ℥) tud összeszedni szabadjaitól, kik lovakat is adnak, akkor egy pánzcélost tartson e jövedelemből a király részére; ha pedig ennél kevesebbet, de legalább 40 pénzát (1200 ℥) szedne össze, akkor csak egy könnyű, vértezetlen vitézt tartson. A negyven pénzán alul maradó dénárjövédelmet az ispán a saját céljaira fordíthatja. Hogy az ispán egy-egy szabad telepesétől hány dénárt szedjen, az a törvényben nincs meghatározva, de valószínű, hogy az ispán szabadjai sem fizettek többet, mint a királyi vagy a civis falvak szabadjai s vendégei, hanem inkább átköltöztek volna ezekhez, kiknél egész világosan és pontosan nyolcz dénárra van megállapítva az egész bérelt állományért fizetendő összeg (l. 35: aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem faciat, aut VIII denarios solvat). Mivel pedig a törvény föltételezi, hogy az ispán szabadjaitól lovakat is tud kapni, olyformán, mint a király a maga szabadjaitól (l. 45. b), ebből következik, hogy az ispán szabadjai ez esetben szintén csak négy-négy dénárt fizettek.

Az ispáni szabadok mellett említhetjük a *castellanusokat*, kik sem katonai, sem földműves munkát a castellum (vagy curtis) részére nem teljesítenek, tehát csak maguknak dolgoznak s azért a szabadok egész bérét tartoznak fizetni «tam pro opere, quam pro libertate». Ha a földesúrnak szolgálatot teljesítenének, akkor a «pro opere» számított négy dénárt ledolgoznák s így csak «pro libertate» fizetnék az egész földbér felét. Ezt valamennyi telepes liber fizeti. A castellanusok mind a két czímen fizetik a liberek dénár-

jait: azért is, hogy nem kell közmunkát végezniök, azért is, hogy a maguk termelésével szabadon rendelkeznek. Ez utóbbi a szabad telepesek legsajátabb libertasa, a mi nincs meg a szolgánál, a szabados úrbéresnél sem, az egész termésre nézve. S mivel a castellanusok «pro libertate» ugyanúgy fizetnek, mint a többi liberek, tehát ők is liberek, ellenben a civilisek, castrensisek nem voltak liberek, mint láttuk, még a XIII. század első felében sem: azért a castellanusok *nem lehetnek azonosak a civilisekkel vagy castrensisekkel*, mint a hogy Tagányi véli a megbízhatlan 1113. évi (?) rossz, értelmetlen összeírás alapján.¹ Hanem igenis azonosíthatók a szabad *suburbanus*okkal. Szent László III. 13. törvénye megkülönbözteti a várat, civitast, a suburbiumtól, a váraljától. A várat nagyritkán *urbis*nak is nevezték pl. ebben: *urbis prefectus*, a mi annyit tett, mint várnagy (1213).² *Suburbanus* az, a ki a váraljában lakik, akár szabados, akár szabad az illető. Itt szerettek letelepedni a szabad iparosok és kereskedők. Ezekkel azonosíthatók legjobban a *castellanusok*, kik megfizetik a vár-ispánnak az egész telepes hért, csak ne kelljen közmunkát vagy katonai szolgálatot teljesíteniök. Nevök azt a tulajdonságukat hangsúlyozza, hogy a megerősített uri udvarok, curtisok, az olaszoknál gyakori castellumok, közelében kerestek ótalmat s nagyobb üzleti forgalmat.³ Volt curtis a várbán, s ez volt az ispán curtisa, későbbi néven curiája; de voltak curtisok némileg bekerítve, megerősítve a vidéken is. A castellanusok neve nálunk nagyon ritka, ellenben gyakori Olaszországban. Azért talán nem jogosulatlan az a következtetés, hogy a castellanusok épen olasz, latin ipa-

¹ Tört. Szemle 1913., 522., 526. l.

² Regestrum Varad. 79. sz. 224. l.

³ V. ö. omnium *habitantium infra predictam civitatem, uecnon et omnium residentium supra prefate ecclesie terram, sive libellariorum, sive precariorum seu castellanorum*, I. Otto a pármiai püspöki egyháznak szóló adománylevelében, 962-ben, mikor neki adja Parma várost. Mon. Germ. Hist. Dipl. I. 334. l. civitatem vel *castellum muniendum*, u. o. 401. l. (965.)

rosok és kereskedők voltak. A várba vagy váraljába természetesen királyi vagy ispáni engedéllyel telepedtek le.

A *civisek telepeseiről* két helyen van szó Kálmán törvényeiben (I. 35., 45.): először a vendégekről, azután a magyar szabadokról. Az egész földbér mindegyikre nézve nyolcz dénár, de ennek felét a hospesek leszolgálhatják, ha teljesítik a civilisek hadjáratát, vagyis résztvesznek azon civisek, civilisek katonai szolgálatában, a kik közé települtek. A civisek közé települt szabadok nyolcz dénárját a civilis hetesektől kell beszédni. Ez azt is jelentheti, hogy ez a legkönnyebb pénzbeszedés, vagy hogy a civisek, civilisek maguk felelősek a közójük települtekért, vagy hogy a vár hatósága a civilis falvakban szívesen átengedi a dénárszedést a helybeli közegeknek s így némi autonómiát ad nekik.

Földesurak szabadjainak mondhatjuk azokat a telepeseket, szabadokat és vendégeket, úgymint *fótokat* s a többi idegeneket, kik Kálmán I. 80. törvénye szerint «in terris laborant aliorum», mások t. i. a földesurak földjein dolgoznak, s a kik a földbér felét földműves munkával rójják le és csak a szabadság czímén «pro libertate» fizetnek dénárokat, bizonyára szintén négyet. Ilyen szabad parasztnak képzelte a naiv hagyomány szerint Szvatapolug a honfoglaló magyarokat, a mit természetesen csak a magyar krónikás gondolt el s hozzá a hasonlatot abból merítette, a mit maga látott a magyar társadalomban. Szerinte Szvatapolug nagyon megörült a magyarok jövetelének, mert azt hitte, hogy *parasztok* (rustici), kik azért jönnek, hogy az ő földjét műveljék. Mikor másodszer jelent meg előtte a magyar követ ajándékokkal, ezeknek még inkább megörült, mert azt hitte, hogy mint vendégek — hibásan hospitalarii = ispotályosok — küldik nekik az ajándékokat valamely földért. S a földet kérő követnek azt felelte, hogy foglaljanak annyit, a mennyit akarnak. De a magyarok «nem mint *hospesek*, hanem mint a föld öröklőjogú birtokosai» léptek Pannonia földjére (Képes Krónika XIII.).¹

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

¹ M-Florianus : Fontes Domestici II. 124., 125. l.

BOSZNIA, MINT MÁTYÁS KIRÁLY FOGLALMÁNYA.¹

Bosznia 1464-ben, a zvorniki ostrom után. — Krisztics (Vojszalic) Mátyás török «ellenkirály». — Jajcza 1465. — Külügyi helyzet s a balkáni kérdés. 1465 Velence, Nápoly. — Mátyás király s VI. Pál pápa. — 1465. évi déli hadmenet. — Ujlaky Miklós bosnyák királysága. — Török határharcok, bosnyák diversio s a török ellenkirály megsegéllése, 1476. — A déli végek harca. — 1480. évi bosnyák nyargalás, Mátyás személyes hadjárata. — Daud bosnyák pasa. — Béketárgyalások. — III. Fridrik császárral való hadakozás. — Balkáni sikerek. 1483. — Fegyverszünet a törökkel. — Jajcza helyzete 1483—1490. — Corvin János előtérbe lépése.

I.

Zvornik eredménytelen ostroma s Mátyás visszavonulása Kelet-Boszniából sikert jelentett ugyan a törökre nézve, de nem állott arányban azzal a vívmánynyal, melyet Jajcza birtoklása jelképezett a magyar király kezében.

A török hódítás 1463-ban, sőt mondhatni 1608-ig csak a bosnyák terület szétdarabolását jelenti. Társadalmi s vallási győzelemről még nincs szó. A török seregnek ugyan voltak hadi sikerei ezen a nehéz terepen is, de csak azért, mert a benszülött előkelő kiváltságos nemzetségek, birtokuk s állásuk megtartása érdekében áttértek az iszlámra. Ez a gyökerevesztett patarén elem egyelőre csak olyan hív mohammedán volt, mint a milyen lingó-lengő új katholikussá vált az 1443 óta folyó propaganda következtében. Ha érdeke kívánta, az iszlámot vallotta, sőt azon igyekezett, hogy török nőt vegyen el feleségül, ekkép is befolyáshoz jutván. De mikor a török nyomás szűnőben, s a

¹ Mutatvány szerzőnek: *A jajczai bánóság története* cz. sajtó alatt lévő munkájából.

szultán hatalma Konstantinápolyban az ő szemükben inogni látszik, épp oly könnyen renegálják az iszlámot.

Ehhez járul, hogy *oszmanli török* telepítés a XV. s XVI. században nagyobb mértékben nem mehetett végbe sem Boszniában, sem Hercegovinában. A mikor a győztes Mohammed szultán lefejezteti az utolsó bosnyák királyt, ezzel a ténynyel csak a dynastiát tette tönkre, de még nem «törökösítette el» a nemzetet, az ország ugyan félt tőle, de lelkében nem volt az övé. A bosnyák népjellem a padisahval szemben sem lett megbízható, s az iszlamita máz még nem oltotta belé az új hívőkbe a khalifa iránt való föltétlen hűséget. A régi szokások, a bosnyák országos szervezet, ha el is züllött, de az iszlámnak sem erkölcsi, sem polgári jellegű rendelkezései nem hatották át azt a gyökeréig arisztokratikus alapon fejlődött nemzetet. Ha a szultán serege elvonult, alig maradt az országban szintörök. A félhitű nemzetségek egymásra törtek, csakúgy mint előbb, állandó torzsalkodás lőn a vége.

A török politika tisztában is volt a helyzettel. A magyar királylyal s a már nem is két-, hanem négykulacsos sztszávai herceggel szemben ellensúlykép, egy közülök való törökbarátot szemeltek ki — ugyancsak királynak — 1465-ben, egy Mátyás nevű renegát képében.

Az utolsó bosnyák királynak volt «bárója» s török nő a felesége. A törökök úgy számítottak, hogy Jajczát csak úgy keríthetik kézre, ha bosnyák nemzetiségű főember lázítja fel a népet az idegen magyar uralom ellen.¹

Hogy voltaképp ki volt ez a török hűbéres, s merre volt a tartománya, még nem tisztázott kérdés. Kriszticsnek írják nemzetsége nevét. Ha ez megáll, akkor a törököktől kivégzett utolsó bosnyák királynak anyai atyafia. Raguzai forrás szerint *Sabanics* Mátyás a neve, a ki követséget küldött a köztársasághoz, melynek tanácsa díszajándékot adott neki.²

¹ Jajczai Oktár XXV. 1465. XII./23.

² Truhelka C., a raguzai levéltár alapos ismerőjének magánközlése. Pótlólag még azt az adatát is közölte velünk, hogy a ra-

Legvalószínűbb, hogy a Dónji-Kraj be nem hódolt részeinek volt a főura, még pedig alighanem Hervoja herceg Vojszláv nevű testvérének az unokája.¹

Ezzel a «királylaly» nem arathatott valami nagy sikert a szultán, sőt — a mint az események későbbi folyamata mutatja — éppen az ellenkezőjét érte el annak, a mit akart. Mint politikai tényező számba sem jött, mert a be nem hódolt Herczegovinának a fejedelme: Vukcsics István herceg volt a főmozgató a déli dalmát érdekkörben. Az öreg herceg ugyancsak nagy véleményt táplált maga felől, sőt meg is íratta, hogy voltakép ő foglalta el Jajczát s nem Mátyás király.² Mindazonáltal ismervén a körülményeket, azon esetre, ha netán mégis a török találna győzni, szoros egyességgel akarta a maga és családja jövőjét biztosítani. Felajánlotta tehát Mátyásnak drinamelléki várait: *Szokolt*, *Toljevácztot*, *Számobort*, *Milesevo*t cserében magyarországi birtokokért.³ Mátyás két szempontból is elfogadta az előnyösnek tetsző ajánlatot. Először is e várakban támasztékát látta a Drina vonalának, azután meg a várcsoport birtoka nándor-fejérvári és macsói területének is hasznára volt, a mennyiben az albánokkal közvetlenül érintkezhetett. Másik indító oka az

guzai Consilium rogatorum 1415. márcz. 2-án *Sabancsica Brajkonak*, Osztoja király követének kiutalta a Demeter napján esedékes 500 perpernyi «adót». Truhelka azt a vélekedését, hogy ez a Brajko, az Osztoja főembereinek egyike S. Mátyásnak esetleg apja *lehetett*, minden megjegyzés nélkül közöljük.

¹ Diplomatarium Ragusanum 810. l. Lib. cons. Rog. «Tres qui debeant ordinare etc. literas responsorias maiestati regis Hungariae pro facto *Mathie Vojsalić* 1476.» Ezt már Klaić Vj. is sejtí: Provjest Hrvata. IV. Zágráb, 1904, 64. l.

² Okt. XXXVII.

³ Okt. XXXVI. *Szokol* vára a focsai járás mrezsicsai községéhez tartozik s a *Dracsa rjeka* balpartján fekszik. A *Dracsa* Ocerkevlje-nél torkollik a Bisztriczába. (A focsa—kalinoviki országúton.) *Toljevac* (ma Todjevac) ugyancsak a focsai járásban fekszik a Hreseva balpartján, mely nem messze Popov-mosztól ömlik a Szutjeszkába. *Számobor* a csajniczai járásban fekszik a Borovszka platinán a Drina jobbpartján, szemben Usztiprácsával. *Milesevo* a novi-bazári volt szandzsák egyik történetileg nevezetes helye.

volt, hogy a szt. szávai herczegség, mint *névleges* hűbére az egykori Boszniának, ezáltal a szt. koronának *tényleges* hűbéreként jelentkezik.

II.

Valamint Jajcza elvesztése a szultánt, azonkép a zvoniki kudarcz Mátyást nem engedte nyugodni. A töröknek az volt a baja, hogy Byzancz integritását, vagyis az egykor odatartozott országok visszahódítását gyakran kénytelenségből, egyszerre akarta megvalósítani s Mohammed nagy európai «vágynak» belső balkáni és ázsiai viszályok emeltek korlátot. Mátyás pedig már 1465-ben belészövődik a nyugati politika hálójába. Ezért nem tud a két uralkodó koncentrikus működést kifejteni egymás ellen. Mátyás visszaveri ugyan a támadásokat, de Jajczán kívül nem tud egyebet elhódítani. A török hódítás felmenő irányzatával szemben Mátyás nagy stýlben védi a határt, de végleges eredmény nincs.

Jajcza szerepe ezen örökös támadásokkal szemben 1465-ben, mint a birodalom legdélibb védőfaláé, rendkívül fontossá lesz. Míg Szapolyai Imre volt a kormányzó, körülbelül 1465 derekáig,¹ kétségtelen, hogy a mennyire elfoglaltatása engedi, a jajczai várkörzet ügyeit ő intézi. Tekintélye nagy, Ragusa értékes ajándékokkal megtiszteli, s a szlavóniai részekben is bizalommal fordulnak hozzá.² Nem csoda, mert a várak ellátásának terhe Szlavóniára nehezedik, a mennyiben télen, nyáron a szlavón nemesek jobbjáival szállították oda hidegben és fagyban, olykor havasi csapásokon az élelmet. Ez a kötelezettség maga felért egy kis hadjáratral, a szlavón nemesek azonfelül ugyancsak hűsz

¹ Mátyás király 1464 *július 12.* Szapolyai Imre *gubernator* Bosnae ac regnorum nostrorum Dalmatiae necnon Sclavoniae *bdnus* kérelmére a kassai polgárokat fölmenti a bosnyák hadjáratban való részvétől, de tartoznak jól felszerelt keresztes vitézeket kiállítani. Hadtört. Közlemények 1913, 145. l.

² Dipl. Rag. 1464 nov. 24. 760. l.

telek után egy fegyverest tartoztak kiállítani.¹ Igaz, hogy Jajcza észak felé elsősorban a Dráva—Száva között védelmezte, ezért érthető, hogy a határvédelem főleg Pozsega és Valkó megyére nehezedett. Mindamellett az ország összes megyéit folytonos készenlétben tartá a török veszedelem, melyet az 1463 óta megindult küzdelem mintegy állandósított. Adatunk ugyan nincs rá, hogy mi volt a bosnyák gubernator hatásköre, de adat nélkül is bizonyosra vehető, hogy összes foglalkozása a határ védelmében s tegyük hozzá, a határos ellenség nyugtalanításában merült ki. Ebben a harcban azután ezek a katona-bánok valósággal szakmásvitézekké váltak, melynek egyik fő tárgya: a fegyvelmezett embervadászat volt mindkét részről. Főkellékei a határvédelemnek az edzettség, halálmegvetés és urokhöz való hívség. Nándorfejérvár és Jajcza voltak ennek a magyar és horvát végvidéki harcos társadalomnak a fészkes tanyái.

Szapolyai Imre után² a nándorfejérvári kapitányságra Szobi Péter³ és *Disznósi* László lesznek bosnyák-horvát-dalmát bánokká. Ezek, valamint Laki Thúz János, Magyar Balázs valójában csak katonák, még pedig a javából, igazi Balkánismerő vezérkara Mátyásnak. Nem is az embereken múlt, hogy Mátyás 1465-ben nem tölthette ki bosszúját a törökön s nem oldhatta meg azt a feladatot, melynek megoldását tőle várták.

Nem célunk Mátyás király diplomatiái tárgyalásainak részletezésével a jajczai végvár ezenkori szűkös emlékezetét messzire világító reflektorokkal megvilágítani. De éppen azért, mert Jajcza az a nyugati kerékagy, a mely körül a küllők forognak, némileg tisztáznunk kell Mátyás 1465-iki helyzetét mindaddig, a míg törökverő főczéljától eltér.

¹ Kovachich i. m. II. 175. l.; 1468: XII. t.-cz. u. o. 208. l. a: király kötelessége a végvárakról gondoskodni s a *téli* szállítás kötelezettsége alól fölmenteni a szlavón rendeket. Orvost Raguza küldött Jajczába. Dipl. Rag. 765. l.

² Szapolyai Imre kormányzósági tisztének megszüntéről I. Fraknói i. m. 159. Nem teljes bizonyosságú ugyan a magyarázat, de ellenérvet eddigelé nem tudunk ellene fölhozni.

³ Teleki Hunyadiak kora XI. 92.

II. Pál pápától szentelt kardot kap,¹ biztatást és pénzt. Mátyás keleti módra a zsákmányból ajándékokat küld neki, melyeket a közszokás ellenére elfogad a szentatya s egy ereklyét tartalmazó drága aranykeresztel meg fölszentelt viaszbáránnyokkal viszonz.² A pápa részéről megvan a lelkes buzgalom, Mátyásban a jó szándék, be is akarja váltani ígérését, melyet önszántából tett, ha — *tényleg* megsegéllik. Igazában segélyt csak Velenczétől, Itáliától s III. Fridrik császártól várhat.

S mikép alakultak a valóságban ezek a biztató körülmények?

A Velenczével kötött szövetség nem tartozott az érzelmek közösségéből eredő viszonylatok közé. Mátyás birodalma szomszédos volt a törökével s már egy század óta érzi az ozmánság feltörekvését. Velence nem egyenes szomszédja a töröknek, mint egyik ipari főszállítójának nagyobb haszna van belőle, ha jó lábon áll vele, azért a saját érdekében mindig kettős játékot űz. Ezt a kortársak éppen úgy tudták, mint az elkövetkező nemzedék, hogy józan realpolitikuskok igazgatják a köztársaságot.

A balkáni dynasták³ már abban az időben, mikor Mátyás szövetségre lépett Velenczével — tehát Jajcza elfoglalása előtt — békére akarták hangolni a magyar királyt.

Részben kiküldött, részint önközvetítők járogattak a magyar végvidéki főtisztekhez, hogy Mátyást békére biztassák. A király azonban átlátott a szitán, s nem hallgatott a besugókra, mert becsülettel állta a szövetséget. Nem úgy Velence, mely tárgyalásokat folytat a törökkel. Értjük, hogy a signoria mint tengeri hatalom, az erősebb ellenféllel egyezkedni akar. Csak azután nem szabad keresztény *közérzésről* szólni, ha Velenczéről van szó.

A király minderről értesülvén, a dogéhoz, Christophoro

¹ Fraknoi M. k. lev. I. 70—74. l.

² Teleki i. m. XI. 120—23. 1465 máj. 26 (?).

³ Jelesül: az oláh vajda, a bosnyák és rácز főurak, kiváltképen a rácز despota, kiket a törökök biztatának.

Moróhoz követet küld. Nem akar szakítani vele, azért nem is vádolja a köztársaságot, melynek budai követe Emo (Aymo), becsületes igaz ember, a kit nagyon szeretett, hanem a török fondorlatokra czélozva megállapítja, hogy ha Velence kilép a szövetségből, ezzel elsősorban őt gyengíti. Pedig éppen most tudatják vele szavahihető tudósítók, hogy Bosznia visszahódítására általános hadjárat készül. A köztársaság szövetségében bizik ugyan, hűségében nem kétkedik s azért követei, mielőtt a pápához mennének, előbb személyes értekeződés útján akarják tisztázni a helyzetet. Történt ez a nyilatkozat 1465 február 18-án.¹

A pápát azután részletesen felvilágosítja, hogy értesülése szerint a töröknek az a czélja, hogy Belgrádot, Magyar-, Lengyel- és Csehország kapuját megostromolja. Azután majd *Jajcza* visszafoglalásának ejti sorát a szultán, mert az meg Dalmácia, Isztria, Itália s Németország kulcsa. Mátyás Belgrádba hajók építésére fát küldött, valamint máris gondoskodott erődítéséről.

Mátyás királynak ez a loyális kijelentése *egyelőre* elsimította az ellentéteket.

Másik szövetségese a nápolyi király.

Nagy Alfonz nápolyi király — e XV. századbeli «minta uralkodó» — nagy balkáni terveit részletesen nincs miért kifejtenünk. Fia *Ferdinánd*, apja szándékait nagyban értékelte, sőt annak idején mozgatója is volt a Vukcsics István herceggel való alkudozásoknak, melyeknek az volt a czélja, hogy megvesse a lábát az Adria keleti partján.² Jajcza bevétele, s Mátyás boszniai sikerei után sem adta föl képzelt hatalmi igényeit a déldalmát «érdekkörre». Velence már pozitívebb alapokra támaszkodott, s mindig tudta, hogy mit akar, a nápolyi versenypolitika azonban nem volt magával tisztában, hogy mit mikor igyekezzék elérni. Ösztönszerűleg érezte ugyan, hogy a nápolyi politikának Magyarország mellett van a helye, haszna is van belőle, hogy termékeit a tulsó parton,

¹ Mátyás király levelei 77—79. l.

² Bosnyák és szerb életr. tanulm.

Raguza útján piacra viheti,¹ s neki törökellenes politikát kell folytatni, de kapkodván, határozottság nélkül szükölködött. Egy Benedicto de Corcullis nevű követét küldte Dalmáciába, azzal az utasítással, hogy ajánkozzék fel az ő nevében szövetségesnek Mátyásnál. A magyar király nagyon megörült, hiszen a felkinálkozó Ferdinánd «javakorbéli fenkölt lelkületű, hadban jártas; hatalmas ország ura, s az ellenséghez legközelebb esik».² Csakhogy a nápolyi «vitéz, tanácsos és követ» akkor, mikor a magyar királynak följánlkozott (1466 július-augusztus) nyilvánságosan hirdette az 1466-ban elhunyt Vukcsics István herczeg fiainak: Vladiszlávnak, Vlatkónak s renegát fiának, Ahmednek, hogy a szultán rokonságba óhajt jutni urával, Ferdinánddal s mert a nápolyi királynak eleddig nincs tengerentúli birtoka, mintegy hozomány fejében odaigérte neki *Boszniát*. Ez okból azt az ajánlatot tette nekik, hogy addig, míg ura Boszniát elfoglalhatja, engedjék át neki *Castelnuovot* (Herczeg-Novit) a cattarói öböl bejáratánál, s biztosítékül négy várat köt le nekik a király nevében Nápolyban.

Mátyásnak érthetőleg nem sok öröme tellett ebben a komédiásizű kiszólásban. Mert ha nem vette is túlkomolyan ezeket az «ostentatoriakat», mégis érezte, hogy elidegeníti tőle azokat, a kik hűséggel tartoznak neki.³

Az ilyen szövetségesekben nem volt köszönet.

Még bonyodalmasabbá alakul a bosnyák-dalmát helyzet, midőn a Koszacsa-Vukcsics herczegi család egymás közt viszálykodván, a török, magyar és velencei hatalom közt vergődik. Egyikhez sem csatlakoztak őszintén,⁴ minek természetes folyománya csak hatalmuk teljes megsemmisülése lehetett.

Mátyás király megígérte, hogy segedelmére lesz a herczegovinai félig független országnak. Ezzel nemcsak azt nyerte volna, hogy bosnyák foglalmánya közlekedési s hadi szempontból csatlakozhatik a szent szávai birtokokhoz, ha-

¹ Mátyás k. lev. 139—141.

² U. o. 141. l.

³ U. o. 142—43. l.

⁴ L. szerző: Bosnyák-szerb élet és nemz. tan. 167—183. l.

nem a várbosznai (szerajevói) török támadásokkal szemben előnyösebb helyzetbe jut. Főczélként azonban Dalmácia visszaszerzése lebegett a szeme előtt. A mare liberum s a velencei köztársaság képviselte mare clausum elvei kerültek imígyen összeütközésbe.

Ezért nem lehetett őszinte a magyar-velencei szövetség. A köztársaság inkább fizetett a magyar királynak, segélyére volt — a mikor éppen a saját érdeke kívánta — a Balkánon, de az Adrián más versenytársat nem tűrt. A kis, de élelmes Raguzát, bármint acsarkodott is ellene, megtűrte kénytelen-ségből, mert ez csak akkor volt veszedelmes versenytárs, ha a magyar király s a balkáni monarchák álltak mögötte. Velence ezért szívesen fogadta Vukcsics István herczeg fölkinálkozását, hogy a raguzai érdekkörökhöz tartozó narentai kerületet (Gabelát, Metkovicst, Stagnot) magához keritse, de nem érte el a célját.

A két szövetséges viszonyából elfogyott a kölcsönös bizalom. Noha a Mátyás és Fridrik császár közti személyes ellentét végigkísért e két uralkodó élte pályáján, ez a velencei cselszövény annyira összehozta őket, hogy egy Velence ellen indítandó közös hadjáratról szó esett köztük.¹

Tett nem került ki e beszédekből. Annyi mindenesetre kitűnik a szóbeszédből, hogy a magyar s német érdek ezen esetben párhuzamosan alakult, sőt közös. A császárnak Friaul kell s nagyobb érdeke neki, hogy Dalmácia a magyar királyt, mint Velencét uralja.

Mindazonáltal a magyar-velencei szövetség még ekkor sem bomlott fel. Mátyás követei útján «csodálkozását» fejezteti ki, hogy a köztársaság magyar fenhatóság alatt álló területet akar megszállani s még moralizáltat velük, azt üzenvén, hogy a «*magánérdek a közérdek* elé helyezendő». Ezeknél a sokvelejű, de gyöngye csontú politikusoknál axiómákkal nem lehetett hatást elérni, nekik csak az erő imponált.²

¹ Gerardo da Collis jelentése 1465 okt. 19. MDE. I. 362. Fraknói i. m. 157. l.

² U. o.

Egyelőre igen fontos mozzanat ügyében indult meg az eszmecsere a pápa, Velence s Mátyás között. A szultán, kit közelebbi tervek vettek igénybe, *felkínálta* Mátyásnak Boszniát és Szerbiát, ha állandó békét köt vele. Mátyás király bizva szövetségeseiben, nem fogadta a követséget, sőt a mi még ennél is sértőbb, visszautasította a szultán ajándékait.¹ Megjegyzendő, hogy a velencei köztársaság a szövetségnek megfelelően, Mátyással együtt akart békét kötni a törökkel.

A pápa erről értesülvén, Mátyás király lelkére beszél, hogy ne békéljen meg a kereszténység irtóival. Hangsúlyozza a keresztény solidaritást, földézi a bosnyák király és nagybátyja véres árnyékát, a kit — így szól a hatás kedvéért — saját kezével pusztított el a szultán.

Mátyás realpolitikus módjára válaszol. Kijelenti, hogy inkább akar háborút mint békét, pedig sokan javallják neki, tán *inkább használna* vele a kereszténységnek. A szent-szék tudta nélkül különben sem köt békét. Mint a töröknek engesztelhetetlen ellensége, a kereszténység ügyének védelmében mindenha előljár. *De* lehetetlenségre és a saját vesztébe rohanásra senki sem kötelezhető. Ha a szent atya mindenkép háborút akar, adjon is rá módot, hogy folytathassa.²

A szultán békeajánlata mindenesetre bizonyosság, hogy 1465-ben nem tervezett hadjáratot a magyar határ ellen.

Mátyás mindazonáltal ismervén a balkáni állapotokat, még sikere és előkészületei mellett sem érezte magát biztonságban. Jól ismerte a bosnyák váraknak az értékét, tudta jól, hogy a török túlerő ellen igazándi ostromot egyik sem bír meg. Ki hiszi el — úgymond —, hogy a török, a ki Konstantinápolyt bevette, nem végez Jajczával? Segély kell neki, de nem biztatás, ezt ugyan nem írta, de gondolta.

A pápát nagyon elszomorította ez a felelet. A kereszténység legyőzhetetlen bajnoka nincs halban, késedelmeskedik. Határon az ellenség, s «Felséged otthon nyugszik» —

¹ Gerardo de Collis milánói követ jelentése Velenczéből 1465. aug. 26. MDE. I. 351—52. l.

² M. kir. lev. I. 124. l. E levél szeptembernél előbb kelt.

igy váltja a szót ugyancsak keserűre. Majd azzal zárja július 19-én kelt levelét, «Csak az nyer koronát, a ki tisztesen hadakozott».¹

Márk, a híres knini püspök útján került a király kezébe ez a «szigorú fenytésnek» beillő levél. Mátyás e levelezés folyamán október 2-án, már a Dráva révénél jártat tábort; válaszában — ez esetben méltán — bizonyos gúnyra fakad.

A török még a lábát sem tette ki Konstantinápolyból, Boszniában nincs egyéb török, mint a ki már régtől fogva ott van, néhány benszülött párthívő s egy-két szolga. Miért nem kérdezte meg ezt a pápa őtöle, miért hallgat a félénk fecsegők lármájára?

A végeken — az igaz — rabolnak s be-betörnek, de arról ő nem tehet, hát biztos-e az itáliai part, melyet tenger választ el Afrikától? Míg ő Budán állítólag *pihent*, — a pápai levél írójának ez a gúnyos kiszólása báutotta leginkább — s ha Szkender bég (Kasztriota György) módjára lajstromba foglalta volna, hány ellenséges falut égettek föl, hány embert s marhát hajtottak el az ő portyázói, kiderülne, hogy még akkor sem nyugodott, «csak nem vehetek részt személyesen az effélében, hiszen tekintélyemet veszteném az ellenség előtt. Van nékem ellenségem elég, német is meg cseh is». így szólt a király, kit mélyen sértett, hogy szemére lobbantották a pénzsegélyt, legalább úgy neszelte a pápa leveléből. Nyugtatót kínál, s elszámolást a pénzről, a legatus a tanúja, hogy hadra költötte. Apró eszközökkel — úgymond — nem lehet a Fekete-tengerig jutni. Ha kellő módot nyujtanak neki, s ha azután sikerül a törököt kiűzni Európából, ő azt nem a saját érdemének fogja betudni, hanem dicsérjék érte az Istent.

Komolyan vette ezentúl is a hadjárat dolgát, a mennyiben seregével Gradiskába megy, s november 2-án ott üti fel főhadiszállását. Rozgonyi és Thúz János zagorjei ispánt, kincs-

¹ Mátyás király levelei 105—109. Teleki: HK. XI. 132. l. 1465. X/2.

tartóját, régi jó vitézeit 500 lovassal a Vukcsics Istvánnal való egyezés végrehajtására Dalmáciába, illetőleg Hercegovinába már előbb elküldte. Tette pedig azon az alapon, mert Velence a szövetség *ellenére* magyar területet szállott meg.¹ Míg ez a katonai missio a sok cselszövény ellenére erőt vesz az öreg herceg ravaszkodásain, s a narentai kerület helyeiről eltávolítja a velencei oroszlanos zászlót: Velence pénzsegélye az ígért summa negyedrészére száll. Szkender béggel elmarad az egyesülés. A pápa pedig most már nem tartja aktuálisnak a török veszélyt s Mátyást *Podjebrad György* ellen való fellépésre hívja fel. A pápai diplomatia most ezt fontosabbnak véli.

«A király nem tehet semmit a török ellen, azzal a kevés pénzzel, a mit kapott, s azt is későn kapta, legalább is évi 300,000 aranyra lenne szüksége», ezt hallotta a milánói herceg követe 1465 deczember 23-án Mátyás királytól.² Jól értesült. Homokba fulladt egy esztendő munkája.

Ezért vállalta Mátyás a pápától neki szánt szerepet, Podjebraddal szemben. Azonban a török ellen való készenlétét mégsem hanyagolta el.

1466 jan. 8-ra Tolnára országgyűlést hirdet, mert úgy értesült, hogy a török erősen készül Nándor-Fejérvár ellen. Máj. 9-re tűzik ki a hadbaszállást. A hadjárat elmaradt, a török nem jött a Duna vonala ellen, úgy hogy Mátyás törökellenes küldetése csak a portyázások visszaverésére szorítkozik. A keleti «kérdés» ekkoron csak a Duna és Szávaalja, Nándor-fejérvár és Jajcza megtartásában merül ki. Ezzel azután a localis védelmi szempontok lépnek előtérbe.

A magyar Bosznia történetének érdekes epizódja Ujlaky Miklós királysága, mely 1471-ben következett be.

Ujlaky Miklós akkoron a leggazdagabb emberek egyike, talán a leggazdagabb Magyarországon. Hiú, s kevély, de alapjában véve nem nehezen kezelhető, a ki bánni tudott vele, annak szavát megfogadta. A mellett nagy a tapasza-

¹ M. k. lev. I. 114—15. l. 1465 okt. 2.

² DEM. I. 381. Collis G. levelei.

lata és sok a józan esze. Becsvágya már régóta oda irányult, hogy ha már nem lehet király, hadd érhessen el valami hozzá illő méltóságot. A macsói fontos bánság, s a hozzá tartozó teocsáki (telcsáki) zsupa, melynek «örökös comese» volt, nem elégitette ki.¹

Mátyás Jajcza elfoglalása után még nem gondolt arra, hogy Ujlaky Miklós régi vágyát teljesítse; megadatván neki a bosnyák királyság hön óhajtott méltósága. Joggal tartott tőle, hogy abban a szövevényes délvidéki szervezetben még egy tényezővel kell majd számot vetnie. Mert ha Ujlaky komolyan veszi ezt a tisztet, esetleg ismét felszínre juthatnak a pártoskodó elemek.

1471-ben azonban, mikor a Vitéz János szitotta veszedelmes fölkelés Kázmér lengyel hercegeget akarta Mátyás helyébe királynak, Ujlaky a sok várakozást megunva, beállott a király ellenesei közé.

Mátyás király mesterfogással magához hajlította a becsvágyó nagyurat s megadta neki a már 12 éve óhajtott méltóságot. 1471 július második felében tért vissza Morvából s első dolga volt Ujlakyt megnyerni. Miklós úr még jó tanácsal is szolgált a királynak, hogy várja meg türelemmel, míg a pártatlanok vagy habozók mellé állanak.² A bosnyák kir. méltóságnak az akkori magyar közjogi rendszerbe való illesztése azonban *alkotmányos* úton ment végbe. A király ugyanis az 1471. év szeptember első felében Budára összehívott országgyűlés elé terjesztette az ügyet s így «con consensu de tutti e prelati et baroni ha creato re de Bossina».³ Tehát bizvást mondhatni, hogy magyar törvény, illetőleg a

¹ A Drina melléki és egyéb megszállott rácz vidékeken lakó törökök s a macsói, pozsegai, valamint Boszna melléki keresztény lakosság közös vásárhelye Opojevci (Opojfalva) Gektől Szerém megyében ny. Csánki Magyarország földrajza a Huny kor. II. 339. 1498: 34. t.-cz. Apajócz fiók harminczad. 1467. X/16. Szeben Mátyás király ez iránt kiadott oklevelét l. Magy.-szerb összekött. okltára.

² Bonfini: Dec. IV. lib. III. Bonfini az Ujlakyról szóbeli közlés alapján említ föl néhány részletet.

³ Oklt. XL. Ragusa város tudósítása, Ferdinánd nápolyi királyhoz.

szent korona joga alapján nyerte el a méltóságot. Ezenfelül az aurániai perjelség várait, melyek Jajcza fentartására szolgáltak, ugyancsak birtokába bocsátotta a király. A szlavóniai és horvát bánóság mint közigazgatási terület is rábízott.¹

Ujlaky Miklós megkoronáztatása *Jajczán* volt végbemenendő, így hírllett 1471 november 10-én. Vajon általában mikor s mely koronával koronázták meg, arra kétségtelen bizonyosságú adatunk nincs.²

A bosnyák királyi czímmel azonban csak az uszori bánóság várainak birtoklása, pontosabban szólva örökletes kapitánysága járt: Teocsáké, Thoricháné «Comes perpetuus de Thelchak», melyet Macsótól átkapcsoltak Jajcza, *mint bánóság*, azonban a király kinevezte bánok igazgatása alatt állott, s az Ujlaky királyságával szorosabb összeköttetése nincs. A gazdag mágnás³ beérte vele, hogy az udvarnál az egyháznagyok előtt ült,⁴ 38 uradalmának középpontja Ujlak (Illok) maradt, s Budán a király mellett tartózkodott.

A viszony Mátyás és Ujlaky között, özv. Hunyady Jánosné előrelátó gondoskodása által is, valójában bensőségessé vált. Ennek az okos asszonynak a szerepe a király élete folyásában sokkal nagyobb volt, mint a mit ma róla tudunk. 1472 május 7-én Ujlaky Miklóst fogadott lelki fiának vallotta. A bosnyák király ezért ünnepélyesen kijelenti, hogy Mátyás királynak s a szent koronának élte fogytáig úgy ő, mint magyar és bosnyák várainak várnagyai hívei, ellenségének pedig ellenségei lesznek.⁵

¹ 1472 augusztus 28-án macsói bán s Szlavónia bánja.

² A farkashidai Corvin János és II. Ulászló között kötött egyezmény azt a föltételt tartalmazza, hogy Corvin János ünnepélyesen meg fog koronáztatni, a mint *szokás* «ut moris est». Ebből esetleg arra lehetne következtetni, hogy Ujlakyt is megkoronázták. Okt. L.

³ Lőrincz fia, a ki fiatal korában már mint főasztalnok szerepel, állítólag 60,000 arany értékű gemmákkal s drágakövekkel borított ruhával jelenik meg. Dicséretes viselkedéséről egy illetlenkedő lengyel nemessel szemben l. Bonfini, Dec. IV. lib. 3.

⁴ Katona H. C. XV. 722. l. ad 1474.

⁵ Bosnyák és szerb élet és nemz. német kiadása 433. l. L. még Pray: Ann. Regni H. IV. 78.

Ez az ünnepélyes kijelentés bizonyos melegséggel elismeri, hogy Mátyásnak igazán hive. Az is volt haláláig. Kifelé természetesen máskép viselkedik az új király. 1472 október 14-én a raguzaiaknak — úgyszólván — kormányzati programot ad. «Nem a magas méltóságok után való vágyakozás — úgymond —, hanem a katolikus urak és egyháznagyok nagy kérésére (!) vettük magunkra ezt a gondot.»

Nem annyira Bosznia igazgatása, mint inkább a katolikus vallás védelme *az ő célja*. Megbizottja e részben Gara Gál, a kit hallgassanak meg.

Nem is maradt bosnyák királyi ténykedésének sok emléke. Élt a címmel, nagy és úgy látszik jól kezelt vagyonából segélyezett egyházakat. Fia csupán a bosnyák hercegi címet viselte, s csak fővárnagya maradt az uszorai váraknak.

Érdekes epizodnak maradt a címzetes királyság, melynek tisztán csak életrajzi jelentősége van.¹

IV.

Mátyás király nyugati harcainak természetes következménye, hogy a török hatalom, nem is mindig céltudatosan, hanem ösztönszerűleg nyomást gyakorol a hosszú déli határvonalra. A magyar védelem, bármennyire megállja helyét az egyes veszélyeztetett pontokon, nem elég hathatós, hogy minden betörést megakadályozzon. Íme 1472-ben a magyar védelem ellenére a töröknek sikerül 90 km (a Száván 104 km) Nándorfejérvártól egy erős palánkot építeni Szabácson² (Saslon), s a magyar déli főerősséget egyfelől Szendrő keleten, másfelől ez az új rablófészek nyugaton szegi be s erőtlenné kifelé hatásában. Szendrő a veszedelmesebb, onnan pusztítja végig a temesi vidéket Nagyváradig (1475), a merész Ali bég (Angelosz Mihály fia), a

¹ Az Ujlakyak síremlékeiről l. Arch. Ért. szerző értekezését. Ujlaky Miklós † 1477-ben.

² Egy efféle palánkot Nándorfejérvár közvetlen szomszédságában is akartak építeni, de céljuk nem sikerült. 1471. Frammenti 44. Archeogr. Triestino 1914.

ki úgylátszik örökletes vajdája lett ennek a török végvidéknek.

Ilyetén állapotát látván az országnak, Mátyásnak nemcsak a kereszténység, de a maga érdekében is mozgósítania kellett hadait. Ismét elkalandoznánk a tárgytól, ha Mátyás 1475—76-iki hadjáratának részletes hadi és diplomatiái körülményeit ideiktatnók. Nem is szükséges a bő beszéd. Ugyanazok a mozzanatok merülnek fel ennél a hadjáratnál is, mint az előzőknél. A szultán mihelyt értesül, hogy a király személyesen áll hadai élére: 7—12 évre terjedő fegyverszünetet kínál, ha a török seregnek szabad átvonulást enged Horvátországon s Dalmácia területén nyugat felé, kötelezván magát, hogy a király területén nem követnek el kihágást. A Budán működő velencei s római diplomatiái kar természetesen a keresztény érdeket hangsúlyozza. A velencei köztársaság azonban *ezenközben* két követével tárgyalat a béke iránt Konstantinápolyban. A király nem akarja elhinni ezt a perfidiát, nem hallgat a szultán ajánlatára s megindítja hadát. Újból megtapasztalja azonban, hogy a keresztény hatalmak pénzbeli segélye elmarad.¹

Hadi tekintetben Mátyás megvédi ugyan a déli határvonalat, tényleges eredménykép azonban csak Szabács bevételét mutatja fel a hadjárat.² Mikép eshetett meg, hogy a török Nándorfejérvár közelében, a macsói bánzágon át, a Drina közelében várat épít s Mátyás király, hogy a Száva vonalát védje, a magyar határért kénytelen viaskodni? A válasz csak akkor érthető, ha tekintetbe vesszük az *akkori* török-rác-bosnyák hódoltság belső viszonyait. Az oszmánliknak nem volt annyi emberük, hogy a rác és bosnyák területeket a maguk tisztjeivel igazgattassák. Egy csomó

¹ MDE. II. 279—82; 283—84. I. Mátyás király saját levelének véljük, mert oly magyaros a gondolatmenete, hogy csak haragos magyar ember írhatta «quia pro certo sciat omnis homo, quod nos, si poterimus, nolumus perdere regna nostra, et cum hoc esset in derisum omnium hominum». 286—87. I.

² Erről, s a hadjáratot megelőző körülményekről I. Csánki D. kiváló tanulmányát a Hadt. Közl. I. 355. I.

rác és bosnyák főkenéz, ha túszoikat állított Konstantinápolyban, megmaradt uradalmában, s hűbéres módjára, haddal tartozott résztvenni a szultán hadjárataiban. Ezek a határmenti vajdák a politikai és erőviszonyok aránya szerint majd a török, majd a magyar rendre hajlottak.

Ilyetén szerepet játszik az 1475—76-iki hadjáratban a már említettük török-bosnyák király: Krisztics (Vojszalics) Mátyás. Ekkoron ügylátszik máris kereszténynyé lett, vagy legalább is céljának elérése után akart azzá lenni. Értesülvén Mátyás előkészületeiről, hat főemberével együtt fölkinálkozott neki, hogy hűségére tér. Árulók besugták szándékát a töröknek, mire hadat küldtek rá s hat várát (!) ostrom alá fogták.

A magyar király meghallgatta kérését s Matucsinai György¹ kalocsai érseket meg Báthory István erdélyi vajdát megbízta, hogy szorongattatásából mentsék ki ezt a bosnyák «királyt». A felszabadítás sikerrel járt. 1476 július 3-án reggel érkezett az izenet Budára, hogy az érsek s a vajda hada megfutamtotta a törököt. A török tehát csak úgy járt ezzel a teremtményével, mint a királyságban elődeivel, a kik mihelyt lehetett, elállottak mellőlük. A magyar király pedig fölhasználta az alkalmat, s ezt a localis tényezőt is belevonta bosnyák szerző politikájába.²

A hadjárat közelebbi körülményeiről nincs tudomásunk. Jajcza s várai végvidéki helyzetükből kifolyólag bizonyára szóhoz jutottak most is. Győzelem évadján a kapitányokat úgy sem lehetett visszatartani.

V.

A XVI. századbéli magyar végvárok folytonos csatározásokban megedzett kapitányainak jellemvonásai³ még marczonább körvonalakban tükröződnek XV. századbéli elő-

¹ Századok, 1893. 121. l.

² Okl. XLIII.

³ Ezeknek Takáts Sándor emelt maradandó irodalmi emléket.

deiken. A szomszédságot Nándorfejérvár és hátmöge, vala mint Jajcza s Szarajevo között nem enyhíti a kölcsönös leventeézés. A török Boszniában a rossz földeken tengődő kmeteket s a még szegényebb pásztorokat uszította rá a szomszéd tartományokra, jobb földet, gazdagságot ígervén nekik. Erre azután, mint az éhes farkasok falkája, azonkép rohanták meg a keresztény hódoltságbeli népet. Ebből értjük azokat az irtó háborúkat, melyek nem ismertek irgalmat. Embernek kellett annak lenni, a ki a Verbász rideg völgy-szorosai között ólalkodó ellenségre szakadatlanul figyel. Ezek a vad tájakon többet éhezett s fázott a harczos, mint bárhol a szent korona területén.

Ily körülmények között a folyton fenyegetett végeken éppen olyan bizonytalan volt a rohamosan gyérülő telepések élete is. A ki idekerült bánnak, valójában háborúban élt. Ezért csak olyat tettek meg, a ki a végeken nőtt nagygyá. A kényszerűség megkövetelte, hogy Jajczában független legyen a bán minden polgári fenhatóságtól, csak úgy, mint Nándorfejérvárt is. A viszonyok ennek következtében úgy alakultak, hogy a jajczai bán kizárólag katonai parancsnokká lett s a Szlavóniával és Horvátországgal való még czinzetes kapcsolat tényleg megszűnt.

1480-ban a vitézségéről ismeretes Dóczi Péter, a ki testvéreivel együtt Nándorfejérvárt éveken át hadakozott a szendrői törökökkel, jajczai bánná lett. Dolga akadt menten.

Mátyás király külpolitikája nápolyi Beatrix-szal való házassága következtében az eddiginél is nagyobb távlatra nyílt. Belevonatott a pápának Nápolylyal való belső viszonyába, Velenczének külön utakon folytatott szövevényeibe s hovatovább bonyolultabbá lőnek a német császársággal való ügyei.

A porta politikája a magyar külső viszonyok ily alakulását fölhasználván, az *inter plures litigantes* kedvező alapjára helyezkedett. Mátyással ismét békélni akart.

A szultán jól értesült mindarról, a mi a budai udvar-

ban történt. Tudta, hogy Mátyás ideges¹ s kettős háborút: a török és a császár ellen egyszerre nem viselhet.

Ezt a pillanatot használta fel a szultán s levelet írt, melyben úgy forgatja a dolgot, mintha a *király* óhajtáná a békét s ennek következtében a szultán is hajlandó az ügy megtárgyalására. A dolog azonban nem úgy állott, a hogy Mohammed írta.

Ugyanis a török hódoltságbeli Bosznia pasája *Daud*. ravasz, vitéz és szívós szolgálja urának, a *bosnyák* bánokhoz fordult békéért, tehát az első lépés török részről történt. Mindez természetesen csak a szultán tudtával történt. Indító oka az volt, hogy bármennyire is pusztítottak a török martalócok és portyázók, a jajczai őrség, élén a vitéz Dóczi Péterrel, szemmel kísérte ezeket a beütéseket, s nem egy ízben elszedte a zsákmányokat.² Ezért fordult a nevezett bánhoz szabad átvonulás kieszközlése végett s hivatkozott a szultán meghagyására. A pasa megígérte, hogy a római császár birtokai felé vonul, de a király alattvalóinak nem léssen semmi sértődésök. A bán közölte a pasa üzenetét a királylyal s Mátyás azon föltétel alatt, hogy területén nem pusztítanak, *alattvalóinak* kímélése okából is megengedte az átvonulást.

Ez egyszer Mátyás nyíltan paktált a törökkel s éppenséggel nem követte a «keresztény közérzés» annyiszor proclamált szavát. A mai nemzetközi háborújog ítélőszéke elé állítva az ügyet, a többség azon az alapon mentené föl Mátyást, mert az ellenségnek *minden* áron s minden eszközzel ártani minden államnak természetes joga. Mert, ha alattvalói iránt érzett szánalom is vezette, mégis Fridrik

¹ Mőd felett bántotta, hogy Rómában nem honorálták minden kérését. Egyik híres levelében — 1480 augusztus — ugyancsak hevesen kiszól, hogy a magyar, ha igazát megsértik, inkább átáll a hitetlenekhez, semhogy engedjen a jussából. M. k. lev. II. 36.

² Az 1475—1480-iki török beütések nyugat felé s a megtorló ellenactiók összeállítása külön tanulmányt kíván. Truhelka i. m. 20—21. lap, csak a közismeretes jelentések alapján sorol föl egyes portyázásokat.

császár megtörése lebegett szeme előtt, a ki szintén paktált a törökökkel, a mikor érdeke kívánta.

Daud pasa balkáni virtusával alaposan ráczáfolt a királyra. Az 1480-ik esztendő telén, márczius 26-ig,¹ alig volt csapadék s megesett az a rendellenesség, hogy a Száva és Dráva révein nagyon könnyű volt az átkelés, Daud pasa, — a ki állítólag 30,000 emberrel² tört be a német tartományokba — egyfelől Stiriát pusztítja Regedéig, másfelől él az alkalommal, s Nyugat-Magyarországot Zalat és Vas megyét végigdúlja: embereket elhajt, marhát zsákmányol, öl és rabol. A királynak azonnal megjelentették a törököknek ezt a szertelen dúlását «ahhoz képest, a mit a mi területünkről és uradalmainkból álnokul elraboltak, a római császár földjéről elvitt zsákmány a legkisebb», így szól a király.³ Erre — amúgy is hadban állván — a Szapolyai István és Geréb Péter vezényelte ama hadosztályokat, melyek Stiriában Fridrik császár ellen hadakoztak, a Daud rabló hada üldözésére küldi. Csakhogy Daud pasa már elmenekült. «Ha nem repül olyan gyorsan, megtanítottuk volna, hogy mely fejedelmeknek mit lehet ígérni, s mikép kell megtartani az ígéretet.»

Daud bosszúállástól tartván, rögtön írt a királynak, kijelentette, hogy kész a kárt megtéríteni. Egyúttal azt is kérte, hogy az *állandó béke* megkötése céljából jelöltessék ki valamely megbízott. A király — úgy látszik — megbízott kapitányai véleményében s teljhatalmú biztost menesztett Jajczába, miután föltételezte, hogy a szószegő pasa igazán a béke megkötése érdekében fog működni. Azonközben a király folytatta a Fridrik elleni hadjáratot. Mátyás király embere ugyancsak Jajczában várta a pasa emberét, várja a mai napig, de Daud sem túsokat, sem embert nem küldött az értekeződések megkezdésére. Egyszer azzal védekezik, hogy emberét a portára küldte s meg kell várnia a választ, máskor betegséget szíulel, s így búvik ki a tárgyalás alól.

¹ Bonfini D. IV. I. V.

² U. o. túlzás.

³ M. kir. lev. II. 388—390. Bonfini i. h. Oktár.

Mátyás király a «rokonvérű» szultánnal akarja a békét, de pasájával nem szedeti rá magát. Ha azt eleve tudja, nem rendeli vissza a seregét, így azonban kénytelen elégtételt venni. Ez nem a szultán ellen irányuló actio, de a szószegő pasa büntetése. Ha a szultán békét akar, küldjön hozzá tisztességes, megbízható embereket s erről tegyen választ.

Ez a levél Budáról kelt, s valószínűleg június havában iratott. Válasz erre nem érkezett. Augusztus hóban a király elhatározta, hogy végét szakítja a bosnyák beutéseknak.

Mindez 1480 augusztus hava előtt történt. Nagy pestisjárvány dúlt az országban, úgy hogy a király a budavisegrádi erdőségek sűrűjében kerülte a bajt. Ezekben tanyzott s vadászgatott augusztus 22-éig, előkészületeket tévén a hadjáratra. Mint a délvidék ellen intézett harcok alkalmával rendesen, most is lassan gyülekezik a had.

Augusztus 28-án¹ ér Lendvára, majd szeptember 3-án Perlak közelében a Dráva-révnél üti fel táborát. A nagy vízáradás miatt jó darabig kellett vesztegelnie, míg hidat verhettek. Októberben három hetet tölt Zágrábban, annyi ideig tartott, míg Kosztajniczánál átkelhetett a Száva hídján.² Hadával — 16,000 emberrel (?) — Orbász megye illetőleg Banja-Lukának tart. A török portyázókat szétkergetvén, a Verbász folyó menti völgyoszorosokon át november 18-án Zvecsájnál, november 26-án pedig Jajcza közelében, Grebennél táboroz.³

Míg ezen a nehéz úton haladt, tudósítói jelezték, hogy a zsákmányoló törökök a király küldte végvári (jajczai s horvátországi) csapatok elől «úgy elrebbentek, mint a madarak». A portyázók zöme tehát elmenekült. Azonban a mint-

¹ M. k. lev. II. 42—45. I. Veronai Gábor (de Rangone) egri püspökhöz.

² 1480 nov. 6. «in castris exercitus nostri ad vadum fluminis Zave» Mk. k. lev. II. 69. l.

³ 1480 nov. 18. «in castris nostris prope oppidum Zwechay in montibus Bosnensibus». Fraknoi V. : Mátyás élete 295. — 1480 nov. 26. Datum in Unserm Here Zenagt bei Grebenn». Teleki XII. 142. l.

egy kétezer főből álló hátvédet az üldözésükkel megbízott huszárcsapat még elérte és 200 híján levágta.

Ezt a gyors munkát abból érthetjük, hogy a magyar lóállományt mindenféle terepre kitanították, «ha mi külföldi s más nemzetbeli idomítókra — úgymond¹ — szorulnánk, törökkel, némettel, csehvel, lengyellel nem jártunk volna oly szerencsével». Hadratermett lovakkal, a melyek *minden* körülmények közt lábállók, árkon, bokron, hegyen, szakadékokon üldözték az ellenfelet. Ilyen elemekből állott a bosnyák végvidék őrsege.

E siker után a király arra szánta magát, hogy fészékben: Vár-Bosznában személyesen veri fel a törököt. Közben azonban értésére esett, hogy *Fridrik* császár távollétét majd kihasználja ellene. Tervét e hírre elejtette s egyebet határozott. Kiadta parancsban, hogy az előreküldött könnyű lovaság (a huszárság) felett *Jajczánál* tartassék meg a hadiszemle. Valószínűleg a jajczai Carevo poljen ejtették meg a «lustrát», melyen személyesen jelen volt.²

A szemle után akkép rendelkezett, hogy a könnyű lovasok dúlják végig *minden erejökkel* a bosnyák török hódoltságot. Azután visszaindult a Szávához. A Száván túl vette a pápának megható levelét, melyben szép szóval engeszteli a császár ellen való méltó haragját. A hadjárat tervét akkép állapította meg ezután, hogy az előreküldött csapat verje s vágja a törököt, ő meg derékhadával majd utánok vonul.³

¹ Mátyás király kettezetlen levele (1476—90 között) sógorához, Ferdinánd nápolyi királyhoz, a ki neki egy lóidomítót küldött tánczó «czirkuszlovak» betanítására. M. k. levelei II. 367—68. II. A magyar lovakról: Frammenti Archæogr. Triestino 1913/14. 41. sz. — Jó lovuk van a törököknek, de a nagy rablásban elfáradtak, a lovasok nem sokat érnek. Makušev: Mon. Sl. Mer. II. 158—59. II.

² Mátyás király 1481 jan. 24-én Zágrábban kelt levelében — eredetije *Szutjeszkóban* — írja: «quia nos sicuti superioribus diebus, dum in *Jajca* agebamus». Wiss. Mitth. aus BH. II. 333. II.

³ Ez a levél 1481 november 6-án kelt. A levél többi része erélyes hangon követeli, hogy a pápa támogassa jogait s méltányolja a keresztény fejedelmeknek vele szemben elkövetett igazságtalan

Azonközben meghagyta a jajczaiaknak, hogy az ő személyes vezérletéről sehol szó ne essék. Mert jelenléte, ha majd váratlanul rajtuk üt, el fogja dönteni a hadjárat sorsát, hisz rettegtek és félték a nevétől.

A Jajczáról megindult hadosztály három csapathból állott: *Brankovics Vuk* deszpota, magyar zászlósúr drinamelléki (tuzlai kerület) hadaiból, *Egerváry László* horvát-szlavón bán contingenséből és a *Dóczi Péter* jajczai bán vezérelte végvidéki dandárból, mintegy 3—4000 harcosból.

Vévén a parancsot hadai, valószínűleg november 6-án hagyták el Jajczát s Travniknak tartva, Buszovácsa és Kiszelják felé nyargaltak. Oly titokban haladtak, hogy Daud pasa csak akkor értesült a támadásról, mikor sebesültek kerültek eléje. Jajcza és Szerajevó (Várboszna) között a távolság 161·70 km, azonban a hegyeken át, torony irányában 136 km. Lóháton 34 óra alatt meg lehet az utat tenni. A vezérlő kapitányok levele szerint 24 óra alatt nyargalták be az utat, de ez téves, hihetőleg a várbeli «deák», a kinek diktálták, félreérthette az időt.¹

A sereg Szerajevó előtt termett. A pasa a váratlan támadástól annyira megrémült, hogy menten a hegyek közé, hihetőleg a glaszináci fensíkra menekült.

A jajczai hadak három napot időztek a város alatt. Ezalatt felgyújtották a várost, a pasa kincseit megszerezték s az egész várbosznai sikot (Sarajevsko polje) végigdúlták és felégették. Egy pénteki napon délben visszanyargaltak. A pasa időközben magához tért s összeszedvén hadait, megtámadta a királyiakat, de megszalasztották. Éjjeli tábornok ültök, szombat napján felszedték a sátrakat. Daud pasa ügyes csatázó vezér lévén, nagy gyorsasággal magához vonta drinamelléki lovas- és gyalogembereit s ez utóbbiakat a hegyeken át a magyar csapatok elé küldte egy hegyszoros-

eljárását. Hozzáfűzi még, gyenge válla támogatás nélkül nem bírja el a terhet s 70,000 arannyal nem sokra megy. MkL. II. 65—69.

¹ A jelentés csak a napokat jelzi s így tág tere van a combinationnak. Bizonyos annyi, hogy a «raid» 1480 november első felében történt.

hoz (hihetőleg Kiszelják és Travnik körül) s ott egy gázlón át vezető hidat elpusztított. Mikor a csapatok ide értek, kétfelől támadt rájuk a török. Mindkét részről sokan elesetek s a küzdelem egész nap tartott. Látván a királyi vezérek, hogy csapataik s lovaik ellankadtak, egy védett helyen táborni ültöttek. A törökök közelükben szálltak meg, úgy hogy a két tábor egymás beszédjét hallhatta. Ott éjjeleztek, de a királyi csapatok közül «néhányan» megszöktek. Dóczy Péternek jutott a feladat, hogy visszahozza a szökevényeket. A törökök észrevették a zavart, rajtok ültöttek, úgy hogy Dóczyt elvágták a főszeregtől. Dóczyt a horvát báni contingens vágta ki¹ a bajból. Vasárnap lórakaptak hadaink. Daud pasa fia vasárnap rájuk támadt, de sikertelenül, mert legyőzték; számos halott és fogoly bánta e támadást.

A török derékhad *Travnik* közelében Daud pasa vezérlete alatt készült a döntő harcra. A mieinket a sok török fogoly szabad mozgásukban zavarta, mielőtt csatába ereszkedtek volna, valamennyit levágták. A végső ütközetben a pasa teljes vereséget szenvedett, Szkender vajda s a kadi elesett, azonkívül sok foglyot ejtének. A törökök közül fölös számmal volt a halott, a királyiak közül egy sem. (!)

Ezt jelentik a vezérek egy szerdai napon kelt jelentésökben a királynak.² Mátyás elismeri ugyan, hogy hadai a pusztítást illetőleg derekas munkát végeztek, de joggal kifogásolja prédavágyukat. Ugyanis, ha nem esnek neki oly mohón a rablásnak, Daud pasát fiastól elfoghatták volna.

A király előadása szerint a nyargalás mindössze öt napot vett igénybe (szerdától vasárnapig), összesen 10.000 török és benszülőtt esett el. A sok összeütközés folyamán emberei a nagyobb terjedelmű zsákmányt ugyan elhántták, de az értékesebb holmit megtartották, ide értvén a fogolynepet, melyet, a levágott fegyverforgatókat letudva, magukkal hoztak.

Mátyás november 26-án Greben körül vette hírül a török

¹ Bonfini D. W. Lib. VI.

² Okt. LXIII.

téteket. Most már a király vezette derékhadra került volna a sor. A Boszniából érkezett jelentések azonban egybehangzóan úgy szóltak, hogy a jajczaiak alapos munkát végeztek. Az a kevés bennszülött, a ki még életben maradt, a Drinán át Rácországba menekült, vagy a járhatatlan erdőségbe húzódott. Csak még hat erőd (város!) maradt meg épen, de utóbb ezeket is felégették. A portyázók végignyargalván az országot, újabb útjokban mindössze 40 gyermeket találtak, ezeket is elhozták. Ily körülmények közt nem látta érdemesnek, hogy hadait hiába fáraszsza.¹

Íme egy azonkori irtóhadjáratnak a képe. Természetes, hogy sok benne a túlzás, mert Daud pasa azontúl is vitézkedik s Vlatkot, a Szent Száva herceget pár hónappal ezután meggyőzi, úgy hogy Castelnovoig: főváráig kénytelen visszahúzódní.² Az erkölcsi hatás kétségtelenül nagy volt, de öt nap alatt szét lehet ugyan rebbenteni az útba eső népséget, a poljicai és radoboljei vlachok (pásztorok) is behódolhattak, de *teljes* pusztulásról szó sem lehet.

Fényesebb ennél a Kinizsi Pál szendrői vállalata és a Dunán naszádosokkal kivívott győzelme: 300 török fejet küldött s 60,000 (?) rác családot telepített ki marhástól a rácországgi területre.³

A királyt e diadalok mégsem hangolták örömmre, 1479 november 14-től 1480 karácsony napjáig tizenegy ütközete volt a törökkel; csapatai, egy esetet letudva, bár nagy áldo-

¹ Oklt. XLIV. Mátyásnak Zágrábban 1480 decemberben kelt levele a pápához.

² Oklt. XLVI. 14²¹ június 15. A csata helyét elferdített helynévvel jelöli meg a jelentés; Menesagite (Minnet agits, Mehmed agits? !).

³ Kinizsi győzelmes hadjáratáról Oklt. XLIV. M. k. levelezése II. 191—95; 195—98. 1481, X. 1. Mátyás levele Veronai Gábor egri püspökhöz. II. 181—85. II. V. ö. Magyar-szerb összekött. olt. Fontos részlete a magyar beltelepítésnek Mátyás király 1480 decz. 23. kérelme, melylyel a pápától felhatalmazást kér, hogy Magyarország benépesítésére ellenséges területről erőhatalommal is lehessen lakosokat telepíteni. M. k. levelezése II. 50—52. II. V. ö. M. k. lev. II. 50—52. II. a rabságba jutott férfiak feleségeinek újra nősüléséről. A Kinizsi hozta zsákmányból egyébként a pápát is részeltette a király.

zatok árán, de mindig győztek. Még jobban fogyott az ember a járvány miatt. A török, igaz, hogy legalább 30,000 embert vesztett, de ha nem sikerül teljesen elerőtleníteni a szultánt, nem tartós a siker. Az ígért segély ismét elmaradt, e nélkül pedig nem lehet háborút viselni. Ez a helyzetnek a hú képe. Érthető tehát, hogy a jajczai *diversio* viszonylagos meddőségét mélyen fájlalta. A pápát menti az a körülmény, hogy az olasz fejedelmek cserbenhagyták.

Velence éppenséggel nem szent, de egészséges önzésből ekkor jó lábon állt a portával. Sógora, Ferdinánd, a nápolyi király nemcsak hogy nem küldött neki segélycsapatokat, hanem Otrantó védelmére ő kért s kapott Magyar Balázs vezérlete alatt 700 főből álló magyar csapatot.¹ Ugyancsak keserű a király Rómával szemben. Főlemlegeti, hogy egy keresztény fejedelem sem tett annyit a kereszténységért. A keresztény fejedelmek nem *neki* tesznek szolgálatot, ha a török ellen megsegítik, hanem *maguknak*. Megúnta már a sok intelmet a kúria részéről, ismét az a hang érzik meg levelein, mint a mikor a «hármás kereszt»-tel fenyegetődzik.²

Idáig jutott el a «keresztény liga» katonai vezérletével annyiszor megbízott hadvezér.³

VI.

A kemény hadjárat, noha sikeresnek mondható, egyaránt megviselte a királyt s hadait. Mindamellett úgy a politikai, mint a katonai helyzet csakhamar kedvezően alakult. A Balkánon, ha sikerül egyesíteni a törökellenes erőket, nagyot lehetett volna elérni. Mohammed szultán meghalt (1481 május 5.). Birodalmában nagy a kavarodás, a trónutódlás II. Bajazid és öccse, Dzsem herczeg között

¹ M. k. lev. II. 95. 1480 XII. 23. Fontana Ferencz nápolyi követének Zágrábból.

² U. o. II. 70—71; II. 90—95. II.

³ Szerző: Frammenti relativi alla Storia dei paesi situati all'Adria, Arch. Triestino VII. 50—51; 53. II.

alkalmat nyújt a hatalmak beavatkozására. A török vezérek egymás közt meghasonlottak. A rumili beglerbég nagy sereget gyűjt Szófiában, «mert a magyar királytól annyira fél a török, hogy azt le sem lehet írni». Boszniából menekül az a kevés török, a ki ott van, a bosnyákok egymást gyilkolják, rabolnak, mindenki előtt Mátyás neve lebeg, Mátyást hívják, Mátyást akarják ¹

Katonailag meg annyiban kedvez a helyzet a magyar királynak, mert négy kitűnő hadvezér áll rendelkezésére: Oláhország és Moldva határán *Báthori István*, Rácország és Bosznia ellen *Kinizsi Pál*, *Brankovics Vuk* deszpota és *Magyar Balázs*, Kinizsi apósa, a volt bosnyák bán. Ilyen parancsnokok alatt bátran vihette offensívába kipróbált vitéz hadseregét a király.

Ismert dolgokkal tarkítnók előadásunk folyamát, ha Mátyásnak egyfelől a pápai székkel, másfelől Fridrik császárral való bonyodalmas küzdelmét érintvén, eltérnénk a bosnyák kérdéstől. A király politikájának azt a keleti fonálát, melyet uralkodása kezdete óta font, a nyugati olló vágta el mindig akkor, a mikor kedvezően alakultak a viszonyok.

Teljesen elhiszszük a királynak, a mikor 1481 márczius 11-én azt írta a pápának, hogy ha a bosnyák hadjárat alkalmával megsegéllették volna, hol lenne már? ² De még úgysis megtette, a mit tehetett, a töröktől szorongatott Vlatko (szent szávai örökös) herczegen mindenkép akarván segíteni, ³ sőt kemény támadással offensívába lép Rácországban a török ellen. Kinizsi Pál szerbiai diadalainak Mátyás hadjáratainak sorozatában fényes hely jut. Nem tekintve a zsákmányt, harczy dicsőséget, értékesek azok az erkölcsi hatások, hogy a magyar hadaktól félt a török, a délszláv: rác, bulgár és albán pedig bíztak benne. ⁴ De kihat az ered-

¹ Okt. XLVI.

² M. k. lev. II. 112. l.

³ U. o. 155. l.

⁴ M. k. lev. II. 190—91; 195—98. II.

mény Boszniára is, mert minden szerbiai siker biztosítja az új foglalmányt, bizalmat önt Horvátországba.

Nem fölösleges hangsúlyozni, hogy ezek a hadjáratok nem csupán katonai mérkőzések, hanem egyúttal telepedési mozgalmak. A török rémiti ugyan ellenségét, vagyonát, földjét elveszi, de csak az ellenálló harczost öli meg, a telepes embert, asszonyt jószágnak tekinti s áttelepíti a maga országába. Ezáltal a népesség elhelyezkedésének egyensúlya megbillent, így kerül évtizedeken át délmagyarországi, szerémi, valkai magyar s a szlavón horvát emberanyag a Balkánra, onnan pedig menekülő rác-bolgár-czinczár népelemek az aldunántúli elpusztított részekbe. Így pusztúl Bosznia lakossága is mindaddig, míg a török hódítás gyökeret ver. A friauli, krajnai, karinthiai beütésekről nem is szólunk. Mennél pusztább lett a horvátországi és nyugat-szlavóniai rész, annál messzebbre terjed a hódítás. Akár csak a rablóvadász kiirtván a vadat, mindig távolabb vidéken kénytelen zsákmányt keresni, azonkép jár el a török is.

Jajcza útját állotta a szávamelléki Szlavónia felé irányult betöréseknek, de a horvátországi magán- és országos kézen levő várak karbantartása nem akadályozza meg a törököt, hogy az Unán átkeljen. A mieink nem voltak állandó készenlétben, s a török beütés a legtöbb esetben sikerült. Míg a bán mozgósított, ezek a füрге csapatok régen biztonságban voltak. Így történt ez 1483-ban is. Geréb Mátyás horvát bánt ugyancsak meglepték, de míg ők a császár területén zsákmányoltak, azalatt hirtelen összegyűjté hadait s Csulai Ficsor László, a nándorfejérvári kapitányságot viselt jajczai bánnal kilesték a kalózzutat, a melyen visszatérendő volt a csapat. Október 29-én éjjel lecsaptak a gondtalanul haladó portyázókra két vezért s 2000 törököt elfogtak, egy csomó a vízbe fúlt (az *Unába*) s tizezernél több foglyukat s prédájukat elszedték.¹

Jajcza ezekben a dűlásokban a megerősített hídfő szerepét játssza. Mátyásnak nem nagy öröme a szlavóniai

¹ M. k. lev. II. 267. 1.

és jajczai határon, tehát az ország határain belül, csakúgy folyik a hatalmaskodás, marhaelhajtás, mint a végeken.¹

Előrelátó gondoskodással megragad minden alkalmat, hogy Jajcza védelmét biztosítsa. Ugyancsak 1480-ban Paksy Eusztách a bélai (akkor Kőrös megye, Daruvártól kd.) benedekrendi monostor apátjának halála után az apátság jövedelmeit Jajcza várának és őrségének fentartására rendelte.² Ezzel mentette meg hosszú időre a várat az előrelátó király. Beléről látták el kenyérrel a sokszor nyomorgó őrséget.

1483-tól kezdve csak másodrendű hadiszínhelylyé lesz a magyar Bosznia. Fridrik császárral már évek óta dúl a harc, minek következménye, hogy Mátyás mindinkább odahajlítja fülét a török követhez, a ki 1481 tavaszán pozitív ajánlatokat tesz neki. De csak 1483 végén köt vele fegyverszünetet.³ Mit is csinálhatott egyebet: Velence a törökkel jó viszonyban, a császár ellene van, így legalább délfelől egyelőre szünetel a háború. A kisebb harczokat elvégzik vezérei.

Meg kell még emlékeznünk arról a szerepről, melyet a jajczai bánág s a többi bosnyák részeken levő várak családi politikájában játszottak.

Ezt a *hódított* területet patrimoniumnak tekintette, csak úgy, mint azon korbeli uralkodótársai a magokét. Nem akarjuk az olasz és német elvek befolyását Mátyás egyes ténykedései folyamán elemezni, de azt a benyomást, melyet országcsoportosító egyes tervei keltenek, illik megjegyeznünk.

Midőn 1485-ben János fia részére meg akarta nyerni Sforza Bianca kezét, követ útján értésére adta a milánói udvarnak, hogy ha feleségének, Beatrixnak fia születnék, akkor természetesen azt illetné a korona, de János hercze-

¹ Pesthy István jajczai provizor 1479 augusztus 15-ike körül elfoglalta a Csernekiek (Dessewlfy) Gwchelcowz (Gacsalócz) nevű birtokát és várát. Aszl. Oklt. 216—17.

² Sörös P.: Az elenyészett benzés-apátságok. 1912. 463. l. Erről később is lesz szó. Legelőbb Ráth K. írt róla a M. Sion IV. 913—922. ll.

³ M. k. lev. II. 273—75. ll.

get menten megteszi Csehország és Bosznia királyának s Ausztria hercegének.¹

Ez a terv tudvalevőleg nem valósult meg, de már a szándék is bizonyosága, hogy Bosznia, mint «különítmény», a koronának azon szerzeményei közé tartozott, melyeket a király a különféle politikai változások folyamán magánczéljai szerint illesztett számításainak a keretébe.

Még világosabban feltetsző ez az irányzat, midőn 1488-ban s 1489-ben Fridrik császárral állandó megbékélés céljából Székely Jakab regedei kapitánya útján hosszú tárgyalásokat folytatott. Ez Mátyás ajánlatait előadván, elsősorban megemlítette, hogy tegye meg a császár a király tövénytelen fiát (Jánost) *Bosznia és Horvátország* királyának. A császár erre szívesen ráállott, *ha ott önként vállalják*. Az ilyen ajánlat még kapóra is jött neki, mert terveibe beleillett.

A többi feltételt nem fogadta el a császár. Az alku, melyet fiával, Miksával könnyen megköthetett volna Mátyás, az agg császár fukarsága, féltékenysége és konoksága miatt nem valósult meg. Mátyásból ez alkalommal nem a magyar korona jogaira féltékeny király, hanem a fiáért mindenre kész ideges apa szólott. Fridrik császár ugyan ebből nem származtathatott megvalósítható jogot, de mint esetleg valamikor jó papirost örökül hagyta fiának.²

Belpolitikai fontossága mindazonáltal volt ennek a mozzanatnak. Corvin Jánosból mégis Bosznia királya lett, de a szent korona souverainitása alapján, majdan órá nehezdedvén a jajejai és szomszédos horvát végvárok fentartásának a kötelezettsége.

Bécs.

THALLÓCZY LAJOS.

¹ MDE. II. 40. s kk. I. V. ö. Schönherr Gy. Corvin János élete 42. l.

² Über ein Admonter Formelbuch des XV. Jahrhunderts, György chiemseei püspök formulás könyve, mely Beckensloer János egykori magyar primás suffraganeusának értékes tudósításait tartalmazza. Könyvt. jelzete F. f. 23a. fol. 99. Minket Fraknoi V. figyelmeztetett rá. Leírta a M. Könyvszemle 1914. évf. A Székely Jakab küldetéséről szóló darabot l. Toldalék VI. Ezt a «Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen» XVII. évf. 87. l. kiadta Zahn. A tárgyalások részleteit illetőleg még Theiner Mon. Hung. II. 527.

ÚJ ADATOK A MAGYAR Ó-CONSERVATIVOK TÖRTÉNETÉHEZ.

I.

Igen sok kutatás volna még ahhoz szükséges, hogy a magyar ó-conservativoknak működését és jelentőségét 1867-ig, a kiegyezés létrejövéséig teljes világításba helyezhessük. Manapság még nem áll rendelkezésünkre elegendő anyag arra, hogy történetüket kielégítő teljességgel elkészíthetnők. Egyelőre csak az épület kövei összehordásánál tartunk. Az *Ungarische Rundschau* 1913. és 1914. évfolyamaiban megkíséreltük a párthoz tartozó néhány kiváló férfiú levelezése alapján az ő tevékenységükről az 1850—61. években képet nyújtani. Úgy látszik azonban, hogy működésük az 1848—49. szabadságharcz kitörésekor és a harc lefolyása idején még sokkal inkább mélyenjáró és szélesebb körű volt. Magyarországnak 1848 márczius 17-ike óta saját, Ausztriától független ministeriuma volt, mikor a bécsi udvarral harcra keveredett. Az ó-conservativok Kossuthról, a magyar ministerium lelkéről és a honvédelmi-bizottmány uráról hallani sem akartak és a jövő reményét Windisch-Grätz herczegbe, a Magyarország ellen küldött császári csapatok főparancsnokába vetették. Az ő működésétől Kossuthnak és pártjának tökéletes leverését remélték, támogatásával akarták Magyarországot az ő saját, ó-conservativ nézeteik szerint átalakítani. Hogy ezen 1848—49. eseményekre, ezek keretében pedig különösen gróf Dessewffy Emil álláspontjára és szerepére jelenleg új adatokat szolgáltatathatok, ezt gróf Dessewffy Aurél öexcellentiája szívességének köszönöm, a ki ezirányú tanulmányaimban korábban is készséggel támogatott.

Gróf Dessewffy Emil, a kinek atyja az 1811—12. országgyűlésen szinte forradalminak mondható tevékenységet fejtett ki, gyermekkorában éppen nem conservatív légkörben nevelkedett fel. Mind a mellett testvérével, Auréllal együtt a mágnások conservatív táborába lépett, a hol kezdetől fogva vezető szerepet játszott. Mint Kossuthnak leghatározottabb ellenfele, éles eszével és széleskörű tudásával pártja, az ó-conservatívok érdekében lépett fel és arra törekedett, hogy nekik a haza új viszonyai berendezésében elsőrangú hatáskört szerezzen. Az ó-conservatívok eszményképe, az osztrák-magyar *egységes* állam, ma már a történeté. Törekvéseik soha sem fognak többé új életre kelhetni, s ezért írhatunk róluk a történetíró nyugodt elfogulatlanságával, melynek a belső érték és súly megállapítása a feladata. Céljaikat ma helyeselhetjük vagy elítélhetjük, de azzal az elismeréssel mindenesetre tartozunk nekik, hogy minden lépésüket tiszta, igaz hazafiság vezette. Sikert nem hozott nekik az idő, mivel hiányzott bennük az érzék az új idők követelményei felismerésére és mivel olyan intézményeket akartak fentartani, melyekből már kiszáradt a belső életerő. Nagy hibájuk volt, hogy az 1848-as törvényeket csak néhány túlhevült agyvelő productumának tartották és nem vették észre, hogy az új alkotmány nem rövid életre szánt intrigaszülemény, hanem a nemzet akaratának szülötte volt. Miként az alant közlendő iratokból kiderül, az 1848 *előtti* alkotmányon csak közigazgatási és gazdasági szempontból akartak változtatni, a nélkül, hogy a nemzet tulajdonképeni politikai szükségleteit tekintetbe vették volna. Ebben láthatjuk okát a nemzettől való eltávolodásuknak is, valamint annak, hogy a nemzetről sem megértésre, sem elismerésre nem találtak. Itt van az ó-conservatívok sorsának tragikumuma.

De hiba volna megítélésüknél politikai hajótörésüket venni mértékül. Meg voltak győződve, hogy az egységes osztrák-magyar állam az egyetlen, melynek kereteiben, az 1849 előtti magyar alkotmány tökéletes fentartásával, csak egyes részeiben reformálásával Magyarország a háború

zavaraiból jólétre és virágzásra juthat. Az ó-conservativok köreiből erre vonatkozó nézetek megismeréséhez gróf Dessewffy Emil emlékiratai alapul szolgálhatnak. Windisch-Grätz herczeghez írt memorandumában határozottan ki mondja, hogy az ő elvtársai közt senki sincs, a ki másként gondolkoznék, mint ő. A mint Magyarország restructió-ját illető tervét kifejti, a munka véghezvitelére főmunkatársai gyanánt báró Jósika Samut és gróf Apponyi Györgyöt jelöli meg, a kik közül az első a régi régimenek legutolsó erdélyi udvari kancellárja, a második a legutolsó magyar kancellár volt. Ezt a két férfiút ajánlja mint legjobb tanácsadókat a fiatal uralkodónak, I. Ferencz Józsefnek, a mint 1848 deczember 2-án ősei trónjára lépett. Közreműködésüket az uralkodó minél előbb vegye igénybe oly módon, hogy közbelépésükkel ne compromittálják magukat. A királyi hatalom elvesztvén Magyarországon minden tekintélyét, gróf Dessewffy nézete szerint épen ezért minél előbb szükséges egy határozott tervet jól átgondolni és megfelelő eszközökkel megvalósítani.

A szóba hozott reorganisatio keresztülvitelénél a gróf maga is részt akart venni a munkában és nézeteit, bár csak «futólagosan» egy értekezésben foglalta össze, melynek a következő czímet adta: «Einige Andeutungen über die nächsten Aufgaben in Bezug auf Ungarn».¹ Ezt az emlékiratot 1848 október 16-án készítette el és ugyanezen hónap 23-án, tehát még a schwechati csata (október 30.) előtt küldte el herczeg Windisch-Grätznek. A herczeg akkoriban a Kossuth legyőzésével megbízott seregnek élén állott, s így gondolkodásmódjában bárkinél inkább meggyezett az ó-conservativokkal. Tőle elvárhatta Dessewffy,

¹ Ezen másolatban meglévő emlékiratot gróf Dessewffy Emil fia, gróf Dessewffy Aurél őexcellentiája adta át nekem. Az első lapon gróf Dessewffy Emil sajátkezű megjegyzése áll: «16. Oktober 1848 verfasst, den 23. dem Fürsten Windisch-Grätz übersendet». Aláírva ugyan nincs, de ez a megjegyzés, valamint a szövegben található sajátkezű javítások, továbbá az irány és gondolkodásmód kétségtelenné teszik, hogy csakis gróf Dessewffy Emil lehet a szerző.

hogy munkálatát a trón lépcsőjéhez juttatja. Nem tudjuk, hogy ez valóban megtörtént-e, de az október 16-iki emlékiratban kifejezett nézetek mindenképen megérdemlik, hogy közelebbről megtekintsük őket.

Dessewffy elsősorban megállapítja, hogy Kossuth Magyarországon — de nem Erdélyben! — «korlátlan hatalommal» uralkodik és ehhez képest minden polgári és katonai hatóságnál, valamint a lakosságnál *korlátlan* engedelmességre talál. Kétségtelen ténynek kell tartani, — mondja, — hogy a Kossuth-párt tevékeny, elszánt, hazug és cselszövő és hogy miután minden hidat felégetett maga mögött, a legvégsőre is elkészült és semmi nyaktörő tervtől vissza nem riad. Hatalmának forrását Dessewffy abban a mérhetetlen erkölcsi tekintélyben látja, melyet a magyar országgyűlés kölcsönöz neki. A meddig az országgyűlés támogatására számíthat, lehetetlenség Kossuthot elűzni és a királyi tekintélyt visszaállítani. Az országgyűlés feloszlására azonban — a pillanatnyi viszonyokból kifolyólag — nincsen semmiféle törvényes eszköz.¹ Ez által — így állapítja meg Dessewffy — Magyarországon a viszonyokat törvényes úton megváltoztatni és megállítani egyelőre lehetetlenség. Először *provisoriumot* kell csinálni. Ez pedig egyelőre nem lehet más, mint katonai provisorium, melynek célja: az országot az ellenségtől megszabadítani, hogy az újjáépítést meg lehessen kezdeni.

Mindjárt az elején kiemelte gróf Dessewffy, hogy legkevésbé sincs szándékában herczeg Windisch-Grätznek katonai tanácsokat adni Kossuth legyőzésére, a ki mindkettőjüknek közös ellensége. Őt csak a hadjáratnak *politikai* téren való helyes vezetése érdekli. Ebből a szempontból találja ő meg Erdélyben azt a pontot, melyből a magyar «Advokaten-Rebellion», a hogy az irat mondja, bástyájába az első rést lehet ütni. Erdélynek Dessewffy

¹ A költségvetés és a végső számadások betérjesztése *előtt* az országgyűlést törvény szerint nem lehet feloszlítani; ez, a törvénytől megkívánt eset azonban nem áll fenn.

felfogásában nemcsak az adott fontosságot, hogy elszakítással Kossuth dictaturájának ereje gyöngül, hanem az is, hogy «ebben az országban vannak Magyarország gubernatorának leggazdagabb pénzforrásai: a só- és érczbányák». Az ismert maximából indult ki: hogy pénz hiányában minden kormány előbb-utóbb összeomlik: ezért törekedett Kossuth pénzforrásainak betömésére, a melyek nagy részben a tőle nyomatott Kossuth-bankókból állottak. Nagyon jól látta Dessewffy, hogy a nyilvános pénztárakat a bankók elfogadásától egyszerűen eltiltani súlyos politikai hiba volna. Főként a vidéki lakosság körében nagy elkeseredést szülne az olyan intézkedés, mely a Kossuth-bankóknak eddigi nagy hitelét egyszerre megsemmisítené. Nézete szerint ebben az irányban nem is kell egyelőre semmit sem tenni, de el kell tiltani a Kossuth-bankók *további* nyomatását, a mivel el volna érve a kitűzött cél: a pénz értékének és Kossuth ezen alapuló katonai hatalmának aláásása. «Tévedés volna» — így hangzik szerzőnk végső ítélete — «ha azt hinnők, hogy a királyi hatalmat Magyarországon a legszigorúbb intézkedések alkalmazása nélkül vissza lehet állítani. Magyarországon egyedül a császári fegyverek *sikerei* lesznek képesek más hangulatot kelteni. A császári csapatok megjelenésének a viszonyokhoz képest oly módon kell végbemennie, a mely mód küldetésük sikerét tökéletesen biztosítja.»

Gróf Dessewffyt a haza sorsa annyira nyugtalanította, hogy egy újabb emlékiratot is írt a következő czimmel: «Weitere Andeutungen über die Aufgaben, die in Ungarn zu lösen sind».¹ Korábbi fejtegetéseiből kiindulva újból meg-

¹ Ez a kézirat is gróf Dessewffy Aurél őexczellentiája birtokában van. Első mondata így hangzik: «A korábbi vizsgálatokban, melyek az alulírottól származnak, a legközelebbi feladatokról volt szó.» Így ez az irat nem egyéb, mint az előbbinek folytatása, a mire különben az élén olvasható «Nummer 2» is utal. Aláírása azonban nem Dessewffy, hanem: Lafhauser. Lehetséges, hogy a gróf óvatosságból álnevet vett fel. A kézirat csak másolatban van meg, de a mit az első részről irály és gondolkodásmód dolgában mondtunk, ugyanaz áll a másodikra is.

állapítja, hogy az «alkotmányos útra» csak provisoriumon keresztül lehet jutni. A Kossuth-párttól aláásott királyi tekintélynek visszaállítására persze nem lesz könnyű munka, mondja. Mivel «az udvarnak Magyarországgal szemben tanúsított ingadozó politikája, mely különösen az utóbbi három hónapban világosan volt szemlélhető, igen megkönnyítette a pártnak perfid játékát, melynek paralizálására nem marad egyéb hátra, minthogy azokat, a kik eddig Kossuth-tól tartottak, most a királyi hatalomtól való «legyőzhetetlen félelemre» kell bármilyen módon kényszeríteni». Legbiztosabb és leghatásosabb eszköz erre természetesen Dessewffy szerint a Windisch-Grätz vezetése alatt álló császári seregek győzelme.

Bármennyire távol állott is tőle a szándék, hogy a katonai ügyekről nyilatkozzék — mivel tisztán politikai célzattal vette a tollat kezébe, — még sem állhatta meg, hogy ki ne emelje: «hogy a katonai operációkban a mai napig semmiféle összefüggés nem látható», a mely körülmény elmaradhatatlanul rossz hatással lesz Magyarország közvéleményére. Ezen mielőbb segíteni kell. Egy dolgot *különösen* figyelmébe ajánl a parancsnoknak, t. i. «mérséklettel párosult kérlelhetetlen komolyságot, a nemzeti érzés és a lakosság kímélését és mindennek elkerülését, a mi a hatóságok törvényszerű tekintélyét a nép szemében lealacsonyíthatja. Mivel — mondja tovább — a király a rendet akarja helyreállítani, tehát nem helyeselheti, hogy a közigazgatásbeli rendnek közegei tekintélyüket elveszítsék. *Ez azonban nem vonatkozik az igazi lázadók ellen alkalmazandó szigorúságra.*»

A győzelmes seregek sikereit érthető vágyódással várta Dessewffy, mivel remélte, hogy ezzel a provisoriumnak vége szakad. Igaz, hogy végét megjósolni egyelőre nehéznek tartotta. A magyar főváros elfoglalásában mégis fordulóponthoz látott, mely a provisorium végét jelenti. «Ha Pest megadta magát és ha a többi katonai operációk is hasonló sikerrel haladnak előre, akkor elérkezett a pillanat, melyben a király az alkotmányos formákat ismét megtarthatja, sőt

meg *kell* tartania). Első lépés ezen az úton szerinte miniszterelnök kinevezése, de még ez előtt el kell intézni a következő kérdéseket: mi történjék a sajtóval, hogyan kell a politikai klubokat értelmetlenné tenni, valamint a Kossuth-pártnak hatalmát és befolyását örök időkre megtörni.

Ezt a kérdést tárgyalja gróf Dessewffy harmadik memorandumában, «Rhapsodisches Detail in Bezug auf die Ungarn zu lösenden Aufgaben» czímmel.¹ Legfontosabb és rögtön végrehajtandó intézkedés szerinte a hirlapirodalom elnyomása. Az újságírást a nagyobb magyar városokban kivétel nélkül a radikálisok tartják kezükben, különösen pedig Pesten, a hol a «Kossuth Hirlapja» Bajza szerkesztésében, «Die Opposition» Chownitz szerkesztésében, a «Márczius Tizenötödike» Pálffy Albertében és «A Munkások Ujságja» Stancsics² Mihályében jelennek meg. Ezek a lapok hónapok óta lázadást, polgárháborút, gyilkosságot és emberölést prédikálnak, szerkesztőik tehát — Dessewffy nézete szerint — tökéletesen megérték az akasztófára. Pest elfoglalása után rögtön el kell őket fogni, lapjaikat pedig megszüntetni. Szelidebb eljárást ajánlott a gróf a Győrben, Pécsen, Kassán és Debreczenben megjelenő lapok irányában, melyek szerkesztőit nyugodt magaviseletre kell kötelezni, s azonkívül két-két óvadékképes férfiú kezébe adják értük, hogy legkisebb kihágás esetén eleget tesznek a katonai törvényszék meghívásának.

Hasonló eljárást tart Dessewffy a kaszinókkal és politikai klubokkal szemben követendőnek, melyeket általában véve be kell zárni. Különösen pedig a pesti «Radikális Egylet»-et és az «Egyenlőség Klubot», melyeket Dessewffy «forradalmi és anarchista középpontoknak» nevez, s melyek

¹ Szintén gróf Dessewffy őexczellentiája birtokában, 3. számmal megjelölve, aláírás nélküli másolatban. A korábbi megállapítások alapján is kétségtelen, hogy ezt a harmadik részt is gróf Dessewffy Emil írta. A három rész együtt harmonikus egészet tesz ki.

² Tancsics 1847-ig Stancsicsnak írta nevét, Dessewffy később is így nevezi.

szerinte «végtelen sok gonoszat okoztak». Egyes kaszinók és klubok azonban életben maradhatnak, ha a választmányi tagok külön oklevélben *személyes felelősséget* vállalnak a tőlük képviselt társadalmi testületek jó magaviseletéről.

Dessewffy így a Kossuth-féle «magyar terrorisztikus kormány» ellen olyan intézkedéseket hoz javaslatba, melyek szerinte esetleg Carafa és Heisteréivel hozhatók párhuzamba. De ha tekintetbe vesszük — teszi hozzá — «hogy Magyarország királyának a jelenben Magyarországon sem öt forintja, sem egyetlenegy katonája sincs, — hogy ellenkezőleg katonái mindnyájan a lázadókhöz csatlakoztak — hogy a királyság minden pénzforrása a lázadók kezén van és hogy tényleg a terror uralkodik: úgy világossá lesz, hogy a forradalmat csak ugyanazon eszközökkel lehet *siker* reményében megtámadni, a melyekkel ez hatalomra jutott». Követeli tehát, hogy a «rebellisek vára helyőrségéből» annyi hányassék kardélre, a mennyi szükséges, hogy a lázadók észre térjenek. Ellenkező esetben alig lehet remélni, hogy Magyarország csak pár éven át is megtartható volna. Úgy tudja e gróf, hogy a pesti és bécsi helyőrség látszólag hajlandó volna capitulálni, csak azért, hogy ezzel időt nyerjen. Elvész a dynastia — mondja az emlékirat — ha ezt az álnokságot elhiszi. A dynastiának helytelenül alkalmazott szelidsége eddig még mindig keserű gyümölcsöket termett.» Hogyan kell tehát eljárni a lázadókkal szemben? kérdi gróf Dessewffy. «A felelet igen egyszerű» — mondja «fel kell kutatni a lázadás *valódi* okozóit és ezeket egyszerűen — fel kell akasztani. A többi pedig csak félrevezetett, a kiket látszólag hadi törvényszék elé kell állítani, hadd remegjenek halálos félelemben, hadd lássa meg a közönség nyomorult voltukat, azután hadd — *szaladjanak*». Ezzel a különös «szelidséggel», melyet a félrevezetettekkel szemben ajánl alkalmazni, külön czélja volt Dessewffynek. Jól ismerte a lombard és galicziai emigratióknak a monarchiára való kártékony hatását, ezért javaslatával magyar emigratio kifejlődését akarta megakadályozni. Azok a férfiak azonban, a kik a hatalmat Bécsben kezükbe kerítették,

nem kívántak élni szerzőnk receptje szerint a korlátozott rémuralommal, hanem csak a teljes, korlátlan, bajonettekre támaszkodó terroristikus uralommal. Dessewffy ábrándokban ringatózott, mikor egy élethalálharczot vívó kormánytól, melynek végczélja a legkorlátlanabb absolutismus volt, azt követelte, hogy az egyik oldalon könyörtelen üldözés, a másikon pedig szelid elnézés elvét foganosítsa. Követelése Bécsben ugyanolyan visszautasításra talált, mint valamivel később Lord Palmerstoné a Magyarország feletti kivívott hatalom, «nagylelkű» használatát illetőleg.¹

A visszautasítás nem tántorította el Dessewffyt a megkezdett úton előhaladástól. Erősen hitte a Magyarország és a bécsi kormány közti közvetítés sikerét. A győzelem tudata erőt adott neki a legnagyobb nehézségeknek közepette is, mert ezen az úton remélte hazájának a hön óhajtott békét megszerezni. Egy pillanatig sem nyugodott; még a csatazajban sem habozott, hogy Magyarország jövőjét és annak az egységes monarchiához való viszonyát illető gondolatait a bécsi körök elé terjeszsze. Ebből a szempontból rendkívül érdekes gróf Széchen Antalhoz, a későbbi főudvari marsallhoz írt levele 1849 jan. 21-éről, valamint 1849 január végén Windisch-Grätz hercegnek küldött emlékirata. Mindkettő abból az időből való, mikor Kossuth a kormány székhelyét az előnyomuló császári hadak elől Debreczenbe tette át; mindkettőt rövidítés nélkül, egész terjedelmében közöljük itt, mint a kortörténet igen fontos, egymást kiegészítő documentumait, mint eleven emlékeit a magyar ó-conservativok törekvéseinek és céljainak.

A Széchenhez írt levél és a Windisch-Grätz herceghez címzett emlékirat egyaránt gróf Dessewffy sajátkezű kézírásában maradt reánk. Az emlékirat borítékján a gróf kezétől következő megjegyzés: «Verfasst gegen Ende Januar 1849, dem Fürsten Windisch-Grätz gesendet. Der Kopist wird gebeten, die Paragraphe nach der Reihenfolge ihrer Numerierung abzuschreiben». Ez a megjegyzés arra vonat-

¹ Ashley, The life of Viscount Palmerston I, 137.

kozik, hogy munkája eredeti beosztását teljességgel felforgatta, a mi még ebből a másik utasításból is kitetszik: «Nummer 1 fängt auf Seite 20 an».

* * *

Gróf Dessewffy Emil gróf Széchen Antalhoz.

Pozsony, 1849 január 24.

Kedves Antalom! Mai levelemben anyagot akarok neked egy conclusióhoz szolgáltatni. Leveledet¹ nem kaptam meg. És Te az enyimet?² Nem tudom. Meg kell vallanom, hogy *ebben az esetben*³ nem értettelek meg. Andrássy⁴ hasonlóképen járt. Világosabb kifejezésmódra kell törekedned.

Csak annyit láttam világosan, hogy téged és barátaidat legfőképp Magyarországnak a gesamt-monarchia parlamentjében való képviselőtének gondolata foglalkoztat. Ez igen szép töletek, de szerintem nem időszerű. Csak akkor kerül rá a sor, ha két premissája már fait accompli lett: 1. a teljes osztrák alkotmány, még pedig nemcsak az alapjogokat, hanem az egész törvényhozási, képviselői és alkotmányos mechanismust illetően; 2. ha Magyarország az *elengedhetetlen átalakításokon* keresztül ment. *Jelenleg* mind a két premissa hiányzik. Az első pont az osztrák ministeriumnak és Kremsiernek feladata, a második pont megoldását tegyük mi feladatunkká. Ha valaki Magyarországnak az osztrák parlamentben való képviselőtét a második pont *előtt* akarná erőszakolni, bármiféle módon: világos, hogy ebből csak az elképzelhető legnagyobb konfuzió keletkezne. A baloldal tetemesen gyarapodnék és a ministeriumot elküldené. A monarchia pedig, ha ez a képviselő az *átalakítás előtt* szerveztetnék, sem erőben, sem egység-

¹ Ez a levél nem ismeretes.

² Ez sem.

³ A levélben levő aláhúzások mind Dessewffy gróf kezétől származnak.

⁴ Gróf Andrássy György.

ben nem nyerne semmit. Mert nem az az oka a monarchia erőtlenségének, hogy a magyar képviselők nem fecsegnek *együtt* a többiekkel a kreamsieri országgyűlésen, hanem hogy a magyar tartományok belső feloszlásban, rothadásban, tönkremenésben szenvednek és a lázadás felforgatta őket. Különben pedig a monarchia Magyarország elfoglalása pillanatától kezdve ismét visszanyeri politikai egységét, mivel a hódítás megdönti mindazon törvényeket és mesterséges akadályokat, melyeknek célja volt Magyarországot a monarchiától katonai, pénzügyi, diplomáciai és kereskedelmi politikai tekintetben elválasztani. A feloszlás megállítására tehát a feladat, a lázadás szellemének és tápláló erőinek kiirtása. Ennek alapfeltétele pedig közigazgatási és gazdasági tekintetben tökéletes átalakulás, a mi viszont az átalakítást illető nyílt kérdések megoldása által érhető el. E nyílt kérdések: a katolikus egyházi és iskolaügy, a belső igazgatásnak és szerveinek reformja, a nemesség megadóztatása, az úrbérváltság kérdése, a vámvonal megszüntetése, dohánymonopolium, hitelintézet, a katonai élelmezés reformja, a vármegyék új beosztása a nemzetiségek szempontjából.

A megoldás a gyakorlatban két-három évig tarthat, ha nem hiányzik két dolog: 1. az akarat arra, hogy a szükséges felismert dolog a fennálló törvény ellenére is elhatározassék és 2. a további akarat, valamint az erő, hogy a határozat kiméretlen erélylyel *végrehajtassék*.

Ha már ez a megoldás fait accompli lett, akkor kell összehívni a magyar tartományokat vagy népeket képviselő országgyűlést, a mely valamely új, méltányos, oktrojált választási mód szerint állíttassék össze és meg kell neki mondani, hogy tessék a belső ügyekkel foglalkozni és az egész monarchia közös ügyeit, pénz- és hadügyeit stb. illető befolyásuk érvényesítése érdekében, melyet senki se akar elvenni a népektől, küldjenek követeket az *osztrák* gesamtországgyűlésre.

Ez az eljárási sorozat semmiféle veszélyt nem tartalmaz. Ha nem is jön létre Ausztriában alkotmány, vagy ha

a létesített alkotmány két-három év alatt megszűnnék, — mert mind a két eset lehetséges — akkor is készen van legalább Magyarország átalakítása, anyagi érdekei a monarchiáéival össze vannak olvasztva, sok egyéb viszonylata az általános monarchiához közelebb jutott, egyszóval: megvan a *basis*.

Nézetem szerint, ha a magyar népeknek a nagy országgyűlésen való képviseletét első sorba helyezük, ezzel eo ipso minden compromittálva van. Természetes ugyanis, hogy ha például a jövő év júliusában a magyar népek követei Bécsbe indulnak, hogy ott a *közös* ügyekről tanácskozzanak, eo ipso nem lehet megakadályozni, hogy más férfiak Pozsonyba vagy Pestre hivassanak meg az ország belső ügyeiben való tanácskozásra. De épen ez az, a mit meg kell akadályozni, mert a magyar fejekben elhatalmasodott anarchia miatt épen ez a legnagyobb veszedelem, mely a főkérdéseknek előbb vázolt megoldását teljességgel lehetlenné tenné. *A józanész Magyarországon tökéletesen el-tévedt*. Mindenekelőtt ezt kell megkeresni és megtalálni. A mihez pedig szigorú fegyelem kell. Ez csak a király autonóm kezelésében lehetséges. Ergo: jelenleg sem országgyűlés, sem képviselet, — csak akkor, ha a premissák beállottak.

Remélem, elég világosan fejeztem ki magamat. Lehet, hogy értelmetlen, a mit mondok, de mindenesetre világos. Közzöld barátainkkal. Ugyanily értelemben írtam a tábornagynak.¹ Ezeknek előrebocsátása után azt hiszem, hogy a képviseleti kérdés felett nincs mit disputálni, hanem az időszerűvel kell foglalkozni.

Ki kellene dolgozni egy tervet a provisoriumnak 1. formájáról, 2. feladatairól, 3. modalitásairól; ez volna a feladat! Georgesnak,² úgy tudom, sok kész anyaga van erre. Üljetek össze és próbáljatok valami *közös* basisra jutni. Meddig marad Georges Bécsben? Hosszabb időre ne men-

¹ Herceg Windisch-Grätz. Ezt a levelet hátrább közöljük.

² Gróf Apponyi György, magyar udv. kancellár.

jetek el, te sem, ő sem. Annyi bizonyos: ha *mi* nem foglalkozunk a dologgal, semmi sem fog történni és az ügy Zsedényi¹ et Comp-féle kezekbe kerül.

Budán a dolgok reactionarius fordulatot vesznek. Sáska gyanánt rohanják meg a múlt korszakok bürokratái és alkalmazottai a zsákmányt, azaz a hivatalokat. Azt hiszik, hogy az állam meg van mentve, a mint sikerül nekik hivatalba ülniök. Semmi egyébbel nem törődnek. A reactionarius követelőzés később még jobban el fog hatalmasodni és még in partibus is. Trágyadombról árnyékszékbe jutunk.

Az én véleményem a következő: Samunak,² mint nagy pouvoirokkal ellátott királyi helytartónak márczius 1-étől kezdve Budán kell ülnie. Környezetét saját maga válassza ki. Addigra nekünk: George, Te, Józsi, Andrassy, Barkóczy³ és nekem, valamint Samunak minden kérdést illetőleg meg kell egyeznünk. Samu márczius 1-én érkezik Budára. Az alárendelteknek: Rouseaunak,⁴ Torkosnak⁵ befolyása megszűnik. Előzőleg megkezdődik a ministeriummal a provisorium feladatainak megbeszélése.

Mindezek után, még pedig Samu Budára érkezésével egyidejűleg, a császár manifestumot hocsát ki, ebben azt mondja, a mit akar és egyúttal Samunak kinevezését közhírré teszi. Ugyanekkor ministerekké nevez ki a császár, a kabinetbeli üléssel és szavazattal, egy magyart és egy erdélyit, kinevez továbbá egy organizáló bizottságot, melynek székhelye Bécs és a mely e két miniszterrel egyetértésben a császár elé javaslatokat lesz hivatva terjeszteni.

Voilà mon plan! Legfőbb ideje, hogy valami történjék!

A császár utazzék Pozsonyba, a mint szép idő lesz és

¹ Zsedényi Ede udv. tanácsos.

² Bárá Jósika Samu, erdélyi udv. kancellár.

³ Gróf Barkóczy János, a későbbi 24 conservativ egyike, kik 1850 ápr. 7. a császárnak feliratot nyújtottak át.

⁴ Rousseau tábornok, a ki a hadi intendatura ügyeit végezte a bécsi táborban.

⁵ A magyarországi hadjárat megkezdésekor Rousseau helyét Torkos magy. udv. tanácsos foglalta el országos biztossági főigazgató czímmel.

később, májusban vagy júniusban Pestre. Sokat lovagol, energikusan beszél, ragyogó tehetség, semmi czopf, pénzzel nagylelkű. Minden feléje fog fordulni és szívesen fogja magát vele kormányoztatni. Gondolkodjál erről a tervről. *Kell* valaminek és pedig *gyorsan* történnie. Január utolsó napjaiban Bécsbe megyek. Válaszolj gyorsan a te

Emiliusodnak.

* * *

Gróf Dessewffy Emil emlékirata 1849 január elejéről.¹

Téves az a felfogás, mintha az osztrák monarchiának valamely politikai és törvényhozási *mechanismus* által, melyben a birodalom minden része képviselve van, belső erőt és egységet lehetne kölcsönözni. Hasonló tévedés volna ezen mechanismus létesítését, Magyarország és Erdély bevonásával, legközelebbi teendőnek tartani. Igaz, ez a gépezet sok előzménynek corollariumát képezi, de ha benne a monarchia erősítésének és egységének eszközét akarjuk látni, akkor természetesen szükséges, hogy a képviselendő részek előbb belsőleg paczifikáltassanak, a lázadásnak még bennük élő szelleme állandóan elnyomassék, a lázadási szellemet eddig tápláló hibák és tévedések megszüntessenek és a gépezet szükségességének *élő* tudata az egyes részekben *általánosan* meggyökerezék.

Egyetlen elfogulatlan pillantás Magyarország és Erdély állapotára, meggyőz bennünket arról, hogy e felsorolt feltételek jelenleg mindnyájan hiányzanak. És egyúttal az is kiderül, hogy semmi kilátás sincs elérésükre, ha az említett gépezet létesítése elsőbbséget nyerne, mert a mint ez megtörténnék, rögtön újra szabaddá válna a lázadás szelleme számára a *törvényes* tér, a magyar forradalmárok rögtön *törvényes* alapot találnának az osztrák forradalmárokkal való érintkezésre, hogy a kormányt közös erővel megakadályozzák azon intézkedések tételében, melyek feltétlenül szükségesek a lázadás szelleme elnyomására és okainak

¹ A bekezdésekre való felosztás gróf Dessewffytól származik.

kiirtására. Magyarországon és Erdélyben a demoralisatio, engedetlenség, elvtelenség, a közmorálnak, jognak és kötelességnek felfogásában való zűrzavar olyan fokra jutottak, hogy az már utálatos és egyúttal elrémítő, milyen mélyen behatoltak már mindezen bajok. A magyar faj az utóbbi időben hirtelen gyáva, hűtlen és ostoba lett, a másnyelvű népek többsége mégis szívesen alávetette magát egy ilyen faj zsarnokságának, melynek megtörése csak egy hatalmas hadseregnek sikerült. Az elnyomott népek többsége a hadseregnek munkájában semmiféle segítséget nem nyújtott.

Ez a szomorú jelenség arra mutat, hogy a magyar viszonyokba olyan baj harapódzott el melyen a képviseleti formák és módok megváltoztatásával nem lehet többé segíteni. Ez a baj nem egyéb, mint az *általános felbomlás*, mely a nemzet minden politikai és társadalmi viszonyában megkezdte munkáját, — felbomlás, melynek szülője a kormánynak ötven éven át, épen a legmozgalmasabb időkben tanúsított apathikus magaviselete volt, melylyel ez húsz éven át nem akadályozta meg a forradalmi párt aknamunkáját, sőt kedvezett is, az előtérbe jutott forradalmi eszméknek, — felbomlás végül, melynek létrehozója a történelemben ismert leggonoszabb pártnak kilenczhónapos uralma olyan időben, mikor a kormányhatalmak egész Európában megbénultak.

Ilyen általános bajnak csak egy *igazságos* király *vaskeze* vehet véget, csak a legmagasabb hatalom hordozója állhatja útját a gonoszság áradatának, mert egyedül ő egyesíti kezében e siker minden feltételét: a hatalmat és a kivitelben jól átgondolt és kiszámított egység és következetesség lehetőségét. De a királyi hatalomnak, még ebben a kedvező helyzetében is időre van szüksége, hogy sikert érhessen el. Késedelem nélkül fel kell azt használni, még pedig a lehető legnagyobb erélylyel és körültekintéssel. De nem szabad semmit elsietni, nem szabad az éretlen gyümölcsöt fájáról leszakítani; a kórtól megtámadott tagok is minél előbb gyógykezelésbe veendőek, mielőtt a baj az úgysem teljesen egészséges testben elterjedne.

Magyarország és Erdély állandó pacifikálása csak többféle præmissának következeként állhat elő. A monarchia megerősítésének és újraéledésének feltétele, hogy az új nagy épületbe egy békés, belsőleg regenerált Magyarország illesztessék belé. Rendnek forrása nem lehet az, ha az egyik zavart a másikkal összevegyítjük. A Habsburg-háznak még egy uralkodója se volt soha oly kedvező helyzetben, mint I. Ferencz József őfelsége. A korábbi lázadásokat az akkori különleges viszonyok miatt csak a trónörökösödés biztosítására lehetett felhasználni. A Kossuth-féle lázadás azonban megadja a királynak a lehetőséget, hogy a jövőbeni lázadásoknak elemei is állandó kihatással kiirtassanak. A békének legerősebb biztosítója maga a monarchia, a monarchikus hatalomnak erélyes felhasználása. Ezt az országot az igazságos királynak *vaskeze* kell hogy *éveken át* kormányozza katonai diktatura formájában. Szó sem lehet arról, hogy ezen idő alatt bármiféle magyar vagy osztrák rendek is benyuljanak az átalakítási folyamatba. Ez az idő felhasználandó mindazon függő kérdéseknek királyi teljhatalommal való elintézésére, a melyeknek megoldása a magyar rendeknek, örökölt előítéleteik, tudatlanságuk és melléktekinteteik miatt, mindeddig nem sikerült.

Az ilyen értelemben való megoldás teljes és tökéletes gazdasági és közigazgatási átalakítást foglal magában és alapot szolgáltat a politikai és társadalmi *megfiatalodáshoz*. Ha ezzel egyidejűleg a különböző nemzetiségek is elnyerik mindazt, amit méltányosság és józan ész szerint követelhetnek, mindez elnyomja a lázadások forrását és a békét megalapozza. A megoldandó kérdések a következők: a belső igazgatás reformja, ideértve a vármegyéket és városokat is; a vármegyékben és városokban állandó bíróságok szervezése; az adóügy rendezése a nemesi birtok megadóztatásával együtt; hypothekabank alapítása; az eltörölt úrbéri szolgáltatásokért járó kártalanítás kérdése; a katonai élelmezésnek és beszállásolásnak új rendezése; az osztrák és a magyar örökös tartományok közt fennálló vám-vonal eltörlése; vármegyék czélszerűbb új beosztása a

nemzetiségekre való tekintettel; közoktatásügyi reformok stb.

Mindezek nagy feladatok, de kétségtelen, hogy erélyes munkával, a már meglevő használható anyag segélyével, még az *1849. év folyamán* megoldhatók, vagy legalább is megvalósításukat ez évben meg lehet kezdeni; két feltétel szükséges azonban hozzá: 1. hogy a király nem hagyja magát semmiféle fennálló törvénytől, semmiféle meglevő gyakorlattól vagy visszaéléstől akadályoztatni népei valóságos javát illető elhatározásaiban; 2. hogy ezen elhatározásai gyakorlati megvalósítása során minden esetleges ellenállást erélylyel és kimélet nélkül le fog tiporni.

* * *

A magyarországi földmivelő osztály tömegei és a városi lakosság bizonyára nem fog ellenállást tanúsítani a királyi hatalom gyakorlásával szemben. Ezeket könnyen lehet kormányozni, a mint megérik, hogy valamiféle hatalom van fölöttük, a mint ezt minden időknél tapasztalása s a legutóbbi is bizonyítja. A paraszt és polgár meglegedetten fog élni a király uralma alatt, ha világosan látja, hogy az eddig birtokába jutott engedmények csorbitatlanul megmaradnak; ha látja, hogy az újabb, talán erősebb megadóztatás mellett még mindig jobb a helyzete, mint korábban és végül, ha látja, hogy a nemesség valóban kénytelen az állam terheiben részt venni és adót fizetni. Ezen három tény bekövetkezése a tömegeket megnyugtatja, s ezzel a nemesi osztályoktól kiinduló bármiféle ellenállás megszűnt veszélyesnek lenni, mivel a tömegek támogatására nem számíthat többé.

A nemesi osztályok Magyarországon és Erdélyben végképen erkölcsi csődbe jutottak. A főnemesség még inkább, mint a közép-nemesség. Ez utóbbit a félelem és pénzérdekei is korlátok közt tartják, mint ezt a tapasztalás igen is megmutatta. Csak élni kell a tapasztalással, mert hasznos dolog az ellenségtől tanulni. A magyar főnemesség azonban belsejében tökéletesen elrothadt, javíthatatlan emberfaj,

mely a kormányval soha sem fog kibékülni, hanem örökké duzzogni fog. De a míg a tömegek közönyesen maradnak, addig a főnemesség elégedetlensége tehetetlen. A közép-nemesség féken tartható a félelemmel, ha az országot több éven át 65—75 ezer főből álló harcsképes és mozgékony sereg tartja megszállva, s ha a kormány *gyakorlatban* is bebizonyítja, hogy *az anyagi csódtól* a nemességet meg akarja menteni.¹ A mihez viszont a kártalanítás és a reálhitel kérdésének mielőbbi megoldása szükséges. A nemesség sok mindennel ki fog békülni, a mi az ő megkérdezése nélkül lép életbe, ha az anyagi mentésnek távlatába nézhet és ha ennek gyakorlati hatását érezheti, különösen ha a kormány az adóprovisorium behozásánál mérsékletet, józan méltányosságot tanúsít és az ország anyagi felvirágozásán komolyan munkálkodik. A nemesség ugyan, különösen pedig a főnemesség, még ezen *elengedhetetlen* feltételek bekövetkezése esetén is fog durczáskodni, szitkozódni, talán konspirálni is, de ez a dolgok folyására nem lehet befolyással. A világon nincs ország, melynek kormányzásában a főnemességet tekintetbe vennék, csakis Anglia képez kivételt, mert ez az egyetlen ország, melynek főnemessége felismerte helyzetét az államban és azt idején el is foglalta. A nemességnek az anyagi tönkremenéstől való megmentése nemcsak politikai, de *pénzügyi* kérdés is, mivel nemcsak az ő, de közvetve a polgárságnak is adóteherképessége függ attól, hogy a folyton terjedő elszegényedésnek mielőbb gátja vetlessék és hathatós segítség jöjjön.

* * *

A magyar pacificatio szükséges praemissái között lehetetlen az ország *protestáns* elemeit figyelmen kívül hagyni. Három századnak és a legújabb kornak tapasztalata kétségtelenül bebizonyította, hogy a forradalmi elem mindig a protestantizmussal azonosította magát. Igen sajnálatos, hogy a kormánynak eddig soha sem sikerült a protestáns

¹ Az eredetiben ez a mondat hibásan van fogalmazva.

egyházi és iskolai ügyre befolyást szerezni magának, sőt ezt komolyan meg sem próbálta soha. Eredményt e téren a *divide et vincas* elvének alkalmazása hozhat, elsősorban az evangélikus-lutheranus hitvallású protestánsok között, a kik legnagyobb részt német és szláv nemzetiségűek, a kálvinistáknál sokkalta hajlíthatóbbak és készségesebbek, nemzetiségük érvényesítése dolgában épen most in petitorio vannak. Itt van tehát a kedvező alkalom. A protestáns európai hatalmak legnagyobb részének befolyása van katólikus alattvalóik iskolai és egyházi ügyeire, egyedül Magyarországon és Erdélyben nincs a jus inspectionisnak semmi gyakorlati jelentősége.

A forradalmi szellemet nem lehet állandóan elnyomni, míg a protestáns egyházi és iskolai ügy a kormány hatékony ellenőrzésétől szabadon mozog, s be nem vonatik az államérdek körébe. Az irországi katólikus papság fizetését nemsokára az állam fogja magára vállalni, — hasonló kényszerűség fog Magyarországon is beállani.

* * *

A vagyonosabb társadalmi osztályoknak az igazi műveltség terén való elmaradottságát a legújabb esetek teljes világitásba helyezték. Kossuthnak mindenható hatalmát csak ezen osztályok mélyreható ignorantiája magyarázza meg, a mely kétségbe nem vonható és igen sok dologra kiterjed, de talán legnagyobb abban, hogy sem *engedelmeskedni*, sem *fizetni* nem tudnak. Az ország tisztán királyi igazgatásának idejét fel kell majd arra használni, hogy ebben a két dologban gyakorlati és társadalmi oktatásban részesüljenek. Minden egyéb ismeretnek elengedhetetlen alapja ez.

* * *

Az országnak *engedelmességre* és *fizetésre* való *dressirozása* előtt szó sem lehet arról, hogy Magyarország és Erdély a monarchiával *törvényhozás* vagy *közigazgatás* dolgában szorosabb kapcsolatba kerüljön. Politikailag úgyis egy egységet képez Magyarország és Erdély a monarchiá-

val attól a pillanattól kezdve, a mikor a császár a lázadás leverésével magyar királyi jogainak birtokába jutott. Mielőtt ezt az egységet a bizonyos mértékig közös törvényhozás szorosabb kötelek gyanánt körülvehetné, ezt meg kell hogy előzze Magyarországnak — és *nemcsak a magyar fajnak*, átalakulása és megújhodása. Nemcsak a magyar fajnak! igen, mert szomorú való, hogy a felozslási folyamat *minden* fajt, az *egész* országot. *minden* viszonyával együtt hatalmába kerítette és mindez közel van a rothadáshoz. A józan ész Magyarországon tökéletesen eltévedt. Egyedül a szigorú rendtartással lehet újra megtalálni, a mi viszont csakis a király autonóm működésével állítható fel. És a rendtartásra való oktatásnak addig kell tartania, míg a józan ész újra meg nem találtuk.

Korszakunk nehézségei, a gyógyítandó betegség kiterjedése és veszedelmei sokkal nagyobbak, semhogy kis eszközökkel segíteni lehetne rajtuk. Az országnak királyi kormányzásához drasztikus eszközök és nagyméretűk szükségesek. Csak ily módon gyógyulhat meg az, a mi még gyógyítható. Hogy Magyarország a monarchia erőforrása lehessen, előbb meg kell menteni a *kórtól*, előbb *egészségesse* kell tenni.

* * *

Van egy nagy igazság, melyet a magyar viszonyok megítélésénél soha sem szabad szem elől téveszteni. Ez az igazság a következő: Ferencz és Ferdinánd császárok uralkodása alatt Magyarországon magasabb állású királyi hivatalnokot vagy méltóság viselőt, lett légyen az bármily gonosz vagy ostoba is, soha meg nem büntettek példaadó módon. Az a veszedelmes elv volt érvényben, hogy a rossz vagy buta hivatalnokokat nyugdíjazták, vagy épen promotióban részesítették az amotio kedvéért. E mellett még igen gyakran neveztek ki a törvényes kormányzat ellen pártot ütött egyéneket abban a reményben, hogy működésüket ezzel paralysálják. Hamis kormánypolitika, melynek élvezhetetlen gyümölcsei itt vannak előttünk! Szinte *meggyökerezett* az a tapasztala-

lásból származó hit, hogy magasabb állásban, mágnásnak vagy méltóságnak semmi baja sem történhetik, még ha conspirált is activ vagy passiv módon. Hasonlóképen az, hogy nagy tolvajoknak nem, csak a kicsinyeknek kell a büntetéstől félniök. Mindezen nézeteket csak világos és példátadó, ellenkező tényekkel lehet kiirtani. Az engedelmességnek teljesen meglazult szálaít *csak* az ilyen következetes politika képes ismét megerősíteni, csak ez fogja az értelmi zavart eloszlatni, mely a kötelesség *parancsa* és *tílalma* dolgában elhatalmasodott.

* * *

A súlyosan compromittáltak bizonyára meg fogják próbálni, hogy ügyüket a kevésbbé compromittáltakkal kapcsolatba hozzák vagy szinte azonosítsák, hogy ezzel a büntető igazságszolgáltatás kezét meghénítsák, vagy legalább is végrehajtását megnehezítsék. Ez ellen a legnagyobb óvatosság sem fölösleges. A kézrekerült súlyosan compromittáltak minden bűnt a megszököttekre fognak tolni, s a kevésbbé compromittáltak ármányaikkal segédkezni fognak nekik e törekvésükben. Ezen terv megakadályozására minél előbb szükség van bevégzett tényekre, melyekből kiviláglik a szándék, hogy a kis tolvajok akár el is szaladhatnak, de a nagyok minél gyorsabban büntetésben részesülnek. A kis tolvajok rögtön el fognak állani a nagyoktól, kifogják szolgáltatni őket, a mi az egész eljárást tetemesen meg fogja könnyíteni.

* * *

Az utóbbi kilencz hónap magyar története teli van rendkívüli botrányokkal, melyek közt a katolikus papság magaviselete talán a legnagyobb botrány. A katolikus püspökök meg sem próbálták a lázadó párt munkáját ellen-súlyozni, mely a katolikus lakosság királyhűsége meg-ingatására irányult; ez nem elég, hanem még ők maguk is elragadtatták magukat a lázadás örvényétől. A hasonló kísértésekkel szemben köteles ellenállásnak nyomát sem

lehet náluk megtalálni. Vajon illik-e ez a magaviselet a *katholikus* püspöki karhoz, melynek Magyarországon is régi idők óta az a hite volt, hogy az erőszakkal szemben soha sem hiányzott bátorsága a lelkiismeret szabadságának és magas hivatása kötelességeinek megvédésére? Az ország primása¹ megfélelkezvén magas állása kötelmeiről, annyira lealacsonyodik, hogy a kaszás lázadók felfegyverzésére erdeiből 15,000 kaszanyelet ad nekik! Lonovics egri érsek a lázadó országgyűlés eszköze és Horváth² csanádi és Jekelfalussy³ szepesi püspökkel együtt részt vesz egy Ferdinánd császárhoz intézett felirat fogalmazásában, a mely illetlen és sértő kifejezésekben szemtelen hazugságok szövedékét tartalmazza.⁴ Fogarasy címzetes püspök elmerészkedik ezzel a felirattal Olmützbe a magyar püspöki kar küldöttje gyanánt,⁵ míg a szennyirat szerzői, a béke megőrzésére hivatott egyházfejedelmek nem átallják a királysértő, lázító iratot a lapokban az *egész* püspöki kar nézeteinek kifejezése gyanánt kinyomatni! A mely méltatlan mystifikálás ellen a tőle távolállók a helyett, hogy tiltakoznának, kényelmesebbnek és illendőbbnek és biztosabbnak találják a mély hallgatást!

Vajon nem utálatos botrány-e mindez és vajon eltűrheti-e Magyarország apostoli királya vagy akár maga a szentszék? De vajon mit lehet várni a papságtól, mely ennyire gyáva és ennyire megfélelkezett kötelességéről? És vajon ki egyéb köteles a tökéletesen megzavart népet felvilágosítani és kötelességeire megtanítani, ha nem a papság és ki fogja a lázadóktól rendszeresen elültetett kon-

¹ Scitovszky János esztergomi érsek-primás 1849—1866.

² Horváth Mihály a hírneves történetíró.

³ Jekelfalussy Vincze, a ki később a csalhatatlansági dogmával szemben tanusított intransigens magatartásáért a magyar kormányval összetűzött és a ministertanácsban a király parancsára korholásban részesült.

⁴ Ez a püspököknek 1848 okt. 28-án a királyhoz intézett felirata.

⁵ Fogarasy Mihály váradi tanulmányi igazgató és Lonovics érsek vitték el ezt a feliratot Olmützbe a császárhoz.

kolyt újból kigyomlálni? És hova jut Magyarország apostoli királyának tekintélye, ha mindezen bohrányt szó nélkül eltűri?

* * *

Hasonló kérdések tolnak elő, ha az ország főméltóságainak magatartását tekintjük. Mert vajon teljesítette-e Majláth országbíró kötelességét, mikor ausztriai biztos tartózkodási helyét október végén elhagyta, Magyarországra ment és Pesten a felsőház vezetését átvette, mikor már nyilvános volt, hogy az országgyűlés letért a törvény útjáról? Nádasdy komáromi főispán,¹ a ki pár évvel előbb mindent megmozgatott, hogy a titkos tanácsosi méltóságot, felesége² pedig a palotahölgyi rangot elnyerje, most személyesen vezette Schwechatnál a komáromi népfelkelőket! Perényi,³ Ugocsamegye főispánja a honvédelmi bizottmánynak, a lázadás középpontjának lett a tagja! Hunkár⁴ veszprémi főispán rémuralmi biztos volt, Pázmándy⁵ a képviselőház elnöke, Kossuthtal és Csányival⁶ együtt aláírta azt a felségsértő iratot, melyben Windisch-Grätz tábornagtól Bécs ostromának abbahagyását követelik és ellenkező esetben az elfogott horvátok szomorú sorsával fenyegetőznek, közben pedig a Habsburg-házból származó királyokat kivétel nélkül hitszegéssel vádolják.⁷

Vajon továbbra is viseljék-e ezen gyáva és becsületnélküli emberek, s a többi, a kik náluknál nem jobbak, a reájuk bízott hivatalokat és méltóságokat, melyeknek kötelességeit

¹ Gróf Nádasdy Lipót, a ki később a theresienstadti várban államfogoly volt.

² Született Forray-Sabortin bárónő, jótékonyságáról volt ismeretes.

³ Báró Perényi Zsigmond.

⁴ Hunkár Antal, a magyar függetlenségi nyilatkozatot és az Európa népeihez intézett kiáltványt fogalmazó bizottság tagja.

⁵ Pázmándy Dénes 1816—56.

⁶ Csányi László, 1848—49. teljhatalmú kormánybiztos.

⁷ Kossuthnak Windisch-Grätzhez intézett 1848 okt. 25. ultimátuma.

oly szégyenletesen elhanyagolták? Lehet-e *ilyen* korú és *ilyen* állású emberekről azt mondani, hogy ők csak *félrevezettek*? Vagy talán gyávaságuk, nyomorult és langyos voltuk szolgáljon mentő körülményül?

* * *

Megfontolandó kérdés: a Batthyány—Kossuth uralomtól kinevezett főispánokat el kell-e *hivatalosan* is bocsátani, miután hallgatólagosan úgy sincsenek már hivatalban? A hol a katonai hatóságok tekintélye alatt polgári biztosok működnek, ott — úgy látszik — úgy sincs szükség főispánra. A mostani főispánoknak formális elbocsátása mégis szükségesnek látszik, nehogy valamelyik megpróbálja hivatalát gyakorolni, s ezzel a polgári biztosok hatáskörében zavart okozzon. A lázadásban részt vett főispánok ellen egyúttal vizsgálat is indítandó.

* * *

A magyar ügyeknek Budáról igazgatását a felállítandó «Magyar királyi országigazgatási Bizottmány» legközelebb átvehetné. Az odavaló személyek kiválasztása nem csekély nehézségeket okoz. Ilyenekül jelölhetők meg: Péchy Imre, Zágrábvármegye volt főispánja, Justh Ferencz septemvir, — ezek ketten a szláv elemet képviselik; — Vághy Ferencz¹ és Koller Ferencz² mindketten polgári származású pesti lakosok; a reformált hitű Lónyai Ferencz, Noszlopy Ignác, a soproni váltótörvényszék elnöke, Hőgyész Pál protonotarius, gróf Cziráky János, baro tabulæ, gróf Péchy Emanuel volt administrator, Szentiványi Vincze, korábban helytartósági tanácsos, Havas József, azelőtt szintén az, polgári és szláv származású, Gyurcsányi Gábor septemvir, ifjabb Majláth György,³ korábban administrator, báró Nyári Antal,

¹ A főtörvényszék tanácsosa.

² Később csász. kir. tanácsos és miniszteri biztos.

³ 1865 magy. udv. kancellár, az 1861 ápr. meghalt országbiró, Majláth György fia.

baro tabulæ, protestans vallású, Dókus László septemvir, protestans, Babarczy Antal,¹ ezelőtt helytartósági tanácsos. Mindezek tisztességes emberek, a kiknek érzelmeiben meg lehet bízni. Őt-hatot kell közülök kiválasztani, különös tekintettel arra, hogy a szláv és a protestans elem is képviselve legyen, s ebből a szempontból nem czélszerű ahhoz ragaszkodni, hogy csak *nemesek* vétessenek be.

A bizottmány elnökségének betöltése gróf Keglevich² vonakodása miatt a legnagyobb nehézségekbe ütközik. A korábbi alkanczellár, Szögyény,³ teljes mértékben alkalmas volna erre a méltóságra, mivel ő *tökéletes* tisztességes ember és *igen* kitünő értelmiség, szorgalommal és ügyismerettel rendelkezik. Meg kell azonban jegyezni, hogy politikai bátorsága csekély, önálló elhatározottsága — *manapság* sokkal szükségesebb tulajdonság, mint egyébkor — nem elegendő akkor, ha nem olyan férfiak veszik körül, a kik a hiányt magukéból pótolják. Ha ő nyeri el az elnökséget, Szentiványit, Péchy Imrét, Havast, Kollert és Lónyayt kell melléje adni. Ezen combinatio el nem fogadása esetén az elnökség Szentiványira bízandó, Lónyay helyett báró Nyáry veendő és a szám kiegészítésére hatodik tagnak Babarczy vagy ifjabb Majláth György nevezendő ki. Ilyen combinatióban a szláv, polgári és protestans elem egyaránt megtalálná képviselőjét. Az elnök fizetésére 6000 frtot, asztalára 1000-et, lakására 1200-at kaphatna átmenetileg, a bizottmány tagjai fejenként 4000 frt fizetést és 700 frt lakáspénzt.

* * *

A ministeriumok megszüntetésével, miután az eddig életben volt közigazgatási osztályokból csak néhány marad életben, igen könnyű a bizottmány ügybeosztását megállapítani. Vezető szempont legyen itt, hogy az erdélyi és horvát-szlavon ügyek a bizottmány competentiája alól *egé-*

¹ Ó-conservatív.

² Gróf Keglevich Gábor tárnokmester.

³ Szögyény-Marich László.

szén kivétessenek, a mi nem egyéb, mint csak a bevégzett tényekből folyó szükségszerűség. Másik kérdés a Batthyány-Kossuthéktól behozott nagy fizetések és a tőlük creált sok ministeri hivatalnok dolga. Nem szükséges mondani, hogy a helyes államháztartás szempontjából *jelentékenyen* reducálni kell úgy a túlságosan magas fizetéseket, mint a hivatalok számát, különösen a magasabb rangúaknál. Ez a körülmény igen meg fogja könnyíteni a különböző közigazgatási ágakban az elengedhetetlen epuratio munkáját.

* * *

A vármegyei hatóságokat illetőleg álljon itt egy talán nem épen fontosságnélküli megjegyzés. A nem nemesek osztálya, melynek eddig nem volt törvényes jogosultsága a vármegyei igazgatásban résztvenni, a márcziusi események folytán e jog birtokába jutott. Az új törvény felforgatta a vármegyegyűlések régi törvényes formáját. Azelőtt *minden* nemesnek joga volt a vármegye tárgyalásain *személyesen* közreműködni. Ennek már vége van. Az új törvény a korábbi nemesi megyegyűlések hatáskörét egy bizottságra ruházta, (melynek tagjait a községek képviselői osztálykülönbség nélkül vármegyénként tetszésszerűen számban választják meg. A bizottság tagjainak választása törvény szerint megkezdődött. 150 – 1000 tagú bizottságok jöttek létre. A nagyfokú izgalomban, a demokratikus szellem előretörése folytán persze mindenütt igen sok parasztot választottak, a nemesi osztály sok helyütt szinte teljesen kizáratott. Közben azonban Kossuth és társai megijedni kezdtek az ily módon létrejött, igen soktagú bizottságoktól, melyeket később jelentékeny reduciónak vetettek alá és 12–20 tagú *permanens* bizottságokká alakítottak, a többi tagot pedig a közreműködésből kizárták. A cs. kir. hadseregtől végrehajtott occupatio ebben az állapotban találja most a vármegyei hatóságot.

Igen természetes, hogy az állandó bizottságokat vagy fel kell oszlatni, vagy tagjaikat epuratio alá kell vetni. A minthogy ez a munka az eddig megszállott vármegyék-

ben meg is kezdődött, bár pl. azok a mik a pozsonymegyei bizottságban történtek, néhány kétséget ébresztenek fel. A pozsonyi vármegyei bizottság, melyet Kempen altábornagy¹ állított össze, kizárólag nemesekből áll. Kétségtelen, hogy ez rossz vért szül a parasztságnál, mely a koronához a nemességnél sokkalta hívebben ragaszkodott. Semmi szükség sincs arra, hogy a nemesség a lázadás igazi híve, újra kezébe kerítse a vármegyei kormányzatot. A nem nemesi osztály az említett kiváltság megszüntetésében — igen helyesen — fontos és igazságos engedményt látott, melynek érvényen kívül helyezése a vármegyebizottságok újjá alakításánál szinte megokolatlan visszaesés volna. A katonai kerületi parancsnokságokat utasítani kellene tehát, hogy a bizottságok kinevezésénél a következő szempontokra figyeljenek: *a)* megbízható politikai érület, *b)* vegyes lakosság esetén a különböző keresztény hitvallásoknak és a különböző nemzetiségeknek méltányos tekintetbevétele, *c)* a nagybirtok megfelelő képviselése, *d)* a nem nemeseknek, különösen a parasztbirtoknak feltétlenül méltányos részvétele, *e)* a katolikus és ruthén papság bevonása a képviselőbe, hasonlóképen a protestánsnak is, de ez utóbbi csak nagy óvatossággal és csak ott, hol a protestánsok a lakosság többségét vagy legalább tekintélyes részét teszik, *f)* ügyvédek csak kivételes esetekben akkor vehetők be, ha teljesen megbízható és arravaló egyének, vagy ha megbízható emberek ajánlják őket. Az a pozsonyi gyakorlat, hogy az alispán hozza a kinevezendőket javaslatba, szintén czélszerűtlennek látszik, mivelhogy az alispánok is — köztudomás szerint — pártemberek, a kik lehetőleg saját párthiveiket fogják a bizottságba bevinni, hogy ezáltal a bizottság hatékony ellenőrzésétől megszabaduljanak és nepotistikus uralomra tegyenek szert. A kinevezéseket a katonai kerületi parancsnokság eszközölhetné, de a polgári biztos javaslatára, a ki viszont utasítva lenne az előbbi szempontok

¹ A legfelsőbb rendőri hatóság hatalmas főnöke, Bachchal együtt bukott meg.

figyelembevételére, s e mellett még az alispán, valamint egyéb befolyásos és megbízható, különböző társadalmi osztályokból való férfiak tanácsát is kikérné.

* * *

A vármegyei és városi területek epuratiója elkerülhetetlenül szükséges. A hivataloknak a katonai hatóság által eszközözendő új betöltésénél az előbb vázolt szempontok és módozatok követendők. A privilegiumokkal rendelkező nagyobb mezővárosokban és községekben nyüzögnek a veszedelmes lázítók, a kiknek száma a városokban magukat többé biztosnak nem érző menekültekkel folyton gyarapszik. Ezeket a községeket a jövőben állandóan felügyelet alatt kell tartani, az epuratio elvének reájuk kiterjesztése már most is elkerülhetetlenül szükséges, a minek végrehajtása a kerületi parancsnokságokra volna bízandó.

* * *

A kilencz hónapos anarchiában a parasztság is engedlenné és erőszakossá vált. A forradalmi kormány nemcsak eltúrte, de jóvá is hagyta a birtokosok vagyona ellen elkövetett hűntetteket. Ezen magában véve is káros jelenség következményeiben a jogbiztonságot, különösen pedig a földbirtok törvényes jogainak biztonságát teljesen meggingatta. A rendet és nyugalmat helyreállítani és a nemesi birtokot az adózásba bevonni -- a mi pedig feltétlenül szükséges -- nem lehet egyébként, mint ezen káros jelenségeknek *erélyes* módon kipusztításával. A tekintély elve és a törvények tisztelete az emberi társadalom egész lépcsőzetén egy és ugyanaz. Ha a parasztság, a lakosság túlnyomó része köreiben megszokott dologgá válik a törvényes jogok megsértése és ha látják, hogy ezek a bűnök büntetés nélkül maradnak, úgy nemsokára előjáróiknak sem fognak engedelmeskedni és lassankint királyuk jogainak megvetésére is vetemednek.

* * *

A magyarországi lázadó pártot nemcsak physikailag kell legyőzni, hanem a jövő érdekében a világ közvéleménye előtt *erkölcsileg* is tönkre kell tenni. Ez minden kétségen felül áll. Ebből a czélből authentikus bizonyítékok segítségével le kell vonni a leplet a közönség előtt az ő szégyenletes és aljas eszközeikről, valamint értelmetlen és pazarló gazdasági politikájukról. Az erre vonatkozó irományokat gyűjteni kell és annak, a ki a munkát szerkeszteni fogja a számadásokat is rendelkezésére kell bocsátani. A munkát — az országban használatos minden nyelvre lefordítva — a hivatalos lap melléklete gyanánt füzetenkint lehetne szétküldeni «Adatok a Kossuth-féle lázadás és pénzügyei történetéhez, hiteles irományok alapján» czím alatt. Könyvkereskedői úton is kell terjeszteni. A szerkesztésre alkalmas egyén is ajánlható Veber J.,¹ a ki azelőtt a magyar közmunkaministeriumban szolgált. Az egész vállalat feletti felügyeletet alulírott szívesen magára vállalná.

* * *

E sorok írója, ki jelenleg a kárpáti harcztér környékén tartózkodik, hozzá érkezett hírekből úgy értesül, hogy Hurban,² Stur³ és Hodzsa⁴ nevű tót evangélikus papok, kik a császári seregek szövetségeseinek hívják magukat, valamint egy bizonyos Jakubek, másként Zsiska nevű ember, magaviseletükkal igen rossz vért szülnek. Egészen bizonyos, hogy ezen embereket a communismussal határos exaltált és demagóg hajlandóságaik *nagyon ártalmas* barátokká avatják. A császári kormánynak rendelkezésére álló eszközök és erők mellett ez izgatók segítségével valóban fölösleges, annál inkább, mivel mindnyájan protestans vallásúak. Igen jó hatást keltene, ha kiderülne, hogy szolgálataik ezután

¹ Veber János, a kit István főherczeg nádor 1848 máj. 4. a magy. keresk. ministeriumba titkárnak nevezett ki.

² Hurban József Miloszláv, lutheranus pap, a híres pánszláv izgató.

³ Stur Lajos, evang. lyceumi tanár, tót izgató.

⁴ Hodzsa Mihály Milos, tót izgató.

nem fognak igénybe vétetni és ha ez a közönségnek nyilvánosan tudomására hozatnék.

* * *

Bucsánszky pesti könyvnyomtató sok lázító és anarchisticus nép- és röpiratot ad ki, különösen naptárakat, melyek a közerkölcsiségre igen rossz hatást gyakorolnak.

* * *

Dessewffynek itt közölt munkáiból kiolvasható az erős bizalom, hogy a rend gyorsan helyre fog állani és hogy ebben a munkában a bécsi kormány őt és elvtársait szívesen fogja a munkások sorában látni. Nem sejtette a gróf, hogy alig pár hónap múlva, 1849 április havában, Debreczenben a legvégzetesebb események fognak lejátszódni: Magyarország függetlenségének és a Habsburg-ház trónvesztésének proclamálása. A magyar szabadságharc gyors elnyomásának reménye nem teljesedett be. Dessewffy az új helyzettel szemben is iparkodott állást foglalni. 1849 június 5-én emlékiratot készített e célból Bach belügyminister számára, a melyet a következő cikkben fogunk közölni.

Bécs.

WERTHEIMER EDE.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Chartresi Fulcher.

Az első keresztes hadjárat s Jeruzsalem három első keresztény királya történetét Chartresi Fulcher mindjárt az események hevében írta meg. Chartresi Fulcher (Fulcherus Caranhensis) Chartresben, Páristól délnyugatra 1059 táján született. Papi pályára készült s úgy látszik, mint chartresi vagy orleansi káplán vett részt 1095-ben a clermonti zsinalon, s maga is fölvette a keresztet. Blois István gróf, flandriai Róbert és normandiai Róbert csapataival 1096 októberében indult el. Délfranciaországon és Északi-Olaszországon keresztülhatolva, Luccában találkozott *II. Orbán* pápával s Rómában szemtanúja volt, ennek híveit Wibert ellenpápa pártosai még Szent Péter templomában is mennyire bántalmazták. A csapat, melyet ezek a jelenetek meglehetősen kiábrándítottak, Kalabriában telelt át. Brundisumból 1097 április 5-én vágott neki az Adriai-tengernek; a beszálláskor szemelättára süllyedt el egy hajó 400 keresztesel, a mi a gyávábbakat visszatérésre készítette; de a csapat nagyobb része 9-én szerencsésen érkezett meg Durazzóba. Bulgárián át a régi Via Egnatiát követve érkeztek Thessalonikába, május 14-én pedig Konstantinápoly alá, hol két hetet pihentek. A városba egyszerre csak 5—6 embert és csak egy-egy órára bocsátották be. Fulcher alig talált szavakat a város nagyszerűségének s a császár bőkezűségének magasztalására.

A Boszporuson átkelve, Nikomédia alatt még láthatta remete Péter és Walter tavaly levágott kereszteseinek holttesteit. Junius 3-án ért *Nicaea* alá, melyet a déli és az északi francziák akkor már hevesen ostromoltak s amazok egy ízben (május 16-án) vissza is verték a szeldsuk-törökök kirohanását. Látta, mikor egy frank vezér holttestét a falakon álló törökök kampós kötéllel felhúzták magukhoz, mindenéből kifosztották s azután ismét visszalökték; azonban junius 19-én mégis csak feladták a várost a

görögöknek. Úgy látszik anélkül vonult tovább, hogy a város belsejét megtekinthette volna. Pár nap mulva, július 1-én a legnagyobb lelki szorongatások közt nézte végig a *dorylaeumi* kétséges csatát, mely azonban a frankok győzelmével végződött.

Rettenetes hőségben sokat éhezve és szomjuhozva, négyhónapi küzdelem után jutottak el Mariscumba, a hol Balduin (Gottfried fővezér öccse) Cilicia és Tarsus bebarangolása után a főserereghez csatlakozott. Úgy látszik, Fulchert itt vette szolgálataiba, mint udvari káplánt s mindhalálig megtartotta őt szolgálataiban. Mialatt tehát a főserereg Antiochia alatt Korboga szultán hadaival bajlódott, új urával az Eufrates felé fordult s Balduint, mint immár edessai fejedelmet, három éven át minden portyázásában elkísérte. Elkísérte őt akkor is, mikor 1099 december 21-én Balduin és antiochiai Boemund egy zarándokcsapat élén vonult be Jeruzsálembe a karácsonyi ájtatoskodások végzésére; s elkísérte 1100 november 9-én, mikor Bouillon Gottfried halálával ura, mint jeruzsálemi király vonult be vele. Hat nap mulva urával együtt már ő is résztvett a Dél-Palesztina és Arabia petrea ellen intézett portyázásban s örvendezett, mikor ez utóbbi helyen lovát Mózes forrásából megithatta. December 21-én vonultak be megint Jeruzsálembe s 25-én, karácsony napján, szenttanuja volt ura betlehemi megkoronázásának, melyet a többé nem duzzogó Daimbert jeruzsálemi patriarcha hajtott végre.

Fulcher otthona mostantól fogva Jeruzsálem, hol (alkalmasint) a Szentsír egyik kanonokja s utóbb az Olajfák hegyének priorja. Jeruzsálem története megírásához szorgalmasan használhatta a városban levő kolostoroknak könyvtárait.¹ A háború azonban gyakran megszakította egyházi és irodalmi csöndes foglalkozásait. Urával 1101 május 17-én ő is ott volt Caesarea bevételénél, mikor halomszámra égették el az elesett saracénokat. Végigkinlódta Joppe hetvennap sikertelen ostromát és szenttanuja volt 1101 szeptember 7-én a frankok véres diadalának «Oh háború!» — sóhajtott fel ennek a csatának elbeszélése után — gyűlölnek, a kik az igazságtalanságtól visszarettennek, s rémüldöznek azok, kik végignéznek! Nincs rajtad semmi szép s esztelenség, hogy téged szépnek (bellum) neveznek. Saját szememmel láttam a harcot s majd ide, majd oda figyelve, féltem a vagdalkozástól. Mind úgy rohantak a csatába, mintha sohasem féltek volna a

¹ Irott forrásaira nézve l. Hagenmeyer bevezetését, 65—70. l.

haláltól! Borzasztó veszedelem és sehol sincs szeretet! Rettenetes a kölcsönösen egymásra támadóknak zaja : az egyiket kiütik a nyeregéből, a másikat halálosan megsebesítik ; emez semmit sem tud a könyörületről, amaz nem is kéri ; az egyiknek a kezét vágják le, a másiknak a szemét szúrják ki. Úndor fogja el az ember lelkét, ha ilyen nyomorúságot lát.» (II. könyv, 12. fejezet). Urával szeptember 10-én tért vissza Jeruzsálembe.

Otthon is maradt éveken át és csak hallomások, többekévesbbé hiteles tudósítások és hírek nyomán beszélt a csatatér eseményeiről, melyek nem egyszer fölizgatták a fővárost ; pl. mikor széltére beszéltek, hogy a ramlai csatában (1102 május 17.) Balduin király elesett. Áhítatosan vett részt a körmenetekben, mikor nagy veszedelmek idején a nép siránkozva kért Istentől áldást a király fegyvereire. S mintha a természet is a keresztények ellen fordult volna. Fulcher némi elfogultsággal írt a jeruzsálemi földrengésről, az egyszer másszor mutatkozó üstökös csillagokról, a napnak fényes délben látható melléknapjairól.

Nem lehet kimutatni, hogy a királylyal lett volna, mikor ez 1109 május 26-án Tripolist, vagy 1110 tavaszán Beirutot elfoglalta, s 1112 nyarán éppen nem dicsőséges hadjáratot vezetett Edessa ellen. De ott volt, mikor Sigurd, a normán király daliás testvére, 1110 nyarán bevonult Jeruzsálembe, egy esztendő mulva pedig elkísérte urát a Mandud mosszuli szeldsuk fejedelem ellen intézett hadjáratra, honnan azonban október első felében dicsőség nélkül tértek haza. Valószínű, hogy félesztendeig (1111 november 29—1112 április elejéig) vele volt Tyrus sikertelen ostrománál is ; de csak Jeruzsálemben hallott híreket jegyezhetett föl a Mandud ellen intézett második hadjáratról. (1113) Az sem bizonyos, hogy ott lett volna ura lakodalmán, melyet a király Akkóban 1113 szeptemberében Roger sicíliai király özvegyével, Adelatiával ült meg ; de ott volt Akkóban, mikor az eltaszított király-nét ura 1117 április 25-én visszaküldte Siciliába. Balduinnak a Vöröstenger Akabai-öbléig tett szemleútjáról (1116) csak az expeditio tagjainak elbeszéléseiből értesülhetett. De vele ment utolsó hadjáratára, melyet 1118-ban a Nilus deltájában levő Pharamia város ellen intézett, miközben a király valami halas ételtől megbetegedett, április 2-án meghalt s holttestét 1118 április 7-én éppen akkor vitték be Jeruzsálembe, mikor a virágvasárnapi körmenet az Olajfákhegyről szintén visszaérkezett a városba s az

ünnepi öröm mélységes szomorúságnak adott helyet. Ezzel a latin verssel búcsúzott tőle :

«Meghalván a király, a derék frank nép siratá, mert
 Támasza, pajzsa, erős megsegítője vala,
 Védte övéit, ijeszté elleneit, valamíg élt;
 A hon erős feje volt, mint valaha Jozsué.
 Akkót, Caesareát, Berytust, Szidont kiragadta
 Ellenségeinek rettenetes kezibül.
 Majd az arab földet s a Vörös-tengernek a partját
 Hódította meg és bírta hűségre legott.
 Arsufot és Tripolist szintén megvette hadával
 S még sok egyéb tettel nőtt neve, tisztelete.
 Egyházomba' tizennyolcz évig uralkodik; aztán
 Az leszen; a mi vala; és mi vala, leszen ő.
 A Nap a Kos-csillagba belépe tizenhatodikszor,
 A mikoron meghalt Balduin úr, a király.»

Fulcher, noha már három éve nem volt udvari káplán, az udvarral *II. Balduin* idejében is összeköttetésben maradt s így históriája számára megbízható értesítéseket szerezhetett. Már 59 éves lévén, többre becsülte azt a különben kétséges nyugalmat, melyet a sokfelől szorongatott Jeruzsálem adhatott, annál a dicsőségnél, a melyet *II. Balduin* hadjárataiban, mint pap, amúgy is csak mások tetteiben szemlélhetett volna. Azonban ezeket a tetteket tőle telhető hűséggel jegyezte föl. Bizonyos, hogy jelen volt 1119 karácsony ünnepén *II. Balduin* és felesége *Morphia*, betlehemi koronázásán; s negyedfél esztendő múlva (1123 május elején) Jeruzsálem összes lakosaival együtt megrendült arra a hírrre, hogy *II. Balduin* Örményországban a törökök fogságába esett s most *Kharput* várában őrzik. De megint föllekesítette az a hír, hogy a keresztények az egyiptomiaktól 1123 május 29-én visszavették a szentkeresztet, a melyet örvendezve hoztak vissza Jeruzsálembe. 1124-ben az ellenség már Jeruzsálem közelében égetett és pusztított s Jeruzsálem, a melyből a katonaságot *Tyrus* ostromára vitték, a maga fekete seregével, a papsággal, aligha védhette volna meg magát. *Fulcher* és a papok körmeneteket, bűnbánatot tartottak, imádkoztak, könyeztek, alamizsnálkodtak s Isten meghallgatta könyörgéseiket: *Tyrus* július 7-én elesett, a frankok kezébe jutott. *Fulcher* áradozva írja le azt az örömet, a melylyel Jeruzsálemben a szentkeresztet hazatérő patriarchát és a győzteseket fogadták. Ezzel csak az az

ünnepe vetekedhetett, a melyben a másfélesztendeig tartó fogságából hazatérő II. Balduint 1125 április 5-én részesítették. Örömmel üdvözölték akkor is, mikor a damaskusiak ellen vezetett hadjáratából 1126 februárius közepén győztesen tért haza. De azt a munkát, a melyet a keresztesek dicsőítésére kezdett, Fulcher annak följegyzésével zárta be, hogy a patkányok 1127 nyarán s őszen Akkon körül milyen károkat okoztak.

Ez lévén utolsó följegyzése, valószínű, hogy életét 1127 végén vagy 1128 elején, 69 éves korában fejezte be.

Műve, a *Historia Hierosolymitana*, az I. könyvben az első keresztes hadjárat történetét, a 2-ban I. s a 3-ban II. Balduin jeruzsálemi királyságát beszéli el. A fejezetekre való osztás nem tőle származik. Néhol elnagyolja az eseményeket s röviden tudósít oly dolgokról, melyeknek részleteit tőle várnók; pl. Blois István és normandiai Róbert kíséretében Bulgárián át megtett útja a legszárazabb itinerarium s az ázsiai hadjáratban és tartózkodásban is sok helyütt máshonnan kell pótolnunk és kiegészítenünk az adatokat; sőt ezek egy részét meg sem tehetjük, mert saját edessai háromévi tartózkodásáról alig említ valamit, s Jeruzsálemnek Gottfried uralkodása alatt való viszonyairól is hallgat, pedig mint szemtanú, sok érdekes részletet menthetett volna meg a feledéstől. Összefoglaló módon alig szól valamiről, pl. arról, a keresztesek hogyan éltek, hogyan alkalmazkodtak az új viszonyokhoz, a magán- és a közéletben miként alakultak át, a mohammedánokkal hogyan érintkeztek stb. Néhol viszont, a hol valamely esemény vagy természeti jelenség különösebben érdekelte, a szavakban elég fukar historikus beszédes, majdnem bőbeszédű. Mindamellett sok adatot egyenesen neki köszönhetünk s az új jeruzsálemi királyság történetének egybeállításánál egyenesen nélkülözhetetlen. Legélénkebben ő tünteti föl, hogy a frankok hatalma abban a királyságban mily fokozatosan növekedett. Itt is, mint egyebütt, időrendben halad, a mi megóv az események összezavarásától, de éppen rendszerénél fogva meggátol abban, hogy áttekintsük a keresztény fejedelemségek (a jeruzsálemi királyság, az antiochiai fejedelemség, a tripolisi és edessai grófságok) szervezetét; belső életét, intézményeit, gazdasági, társadalmi stb. viszonyait. Nagyon ritka, majdnem példátlan az olyan leírás, mint a III. könyv 48. fejezete «de varietate consuetudinum», a mi különben csak néhány sorra terjed. Ellenben az idegen földek természeti viszonyainak leírásában kedve telik.

Az első három királyt személyesen ösmerte, I. Balduint. szolgálta is; így róluk oly közvetlenséggel szólhatott volna, melyért az élet- és történetíró eléggé hálás sohasem lehetne; azonban ezt az előnyt, szigorú tárgyiasságra való törekvésével, csaknem egészen elveszti. A mohammedánok országairól való följegyzései pedig inkább abban a tekintetben érdemelnek figyelmet, hogy tájékoztatnak, a hódító európaiak mit láttak és vettek észre az akkori Kisázsziából, Sziriából, Egyiptomból s mit hallottak Perziáról, Indiáról.

Maga mondja, hogy történetének megírására útítársai ösztönözték; s 1106-ban — munkájában egy kis pihenőt tartva — szinte dicsekedett vele, hogy a keresztesek tettei feledésbe mentek volna, ha ő nem ír róluk; mert az a nagyon kevés ember, a ki írhatna, restség, közöny vagy másnemű elfoglaltság miatt hallgat. Ő maga sem mindjárt útja kezdetén, hanem csak Jeruzsálem bevétele után fogott hozzá; s 1101—1127-ig, tehát 27 éven át dolgozott följegyzésein. Néhol naplószerűen, de egészben véve mégis krónikás modorban dolgozott, s 1124-ben az odáig elkészült részt újból átnézte, a mi lelkiismeretességét bizonyítja. Latinul, de mint szerénykedve mondja, parasztos, nem valami tetszetős modorban írt; mindamellett könyve a kornak jobban megfogalmazott művei közé tartozik. Sikerült hasonlati és szójátékai, az elég sűrűn alkalmazott közmondások, a közbeszótt, vagy a fejezetek végére biggyesztett versek stb. érdekességét emelik, a csekély számban felhasznált levelek és okiratok, de különösen a pontos időmeghatározások tudományos értékét bizonyítják.

Semmi esetre sem elfogulatlan a mohammedán törökök, szaracénok, arabok és aethiopiaiok iránt, a kiket pogányoknak, barbároknak, hitetleneknek, ördöngőseknek nevez; és pl. egy perczig sem szánakozik a Jeruzsálem bevételekor halomra gyilkolt szaracén nőkön és gyermekeken. Ellenben pap létére sem ellenséges az örmény, görög, sziriai és jakubita eretnekek iránt; mert hiszen a híres clermonti beszédben Orbán pápa is a maga testvéreinek nevezte az összes keleti keresztényeket, a kiken gyorsan kell segíteni. Ő maga különben — mint könyvéből kitűnik — nemcsak képzett theologus volt, hanem őszintén vallásos ember is, a ki a keresztesek bűneinek tulajdonította a koronkint szenvedett veszteségeket. «Csodálatosak az Isten művei, de még csodálatosabb maga az Isten.» Az ő rejtélyeibe nem is próbál be-

hatolni, de a csodáknak mondott természeti jelenségek okai iránt mindenkor érdeklődik. Csodásnak tartja azt is, hogy keleten a nyugatiak viszonyai megváltoztak: a nyugatiak keletiek lettek, házakat szereztek, szír, örmény és megkeresztelkedett szaracén nőket vettek el feleségöknek, különböző nyelveket tanultak meg és az idegenek honfiak lettek. Számukat — hallatlan hiszékenységgel — Nicaea alatt még hat millióra tette, míg a török hadsereget — szintén túlozva, de ehhez képest ugyancsak keveselve — csak 350,000 főre tette. Tévedései több más esetben is kimutathatók; de egyébként igazságra és bírálatra törekvő historikusnak tarthatjuk. Különben is minden iránt érdeklődött, a mit új hazája viszonyaiban újnak talált. Földrajzi ösmeretei ugyan fogyatékosak, de pl. az állat- és növényország ritkaságaira és jellemző példányaira nézve számbavehető följegyzéseket tett.

Művét már más egykorú krónikások is felhasználták; így *Bartolf de Nangis* a *Gesta Francorum Hierusalem expugnationibus* a megengedett határokon túl is; *Guibert de Nogent* apát a *Gesta Dei per Francos*-ban, *Galter Cancellarius* a *Secundum bellum Antiochenum*-ban; *Radulf de Caen* a *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitanában*, *Ekkehard de Aura* is az 1106. évi krónikában, *Ordericus Vitalis* s. evreuli barát a *Historia ecclesiasticában*, *Malmesbury* Vilmos a *Libri quinque de rebus gestis rerum Anglorum*-ban stb. Krónikájának tekintélyét tehát már kortársai is elismerték, a későbbiek pedig ezt még nagyobbra növelték. Legrégibb kézirati példánya a cambridgei egyetemi könyvtárban maradt fenn; de ezenkívül még 14 pergament-codex is ismeretes. Nyomtatásban először Bongarsnak a *Gesta dei per Francos* című, a keresztes háborúk leírásait tartalmazó gyűjteményében 1611-ben jelent meg; másodszer 1641-ben Duchesne *Historiae Francorum Scriptores-e* IV. kötetében, harmadszor 1717-ben Martene és Durand *Thesaurus*-ában (de voltaképen csak a prologus); negyedszer 1854-ben Migne *Patrologiája* 155. kötetében; ötödször 1866-ban Wallontól a *Recueil des historiens des croisades* III. kötetében; végre hatodszer *Hagenmeyer* Henriknek rendkívül gondos és bő magyarázataival és jegyzeteivel ellátva, teljesen önállóan, Heidelbergben, 1913-ban.¹ Semináriumi gyakorlatok végett ennél lelkiismeretesebben

¹ Fulcheri Carnotensis *Historia Hierosolymitana*. Heidelberg, 1913. 8. r. 915 lap. Ára 42 korona.

tárgyalt krónikát alig adhatunk a fiatal historikusok kezébe. A bevezetésnek mindenre kiterjedő figyelme, a szöveg pontossága, az azt kísérő rendkívül kimerítő és minden tudnivalóra kiterjeszkedő jegyzetek, (113—823 l.), a függelékben (825—838 l.) közölt adalékok, a bibliographiai és a kronologiai rendkívül becses jegyzékek (839—867 l.), végre pedig az igen részletes név- és tárgymutató (868—913 l.) a kezdőt világosan és érthetően bevezetik egy krónika kezelésének módjába, a szaktudós munkáját pedig felettébb megkönnyítik.

Kolozsvár.

MÁRKI SÁNDOR.

Kuruczgúnyoló német költemény 1705-ből.

Thaly Kálmán, a Monumenta Hungariæ Historica XXVII. kötetében (1875) kiadta Ritter György János soproni polgárnak az 1701—1719 éveket tárgyaló krónikáját, melynek legfontosabb része a Vak Bottyántól szenvedett 1705-iki ostromnak a leírása. Ezen ostrommal kapcsolatban említi meg Ritter, hogy a kuruczokat gyalázó versek a soproniak közt közkézen forogtak: «Es sind auch noch folgende Reimen zu dieser Zeit componiret und den Vak-Bottyán zum Schimpf und Spott aufgesetzt worden :

Vak Bottyán du Teufelsbrutt —
Dein Thun ist Gott zuwider!
Er hat die Stadt in seiner Hut,

Und stürzet dich darnieder,
Drum pack und trolle dich davon,
So hast du den verdienten Lohn:
Dein Nahm wird ewig stinken.

Andere noch mehr, so gemacht worden, welche hinten hernach zu finden sind»¹ Azonban Ritter krónikájában több gúnyverset nem találunk és Thaly Kálmán sem ismer többet.²

Ezen elkallódott gúnyiratok közül sikerült egyet a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában felfedeznem. E német nyelvű költemény a Miller Jakab Ferdinánd által 1807-ben összeírt *Collectio Pasquillorum Hungaricorum* című kötetben van meg.³ Ennek a kötetnek 173—177 lapjain található annak a gúnyversnek,

¹ Mon. Hung. Hist. XXVII. 501 l.

² Thaly Ritter krónikáját Vak Bottyán életrajzában (1865) is felhasználta.

³ Jelzete Quart. Hung. 153.

mely Ritter említése szerint 1705-ben Sopron ostroma alkalmával keletkezett, Miller által készített másolata. Kortörténelmi érdekességénél fogva talán nem végzünk felesleges munkát, ha ezt az akkori viszonyokra oly jellemző költeményt egész terjedelmében közöljük.

Encomia Rakocziatorum a Soproniensibus procusa sub titulo: Der Schelmen Diebs-Rebellen schönes Lob.

Die sind meist schlimme Leuth, so die Natur marquïret,
 Welches man an *Vak Bottyani* dem schlimmen Schelm spüret,
 Der aller Schelm Schelm an heiligen Christ Tag zeiget,
 Wes Geistes Kind er sey? des Teuffels, der ihm neiget
 Sein ganz durchteuffeltes Herz, auch an dem heiligen Tag
 Da jeder Christe bett; der Hund nicht ruhen mag? ¹
 In dem er *Oedenburg* (wie die Mort-brenner pflegen)
 Demselben Tag anfieng in Staub und Schutt zu legen.
 Denckest nicht an Christi Krippel du Dieb, wo bleibt die Metten?
 Der Teuffel wird davor dir in der Hölle betten.
 Du liebes Oedenburg, der Name mit der That
 Der blinde Höllen Hund dir nun gemachet hat.
 Ist das Raison de Guerre! wo bleibt das Völcker-Recht?
 Thust du auffordern nicht, ² du hündisches Geschlecht
 Der Tyrann Attila thät selbst die Stadt begrüßen,
 Den man doch damals mustt als Gottes-Rutte küßen,
 Der Bottyán bild sich ein, er sey schon ein Monarch,
 Ihm sollte entgegen gehen, wie jenem ein Patriarch.
 Weit, weit gefehlt, du Schelm! dir wird entgegen geh'n
 Der Henker, der einmall wird auf deinen Nacken steh'n.
 Ist gewiss *Bertsényi* Geist, des aufgeblasenen Narren,
 Oder *Rákóczy* Sinn, des Königs in dich gefahren?
 Der eitel Kupfer Geld *pro paupertate* schlägt,
Et Libertate; doch das Geld in Beütl legt. ³
 Capiret ihr das nicht, ihr dumme Esels-Köpfe?
 Ich mein', ihr seyd verfinstert durch eure dicke Schöpfe.

¹) Ritter leírása szerint 1705 dec. 24. d. e. 11 órakor kezdte meg az ágyuzást Vak Bottyán. (Mon. Hung. Hist. XXVII. 494. l.)

² A *Theatrum Europaeum* is említi, hogy a kuruczok Sopront előzetes felszólítás nélkül támadták meg. (17. rész, III. kötet 59 l. 1718).

³ Ritter krónikájában (447 l.) hasonló vádat olvasunk: «so haben sie doch diesen Vortheil zu ihren sonderlichen Nutzen erdacht, und haben Kupfergeld schlagen lassen, und ihre Leuthe damit ausge-

Seyd ihr dann von Natur zu Knechten auserkohren?
 Habt ihr den einem Narren die Dienstbarkeit geschworen?
 Ihr Schelmen, Diebe, Räuber, ihr Flegeln, Henckers-Knecht!
 Die Mühl,¹ und Lazareth² zu brennen, ist es Recht?
 Die Kranken massacriren, wo ist's Licht der Natur?
 Der Teuffel wird dafür euch nehmen in sein Cur.
 Ihr Diebe! wie oft habt ihr das Vieh uns weggestohlen?³
 Das man dasselbig mit grossen Geld muss hohlen.
 Heisst das die Freiheit fachen? ihr Schelme, Diebe, Mordbrenner
 Mit den vermaledeytten la Meme⁴ und Revier,⁵
 Ihr Philou! habt ihr nicht in Turkey können crepiren,
 Ehe ihr gekommen seydt die Stadt zu bombardiren?
 Wart' Pluto, blinder Dieb! wird dich schon canoniren,
 Er wird dich mit la Marx ins arsenal logiren,
 Was haben dir die Schulen, und Gottes Häuser gethan?⁶
 Die Klagen dick daroben bey Gott dem Richter an.
 Du Hundsfutt! habt (!) wir die Freyheit dir genommen?
 Dass du uns so kränkest mit dein verfluchten bomben,
 Cartatschen und Granaten, mit Stürmen und mit Stücken
 Doch trauest du nicht persönlich anzurücken.⁷

zahlet, und Jederman, wo sie schon zu gebiethen gehabt, hat selbiges auch von ihnen nehmen müssen; das Silber und Gold haben die Vornehmen für sich gesparet und weggeführt.»

¹ Jan. 9. az ostromlók felgyújtották a sikátor-kaput (Schlipper-Tor) kívül álló malmot. (U. o. 511 l.)

² A kuruczok 1704 febr. 19-én gyújtották fel a kórházat. Lásd Csányi krónikája (M. Tört. Tár, V. 188 l.).

³ Lásd Gróf Forgách Simon levelét, melyben a soproniaktól fegyver által nyert marhát hadizsákmánynak nyilvánítja. (U. o. 225 l.)

⁴ Valószínűleg másolási hiba *Le Maire* helyett, a ki mint francia hadmérnök-dandárnok szintén résztvett Sopron ostromában. (V. ö. Archivum Rakoczianum. I. oszt. V. 4. l. VIII. 27. l.)

⁵ De la Rivière francia (hugenotta) tüzérezredes (később ezredes); ő volt Sopron ostromának főintézője. Az ostrom végén foglyul ejtették, de később kiszabadult. (Mon. Hung. Hist. XXVII. 515 és 525 ll.)

⁶ Jan. 2. a jezsuita templomba 13 bomba esett. (U. o. 503. l.)

⁷ Bottyán 1706 febr. 3. számol be Rákóczinak az ostromról és eredménytelenségét az ostromgyúk hiányával magyarázza. (Arch. Rak. I. oszt. IX. 284 l.)

Willst du die Niederlag zu Kohlenhoff¹ revangiren?
 Warte Schelm, wir wollen es schon notiren.
 Was macht *Ocskay*,² der Schelm, der schon lang
 Sein Leben hätte endigen sollen durch Henkers Hand und Strang?
 Bist du ein General, du Dieb, du Henkers Knecht?
 Zwar für solche Canalien ist bald ein Schelm recht
 Was thut der junge Scheissmatz der Csaky³ draussen lauren?
 Ihr Schurken! keiner ist, der sich wagt an die Mauren.
 Stürmt immer drauf ihr Lumpen: wir bleiben doch unseren
Joseph treu;
 Und wenn es gleich dauret durch März, April und May.
 Doch lässt die blessirten zuvor erst auscuriren,
 Die Todten aber sanft in Charons-Schifflein führen,
 Kommt immer früh, an die Maur bey Morgensternen.
 Die sollen leichten, und euch die Weege lernen.
 Alte Weiber mit ihre Offengäbeln
 Verlachen eure stumpfe Säbeln.
 Ihr müsset besser dran, ihr müsset ja avanciren,
 Es wird an Tapferkeit den Bürgern nicht mangiren
 Ihr werdet doch mit Spott und Schand abziehen müssen,
 Und endlich legen euch zu Josephs Füßen.
 Ihr Schurken, Bettelhunde, schämt ihr euch nicht Geld zu
fordern,
 Nachdem ihr uns verbrant? Wartet nur, man wird beordern
 Acht Millionen Flöh, und hundert tausend Stränge
 Zu eure verfluchten hälse, und Ketten in der Menge
 Wollt ihr Stöcke⁴ ausschlagen, und Weingebürg verderben
 Spitzbuben? wir achten's nicht. Wir wollen lieber sterben,
 Als uns ergeben: seydt ärger, als die Tartarn
 Der Teuffel wird auch euch dafür martern.
 Wir bleiben Josephs treue Bürger, seine Gnad wird werden neu
 In Oedenburg. Wir bleiben unseren Joseph treu.

WEBER ARTHUR.

¹ Kohlenhof (magyarul Kópháza) kisközség Sopron mellett horvát lakossággal.

² Ocskay is résztvett Sopron ostromában. Január 6-án ő vezette a második rohamoszlopot.

³ Január végén maga Bercsényi vette át Sopron ostromának a vezetését, majd gróf Csáky Mihály folytatta, de eredménytelenül.

⁴ Weinstöcke.

IRODALOM.

Eckhart, Franz: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Sonderabdruck aus den «Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung». IX. Erg. Bd. 2. Heft. — Innsbruck, 1914. Wagner. 166 l.

Történetírásunknak sok más megoldásra váró feladata mellett, nagy figyelmet kell fordítania egyes hazai talajon kialakult és speciálisan magyarrá fejlődött intézményeknek a külföld előtt leendő monographikus ismertetésére. A külföldi, elsősorban osztrák történeti, jogtörténeti és közjogi irodalomban a legújabb időkben ismét fokozottan lábrakapott tendentiosus felfogással szemben — a mely a magyar jogélet középkori intézményeinek különös jellegét, magyar voltát szereti teljesen kétségbevonni — egyedüli védekezésünk a magyar intézményeknek minden chauvin túlzástól ment, szigorúan tudományos módszerességgel megírt, idegen nyelvű monographikus feldolgozása lehet.

Alig van intézményünk, a mely a *hiteles helyek*nél jobban magán viselné a nyugati államok gyakorlatától való függetlenség bélyegét. Sajátos kialakulásuk, a bennük kifejlődött gyakorlat és általában létrejöttük világosan kidomborítja a magyar jogélet önállóságát. Ezért nagyon szerencsésnek kell tartanunk Eckhart gondolatát, hogy a hiteles helyi intézményről írt dolgozatát német nyelven, az osztrák tudományos világ egy előkelő organumában bocsátotta világgá, bár kívánatosnak tartanók annak magyar nyelvű kiadását is.

Eckhart műve két részre osztható. Az első hat fejezetben a hiteles helyeknek s az általuk kibocsátott oklevelek bizonyító erejének eredetét, keletkezését, kialakulását, a bírósági eljárásban való szerepét, működésének korlátait és a királyi hatalomhoz való viszonyát, egyszóval a hiteles helyeknek a magyar jogéletben való elhelyezkedését vizsgálja. A következő három fejezetben, a melyek terjedelmükben az első hatot meghaladják, dip-

lomatikai szempontból teszi megfigyelés tárgyává a hiteles helyek szervezetét, működését és kiadványait.

A hiteles helyek keletkezése előtti kort vázolja értékes megfigyelései vannak szerzőnek a korai magyar okleveles gyakorlatot illetően. Fontos az a megállapítása — a mit egyébként már e műve egy részének magyarul megjelent kivonatában (*Századok*, 1913) is olvastunk — hogy a XI—XII. századi oklevelek hiánya nem róható csupán a tatárjárás pusztításainak terhére, hiszen a XIII. századnak 1241 előtti éveiből igen szép számban maradtak ránk oklevelek. Szerző — a ki egyébként Szent Istvánnak a diplomatikai kritika teljes fegyverzetével ma sem eldöntött hitelű okleveleit, céltudatosan kirekeszti megfigyelései köréből — meggyőzően bizonyítja, hogy az oklevélhiány csakis annak a körülménynek következménye, hogy oklevelek a XI. században alig s a XII-ben is csak igen kis számban állítottak ki. Magyarországon a XI. század — akár a vele szoros kapcsolatba került délkeleti német területeken, Bajorországban és Ausztriában — az *«oklevéltelenség kora»* (Urkundenlose Zeit) volt.¹ Értékes adatok bizonyítják, hogy maga a király sem, magánosok pedig még kevésbé állítottak ki adományaikról oklevelet. Az írásbafoglalás még a XII. században is csak kivételesen s jobbra csak különös indokból történt. Az írásbeliség hazánkban az egyháztól, mint a nyugati fejlettebb felfogás, a haladás képviselőjétől indult ki s a XIII. században vert gyökeret. Megállapítja még Eckhart, hogy a XII. század vége előtt királyi és magánoklevelek közt különbséget tennünk nem lehet s elveti Hajnik megkülönböztetését a *«carta»*-t és *«notitia»*-t illetően. A *poroszói* (pristaldus) intézményt — a mely a bíróság előtti bizonyítási eljárásban a hiteles helyek szerepét, azok keletkezése előtt betöltötte — Hajnik classikus monographiája nyomán, okleveles adatokkal bőven megvilágítva ismerteti.

A hiteles helyek keletkezésére és fejlődésére térve át, a *«pecsét»* és a *«pecsétes oklevél»* használatának első nyomaitól kiindulva a pecsétes oklevél bizonyító erejének kialakulását, továbbá a káptalanoknak s más egyházi testületeknek a bírói eljárásban — az előttük lefolyt istenitételek révén való — rész-

¹ A német oklevéllellenes reakciónak és a magyar XI—XII. századi oklevelek csekély számának kapcsolatára nagy általánosságban már Auner Mihály is rámutatott *Az erdélyi századok oklevelei a XV. század kezdetéig. Besztercze, 1912 cz. műve, 11—12. ll.*

vételét tisztázza. A káptalanoknak e szereplése nyomán — a pristäldi intézménynek fokozatos hanyatlásával s az írásbeliség elvének a XII. század végével bekövetkezett meghonosodásával — fokozatosan alakult ki az a felfogás, a mely a káptalanok és egyes conventek pecsétjének és pecsétetes oklevelének a bíróság előtt feltétlen bizonyító erőt tulajdonított. II. András 1231-i privilégiuma szerint már a poroszlók is a káptalanok elé járulnak s bizonyosságuk csak a káptalani pecsét bizonyító erejével támogatva vált teljes érvényűvé. A XIII. század első felében azonban még csak kialakulásban látjuk az egyházi testületek oklevélkiadó hatáskörét, míg a XIV. században, a világi bíróságok előtt már feltétlen érvényre jut s utólérhetetlen hitelűvé válik a káptalani s conventi oklevelek bizonyító ereje, bár, s ez mindenesetre feltűnő körülmény, az egyházi bíróságok előtt a káptalani oklevelek sohasem bírtak ily korlátlan bizonyító erővel.

A káptalani pecsétetes oklevelek bizonyító erejének teljes kialakulásával egyidőben lép fel a *«hiteles hely»* fogalma. Az ország székes- és társaskáptalanait és nagyszámú conventjeit az országlakosok s a hatóságok nem tekintették egyenranguaknak s az általuk kibocsátott oklevelek hitele is e szerint más-más beszámítás alá esett. A XIII—XIV. században sok kisebb convent is bocsátott ki oklevelet s csak természetes, hogy ezek hitele sem a birói gyakorlatban, sem a közfelfogásban nem vétetett egyenrangunak a székes káptalanok vagy egyes nagy tekintélyű conventek kiadványaival. A köztudatban és hivatalos gyakorlat szerint *«hiteles pecséttel»* bíró vagyis bizonyító erejű oklevél kiállítására képes káptalanok és conventek *«a hiteles helyek»*, a mint azokat XIV. századi okleveleink már megkülönböztetésül nevezik. Előfordul mind a mellett, hogy kisebb conventek is bocsátanak ki okleveleket, míg Nagy Lajos véglegesen rendet nem teremtett, törvényesen eltiltván ezeket az oklevelek kibocsátásától.

A káptalanok és conventek bizonyítási jogköre organikusan fejlődött a XI—XII. századi bírósági eljárásban vitt szerepükből, de e jogkört csak Lajos 1351-ki decretuma törvényesítette, most már királyi sanctióval alkotván meg a káptalanokból és a conventek egy részéből a bíróság előtt feltétlen bizonyító erővel bíró oklevelek kiállítására jogosult *«hiteles helyeket»* (loca credibilia).

A hiteles helyi intézmény e törvényes intézkedéssel királyi,

állami felügyelet alá került s egyszersmind szervezetük is egységessé vált, a mi egyrészt lehetővé tette, hogy ez a magyar talajon, hazai joggyakorlat alapján kialakult és mindig speciálisan magyarnak maradt intézmény megerősödve a külföldről hazánkba is utat talált közjegyzői intézmény által háttérbe nem szorítottatott s hogy a mi a külföldi gyakorlatban is példátlan — oklevelei évszázadokon át minden világi bíróság és hatóság előtt korlátlan hitelű bizonyító eszközként szerepeltek; másrészt pedig — bár ez az okleveles anyag változatosságának rovására ment — az összes oklevelek kiállítását szervezett kancelláriák hatáskörébe utalva, a magyar okleveles anyagból kiküszöbölte — a külföldön oly nagy szerepet játszó — «ismeretlen kéz» fogalmát.

A hiteles helyek törvényes elismerésével kapcsolatosan jöttek létre, illetve szentesítettek bizonyos már régebben szokásjogilag kialakult territoriális korlátok, a melyek szerint az egyes hiteles helyek, nyilván az általuk kiadott oklevelek bizonyító ereje érdekében, csak meghatározott területek (egyházmegyék, később vármegyék) körzetére vonatkozó oklevelek kiállítására jogosítottak. E korlátozás által azonban a hatóságok és magánosok nem voltak korlátozva, mert minden megye területére nézve *lőbb* hiteles hely volt jogosult oklevelet kiállítani. E territoriális korláton kívül csupán egy és pedig igen jellemző és speciálisan magyar korlátozása volt hiteles helyeink működésének. Ellentétben ugyanis a nyugati jogfelfogással, mely szerint a saját pecsét az oklevél kiállító ügyében bizonyító erővel bír, miáltal a «saját ügyben kiállított oklevél» a nyugaton uralkodó gyakorlattá vált, a magyar joggyakorlat a saját ügyben kiállított oklevél korlátlan hitelét soha sem ismerte el. A középkori magyar okleveles gyakorlat legjellemzőbb sajátja — az egész okleveles anyagnak egységes szervezett kancelláriákban való létrejötte mellett — az, hogy a saját pecsét alatt kiállított oklevelet nem ismeri.

Maguk a hiteles helyek is, ha saját ügyekben kellő érvényű bizonyítékot akartak szerezni, más hiteles helyhez voltak kénytelenek fordulni. Ezzel szemben az az előnyük is meg volt, hogy saját érdekeik ellen szóló okleveleket kiállítani kötelesek nem voltak.

Sem célelem, sem terem nem engedi, hogy Eckhart művének részleteivel (nehány jelentéktelenebb hiányáról l. *Turul.* 1914. 140—141 l. Holub elismerő kritikáját) ez ismertetés keretében foglalkozzam, nem hallgathatom azonban el kifogásomat a magyar helynevek használatát illetőleg, a mit valószínűen nem

a szerző, hanem a kiadó-intézet rovására kell írunk. Nem tartom ugyanis indokoltnak, hogy épen a külföld számára németül publicált műben a magyar városok a történelmi magyar nevek helyett torz német neveken említessenek, még ha a magyar nevet zárójelben közöljük is, mint szerző teszi. Mert, ha szemet hűnyunk is a német polgárság által a középkorban is használt Ofen, Pressburg, Eisenburg stb. fölött, semmiképen sem indokolt például Esztergom, Székesfehérvár és Egernek, Gran, Stuhlweissenburg, Erlau néven való emlegetése, hogy a súlyosan anakronistikus Karlsburgot (Gyulafehérvár) ne is említsem. Nyilván e németes névhasználat okozta, hogy a káptalanok betűsoros jegyzékéből a vasvári káptalan kimaradt (69 l.) s szerző csak 23 káptalant sorol fel, holott a vasvárit ugyanazon a lapon említi s az összegezésnél is (70 l.) helyesen 24 káptalanról szól.

Eckhart műve nemcsak általános gondolatmenetében — a mit fentebb vázolni igyekeztem — hanem részleteiben is szigorú módszerességgel, széleskörű olvasottsággal, lelkiismeretes kutatással és éles megfigyeléssel oldja meg kítűzött feladatát.

A kiadott okleveles anyagot a szerző teljesen kiaknázza s bőven használt kiadatlan levéltári anyagot is, különösen a hiteles helyek cancelláriájának szervezetét ismertető VII. és VIII. fejezetben. Megjegyzéseiből kitűnik, hogy nem egy az oklevél-tárakból idézett oklevelet eredetiben is tanulmányozott.

A magyar jogtörténeti, történeti és diplomatikai irodalomban régen érzett hiányt pótol Eckhartnak jeles monographiája.

HÓMAN BÁLINT.

Friedrich Baethgen: Die Regentschaft Papst Innozenz III. im Königreich Sizilien. (Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, Heft 44.) Heidelberg, Winter, 1914, VIII. r. 164 ll.

A német történetírás szinte hihetetlen felvirágzásában igen nagy részük van azoknak a vállalatoknak, melyek egy-egy egyetem, vagy egy-két tanár tanítványait gyűjtve maguk köré, természetesen más elemek kizárása nélkül, azoknak oly tárgyakra vonatkozó tanulmányaikat hozzák, melyekben ezek leginkább otthon érezhetik magukat, a melyekre tanáraik annak idején leginkább ráirányították figyelmüket. Szinte azt lehetne mondani, ezek a német professorok a maguk munkaterületét, a me-

lyen ők maguk synthetikus munkát végeznek, felosztják jobb tanítványaik között kisebb parcellákra, melyeket azok szorgalmasan átdolgoznak, s analytikus munkájuk eredményét a tanáraik szerkesztésében megjelenő vállalatokban adják közzé, így adva új, megbízható adatokat egy újabb magasabb történeti synthesis számára. Így bizonyos munkafelosztás alakul ki a történetírás terén, a mely azonban távolról sem gépies, nem öli meg az egyéniségeket — hiszen az újabb német történetírás sok nagy vezető alakja ezekből a kereteből nőtt ki, s ezek a kis értekezések nem egyszer megdöntik a mesterek által megállapított eredményeket — az pedig csak előnyükre válik ezeknek a füzeteknek, ha minden önállóságuk mellett is észrevehető rajtuk a vezető mester hatása, befolyása, mint a hogy pl. a «Kirchenrechtliche Abhandlungen» Stutz, az Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte Finke, Below és Meinecke irányítása alatt állanak.

Ezek között a vállalatok között nem utolsó hely illeti meg azt, melynek egy füzetéről itt szó van. A «Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte» Hampe és Oncken szerkesztésében jelenik meg, s innen, Hampe hatásából magyarázható, hogy középkori vonatkozású füzeteinek tekintélyes része — összesen 44 füzetből több mint egy tucat — az utolsó Hohenstauffok és az első Anjouk korával foglalkozik. Ezek között van több igen értékes; elég magának Hampenek és Cartellierinek munkáira rámutatnunk, mint legismertebbekre. Ezt a sorozatot örvendetesen egészíti ki az előttünk fekvő füzet.

Baethgen tárgyalt munkája csodálatos eruditióval, az anyagnak szinte tökéletes ismeretével, nagy lelkiismeretességgel van megírva s még sem hiszük, hogy a kor ismeretét annyira előmozdította volna, hogy az eredmény arányban állana a ráfordított munkával. Ez a viszonylagos meddőség nagyrészt annak a feladatnak a természetéből folyik, melyet a szerző magának kitűzött. Mert mint az előszóban mondja, célja azt volt, hogy Winkelmann előadását III. Ince régensségéről (Philipp v. Schwaben und Otto IV. von Braunschweig, II. Bd.), a mely ezen a téren alapvető, némely részletében helyesbitse azoknak a tanulságoknak az alapján, melyek egy párisi codex capuai levélgyűjteményéből, s más, a múlt század 70-es évei óta felszínre került leletekből kivonhatók. Épen ezért inkább a kutatásra, mint az előadásra fektetett súlyt; azaz elhagyva a nem okvetlenül szükséges

elbeszélő részeket, inkább kutatásainak eredményeit domborította ki, kiemelve elsősorban azokat, a melyek Winkelmann előadásától eltérnek. Ez bizonyos szempontból mindenesetre hasznos volt. Mert ha a régensség teljes történetét akarta volna megírni, a mint maga megvallja, a legtöbb helyen csak ismételnie lehetett volna azokat, a miket Winkelmann már elmondott. Hátrányos volt viszont ez az eljárás, mert így előadása szakgatott lett, annyira, hogy a ki a kor történetében nem járatos eléggé, itt-ott alig értheti meg.

Nagyobb baj ennél az, hogy a szerző új eredményei nem mindenütt állanak szilárdan. Nem egyszer nem más ez az eredmény, mint új hypothesis, új felfogása a dolgoknak, mely azonban a rendelkezésünkre álló forrásokkal nem bizonyítható jobban, néha még annyira sem, mint Winkelmann eddig ismert álláspontja ugyanazon kérdésben. Az oka ennek az, hogy erre a tárgyra vonatkozó forrásaink az utolsó negyven évben alig gyarapodtak valamit, s épen ezért legalább a főbb kérdésekben, nem várható, hogy ismereteink gyökeresen változzanak. A capuai levélgyűjtemény, a mennyire mi ezt megítélhetjük, szintén nem lesz elsőrangú forrása új positiv ismereteknek. Ez irányban persze nagyon megváltozhatik véleményünk, ha a gyűjteménynek Baethgen által előkészített teljes kiadása megjelenik.

Viszont igen sok dologban — sajnos, többnyire igen másodrangú kérdésekben — többet vagy jobbat nyújt a szerző, mint Winkelmann. Igen sikerült pl. a harmadik kitérés Galganoi Gergelyről, II. Frigyes állítólagos nevelőjéről.

Még egyet kell megjegyeznünk. Anweiler Markwardnak az újabb német történetírás eddig épen eléggé igazságot szolgáltatott az elfogult egykorú, csaknem kizárólag curiális forrásokkal szemben. Baethgen pedig kissé már túlságosan jóakarója a pápai udvar, illetőleg az onnan származó források rovására. Úgy véljük, a míg újabb forrásaink nem lesznek, nem szabad tovább haladnia a kedvező megítélésnek, sőt szinte már dicsőítésnek azon az útján, a melyen Baethgen műve igazán új állomást jelent.

A munka különben a német tudásnak igen figyelemreméltó productuma. III. Ince pápasága első évtizedének teljes ismeretéhez ezentúl szükséges lesz Baethgen munkájának ismerete.

PATEK FERENCZ.

1. Zanoni, Luigi: **Gli Umiliati nei loro rapporti con l'eresia, l'industria della lana ed i Comuni nei secoli XII e XIII, sulla scorta di documenti inediti.** Milano, Ul. Hoepli, 1911. 8°, XVI, 383 ll. — (Bibliotheca historica Italica. Edidit societas aperiendis fontibus rerum Langobardicarum medii ac recentioris aevi. Series altera, vol. II.)

2. Pierron, Dr. Theol. Joh. Baptist: **Die katholischen Armen.** Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Bettelorden mit Berücksichtigung der Humiliaten und der wiedervereinigten Lombarden. Freiburg im Br. Herder, 1911. 8°, XV, 182. ll.

Az utóbbi évtizedek történetirodalmi termelésének jelentékeny százaléka a franciscanismus történetének nyomozására esik. Különböző nemzetiségű és különböző felfogású írók eltérő módszerekkel, de egyforma buzgalommal igyekeznek világosságot deríteni a nagyérdékű tárgy minden vonatkozására. Az érdeklődés középpontjában a mozgalom megindítója, assisi szt. Ferenc áll. Hogy oda jutott, abban legnagyobb része *Sabatier* Pálnak, az ismert francia történetírónak van, ki egész életét a szegénység apostolára vonatkozó kutatásoknak szentelte. Az ő finom művészettel, rajongó lelkesedéssel, de egyúttal tagadhatatlanul sok subjectivismussal megírt *Vie de s. François d'Assise*-ának megjelenése,¹ még inkább a *Speculum perfectionis* kiadásával² megindult forráskritikai tanulmányainak sorozata valóságos forradalmat idéz elő a tudományos világban és páratlan arányú lendületet ad a franciscanus irodalomnak. Merészen formulázott tételei élénk viszhangra, helyeslésre vagy kárhóztatásra találnak mindazok körében, kik hivatásszerűen vagy alkalmilag foglalkoznak középkori történeti problémák bogozgatásával. A kiegyenlíthetlenségnek tetsző ellentétek elsimításának vágya mindenekelőtt a forrásanyag újabb meg újabb átvizsgálására, a különböző korokból származó legendák, életrajzok értékének és egymáshoz való viszonyának szigorú kritika alá vonására indítja a tudósokat.

¹ Paris, 1894. Azóta számtalan kiadást ért. Boehmer szerint: erfolgreichstes historisches Werk des XIX. Jahrhunderts. *Analekten* LXX. 1.

² *Speculum perfectionis seu s. Francisci Assisiensis legenda antiquissima auctore fratre Leone.* Paris, 1898. (Collection de documents pour l'histoire religieuse et littéraire du moyen âge. I. k.)

E kritikai vizsgálódások *Tilemann*,¹ *Minocchi*², *Tamassia*³ és *Fierens*⁴ műveiről nem is szólva olyan nagyszabású, egyben másban talán vitatható megállapításaik dacára korszakalkotó tanulmányokat eredményeznek, minők *van Ortrojé*,⁵ *Boehmeré*⁶ és főleg *Goetzé*.⁷ Ugyanakkor mások gondos vizsgálat tárgyává teszik a franciscanus rendben kifejezésre jutott gondolatok eredetét, kutatják, minő történeti hatások nyomai mutathatók ki bennök és mennyiben kapcsolhatók a korábbi fejlődés eredményeihez. Mert bár kétségtelen, hogy szt. Ferencz gazdag és eredeti egyénisége önmagából merített legtöbbit műve létesítésekor és sokszor alaptalanul feltételezett függése a föllépését megelőző, hasonló szellemű mozgalmaktól történetileg nem igazolható,⁸ minden kétségen felül áll, hogy a rend alapításában testet öltött ideálnak egyes elemei, ha tökéletlenebb formában is, megvoltak előtte is, lappangó energiák módjára hatottak és észrevétlen munkájukkal fogékonnyá tették a kedélyeket a határozottabb és tisztultabb formában fellépő eszmék befogadására. A praefranciscanus eszmei hullánzások ismerete tehát közvetve szintén sok értékes adalékot szolgáltat a franciscanismus lényegének és történetének megértéséhez. Ezért fordul a kutatók figyelme egyre nagyobb mértékben e mozgalmak felé. Még nincs egy évtizede,

¹ *Tilemann, H.*: Speculum perfectionis und legenda trium sociorum. Ein Beitrag zur Quellenkritik der Geschichte des hl. Franz v. Assisi. Leipzig, 1902.

² *Minocchi, S.*: La Legenda trium sociorum. Nuovi studi sulle fonti biografiche di san Francesco. Firenze, 1900. — La questione francescana. Torino, 1901.

³ *Tamassia, N.*: S. Francesco d'Assisi e la sua leggenda. Padova, 1906.

⁴ *Fierens, A.*: La question franciscaine. (Revue d'histoire ecclésiastique VII—X. évf.)

⁵ *van Ortrojé*: La Légende de S. François d'Assise dite «Legenda trium sociorum». (Analecta Boll. XIX. 1900. 119—197. ll.)

⁶ *Boehmer, H.*: Analekten zur Geschichte des Franciscus v. Assisi. Tübingen u. Leipzig, 1904.

⁷ *Goetz, W.* Die Quellen zur Geschichte des hl. Franz v. Assisi. Gotha, 1904.

⁸ *Wenck, K.*: Franz v. Assisi. Unsere religiösen Erzieher. I. Bd. Leipzig, 1908. 198. s. k. I. Holzapfel, H.: Manuale historiae ordinis Fratrum Minorum. Freiburg, 1909. 12. I. Archivum Franciscanum historicum. 1913. évf. 176. s. k. I.

hogy Johannes von *Walter* egy igen terjedelmes munkában foglalkozott szt. Ferencz egyik alapvető gondolata, a *vándorapostolkodás* XI. és XII. századi felvillanásaival; ¹ most pedig egyszerre ketten is, egy olasz és egy német tudós arra vállalkoznak, hogy bemutassák a XII. század második felének az apostoli szegénység jegyében folyó harctól forrongó belső világát és nagy vonásokban megfessék azt a történeti milieut, melyből szt. Ferencz alkotásának szédítő méretei kibontakoznak. Nagyjában mind a ketten ugyanazt a tárgyat dolgozzák fel, de különböző szempontokból, különböző módszerekkel s ennek megfelelően lényegesen elütő eredményekkel is.

1. *Zanoni* műve a középkori szerzetesség egyik legsajátosabb hajtásával, a *humiliatusok* rendjével foglalkozik, melynek egyfelől az apostoli egyszerűség és szegénység régi jogaiba való visszahelyezését egyre hangosabban sürgető korszellem, másfelől az alsóbb néprétegek nyomorúságos socialis helyzete ad létet a XII. században. A kettős származás eredeti, minden más alakulástól megkülönböztető jelleget kölcsönöz az új rendnek. A szemlélődés mellett erősen előtérbe lép benne a *charitativ* tevékenység, a mihez az eszközöket a nagy szorgalommal úzott gyapjuszövés szolgáltatja. Szervezete sokkal *elastikusabb*, mint a korábbi rendeké; úgynevezett harmadik rendjének közvetítésével állandó érintkezésben marad a laikus társadalommal, főleg az iparúzó városi polgársággal. Általában az elemi erővel fölfelé törő, új politikai, gazdasági és culturális életet teremtő észak-italiai polgári szellem nyilvánul meg benne. Ez teszi érthetővé gyors elterjedését és nagy hatását a gazdasági fejlődésre és a kevéssel utóbb megalakult kolduló rendek szervezetére.

Zanoni nem adja a humiliatusok egész történetét; csupán eredetökkel, a középkor nagy eretnekségeihez való viszonyukkal, gazdasági tevékenységökkel és a városi életben játszott szerepökkel foglalkozik. Ezen látszólag szűk keretek között azonban annyi érdekes anyagot gyűjt össze, annyi eszmélkedésre készítő szempontot emel ki, hogy monographiáját haszonnal olvashatja mindenki, a ki érdeklődik a középkor benső világa, különösen vallási mozgalmairól. Kutatásai rendkívül széles alapokon nyugosznak. Nem elégszik meg a nyomtatásban megjelent nagy-

³ *Walter, J.*: Die ersten Wanderprediger Frankreichs. Studien zur Geschichte des Mönchtums I—II. rész. Leipzig, 1903—1906.

számú forrásokkal, hanem beható levéltári búvárlatokat és kézirati tanulmányokat végez s ezek eredményeire támaszkodva sok tekintetben kiigazítja eddigi tudásunkat a humiliatusokról. Mindenekelőtt megczáfolja az eredetökről szóló legendákat, melyeket a rend történetírói a XV. században élt *Joannes Braidensis*től és *Marcus Bossiustól* kezdve a nagyérdemű *Tiraboschin*¹ át napjainkig fentartottak.² E mende-mondák majd a II. Henrik császár által Németországba vitt milanoi és comoi kezesekkel, majd szt. Bernáttal, a híres clairvauxi apáttal hozzák kapcsolatba a rend keletkezését, majd ismét a humiliatusok egyetlen szentjének, Giovanni di Medának tulajdonítják az alapítást. Zanoni ízekre szedi a hagyományos elbeszéléseket, kimutatja tarthatatlanságukat és meggyőzően bizonyítja, hogy a humiliatusok jóval később és egészen más viszonyok között, a XII. század második felében, az egész nyugati kereszténységet hullámzásba hozó eretnek mozgalmak közt tűnnek fel. (1—19.)

A középkori eretnekségek közül kettő emelkedik nagy jelentőségre: a *katharusok* vagy *albigensisek* és a *waldensiek* eretneksége. Mind a kettő ugyanannak az oknak köszönheti létrejöttét vagy legalább nagymérvű elterjedését: az egyház növekvő elvilágiasodásának és a keresztes hadjáratok nyomán kimélyült, az eddig figyelmen kívül hagyott társadalmi osztályokat is átható vallásos érzésnek, mely az apostoli idők egyszerűségét és bensőségét óhajtja vissza. Az eretnektanítások főleg Délfranciaországban és Lombardiában hódítanak, mivel az egyházi okok mellett közreható socialis bajok itt legérezhetőbbek. A nagyobb lombardiai városok, mint Milano, Verona, Brescia, Mantova csak úgy hemzsegnék a különböző nevű sectáktól. Ebben a környezetben tűnik fel először a humiliatusok rendje is, mint a két fő eretnektypus valamelyikének hajtása. A hagyományos felfogás, melynek utoljára *de Stefano* Antal³ adott kifejezést, a lyoni kereskedőből lett vallásalapító, *Waldus* Péter követőivel hozza őket kapcsolatba. Zanoni kutatásai ráczáfolnak erre a feltevésre.

¹ *Tiraboschi, G.*: Vetera Humiliatorum Monumenta. 3. voll. Mediolani, 1766—8.

² Pl. *Heimbucher, M.*: Die Orden und Kongregationen der kath. Kirche. Paderborn, 1907. I. k.

³ *De Stefano, A.*: Le origini dell'ordine degli Umiliati. Rivista stor. critica delle scienze teologiche. II. 1906. 851—71.

Ha vannak is érintkező pontok a humiliatusok és waldensiek erkölcsstanában és életmódjában. azt inkább a hasonló törekvésektől áthatott korszellemnek, mint a közös eredetnek vagy a dogmatikai függésnek kell betudni. Megdönthetetlen hitelű adatok a mellett szólnak, hogy a humiliatus-rend a katharus mozgalomból sarjadt ki. A legfőbb érvek ezek: a humiliatusok egyik milanoi háza, a *domus de Brera* Waldus 1179-iki itáliai útja előtt, tehát előbb, mint a waldenzisek egyáltalában ismeretesek lettek Lombardiában, már fennállott; a XII. és XIII. századi itáliai emlékek rendszeren *patareni*, *patarini* néven említik a katharusokat és csak őket, de ugyanezen néven tesznek többször említést a humiliatusokról is ilyen formában: *domus et collegium Patarinorum sive Humiliatorum* (1214), *Humiliate et Patarine* (1226) stb.; a humiliatusok a katharusokkal egyezőleg, de a waldensiekkel ellentétben nagy súlyt helyeznek a munkára. A katharus eszmék hódítása mellett azonban más okok is közreműködnek a humiliatus-mozgalomban. A kik ki akarják elégíteni felfokozott vallási igényeiket, vagy a kik szabadulni óhajtanak az örökös háborúktól, a kik némi jogok után sóvárognak vagy a kiket az ébredő capitalismus gazdaságilag érvényesülni nem enged, tömegesen lépnek az egykorúak előtt *comenia*, olaszosan *convegna* néven ismert humiliatus házak tagjai közé. (19—63.)

A humiliatusok körében mindjárt kezdettől fogva két irányzat észlelhető: az egyik eretnek hajlamai mellett fenn akarja tartani a közösséget az egyházzal, a másik ellenben levonja az összes következményeket és izzó gyűlölettel fordul Róma ellen. A többség e két szélső szárny között ingadozik. De mint rendszeren történni szokott, a milyen mértékben távolodik az egyháztól a balszárny, ugyanolyan mértékben közeledik hozzá a jobb. Csak így érthető III. Inczének 1199 decz. 6. a veronai püspökhöz intézett levele, melyben contra Gazaros, Arnaldistas, Pauperes de Lugduno et *Humiliatos, qui nondum redierunt ad mandatum apostolicæ sedis* kimondott ítéletről beszél, melyet azonban a veronai főesperes különböztetés nélkül olyanokra is kiterjesztett, *qui licet inviti a populo Humiliati dicuntur, licet nullam hæresim, sed fidem, sicut dicitur, sapiant orthodoxam et in humilitate cordis et corporis studeant Domino famulari, qui etiam manibus tuis stare mandatis Ecclesiæ iuraverunt*. Más szóval ez annyit jelent, hogy a XII. század végén a humiliatusok egy része teljesen kibékült az egyházzal, más részek

pedig, a balszárny elvegyült a Felsőitáliában hullámzó eretnek-tengerben. Az utóbbiak további sorsára a waldenzisek gyakorolnak elhatározó befolyást. Az ő hatásuk alatt a francia *Pauperes Lombardi, Poveri Lombardi* néven új sectát alakítanak. III. Incze tapintatos eljárása azonban nem téveszti el hatását ezekre az egyházellenes elemekre sem. A kibékülés vágya mindjobban erősödik körükben. 1199 több vezető emberük Rómába megy és eddigi életmódjuk megerősítését kéri. A pápa örömmel fogadja kérésüket s azonnal szigorú vizsgálatnak veti alá hitbéli meggyőződésüket és bemutatott alapszabály-tervezeteiket. A vizsgálat kedvező eredménnyel végződik. III. Incze már 1201 véglegesen megerősíti a humiliatus-rend szervezetét és egyúttal az első és második rendnek *Omnis boni principium* kezdettel terjedelmes szabályzatot ad, *Incumbit nobis* kezdetű bullájával pedig a harmadik rend életmódját szabja meg. (63—93.) E szabályzatok részletes ismertetése a következő két fejezet tárgya. Zanoni itt is több tekintetben helyesbíti a hagyományos felfogást. Így a Tiraboschi óta általánossá lett véleménnyel szemben, hogy az első és második rend regulája a benedictinus-typus jellegét viseli magán, kimutatja, hogy sokkal több van benne a szt. Ágostonra visszamenő kanonoki szabályzatból. A harmadik rend életét szabályozó *Propositum* ismertetésénél pedig becses összehasonlításokat tesz a szt. Ferencz harmadik rendje részére kiadott *Regula fratrum et sororum de pœnitentia*-val. (93—131.) Végül az utolsó fejezetben nagy vonásokban megfesti a humiliatusok belső életét. Kezdetben, a XIII. század első felében szoros egységet alkot az egész rend; feje egy laikus *Guido di Porta Orientale*. A század közepétől kezdve azonban az ünnepélyes fogadalmat tett szerzetesekből és apáczákból álló első és a közös életet folytató laikus testvéreket magában foglaló második rend mindjobban eltávolodik a világban és családjaiak körében megmaradó terciariusoktól. Ekkor az utóbbiak külön szervezkednek és csakhamar túlszárnyalják a két első rendet. De a vallási ideálok és a gazdasági viszonyok változásával rohamos hanyatlásnak indulnak és már a XIV. század közepén eltűnnek a történelemből, míg az első és második rend fentartja magát 1571-ig. (131—141.)

Könyve második részében a humiliatusoknak a gypajzszövéshöz való viszonyát vizsgálja a szerző. Módszere ugyanaz, mint az elsőben. Először eloszlatja a tisztán látást akadályozó téves

hiedelmeket; megczáfolja azt az általánosan elfogadott föltevést, mintha az olasz gyapjúipar a humiliatusok által közvetített német hatás alatt született volna meg. Ennek épen az ellenkezője áll: nem a humiliatusok teremtették meg a gyapjúipart, hanem ennek fölvirágzása adott létet a humiliatus-rendnek. A keresztes hadjáratokat nyomon követő ipari föllendülés és a növekvő gazdagság fejlődésnek indítja a kereskedelmet is. A mindig nagyobb tőkével rendelkező lombard kereskedők kezdik nagyban hozatni és feldolgoztatni a finomabb flandriai és angol, majd a kevésbé finom minőségű itáliai gyapjút. A nagyipar fejlődésével egyenes arányban növekedik a munkások (*laboratores*, *artigiani*) száma. A vidéki lakosok tömegesen özönlenek az ipari góczpontokba és szegődnek a gyárosok szolgálatába. Helyzetük alárendeltsége és a kor általános társulási szelleme fogékonnyá teszi őket minden socialis mozgalom iránt. Innét magyarázható, hogy mikor a XII. század derekán innét a humiliatus eszmék jelentkezni és hódítani kezdenek, a gyapjúszővők készséggel csatlakoznak az erősen vallásos színezetű mozgalomhoz. Ettől fogva szoros kapcsolatban is maradnak vele mindvégig. Ennek a benső viszonynak következménye, hogy a humiliatusoknak az ipari fejlődésben még nagyobb jelentőségük van, mint az egyháztörténetben. Zanoni sok eredeti, először napvilágra hozott adataira támaszkodva méltatja ezt az érdekes jelenséget. (145—199.)

A mint a második rész a középkor gazdasági, úgy a harmadik városi életébe enged mély bepillantást. A humiliatusoknak a városokban elfoglalt helyzetét ismerteti. A financialis szempontból túlterhelt városok eleinte különféle czímeken meg akarják adóztatni a rend tagjait; majd a mikor a pápák erélyes tiltakozása ezt lehetetlenné teszi, más módot keresnek, hogy a közügyekben való részvételüket biztosítsák. Bevonják őket a politikai és közigazgatási szervezetbe. Főleg olyan állásokra alkalmazzák őket, melyek különös megbízhatóságot és lelkiismeretes pontosságot tételeznek föl. Így rendszeren közülök kerülnek ki: a városgazda (*massaio del comune*), a száműzöttek vagyonának gondnoka (*massarius bandezatorum*), a becsüsök, a vámszedők (*gabelatores*) és még egész sereg kisebb-nagyobb fontosságú hivatal ellátója. Sőt utóbb annyira megszapornak a köz érdekében végzendő teendőik, hogy miattok alig marad idejük a saját hivatásuk teljesítésére. Érthető tehát, ha mindenáron szabadulni akarnak teherré vált hivatalaiktól, a mi a pápák hat-

hatós támogatásával jó részben sikerül is nekik. A XIII. század második felében a legtöbb város közigazgatásában világiak válták fel őket. (203—243.)

A végén terjedelmes függelék egészíti ki az értékes munkát, mely 1. ismerteti a milanoi Ambrosianában és a brerai könyvtárban őrzött humiliatus kéziratokat, 2. egész terjedelmében közli *Jacobus Vitriacensis* és *Umbertus de Romanis* műveinek a tárgyra vonatkozó helyeit, végül 3. adja a legfontosabb oklevelek gyűjteményét, *Joannes Braidensis* (Giovanni di Brera) és *Marcus Bossius* (Marco Bossi) krónikáját s az Omnis boni principium kezdetű szabályzatot. Csak sajnálni lehet, hogy a szerző nem tette még teljesebbé a nagybecsű függeléket a terciariusok számára kiadott Incumbit nobis kezdetű regula közlésével.

E rövid tartalmi áttekintésből is látható, hogy Zanoni műve minden tekintetben komoly, magasabb igényeket is kielégítő monographia. Nem egyszerűen Tiraboschi úttörő, de másfél század óta egyes részleteiben már elavult könyvének adatait variálja, mint elődei, hanem a modern történetírás minden fegyverével felszerelve, széleskörű, az olaszon kívül a francia és német történetirodalom gazdag anyagát is felölelő eruditioval fog feladata megoldásához. Eredményei igazán jelentékenyek; a felvetett kérdések között alig van egy is, melynél nem módosítja, helyesbíti a hagyományos felfogást. Hogy a tárggyal kapcsolatos vitás pontokat mind tisztáznia, minden homályt eloszlatnia nem sikerült, nem rajta, hanem forrásain mult. E tekintetben még sok a tenni, kutatni való. Zanoni biztos alapot teremtett, a jövő kutatásokon mulik, hogy a megvetett alapon tovább építsenek.

2. *Pierron* könyve jóval többet ölel fel, mint Zanonié, mert a címben írt *«katholikus szegényeken»* (*Pauperes Catholici*) kívül a waldensismus másik két katholikus hajtásával: a *humiliatusok* és az ú. n. *Lombardi reconciliati* rendjével is foglalkozik. A szerzőnek, mint előszavában írja, az a legfőbb célja, hogy az eddigi kutatásoknál nyomatékosabban hangsúlyozza és részletekbe menőleg igazolja a kolduló rendek történeti összefüggését az említett alakulásokkal. Azért a külső történet mellett mindenütt különös súlyt helyez a benső viszonyok, főleg a szervezet ismertetésére. Ez könyve legnagyobb érdeme, de ez egyúttal hibáinak forrása is.

A bevezetés rövidre szabott foglalatát adja a waldensis mozgalom történetének. Megvilágítja keletkezésének és gyors elter-

jedésének okait, kiemeli a francia és északitáliai waldensiseket elválasztó dogmatikus és gyakorlati ellentéteket, melyek már az alapító életében megosztották az eredetileg egységes felekezetet és jelentékenyen megkönnyítették a mérsékeltbb elemek visszavezetését az egyházba: végül pár szóval bemutatja a tárgyat illető sovány forrásanyagot. (1—12.) A tulajdonképeni tárgyalás első fejezete a humiliatusoknak van szentelve. Mivel azonban Pierron még teljesen a régi, a Tiraboschi által képviselt állásponton van és megelégszik De Stefano említett, ugyancsak a hagyományos felfogást valló értekezése eredményeinek közlésével, könyvének ez a része Zanoni kutatásai után teljesen elavultnak tekinthető. A humiliatus rend forrása a katharizmus volt, a waldensizmus csak később hatott egyes ágainak fejlődésére (13—22). Jóval értékesebb a második fejezettel kezdődő rész, mely részletesen ismerteti a «katholikus szegények» (*Pauperes Catholici*) rövid, alig néhány évre terjedő, viszontagságokban mégis gazdag múltját és szervezetét. A rend a francia waldensisek, más néven «lyoni szegények» (*Pauperes de Lugduno*) szektájából alakul ki. A szekta egyik vezető embere, *Durandus de Huesca* (Osca), maga is spanyol ember, 1207. a délfraanciaországi Pamiers városkában találkozik a spanyol szt. Domonkossal, ki épen akkoriban a waldensisek megtérítésén fáradozik. A találkozásnak hitvita és ennek Durandus megtérése lesz a következménye. A megtért eretnekvezér követőivel egyenesen Rómába indul, hogy a pápának felajánlja szolgálatait korábbi hitsorsosai visszatérítésére. III. Incze annál nagyobb örömmel fogadja ajánlközását, mivel már régóta hiába keresett alkalmas eszközt a mind veszedelmesebbé váló waldensizmus és katharizmus leküzdésére. Nemesak a kért prédikálási engedélyt adja meg tehát Durandusnak és társainak, hanem 1208. szabályzatukat is megerősíti és ellátja őket Aragonia. Délfraanciaország és Milanó püspökeihez szóló ajánlólevelekkel. De az új térítőket ennek dacára mindenütt kétkedéssel fogadják, nem bíznak igazhitőségükben. Hiába emel mellettök szót újra meg újra III. Incze, hiába fenyegeti az őket zaklató püspököket, a *Pauperes Catholici* rendjét életerőssé tennie nem sikerül. A megalakulás után alig négy évvel, már 1212. következik a rohamos hanyatlás, majd a teljes pusztulás. Az aragoniai katolikus szegények 1237-ben egyesülnek a dominikánusokkal, a lombardiaiak pedig 1256-ben az ágostonrendű remetékkel, csak a languedociak tartják még magokat egyideig, de

IV. Incze pápa 1247-ben tőlük is megvonja a prédikálás jogát. (22—51.) A balsiker okait egyfelől a magasabb klerus bizalmatlanságában, féltékenységében, sőt sok esetben határozott rosszindulatában, másfelől a katolikus szegények engedetlenségében és egyes eretnek szokásokhoz való ragaszkodásában kell keresnünk. (99—117.)

A renchez fűzött várakozások tehát meddők maradnak. Pedig III. Incze mindent elkövet, hogy eredményessé tegye működését. Olyan szervezetet ad neki, mely nagy mértékben megkönnyíti az eretnekek felvételét. Tulajdonképen alig tesz mást, mint hogy korábbi életmódjukból, szabályzatukból eltávolítja az egyházi felfogással ellenkező hagyományokat. Az 1208-iki regula és a waldensisek szervezetének összevetése mutatja, milyen apró részletekre kiterjed a kettő hasonlatossága. A waldensisek feje a *maioralis*, elüljárói a *maiores*, a katolikus szegények közvetlen főnöke a *pápa*, elüljárói a *priores*. A waldensisek két nagy csoportra oszlanak: a *tökéletesek* (*perfecti*) és a *hívők* (*credentes*) csoportjára; amazt alkotják a püspökök (*episcopi*), áldozópapok (*presbyteri*) és diákonusok (*diaconi*), emezt a világban élő hívek. A katolikus szegényeknél teljesen azonos fogalmak: *fratres* és *amici*, *doctiores*, *honestiores* és *idonei*. Ezt a nagyfokú külső hasonlóságot a rend közvetlen hivatása, a waldensisek visszatérítése magyarázza meg. (51—68.) De a főczél mellett még más rendeltetése is van a rendnek: az egyház legveszedelmesebb ellensége, a katarizmus elleni küzdelem. Maga a pápa a mellékcélzt előbbre valónak tartja a főczélnál. Kitűnik ez abból, hogy a katolikus szegényektől megkövetelt hitvallásnak csaknem minden pontja az albigenzisek tanai ellen irányul, nem mintha a katolikus szegények valaha vallották volna azokat, hanem hogy ismerjék és adandó alkalommal meg tudják őket czáfolni. (68—98.)

A katolikus szegényekkel egyidejűleg a waldensizmus egy másik katolikus ágával, az egyházzal kibékült lombardok, az ú. n. Lombardi reconciliati rendjével is kísérletez III. Incze. 1210-ben ugyanis az északitáliai waldensisek (*Pauperes Lombardi*) több főembere *Bernardus Primus* vezetése alatt azzal a kéréssel fordul hozzá, hogy vegye őket vissza az egyházba és erősítse meg szervezetüket. III. Incze készségesen teljesíti mind a két kérést: visszafogadja őket az egyházba és céljuknak, életmódjuknak legjobban megfelelő szabályzatot ad nekik. Két év múlva 1212-ben új szabályzatot dolgoztat ki számukra, mely sok

tekintetben a katolikus szegényekére emlékeztet. De hiába való minden erőfeszítés. Az új rendet ép oly kevésbé sikerül életképessé tenni, mint a katolikus szegényekét. Már 1212 után jóformán teljesen nyoma vesz; talán beolvad a ferencz-rendbe. (117—133.)

A pauperes catholici és a Lombardi reconciliati szereplése tehát csak muló epizódja az egyháztörténelemnek. Mindössze néhány évre terjed életök. De az eszmék, a melyeket szolgálnak, túléljük őket. Az önként vállalt tökéletes szegénység, a rendszeresen folytatott theologiai tanulmányok és a vándorapostolkodás örökségképen átszállanak a nyomukba lépő dominikánusokra és francziskánusokra. Szt. Domonkos és rendje ugyanazokat az ideálokat követi, mint Durandus és katolikus szegényei, a mint Szt. Ferencz is egyenes örököse a Bernardus Primus és a Lombardi reconciliati elé tűzött hivatásnak. Ez a végső következtetése Pierron fejtegetéseinek. (133—166.) A végén a legfontosabb okmányokat tartalmazó függelék egészíti ki könyvét. (167—182.)

Pierron eredményeit nagyjában magunkévá tehetjük, de az utolsó, a kolduló rendek és a pauperes catholici, illetve a Lombardi reconciliati állítólagos összefüggését vitató fejezet ellen súlyos kifogások emelhetők. Már tisztán módszertani szempontból is hibáztatnunk kell a szerző túlságosan sematizáló eljárását: a hasonlóságok keresése közben nem veszi észre, nem emeli ki a lényegbe vágó eltéréseket. Minden megkülönböztetés nélkül tárgyal ama kérész életű és hatású mozgalmakról és a világtörténelmi jelentőségű kolduló rendekről, mintha egyenlő értékűek volnának. Ennek a módszertani hibának következménye, hogy a szentszék irányító befolyását, mely a pauperes catholici és a Lombardi reconciliati esetében tagadhatatlan, a kolduló rendek keletkezésénél és fejlődésénél is annyira előtérbe állítja, hogy mellette úgyszólván minden jelentősége megszűnik az alapítók kezdeményező egyéni elhatározásainak. Pedig a kétségtelen hitelű adatok az ellenkezőt bizonyítják. Még nagyobb baj, hogy a szerzőnek hamis felfogása van a kolduló rendek, közelebbről a ferenczrend keletkezéséről. A Müllerre¹ és Sabatiera visszamenő, szabatosabban Mandonnet² által formulázott elmélet hive, mely azt

¹ Müller K.: Die Anfänge des Minoritenordens und der Busbruderschaften. Freiburg, 1885. 32. sk. II.

² Mandonnet P. O. P. Les origines de l'ordo de pœnitentia. Compte rendu du 4-ième congrès scientifique international de Catho-

tanítja, hogy Szt. Ferencznek eredetileg nem volt szándéka szerzetrendet alapítani, ő az egész világ számára hirdette az evangelium követését és a köréje csoportosuló kör csak később és csak a szentszék közvetlen beavatkozására alakult át hagyományos értelemben vett szerzetté. Csakhogy Mandonnet elméletének bármily tetszetősen hangzik és bármennyire beleillik szerzőnk rendszerébe, a forrásokban nagyon kevés tárgyi alapja van; azért az újabb kutatók körében, főleg a mióta Goetz¹ feltárta gyöngéit, teljesen hitelét veszlette. A hibás kiindulás következménye a francziskánus szegénység hamis megvilágításba állítása. A ki csak egy kevéssé tanulmányozta Szt. Ferencz életét és egyéniségét, bizonyára nem fogja elhinni, hogy a szentszék szigorúbban értelmezte az apostoli szegénységet, mint ő. Pierron teljesen félreérti a dolgot, mikor abból, hogy az 1223-iki regula korlátozza a kézimunkát, a szegénység felfogásának szigorítását olvassa ki. A valóságban a fejlődés fordított irányban halad és Szt. Ferencz ellensége minden enyhébb értelmezésre irányuló törekvésnek.² A szerző félremagyarázza a francziskánus prédikáció természetét, mikor az 1223-iki regulában is kizárólag erkölcsi intelmekre korlátozottnak mondja. Felder,³ a kit idéz, az ellenkezőjét bizonyítja. A ferenczrend szervezetének és hármastagozatának azonosítása a Lombardi reconciliati szervezetével szintén erőszakolt, mert egyszerű pietistische Laienbewegung-ot lát mindkettőben, tehát kizárja a szerzetalapítás szándékát. Szt. Ferencz hatásának tagadása Szt. Domonkosra és általa a domonkosrend fejlődésére

liques. 1897. V. sect. Sciences historiques. Fribourg (Suisse), 1898. 183—215. II. V. ö. még *Tocco F.*: I primordii francescani. Studii Francescani. Napoli, 1909. 164—190. II.

¹ *Goetz W.*: Die ursprünglichen Ideale des hl. Franz v. Assisi. Hist. Vierteljahrschrift VI. évf. (1903) 19—50. II.

² *Nantes, René de*: Histoire des Spirituels dans l'ordre de s. François. Couvin-Paris, 1909. (Az első fejezetek.) *Balthasar K.*: Geschichte des Armutstreites im Franciskanerorden bis zum Konzil Vienne. [Vorreformationsgeschichtl. Forschungen. VI.] Münster i W. 1911. (Első fejezet.)

³ *Felder H.*: Geschichte der wissenschaftlichen Studien im Franziskanerorden. Freiburg i. Br. 1904. 33 sk. II. V. ö. azonban *Seppelt F.*: Wissenschaft und Franciskanerorden, ihr Verhältnis im ersten Jahrzehnt des letzteren [Sdralek: Kirchengeschichtl. Abhandlungen. IV. B.] Breslau, 1906. 159. sk. II.

a szegénység felfogása tekintetében nem meggyőző. A történetírók többsége elfogadja a hatást¹ és szerzőnknek nem igen sikerül érveiket meggyöngíteni.

Ezek a főbb, inkább elvi, mint tárgyi kifogások, melyeket Pierron műve ellen felhozhatunk. Hozzátehetjük még, hogy irodalmi tájékozottsága egyik-másik kérdésben feltűnően szűkkörű; több fontos munka és cikk elkerülte figyelmét. De nem tekintve e hibákat, a könyv határozott nyeresége a középkorral foglalkozó történetirodalomnak. Főcélját, a kolduló rendek keletkezésének megmagyarázását az egyházzal kibékült waldensisek mozgalmából ugyan nem éri el, de a XII. és XIII. század forduló pontját hullámszába hozó vallási törekvéseknek olyan részletes és sokoldalú rajzát adja, hogy ebben a tekintetben méltán állítható Zanoni jeles könyve mellé.

Szeged.

BALANYI GYÖRGY.

The Cambridge Modern History. Planned by the late Lord Acton, regius professor of modern History, edited by A. W. Ward, G. W. Prothero, Stanley Leathes.

I—XIV. kötet. Cambridge 1904—1912.

A XIX. század történetírása kész példáját adja a közmondásnak, hogy a háború és a műzsák, még a multra irányuló megfigyelések nemtöje is, kölesönös ellenségek.

A levéltárak ugyan már a század közepe óta oly tömegét dobták, a féltve őrzött forrásoknak a kutatók elé, hogy a közlés természete csak egyes területek, családok és időpontok megvilágítását engedte meg, sok ágát és sok irányát fejlesztvén ki a történetírásnak és sorban megtöltvén az emberi fejlődés nagy térképének fehér foltjait értékes adatokkal; de az új mezőt áttekintő, az új adatokat az egyetemes egészbe illesztő synthesis csak a középeurópai háborúk lezajlása után indulhatott meg. *Ranke* csak 1876-ban kezdte meg egységes világtörténetét és 1886 május 23-dikán, a XV. század utolsó éveinek papírra vetésével fejezte be.

Munkája megszakadása vitássá tette, hogy a felgyűlt anyag értékesítésére a magános kéz és egy nagyobb egészlet felölelni

¹ L. *Fischer H.*: Der hl. Franziskus von Assisi während der Jahre 1219—1221. Freiburg (Schweiz), 1907. 104. sk. II.

tudó többség közt melyik alkalmasabb, a mint mechanikus szempontok *Ranke* után valóban csak *Lindner* hallei professornak engedték meg, hogy egyéni jelleget adjon a történelem egészének «Weltgeschichte seit der Völkerwanderung» című munkájában. A közvélemény a többség mellett foglalt állást, gyors egymásutánban eredményezvén *Oncken*, *Lavisse* és *Rimbaud*, *White* és a *Times*, *Helmolt* és a *cambridgei egyetem* hatalmas vállalatait, együtt 130 nehéz kötetben adván elő az emberiség történetét.

Közelebbi vizsgálat meggyőz bennünket, hogy a többség elve másként érvényesült *Onckennél*, ki gyűjteményében terjedelmes, de kevés monographiát egyesített; *Helmoltnál*, ki földrészek, *White* és a *Times* vállalatainál, melyek államterületek szerint dolgozták fel az anyagot, *Lavissonál* és *Rimbaudnál*, kik a területeket kisebbre szabott korszakok, ezeket viszont a hegemónikus államok között osztották meg.

A *Cambridge Modern History* újabb irányban tökéletesítette *Acton lord*, a modern történelem regius professora, kitől a cambridgei egyetemi nyomda vezetősége székfoglalója után, 1896 februárban kért tanácsot egy világtörténelem megteremtése iránt. *Acton lord* októberi tervezete az utolsó 400 évet 30 lapos fejezetekre osztotta, melyek mindegyikét az ismert legjobb szakember volt készítendő, idézetek, jegyzetek és a szedő nevének elhagyásával meg nem szakadó egészsze alkotván az összes fejezeteket. A 30 lapos megszorítás lehetlenné tette az új anyag közzétételét, de *Acton lord* indokolása szerint végleges történettel a mai nemzedék nem is bírhat; egyedül a conventionális történelmet rendezheti el, mert a feltárt anyag segítségével minden probléma megoldásra érett és a legalkalmasabb emberek megválasztásával az elérhető célhoz kétségtelenül eljuthatunk.

Az egyetemi nyomda ezen terv alapján bízta meg *Acton lordot* a munka előkészítésével, de ő betegsége miatt csakhamar visszavonult és a nagy mű csak halála után két évvel, 1904-ben indult meg a nélkül, hogy benne *Acton lord* egyetlen cikkét feltalálhatnók. Helyette már 1901-ben *Ward Adolf Vilmos*, a *Peterhouse* mestere, *Prothero* és *Leathes* professorok vették át és vitték a befejezésig a szerkesztés gondjait az *Acton-léle* tervet megszabása szerint.

E megszabás egy magasabb egység szempontját valóban nem tévesztette szem elől és a 285 értekezést sikerült a szer-

kesztőknek néhány eset kivételével összefüggő egészbe illesztették. Ilyen eset pl. egy amerikai kötet beillesztése a XVIII. század (1715—89) és a francia forradalom történetét (1789—99) tárgyaló kötetek közé, mely az amerikai függetlenségi harcz elmondása után az Egyesült-Államok történetét tovább vezeti 1902-ig, holott a délamerikai, kapcsolatos események elmondása csak az utolsó kötetekben foglal helyet.

Az egyes államoknak a vezetés szempontjából eszközölt kiválasztása viszont már a legjobb erők bevonása mellett is nehezebb feladatnak bizonyult. Acton lord ugyanis az államokat ethikai válogatás szerint helyezte az előtérbe, a távolabbi perspektívába, vagy a háttér sötétjébe, mi az egység nagy gondolatát az osztályozás útvesztőjébe vitte. Így történhetett, hogy a keleti kérdés áttekintése 1579 és 1657, 1699 és 1812 között csak alkalomszerűen nyert rövid ismertetést; hogy Erdély, melyet már Acton lord első jelentése rangban Portugália és Izland közé helyezett, külön fejezethez nem jutott, e sorban osztozván vele Magyarország is, mely egy fejezetben részesült, míg Hollandia és Írország történetéről 10 fejezet 300 lapon világosítja fel az érdeklődőt.

Az Acton-féle tervezet szerint «A renaissance és a felfedezések kora, a reformatio és a vallásháborúk, a török hadjáratok és a nyugati gyarmatosítás, az európai abszolutizmus, a hollandi, angol amerikai és francia forradalmak és eredményeik, a világ alkotmányos, demokratikus, nemzeti, társadalmi, liberális és föderatív mozgalma — ez az epos lényege, melyet előadunk».

A nagy mű tehát a renaissance történetével indul meg, első két fejezetül a nagy felfedezések és a korabeli új világ történetét adván *Payne* feldolgozásában, kinek Amerika történetéről írt nagy munkája standard worknak ígérkezik. Kétségtelenül jobb volna feladnunk azonban a fontosságot, melylyel kézikönyveink az újkor első éveit Amerika felfedezéséhez kötik és a fejedelmi abszolutizmus kialakulásában keresnünk a korhatárt a közép- és újkor között. Akkor e két fejezet sem állna itt elszigetelve a többitől; várván, a míg a IV. kötet 25-dik fejezeteként meg nem jelenik a spanyol és portugál gyarmatok átsiklása Hollandia és Anglia birtokába. A következő fejezet így hirtelen teszi át az egyetemes fejlődés súlypontját Itália területére, hól az első modern souverainitások bemutatása alapozza meg az újkor ismeretét. Köröttük küllőszerűen, úgy mint a valóságban

helyezkednek el a német, spanyol, francia, angol, török és magyar nemzetállamok, az utolsó néhai *Reich Emil* ismertetésében.

A II. kötet a XVI. század történetét a Habsburgok és Valoisk küzdelmének egységes tárgyalásával vezeti be, *Leathes* tollával először állítván elének a magok egészében a korabeli Európa közpolitikai fejleményeit. Még jobban érvényesült a reformatio megrajzolása országok szerint, bár a magyar és hollandi vonatkozásokat nem sikerült megtalálnunk. Az osztrák-spanyol és francia-svéd szövetség körül kialakult küzdelem a III. és IV. kötetben talált helyet és a mű négy kötetes első része az 1645—60 szerződésekkel nyer befejezést.

Az V. kötettel szélesebb lesz a mező, melyben a mű keretei mozognak és erősebb az egyes fejezeteknek az uralkodó eszméhez simulása. A kötet XIV. Lajos kormányával és külső politikájának 1697-ig vitt történetével nyitja meg a francia hegenomia küzdelmeit. A kissé vázlatos fejezettel szemben harmadfélszáz lap áll előttünk, hogy az angol történetnek a restauratiótól a dicsőséges forradalomig terjedő negyedszázadát megismerjük. Talán leggondosabb része az itt közölt anyagnak *Temperley* professor értekezése az orániai korszak alkotmánypolitikai eredményeiről és később az Anna-korabeli pártok küzdelmeiről. Kiemeljük még a spanyol örökösödési háború két fejezetét is, mert a befejező szerződések ismertetése jó kalauz a bonyodalmas kérdés áttekintésében.

A VI. kötet javát ismét angol fejezetek foglalják el, köztük *Ward* szerkesztőé, a hannoveri örökösödés legjobb ismerőjéé, I. György trónralépésének előzményeiről, *Chancer* professoré, a hannoveri külpolitika legjobb ismerőjéé I. György diplomatiájáról és *Temperley* professoré a walpolei kormányzatról. A század nagy kérdését, a Pragmatica Sanctio elismerését azonban hat fejezet anyagából kellene összeállítanunk, míg *Hubert* liègei professor tanulmánya II. Józsefről a magyar vonatkozásokról alig tájékoztat.

A VII. kötet az Egyesült-Államokkal foglalkozik, a VIII. kötet a francia forradalommal és a IX. Napoleonnal. E két utóbbi kötet három írónak biztosít nagyobb érvényesülést, és pedig *Macdonald* oxfordi és *Montagne* londoni professoroknak a párisi események, *Rose* cambridgei professornak, Napoleon kitűnő életírójának a francia háborúk elmondásában. Méltán sorakozik *Rose* fejezeteihez *Browningé* Pitt külső politikájáról,

Gooché a forradalom európai vonatkozásairól, *Oman* oxfordi professzoré a tőle nagy munkában is megírt ibériai hadjáratról, végül *Wardé* a bécsi congressusról.

A X., XI. és XII. kötetek a legújabb kor történetét VII. Edward haláláig vezetik (1815—1910), nemcsak ennyiben képezvén összefüggő egészet, hanem azért is, mert az actoni megszorítást feladván a munkát egyes államok történetére helyezik át, 78 fejezet közül pedig 22-öt idegen munkaerő végzett. Így Angliával 9 fejezet foglalkozik *Temperley*, *Gooch*, *Clapham*, *Walpole* és *Leathes* tollából, Franciaországgal szintén 9, *Bourgeois* és *Thomas* párisi egyetemi tanároktól, Németországgal 8, *Friedjung* bécsi, *Meinecke* freiburgi, *Oncken* heidelbergi és *Roloff* berlini tanároktól, Itáliával 7, *Masi* firenzei és *Segre* római tanároktól, Oroszországgal 6, *Askenazy* leMBERGI tanártól, az ibériai államokkal 3. *Altamira* oviedai tanártól, Belgiummal és Hollandiával szintén 3, a skandináv és balkáni alakulásokkal 2—2, Schweizzal 1, *Oechsli* zürichi tanártól és Ausztriával Magyarországgal szintén 1, *Eisenmann* dijoni professortól.

Az «Ausztria, Poroszország és a Német Szövetség» című fejezet harmadik részében jutott hely *Yolland* professor értekezésének is a magyar irodalom nemzeti szelleméről 1686—1900. mely kétségtelenül nagy szolgálatot fog tenni Magyarországhelyes megismerésében.

Az Európán kívüli fejleményekkel foglalkoznak a britt gyarmatokról írt fejezetek; Egyiptomról és Indiáról 2—2, Dél-afrikáról és Ausztráliáról 1, Keletázsiról és Délamerikáról 2—2.

Teljesség kedvéért megemlíjtjük, hogy a politikai tárgyalást kiegészíti 9 fejezet az egyházakról. 6 a gazdasági viszonyokról. 3 a jogi, 2—2 a bölcséleti, politikai és természettudományok fejlődéséről, 1 az általános, 4—4 az angol és francia és 1—1 kilencz nemzet irodalmáról, a földrajzi, történelmi, társadalmi tudományok és a hadászat fejlődéséről.

A legnagyobb csodálattal és elismeréssel szólunk az 1360 lapnyi bibliographiáról, mely a források százezzeivel ismerteti meg a kutatót, a XIII. kötet 151 táblázatáról, melyek az uralkodóházak családfáit, az államfők és a fontosabb kormányok, parlamentek és szerződések sorozatait tartalmazzák, az ötödfélszázlapnyi indexről és végül a XVI. kötet 141 térképéről.

Mindent összevéve tehát a Cambridge Modern History egy nagy lépéssel vitte tovább a köztörténet művelését, mert a rész-

letekre való kiterjeszkedése és a részeknek egy nagy egészbe olvasztása kétségtelenül a lehetőség határáig érvényesült; a függelékek és mellékletek præcedense viszont minden további kísérletre kötelezővé vált, mert nélkülök állandó becsü munkát adni többé nem lehet. Vajha lehetővé lenne oly kísérlet is, mely az actoni tervezet megszorítása nélkül minden népnek alkalmat adna, hogy történelmét a nagy egészbe illeszthetné. A nagy synthesisek korában talán itt sem kell sokáig vágyakoznunk az egyetemes cooperatio után.

Nagyvárad.

HORVÁTH JENŐ.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Otto Braun «*Herders Ideen zur Kulturphilosophie auf dem Höhepunkt seines Schaffens*» cz. cikke (Historische Zeitschrift. 1913, 14. Bd, 292.) folytatása a Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 144. kötetében megjelent tanulmányának, mely Herder gondolatainak fejlődését egészen történetphilosophiai főműve, az «*Ideen zu einer Philosophie der Geschichte der Menschheit*» megjelenéséig tárgyalta. Utóbbinak alap gondolatait, módszerét, elméleti és történeti részét, ellenmondásait, H. történetphilosophiájának idealistikus és naturalistikus elemeit, kortársakhoz (Goethe, Kant) és szellemi elődökhöz való viszonyát stb. jellemzi az idézett értekezés rendszeres összeállításban és tárgyilagos értékelésre való törekvéssel. Kiterjeszkedik H. néhány későbbi, kisebb művére is, melyek a tárgyi aggodalmak miatt befejezetlenül maradt főmunka gondolatait továbbszövik vagy ismételik. Szerző az új Suphan-kiadásban közölt kézirati anyagot, javításokat, törléseket stb. is fölhasználta.

MADZSAR IMRE.

Truth in History. By W. A. Dunning. (*The American Historical Review*, January, 1914. Pp. 217—229.) Az *American Historical Association* elnöke, Dunning tanár, ezen elnöki megnyitó beszédében azokkal a változásokkal foglalkozik, a melyeket a XIX. század «magasabb kritikája» a régebbi történetírás iránt álláspontunkban előidézett. Szelid iróniával szól azon heves versengésről, a mely «a történelem gazdasági, sociologiai, metallurgiai, pathologiai, meteorologiai, csillagászati, földtani, sőt talán mértani értelmzői» között kifejlődött. Figyelmezteti különösen az ifjabb nemzedéket, hogy «a társadalmi élet jelenségei, a mennyiben azok egyáltalában az emberi akarat folyamányai, eredetükben és sorrendjükben attól függenek, hogy miképp látják a viszonyokat az egykorúak, nem pedig attól, hogy miképp álla-

píttják meg a viszonyokat a maguk valóságában évszázadok múltán a történetírók». Végül abban foglalja össze értekezése eredményét, hogy a történelem tanulmányozásának legégetőbb szükségése jelenleg az alázatosság. Ha a kutató mintegy megigézve és büszkeségtől eltelve bámulja a régi fölfogásoknak korunkban történt fölforgatását, nem lesz képes a mult valóságait tudományosan megállapítani.

Washington.

PIVÁNY JENŐ.

Könyvek. *Kentenich* Gottfried: Geschichte der Stadt Trier von ihrer Gründung bis zur Gegenwart. Trier, 1915, IX, 1035 l. — *Catlin* G.: North American Indians. Philadelphia, 1915. 2. köt. 312, 316 l. — *Silvestrelli* G.: Città, castelli e terre della regione romana. Vol. I o. Città di Castello, 1915, XI, 451 l. — *Vogel* Walter: Geschichte der deutschen Seeschifffahrt. I. köt. Berlin, 1915, XVII, 560 l.

G. P.

Okor.

Mindenekelőtt felhívom a figyelmet *Percy Gardner*nek egy értekezésére (*The earliest coins of Greece proper*. Proceedings of the British Academy. 1911—1912. évf. 161—201 l.), a mely világosan mutatja, hogy mekkora hasznát veheti a görög történetírás a numismatikának. Az illustris szerző benne folytatásként egy régibb értekezéséhez (*The gold coinage of Asia before Alexander the Great*. U. o. 1907/8. évf. 107—138 l.) a megszokott szellemességgel és eredetiséggel összefoglalólag tárgyalja a tulajdonképeni Hellasban forgalomba került pénznemeknek keletkezését és fejlődését a perzsa háborúk koráig és ennek kapcsán új világot vet a görög történetnek és művelődéstörténetnek egyes mozzanataira. A görög mérték- és súlyrendszer alapját Pheidon vetette meg, a ki a K. e. VIII. század közepe táján uralkodott. A drachma súlyát 6·22 grammban állapította meg. Pénzt azonban nem veretett. Ezt a tulajdonképeni Hellasban először az aiginaiak tették, még pedig a pheidoni súlyrendszer szerint. A legrégebb ércpénz Európában az aigina ezüstdidrachmon 12·44 gramm súlyban. Míg a K. e. VII-ik században, nem sokára az aiginaiak után a legnevezetesebb euboiái államok, elsősorban Chalkis és Eretria, is kezdtek pénzveréssel foglalkozni. Csakhogy az euboiáiak, ellentétben az aigi-

naiakkal, nem a pheidoni súlyrendszert vették alapul, hanem az akkortájt a kisázsiai görögök között is elterjedt babyloni súlyrendszert, noha az ebben a súlyrendszerben vert kisázsiai ércpénz aranyból avagy elektronból készült. A legrégebb euboiai érmek ezüst staterek 8·42 gr. súlyban, a melyeket ők a pheidoni rendszer alapján didrachmonoknak tekintettek. A korinthesiak először a tyrannis korában, mikor kereskedelmük hatalmasan fellendült, vertek pénzt, még pedig ezüst statereket ugyanolyan súlyban, mint az euboiaiak, csak hogy őket nem két, hanem az ázsiai rendszer alapján három részre osztván, három drachma értékűeknek tekintették. Ezáltal elérték, hogy pénzük egyszerű értékviszonyban volt úgy az euboiaival, mint az aiginaival, a mennyiben t. i. három korinthesi drachma ugyanolyan nehéz volt, mint két euboiai és kilencz korinthesi drachma ugyanolyan nehéz, mint négy aiginai. Ezt a rendszert fogadták el a korinthesi befolyás alatt álló államok Alsó-Itáliában, Siciliában és a Chalkidike félszigeten, de nem Korkyrában, úgy hogy e rendszer elterjedése alapján megállapítható a korinthesi befolyás kiterjedése. Athénben Solon előtt az aiginai pénz volt forgalomban. Mikor azonban az athéniek Solon korában maguk is pénzt verni kezdtek, nem az aiginai, hanem az euboiai rendszert vették alapul. A legrégebb athéni érmek egyoldalas veretű ezüst didrachmonok 8·42 gr. súlyban; a czímerkép vagy bagoly, vagy amphora. Száz drachmának súlya, tehát értéke is azonos volt hetven aiginai drachmáival. Az euboiai rendszert Solon azért választotta mintául, hogy az adósokon segítsen. Ezért törvényben kimondatta, hogy mindenki aunyi ilyen ujjonnan vert drachmával tartozik mint a hány aiginai drachmával régebben tartozott. Ez a híres *χρεῶν ἀποκοπή*. Hogy Solonnak czélja az euboiai pénz utánzásával csakugyan a szegény eladósodott embereknek megsegítése volt, ennek bizonyítéka az a körülmény, hogy más tekintetben meghagyta a pheidoni mértékeket és a súlyokat, sőt azokat 5%-kal emelte, a mi természetesen szintén hasznára vált a szegény fogyasztó közönségnek. A Peisistratos-korabeli ércpénz már valamivel nehezebb. Száz ilyen attikai drachma súlya többé nem hetven, hanem hetvenhárom aiginai drachma súlyával egyenlő. Plutarchos tehát téved, midőn azt mondja, hogy már Solon rendszerében volt azonos száz drachma értéke hetvenhárom aiginaiéval. A Peisistratos-korabeli érmek már kétoldalas veretűek; előlapjukon Athéna-fejjel, hátlapjukon bagolylyal és olajággal. Pei-

sisztratos tehát az attikai ezüstpénznek súlyát és így értékét is emelte. Ehhez neki módot nyújtottak a laurioni és Strymon mel-
léki ezüsthányák. Célja pedig az volt, hogy az attikai pénz a
kereskedelmi forgalomban keresett tárgygyá váljék. Ezt a célját
el is érte, még pedig annyira, hogy más államok, a melyek
Athénnel versenyezni akartak, kénytelenek voltak a saját érc-
pénzüik súlyát is emelni. Ezt tették pl. a korinthosiak. Sőt a ko-
rinthosiak, csakhogy érmeiket az athéniékhöz hasonlókká tegyék,
az egyik oldalra Athéna-fejet préseltek, míg a másikon megma-
radt a szárnyas ló. A pénzsúly emelését az athéniék kereskedelmi
szempontból annyira előnyösnek tekintették, hogy a tyrannus
bukása után is megtartották a felemelt súlyt. Valószínű, hogy
Peisztratos ennél a súlyemelésnél tekintettel volt az egyiptomi
súlyokra, a mennyiben t. i. két Peisztratos-féle drachma annyit
nyom, mint az egyiptomi kite. Lehetséges tehát, hogy Peisztratos
főleg az Egyiptommal való kereskedelmet akarta megkönnyíteni.
Erről tanuskodik az a körülmény, hogy az egyiptomi partokon,
főleg Naukratisban, sok ilyen Peisztratos-korabeli pénzdarab
található. Naukratisból ez a súlyrendszer már előzőleg elterjedt
egyfelől Kyrenebe, másfelől Samosba, sőt esetleg Thasosba is.
A kereskedelem tehát mindezekben a vidékeken fellendült.

*Rudolf von Scala (Die Anfänge geschichtlichen Lebens
in Italien. Historische Zeitschrift. begr. v. Sybel. 108. k. 1—37
l.) az etruszk-kisázsiai és thrák-illyr törzseknek Itáliába özönlé-
séről szól.*

*P. O. Schjött (Studien zur alten Geschichte. IV. Skrifter
utgitt av Videnskapsselskapet i Kristiania. Hist. filos. Klasse.
1912. évf. 2. sz.) Wilamowitznak «Die Kultur der Gegenwart»-
ban megjelent «Staat und Gesellschaft der Griechen»-jét bírálva
kifejti, hogy a Kenyon-féle Athenaion politeia adatai alapján az
athéni alkotmány fejlődéséről hibás képet nyerünk. Athén leg-
régibb alkotmánytörténetének legnevezetesebb mozzanata a nau-
krariak alapítása volt a K. e. VIII. század végén, midőn a pente-
konterek helyett a hadihajóknak alkalmasabb triereket kezdtek
építeni. Akkor Attikát 48 kerületre, naukrariara osztották és e
kerületek előljárói alkották az Areopag buléjét, a mely a 3
archon mellett a hatalom birtokosa Solonig. A népnek, a demos-
nak, akkor még semmi befolyása sem volt a közügyekre.*

*Schulze Vilmos (Der Tod des Kambyses. Sitzungsbericht
d. preuss. Akademie d. Wiss. Berlin, 1912. 685—703. l.) azt vi-*

tatja, hogy a behistüni felirat csak azt állítja Kambysesről, hogy természetes halállal halt meg, azaz nem követett el öngyilkosságot, a mi teljes összhangban van Herodotosnak és Ktesiasnak előadásával.

Aars Keresztély (Europas förste Sociolog : Platon, Aristons søn. Skrifter utgit av Videnskapsselskapet i Kristiania. Histor. filos. Klasse, 1912. évf. 3. sz.) Plato társadalmi rendszéről szól eszmetanával kapcsolatban. Plato is, miként Krisztus, a földi életet csak előkészítésnek tekintette a túlvilág számára, és miként újabb sociologok, a szükségletek mérséklését hirdette.

F. Hiller v. Gaertringen (Die Phylarchosinschrift von Tegea. Mitteilungen d. k. deutsch. arch. Instituts. Athén. 1911. évf. 349–360 l.) az arkadok szövetségének 50 demiurgosát felsoroló híres feliratról kimutatni igyekszik, hogy közvetlenül a mantineai ütközet után 362-ben keletkezett. a mit Nachmanson is elfogad. (Historische griechische Inschriften bis auf Alexander d. grossen. Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen. hrsg. v. H. Lietzmann. 121. füz.)

Saucius Theophil (Zum Ehrendecret von Andros. J. G. XII. 5. 714. Mitteilungen d. k. deutsch. arch. Instituts. Athén. 1911. évf. 1–20 l.) egy Antidotos megkoszoruzásáról szóló androsi felirat kapcsán kifejti, hogy a K. e. IV. század közepe táján élt Antidotos amaz athéni helyőrségnek egyik parancsnoka volt. a mely 337-ig Androst megszállva tartotta. A helyőrség és annak parancsnoka Andros élelmezése körül szereztek érdemeket és ez által nyerték meg az androsiak háláját.

J. Fuchs (Die Schlacht am Trasimenischen See und die Methode der Schlachtfelderforschung. Zeitschrift f. d. österr. Gymnasien. 1911. évf. 97–135. l.) Kromayerrel szemben azt vitatja, hogy az ütközet a Tuoro környékén történt. míg vele szemben *P. Groebe (Das Schlachtfeld am Trasimenischen See.* U. o. 590–600 l.) Kromayer pártját fogja.

Hans Delbrück (Die Schlacht bei Cannae. Historische Zeitschrift begr. v. Sybel. 109. k. 481–507 l.) Bruno Kählernek és Johannes Kromayernek előadását a cannaei ütközetről támadja. Polybiosnak előadása kétségtelenül hiteles forráson alapul, de javításra szorul, mert Polybios több helyütt forrását félreértette. Kromayer előadása semmivel sem felel meg jobban Polybiosénak, mint Delbrücké.

Anton v. Premerstein (Ehrenbeschluss für einen Gross-

kaufmann. Mitteilungen d. k. deutsch. arch. Instituts. Athén. 1911. évf. 73—86 l.) egy K. e. 175 körül élt nagykereskedőről szól, a ki az által szerzett érdemeket Athén körül, hogy olcsó áron engedett át olajat és gabonát az athéni államnak, a mely azt nyereséggel tovább adta. Ez abba az időbe vezet bennünket, a mikor hosszú pangás után Athén kereskedelme ismét fellendült, hogy nemsokára rá a 3-dik makedon háború, Delos fellendülése és a barbaroknak a pontosi tartományokba való betörése folytán ismét hanyatlásnak induljon, úgy hogy Pausanias a K. e. 156. körüli helyzetről így írhat: «*πενίας ἐς τὸ ἔσχατον Ἀθηναῖοι τρηχάτρα ἤχον*».

Soltau Vilmos (Reiter, Ritter und Ritterstand in Rom. Zeitschrift f. d. österr. Gymnasien. 1911. évf. 385—404, 481—511, 577—590 l.) az equites Romani összefoglaló történetét adja. Az equites Romani-nak két osztálya volt: az equites equo publico, a kik a senatori rendből kerültek ki és az equites equo privato, a kik az ordo equestert alkották. Equites equo publico Augustus korában sem voltak többen 1800-nál. az ordo equesterhez sok ezren tartoztak. Augustus a két osztály közti ellentétet kisebbítette, de nem törölte el. Ez az ellentét megmaradt a császárság korában is, bár a császárok az ordo equester tekintélyét emelték.

M. Bang (Zu Tacitus' Angabe über die Entstehung des Namens Germani. Historische Zeitschrift begr. v. Sybel. 107. k. 351—353 l.) a germán név eredetéről szóló híres helyet: «ut omnes primum a victore ob metum mox etiam a se ipsis invento nomine Germani vocarentur» így javítja: «ut primum a victis victores ob metum, mox omnes et iam a se ipsis invento nomine Germani vocarentur».

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. *Heath T. L.:* Aristarchus of Samos, the ancient Copernicus. A history of greek astronomy to Aristarchus. New-York, 1905, 8, 425 l. — *Serviez J. B. de:* Roman empresses or the history of the lives and secret intrigues of the wives of the twelve Casars. New-York, 1915. 2 köt. 540, 607 l. — *San Niccolo* Mariano: Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer. 2. köt. 1. rész. München, 1915. VII, 105 l. — *Baumstark* Anton: Die modestianischen und die konstantinischen Bauten am heiligen Grabe zu Jerusalem. I. köt. Paderborn, 1915.

XII, 174 l. — *Giobbio A.*: Chiesa e stato nei primi secoli del cristianismo 40—476. Milano, 1915. 556 l.

G. P.

Középkor a XIII. század végéig.

«*Zur Überlieferung der Constitutio de expeditione Romana*» címmel G. Klapeer a Constitúciónak az innsbrucki egyetemi könyvtárban levő, eddig kellőképen nem értékelt kéziratát ismerteti: (Mitteilungen d. Instituts für österreichische Geschichtsforschung, XXXV, 1915. 4. füzet 725—732.). A kézirat a XIII—XIV. századból származik. Adja a pontos és teljes szöveget, majd megállapítja, hogy az teljesen független a többi hét ismert kézirattól. Ez eredményhez a variánsoknak — melyek közül egy jogi szempontból igen érdekes — és a monogrammnak vizsgálata alapján jut. A monogramm különben ebben a kéziratban a legjobb.

III. Benedek pápának 855-ben Corbie számára kiadott, már csak nagy terjedelménél fogva is nevezetes papyrus oklevelével foglalkozik K. Voigt «*Zu den Privilegien Benedikts III. und Nikolaus I. für Corbie*» cz. cikkében (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXV, Bd. 1914. I. Heft 142—148. l). Az oklevelet a pápa II. Lothár és II. Lajos kérelmére állítja ki Corbie számára, holott az Kopasz Károly területére esett. A benne biztosított jogok körül legfontosabb a szabad apátválasztás; továbbá az apátság birtokainak biztosítása. I. Miklós pápának 863-i privilegiuma ugyanezeket biztosítja a kolostornak, de ő megemlíti, hogy ugyanilyen privilegiumot kért III. Benedektől Károly király. Úgy látszik, itt nem tévedéssel állunk szemben, hanem Kopasz Károly tényleg kért a pápától a birodalmában fekvő kolostor számára ilyen oklevelet, de ez nem jutott ránk. De hogy megvolt, azt egyéb feljegyzések is bizonyítják.

Adolf Hofmeister: *Die älteste Überlieferung von Aschaffenburg* címmel (Mitt. d. Inst. f. ö. Geschichtsforschung XXXV, 1914. 2. Heft 260—277) egy aschaffenburgi evaugeliarium 10—11. századbeli kéztől származó bejegyzéseivel foglalkozik, amelyek új fényt vetnek az aschaffenburgi alapítás eredetére és a szász királyi család sorsára. A bejegyzésekkel korábban P. Lehmann foglalkozott a Neues Archiv XXXVI. évfolyamában. A tanulmány egyelőre tisztázta Aschaffenburg alapítóinak nevét is.

Harald Cossack a *Mitteilung des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* XXXV. k. 1914. 2. füzet 278—96 ll. «*Konrads III. Entschluss zum Kreuzzug*» cz. cikkében szembehelyezkedik a régi krónikás hagyománnyal, a melyet jobb híján az újabb történetírás is átvett, hogy III. Konrád Speyerben tulajdonképen akarata ellenére, *clairvauxi* Bernát ékesszólásának hatása alatt vette fel a keresztet s lett részese a 2. kereszties hadjáratnak. Valószínűvé teszi azon nézetét, hogy a kereszt felvételt megelőzőleg Bernát tárgyalásokat folytatott a welfekkel, oly politikai helyzetet teremtve, amely Konrád számára lehetővé tette a kereszties hadjáratot. Végül a pápa álláspontját veszi vizsgálat alá a kereszties hadjáratnál szemben.

A templomos rend 12. századbéli történetére vonatkozó kisebb, nem összefüggő tanulmányok közül *F. Lundgreen* «*Zur Geschichte des Templerordens*» czímmel a *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 1915. 4. füzetében. (670—687 ll.) E tanulmányok részben kiegészítésül szolgálnak szerző «*Wilhelm von Tyrus und der Templerorden*» című könyvéhez. részben felelnek is a munkáról való bírálatoknak. Az első tanulmányban a templomosok jeruzsálemi lakhelyét írja le az 1172 körül író Theoderichnek eddig kellőképen fel nem használt *Libellus de locis sanctis*-a alapján. A templomos szabályzatnak három kisebb tanulmányt szentel. Ezek a regula latin szövegének keletkezésével, a templomosok eredeti szegénységének és a templomosoknak az excommunicáltakhoz való viszonyával foglalkoznak, vonatkozva *Schnürer*nek a *Deutsche Literaturzeitung*ban megjelent ismertetésére. Úgyancsak *Schnürer*nek felelve a következő részben bemutatja Tyrusi Vilmosnak elfogultságát a templomosokkal szemben egy példán, egy templárius erősségnek 1179-ben történt elfoglalását és feldulását tárgyalva. Az utolsó tanulmány *Saud Amand* Odo templomosmester 1179-ben bekövetkezett halálával foglalkozik. *Lundgreen* cikkének főérdeme, hogy újra ráirányítja a figyelmet Theoderich említett munkájára.

A. v. Jaksch «*Eine interessante Friaulische Urkunde*» czímmel a spittali Porcia levéltárból közöl egy oklevelet, amely bizonyítja, hogy a bajor *Lechsgmündner* grófi családnak Friaulban is voltak birtokai. Az oklevél 1201-ből való (*Mitt. d. Inst. f. ö. Geschichtsforschung* XXXV. 1914. 2. H. 333—4 ll.).

Karl Harstedt és *F. Kern* a régebbi idő óta folytatásokban megjelenő *Analekten zur Geschichte des dreizehnten und vier-*

zehnten Jahrhunderts VIII. cikkét írják meg a Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung XXXV. Bd. (1914.) 1. Heft 91—99 ll. *Zum Kampf um Sicilien (1256, 1258)* címmel. A cikk két oklevelet ismertet. Egyik minden valószínűség szerint 1256-ból kelt és Fontana Fülöp választott ravennai érsek, pápai legatus küldi Tranii Ademar útján az angol királynak. Edmund angol herceg jelölttségére vonatkozik a sicíliai trónt illetőleg, s megígéri a királynak a maga és egyháza támogatását ebben az ügyben. A másik 1258-ból való s a Pisába menekült sicíliai és nápolyi guelf száműzöttek írják ugyancsak az angol királynak. Tudomásukra jutott, hogy az addig ellenséges Genoa és Pisa közösen felajánlották a pápának, hogy segítségére lesznek Sicilia meghódításában, ha viszont a pápa a szigetnek egy bizonyos részét nekik átengedi. Erről a száműzöttek azzal a kéréssel értesítik a királyt, hasson oda, hogy a curia az ajánlatba ne menjen bele. A két oklevelet F. Kern fedezte fel Londonban, a Public Record Officeban.

A Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXV. 1914. 509—511 lapján *Fritz Tarrasch*: «Zwei Urkunden König Rudolfs I. für den Reichsschultheissen Werner von Oppenheim» címmel I. Rudolfnak két Oppenheim Werner számára kiállított oklevelét közli a Waldbott grófok bucheimi levéltárából, amelyeket Schauss ugyanczen folyóirat XXVI. kötetében (Zehn Königsurkunden für Reichsburgmannen des hessischen und pfälzischen Gebiets) már elveszetteknek jelez.

A Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXV. (1914.) 2. Heft. 209—259 ll. *F. Philippi*: *Zur Gerichtsverfassung Sachsens, im hohen Mittelalter* cím alatt, részben Meister munkájával (Ostfälische Gerichtsverfassung im Mittelalter, Berlin, Kohlhammer, 1912.) polemizálva, Ostfalen és Westfalen középkori igazságszolgáltatási rendszerét konstruálja meg, Eike von Repgow Sachsenspiegelje és okleveles adatok alapján. Végeredménye az, hogy a szász földön a régi társadalmi beosztás és törvénykezési rendszer egészen a XIII. század második feléig fennmaradt és megőrizte jellemét a frank szokásokkal szemben és pedig keleten tovább, mint nyugaton, azaz, a frank uralom érvényben hagyta a régi szászjogot és intézményeket, amit Eike von Repgow is igazol.

Jean Lulès: *Die Machtbestrebungen des Kardinalkollegiums gegenüber den Papsttum* cím alatt (Mitteilungen des

Institut für Österreichische Geschichtsforschung XXXV. 1914. 455—483.; Vortrag, gehalten am 19. September 1914 in der XIII. Versammlung Deutscher Historiker zu Wien), a kardinális collegium küzdelmét vizsgálja a pápasággal a XI. század közepe-tájától az 1676-i konklávéig. Ez a küzdelem eleinte főként pénz-ügyek körül forog, s ezen a téren a kardinális-collegium el is érte körülbelül mindazt, amire igényt tartott. Politikai ellenzékét még II. Frigyes sem tud a collegium kebelében szervezni a pápaság ellen. Megváltozik a viszony a XIII. század második felétől, amikor a francia befolyás növekedtével a curiánál, egyúttal a kardinálisok tevékenysége is mindinkább politikáivá válik. Új hatalmi kört iparkodnak szerezni maguknak és új jogokat. Bár létüket és jelentőségüket a pápaságtól nyerik, ez ellen fordul elsősorban törekvésük. Végigkíséri e küzdelem phasisait különösen a legfontosabb korszakokban, így VIII. Bonifác s a nagy schisma korában, ahol természetesen leginkább a pisai zsinattal foglalkozik, amely a kardinális-collégium hatalmának tetőpontját jelzi, s a konstanzi zsinattal, a melynek lefolyása és eredményei a kollégiumra nézve sok tekintetben kedvezőtlenek. Ezután a választási capitulatiókban nyilatkoznak meg törekvéseik, míg az 1676. konklávé után XI. Ince pápa épen ennek segítségével mintegy visszaszorítja a kollégiumot a tisztán egyházi érvényesülés korlátaik közé.

PATEK FERENCZ.

Könyvek: *Lanciotti A.*: I falsari celebri ossia il monachismo italiano durante il medio evo. Città di Castello 1915. 129 l. — *Végh Julius.* Die Bilderstürmer. Strassburg i. E. 1915. XVI., 140 ll.

Középkor a XIII. századtól az újkorig.

A westfáliai püspökségek középkori historiographiájához értékes adatokat tartalmaz Kl. Löffler értekezése: *Die Mindener Geschichtsschreibung des Mittelalters.* (Histor. Jahrbuch 1915. 271 s kk. ll.) Westfália két püspöksége Münster és Minden középkori történetírásáról csak gyér maradványokkal bírunk. Münster legújabb történetéről jóformán semmit sem tudunk, az oklevelek 1121. körül elvesztek és legrégebb krónikája a püspökségnek az 1364—1379 körül íródott krónika, a legrégebb történetre alig

tartalmaz egyebet mondáknál. És így áll a helyzet Mindenre nézve is, melynek historiographiája 1380 körül kezdődik, de viszont a helyzet kedvezőbb annyiban, hogy a krónikásnak nagyobb számban álltak rendelkezésre oklevelek, másrészt pedig tartózkodott mesék költésétől. Löffler értekezése kizárólag azokkal a forrásokkal foglalkozik, melyek a mindeni püspökségre a szó szorosabb értelmében vonatkoznak. Elsősorban a XIV. századot megelőző forrásokkal foglalkozik. Ezek között a legrégebb a XI. századból származó történeti feljegyzések, a melyek a mindeni szent Márton egyházra vonatkoznak. Hasonló feljegyzések maradtak ránk a székesegyházra vonatkozólag, továbbá a nekrologiumok, a melyek közt öt maradt reánk, köztük a legrégebb a XII. század végéről való. Ezen öt nekrologiumból készült a *Series episcoporum*. A XIV. század után három püspökségi krónika keletkezett és pedig a *Successio episcoporum Mindensium incerto collectore*, a *Chronicon Mindense incerti auctoris* és *Lerbeck Hermann Chronicon episcoporum Mindensium* műve. Az első 1469-ig, folytatásai-
ban 1599. terjed, a második Kr. u. 780-tól 1474-ig, illetve 1542-ig, míg a Lerbeck-féle krónika 1473-ig terjed. Van még egy negyedik krónika is a *Chronicon Mindense*, melynek szerzőjéül Busso Wohnsted említették, de ez, a mint kétségtelenül be van bizonyítva Paullini korveii historiographus hamisítványa a XVII. századból. A többi három krónika közül a Lerbecki Hermann által írt krónikát tartották sokáig a legrégebbnek, a másik kettőt ennek kivonatának. Ezt már régebben Alton is kétségbe vonta, utána mások is. Löffler e kutatásokat tovább folytatva megállapítja, hogy a krónikák egymáshoz viszonyát eddig helytelenül ítélték meg. A *Chronicon Mindense*, a melyet általában a Lerbeck-féle krónika kivonatának tartottak, a legrégebb forrás, szerzője pedig a mint ezt Löffler szintén kimutatja, nem más, mint Lerbeck Hermann. Az a krónika, melyet eddig is neve alatt ismertek, halála után a XV. században keletkezett *compilatio*. A *Series episcoporum*, melyet a legrégebbnek tartottak, a legfiatalabb és csak a két elsőnek szövegvonatául tekinthető.

ÁLDÁSY ANTAL.

M. Theodorian-Carada Kapisztrán János életét tárgyalja a *Revista Catolica* 1914. IV. számában. 1385. jun. 24-én született, Keresztelő János napján, kiről keresztnevét nyerte, míg vezetéknévét szülővárosától vette ; nem volt olasz, legalább apja idegen —

német vagy francia — katona volt. Korán özvegységre jutott anyja neveltette a perugiai egyetemen, hol a polgári és kánonjog doctora lett. 27 éves korában már Perugia kormányzójává nevezte ki László nápolyi király; első ténykedése az, hogy a kínvallatást eltiltja. 1418-ban szerzetesnek áll be, 1420-ban pappá szentelik, s a valdensek és husziták elleni generális-inquizitornak nevezik ki.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Dbenecker Ottó*: Regesta diplomatica necnon epistolaria historiae Thuringiae. III. köt. 2. rész Jena, 1915. 241—554 l. — Savini F. Bullarium capituli aprutini saeculorum XIII. et XIV. ex codice in ipsius collegii tabulario Terami servato. transcriptum. Roma, 1915. VII. 233 l.

G. P

Reformatio és ellenreformatio.

Otto Winckelmann: Über die ältesten Armenordnungen der Reformationzeit 1522—25. (*Hist. Vierteljahrschrift*. 1914, 2—3.) A szegényügy nyilvános rendezésére irányuló első sikeres kísérletek a reformatió kezdetével esnek össze s városi eredetűek; érdekes kérdés merül itt fel ép ez időbeli találkozás folytán, hogy ez a nagy vallási mozgalom mennyiben befolyásolta és segítette elő e kísérleteket. Hogy mely városok voltak az úttörők e téren, arra nézve eltérők ma a vélemények. Szerző tanulmányában Strassburg városnak ez irányu reformjaival foglalkozik, melyek 1523-ban indultak itt meg, s erős kritikát gyakorol *Feuchtwanger*: *Gesch. der soz. Politik u. des Armenwesens im Zeitalter der Reformation*. (Jahrb. f. Gesetzgebung etc. 1908—1909.) című tanulmányának megállapításain.

Szekfü Gyula: *Két historiographus Castaldo erdélyi seregében*. (*Századok* 1914. I. füz.) A bécsi udvari könyvtár két becses, eddig főbbé-kevésbé ismeretlen kéziratát ismerteti; az egyik szerzője Castaldónak pozsonyi születésű hadi titkára, *Gailel Vitus*, a ki az 1551—53. évek erdélyi eseményeit írta le, s az események leírásában lehetőleg arra szorított, a mit maga is látott. Érdekes, hogy bár Castaldóról nem mer nyíltan semmi rosszat írni, egyes mellékes megjegyzéseivel annál mélyebb sebeket ejt hírnevén, s lesújtó ítéletét az egykorú levelezések is igazolják. Gailel munkája *egy olasz lovag* kezén is megfordult,

a ki az erdélyi expedícióban részt vett s vezére hírneve megmen-
tésére egy kis munkát írt, mely kéziratban szintén a bécsi udvari
könyvtárban maradt meg. Ő is az 1551—53. évek eseményeit
mondja el, a munkának majdnem a fele azonban szóserint
Gailleből van véve, s csak Frater György halála előadásától
kezdve lesz önállóvá. E kézirat forrásul szolgált *Centorionak* is,
s a három szöveg összehasonlítása meggyőzően tünteti fel *Centorionak*
felületeségét és irodalmi lelkiismeretlenségét.

*Eugène Griselle: Le Prince de Galles et l'alliance an-
glaise au temps de Henri IV. et de Louis XIII. (Revue
d'hist. dipl. 1914. I. füz.)* Szerző három levelet közöl Henrik
hercegtől, I. Jakab fiától, s IX. Károly bátyjától, — a ki 1612-ben
bekövetkezett haláláig az angol trón örököse volt, — a melyek
a francia udvar iránt táplált barátságos érzelmeiről tesznek
bizonyosságot, s IV. Henrik leveleivel megvilágítva fűz hozzájuk
magyarázatotokat.

HOLUB JÓZSEF.

*The Correspondence of Queen Elizabeth with the Russian
Czars. By Inna Lubimenko. (The American Historical
Review, April, 1914. Pp. 525—542.)* Anglia összeköttetései Orosz-
országgal 1553-ban kezdődnek, a mikor egy angol hajó tengeri
viharok elől a Dvina torkolatában kényszerült biztonságot keresni.
Rettenetes Iván meghívta e hajósokat Moszkvába, s később bizo-
nyos kiváltságokat adott a *Russia Company* vagy *Muscovy Com-
pany* néven ismert angol kereskedelmi társaságnak. E társaság
történetével már több angol, amerikai és orosz író foglalkozott,
de viszontagságainak okait nem igen tudták megmagyarázni,
mivel nem ismerték a 16-ik századbeli angol-orosz diplomatiái
összeköttetéseket. Ezekre vonatkozólag szerző különféle angol és
orosz levéltárakban több mint kilenczven levelet talált 1554-től
1603-ig, és sok levél bizonyára elveszett. E leveleket egyrésről
Erzsébet királynő, másrésről Rettenetes Iván, Feodor és Boris
czárok írták. Szerző leírja az angol és orosz levelek alakjában
és irányában levő különbségeket, majd röviden ismerteti tartal-
mukat, a mely még nagyobb ellentéteket árul el. Ugyanis Erzsé-
bet csakis kereskedelmi összeköttetést akart Oroszországgal és
mindent megkísérelt az angol *Russia Company* érdekeinek vé-
delmére, Iván ellenben politikai szövetségre akart lépni az angol

királynővel, úgy látszik főképp azért, hogy birodalmát kapcsolatba hozza a Nyugattal.

Washington.

PIVÁNY JENŐ.

A Revista Catolică 1913. évfolyamában és az 1914. évi 1—3. számában Chiril Karalevskij: *Relațiunile dintre Domniile Române și Sf. Scaun* czímen hosszabb munkában ismerteti a pápák összeköttetéseit az oláh fejedelmekkel a XVI. sz. második felében, a vatikáni levéltárból oklevéltárát is adva a kérdésnek. Erdélyből a reformatió kezdett átszármazni és terjedni a két fejedelemségben is, sőt a protestáns hittudósok az egész görög egyház áttérítését remélték. Az ellenreformatio, — úgy egyházi, mint politikai vonatkozásaiban ez országokba is átcsapott, s a pápai követek, különösen Blandini, majd Bruti jelentései fontos források, e vidék történetének és ethnológiájának tanulmányozásához.

A Revista Catolică 1914. IV. sz.-ban jelent meg Chiril Karalevskij: *Proiectul misiunii lui Antonio Possevino în Moldova și Țara Românească 1583—1585. cz. tanulmánya. A XVI. század e híres jezsuita-diplomatája hivatalos küldetéseiben bejárta Piemontot, Francia-, Svéd-, Orosz-, Lengyel-, Magyarországot és Erdélyt. Finn és orosz útjával foglalkoztak már külön könyvekben (Kartunen, Pierling), erdélyi küldetéséről írt jelentése is megjelent újabban (Veress: *Fontes rerum Transilv.* III. köt., ezt a szerző — úgy látszik — nem ismeri), ukrainai szereplésének okmánytára most van sajtó alatt, de a Dunafejedelemségek katholizálására való kiküldetésével a tudomány még eddig nem foglalkozott. Ez okmányokat közli a szerző eredetiben a vatikáni levéltárból, tárgyalásai során megállapítva, hogy Possevino sem Moldvában, sem Havaselnben nem járt soha, Schiopul Péter és Mihnea vajdakkal csak közvetett érintkezésben állott, az ottani viszonyokat csak az Erdélyben szerzett hírekből ismerte, s mielőtt tervét megvalósíthatta volna, római ellenségeinek sikerült őt e területről eltávolítani Lengyelország egy zugába, a Balti-tenger mellé.*

GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Schiffmann* Konrad: *Die Anfänge des Buchdruckes und Zeitungswesens in Oberösterreich 1615—1915.* Linz a. D. 1915. 17 l. — *Kirch* Hermann Josef: *Die Fugger und der schmalkaldische Krieg.* München 1915. XIV, 305 l. — *Van Veen* L. J. S. *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles*

de Brimeu, Graaf von Megen, stadhouder van Gelderland. (1560—1567) Gouda 1915. 12, 631 l. — Ried Karl, Die Durchführung der Reformation in der ehemaligen freien Reichsstadt Weissenburg i. B. Freising. 1915. VIII, 136. l. — Jemolo A. C. Stato e chiesa negli scrittori politici italiani del seicento e del settecento. Torino, 1915. 320 l.

G. P.

Ujkor a harminczéves háborútól a francia forradalomig.

A Teubner-féle Neue Jahrbücher f. das kl. Altertum, Geschichte u. deutsche Litteratur f. é. I. füzetében *Ernst Schultze: Das englische Urteil über Friedrich den Grossen* cz. cikkében az angol történetíróknak Nagy Frigyesről való téves felfogását és ennek okait ismerteti. Az angoloknak III. Vilmos óta VII. Eduárdig 200 éven át nem volt jelentősebb uralkodójuk, miért is ők, a kiknek van érzékük a kiváló személyiségek fontossága iránt, irigykednek minden népre, a melynek ugyanakkor kiváló uralkodója volt. Ez az öntudatlan oka annak, hogy N. Frigyes kiválóságát kisebbitik. Tudatosan pedig azért nem akarnak N. Frigyesben kiváló személyiséget látni, mert N. Frigyes. főképp uralkodása elején, sokszor túltette magát a politikai morál korlátain, a melyeket pedig egyébként fennen dicsért (pl. *Anti-machiaveljében.*) Macaulay különösen azt veti szemére, hogy hódító politikát folytatott. De Macaulay nem értette és nem is érthette meg N. Frigyes az angol és a porosz gazdasági és alkotmányos felfogás különböző volta miatt, a miért is a priori elfogult vele szemben. Ehez járult, hogy Macaulay Voltairenek *Vie privée du roi de Prusse-ét* használta forrásul, a melyet pedig Voltaire a N. Frigyessel való szakítás után, czélzatosan ferdítve írt. Macaulay különben nem egységesen itéli meg N. Frigyes egész működését, a mi az angol népnek N. Frigyesről az osztrák örökösödési és a hétéves háború idején tanúsított, teljesen ellentétes felfogásában gyökerezik. Egyedül Carlyle ítélt helyesen az angolok közül N. Frigyesről. Ennek oka az, hogy ő közvetlenül használta a német forrásokat, ismerte a nyelvet. De szigorú életelvi őt is megakadályozták abban, hogy N. Frigyesnek az élet örömei iránt való érzékét megérthesse és méltathassa. A cikk végén azt magyarázza Schultze, hogy miért volt kénytelen N.

Frigyes azokat az elveket alkalmazni, a melyeket az angol írók kifogásolnak: főleg nehéz helyzetének kényszerűsége menti őt. Hódításvágját pedig az magyarázza, hogy az ujonnan megszerzett területeken culturpolitikát akart folytatni s ezt missiójának gondolta.

J. Stieder a *Historisches Jahrbuch* XXXII. köt. 49. sk. lapjain szembeszáll azzal az elterjedt felfogással, hogy vállalkozó-szövetségek, ú. n. *kartellek* csak a XIX. században, vagy legfeljebb a XVIII. század utolsó negyedében keletkeztek. Szerinte már a XVI. században gyakoriak voltak Nyugat-Európában a kartellek. Értekezésében egy 1743-i kartellt tárgyal, melyet hat naumburgi tollkereskedő kötött egymással és közjegyzői okirattal erősített meg. Természetesen a szerződésnek kartell vagy syndicatus neve akkor még ismeretlen. Csoportosítva ismerteti a szerződés 28 pontját, melyek a beszerzésre és az eladásra vonatkozó megállapodásokat tartalmazzák. Későbbi adatok tanúsága szerint ez a kartell nagyon rövid életű volt, s már 1748-ban nem tekintették érvényesnek. Stieder rámutat arra, hogy a gazdasági fejlődésnek ilyen, magáninitiatívából eredő bizonyítékai tanúsítják, hogy a fejlődés mozgató erőit nem csak az államhatalomban kell keresnünk.

(sz.)

Könyvek. *Wolters* Friedrich: Geschichte der Brandenburgischen Finanzen in der Zeit von 1640—1697. II. köt. München, 1915. XXIV. 600 l. — *Schnapper-Arndt* Gottlieb: Studien zur Geschichte der Lebenshaltung in Frankfurt a. M. während des 17. und 18. Jahrhunderts. Frankfurt a. M., 1915. 2 köt. XXXII. 405; XL. 433 l.

G. P.

Legújabb kor.

Émile Lalcy. *Les plans de Catherine II. pour la conquête de Constantinople*. Mélanges offerts à M. Émile Picot. Tome I-er. Paris 1913, p. 135—150. II.

Katalin czárnő kétszer viselt hadat Törökország ellen. Az első háborúnak (1768—1774) a Kücsük-Kainardsi-ban kötött béke vetett véget. Krim annectálása miatt Törökország támadott másodszer (1787-ben), de levették; a békét Sistovában (1791) és Jassiban kötötték meg, Ó-Orsovát ekkor csatolták

Magyarországhoz. Oroszország határait a Dnjezszerig terjesztette ki. Nagyobb tervei voltak: II. József császárral megegyezett 1782-ben, hogy Dacia önálló királyság lesz; Konstantinápoly legkisebb unokájának Konstantinnak öröksége. Ausztria hatalma alá jutottak volna Chotin Besszarábiában, Oláhország egy része, Szerbia, Bosznia és Velence birtokai, Isztria és Dalmácia. Velenczét a görög szigetekkel kárpótolta. Megvalósításuk akadályokba ütközött: a második orosz-török háború (1787—89) azt bizonyította, hogy nem könnyű dolog Konstantinápolyt megközelíteni. Az orosz tengeri haderő fejletlen és szervezetlen volt. A cárnő a tenger felől akart támadni (1789-ben) és Angliához fordult támogatásért (1790-ben). Lengyelország második felosztásával Poroszországot lekenyerezte (1793-ban) és a diplomatai tárgyalásokat Angolországgal és Ausztriával megindította. Ausztriát lekötötte a francia háború; Thugut Ferencz (1734—1818) miniszter Cobenzl követe útján a cárnővel titkos egyezséget kötött (1793-ban). Thugut helyeselte a felállítandó új királyságok tervét, de titkon azt remélte, hogy a hatalmas birodalmat ki fogja méríteni a bábkirályok támogatása. Az angolokkal nem volt oly könnyű az egyezés. Grenville miniszter Londonban indította meg a tárgyalást (1793-ban), azokat Szent-Pétervárot folytatták (1794-ben). A megkötött véd- és dacszövetség Franciaország és Poroszország ellen irányult. Oroszország 12 nagy hadihajót és 6 háromárbochos vitorlást küldött; Angolország kikötöit az orosz hajóhad előtt megnyitotta és védelmet ígért, ha a törökök az oroszokat megtámadnák. Ekkor kitört a perzsa háború (1795). A francziák győztek (1796-ban) és Ausztria segítséget kért Oroszországtól. II. Katalin cárnő Franciaország ellen segítséget ígért, a Poroszország és Ausztria között kötendő egyezés ára Belgium vagy Bajorország lett volna. Érthető Thugut kifakadása a terv hallatára. A francziák ellen 150 000 katonát ígért a cárnő. A török hadjáratot elhalasztotta; 67 éves volt ugyan, de szent hite volt, hogy nyolczvan évig élél és a három királyságot felállítja. Sándor unokájának az orosz czári koronát, Konstantinnak a görög királyságot Konstantinápoly fővárossal szánta. Nem tudta azonban, kire hagyja Daciát. Két unokája volt csak, menyétől Mária Feodorovnától várta a harmadikat. Öröme az meg is született (1796 jún. 25.) és később I. Miklós néven uralkodott (1855-ig). Daciának tehát volt királya. Atyját, I. Pált az örökösödésből a cárnő kizárta. Mielőtt a három ki-

ráltság tervét valóra váltotta volna, II. Katalin hirtelen meghalt (1796 nov. 17-én) és utána I. Pál lépett a csárok trónjára.

Kolozsvár.

KARL LAJOS.

Ausztriának a Napoleon ellen viselt felszabadító háborúban való szerepét, főképp pedig *Schwarzenberg 1814-i hadviselését* akarja megvilágítani Pflugk-Harttung a *Mitteilungen d. Instituts f. öst. Geschichtsforschung* XXXV. köt. 335. sk. lapjain Österreich in den Befreiungskriegen cz. cikkében. Röviden válaszolva a szövetségesek céljait, hangsúlyozza, hogy Ausztria a régi hatalmi állásának visszaszerzésére való törekvés mellett Napoleont nem megbuktatni, hanem csak megfelelő hatalmi korlátok közé igyekezett szorítani. Ebben eltért két szövetségesének a Napoleon megbuktatására való törekvésétől, de végeredményben csatlakozásával mégis csak ő okozta Napoleon bukását. Schwarzenberg, bár nem volt hadvezéri tehetsége, eléggé megfelelt az Ausztria állásponjtjából folyó követelményeknek.

(az.)

Some Economic Origins of Jeffersonian Democracy. By Charles A. Beard (*The American Historical Review*, January, 1914. Pp. 282—298.) Jefferson Tamás, az amerikai demokrata párt «atyja» és a köztársaság harmadik elnöke, a közte és a federalisták között támadt ellentéteket a kormányzási elméletek közötti különbségeknek tulajdonította. Szerinte «a nép iránti bizalmatlanság» volt a federalisták elméletének uralkodó elve, míg a demokraták ügyüket «a nép kedvelésére» (*cherishment of the people*) alapították. Jefferson követői között ez valóságos axiómává vált. Evvel szemben szerző részint Jefferson írásából, részint más forrásokból azt igyekszik kimutatni, hogy Jefferson küzdelme Hamilton, a federalisták vezére, ellen főleg gazdasági kérdések, nevezetesen a központi bankrendszer és az egyes államok adósságainak a szövetségi kormány által való elvállalása körül forgott.

Historical Investigation and the Commercial History of the Napoleonic Era. By W. F. Lingelbach. (*The American Historical Review*, January, 1914. Pp. 257—281.) A forradalmi és napoleoni korszak óriási irodalma (Kircheisennek 1908-ban 70,000 önálló címe és a fordításokkal és új kiadásokkal együtt 200,000 tétele volt) csaknem kizárólag katonai, diplomai és

politikai szempontból vizsgálja az eseményeket. Pedig ezen kor-szakban a kereskedelmi érdekek fontos tényezők voltak, sőt a rendesnél nagyobb súlylyal folytak be a történelem alakulására. Schlegelnek igaza volt, a mikor ezt írta: «Cette guerre — la posterité le croirat-elle? — s'annonça au monde comme une croisade contre le sucre et le café, contre les percales et les mousselines.» Szerző felsorolja a kereskedelmi történet adatai-nak összegyűjtésére tett eddigi kísérleteket, majd programot állít föl, hogy úgy Franciaországban, mint egyéb országokban mely levéltárakban kellene a szükséges anyagot rendszeresen felkutatni. Mintegy mutatóványul részleteket közöl néhány ameri-kai consul jelentésiből, a melyek különleges magyar szempontból is érdekesek.

Washington.

PIVÁNY JENŐ.

Manfred *Laubert Metternich und die Kritik der deut-schen Presse an der Revolution in Krakau und Galizien 1846.* (*Historische Vierteljahrschrift. XVII. 1914.*) cz. dolgozatá-ban az osztrák birodalmi kancellárnak — Ausztria hamburgi és poroszországi követeihez és b. Canitz porosz külügyminiszterhez intézett levelei kapcsán — ismerteti Metternichnek eredményes diplomatai fellépését Ausztriának eljárását a galicziai és krakkói forradalmi mozgalmak elfojtásában érdem szerint bíráló porosz és német ujságok megrendszabályozása ügyében. Kiemeli a po-roosz diplomata erélytelenségét, hogy az ország valódi érdekei-vel ellentétben deferált az osztrák kívánságok előtt és — hivat-kozva a szövetségi kötelezettségekre — eltiltotta nemcsak az osztrák- és orosz-lengyel, hanem a krakkói köztársaság ügyei-nek hirlapi tárgyalását is. A porosz kormány tehetetlensége Metternichchel szemben Krakkónak Ausztriába való bekebelezésére vezetett.

Závodszky Levente (*Szemere Bertalan Magyarország vi-lággpolitikai feladatairól. Századok. 1915.*) Szemere Bertalan-nak Szalay Lászlóhoz, Vukovich Sebőhöz és Szőlősy Balázshoz intézett leveleit és utasításait közölve, ismerteti Szemerének ne-hány — a mai világpolitikai helyzet indító okait éles elmével előrelátó — megjegyzését. Szemere világosan látta a szerb és oláh separatistikus törekvésekkel és a *szláv* Ausztriával szemben a német-magyar szövetség szükségét, Törökországnak és hazánk-nak a balkáni szláv elemek mozgalmában rejltő veszedelmét és —

a mi a legfigyelemreméltóbb — a németek jövődő hatalmi növekedésével az angol-német ellentét lehetőségét. h.

A *Transilvania* 1911. 5—6. számában J. Popoviciu: *Ivan Maiorescu* életét írja születésének 100 éves fordulója alkalmából. E sokat hányódott, öt országban is szereplő ember Buzásbocsárdon született Erdélyben 1811-ben. Kolozsvárt, Pesten, Balászfalván és Bécsben tanult, de a theológiához nem lévén kedve, 1836-ban otthagyta a bécsi Szt. Borbála intézetet; s Oláhországba ment, hol iskolát nyitott, a következő évben Ghica Sándor fejedelem kegyét megnyerve a krajovai liceumhoz kerül tanárnak. Irodalmi működésével, a közállapotok kiméretlen bírálatával annyi ellenséget szerzett, hogy állásába került, 1842—3-ban Moldvában él. 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés érdeklődését igyekszik felkelteni új hazája iránt, aztán Bécsben találjuk, hol a magyarországi oláhságért küzd, s Bach miniszter az igazságügyminiszteriumban ad neki állást, de irodalmi működéséért 1856-ban végkielégítéssel elbocsátják. Fiát, Románia mai nagy politikusát a bécsi Theresianumba elhelyezve, Brassóba költözik, majd újra átmegy Oláhországba, hol a közoktatásügy első szervezője lett.

Dr. Moldován Gergely: *Az orosz kéz Romániában.* (Kolozsvár, 1915. Szerző kiadása. Ára 2 K, a tiszta jövedelem a Vöröskereszt javára.)

Nagyon keveset tudnak nálunk arról a féktelen izgatásról, mely a háború kitörése óta folyik ellenünk Romániában. Elvakult fanatikusok és orosz bérenczek s a mi katonaszökevény hazáárulóink testvérkezet fogva uszítják az utcát Erdély elfoglalásának csalétkével ellenünk. A kolozsvári egyetem ősz tanára, ki egy hosszú munkás életen át szóval és írásban a magyar és oláh nép közti megértésért, békéért küzdött, felháborodva látja ezt az aknamunkát, s keserű haraggal támad az izgatókra. Folyóiratunk a mával nem foglalkozik, ez még nem történelem; a napisajtónak kellett volna e könyv minden mondatát eljuttatni a közönség fülébe, tanulságul a jelenben, de még inkább a jövőre.

A könyv nagyobb fele jellemrajz, életről: Mille Constantin, Jonescu Take, Filipescu és a mi Herostrateseink: Lukács László pápa és Goga Oktáv a költő kerültek bemutatásra, a «Nemzeti Actio» nagyhangú vezérei. Minket azonban a könyv első fele, a mult érdekel. Oroszország «összeköttetéseit» mutatja be itt a

szerző 1769-től 1877-ig Romániával, a vér és tűz krónikáját a Duna-fejedelemségek hétszeri megszállásáról, kivégzett szabadsághősökről, embertelenül elpusztított vidékekről, kifosztott népről és — muszkavezető bojárokról. Kezdte a megszállást II. Katalin czárnó 1769-ben, aztán jött 1789, 1808, 1828, 1848, 1853, 1877-ben egy-egy újabb, sokszor több éves megszállás, melynek mindig csak egy-egy külső nyomás vetett véget, de végül is Beszarábia orosz kézen maradt maig.

«Az orosz megszállások úgy hasonlítanak egymáshoz, mint egyik tojás a másikhoz. Átkelés a Niszteren, később a Pruthon. A nép ilyenkor a kozákok vad pusztításai elől, ha tehetne, a hegyek közé menekült. Következett az orosz kormányzat beállítása: az orosz mintára való berendezkedés; a meg nem bízható, egyházaikhoz és hiveikhez hűn ragaszkodó metropoliták, lelkes hazafiak elfogatása, Oroszországba való elhurcolása, bebörtönöztetése; megfojtása minden szabadságnak, lábbal tiprása és kigúnyolása minden nemzeti, polgári intézménynek, jognak és hazai szokásnak. Az ország kirablása, a magánvagyon kifosztása, zsarolás, rombolás, gyűjtogatás, erőszakoskodás és a szűzek megfertőztetése mutatta az orosz hadak járását minden irányban . . . » s mindezekhez a részletes adatokat a szerző jórészt a *francia* consulok egykori jelentéseiből közli.

Szeretném hinni, hogy a hazai oláh lapokat is csak a censura akadályozta meg e könyv széleskörű ismertetésében.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Schwemer* Richard: Geschichte der Freien Stadt Frankfurt a. M. 1814—1866. III. köt. 1. rész. Frankfurt a. M. 1915. XII, 420 l. — *Bachern* Julius: Zur Jahrhundertfeier der Vereinigung der Rheinlande mit Preussen. Köln, 1915. 268 l. — *Lautenschlager* Friedrich: Die Agrarunruhen in den badischen Standes- und Grundherrschaften im Jahre 1848. Heidelberg, 1915. XI, 94 l. — *Le Roy* J. A. The Americans in the Philippines, a history of the conquest and first years of occupation. Boston, 1915. 2 köt. — *Bleibtreu* Karl: Englands grosse Waterloo-Lüge. Berlin, 1915. V, 529 l. — Vierzig Jahre aus dem Leben eines Toten. Hinterlassene Papiere eines französisch-preussischen Offiziers. Berlin, 1915. 3 köt. XV, 418; IX, 449; IX, 436 l. — *Come siamo andati in Libia*. Firenze, 1915. XXIV, 311 l. — *Eggerkring* Theodor: Moreau als Feldherr in den Feldzügen 1796

und 1799. Berlin, 1914. 87 l. — *Melli B.*: La guerra italo-turco. Roma, 1915. VIII, 262 l. — *Ullmann Heinrich*: Geschichte der Befreiungs-Kriege 1813 und 1814. 2. köt. München, 1915. III, 558 l.

Az 1914-ben kitört világháború: Larsen Karl: Professor Bédier und die Tagebücher deutscher Soldaten. Berlin, 1915. 48 l. — *Lindenberg Paul*: Beim Armee-Oberkommando Hindenburgs. Stuttgart, 1915. 192 l. — *Seeger Ernst*: Die Kampfplätze in West und Ost. Stuttgart, 1915. 104 l. — *Penck Albrecht*: Von England festgehalten. Meine Erlebnisse während des Krieges im britischen Reich. Stuttgart, 1915. 220 l. — *Pflugk-Harttung Julius*: Die Weltgeschichte ist das Weltgericht. Berlin, 1915. VIII, 175 l. — *Strautz Victor*: Im Kampf gegen die Russen. Bilder aus Ostpreussens Leidenszeit. Minden, 1915. 176 l. — *Zimmerli G. W.*: Durch Frankreich und Deutschland während des Krieges 1914/15. Berlin, 1915. 168 l. — *Buchner Eberhard*: Kriegsdokumente. 2. köt. München, 1915. VIII, 330 l. — *Schweder Paul*: Im Kaiserl. Hauptquartier. I. köt. Leipzig, 1915. 320 l. — *Carleson C. M.*: Värlands-Kriget. Stockholm, (1915). 152 l. — *Gran Sigvard*: Tysklands roll i världskriget. Stockholm, (1915) 108 l. — *Nyström Anton*: Före under och efter 1914 världskriget orsaker och ansvar. Stockholm (1915) 377, 3 l. — *Steffen Gustaf F.* Krig och kultur. Stockholm, 1915. 2 köt. IX, 2, 294; 8, 369 l. — *Wigforss Ernst*: Värlandskriget och värlandsfreden. Stockholm (1915). 2 köt. 258, 1; 469, 1 l. — *Berg Bengt*: Där kriget rasar. Stockholm, 1915. 160 l. — *Bjerre Poul*: Krigsbetraktelser. Stockholm (1915) 80 l. — *Liljedahl Ernst*: Sverige och kriget. Uppsala (1915) 136 l. — *Nyström Gunnar*: Där stridens sår läkas. Stockholm (1915). 133, 2 l. — *Svensén Emil*: Rysslands vägar till världshaven. Uppsala (1915). 197 l. — *Stål-hane H.*: Tyska härförare under världskriget. Stockholm (1915). 163 l. — *Alexinsky Grégoire*: La guerre et la Russie. Paris, 1915. 368 l. — *Altjar El.*: Journal d'une Française en Allemagne juillet-octobre 1914. Lausanne, 1915. XI, 298, 1 l. — *Boulanger Omer*: France et Belgique (1914—1915) Paris, 1915. XV, 287 l. — *Debrit Jean*: La guerre de 1914. I. köt. Paris—Genève. é. n. 336 l. — *Denis E.*: La grande Serbie. 2. éd. Paris (1915). XIII, 331 l. — *Fländin Etienne*: L'Allemagne en 1914. Paris, 1915. 4, 451 l. — *Gandolphe Maurice*: La marche à la victoire. Paris, 1915. 262 l. — *Gauchez Maurice*: De la Meuse à l'Yser. Ce que

j'ai vu. Paris (1915). 254 l. — *Grimauty* Fernand-Hubert: Six mois de guerre en Belgique. Paris 1915. 319 l. — *J'accuse!* von Einem Deutschen. Lausanne, 1915. 373 l. — *Klein* Félix: La guerre vue d'une ambulance. Paris, 1915. VII, 276 l. — *Laudet* Fernand: Paris pendant la guerre. Paris, 1915. 266 l. — *Maccas* León: Les cruautés Allemandes. Paris, 1915. XV, 308 l. — *Moulin* René: La guerre et les neutres. Paris, 1915. IX, 375 l. — *Nothomb* Pierre: Les barbares en Belgique. 9. kiad. Paris. 1915. 261, 1 l. — *Vachon* Marius: Les villes martyres, de France et de Belgique. Paris, é. n. 212 l. — *Waxweiler* Émile: La Belgique neutre et loyale. Lausanne, 1915. 304 l. — *Buchan* John: Nelson's history of the war. I. köt. London, é. n. 253 l. — *Chisholm* Cecil: Sir John French. London, 1915. 151 l. — *Davis* Richard Harding: With the allies. London, 1915. 240. l. — *Kennedy* J. M. How the war began. London, 1914. XXVII, 187 l. — *Mc Calie* Joseph: Treitschke and the great war. London, é. n. 287 l. — *Münsterberg* Hugo: The war and America. New-York, 1914. 10, 210 l. — *Nash*'s war manual. London. 1914. 320 l. — *Sarolea* Charles: How Belgium saved Europe. London, (1915). X, 225 l. — *White* William: America's arraignment of Germany. London, 1915. 143 l. — *Adkins* Frank J.: The war: its origins and warnings. London. é. n. 227 l. — *Dawbarn* Charles: Makers of new France. London, (1915). XXI, 246 l. — *Price* M. P.: The diplomatic history of the war. London (1914). VII, 2, 344, XXXIV, 182, XXVI, 102 l. — *Tăslăuanu* Octavian C. Trei luni pe câmpul de război. București, 1915. IV, 320 l. — *Agabiti* Augusto: La salvezza d'Europa e l'intervento italiano. Napoli, 1915. XV, 232 l. — *Barzilai* Salvatore: Dalla triplice alleanza al conflitto Europeo. Roma, 1914. 229, 1 l. — *Gatti* Angelo: La guerra senza confini. Milano, 1915. XV, 352 l. — *Ponti* Ettore: La guerra dei popoli e la futura confederazione Europea. Milano, é. n. XII, 216 l.

G. P.

Magyar Történet idegen nyelvű folyóiratokban.

A hazai oláh történetirodalomban mind kevesebb lesz a homályos őstörténeti kalandozás, helyettök a pozitív adatokban elég bő XVIII. századdal kezdenek behatóbban foglalkozni. Kutatásaik gerincze az *egyházi unió* kérdése; az unió, ha ketté-

szakította is a hazai oláhságot, de megteremtette a külön oláh culturát, a mi az elszigetelts meglehetősen eredménytelen protestáns culturáló törekvéseknek nem sikerült. Hogy ez egyházilag és culturailag oly fontos mozgalom történetét mennyiben dolgozták eddig fel, legjobban jellemzi Z. *Păclișanu*: *Cum ar trebui scrisă istoria unirii* című czikke a *Cultura Creștină* 1915. évi 9. számában. A szerző maga is évek óta igen számbaveendő munkát végzett az unióval kapcsolatos kérdések körében, megjegyzései tehát annál inkább megszívlelendők. Úgy találja, hogy írtak dicsőítést és kárhozzátást az unióról, de hiteles történetét még meg nem írták; töredékek jelentek meg eddig, melyekben gör. katolikusok és görög keletiek szenvedélyesen vitatkoznak egymás egyházát elfogultan gyűlölvé. Azonkívül nagyon is szűk kutatásaik köre. Leírják jól-rosszul a két gyulafehérvári zsinatot, a kormány ígéreteit, Atanázios püspök utazásait, s más érdekes dolgokat, csak éppen az unió történetét nem. Mert az unió nem a két zsinat, s nem egy év műve; a ki ennek hiteles történetét akarja adni, mutassa be az egész kath. propaganda történetét az oláhság közt, írja le azt a testvérharcot, mely minden falu békéjét feldúlta, több véres lázadásra vezetett, külföldi izgatásnak is útát nyitott, midőn egyházi és culturális téren a Kelet küzdeni kezdett a hódító Nyugattal.

Történelmi tévedés vagy ferdítés, ha az írók az uniót befejezettnek látják annak kimondásával. A mit a zöld asztal mellett határoztak, sok vér árán hosszú idő múlva is csak félig-meddig érvényesült, s minden katolikussá levésnek ellenmondott Erdély több vidéke (Brassó, Fogaras, Hátszeg stb) rögtön, Magyarország oláhsága pedig egyáltalában nem is vett e mozgalomban akkor részt. A hivatalosan megszűntnek tekintett keleti egyház nagyon is élénk életjelt adott magáról, s Rákóczi zászlai alá nagyon sok oláht csábított az unió elleni visszahatás. A ki meg akarja írni ennek a mozgalomnak történetét, annak főképen elfogulatlannak kell lennie.

A magunk részéről hozzátehetjük, hogy annak az eljövendő elfogulatlan historikusnak nagyon sok adatot kell még gyűjtenie, mert eddig jórészt Nillesből dolgoztak, legfeljebb a Hevenesii gyűjteményt nézték át, s kis részben a bécsi udvari levéltárban kerestek még adatokat. Bunea vaskos könyveket írt az oláh egyháztörténet köréből, a nélkül, hogy valana járt volna az Országos Levéltárban, pedig az ehhez csatolt erdélyi főkormány-

széki, cancelláriai és fiscalis levéltár rengeteg anyagának felhasználása nélkül csak félmunkát fog bármely történész e kérdésben végezni.

E tárgykörből való *Z. Păclişanu*: *O caste de istorie ce ne priveşte* című dolgozata is, melyben Karácsonyi János Magyarország egyháztörténetét bírálja. Kimutatja, hogy a különben igen méltányolt könyvbe Bunea munkái alapján mennyi tévedés került be a keleti egyház és az unió történetére vonatkozólag. (*Cultura Creştină* 1915 6—7. sz.)

A bihari oláhság uniojának kimondása jóval az erdélyié után következett. Ezzel görögkeleti szempontból *V. Groia* foglalkozik a *Revista Teologică* 1914 1—2. számában. A Bunyitaytól közölt, az 1737-i unióra vonatkozó okmányok hitelét kétségbevonja, s a későbbi részleges uniót az erőszak művének tartja. A görög kath. álláspontot vele szemben *St. Tăşiedan* képviseli két dolgozatban is: *Unirea Bihorului din 1797*, (*Cultura Creştină* 1915. 10—12. sz.), közölve vagy feldolgozva a nagyváradi róm. kath. püspökség és Biharmegye levéltárában őrzött e tárgyra vonatkozó egykorú aktákat és *Din viaţa şi activitatea primului episcop suffragan român din Oradea-Mare, Meletie Kováts 1748—1775*. (*Cult. Creşt.* 1914. 9—10. sz.) Ez a Kováts család makedon oláh eredetű, Meletos még 1707-ben a Balkánon született, onnan került szüleivel Borosjenő vidékére. Testvéröccsének ága száz év alatt teljesen elmagyarosodott és róm. katholikussá lett; ő maga papi pályára lépett; előbb gör. keleti lelkész. 1736-ban ő is uniót és gör. kath. plébános lesz Diószegen, majd Nagyváradon; gr. Forgách Pál nagyváradi püspök belátta, hogy az oláhok uniója nem lesz tartós sikerű, ha csak saját vérökhől való főpapot nem kapnak. Ezért 1748-ban Rómába felterjesztést intéz egy oláh suffraganeus püspök kinevezése ügyében, hogy a már áttért 40,000, s a még áttéríthető 50,000 ember az uniónak megtartassék. Suffraganeusnak Kovátsot terjeszti fel, kit XIV. Benedek pápa 1748 szept. 16-án ki is nevez g. kath. püspöknek «*Electus Tegeanus*» címmel a nagyváradi latin püspök suffraganeusául «*dummodo ad id per modernum et pro tempore existentem episcopum Varadiensem requisitus fueris.*» Jurisdicchioja is nagyon csekély, Forgách hét pontba foglalt utasításával foglalja el sok felelősséggel járó, mégis alárendelt állását.

A püspökké szentelést Olsavszky Mihály munkácsi g. kath. püspök végzi nagy ünnepélyességgel, hogy a népre annál inkább hassanak.

Az új püspöknek legelőbb a nagyváradi u. n. «szerbekkel» gyülik meg a baja, kiket több vizsgálat görögnek nevez. Ezek kitartanak a keleti hit mellett, s templomukat nem akarják a g. katolikus oláhoknak átadni, minthogy azt ők, görögök, építették. Kováts mégis lefoglaltatja, mire zavargások törnek ki. Úgy e vizsgálatok, mint Kováts egyházlátogatási jegyzőkönyveiben különösen a hívek névsora és az egyes egyházak történetére vonatkozó jegyzetek érdekesek.

A görög katolikus egyház történetével és jelenével foglalkozik A. Nicolescu: «Ein neues griechisch-katholisches Bistum in Ungarn und die ungarländischen Rumänen, von Eugen v. Szabó» cz. (Cultura Creștina 1914. 5—7. sz.) hosszú tanulmánya, mely felelet Szabó Jenőnek az *Ungarische Rundschau*-ban megjelent cikkére.

Másik sokat vitatott téma a görög keleti egyház állapota Erdélyben a nemzeti fejedelmek alatt; különösen arról folyik hosszas vita, hogy Mihály vajda alapította-e a gyulafehérvári oláh püspökséget 1599-ben, vagy állt-e az már előbb is. A kérdéshez hozzászólnak: Z. Păclișanu: *Rezidat-an olădici români in Alba-Julia înainte de Mihail-Viteazul?* (Cultura Creștina 1914 3—4. sz.) N. Jorga (Drum drept 1914 1.) V. Mangra (Telegraful Român). A kérdést Burea és Jorga munkáival már egy évtizede megoldottnak tekintettük, t. i. abban az eredményben, hogy Mihály vajda alapította ezt a püspökséget, tehát ő előtte nem is volt ott keleti püspök. A görög keleti egyház ezt a magyarizációt sohasem fogadta el, s tovább is hangsúlyozta, hogy már a középkorban, sőt a magyarok bejövetele előtt rendes egyházi szervezete volt külön püspökkel Erdélyben. Ezt nemcsak tankönyveiben taníttatja, de V. Păcățian-nal *Istoriographii vechi — istoriographii noi* címmel külön könyvet is íratott e feltevések történeti igazolására. Most Possevino Antal jezsuita 1583. évi jelentése megjelenvén a *Fontes Rerum Transilvanicarum*-ban, abból kitűnik, hogy a mondott évben már székelt egy keleti püspök — vladika — Gyulafehérvárt.

A vita eddig is meglehetősen személyeskedő volt, hogy most milyen hangú, jellemzi N. Jorga *Răposatul Mangra provocă* című közleménye a *Neamul Românesc* 1914. 9. számában, melyben egy rakás durva sértés közt azt írja «legegyszerűbb nézetem az, hogy egy politikai infámiája miatt meghalt ember nem élhet a tudományban sem;» ezért nem felel Mangra cikkére. Minthogy

fontosabb dolgok azóta bizonyosan feledtették a bukaresti akadémiai botrány ügyét. szükségesnek látom megemlíteni, hogy Mangra azért politikai halott, mert munkapárti képviselő lett.

Külön egyházi szervezete, püspöke volt az 1570 óta Erdélyhez tartozó Máramaros megyének, melyet elébb egyházilag is Erdélyhez csatoltak, de csakhamar vissza kellett bocsátani a g. kel. püspök alá; így is sok surlódás lévén, végre 1634-ben külön püspököt választanak maguknak a máramarosi görög keletiek; Máramaros megye keleti egyházának szervezetével 1570—1690-ig foglalkozik *Z. Păclișanu : Din istoria biscricească a Maramurășului* címen a *Cultura Creștină* 1914. 8. számában.

GAGYI JENŐ.

KÜLÖNFÉLÉK.

Lamprecht Károly (1856—1915) †.

Lamprecht Károlyban korunk talán legismertebb nevű történetíróját vesztette el. A veszteség egész súlya most meg sem mérhető, mert nemcsak a történettudomány szenvedett miatta. Kevesen voltak annyira hivatva arra, mint Lamprecht, hogy a háború után szellemi kulturánk javainak helyreállításán és átalakításán közreműködjenek, hogy elválaszszák az új értékek maradandó tartalmát mulékony részüktől és közvetítsék a szükséges meg egyezést a régi és az új között. Néhány héttel halála előtt Belgiumban utazott, hogy személyes benyomások és tapasztalatok gyűjtésével készüljön e feladatra. Hogy nem volt neki megadva, szinte kimeríthetetlen gazdag erejét a jövő szolgálatába szegődtetni, hogy az ígéret földét csak a távolból láthatta, ezt kemény sorscsapásoktól sujtott élete legmélyebb tragikumának tekintetjük.

Egyénisége megítélésére nézve nem közömbös az a tény, hogy a régi német-szláv thüringiai-szász határterületből származott, mely a világnak Luthert és Nietzschét ajándékozta. Mint ezeket, őt is rendkívüli temperamentum, fáradhatatlan, önemésztő erély hajtotta, mely folyton arra ösztönözte, hogy az emberi lét rejtélyes kérdéseire önálló választ keressen. Ezzel kapcsolatos szenvedélyes állásfoglalása kialakult eszméi mellett és nagyrészt ebből magyarázhatók a heves viták, melyekben tanítása érvényesüléséért küzdött. Ha még hozzávesszük, hogy vallásos érzésű ember volt s hogy művészeti kérdések iránt finom s műtörténeti tanulmányok által fejlesztett érzéket mutatott — az első egyike volt, a kik Max Klinger jelentőségét felismerték — legálább futólag rámutattunk jellemének főbb vonásaira.

Midőn alig 30 éves korában közzétette négy kötetes *«Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter»* című munkáját, már akkor a középkori gazdaság és művészet történetéről egész sor értekezést írt, mely más embernek élete munkájára elég lett

volna. A történettudományban még ma is páratlan ez a munka annyiban, hogy egy vidéknek (ez esetben a Mosel vidékének) összes gazdasági jelenségeit vonatkozásukban a politikai, társadalmi és jogi viszonyokhoz oly nagy áttekintéssel s a forrásoknak oly rendszeres kikutatása alapján tárgyalta, mint senki más. E munka Inama-Sternegg német gazdasági történetével és Meitzen Ágoston «Siedlungs- und Agrarwesen»-jével együtt azokhoz az alkotásokhoz tartozik, melyekben a Nitzschtól formulázott földesúri elmélet classikus módon van kifejtve. S itt még különösen ki kell emelnünk az oklevélanyagnak mintaszerű kiadását a 4-ik kötetben. E kiadásnak alapelvei a Rajnai Urbariumok általa vezetett kiadásában szélesebb körben is érvényre jutottak.

A *Deutsches Wirtschaftsleben*-ben elvi újítás volt az, hogy szerzője itt először próbálta egy korszak gazdasági fejlődésének átértését a kor szellemi szerkezetének fölfedésével mélyíteni. Ezt a gondolatot azután (a mint ma már föltehetjük, függetlenül Comte pozitivismusától) *Német Történet*e 16 kötetében tovább fejtette és minden részletében végig átgondolta. A mellett a történeti folyamatot a nagy culturkorszakok sorozatára akarta felosztani, a melyeket az azokon uralkodó általános lelki hangulat szerint, a symbolikus, a tipikus, a conventionalis, az egyéni és subjectiv lelki élet korszakainak nevezett. Így tehát egy korszak tudományos kikutatásában főkövetelménynek tünt fel előtte az, hogy az egyéni, a singularis esemény az általános tömegjelenségekkel szemben mellőzésben részesüljön. De Lamprecht szerint a történeti fejlődést nem gazdasági (mint Marxnál), vagy épen biológiai (mint H. Spencernél), hanem kizáróan lélektani tényezők döntik el és e fejlődés törvényeit az egyes culturalis korszakok összehasonlító szemlélete által kell felderítenünk.

Nem akarunk itt arról szólni, hogy e gondolatoknak mennyiben tulajdoníthatunk általános érvényességet s hogy egyáltalán megvalósíthatók-e valaha egy «világtörténetben». Annyit megállapíthatunk, hogy ellenfelei közül senki sem rajzolta a multat oly szemlélhetően és elevenen, mint ő. Művének egyes szakaszai, mint az, mely a keleti német gyarmatosításról, a lovagi és városi életről, vagy a 30 éves háborút megelőző és követő viszonyokról, vagy az 1750 körüli állapotokról szól, a magok nemében felül nem mult alkotások és egyideig bizonyára azok is maradnak. A *Zur jüngsten deutschen Vergangenheit* című kötetekben, melyek kiegészítik a Német Történetet, jórészt saját szel-

lemi fejlődése tükröződik vissza, a melyen 1880 óta átment. E kötetek mint korunk szellemi áramlatának képei maradandó értékűek.

Lamprecht munkássága nem merült ki, mint a legtöbb tudósé, könyveiben. Munkaerejének egyenlően nagy részét lefoglalta a tudományos munkának szervezése az általa alapított kulturtörténeti és egyetemes történeti intézetben. Ezen a téren — és ezt ellenfelei is elismerték — úttörő volt munkássága. Különös tudományos érdemül kell felemlítenünk, hogy sikerült megnyernie a szász királyság, a német birodalom és a városi polgárság támogatását vállalata iránt, sőt Rooseveltt, Carnegie, a chinai, siami és indiai kormányok segítségét is. Az utóbbi években az intézet philologiai, lélektani és ethnographiai osztályokra tagozódott mindegyik osztály élére elismert tekintélyű kutató jutott s így a vállalat lényegesen gyarapodott jelentőségében. A szervezés munkája még nincs befejezve, a vállalat hatását ma még nem állapíthatjuk meg.

A mellett még maradt ideje Lamprechtnek az *Allgemeine Staatengeschichte* vezetésére, a melyet a német tartományok történetével gyarapított. E vállalatának is a legjobb tehetségeket birta megnyerni; elég említenünk, hogy Jireček Szerbia történetét és Pirenne Belgiumét írta meg e gyűjteményben. Végül még azt is fel kell jegyeznünk, hogy 24 éves korában alapította a Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde-t és annak előkelő közlönyét, a *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* című folyóiratot.

Tanítói munkájának sikerét nem szabad tanítványainak aránylag csekély értékű munkái után megítélnünk. Az ő iskolája kiforrott egyéniséget kívánt s vajon melyik 20—22 éves tanuló tehet szert arra? Mind a mellett az a természetes egyszerűség, a melylyel ő minden egyes tanulójának segített munkájában, meghatározó volt. Minden csekélység iránt érdeklődött és ezt azért tehette, mert igazán nagy volt. Felolvasásainak elragadó lendülete s nemes pathos a szó legjobb értelmében lelkesítően hatott. Bizonyára senki sem volt a rendszeren 400 főre emelkedő hallgatósága közt, a ki neki egész életére kiható benyomásokat ne köszönt volna.

Nagyszében.

AUNER MIHÁLY.

Sajtóhiba.

A IV. évfolyam 3. füzetének 453. lapján a 18. sorban «*o*adallati» helyett «*v*érmérésékleti» olvasandó.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3. füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szörend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—80
— Az ugor nyelvek összehasonlító alakta. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremis szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremis szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremis fordításából	1.—
— Moksá- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	10.—
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása (1537) kiadta Dézsi Lajos	2.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból.	
— Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szömutatókat készített hozzá	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közéteszi Gulyás Károly	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szö-jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Ertssük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szörendi tanulmányok I. rész — 60. II. rész	—80
Komjáthy B. Epistola Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1533.	6.—
Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kuun Géza:	
— Ismereteink Tibetről	1.50
— 2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— 3. szám. Thury József. A középszászai török nyelv ismertetései	—80
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliotheca ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruit	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
— 2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás	—90
— 3. Gréb Gyula: A szeptesi-felföld német nyelvjárása	1.80
— 4. Hajnal Márton: Az isztümeri német nyelvjárás hangtana	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz :	
A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lány aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lány aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medvetánpei színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pesti Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaboratio grammaticae hungaricae. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondatnana	5.—
Szegedi Gergely Enekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap. „	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap. „	20.—

*Megrendelhető a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*